"All right, but apart from the sanitation, the medicine, education, wine, public order, irrigation, roads, a fresh water system, and public health, what have the Romans ever done for us?"

Monty Python's Life of Brian, 1979.

ISBN: 978-9926-480-05-9
9789926480059

RIMLJANI

RIMLJANI

ŽIVOT, NASLIJEĐE, SJEĆANJE

Salmedin Mesihović

Prof. dr. Salmedin Mesihović
RIMLJANI
život, naslijeđe, sjećanje

Izdavač:
O.D. "FONT" - Sarajevo
E-mail: font@post.com

Urednik:
Tarik Jažić
Dizajn naslovne strane:
Nadir Jažić
DTP:
Nadir Jažić

Elektronsko izdanje

Sarajevo, oktobar 2020. godine

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(37)

MESIHOVIĆ, Salmedin
Rimljani [Elektronski izvor] : život, naslijeđe, sjećanje / Salmedin Mesihović. - El. knjiga. - Sarajevo: Font, 2020

Način pristupa (URL): https://www.academia.edu/. - Nasl. sa nasl. ekrana. - Opis izvora dana 08.10.2020.

ISBN 978-9926-480-05-9

COBISS.BH-ID 40835334

Salmedin Mesihović

RIMLJANI

ŽIVOT, NASLIJEĐE, SJEĆANJE

Sarajevo, 2020. godine

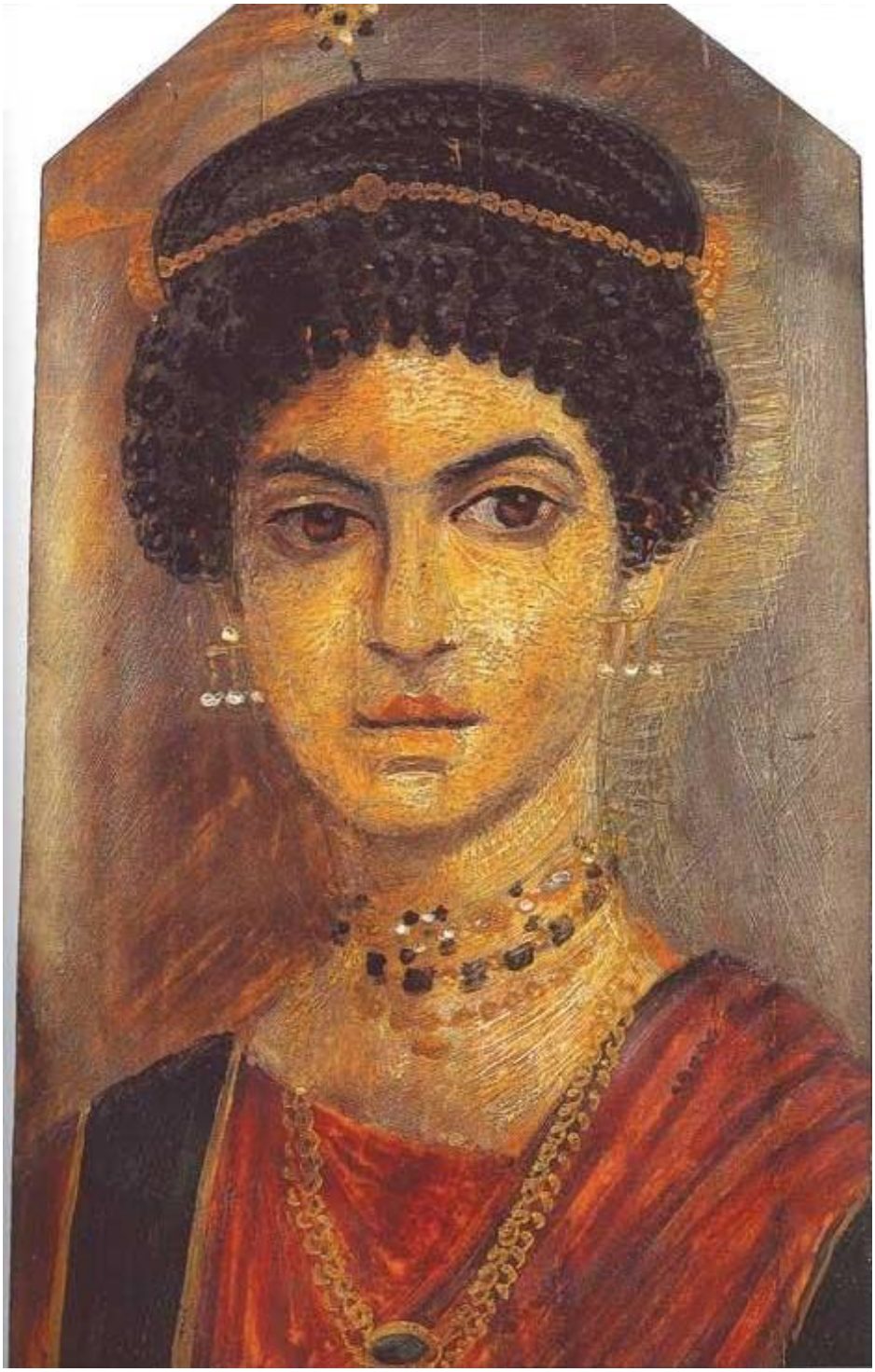

Portret mlade žene, pronađen na lokalitetu Hawara u Egiptu. Datacija početak II. st. n. e.

Detalj sa freske koja se nalazila u domu Julije Feliks u Pompejima.

Predgovor

Izučavanje prošlosti izraženo kroz historiografiju još uvijek je ponajviše promatrano i tretirano kroz njenu političku historiju. Zato i dominira to segmentirano promatranje, analiziranje, tumaćenje i sintentiziranje političkih i vojnih procesa u historijskoj znanosti. Time ostaju uveliko zanemareni mnogi drugi fenomeni života, razvoja i stvaranja ili bi se nalazili u sjeni kronološkog reda navođenja političkih i vojnih procesa iz koje bi bili izvlaćeni samo ponekad i to u svrhu pojašnjavanja glavne političke ili ratne tematike.Glavna negativna posljedica takve orijentacije zanemarivanja svega onoga što izlazi iz okvira političke historije je jedna historijska rekonstrukcija koja u značajnoj mjeri pati od niza nedostataka i nedorečenosti. Posebno se to ogleda ako se i u okvirma izučavanja političke historije fokus usmjeri samo na ratove i nasilne epizode. Tako se dobije percepcija o skoro kontinuiranim ratovima i sukobima, što je potpuno pogrešno. Ali ljudi nisu samo ratovali niti se tukli međusobno. Ustvari, najveći dio vremena od neolitika pa sve do danas, ljudska vrsta je provela u miru, a ne i u ratu. Uostalom, i za vrijeme ratova život u drugim aspektima ljudskog postojanja se nije prekidao niti zaustavljao.

Zbog svega toga, potrebno je pažnju preusmjeriti i na te druge aspekte života, nekada i na one male stvari, svakodnevne i obične stvari koje čine naš život, a koje se nerijetko prihvataju „zdravo za gotovo“ i tako i ne primjećuju. Ali upravo taj „vegetativni“ dio našega života je ustvari najbitniji dio, jer zahvaljujući njemu možemo da funkcioniramo i djelamo. Sustavi životnog ciklusa jedinke, načini mjerenja vremena, težina, količina i prostora, kao i modeli naseobinskog načina života su isto tako bitni za neku civilizaciju kao i političke i vojne strukture. Bez njene znanosti, tehnologije i komunikacija je teško razumijeti bilo koju civilizaciju. Rodni odnosi isto odlikuju neku državu i društvo kao i političke agende i ideologije. Moda, nakit i predmeti svakodnevne upotrebe su vrlo vrijedno oruđe u određivanju kronologije i datiranja. A jedna od glavnih odlika ljudskog postojanja jeste umjetnički izražaj. Vjera, religija, ideje i ideologije, i pored toga što se često prepliću sa političkom historijom, ipak imaju i snažnog vanpolitičkog utjecaja na živote ljudi, njihova razmišljanja, opredjeljenja, individualne i kolektivne mentalitete, pa i samo djelovanje. I na kraju ono što određuje postojanje neke civilizacije, jeste pismo koje se koristi. A svega toga opet ne bilo bez privrede i osiguravanja dostatnih resursa. I zato je neophodno da se i izučavanju oni fenomeni koji ne pripadaju političkoj historiji. A najbolji primjer za primjenu takve orijentacije može biti rimski svijet.

U kontekstu izučavanja fenomena rimskog svijeta i svih drugih civilizacija potrebno je suočiti se i jednim problemom koji proizlazi iz okvira moralno – vrijednosnih sudova vremena u kojima historičari djeluju. Ono što je moralno i vrijednosno prihvatljivo ne mora biti moralno i vrijednosno ni za jednu drugu generaciju. Izbjegavanje izučavanja i govorenja

o nečemu što u nekom našem povijesnom kontekstu ima drugačiji moralni i vrijednosni pečat je jedna od najvećih negativnih pojava u historiografiji, arheologiji, historiji umjetnosti, antropologiji i etnologiji. A još lošije je u sintezi i prezentaciji donositi neki sud o tom fenomenu sa stajališta svoga vremena. U prvom redu to se odnosi na fenomen seksualnosti koji je kao nekakav taboo već 1500 godina.

Ali i u slučaju primjene istraživanja i prezentiranja vanpolitičkih fenomena u rimskom svijetu, kao uostalom i u drugim civilizacijama, suočavamo se sa jednim priličnim problemom koji može utjecati i na percepciju rimskog svijeta u pučkom viđenju. Izvorna građa (posebna ona literarna) i historiografska literatura uglavnom imaju viđenje i tumaćenje rimskog svijeta koje je orijentirano prema eliti, odnosno jednom brojčano malom segmentu rimskog svijeta. A i u okvirima te elite, fokus u izvornoj građi je često usmjeren samo na njen oficijelni rad u javnosti.

Ova knjiga zato ima i namjeru da se odnosi sveobuhvatno prema rimskom svijetu, bez obzira na njegovu socijalnu slojevitost ili njegove nivoe izloženosti javnom i privatnom, i da ga tako i predstavlja u cjelosti. Ali to nailazi na niz poteškoća, jer su se neke postavke „historiografije elite“ prilično ustalile. Tako se npr. u objašnjavanju obrazovnog sustava, nekritički navodi sa su mladi Rimljani u školu išli praćeni robom, da su nošeni u nosiljkama, da su Rimljani - posjetitelji javnih kupatila sa sobom vodili i robove kako bi im služili i slično, da su Rimljani živjeli u domusima i vilama sa peristilima. Ustvari ubjedljivo najveći broj malih Rimljana koji bi išli u školu su poticali iz skromnijih slojeva i nisu imali robove, ubjedljivo najveći broj Rimljana koji su posjećivali javna kupatila nisu sa sobom vodili robove niti sluge, jer ih nisu financijski ni mogli priuštiti, ubjedljivo najveći broj rimskih građana je živio u malim stanovima u insulama ili u običnim seoskim kućama.

Ovim pogrešnim tumačenjima nije doprinijela samo „historiografija elite“, nego i marksistička historiografija koja je željela da dokaže svoju teoriju odnosa tzv. robovlasničkog društva, u kojem postoje samo robovlasnici i robovi. Istina je da ubjedljivo najveći broj rimskih građana u Kasnoj Republici i ranom principatu (kada je bilo najviše robovlasnika i robova) nije uopće posjedovao ni jednog roba.

Posebnu priču vezano za rimski svijet predstavlja činjenica da se njegovi fenomeni tumaće iz perspektive glavnog Grada, a ne celokupnog prostora od Eufrata pa do Hadrijanovog zida. Pogrešna je perspektiva i vezana za viđenje arhitektonskog i umjetničkog nasljeđa rimskog svijeta. Dok ga popularna kultura gleda kroz crno – bijelu mramornu, monumentalnu prizmu, u stvarnosti je to bio višebojni svijet, gdje je svaka skulptura bila obojena. Nažalost, uslijed stoljeća ta boja je nestajala. Čak je i tekst na epigrafskim spomenicima bio obojen. Inače klasični rimski svijet, uostalom kao i sve druge drevne i klasične civilizacije nije bio baziran na odnosu crno – bijelo. Ti svjetovi se razaznaju ne po crno – bijelom obrascu nego po bojenim nijansama. Zbog enormne razlike između dostupne

epigrafske i dostupne paleografske građe može se steći pogrešna impresija po kojoj su Rimljani pisali samo po kamenu i to kapitalom. Ustvari, enormna razlika je posljedica toga što je paleografija korištena na materijalima koji su brže propadali u odnosu na one materijale koje je koristila epigrafija.

Rimski akvadukt Pont du Gard u Francuskoj.

Sadržaj

Predgovor vii
Sadržaj xi
Kalendar 15
Dan i noć 28
Mjere 31
- Dužina 32
- Površina 33
- Volumen 34
- Težina 36

Rođenje 37
Djetinjstvo 42
Obrazovanje 47
Znanost 58
- Antikiterski mehanizam 60
- Heron iz Aleksandrije 62

Latinica i druga pisma rimskog svijeta 66
Tehnika pisanja 68
- Materijali za pisanje, oblici rukopisa i sredstva za pisanje 68
- Tipovi latinskog pisma 82
- Minijature i iluminacije 89
- Kratice 91
- Publiciranje knjiga 92
- Biblioteke 94

Rodni odnosi 99
Brak 112
Seksualnost u rimskom svijetu 127
Medicina 152
Sahrana 159
- Pogrebni ceremonijal 160

Grobnica 164
Vojnički odnos prema smrti 174
Pogrebni zavodi/kolegiji 175
Rimska imena 177
Muškarci 177
Žene 195
Građevinarstvo i arhitektura 198
Forum Romanum 206
Beton i stilovi za prikaz lica građevine 222
Ceste 232
Mostovi 247
Putovanje vodenim tokovima i brodogradnja 253
Cursus publicus i slanje pošte 263
Sa druge strane horizonta 267
Svijet koji se otkriva 267
Rimski svijet i Daleki istok 268
Rimski svijet i subsaharska Afrika 274
Brane 278
Rudnici 279
Metalurgija 289
Circus / cirkus 298
Teatri 305
Amfiteatri 309
Trijumfalni lukovi / slavoluci 314
Domus, villa, insula 316
Hramovi 342
Bazilika 351
Vojna inženjerija 354
Tabori 354
Opsadne fortifikacije 374
Borbene mašine 375

Vizuelna umjetnost 382
Mozaik 382
Skulpture 385
Portreti 396
Reljefi 404
Freske 408
Proizvodi od keramike 412
Terra sigillata 413
Ostali vidovi keramike 424
Amfore/*amphorae*, krčazi/*dolia, oenochoai* 425
Svjetiljke 428
Terakota figurice 431
Građevinski materijal 434
Proizvodi od stakla 439
Geme i kameje 449
Rimski svijet i voda 462
Akvadukti 462
Kupališta 466
Odvodni kanali 482
Ishrana 483
Odijevanje rimskog svijeta 505
Odjeća 505
Obuća 519
Uljepšavanje 522
Frizura 526
Zabava 533
Ludi 533
Gladijatorske borbe 544
Muzika 566
Životopis 573

Reljef sa natpisom koji prikazuje rimsku familiju.

Kalendar

U vrlo uskoj vezi sa drevnom rimskom religijom je i kalendar, koji je do danas ostao uz latinicu najprisutnija tekovina rimskog svijeta. Kao i sam rimski svijet, i njegov kalendar je mijenjao forme, dopunjavao i prilagođavao se, pokazujući praktičnu vrijednost. Zato i ne treba čuditi da se toliko dugo sačuvao.

Vjerojatno je u početku rimski kalendar bio lunarni sa 10 mjeseci i po tradiciji je bio uveden za vrijeme Romula. Prvi mjesec u rimskom ranom kalendaru bio je mart (*martius*; imao 31 dan), prozvan po bogu Marsu. April/*aprilis* (imao 30 dana) je dobio ime od *aperire* - otvarati, jer sa njim počinje pravo proljeće. Maj/*maius* (imao 31 dan) je dobio ime po Maji, boginji majci Merkura, a juni/*iunius* (imao 30 dana) po Junoni. *Quintilis* (imao 31 dan) od *quinque* - pet je u čast Julija Cezara 44. god. p. n. e. promijenjen u juli, a *sextilis* (imao 30 dana) od *sex* - šest je 8. god. p. n. e. dobio ime august po imenu Oktavijana Augusta. Septembar (imao 30 dana) od *septem* = sedam je bio sedmi mjesec, oktobar (imao 31 dan) od *octo* = osam je bio osmi mjesec, novembar (imao 30 dana) od *novem* = devet je bio deveti mjesec, a decembar (imao 30 dana) od *decem* = deset je bio deseti mjesec. Ovaj romulovski kalendar je iamo u godini 304. dana, a preostali zimski dani od kraja decembra pa do početka marta nisu bili pridodati nijednom mjesecu. Po tradiciji kalendar je nadalje uređen od strane kralja Nume Pompilija, koji je u kalendar dodao još dva mjeseca. Numina dva mjeseca su bila januar/*ianuarius* (posvećen bogu Janusu)[1] i februar/*februarius* (mjesec prošišćenja, pomirenja, pokajanja i pokore) u kome su se obavljala i žrtvovanja (pročišćenja; *februare* = očistiti, okajati). Pošto su Rimljani bili sujevjerni, i smatrali su da su neparni brojevi sretni, Numa Pompilije je morao izvršiti potpunu reviziju ranijeg kalendara, pa je dodao 51 dan na romulovski kalendar. Godina je sada imala 355 dana. Izgleda da su konačnu reviziju ovog kalendara učinili decemviri.

Od svakog romulovskog 30dnevnog mjeseca je uzet po dan i ti dani su podijeljeni između januara (dobio 29 dana) i februara (dobio 28 dana i jedini bio parni). Preostala četiri mjeseca su imala 31 dan, a sedam mjeseci 29 dana. Februar je bio podijeljen u dva dijela, svaki sa neparnim brojem dana. Prvi dio je završavao sa praznikom *Terminalia* 23. II., koji je smatran krajem religiozne godine. Preostalih pet dana je formiralo drugi dio februara. Kako bi se lunarna godina održavala kako – tako u skladu sa tropskom godinom, sa vremena na vrijeme bi između ova dva dijela februara bio ubacivan posebni mjesec (*mensis intercalaris*, nazivan i *mercedonius* ili *mercedinus* i njegove none su bile 5. dana, a ide 13. dana). U tom slučaju bi drugi dio februara bio inkorporian u *mensis intercalaris* kao njegovih zadnjih pet

[1] Varon prenosi da je prema Marku Fulviju Nobilioru (sastavljač fasta koji su bili smješteni u hram Herkula i Muza/*Hercules Musarum* koji se nalazio u *Circus Flaminius*) januar nazvan po Janusu jer ovaj bog ima dva lica, odnosno okrenut je prema oba pravca („i prema nazad i prema naprijed“).

dana, pa bi tako ovaj ubačeni mjesec imao ukupno 27 dana. Godina sa ubačenim *mensis intercalaris* je imala 377 dana. Odluka o uvođenju *mensis intercalaris* je spadala u domenu *pontifex maximusa*.

Prema Censorinu i Makrobiju, idealni ciklus bi podrazumijevao smjenjivanje obične godine sa onom u koju je ubačen *mensis intercalaris*, i u tom slučaju bi prosječno rimska godina trajala 366 ¼ dana. Makrobije opisuje i dalju doradu u kojoj su u 8 godina (u periodu od 24 godine) 3 godine sa *mensis intercalaris.* Po ovoj doradi u periodu od 24 godine prosječno godina traje 365 ¼ dana. Međutim, odlučivanje vrhovnog svećenika o uvođenju *mensis intercalaris* nije se samo zasnivalo na ovim shemama. Njegovo diskreciono pravo da odlučuje o uvođenju *mensis intercalaris* ga je stavljalo u poziciju u kojoj je mogao prihvatiti ove sheme ili je mogao raditi po svome nahođenju. Ako bi se upravljalo pravilno sa ovim sustavom sa "ubačenim" kalendarskim mjesecom, onda bi rimska godina bila kako – tako u prosječnom smislu vezana za tropsku godinu.[2] Bilo je vrhovnih svećenika koji su odgovorno rukovodili ovim pitanjem, ali se to izmijenilo u Kasnoj Republici.

Ovaj kalendarski pomalo komplicirani sustav je, sudeći po izvornoj građi, kolabirao najmanje dva puta. To je značilo da je kalendar radikalno odstupio u odnosu na tropsku godinu. Prvi put se to desilo za vrijeme ili nakon II. punskog rata (uslijed toga što nisu ubacivani *mensis intercalaris*), što je dovelo do reforme izražene u *lex Acilia* iz 191. god. p. n. e., koja je izgleda uspješno regulirala uvođenje *mensis intercalaris* za čitavo jedno stoljeće. Drugo kolabiranje se desilo sredinom I. st. p.n. e. i vezano je kaos koji je tada vladao u političkom životu Rima. *Pontifex maximus* nije bio svećenik u današnjem smislu riječi, nego je to uvijek bio neki pripadnik vladajuće elite koji je poslove vrhovnog svećenika obnašao usput, dok su mu politički i stranački interesi Kasne Republike bili primarni. Zato se dešavalo da *pontifex maximus* bude aktivno uključen u mahinacije tadašnje politike, pa je koristio svoje ovlasti kako bi što je moguće više produžio mandatnu godinu u kojoj su on ili njegovi saveznici i prijatelji bili dužnosnici ili bi je skraćivao kada su njegovi politički oponenti imali funkcije. Poseban problem je bio ako bi se građani nalazili udaljeni od Rima, kada bi se objavljivalo uvođenje *mensis intercalaris*, i nisu na vrijeme bili o tome obavješteni. Problem je postao prilično akutan upravo u periodu 63. – 46. god. p. n. e. (kada je Julije Cezar bio vrhovni svećenik). U ovih 17 godina samo su u 5 godina bili ubačeni *mensis intercalaris*, i nijedan u pet godina prije 46. god. p. n. e. To je posljednje godine predjulijanskog kalendara dovelo u veoma konfuznu poziciju. Nepravilnost je tako iznosila čak 67 dana, pa se cvjetna svetkovina slavila u ljeto 11. VII.,

[2] Tropska godina (također poznata i kao solarna godina) označava vremenski period potreban da bi se Sunce - gledano sa Zemlje - vratilo na istovjetnu tačku i ciklusu godišnjih doba, npr. od jedne jesenske ravnodnevnice do druge jesenske ravnodnevnice ili jednog ljetnog solsticija do drugog ljetnog solsticija. Inače svake godine tropska godina varira, i prosječno trajanje tropske godine iznosi 365 dana, 5 sati, 48 minuta i 45,5 sekundi. Tropska/solarna godina se razlikuje od zvjezdane/sideričke godine koja predstavlja orbitalni period Zemlje oko Sunca i koja iznosi 365,2564 dana.

umjesto u proljeće 28. IV. Rješavanje novonastanog kalendarskog cirkusa je postao jedan od prioriteta politike Julija Cezara, čim je izašao kao pobjednik iz građanskog rata. Bilo je jasno da je vrijeme lunarnog kalendara i svih njegovih kombinatorika neumitno prošlo. Trebalo je stvoriti kalendar vezan za sunce i koji bi funkcionirao bez ljudskog uplitanja (kao što se to dešavalo u odnosu vrhovnog svećenika i *mensis intercalaris*), na praktično „mehaničkoj osnovi". Tako bi svaki čovjek bez obzira gdje živio na prostoru rimskog svijeta tačno znao koji je datum.

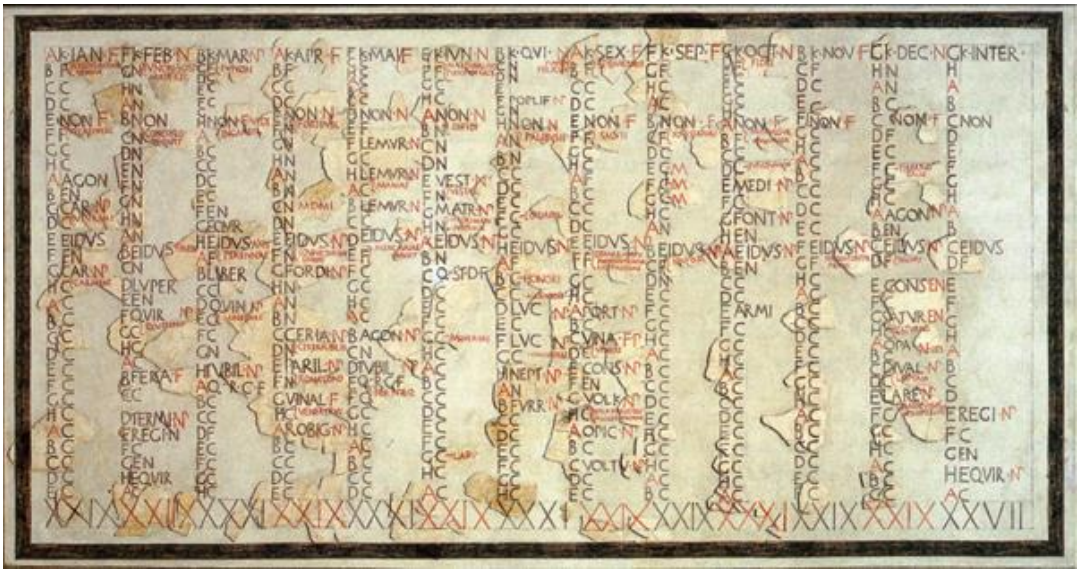

Fasti Antiates Maiores, fragmentirana freska predjulijanskog rimskog kalendara. Nađena u ruševinama Neronove vile u Anciju (*Antium*; Anzio). Danas se nalazi u Palazzo Massimo (u okviru Museo Nazionale Romano) u Rimu.

Procjena da tropska godina traje cc 365 ¼ dana je bila poznata u starom vijeku, ali nije bila direktno korištena jer većina drevnih i antičkih kalendara (izuzev egipatskog) nisu bili solarni kalendari. Astronomija, astrologija i sa njima vezana matematika su bile dosta razvijene znanosti u ranijim razdobljima, pa je i julijanska reforma zasnovana na rezultatima ovih višestoljetnih istraživanja. Od tih istraživaća čiji su rezultati vodila ka stvaranju julijanskog kalendara vrijedi istaći Kleostrata iz Tenedosa (živio cc druga polovica VI. – prva polovica V. st. p. n. e.), Kaldejca/Babilonca Naburimana, Metona iz Atene (Μέτων ὁ Ἀθηναῖος; živio u V. st. p. n. e.), Eudoksa iz Knida (živio u periodu kraj V. – sredina IV. st. p. n. e.), Kalipa (Κάλλιπος; živio cc. 370. – cc. 300. god. p. n. e.), Aristarha sa Samosa (Ἀρίσταρχος; 310. – cc. 230. god. p. n. e.), Hiparha iz Nikeje (Ἵππαρχος; živio 190. – cc 120. god. p. n. e. Natpis iz Kanope u Egiptu iz 238. god. p. n. e., uz čitav niz drugih

podataka (političke, ekonomske i religijske naravi) inaugurira novi kalendar zasnovan na Suncu od 365¼ dana. Ptolomeidska reforma, koja inače nije zaživjela, je predviđala da se na pet dana (koji su bili van sustava 12 regularnih egipatskih mjeseci) starog egipatskog kalendara doda svake četvrte godine po jedan dan. Ova reforma je konačno implementirana u Egiptu od Augusta 26/25. god. p. n. e. i taj se kalendar naziva „aleksandrijski".

Cezara je vjerojatno na radikalno zasnovana reformu kalendara inspirirao njegov boravak u Egiptu. Lukan opisuje kako je na gozbi (priređenoj u čast postignutog sporazuma koji je trebao riješiti konflikte unutar tadašnjih ptolemeidskih pretendenata na prijestolje Egipta) Cezar razgovarao sa učenjakom Akorejem, interesirajući se za egipatsku historiju i kulturu (uključujući i kalendar). Tada je Cezar i saznao za egipatsku sunčanu godinu i načelo od cc 365 ¼ dana u tropskoj godini, pa je i nagovjestio svoju namjeru da napravi bolji kalendar od onoga koji je napravio Eudoks. Prema Plutarhu, Cezar je po povratku u Rim pozvao najbolje učenjake kako bi se riješio problem sa kalendarom. Plinije Stariji navodi da se u ovoj reformi Cezar najviše oslonio na helenističkog i aleksandrijskog matematičara i astronoma Sosigena koji je ustvari smatran i glavnim tvorcem julijanskog kalendara. Sosigen je možda bio i autor astronomskog djela koje je Cezar da se izda kako bi se olakšalo prihvatanje reforme. Julijanski kalendar je bio sinkretizam starog rimskog kalendara, egipatskog solarnog kalendara i 365 ¼ dana koje je ustanovila grčka astronomija. Prema Makrobiju, Cezaru je u ovome poslu asistirao izvjesni Marko Flavije (*Marcus Flavius*).

Kako bi se novi sunčani kalendar, koji je zasnovan i na zvjezdanoj/sideričkoj godini, doveo u sklad sa godišnjim dobima, Cezar je uveo u dva navrata tri extra mjeseca u 46. god. p. n. e., koja je tako imala 445 dana. I tako je julijanski kalendar zvanično započeo i to pravilno sa 1. I. 45. god. p. n. e. (709. godina AVC). Po novom, julijanskom kalendaru, prosječna godina je postavljena na 365 ¼ dana, sa tim da je svake četvrte godine februar imao 29 dana i to tako što je dan koji je slijedio praznik *Terminalia* (23. II.) bio dupliran (nazvan *bis sextum* = „dupli šesti" dan od idućih, martovskih Kalendi = 24. II., koji je imao 48 sati). Zbog umetanja *bis sextum*, prestupna godina se nazivala *annus bissextus* ili *annus bissextilis*.

Jurista Cels (II. st. n. e.) umetnuti dio u *bis sextum* naziva *posterior*, natpis iz 168. god. n. e. određuje *a(nte) d(iem)* V Kal. Mart. kao dan nakon prestupnog *bis sextum*. Celsovu definiciju su nstavili upotrebljavati u pravne svrhe, pa je bila inkorporirana u Justinijanove Digeste i u neke mediavelne pravne statute. Cenzorin 238. god. n. e. opet smatra da je umetnuti dio u *bis sextum* bio onaj raniji dio, što je mišljenje koje imaju i Makrobije, Beda Venerabilis i drugi mediavelni računatelji Uskrsa, pa i liturgijski kalendar rimokatoličke Crkve sve do 1970. god. Tek u srednjem vijeku dani su se počeli računati u smislu rednog mjeseca u kalendarskom mjesecu, pa se onda tako prestupni dan vezao za 29. II., što mu je i današnja pozicija. Na samom početku julijanskog kalendara, desila se i jedna tehnička greška. Po Makrobiju ta greška je bila uvjetovana rimskom praksom inklusivnog brojanja u

konkretnom slučaju prestupnog ciklusa. Tako se prestupni dan ubacivao svake treće, umjesto pravilno svake četvrte, što je dovelo do pojave tri viška prestupna dana nakon 36 godina. Tadašnji vrhovni svećenik je bio Lepid i vjerojatno ni sam nije pokazivao dostatnu brigu za ovo pitanje, a niti je imao i dovoljno znanja i interesa da se upušta u pitanja kalendara. Ovu grešku je dao ispraviti August, pošto je postao vrhovni svećenik, ustanovivši pravilan četvorogodišnji ciklus i izbjegavši dodavanje prestupnog dana u narednih 12 godina.

Tako je i u prestupnoj godini februar formalno imao 28 dana, a praktično 29 dana. Pošto je godina povećana za 10 dana, moralo je doći i do prekrajanja dotadašnjih mjeseci. Teorijski je tako svaka julijanska godina imala 365 dana.

Kalendarski mjesec	**Romulovski kalendar**	**Predjulijanska dužina u danima**	**Julijanska dužina u danima**
Ianuarius	Nije postojao	29	31
Februarius	Nije postojao	28 (u godini kada je ubačen *mensis intercalaris* 23 dana)	28 (prestupna godina 29)
Mensis intercalaris	Nije postojao	27	Ukinut
Martius	31	31	31
Aprilis	30	29	30
Maius	31	31	31
Iunius	30	29	30
Quintilis (Iulius)	31	31	31
Sextilis (Augustus)	30	29	31
September	30	29	30
October	31	31	31
November	30	29	30
December	30	29	31

Stabilnost julijanskog kalendara je vrlo brzo pokazana i više nije dolazilo do takvog stupnja konfuzija, kao što se to dešavalo za vrijeme Republike. Julijanski kalendar nastavljen da bude korišten i na mediavelnom ranonovovjekovnom latinskom zapadu (uz određene dorade, npr. u nazivlju kalendarskih mjeseci koje je učinio Karlo Veliki) i na vizantijskom istoku. Sjevernoafrički Berberi su koristili i još koriste kao svoj kalendar ustvari modificiranu verziju julijanskog (čak su i nazivi mjeseci latinske izvedenice). Zanimljivo je da su sjevernoafrikanci još u XI. st. koristili januarske kalende. I Osmansko Carstvo je koristilo modificiranu verziju julijanskog kalendara, pod nazivom „Rumi takvim“.

Baş defterdar (glavni rizničar) Hasan paša je 1677. god. predložio sultanu Mehmedu IV. ispravku finansijskih zapisa, tako što bi se svakih 33 godine izostavljala jedna godina, koja je nastala iz razlike lunarnog religijskog i solarnog julijanskog kalendara, koji će se nadalje upotrebljavati za fiskalne svrhe. Za vrijeme vladavine sultana Mahmuda I., usvojen je 1740. god. mart kao prvi mesec fiskalne godine za plaćanje poreza i bavljenje sa vladinim službenicima, umesto muharema (prvog meseca religijske godine) i to po predlogu defterdara Atif efendije. Takva godina će se nazivati Marti godina. Po predlogu defterdara Morali Osman efendije, tokom vladavine sultana Abdul Hamida I., primena fiskalnog kalendara je 1794. proširena na državne troškove i isplate, kako bi se sprečio suvišni trošak usled dužinske razlike između religijskog i julijanskog kalendara. Rumi takvim je 13. III. 1840. god. proglašen za zvanični kalendar svih građanskih i sekularnih poslova, pod imenom "Rumi takvim" (tj. "rimski" kalendar, jer je poreklom iz Romejskog, odn. Istočnog Rimskog Carstva). Početna godina osmanskog Rumi takvim je bila Hidžra 622. god. Zanimljivo je da je ovaj kalendar za prvi mjesec uzeo mart, što je bila i najranija rimska tradicija. Rumi takvim je ukinut nakon turske revolucije 1925. god. i zamijenjen je sa gregorijanskim kalendatom.

Za vrijeme srednjeg vijeka ni na latinskom zapadu nije bilo usklađenosti kada počinje nova godina (odnosno njeno računanje), pa je zavisno od zemlje i od naroda vladalo pravo šarenilo (25. XII.; 1.III.; 25. III.; 1. IX.; Uskrs), iako je zadržano da je 1.I. prvi dan kalendarskog ciklusa. Uglavnom se standardizirao 1.I. kao prvi dan nove godine (i kako bi se izbjeglo njegovo nekršćansko porijeklo nazvan je *stilus circumcisionis* = dan kada je Isus obrezan/osunećen) u većini rimokatoličkih i protestantskih zajednica u XVI. st., a u Engleskoj (uključujući i američke kolonije iz kojih su nastale USA) tek 1752. god.

Međutim i julijanski kalendar je imao jednu malu nepreciznost u odnosu na stvarnu tropsku (solarnu) godinu. Iako su još grčki i helenistički astronomi (sigurno Hiparh) znali da je tropska godina kraća za par minuta (preciznije rečeno za 11 minuta) od 356,25 dana, julijanski kalendar nije kompenzirao ovu razliku. To je kao posljedicu imalo da je kalendarska godina dobijala jedan dan na svake 134 godine, u odnosu na ekvinocije/ravnodnevnice i solsticije. Tako je nakon 1500 godina postala vrlo uočljiva razlika da npr. ljetni solsticij ne pada na predviđeni datum. Ovo je ispravljeno sa

gregorijanskom reformom uvedenom 1582. god. Gregorijanska reforma, koju je inicirao i vodio papa Grgur XIII. nije dirala u načelnost forme ustanovljene 46/45. god. p. n. e., pa se može smatrati da je gregorijanski kalendar samo poboljšana verzija julijanskog kalendara.

Gregorijanski kalendar nije automatski bio prihvaćen, i potrajati će stoljeća da ga prihvate europske države (posebno protestantske, pravoslavne i muslimanske). Austrija (uključujući i današnju Sloveniju) je 1584. god. prihvatila gregorijansku reformu, Ugarska (a sa njom i Hrvatska) 1587. god. Srbija je gregorijanski kalendar prihvatila sa stvaranjem kraljevine SHS 1919. god. Danas se julijanski kalendar koristi u nekim pravoslavnim crkvama (u Srpskoj pravoslavnoj crkvi je on postao i „nacionalno obilježje“), te među pojedinim berberskim zajednicama (danas islamske denominacije) sjeverne Afrike gdje je isto postao nacionalno obilježje i odrednica identiteta.

Istraživaći koji se bave kronologijom moraju biti vrlo oprezni sa radom na navedenim kalendarom i otkrivanjem odgovarajućeg datumskog ekvivalenta u odnosu na naš gregorijanski kalendar koji počinje 1.I. Ako se nešto desilo 5. I. po numinsko – decemvirskom kalendaru, to ne mora automatski odgovarati 5.I. po julijanskom ili gregorijanskom kalendaru. Posebno se taj problem usložnjava ako se imaju u vidu *mensis intercalaris* i prestupne godine (posebno u julijanskom periodu kada se prestupni dan dodavao na svaku treću, a ne četvrtu godinu). Metoda ekvivalencije datuma se zasniva na načelima proleptičke verzije kalendara (tj. produžavanja određenog kalendara u razdoblja prije njegovog kreiranja ili potpune implementacije). Zahvaljujući nekim preciznim astronomskim sinkronizmima (riječ je o dvije eklipse) koje daje Livije znamo da je numinsko – decemvirski kalendar mogao biti prilično u nesuglasju sa proleptičkim julijanskim kalendarom (koji se računa od rješavanja tehničke greške sa prestupnom godinom); tako su oni za 190. god. p. n. e. bili neporavnati čak za period od 4 kalendarska mjeseca, a 168. god. p. n. e. za čak dva kalendarska mjeseca. Konveriranje u proleptički gregorijanski kalendar i onih datuma koji su bili po numinsko – decemvirskom i onih po julijanskom kalendaru je moguće učiniti i na osnovu nekih drugih pokazatelja i metoda.

Nakon što su Julije Cezar i August dobili svoje kalendarske mjesece, bilo je i drugih pokušaja promjena imena kalendarskih mjeseci, ali koji nisu zaživjeli. Kaligula je 37. god. n. e. u čast svoga oca preimenovao septembar u *germanicus*, Neron je preimenovao 65. god. n. e. april u *neroneus*, maj u *claudius* i juni kao *germanicus*. Domicija je 84. god. n. e. preimenovao septembar u *germanicus* i oktobar u *domitianus*. Posebna priča je bio Komod koji je preimenovao sve mjesece po imenima koja je uzimao: *amazonius, invictus, felix, pius, lucius, aelius, aurelius, commodus, augustus, herculeus, romanus i exsuperatorius*. Priča da je princeps Tacit odredio da septembar bude preimenovan po njegovom imenu je vjerojatno netačna. Tiberije je odbio senatski prijedlog da se septembar preimenuje u *tiberius*, a oktobar u *livius* (po Liviji). Antonin Pije je odbio senatorski prijedlog po kojem se septembar preimenuje u *antoninus* i novembar u *faustina*. Nazivi kalendarskih mjeseci

zaključno sa doradama u Augustovom dobu zadržali su se i danas i koristi ih najveći dio svjetske populacije. U Europi izuzetak čini niz istočnoeuropskih naroda, posebno onih iz slavenske jezične zajednice, koji još uvijek koriste svoja narodna imena (npr. danas su ta narodna imena jedna od odrednica hrvatskog nacionalnog identiteta).

Rimska godina je počinjala onda kada su magistrati stupali na svoje izabrane dužnosti. Ustvari godina za Rimljane predstavlja mandatni i dužnosnički period za obnašanje magistratura (izuzev cenzora i diktatora) i plebejskog tribunata. Najčešće je to bilo 1. III. i 15. III., iako postoje indicije i za druge datume kada su konzuli stupali na dužnost. Konačni prijenos na 1. I. desio se 154/153. god. p. n. e. poradi situacije u Hispaniji. Dok je nepoznato kako su se godine identificirale i nazivale, za vrijeme Republike, principata i dominata godine su se nazivale po ranorepublikanskim pretorima, konzularnim tribunima, dvojici konzula *ordinarius*. Npr. 298. god. p. n. e. = godina konzula *L. Cornelius Scipio Barbatus* i *Cn. Fulvius Maximus Centumalus*; 219. god. p. n. e. = godina konzula *L. Aemilius Paullus* i *M. Livius Salinator*; 59. god. p. n. e. = godina konzula *C. Iulius Caesar* i *M. Calpurnius Bibulus.* Zbog totalne neaktivnosti Bibula za vrijeme konzulskog mandata, nastala je pošalica da se ta godina naziva "godinom Julija i Cezara". Godina se nije nikada nazivala po konzulima sufektima. Zbog ovog oficijelnog nazivanja godine po konzulima, bilo je neophodno da se u fastima nalaze popisi ranorepublikanskih pretora, konzularnih tribuna i konzula. Međutim, ovakav način računanja godina u slučaju nekih ambicioznijih i obimnijih znanstvenih i historijskih istraživanja je prilično nepraktičan. Sa svakom novom godinom dolazio je i novi naziv za godinu. Nizovi imena su postali toliki da ih je bilo teško pratiti, posebno ako su ta imena i sama bila slabije čitljiva i nerazumljivija. Ista imena za različite osobe su samo dodatno doprinosila zbrci. Za vrijeme Kasne Republike učenjaci i historičari su zato počeli da računaju godine od pretpostavljene godine od osnivanja grada (*ab urbe condita* = AVC/AUC). Problem je međutim bio u tome što se nije znao tačan datum osnivanja Rima, pa je postojalo više različitih verzija.

Katon Stariji je osnivanje Rima datirao u 21. V. 752. god. p. n. e. Po Veleju Paterkulu osnivanje Rima se desilo 437 godina nakon pada Troje, odnosno prije nego što se desila sunčeva eklipsa (pomrčina) koja je primjećena u Rimu 25. VI. 745. god. p. n. e. Prema Luciju Taruciju (*Lucius Tarrutius*; koji je računao na osnovi egipatskog kalendara i astronomskih promatranja) iz Firma Romul i Rem su se začeli 15. VI. 763. god. p. n. e. (za vrijeme totalne sunčeve eklipse), rođeni su 23. III. 762. god. p. n. e., a Rim je bio osnovan 21. IV. Rimljani su govorili da u vrijeme kada je Romul započeo da gradi Rim, da je pjesnik Antimah sa egejskog otoka Teosa promatrao sunčevu eklipsu (to je već spomenuti 25. VI. 745. god. p. n. e..) Romul je po tradiciji "nestao" u 54. godini na none mjeseca *quintilis* (današnji juli) na dan kada je bilo pomraćenje Sunca, koje se stvarno desilo 17. VII. 709. god. p. n. e. Plutarh je "nestanak" Romula smjestio u 5. dana mjeseca *quintilis* 37. godine od osnivanja Rima, pa bi po toj Plutarhovoj verziji Rim osnovan 746. god. p. n. e. Kasije Dion navodi da je Romul imao 18 godina kada je inicirao osnivanje Rima. Navedeni

podaci jasno pokazuju koliko su značenje astronomske i nebeske pojave imale po najranije računanje vremena i određivanje datacije događaja, čim su se one prenosile sa generacije na generaciju. Navedene tri eklipse (15. VI. 763. god. p. n. e.; 25. VI. 745. god. p. n. e.; 17. VII. 709. god. p. n. e.) mogle bi biti glavne odrednice za datiranje osnivanja Rima (koje bi se moglo smjestiti u 745. god. p. n. e.) i vladavinu Romula od 746. do 709. god. p. n. e. Fabije Piktor navodi da je prva konzulska godina počela 239 godina nakon osnivanja Rima, po Liviju riječ je 240 godina, dok Polibije navodi da se zbacivanje kraljevske vlasti desilo 28 godina prije nego što je Kserks sa vojskom prešao u Europu.

Ipak se kao ustalio datum 21. IV. 753. god. p. n. e., koji je predložio Varon. Do ovog datuma Varon je došao tako što je koristio konzulske faste, zbrajajući godinu po godinu, i preuzevši od Dionizija iz Halikarnasa da je period kraljevske vlasti trajao 244 godine. Po tome je on onda zaključio da je 753 god. bilo osnivanje Rima, a da je prva konzulska godina bila 245 AVC. Na osnovi Varonove kronologije, koja je izgleda pogrešna, ustanovljena je i kasnija tradicijska kronologija vladavina pojedinih kraljeva.

Metoda AVC se nikada nije upotrebljavala za oficijelno datiranje, nego je samo korištena u historijskim djelima. Interesantno je da su eru AVC više koristili renesansni urednici i pisci, te novovjekovni i moderni historičari nego pisci i historičari klasičnog doba. U postrepublikansko doba se ponekad za označavanje godine uz imena konzula *ordinarius* koristila i godina vladanja (posebno godina *tribunicia potestas* / tribunske moći). Od kraja IV. st. n. e. za datiranje se koristio i 15-godišnji ciklus indikacije. Justinijan je 537. god. n. e. odredio da datiranje mora uključiti i ime vladara i njegovu godinu vladanja, uz indikaciju i konzulovo ime (dozvoljeno je također bilo korištenje i lokalnih era). Datiranje po godinama vladavine cara ili kralja se prenijelo i u mediavelno doba i bilo je veoma rašireno, a pored vladara preuzele su ga i pape.

Od početka IV. st. n. e. počelo se dešavati sa vremena na vrijeme da se ne imenuju konzuli (npr. 309. i 310. god. n. e.). Kada bi se to desilo, konzularna datacija se određivala brojem godina od zadnjeg konzula *ordinariusa*. Datiranje po konzulima se zadržalo u prilično iskvarenom vidu od sredine VI. st. n. e. pa u narednim stoljećima i na vizantijskom istoku i na latinskom zapadu.

Pretpostavlja se da je AVC godina započinjala isti dan kada i konzulska godina, ali Censorin (III. st. n. e.) navodi da je u njegovo vrijeme AVC godina započinjala sa praznikom *Parilia*, koji se smatrao kao godišnjica osnivanja Rima. U postrepublikanskom dobu slavljenje godišnjice osnivanja Rima je bilo i sredstvo imperijalne propagande. Princeps Klaudije je 48. godine n. e. prvi održao veličanstvene manifestacije u čast 800-godišnjice. Princepsi Hadrijan i Antonin Pije su održali slične manifestacije 121. i 147/148. god. n. e., a Filip Arapski je 248. god. n. e. dao da se održi proslava prvog rimskog milenijuma.

Uzurpator Pakatijan (u vrijeme vladavine Filipa Arapskog) je izdao novac (antoninijan tip) koji se datira po AVC sa legendom: ROMAE AETER AN MIL ET PRIMO ("Vječnom Rimu, u njegovoj hiljadu i prvoj godini"). Uz aureus Hadrijana, ovo je drugi poznati rimski carski novac koji se datira po AVC.

I po pitanju kalendara, Rimljani su primjenjivali svoju uobičajenu politiku da nema prisilnog nametanja, i da su otvoreni za simbiostička i eklektička prožimanja. Ustvari i sam julijanski kalendar je bio rezultat sinkretističke politike Julija Cezara. Zato su u okvirima rimskog imperija postojali i funkcionirali najrazličitiji kalendari, te različita računanja datuma i era. Ali i na njih je djelovala reforma Julija Cezara, jer je u odnosu na druge kalendare julijanski kalendar u to doba bio najbolji, najjednostavniji i najtačniji i ujedno kalendar vladajućeg naroda. Zato su se u augustovsko doba već počeli usklađivati ti domorodački kalendari sa onim julijanskim. To je značilo i prihvatanje lokalnih era za julijanski kalendar ili neki njegov lokalni ekvivalent, npr. Akcijska era, Hispanska era...itd... Naravno, bilo je i kalendara koji se nisu usklađivali sa julijanskim, kao npr. hebrejski i drugi semitski kalendari.

Vrlo raširen i korišten sistem računanja vremena je bio i ciklus Olimpijade, koji se sastojao od četiri godine, i koji je uveo historičar Timej sa Sicilije (umro 256. god. p. n. e.). Svećanost Olimpijada je počinjala prvog uštapa nakon ljetnog solsticija. Olimpijska era počinje od 1. Olimpijade održane 1. VII. 776. god. p. n. e. Iako je održavanje Olimpijskih igara zabranjeno 393. god. n. e., u iznimnim slučajevima se nastavilo korištenje Olimpijske ere i kasnije, u mediavelnom razdoblju.

Iako bi se razni lokalni kalendari usklađivali sa julijanskim, mnogi bi ipak započinjali godinu različitih datuma. Nova godina za aleksandrijski kalendar je počinjala prvo 29. VIII. (ili 30. VIII. u prestupnoj godini), a nekoliko provincijskih kalendara je počinjalo godinu na Augustov rođendan 23. IX. Oko 9. god. p. n. e. za vrijeme namjesnikovanja Paula Fabija Maksima (*Paullus Fabius Maximus*) sabor provincije Azije je odlučio da je potrebno naći

neki jedinstveni način na koji bi se odala počast August. Zato je sabor odlučio da izda neku vrstu idejnog natječaja, a predviđana nagrada je bila svečani vijenac. Pobjednik natječaja je bio sam prokonzul Paul Fabije Maksim, koji je predložio donošenje novog kalendara za provinciju Aziju u kojem bi nova godina započinjala sa Augustovim rođendanom.

Od kršćanskih era vrijedi navesti : 1. Mučenička era (nekada zvana i *anno Diocletiani*) koja je vezana za aleksandrijski kalendar, nastavljane da bude korištena od koptskih kršćana i etiopskih crkvi, a uticala je i na moderni etiopski kalendar. 2. Od stvaranja svijeta (από κτίσεως κόσμου; *anno Mundis*), počela se koristiti u V. st. n. e. Ova era (počinje 5493. god. p. n. e.) se obično naziva i "Antiohijska era" a ponekad i "Aleksandrijska era". Nova godina je također prebačena na 1. septembar. Njena izvedenica je vizantijska era, koja je dugo korištena kod pravoslavnih zajednica, i ona je započinjala 5509. god. p. n. e. Jevreji su još iz davnina koristili eru od postanka svijeta, samo što su oni smatrali da je svijet nastao 3760. god. p. n. e. 3. U V. st. n. e. kroničar Prosper iz Akvitanije je koristio eru koja bi počinjala sa Isusovom pasijom (mučeničkom smrti), ali ovo nije zaživjelo. 4. Rimski opat i kanonista Dionizije Mali / *Dionysius Exiguus* (porijeklom iz *Scythia Minor* / današnja Dobruđa) je 525. god. n. e. predložio eru *anno ab incarnatione Domini* (AD), koja se računala od pretpostavljene (pogrešne) godine Isusovog rođenja. I ova era je zaživjela na mediavelnom latinskom zapadu (posebno zahvaljujući Bedi Venerabilisu i Karlu Velikom) i odatle se proširila i danas je, i pored nesumnjive Dionizijeve greške u proračunu Isusove godine rođenja, općeprihvaćena. Pošto u vrijeme kada je Dionizije objavio eru AD nije bilo koncepcije broja nula, 1. AD godina korenspodira sa 754. AVC.

Za razliku od modernog doba, u rimskom svijetu se dani nisu računali po sustavu sedmice i rednim danima mjeseca, nego po odnosu prema kalendama, nonama i idama. Dan kojim počinje mjesec se nazivao kalende (*kalendae,* uporediti sa grčkim καλέω = objaviti, vidjeti dan mladog mjeseca), i originalno je to bio prvi dan novoga mladog mjeseca. Kalende su i dale ime kalendaru. None (*nonae, nones*) su originalno prije bile dan polumjeseca, i uglavnom su bile devet dana od ida (računajući ide kao "prvi dan"), i padale su ili na 5. ili na 7. dan kalendarskog mjeseca. Ide (*idus, ides*) su bile originalno dan punog mjeseca (a kasnije pola mjeseca; kod većine kalendarskih mjeseci to je bio 13. dan, izuzev za mart, maj, juli i oktobar kada je to bio 15. dan). Po tradiciji kalende, none i ide su određivane na osnovi konkretnih ukazanja stanja mjeseca (pa su mogle i varirati u položaju kalendarskog mjeseca), da bi nakon Numine reforme dobile fiksiranu poziciju u svakom od kalendarskih mjeseci. Dan koji prethodi kalendama, nonama i idama se zvao *pridie,* dok su se ostali dani računali unatrag od referentnog datuma (koji se računao kao "prvi dan"), npr. *a(nte) d(iem)* III Kal. Nov. = treći dan od novembarskih kalenda = 30. X, *a(nte) d(iem)* IX Id. Apr. = 5. IV. Rođeni na navedene datume u rimskom svijetu ne bi govorili da im je rođendan 30. oktobra ili 5. aprila, nego bi koristili odrednice sa kalendama, nonama i idama.

Računanje dana kalendarskog mjeseca od kalenda se može sagledati preko sljedećih stihova:

Principium mensis cujusque vocato Kalendas:

Sex Maius nonas, October, Iulius, et Mars;

Quattuor at reliqui: dabit Idus quidlibet octo

Neki datumi su se računali i u odnosu prema praznicima, a kojima je obilovao rimski svijet (npr. postoje svjedočanstva za *Feralia*, *Quirinalia* i *Terminalia*), moguće u onim godinama kada se ubacivao *mensis intercalaris.*

Julijanska reforma je dodavala dane pojedinim kalendarskim mjesecima i to tako što su oni dodani na krajeve kalendarskih mjeseci, prije posljednjeg dana mjeseca. Tako nisu bili poremećeni datumi praznika u ovim kalendarskim mjesecima, ali je to imalo neke druge efekte. Npr. Oktavijan August je bio rođen 23. IX. 63. god. p. n. e. i u predjulijanskom kalendaru to je značilo *a(nte) d(iem)* VIII Kal. Oct. da bi po julijanskom kalendaru to bio *a(nte) d(iem)* IX Kal. Oct. Zbog ove činjenice, rođendan Oktavijana Augusta je slavljen nekada na oba dana. Livija je zadržala svoj raniji datum rođendana *a(nte) d(iem)* III Kal. Feb. (koja se pomjerila sa 28. na 30. I.). Svi ubačeni dani su smatrani *dies fasti*.

Prema Makrobiju rimski sajmeni dan se održavao svakog osmog dana (*nundinae*) i to je određivalo osmodnevni ciklus (*nundinae*). Osmodnevni ciklus koji se završavao osmog dana su razvili Etrurci, a prihvatili od njih Rimljani. Dani u ovom periodu su se označavali početnim slovima abecede : A, B, C, D, E, F, G, H. Slovo koje je određivalo sajamski dan se svake godine mijenjalo. Ovaj ciklus je bio važan za Rimljane, jer je sajmeni dan bio vrijeme kada su seljaci dolazili u gradove, kada bi na gradskim forumima bilo veoma živo i kada bi se ljudi snabdjevali kupujući na veliko potrepštine i sve ono što bi im trebalo. Zato je *lex Hortensia* iz 287. god. p. n. e. zabranjivala održavanje komicija na sajmene dane, ali je bilo dozvoljeno vođenje pravnih radnji i zakonskih akcija. U Kasnoj Republici naraslo je praznovjerje da je loše ako godina započne sa sajmenim danom, i onda je veliki svećenik preduzimao korake kako bi se to izbjeglo. Pošto je ovaj ciklus za vrijeme Republike načelno bio fiksiran, podaci o sajmenim danima su jedno od najvažnijih alata u konvertiranju datuma iz predjulijanskog kalendara u formu julijanskog kalendara. Nejasno je kako se julijanska reforma kalendara odrazila na ovaj ciklus. Kasije Dion navodi da je 41. god. p. n. e. ubačen jedan dan, kako bi se osiguralo da sajmeni dan ne padne na 1. I. 40. god. p. n. e. Ovaj Dionov podatak i koliko je značenje sajmeni dan imao za Rimljane, jer je za njih bilo lakše (i to u godini napete i teške političke situcije) da ubace jedan novi dan, nego da jednostavno pomjere sajmeni dan. Naravno, ipak je bilo i bitnijih festivala od sajmenog dana, pa se i on pomjerao ako bi se poklopio sa njima. Tako Kasije Dion izvještava da je 44. god. p. n. e. sajmeni san bio pomjeren, kako bi se izbjeglo poklapanje sa festivalom *Regifugium*. Ovo bi onda moglo značiti da je jedno slovo ciklusa u sebe uključivalo čitav

48-satni *bis sextum*, pa bi u tom slučaju *Regifugium* i sajmeni dan imali isti datum, ali bi padali u različite dane. Kasije Dion usput konstatira da je sajmeni dan već bio pomjeran nekoliko puta. U odnosu na sam Grad, drugi rimski gradovi (iako bi se pridržavali ciklusa *nundinae*) nisu morali da imaju na isti datum sajmeni dan. Jedan pompejanski grafit *CIL* IV 4182 navodi da je dan Sunca (naša "nedjelja") 6. II. 60. god. n. e., 16. dan lunarnog mjeseca, bio sajmeni dan u obližnoj Kimi, a četiri dana prije pompejanskog sajmenog dana. Drugi pompejanski grafit *CIL* IV 8863 daje ciklus sajmenih dana koji pokazuje da je sajmeni dan u Gradu dva dana nakon onoga u Kimi. Na osnovi ovih primjera se može tvrditi da je 8. II. 60. god. n. e. bio sajmeni dan u Gradu. Kasnije je riječ *nundinium* (*nundinae*) označavala onaj dio godine u kojem je par konzula (bilo da su *ordinarius* ili sufekti) obnašao svoju dužnost. Moguće je da je to proizašlo iz toga što je u ranim periodima novi konzul od ranijeg konzula preuzimao fasces na *nundinium*.

Sa julijanskim kalendarom se razvio i sedmodnevni ciklus, koji je koegzistirao sa ciklusom *nundinae*. Ovaj sedmodnevni sistem je zasnovan na astrološkom uređenju dana koje su objasnili astrolog Vetije Valens i historičar Dion Kasije. Prema njima osnovni princip astrologije je da nebeska tijela u određenoj sukcesiji predsjedavao u satima dana. Astrološko uređenje od najdaljih do najbližih Zemlji je: Saturn, Jupiter, Mars, Sunce, Venera, Merkur, Mjesec. I u ovom sedmodnevnom ciklusu su dani po uzoru na *nundinae* označavani slovima, a označavani su po tzv. ferijama (npr. nedjelja = *feria prima*; ponedjeljak = feria *secunda*...itd...). Dominus Konstantin je zvanično usvojio sedmodnevni ciklus 321. god. n. e. i tako je ciklus *nundinae* izišao iz upotrebe. Konstantin je ovo učinio jer je sedmodnevni rimski ciklus odgovarao abrahamističkom sedmodnevnom ciklusu. Tako je ustvari naša sedmica nastala simbioziranjem abrahamističke sedmice sa rimskim sedmodnevni ciklusom. Dok je za Jevreje i kršćanski sedmica imala i karakter svetosti i bila glavni element podjele vremena, rimski sedmodnevni ciklus nije imao ni približno takvo značenje. Zato je ova simbioza bila zasnovana na nejednakim udjelima. Hebrejska sedmica se zasniva na starozavjetnoj priči o sedam dana stvaranja svijeta. Ustvari, vrlo je moguće pretpostaviti da je izvor nastanka hebrejske sedmice i njenog sedmog dana mnogo drevniji i nebrahamistički, i da potiće iz Mesopotamije i još iz sumerskog doba. Narodi i zajednice koje su prelazile na kršćansku ili islamsku varijaciju hebrejskog abrahamizma su je preuzimali kao jedan od vidova podjele vremena. Naša sedmica je od hebrejske sedmice primila i koncepciju svetog dana (jevrejska varijacija → subota (Shabbat), kršćanska varijacija → nedjelja, islamska varijacija → petak), tako da je sedmodnevni ciklus imao i religioznu posvećenost što nijedan rimski tjedni ciklus (bez obzira na broj dana) nije imao.

Zanimljivo je ipak da i pored abrahamističkog porijekla sedmice i njene nesumnjive svetosti, da imena dana u sedmicu često imaju "pagansko" porijeklo. I dok je koncept svetog dana sedmice udjel abrahamističke (preciznije rečeno hebrejske sedmice), nazivi sedmičnih dana održavaju udjel rimske neabrahamističke sedmice. Tako je na latinskom

jeziku → ponedjeljak = *dies Lunae* (dan boginje Mjeseca Lune), utorak = *Dies Martis* (dan boga Marsa/Aresa), srijeda = *dies Mercuris* (dan boga Merkura/Hermesa), četvrtak = *dies Iovis* (dan boga Jupitera/Zeusa), petak = *dies Veneris* (dan boginje Venere/Afrodite), subota = *dies Saturni* (dan boga Saturna/Krona; upotrebljava se i hebrejski izraz *sabathum* koji potiskuje vremenom "Saturnov dan"), nedjelja = *dies Solis* (dan boga Sunca, ali brzo je dobila abrahamistički pojam *dominica, dies dominica, dies dominicus*, "dan Gospodnji" kada se ne radi/ne djela). Ovi nazivi su više – manje ostali u svim romanskim izvedenicama latinskog jezika. I Germani (vjerojatno u zadnjim stoljećima rimskog svijeta) su adaptirali latinske nazive za sedmične dane, ali su ih preveli na imena svojih domaćih bogova (koji su po *interpretatio germanica* imali odgovarajući ekvivalent u grčkim i rimskim božanstvima). Jedino na engleskom jeziku nije preveden i interpretiran Saturday ("Saturnov dan" = subota). Za razliku od većine europskih jezika, kao i u slučaju kalendarskih mjeseci, i u nazivlju sedmice su slavenski jezici pokazali veću žilavost i održali su svoje narodne termine. Zajednice slavenskih jezika su različito od grčko – rimskog sustava (kojeg je preuzela i romanska i germanska Europa) po kojem nova sedmica počinje Sunčevim danom (nedjelja), novu sedmicu započinjale sa ponedjeljkom.

Svaki dan rimskog kalendara je imao neku povezanost, neki svoj identitet koji je kao takav označen u fastima, često evocirajući i neke datume i događaje iz tradicije i historije. *Dies fasti* su bili označeni sa F, *dies nefasti* sa N, *dies comitiales* (kada se dozvoljavalo sazivanje komicija i skupština) sa C, nekoliko dana je imalo različite oznake npr. EN (*endotercissus* ili možda *endoitio exitio nefas*) kada su pravne radnje bile dozvoljene samo u toku pola dana, i NP kada su bili javni praznici. Ova praksa identificiranja dana je već krajem I. st. n. e. prestala da se upotrebljava. Jurista Gaj govori o *dies nefasti* kao o stvari prošlosti.

Dan i noć

Rimljani su dijelili dan (od izlaska pa do zalaska sunca) na 12 sati koji nisu bili jednaki, a to je ovisilo o godišnjem dobu (*horae inaquales*). Ljeti je dan duže trajao nego noć, a budući da je broj sati u danu uvijek jednak, ljeti su rimski sati bili duži a zimi kraći. Tako je ljetni rimski sat trajao čak sat i po po našem računanju, a zimski rimski sat samo pola sadašnjeg sata. Podne je u svako doba godine padalo u 6 sati (po našim satima to je podne = 12 sati). U doba ekvinokcija sati su bili jednaki. Raspored rimskih sati (u odnosu na naše sate) se može predstaviti i preko sljedeće dvije tabele:

Datum	Dužina dana u našim satima i minutama.	Dužina rimskog sata (preračunata po našim satima i minutama).
23. XII.	8° 54'	44' 30"
6. II.	9° 50'	49' 10"
23. III.	12° 00'	1° 00' 00"
9. V.	14° 10'	1° 10' 50"
25. VI.	15° 6'	1° 15' 30"
10. VIII.	14° 10'	1° 10' 50"
25. IX.	12° 00'	1° 00' 00"
9. XI.	9° 50'	49' 10"

Rimski sati	25. VI. (naši sati)	23. XII. (naši sati)
Izlazak sunca	4° 27' 00"	7° 33' 00"
1. sat	5° 42' 30"	8° 17' 30"
2. sat	6° 58' 00"	9° 2' 00"
3. sat	8° 13' 30"	9° 46' 30"
4. sat	9° 29' 00"	10° 31' 00"
5. sat	10° 44' 30"	11° 15' 30"
6. sat	12° 00' 00"	12° 00' 00"
7. sat	1° 15' 30"	12° 44' 30"
8. sat	2° 31' 00"	1° 29' 00"
9. sat	3° 46' 30"	2° 13' 00
10. sat	5° 2' 00"	2° 58' 00"
11. sat	6° 17' 30"	3° 42' 30"
12. sat	7° 33' 00"	4° 27' 00"

Ovi rimski sati su se vrlo lako preračunavali pomoću sunčevih časovnika. Rimljani su dijelili i noćni period na 4 vigilije koje su počinjale zalaskom sunca. To je bilo i vrijeme kada su se mijenjale noćne straže. Jednaki sati (*horae aequales*) su uvedeni tek u XIV. st.

Način na koji su Rimljani provodili dan zavisio je od epohe u kojoj su živjeli, da li su živjeli u urbanoj ili ruralnoj sredini, podneblja u kojem bi prebivali, profesije, društvene i političke pozicije, sezone i konkretnog dana. Uobičajena dnevna rutina prosjećnog pripadnika (i to muškarca civila) viših, bogatih društvenih slojeva za vrijeme Kasne Republike i prva dva stoljeća principata, a koji je živio u urbanoj sredini, je izgledala na sljedeći način. On bi se probudio pred samo svanuće, kako bi u doba kada nije bilo električnog osvjetljanja ugrabio od dana što je moguće više. Nakon jednostavnog doručka, on bi provodio neko vrijeme kod kuće kako bi završio neke privatne poslove, pregledajući račune, pisma, podijelio instrukcije u svome kućanstvu, i razgovarao sa članovima svoje familije. Ciceron i Plinije Stariji su smatrali da su ovi sati zore i jutra najbolji za intelektualni i literarni rad, pa su tada oni najviše pisali i stvarali. Nakon što bi završio svoje privatne poslove i ako bi imao klijente, pojedinac bi u svome atriju obavio *salutatio*. Navedene jutarnje obaveze pojedinac nije obavljao, ako bi imao neke vanredne situacije privatnog, javnog ili polujavnog karaktera (vjenčanja, imendani, rođenja, vanredni događaji, ulazak u pubertet svoga sina ili sinova braće, rođaka i bliskih prijatelja). Nakon *salutatio*, pojedinac bi odlazio na forum, praćen klijentima i robovima i posebno sa svojim nomenklatorom.

Rimljani su bili narod posvećen javnom životu i povućenost se nije cijenila. Zato se smatralo prikladnim da se poznaje što je moguće veći ljudi, i da se oni oslovljavaju i pozdravljaju po imenu. Posebno je to bilo bitno za one pojedince koji bi željeli da grade javnu i političku karijeru. To je podrazumijevalo da se upamti veliki broj imena, što nimalo nije bilo lako, posebno ako se imaju u vidu osobenosti rimskih imena. Radi toga su se koristili nomenklatori. *Nomenclator* je bio dobro obučeni rob čija je dužnost bila da zapamti što je moguće više lica i imena, i da svoga gospodara podsjeća na imena osoba koje bi sretao.

On je mogao doći na gradski forum pješke ili nošen u nosiljci. Poslovi na sudovima, Senatu, lokalnim vijećima (ako je pojedinac nije živio u Gradu) i drugim javnim poslovima počinjali bi oko 3. rimskog sata i mogli su trajati do 9. ili 10. rimskog sata. Senat je uobičajeno završavao sa poslovima u povečerje. Izuzev u izvanrednim okolnostima, svi poslovi bi bili završeni prije 11. rimskog sata. U ovom dnevnom rasporedu u mediteranskim zonama, dolazila bi podnevna siesta (*meridiatio*), koja je bila toliko uobičajena da su tada ulice bile prazne kao da je ponoć. Zanimljivo je da je jedan od rimskih pisaca ovo doba dana čak koristio kao prikladno vrijeme u koje je smjestio priču o duhovima. Siesta je i danas karakteristika čitavog mediteranskog podneblja, ali i zemalja Latinske Amerike. Nakon sieste koja je trajala jedan sat ili nešto više, pojedinac je bio spreman da vrijeme provede u kupatilima ili atletskim vježbama. Poslije je pojedinac imao promenadu do sudova i forumom što mu je davalo mogućnost da razgovara sa suradnicima, prijateljima i

poznanicima te da čuje najnovije vijesti. Kako bi se dan približivao kraju, nastupalo bi i vrijeme za večeru (*cena*) bilo u svome domu ili domovima rođaka, prijatelja, saveznika i političkih suradnika. Sličnu rutinu, samo bez obnašanja javnih poslova u komicijama, Senatu, lokalnim skupštinama i vijećima bi imale i žene iz odgovarajućeg sloja. One su mogle sudjelovati u sudbenim stvarima. Kada se razmatra ovaj opis idealnog dana bogatog i visokorangiranog pojedinca potrebno je uvijek imati na umu da je ubjedljiva većina rimskih građana u navedenom periodu živjela skromnijim životom. Dosta rimskih građana je prebivalo i u seoskim područijima.

Sjednica Senata, sudova, komicija, lokalnih skupština i vijeća nije bilo za vrijeme javnih praznika, i tada bi se vrijeme provodilo u cirkusima, teatrima i amfiteatrima. Zanimljivo je da su neki ugledni i obrazovani Rimljani izbjegavali ove predstave, izuzev ako nisu bili oficijelno vezani za njih. Oni su nekada više voljeli da za vrijeme praznika posjete svoje ladanjske vile i posjede. Ovakav dnevni ritam Rimljani nastojali prenijeti i u druga područja u unutrašnjosti Europe i Male Azije.

Mjere

Rimski svijet je, kao i u drugim segmentima svoga funkcioniranja, u sustavu mjerenja pokazivao svoju univerzalnost, pa je prihvatao i modificirao i mjerne jedinice kultura i naroda koje je apsorbirao. Zato i nije neobično da se u mjernom sustavu rimskog svijeta osjećaju grčko – helenistički, egipatski, mesopotamijski pa i hebrejski utjecaji.

Za praktične Rimljane najranije mjere su se uglavnom zasnivale na nekim svakodnevnim potrebama i stvarima. Priroda je za opredjeljenje vremena dala sunce, mjesec, ili dan i mjesec, a za prostor duljinu čovječje noge, koja ga lakše mjeri nego ruka, a za težinu onaj teret ili težinu, što čovjek sa ispruženom rukom može vagati (*librare*), a to je mjerilo težine (tezulja, vaga) ili libra (*funat*). Za predstavu cjeline, koja se sastoji od jednakih dijelova, najbliža je ruka sa pet ili dvije ruke sa deset prstiju, pa se na tome temelji decimalni sustav. U Italiji se sa deset odvajkada računalo. Toliko se puta spominje deset svjedoka građana, magistrata, poslanika, deset ovaca je mjera za jednoga vola, rod je imao deset familija, kurija je imala deset rodova, a tribus deset kurija. O tome svjedoče i imena decemviri, zatim riječi dekurija, *decimus* (desetnik, deseti). Prema toj mjeri i brojenju je za I, V, ili X (za 1, 5 i 10) pismo udešeno po ispruženom prstu. Ovamo spada i prvobitna desetomjesečna godina. Italici su upotrebljavali i duoodecimalni sustav, dok nisu došli u doticaj sa Grcima. Cijelost (*as*) se dijelila na dvanaest dielova (*unciae*). Po tom duodecimalnom sustavu bijahu ustrojeni stari kolegiji svećenika Salija i Arvala, pa i savez dvanaest latinskih gradova. Rimski funat (*libra*) i stopa (*pes*) su imali dvanaest dijelova. Duodecimalni sustav je

ustrojen prema suncu te je sunce tako stvorilo pojam i za prvu podlogu matematike, što je bilo narodno-italsko i prije doticaja sa Grcima.

Iz potreba i metoda poljoprivredne djelatnosti proizašle su i mjere za određivanje površine. Latinska riječ za jaram je bila *iugus* ili *iugum*, i odatle se vjerojatno razvilo prostorna mjera koja je označavala stazu dovoljno široku za jaram vola. Ovaj rani juger je tako predstavljao dupli *actus* u širini. I kada se *actus quadratos* počeo koristiti kao mjera za površinu, onda je i juger po analogiji postao dupli *actus quadratos*, i znatno širi. Plinije Stariji navodi da se dio zemlje koji se može poorati sa jarmom vola u toku jednog dana naziva *iugerum*. *Actus* je onaj dio zemlje koji se sa volom mogao poorati bez zaustavljanja i odmora, i to je po Pliniju Starijem bilo 120 rimskih stopa u dužinu.

Dužina

Osnovna mjera za linearnu dužinu je bila rimska „stopa“ (*pes*). Do danas u historiografiji ne postoji precizno mišljenje koliko rimska stopa tačno iznosi u novovjekovnim i modernim mjernim jedinicima. Otprilike se kreće između 29, 47 cm (294, 7 mm; na osnovi mjerenje stope na statui Kosutija/*Cossutius* od strane Johna Greavesa 1639. god.) pa do 29, 59 cm (295, 9 mm po Williamu Smithu iz 1851. god). Često je prihvaćena dužina rimske stope ona koja iznosi 29, 6 cm (296 mm). Rimska stopa je bila podijeljena slično grčkoj pous na 16 prstiju/*digiti* ili na 12 uncija/*unciae*. U tabeli su dati primjeri rimskih dužinskih mjera, i njihovi ekvivalenti u našim mjerama. Kao osnova za izračunavanje uzeta je pretpostavljena dužina rimske stope od 296 mm.

Digitus	1/16 *pes*	18,5 mm.
Uncia ili *polex*	1/12 *pes*	24,6 mm.
Palmus	¼ *pes*	74 mm.
Palmus maior	¾ *pes*	222 mm. (u kasnijim razdobljima)
Pes	-	cc 296 mm.
Palmipes	1 ¼ *pedes*	370 mm.
Cubitus	1 ½ *pedes*	444 mm.
Gradus ili *pes sestertius*	2 ½ *pedes*	0,74 m.
Passus	5 *pedes*	1,48 m.
Decempeda ili *pertica*	10 *pedes*	2,96 m.

Actus (u smislu dužine)	120 *pedes*	35,5 m.
Mille passuum ili *milliarium*	5000 *pedes*	cc 1, 48 km. U pojedinim slučajevima rimska milja se računa i do 1,5 km.
Galska *leuga*	7500 *pedes*	2, 22 km.

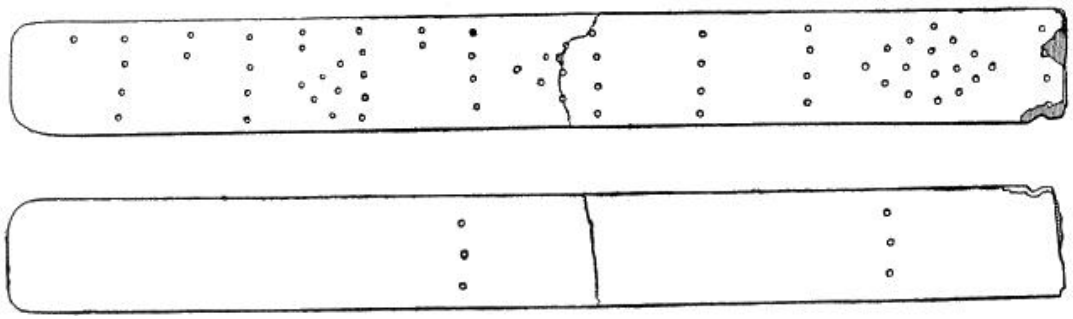

Crtež dijela rimske mjere → stopa, napravljene od kosti i nađene u ili u blizini Via della Fontana in 1897. god. Sačuvana je samo polovina mjere, a originalno je bila 29,6 cm. duga.

Površina

Osnovna rimska mjera za površinu je bio juger/*iugerum* (sa varijacima *iugera* i *iugus*) od 73 m dužine i 37 m širine. To bi odgovaralo otprilike našim 0,65 akri ili oko 0,26 ili ¼ hektara. Jedan naš hektar iznosi 10.000 m^2, pa bi u tom slučaju juger iznosio cc 2600 m^2. U tabeli su dati primjeri rimskih mjera za površinu, i njihovi ekvivalenti u našim mjerama. Kao osnova za izračunavanje uzeta je pretpostavljena dužina rimske stope od 296 mm.

Pes quadratus	-	0,0876 m^2, ako je *pes* iznosio 296 mm
Scrupulum ili *decempeda quadrata*	100 pedes	8,76 m^2
Actus simplex	480 pedes	42,1 m^2
Uncia	2400 pedes	210 m^2
Clima	3600 pedes	315 m^2

Actus quadratus ili *acnua*	14400 pedes	1262 m^2. U Galiji nazivana *arpennis*.
Iugerum	28800 pedes	cc 2523 m^2. Uzima se i 2600 m^2 kao zaokružena cifra.
Heredium (na osnovi Romulove prvotne podjele zemlje na nasljednju baštinu)	2 jugera	5047 m^2
Centuria	200 jugera (ranije 100 jugera)	50,5 hektara
Saltus	4 centurije	201,9 hektara

Kolumela opisuje i druge jedinice površinske mjere: *porca* (cc 473 m^2 ili 180 x 30 rimskih stopa) i koja se koristila u Betici, *candetum* ili *cadetum* (100 rimskih stopa u gradu i 150 stopa u u seoskom području) i koja se koristila u Galiji.

Volumen

Osnova za mjerenje volumena (i za tečne i za suhe materije) je *sextarius*, čija se tačna mjera još uvijek nije utvrdila i kreće se između 0,53 litre do 0,58 litre.

U prezentiranoj tabeli su predstavljene pretpostavljene veličine za tečne materije. Kao osnova za izračunavanje uzeta je pretpostavljena veličina *sextariusa* od 546 mililitara.

Ligula	1/48 *sextarius*	11,4 ml.
Cyathus	1/12 *sextarius*	45 ml.
Acetabulum	1/8 *sextarius*	68 ml.
Quartarius	¼ *sextarius*	136 ml.
Hemina ili *Cotyla*	½ *sextarius*	273 ml.
Sextarius	-	546 ml.
Congius	6 *sextarius*	3,27 l.
Urna	4 *congii*	13,1 l.
amphora quadrantal	8 *congii*	26,2 l.
Culeus	160 *congii*	524 l.

U prezentiranoj tabeli su predstavljene pretpostavljene veličine za suhe materije. Kao osnova za izračunavanje uzeta je pretpostavljena veličina *sextariusa* od 546 mililitara.

Ligula	1/48 *sextarius*	11,4 ml.
Cyathus	1/12 *sextarius*	45 ml.
Acetabulum	1/8 *sextarius*	68 ml.
Quartarius	¼ *sextarius*	136 ml.
Hemina ili *Cotyla*	½ *sextarius*	273 ml.
Sextarius	-	546 ml.
Semimodius	8 *sextarii*	4,36 l.
Modius	16 *sextarii*	8,73 l.

Brončani *modius* pronađen u Ponte Puñide (O Pino, Galicija u Španiji), iz IV. st. n. e. Na njemu se nalazi i natpis: „*Modiil (ex) iuxta sacram iussi [on] em dominorum nostrorum Valentiniani Valentis et Gratiani invictissimorum principum, iubente Mario Artemio v(iro) c(larissímo) a[g](ente) vic(ariam) p(raefecturam) (i), cur(antibus) potamio et quentiano principalibus*."
Natpis se odnosi na l*ex Modii*, donesen od Valentijana, Valensa i Gracijana,
i poslan vikariju Mariju Artemiju, koji je regulirao mjere i takse.

Težina

Mjere na težini su zasnovane na duodecimalnom sustavu. Neka od imena mjernih jedinica za težinu su ujedno i nazivi novčanih apoena. I subdivizija novca je slijedila subdiviziju težinskih mjera. Osnovna mjera za težinu je libra/funta, za koju se isto ne zna precizna vrijednost i uglavnom se proračuni kreću od 322 grama do 329 grama. Najčešće se uzima kao standardizirana mjera 328,9 grama. U tabeli je predstavljena uncijalna podjela libre sa vrijednošću od 328,9 grama.

Siliqua	1/144 *uncia*	0,19 g.
Obolus	1/48 *uncia*	0,57 g.
Scrupulum	1/24 *uncia*	1,14 g.
Semisextula	1/12 *uncia*	2,28 g.
Sextula	1/6 *uncia*	4,57 g.
Sicilicius	¼ *uncia*	6,85 g.
Duella	1/3 *uncia*	9,14 g.
Semuncia	½ *uncia*	13,7 g.
Uncia	1/12 libra	27,4 g.
Sescuncia ili *sescunx*	1/8 libra	41,1 g.
Sextans	1/6 libra	54,8 g.
Quadrans ili *teruncius*	¼ libra	82,2 g.
Triens	1/3 libra	109,6 g.
Quincunx	5/12 libra	137 g.
Semis ili *semissis*	½ libra	164,5 g.
Septunx	7/12 libra	191,9 g.
Bes ili bessis	2/3 libra	219,3 g.
Dodrans	¾ libra	246,7 g.
Dextans	5/6 libra	274,1 g.
Deunx	11/12 libra	301,5 g.
As ili *libra*	-	328,9 g.

Rođenje

Reljef koji prikazuje porođaj nađen u *Isola Sacra* u Ostiji.
Danas se nalazi u Museo Ostiense u Ostiji, Italija.

Reljef koji prikazuje rođenje. Potiče iz Ostije.

Čim bi se dijete rodilo, običaj je nalagao da bude položeno pred očeve noge. Ako bi on podigao (*tollere, suscipere*) dijete svojim rukama, automatski ga je priznavao (*susceptio*) i beba bi dobijala sva prava i privilegije svoga „učlanjenja" u familiju. Ako se ovo ne bi desilo, dijete bi formalno ostajalo bez zaštite familije, bez zaštite duhova predaka. Pošto je bilo zabranjeno u tom slučaju ubiti dijete, ono bi se dalo izložiti (*exponere*), odnosno ostavljeno bi bilo uz put. Sudeći po izvornoj građi, ovo se veoma, veoma rijetko dešavalo, i riječ je izgleda samo o teoretskom, a ne praktičnom očevom pravu. Na osnovi dosadašnjeg nivoa znanja, nije poznat nijedan stvarni slučaj izlaganja za vrijeme Republike. Po Svetoniju August nije dopustio da se dijete, što ga je njegova unuka Julija rodila nakon što je osuđena, prizna i othranjuje. Klaudije nije, prije nego što je postao princeps, priznao dijete koje je rodila Urgulanila jer je stvarni, biološki otac bio Klaudijev oslobođenik Boter. Djevojčicu po imenu Klaudija, iako se počela odgajati na dvoru, Klaudije je dao izložiti i golu je ostaviti pred majčina vrata. Djevojčica se bila todila prije petoga mjeseca nakon Klaudijeve rastave od Urgulanile. Da je bilo izlaganja djece od strane siromašnih očeva, te nezakonite djece (*spurii*) dokazuju i prosvjedi učenih stoika, poput Musonija Rufa. Konačno je ovo pravo i formalno bilo ukinuto 374. god. n. e., a još prije toga je Konstantin, pod utjecajem kršćanskih ideja, izjednačio ubistvo oca i čedomorstvo. Izlaganje se često pojavljuje u rimskim komedijama, ali to je vjerojatno riječ o pokušaju dramatskog raspleta preuzetog iz grčkih dramskih predložaka, a ne o reprodukciji stvarnih dešavanja.

Prvo kupanje djeteta, odmah po porođaju, je prikazano na jednoj strani mramornog sarkofaga. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u Museo Archeologico Regionale u Agrigentu.

Strana sa mramornog sarkofaga koja prikazuje kupanje bebe. Datacija 160-180. god. n. e. Danas se nalazi u County Museum of Art u Los Anđelesu, USA.

Po rimskom vjerovanju, sa rođenjem djeteta na svijet je dolazio i njegov genije. U rimskom svijetu, rođendani su ustvari bili praznici genija pojedinca, koji je tada dobivao bezkrvne „žrtve" u vidu cvijeća, vina, tamjana i kolača. Nosila se čista bijela odjeća, prijatelji bi dolazili u posjetu ili slali čestitke, poklone.... Sadašnje proslave rođendana su ustvari obična preslika kulta genija pojedinca, a rođendan ustvari praznik božanske strane slavljenika.

Di nixi ili *dii nixi* ili *nixae* su bila božanstva rađanja, koja su se prikazivala kako kleče ili čuče, što je bio češći način rađanja u antici nego danas. Tri statue *nixae*, koje kleče, su stajale ispred hrama Minerve na Kapitolu. *Nixae* su bile povezane i sa novim životom u smislu ponovnog rođenja ili spasavanja, a imale su oltar na Marsovom polju (preciznije u zoni zvanoj *Tarentum* ili *Terentum*. Tamo je pronađen natpis iz vremena stoljetnih igara iz 17. god. p.n.e. koji govori o noćnom žrtvovanju izvedenoj za Ilithyis i Eileithyiai grčke boginje rađanja. Klećanje je također imalo određenu ulogu u inicijacijama za misterijske religije koje su nudile obećanje u ponovno rođenje.

Reljefni prikaz dojenja novorođenčeta. Iza majke se nalazi otac, a uz nju i žena sa maramom. U pozadini je prikaz hrama. Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju.

Skulptura od terakote sa prikazom žene koja doji, vjerojatno votivnog karaktera. Potiče iz blizine vojnog tabora u Pförring u Bavarskoj, Njemačka. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u Archäologische Staatssammlung u Minhenu.

Za vrijeme prvih osam dana bebinog života (*primordia*), održavane su različite kultne manifestacije. Beba koja još uvijek nije dobila prenomen, nazivala se *pupus* ili *pupa*. Uobičajeno su djevojčice ime dobivale osmog, a dječaci devetog dana. Imendan je imao veliko značenje za Rimljane, uz određeni čin žrtvovanja, izvođena je i ceremonija pročišćenja radi čega se i taj dan uobičajeno naziva danom pročišćenja (*dies lustricus*; nekada je nazivan i *dies nominum* ili *nominalia*). To bi bio dan kada bi familija slavila. Na ovaj dan bi bebe dobivale igračke, ukrase i amulete u formi cvijeća, minijaturnih sjekira i mačeva, različitih minijaturnih oruđa i figurica polumjeseca (*lunulae*), a sve spojeno u vidu nekih čegrtaljki. Ovi predmeti kolektivno zvani *crepundia* su nošeni oko vrata ili na prsima, i služili su svojim zveketanjem za zabavu djeteta u dobi bebe, kao neka vrsta amajlija protiv zlih čini i urokljivih očiju (*fascinatio*), te kao neka vrsta identifikacionog predmeta, u slučaju da se dijete izgubi ili otme.

Princeps Marko Aurelije je bio prvi koji je uveo pravilo registracije novorođene djece. Tako je otac bio obavezan da registrira dijete, njegovo ime i datum rođenja u roku od 30 dana od djetetovog rođenja. U Rimu bi se registracija izvodila pred erarskim prefektom (*praefectus aerarii*), a u provincijama pred *tabularii publici*.

O procesu registriranja djece po rođenju svjedoće sačuvani rodni listovi iz provincije Egipat, i to i za rimske građane (na latinskom jeziku) i za one koji to još uvijek nisu bili (na grčkom jeziku). Tako je dostupan 21 rodni list koji se izdavao za rimske građane.

Fragment kopije rodnog lista iz Egipta na latinskom (certifikata o rođenju) dječaka po imenu Marko Kornelije Just (*Marcus Cornelius Iustus*) na voštanoj tablici. Strana sa voskom je sačuvala kraj teksta certifikata, a ona sa samo drvenom površinom je sačuvala listu svjedoka i početak teksta certifikata. Dat. 103. god. n. e.

Kopija rodnog lista (iz Egipta) za blizance čiji je otac nepoznat, na voštanoj tablici i na latinskom i na grčkom. Moguće je da je otac bio neko ko nije mogao stupiti u brak (npr. vojnik) ili možda neko nižeg statusa u odnosu na majku. Zanimljivo je da je majka bila rimska građanka po imenu *Sempronia Gemella*, a imena njenih sinova su *Marcus Sempronius Sarapion* i *Marcus Sempronius Socratio*. Sinovi nose gentilno ime majčine familije. Datacija 145. god. n. e.

Djeca su uvijek potpadala pod *pater potestas* i u slučaju razvoda roditelja, otac bi bio taj koji je imao glavno starateljstvo nad djecom. Slučajevi kada bi majka preuzela starateljstvo su bili dosta, dosta rijetki. Historija potvrđuje tek za vrijeme vladavine Antonina Pija jedan slučaj da su sudije, pod pritiskom dokaza o nedostojnosti nekog oca, majci povjerili čuvanje djece, ali da ipak nisu ocu oduzeli druga prava, odnosno njegov *pater potestas*.

Crepundia

Djetinjstvo

Izvorna građa ne daje eksplicitne podatke o dječijim igrama, iako su vjerojatno imali igre slične današnjim dvorišnim igrama. Kada se preraste dob dojenčadi, djeca su se igrala sa krpenim, glinenim, voštanim, drvenim ili metalnim lutkama (u pojedinim dječijim grobovima su pronađene lutke sa spojenim udovima i visoke 15 – 16 cm.), minijaturnim kolicima, trakama pokretanim sa palicama sa djeličima metala (koji su zveketali i tako upozoravali prolaznika kako ih štap ne bi slučajno udario), loptama....itd... Pravljene su i makete kuća, hodalo se na štulama, a djeca su kao i danas u svojim igrama imitirala svijet odraslih. Kvintilijan spominje da su za rano upoznavanje djece sa slovima korištene slovne makete ozrađene od bjelokosti. Sudeći po arheološkim nalazima i prikazima sa reljefa izgleda da nije postojala neka striktna podjela na igre dječaka i igre djevojčica kao danas. Domaći ljubimci su bili uobičajeniji nego danas. Posebno su bili omiljeni psi, ptice su isto bile česte kao ljubimci, dok su mačke kao kućni ljubimci korišteni tek od I. st. n. e. Bilo je primjera drugih životinjskih vrsta koje su služile kao ljubimci.

Od roditelja ili staratelja se očekivalo da se pobrinu da djeca od ranog djetinjstva budu oblikovana u skladu sa „običajima predaka", odnosno sa moralnim i vrijednosnim normama. Roditelji su bili i odgovorni da djeca (i dječaci i djevojčice) steknu neke osnovne vještine i znanja, kao što su čitanje i pisanje u elementarnom obliku, osnovna matematika, plivanje.... Djevojčice bi učile i da predu, tkaju i šiju, te ostale kućanske poslove. Sinovi bi bili upoznavani i sa osnovnim vojnim vještinama. Djeca (primarno dječaci) iz seoskih, poljoprivrednih familija bi učili kako da oru, sade i vrše žetvu, kao i kako da se brinu o stoci.

Djeca u igri. Reljefni prikaz sa dječijeg mramornog sarkofaga. Datacija III. st. n. e. Potiče sa Vigna Emendola na *via Appia*. Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju.

Kada je proces usvajanja grčke i helenističke kulture uzeo maha u rimskom svijetu, u bogatim familijama je zavladao običaj da se za malu djecu uzima dadilja (*nutrix*) grčko – helenističkog porijekla (često u ropskom statusu). Razlog je bio da djeca nauče govoriti grčki isto onako kao i latinskim. Zbog toga što su djeca (oba pola) iz viših klasa istovremeno učila i latinski i grčki jezik, razvio se fenomen dvojezičnosti kod osoba iz viših i bogatijih socijalnih slojeva. Međutim, korištenje stranih dojilja i dadilja je kao posljedicu imalo i vezanje njegovane djece za njih (bez obzira da li su i one imale svoju djecu ili ne). Uobičavalo se čak da mlade djevojke, kada se udaju, sa sobom u novi dom vode i svoje dadilje koje bi im postajale najpovjerljivije savjetnice i pouzdanice. Ove dadilje, ako bi bile ropkinje, po pravilu su bile oslobađane. Dosta je primjera gdje su dadilje do zadnjih trenutaka ostajale vezane za djecu o kojoj su brinule. O tome ilustrativno govore primjeri Nerona i njegovih dadilja Ekloge i Aleksandrije (za koje je on bio više emocionalno vezan nego za sopstvenu majku Agripinu Mlađu), te Domicijana i njegove dadilje Filide. Naravno, ovo se odnosilo na samo najbogatije familije koje su sebi mogle priuštiti dojilje i njegovateljice. Zato je ubjedljiva većina djece u slobodnim rimskim familijama bila primarno odgajana od sopstvenih majki ili od drugih žena u rodbinskoj vezi. Bilo je i bogatih rimskih familija koje su odbijale da se o njihovoj djeci brinu strane dadilje, nego su se djeci od samoga početka primarno posvećivali roditelji (Katon Stariji i njegova supruga Licinija, Kornelija Afrikanka).

Plutarh u svome životopisu Katona Starijeg pruža opis toga temeljnog obrazovanja koje su direktno pružali roditelji. Po Plutarhu kada mu se rodio sin Katon Stariji „nikakav posao nije smatrao tako hitnim, osim ako se radilo o državnom poslu, da bi ga spriječio da bude prisutan dok njegova supruga kupa i previja novorođenče. Hranila ga je, naime, svojim milijekom; a često je primala na prsa i malu djecu robova da im to zajedništvo u othranjivanju usadi naklonost prema njezinu sinu. Kad je pak dječak počeo shvaćati, Katon ga sam uze, kako sam veli, te ga je učio slovima premda je imao obrazovana roba koji je

bio učitelj, imenom Hilon, koji je podučavao mnoge dječake. No Katon je, kako sam veli, smatrao da nije pravo da mu rob grdi sina ili ga vuče za uho ako sporije uči, a još manje da njegov sin duguje robu zahvalnost za tako važan nauk, nego mu je sam bio učiteljem kako u čitanju i pisanju, tako i u upoznavanju zakona i u tjelovježbi, učeći ga ne samo bacati koplje i boriti se u oružju nego i šakati se, i vrućinu i hladnoću podnositi, i plivajući probijati se kroz virove i divlje struje rijeke. I svoju Povijest Rima kaže da je napisao vlastitom rukom i krupnim slovima da njegov sin u svojoj kući ima mogućnost da upozna drevne predaje svoje domovine, da se u nazočnosti sina čuvao nepristojnih riječi ne manje nego u prisutnosti svetih djevica koje zovu vestalkama...”

Mramorna statua koja prikazuje dijete kako spava na stijeni.
Statua je nađena 1997. god. u jezeru El – Borlos u Donjem Egiptu.

Pošto je i u rimsko doba majčino mlijeko smatrano najboljim za bebu, bilo je očekivano da Rimljanke bez obzira na status i imovinu budu dojilje djeteta, osim ako neki fizički razlog to ne sprečava. Na foumu Holitorium se nalazila *Columna Lactaria* („Stup Mlijeka"), jer se su po riječima gramatičara Festa tamo dovodile bebe da se nahrane. Izgleda da je to bilo milosrdno mjesto gdje su siromašni roditelji mogli dobiti mlijeko za svoje bebe ili prostor gdje su se mogle unajmiti dojilje. Postoji i teorija da je to bio i prostor gdje bi se neželjene bebe mogle ostaviti, u nadi da bi se neko smilovao i dao im hranu. Inače ovaj „Stup Mlijeka" se nalazio blizu Hrama *Pietas*, gdje je bila izložena slika teme *Caritas Romana* („Rimsko Milosrđe") koja prikazuje ženu koja doji ostarjelog roditelja. U blizini se nalazilo i naselje *Vicus Sobrius* čiji su stanovnici nudili libacije mlijeka Merkuru Sobriju, izvorno punskom bogu koji j prošao kroz *interpretatio romana*. I stup i naselje su porušeni kako bi se izgradio Marcelov teatar.

Sa I. st. n. e. žene u najuticajnijim i najbogatijim familijama su izbjegavale da budu dojilje i imale su žene zadužene za takvo nešto. I Tacit govori da je pojava da žena iz veoma bogatih familija doji dijete bila cijenjena kao podsjetnik na praksu iz starih vremena vrline.

Životni ciklus Marka Kornelija Stacija (*Marcus Cornelius Statius*), detalj sa mramornog sarkofaga iz II. st. n. e. Nalazi se u muzeju Louvre u Parizu.

Dok je za dječake postojala ceremonija ulaska u punoljetstvo (manifestirana u skidanju *toga praetexta*), to nije bio slučaj sa djevojčicama. Ustvari za djevojčice bi se smatralo da ulaze u punoljetsvo nagovještajem braka. Nije postojalo neko pravilo kada dječak treba da postane punoljetan i to je variralo između 14 i 17 godina, zavisno od intelektualnog i fizičkog razvitka dječaka ili želja roditelja. U vrijeme Republike, kada su odgovornosti odraslog muškarca-građanina bile znatno veće (uključujući i političko odlučivanje i vojnu obavezu), u punoljetstvo se ulazilo u kasnijim godinama jer su prilike zahtijevale odrasliju i ozbiljniju osobu. U vrijeme principata obični građanin nije više imao toliko javne odgovornosti i

u punoljetnost se ulazilo sa mlađim godinama. Punoljetnost se nije morala steći na rođendan (kao što je to slučaj danas), nego se uglavnom ova ceremonija obavljala za vrijeme praznika *Liberalia*.

Bulla je bio amulet (etrurskog porijekla) koji se nosio kao medaljon i davao se muškoj djeci devet dana po rođenju (na imendan). Unutar ovog medaljona je bila neka vrsta amajlije koja je trebala štititi dječaka od zla.

Bulla se izrađivala od različitih materijala, zavisno od bogatstva roditelja i bila je različitih motiva i oblika. Dječaci bi nosili ovaj amulet oko vrata (nalazio bi se na prostoru prsa) sve dok ne bi postali punoljetni. Tada bi se *bulla* skidala, posvećivala familijarnim larima i ostavljala po strani. U nekim prilikama i odrasli muškarac je nosio *bullu*, npr. kada bi bio trijumfator jer bi ga u tom slučaju amulet štitio od zla i ljudske ljubomore, jala i zavisti, ili u drugim prilikama kada je tražio zaštitu metafizičkog. Originalno su zlatne *bulle* nosili samo dječaci iz patricijskih familija, dok su plebejski dječaci nosili kožne *bulle*. Kada su se razlike između ova dva staleža rastočila za vrijeme Srednje Republike, nestala je i ova razlika, pa je nošenje zlatne bule zavisilo samo od bogatstva familije kojoj je dječak pripadao.

Dječak sa *bullom* na prsima.

Ogrlica sa polumjesecom.
Cc 50. - 150. god. n. e. Nalazi se
u British Museum u Londonu.

Djevojčice su nosile drugu vrstu zaštitničkog amuleta (amajlije) u vidu polumjeseca (*lunula*) sve do nagovještaja vjenčanja kada bi se skidala i spaljivanja zajedno sa dječijim igračkama i drugim stvarima. Djevojčica bi prilikom ulaska u djevojačku dob posvetila igračke boginji Dijani, a ako se pripremala za brak onda boginji Veneri. Čin spaljivanja je ustvari trebao da predstavlja konačni raskid sa životom djeteta i ulazak u svijet odraslih. Nakon toga djevojčica bi postajala djevojka i počela bi nositi uobičajenu odjeću odraslih žena.

Ceremonija ulaska u punoljetstvu je započinjala u rano jutro, kada je dječak položio svoju *bullu* i dječačku togu (zajedno nazivano *insignia pueritiae*) pred Lare svoje familije. Zatim bi se oblačio u bijelu tuniku (*tunica recta*). Ako je bio sin senatora na tunici bi se nalazile dvije široke purpurne pruge, a ako je bio sin viteza na tunici bi se nalazile dvije uske pruge. Preko tunike bi se navlačila *toga virilis* (koja bi se u kontekstu ovog događaja zvala *toga libera*, jer se punoljetstvo smatralo i nekom vrstom slobode). I nakon toga bi započela procesija na Forum. U slučaju da je riječ o uglednoj i utjecajnoj familiji, otac ili djed bi okupljali svoje rođake, prijatelje, klijente, oslobođenike i robove kako bi eskort bio što je moguće veći, jer se time slala i poruka o snazi familije kojoj novi punoljetni Rimljanin pripada. Na Forumu bi dječako ime bilo upisivano u listu građana, i tako bi dječak (*puer*) postajao mladić (*adulescens*), odnosno muškarac. Zatim bi uslijedila formalna čestitanja i familija bi produžila do hrama Libera na Kapitolu, gdje bi bila ponuđena žrtva tome bogu. Dan bi se završio sa večerom koju bi davao otac familije u čast novog rimskog građanina.

Obrazovanje

U rimskom svijetu, nije postojala ideološka misao koja bi išla za tim da namjerno ograničava obrazovanje i sticanje znanja i umijeća pojedinaca niti je obrazovanje predstavljalo privilegiju samo elite, nekog staleža ili sloja, i bilo zatvoreno za šire slojeve. Teorijski svako je mogao da stiće znanje, samo što su oni koji su imali više novca imali i bolje i produbljanije obrazovanje. Od osobe na bilo kojoj državnoj dužnosti za vrijeme Republike i principata se očekivalo da bude izrazito i svestrano obrazovana. Čak bi se moglo reći da osoba sa manjkom i teorijskog i praktičnog znanja iz niza obrazovnih polja nije mogla očekivati da napreduje u okviru sustava *cursus honorum*. Zato su roditelji sa velikim ambicijama za svoju djecu mnogo ulagali u njihovo obrazovanje. I manje ambiciozni roditelji i sa manje sredstava na raspolaganju su se morali pobrinuti da im djeca steknu kakvo – takvo obrazovanje, jer se nebriga o obrazovanju djece smatrala proturječju sa obavezama roditelja prema djeci koja su proizlazila iz „običaja predaka" i samim tim bi bila velika sramota. Zanimljivo je da u jednom takvom društvu sa izraženom željom za

obrazovanošću, Rimska Država (u toku veće dijela svoga postojanja) nije imala javni obrazovni sustav, nego je to smatrano privatnom sferom.

Za vrijeme pobjedničkih pohoda i ratova na grčko – helenističkom i orijentalnom području od kraja III. st. p. n. e. pa zaključno sa Pompejevom istočnom kampanjom u Rim i Italiju je pristigao i veliki broj obrazovanih zarobljenika. I upravo ovi zarobljenici su postali veoma vrijedna „roba" za bogate rimske familije, jer su korišteni kao učitelji i tutori. Pored ovih učitelja u ropskom statusu, postojao je i veliki broj slobodnih, profesionalnih „grčkih" učitelja koji su se slijevali u Rim i Italiju tražeći i nalazeći zaposlenje u uglednim i utjecajnim familijama. Sve je to samo doprinosilo ulijevanju značajnih segmenata grčke i helenističke kulture u biće rimskog svijeta koji se tako polako pretvara u vrlo zanimljivu simbiostičku tvorevinu sadržanu od mnogih silnice euromediteranskog svijeta. Pored ovih učitelja „grčkog" porijekla, čiji je broj u Rimu i Italiji rastao kako se širilo rimsko gospodstvo u Europi i Mediteranu, postojali su i učitelji rimsko – italskog porijekla. Kako je rimski svijet postao kosmopolitski u vrijeme principata, tako se i učiteljski poziv grčko – rimskog tipa proširio i u zaostalijim provincijama. I tako su učitelji mogli biti najrazličitijeg etničkog, narodnosnog i zemljopisnog porijekla.

Prve škole za sticanje elementarnog znanja pojavljuju se od sredine IV. st. p. n. e., i koincidiraju sa usponom plebejaca, odnosno sa završetkom „borbe staleža". Ove škole su nazivane *ludi* = igre.

U nedostatku javnog obrazovnog školskog sustava, obrazovani pojedinci najrazličitijeg porijekla (uključujući u pojedinim slučajevima čak i one još uvijek u ropskom statusu, ali sa značajnim privilegijama kretanja i posjedovanja imovine - *peculium*) su otvarali privatne osnovne škole koju su za određenu nadoknadu pohađala djeca iz slabije imućnih familija. Za prvu takvu plaćenu školu je zaslužan oslobođenik po imenu Spurije Karvilije Rug (*Spurius Carvilius Ruga*; oslobođenik senatora Spurija Karvilija Maksima Ruga, poznatog po razvodu svog braka) u drugoj polovici III. st. p. n. e., čime je nastalo i zanimanje profesionalnih učitelja. Cijena za pohađanje nastave u ovim školama nije bila visoka i više – manje je bila u skladu mogućnostima velike većine stanovništva. Zato je ovo elementarno obrazovanje u rimskom svijetu bila najraširenije u odnosu na sve ostale narode antičkog, a činjenica je i modernog svijeta. U osnovne škole su djeca kretala sa otprilike sedam godina i nije postojala zakonski uređena rodna segregacija za pohađanje ovih časova. Ovidije i Marcijal svjedoče da su i dječaci i djevojčice u ovim školama bili obrazovani zajedno ili slično, a Livije isto spominje da je kćerka jednog centuriona bila u školi. Međutim, velika većina djevojčica bi imala znatno manje vremena na raspolaganju (jer su se rano vjerile i počele pripremati za udaju) i brzo bi napuštale te škole (ako bi uopće i krenule u njih). Tako su dječaci bili ti koji bi pohađali nastavu u osnovnim školama.

Kvintilijan je isticao važnost da edukacija započne što je moguće ranije, jer „pamćenje ... ne samo da postoji kod male djece, nego je posebno dobro u tome periodu".

Ove vrste elementarnih škola za najšire stanovništvo su se često održavale u prostoriji nazvnoj pergula /*pergula* (galeriji koja bi se spojila sa nekom javnom zgradom ili prostorijom u obliku prodavnice) koja bi bila natkrivena, ali otvorena sa strana i sa grubim klupama bez naslona. Pojedini učitelji čak nisu ni imali ovakvih prostora, nego su želeći smanjiti troškove iznajmljivanja prostorije, nastavu držali na stepeništima, u kolonadama i drugim javnim prostorima. Tako bi djeca bila išla u školu okružena svakodnevnim životom ulice i susjedstva, te bi održavanje koncentracije bilo umanjeno.

Zanimanje učitelja (*litterator, magister litterarum*) u ovim osnovnim školama nije bilo ni cijenjeno, a niti je on mogao nešto puno zaraditi. Otprilike je u vrijeme Antonina literator dobivao osam asa po učeniku mjesečno i zato je bio prisiljen da traži dodatni izvor prihoda obavljajući poslove javnog pisara. U odnosu na literatora gramatik je mogao zaraditi pet do šest puta više. U vrijeme kada je rimski svijet ulazio u svoje završno razdoblje, Dioklecijanov edikt o cijenama je fiksirao platu gramatika na 200 denara po učeniku mjesečno. Postojao je i običaj da učenici sa vremena na vrijeme učitelju donesu i određeni, mali poklon što je vjerojatno bio rudiment doba kada je to bila jedina nagrada za učitelja. Ipak i u elementarnom nivou obrazovanju, zarada učitelja je varirala zavisno od reputacije njegove škole. U nekim školama se nije ni plaćala nadokanada, nego su one financirane darežljivošću patrona (*honorarium*). Pošto nije postojala neko edukacijsko obrazovanje za učitelje, niti su se tražile određene kvalifikacije kako bi neko mogao otvoriti školu, praktično je svako mogao biti učitelj. Tako je vrijednost svakog učitelja ostavljena na procjenu javnosti.

Riječ *litteratus* mlađa je od *litterator*, te ne označava učitelja, vec obrazovana čovjeka.

Školski dan je započinjao kao i svi drugi poslovi u rimskom svijetu, u praskozorje. Učenici bi sa sobom čak nosili i svijeće kako bi mogli pratiti nastavu prije nego što se potpuno razdani. Prvi dio školskog dana u toplijim, mediteranskim krajevima je trajao do vremena ručka, znači do oko podneva. Tada je nastupilo vrijeme odmora (uobičajeno u mediteranskom području), a drugi dio školskog dana je započinjao u poslijednevnim satima. Nepoznato je da li je postojalo nešto slično onome što je danas definirano pod pojmom „školska" ili „akademska" godina. Neka vrsta takve godine bi započinjala 24. marta, a za glavne festivale, vrijeme igara i pijačne dane (*nundinae*) se nastava nije pohađala.

Djevojčica bi ostajala uz majku ili drugog bliskog ženskog srodnika koji bi je učili kako voditi kućanstvo i brinuti o djeci. Ideal čedne Rimljanke je bio da prede, šije i tkaje odjeću koju bi nosili članovi njene familije. Oprema za predenje vune se mogla pojaviti i kao grobni prilog kako bi se pokazalo da je pokojnica bila uzorna i časna matrona. U svome tradicionalističkom revizionizmu čak je i sam August nosio odjeću koju je šila i tkala njegova supruga. Naravno to nije značilo da su rimske djevojke ostajale slabo obrazovane Većina rimskih žena je za vrijeme Republike bila pismena, bar u elementarnoj formi. Bogatije familije su i za svoje kćerke znale priuštiti kvalitetno obrazovanje uzimajući u

službu učitelje i nastavnike u privatnosti svoga doma. Tako su Rimljanke iz takvih familija uglavnom bile dobro obrazovane, pa su radi toga bile i hvaljene od muških pisaca. Iz ovog sloja su došle Kornelija, majka Grakha i Kornelija Metela, mlada supruga Pompeja Velikog koja se isticala poznavanjem muzike, geometrije, književnosti i filozofije. I za dječaka iz bogatije familije nije bilo neophodno da ide u školu, ako bi bio osiguran kompetentan učitelj u okvirima njegovog doma.

Brončana skulptura rimske djevojke koja čita.

I dječaci i djevojčice su zajedno participirali u pojedinim religijskim praznicima, pa su tako npr. pjevali formalne kompozicije u horovima na Sekularnim igrama.

Dječaci bi se odvojeno od njihovog školskog pohađanja, od malih nogu pripremali za svijet odraslih, uglavnom na osnovi planova njegovih roditelja. Posebno je to bilo izraženo kod dostojanstvenijih familija, gdje je dječak uvođen u javne aktivnosti svoga oca, djeda ili nekog drugog muškog srodnika koji bi mu bio staratelj. Tako su stajali u atriju kada bi se primali gosti i klijenti, kako bi se praktično učila etiketa društvenog ophođenja i ponašanja. Dječaci su vođeni da čitaju Zakonik 12 ploča, da borave na Forumu, da slušaju velike oratore, prate sudske procese ili su čak dovođeni u Senat da slušaju debate.

Za vrijeme kada bi se izlagale biste predaka u atriju, dječaci i djevojčice bi uvijek bili prisutni i tu bi saznavali historiju svoje familije, ali ujedno i historiju rimskog svijeta. Taj čin je imao i svoje duboko ideološko značenje, jer bi se preko tih kućnih sati historije djeca suštinski povezivala i sažimala sa Državom i društvom kojem pripadaju. Zato i ne treba da nas čudi dugovječnost rimskog svijeta, jer su njegove historija, tradicija i vrrijednosti usađivane u svijest rimske djece još od njihovog ranog djetinjstva.

Za Rimljane cilj obrazovanja i odgoja nije bilo zadovoljavanje i dostizanje formalnih normi kao što je to danas slučaj, nego je to bio aktivni i svestrani proces suštinskog sticanja teorijskih i praktičnih znanja i umijeća. Zato je rimskom svijetu bila nepoznata i hijerarhija titula u obrazovnom sustavu. Progres u obrazovnim nivoima je u rimskom svijetu više zavisio od sposobnosti učenika i studenata, a ne od njihovih godina starosti. Veliki naglasak se polagao na učenikov *ingenium* (urođenu sposobnost za učenje). U ovom obrazovnom sustavu nije postojao formalni ispit ili test. Učenikovo umijeće se mjerilo kroz stalne vježbe koje su bile ispravljane ili slavljene.

U osnovnom obrazovanju učilo bi se čitanje, pisanje i aritmenika. Posebna pažnja je posvećivana i izgovoru. Za pisanje su korištene voštane tablice i „pisaljka" *stilus*. Kada je neka spretnost u pisanju stećena, učenik je poučavan da piše tintom po papirusu. Korištene su prazne strane listova papirusa koji su već bili ranije iskorišteni za neke druge svrhe, a čiji sadržaj više nije imao neku vrijednost. Ako se uopće nalazila i jedna knjiga u osnovnoj školi, učenici su je prepisivali dok ju je učitelj diktirao. Matematičke operacije su izvođene pomoću abakusa. Velika se pažnja posvećivala razvijanju memorije, i svaki učenik je morao da napamet nauči mnoge izreke, recitale i (ako se dijete nalazilo u Gradu) Zakonik 12 ploča, iako je vremenom jezik kojim su one zapisane postao arhaičan i teško razumljiv za latinske govornike u Kasnoj Republici. I Ciceron je kao dječak morao da napamet nauči Zakonik 12 ploča. Kasnije je čitanje Zakonika 12 ploča izbačeno iz kurikuluma.

Učenici sa pisaljkom *stilus* i voštanom tablicom

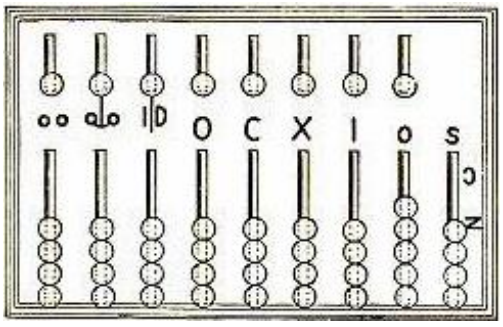

Abakus

Kako je Republika i politički i kulturno jačala, javila se potreba za produbljavanjem obrazovanja iznad elementarnih i striktno praktičnih i utilitarnih/korisnih predmeta. Sa grčkim jezikom proširile su se i i grčke ideje o obrazovanju i odgoju. Tako je postupno nastao viši (načelno rečeno „srednjoškolski") nivo obrazovanja u vidu škola gramatičara (*grammaticus*). Ovaj naziv nose jer je njihovo glavno polje poučavanja bila *grammatica*. Ovaj pojam je u rimsko doba u sebe uključivao ne samo usku gramatičko – leksičku sadržinu, nego je obuhvatao sva pitanja književnosti (na grčkom jeziku), uključujući čak i literarnu kritiku. Nivo obrazovanja gramatičara je poticao iz grčko – helenističkog svijeta. Škole gramatičara su načelno pohađali đaci od cc 12 do 16 godina starosti, odnosno do sticanja punoljetstva. Međutim, nije bila propisana nikakva starosna granica za početak pohađanja škola gramatičara, pa je to zavisilo od dječijih sposobnosti i od položaja njihovih roditelja. Sudeći po epigrafskim spomenicima iz prvih stoljeća nove bilo je slučajeva kada se ta dobna granica prilično smanjivala.

U školama gramatičara glavni udžbenik je bio Homer, i učenici nisu samo bili poučavani jeziku i književnim oblicima homerskih epova, nego i njihovoj mitologiji, starinama, historiji, etici, zemljopisu...itd... Nakon homerskih epova, analizirana bi bila i druga grčka književna djela (Hesiod, Ezop) na isti način u svojoj cjelosti. Tako su i Aratove poučne pjesme nalazile svoj put među rimskom omladinom. I Eshil, Sofokle, Euripid, (posebno Menander) i drugi grčki dramski pisci su već bile uobičajene i lake stvari u obrazovnom ciklusu, a prelazilo se i na izučavanje aleksandrijske poezije. Tako su u obrazovanju rimske omladine svoje mjesto nalazili i Euforionove ljubavne pjesme, Kalimahovi „uzroci" i njegova Ibis, Likofronova komična i tajna „Aleksandrija" itd....

Po uzoru na škole gramatičara na grčkom jeziku, pojavile su se i škole na latinskom jeziku. „Srednje" škole na grčkom jeziku i na latinskom su u početku bile odvojene i zasebno su pohađane. „Srednjoškolski" vid obrazovanja na latinskom jeziku je imao dva smjera i to književnost i govorništvo. Školu za latinsku književnost je otvorio Marko Sevij Nikanor Postum, a za gramatiku i retoriku oko 90. god. p. n. e. Lucije Plocije Gal. Govorništvo, je i pored otpora konzervativnijih elemenata, ipak palo pod veliki grčki utjecaj. U školama za latinski jezik je prvo izučavan prijevod Odiseje od Livija Andronika (urađen u saturninskom stihu). Sa napredovanjem lirske i epske poezije na latinskom jeziku, i korištenjem djela Terencija, kasnije Vergilija, Horacija, Propercija, ovidija...itd... potisnut je iz kurikulama Andronikov prijevod i njegov saturninski stih. Kasnije kako bude odmicalo vrijeme principata u ovim nastavnim programima na latinskom jeziku se nailazi i na djela Aneja Lukana, Stacija,

Za unapređenje kurikuluma u „gramatičarskim" školama na latinskom jeziku je posebno bio zaslužan Kvint Cecilije Epirot (oslobođenik Tita Pomponija Atika), koji je u svojim predavanjima učinio čast i drugim piscima na latinskom jeziku.

Posebna se pažnja u ovim „srednjim" školama i za grčki i za latinski jezik posvećivala pravilnom izgovoru i elokvenciji, što je bila dobra priprema za govorničku vještinu (koja je imala veliko značenje u antičkom periodu). Pored toga, u „srednjim" školama se predavala i logika, mitologija, historija, zemljopis, aritmetika i geometrija, astronomija i neki elementi muzike. Vrijednost nuđenog znanja je naravno zavisila i od samog nastavnika. Školski dan se sastojao od predavanja (*enarratio*), intenzivnog čitanja poezije (*lectio*) i analize poezije (*partitio*). Sa završetkom „srednjoškolskog" nivoa obrazovanja je završavalo i djetinjstvo i nakon toga je proces obrazovanja nastavljao punoljetni muškarac.

Kao učitelja latinske književnosti i govorništva iz vremena Kasne Republike vrijedi istaći Lucija Elija Preskonija iz Lanuvija, sa nadimkom Stilo. Ovaj ugledni i strogi konzervativac iz reda vitezova je bio učitelj mnogih mladih i uglednih Rimljana, od kojih će neki steći veliku slavu kasnije kao Ciceron i Varon. Ali njegovo podučavanje nije bilo za platu, nego kao prijatelj drage volje. Za vrijeme Augusta čuveni nastavnik latinske „gramatike" je bio oslobođenik Marko Verije Flak (inače i ugledni filolog, antikvar i enciklopedista), koji je bio zadužen za obrazovanje Augustovih unuka Gaja i Lucija. Kada je postao nastavnik Gaja i Lucija, njegova plata je značajno uvećana pod uvjetom da ne uzima novih učenika. Statua sa natpisom (odnosno kalendarom rimskim festivala) u njegovu čast je bila podignuta u gradu Preneste.

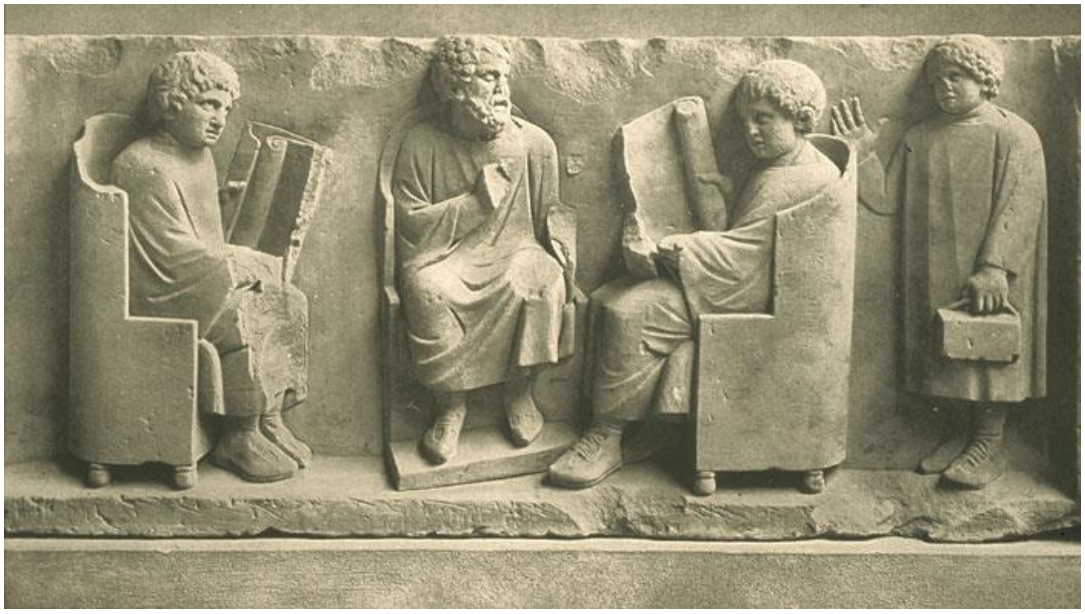

Reljef koji prikazuje rimsku školu sa učiteljem (vjerojatno je riječ o gramatičaru) i njegovim učenicima. Učenik se ispričava što je zakasnio na početak nastave.
Kraj II. st. n. e. Rheinisches Landesmuseum u Trieru.

Disciplina je i u elementarnim školama i u školama gramatičara bila veoma izražena i strogo provođena. O tome svjedoće reference koje se pojavljuju u opusu Horacija, Kvintilijana, Juvenala, Marcijala, Kornelija Nepota i Stacija. Naravno, djeca kao djeca uvijek su bila sklona nestašlucima, pa je i šiba sa batinom, unapređivala obuku i red. Da je to bilo staro i uobičajeno rimsko načelo i praksa govori i Plaut prema kojem bi učitelj po potrebi mogao đaku ispuniti leđa modricama. Horacije kritizira svoga nastavnika latinske književnosti Lucija Orbilija Pupilija (*Lucius Orbilius Pupillus*; živio 114. – cc. 14. god. p. n. e.) i naziva ga *plagosus* („onaj koji šiba"). Orbilije je ušao u poslovicu kao oštar učitelj. Kvintilijan je bio posebno kritičan prem literatorima koji kaže da : „Bol i strah stvaraju u djeci takve stvari koje je, pošteno govoreći, teško prikazati i zbog kojih se uskoro stide. Još je gore ako se zanemarilo ponašanje nadzornika i učitelja... " Ipak, ne bi trebalo generalizirati pa misliti da su svi literatori bili „odvratni ljudi" (kako ih Kvintilijan naziva) i da su metode poučavanja u elementarnim školama bile spore, loše, dosadne i neučinkovite. Sve je, kao i danas, zavisilo od same osobe koja je bila učitelj, odnosno bilo je literatora koji su bili nesumnjivo dobri vaspitači i predavači, ali i onih koji su proizvodili strah i bili oličenje sadizma i pokvarenosti. O tome svjedoći i govornik Apulej iz Medaura (druga polovica II. st. n. e.) kad kaže : „Za vrijeme objeda, prvi je pehar za žeđ, drugi za veselje, treći za nasladu, četvrti za ludosti. Naprotiv, na gozbama Muza, što nam više služe pića, naša duša dobiva više mudrosti i razuma. Prvi pehar nam ulijeva literator, koji počinje brusiti oporost našeg duha. Zatim dolazi gramatičar koji nas ukrašava različitim spoznajama. Konačno, red je na retoričaru, koji nam stavlja u ruke oružje govorništva."

Rimljani su od Grka preuzeli i običaj korištenja roba od visokog povjerenja koji prati dijete u školu (bar u familijama koje su to sebi mogle priuštiti) koji se nazivao pedagog (*paedagogus*; od grčkog παιδαγωγός = „voditi dijete"; korišteni su nekada i izrazi *comes, custos,* monitor i *rector*, zavisno od njegovih dužnosti). On bi cijelo vrijeme nastavnih sati ostao uz dijete, i onda ga pratio u povratku kući. Ovi pedagozi su bili starije životne dobi, i oni nisu bili samo pratioci dječaka, nego su bili i neki usmjeravači ponašanja i morala, pazeći ujedno da se dijete ne otisne na stranu na koju ne bi trebalo. Antički pedagozi nisu bili učitelji, iako su to često bile osobe sa odličnim znanjem grčkog jezika, kako dijete ne bi zbog nekorištenja zapostavilo grčki jezik. Bez obzira što su pedagozi bili robovi, imali su pravo na neku vrstu blagog kažnjavanja djeteta ako bi ono pokazivalo neposlušnost. Kada je dječak postao mladić, dužnosti pedagoga bi prestajele, ali je bilo dosta slučajeva da su bivši pedagozi nastavili da uživaju povjerenje svojih bivših štićenika i da su korišteni u nekim povjerljivim poslovima.

Naobrazba grčko – helenističkog tipa napreduju u rimskom svijetu i u drugim vidovima. Gimnastika je npr. prodrla u sve bitnije rimske familije, pa se uz kupališta nalaze i palestre za vježbanje. Ipak je potrebno istaći da su se Rimljanin i Grk razlikovali u svome odnosu prema atletskim i gimnastičkim vještinama. Za Grke je to bio način da održavaju lijepo i zdravo tijelo, za Rimljane su ove sportske vještine služile u praktične svrhe, kao za sticanje

vojničkih umijeća i održavanje vojničke kondicije. Zato kod Rimljana, atletika i gimnastika nikada nisu uspjeli dostići razinu kakvu su uživali u grčko – helenističkom svijetu. I tu se očitovala rimska praktičnost. Kako se razvijao rimski svijet došlo je i do širenja obrazovnih struka, jer se po Katonu Starijem (kraj III. i prva polovica II. st. p. n. e.) učilo intenzivnije i u većoj mjeri govorništvo, gospodarstvo, pravo, vojništvo i medicina, a po Varonu (I. st. p. n. e.) još i gramatika, logika ili dijalektika, geometrija, aritmetika, muzika i arhitektura (koje se uče po grčko – helenističkom znanstvenom kalupu). Astronomija je bila direktno vezana sa astrologijom, jer se vjerski, religijski i filozofski sustav prožimao sa proučavanjem i tumačenjem zvijezda i neba.

Produbljavanje znanja je uskoro zahtijevalo i novi stupanj obrazovanja, te je došlo do razvijanja škola retoričara (koje bi kod nas odgovarale „višem školstvu"). Ovaj nivo obrazovanja je primarno nudio cjelovito studiranje djela proznih autora, a i filozofija bi se počela poučavati. Glavni dio rada je započinjao sa naracijom (*narratio*) i napredovao bi se korak po korak do trenutka kada je student spreman na praksu javnog govorništva (*declamatio*). Studenti bi uz vještine govorništva, tako potrebne i cijenjene u antičkom društvu, sticali znanja i iz historije, literature, zemljopisa, filozofije, mitologije, muzike i geometrije. Zanimljivo je da su retoričari uspjevali, preko obrazovanja koje su nudili, da šire i svoje političke i druge ideje na svoje učenike. To je znalo izazvati i reakciju konzervativnijeg dijela establishmenta, pa su tako 161. god. p. n. e. iz Rima protjerani mnogi retoričari i filozofi. Jedan od bitnijih međukoraka u kurikulumu škola retorika je bila *suasoria*, u kojoj bi student preuzimao karakter neke čuvene historijske ličnosti u momentu kada je donosila neku presudnu odluku. Tada bi student diskutirao i analizirao moguće pravce akcije. Česta je bila i vježba kada bi se napisao govor, koji bi kao izrekle neke čuvene osobe iz mitologije, tradicije ili historije. Ovo vježbanje u fiktivnim govorima (napisanom po Tukididovom poučku da on piše govore onako kako bi ih izrekle dotične osobe u konkretnom slučaju) je doprinijelo velikom broju friziranih govora u historijskim djelima Salustija, Livija i Tacita. Sa širenjem grčkog jezika u Rimu i Italiji, paralelno su i rasli zahtjevi za boljim latinskim jezikom, jer je latinština postala usko vezana za helenštinu. Govornika je inače bio veliki broj, a iz takve kvantitativnosti je proizašao i kvalitet. Dobro se pazilo na svaku riječ, pa je svako ko je želio da se uzdigne u javnom poslu morao težiti ka znanjem i pravilnošću u govoru (povodeći se za grčkim uzorima), kako je to tadašnja uglađenost (*urbanitas*) zahtijevala.

Škole retoričara su u prvo vrijeme bile na grčkom, što ih je uglavnom vezalo za nobilske i viteške slojeve, jer su oni bili ti koji su govorili tečno grčki jezik. Sa strankom populara je vezana i pojava retoričarskog obrazovanja na latinskom jeziku. Plotije Gal, pristalica Marija, je izrazio želju da svojim učenicima govori latinski. Nekoliko godina kasnije je objavljeno već spomenuto djelo *Rhetorica ad Herennium*, koja je bila natrpana primjerima iz historije i izvještajima o temama o kojima se raspravljalo na komicijama. *Rhetorica ad*

Herennium je trebala da služi kao neki udžbenik za retoričare za latinski jezik i bila je po svome sadržaju nesumnjivo propopularski nastrojena. Latinske škole retoričara će se u rimskom svijetu proširiti tek za vrijeme Cicerona i Cezara.

Način rada u školama retoričara je uveliko pratio i preobražaje Rimske države i društva. Za vrijeme Republike se veća pažnja polagala na praktična umijeća koja bi studentu omogučavala da se pripremi za političke i sudske rasprave, kako bi svojim govorima mogao zadubiti snažnu podršku u Senatu, narodu ili sudu. Kako je odmicalo razdoblje principata, sve se više fokusiralo na stil i umjetnost izričaja govora a ne za pripremanje da se govori o bitnim stvarima u sudu ili političkim arenama. Tacit je tako primijetio da su u njegovo doba, studenti počeli da gube iz vida pravne sporove i počeli da se primarno okreću ka umijeću i ljepoti pripovijedanja.

Iz dosadašnjeg opisa je jasno da je primarnu ulogu u procesu obrazovanja u rimskom svijetu imala književnost, shvaćena u smislu svega onoga što je napisano, a ne kao danas u smislu samo uže discipline koja se bavi uglavnom beletristikom. Tome je prilično doprinijelo veliko značenje oratorstva, koje je iziskivalo dobro poznavanje književnosti u širem pojmovno – sadržinskom određenju. Ali tu ulogu ipak ne treba precjenjivati, kao što se to često dešava u historiografiji o rimskom svijetu, i smatrati da je tada u obrazovnom programu znanost bila svedena na ulogu sluškinje književnosti, kao što su u srednjem vijeku sve znanosti i vještine svedene na ulogu sluškinja abrahamističkoj teologiji. Da se rimski svijet nije ograničavao samo na sabiranje rezultata do kojih se došlo ranije i koje su bile publicirane u knjigama, nego da je znao producirati i nove vrijedne stvari, dokazuje čitav niz primjera. Arhitektura, graditeljstvo, medicina i druge znanstvene discipline pokazuju značajan razvitak, što ne bi bio slučaj da su Rimljani bili samo dobri kopiranti, odnosno da su bili zaslijepljeni pretjeranim smislom za praktičnost i da nisu vidjeli dugoročnu korist u istraživanju.

Sljedeći nivo je bilo ulaženje u područje filozofije (kod nas bi to odgovaralo „visokoškolskom" obrazovanju). Oni koji bi sebi mogli priuštiti i koji bi to željeli odlazili bi u grčke – egejske i maloazijske gradove kako bi tamo produbili svoje znanje, poglavito iz filozofske tematike. U tim kultiviranim sredinama istočnog Mediterana bi ovi ambiciozni mladići sve više u sebe upijali tu atmosferu. U svrhu ozbiljnog učenja, Atena je pružala najbolje uvjete i ovaj grad će se ubrzo pretvoriti (posebno nakon Sulinog osvajanja) u glavni univerzitetski centar rimskog svijeta. To svoje značenje je Atena sačuvala sve do Justinijanovog zatvaranja atenske Akademije. Rodos je važio kao univerzitetski centar za oratorstvo, a i Pergam te Masilija na zapadu su smatrani dobrim obrazovnim centrima. Slabije se išlo u Aleksandriju, koja je tada bila središte učenosti i znanja. Činjenica je da je i pored jačanja obrazovnih kurikuluma na latinskom jeziku, ipak sve dok kraja rimskog svijeta grčki jezik ostao primarni jezik kulture i visoke obrazovanosti. Posebno je to ponovo došlo do izražaja za vrijeme Druge sofistike, kada je Hadrijan protežirao grčku kulturu.

Zato i ne treba da čudi da su filozofske rasprave i spisi, uključujući i djelo princepsa Marka Aurelija, epigrami princepsa Hadrijana i druga vrijedna pisana djela koja je producirao rimski svijet izvorno napisani na grčkom jeziku

Iako su pravo, administracija i uprava, diplomatija i vojne vještine predstavljale stubove rimskog svijeta, nisu postojale neke specijalizirane škole za izučavanje ovih disciplina. Zato se uobičajilo da mladić znanje iz ovih disciplina stekne tako što uđe u krug oko nekog istaknutog starijeg pojedinca, već prilično eminentnog i cijenjenog u konkretnim disciplinama. Tako bi mladići pratili (u vidu nekih pomoćnika, mlađih asistenata - volontera) rad uglednika, i vještili se i u teorijskom i u praktičnom smislu, a sticali bi i vrijedno iskustvo. Tako je Ciceron studirao rimsko pravo pod Kvintom Mucijem Skevolom, tada veoma značajnim pravnikom, da bi kasnije i kod samoga Cicerona pravo studirao (*tirocinium fori*) Marko Celije Ruf. Što je imao veći broj studenata osoba je još više bila cijenjena. Poradi iste svrhe, namjesnici provincija i zapovjednici armija su oko sebe imali i pratnju sastavljenu od mladih ljudi (*tirocinium militiae*). Oni su formalno zauzimali određeno časničko mjesto u zapovjednoj hijerarhiji. I Julije Cezar je sa sobom vodio ove mladiće kada se uputio u Galiju. Cezar je školama i naobrazbi dao nov i čvrst temelj u smislu helensko – italskog humaniteta, kada je svim učiteljima slobodnih nauka i svim liječnicima u Gradu dodijelio rimsko građanstvo. On je utemeljio i veliku javnu biblioteku, postavši učenoga Varona za njenog upravitelja (iako je Varon ranije bio veliki Cezarov protivnik i optimat i tradicionalista prvog reda).

Sve bolja obrazovanost kod Rimljana je donijela sa sobom još jednu pojavu, a to je patroniziranje slabije kulturno i obrazovno razvijenih zajednica. Rimljani su sada ne samo htjeli da budu gospodari nizu pokorenih zajednica (na zaostalijem „barbarskom“ zapadu), nego i njihovi učitelji, odnosno smatrali su svojom misijom civiliziranje niza drugih naroda, uglavnom na europskom području. To je ubrzo postala i državna politika, u Galiji je postojala škola za sinove galskih prvaka, Agrikola osniva školu za sinove britanskih poglavica. Epigrafski spomenik iz *Metallum Vipascense* (danas Aljustrel; provincija Luzitanija) dokazuje da su princepsi II. st. n. e., a posebno Hadrijan rado gledali na širenje elementarnih škola i u najudaljenijim provincijama i da su materijalnim povlasticama ohrabrivali učitelje da se nastanjuju u zabitim selima. Sve je to bila dobro promišljenja politika kojom se obrazovni sustav tretirao kao glavno oružje očuvanja stabilnosti i moći Rimske države. Djeca u tim zaostalijim europskim provincijama su se tako obrazovala u okviru razvijene mediteranske grčko-rimske kulture, prihvatali bi njene tekovine kao svoje, gubila bi ili preoblikavala i prilagođavala domaće identitete. Nakon što bi obrazovni rimski sustav zahvatio određenu zajednicu, njene unutarnje otporne snage bi se urušile u potpunosti. Onoga trenutka kada u kasnoj antici oslabi obrazovanje u rimskom svijetu i kada se Vegecije bude žalostio zbog velikog broja nepismenih koji ulaze u vojsku i koji ne znaju ni koliko vojnika broji njihova jedinica, može otpočeti odbrojavanje prema neumitnom kraju rimskog svijeta i doba. Osnova modernih obraz. sustava počiva na grčko-rim. modelu.

Znanost

Najvažnija i najpoznatija znanstvena institucija klasičnog svijeta grčko – rimske kulturne ekumene je bio aleksandrijski Muzej (Musaeum ili Mouseion; Μουσεῖον τῆς Ἀλεξανδρείας), jedne velike znanstvene i istraživačke institucije koju je osnovao ili Ptolemej I. Soter (Πτολεμαῖος Σωτήρ; vl. 323. – 283. god. p. n. e.; vojskovođa Aleksandra Makedonskog, dijadoh i osnivač ptolemeidske dinastije) ili njegov sin Ptolemej II. Filadelf (Πτολεμαῖος Φιλάδελφος; vl. 283. – 246. god. p. n. e.). Sastavni dio aleksandrijskog Muzeja je bila i čuvena aleksandrijska Biblioteka.

Originalno je grčka riječ Μουσεῖον označavala mjesto ili hram posvećen Muzama (božanstvima umjetnosti i znanosti) i samim tim i posebnu zgradu za studiranje i izučavanje, uključujući i umjetnost. Tako je to postao pojam za znanstveno – obrazovne institute univerzitetskog tipa. Danas riječ muzej ima znatno užu pojmovnu sadržinu i odnosi se primarno na sakupljanje, čuvanje, konzerviranje, restauriranje i izlaganje kolekcija artefakata znanstvenog, umjetničkog, kulturnog ili historijsko – arheološkog značenja, uz znanstvena istraživanja i slabiju formu edukativne djelatnosti.

Aleksandrijski Muzej je u svoje vrijeme bio stjecište najvećih učenjaka, te studenata željnih znanja. Aleksandrijski Muzej, sa Bibliotekom kao sastavnim dijelom; je ustvari predstavljao veliki kompleks od niza zgrada. Taj kompleks je imao peripatečku (zaštićenu krovom) šetaonicu, vrtove, prostorije za zajednički objed, čitaonice, predavaonice, prostorije za sastanke, akvizicijsko odjeljenje, kataloško odjeljenje, specijalističke prostorije za medicinsko – anatomska istraživanja i astronomska promatranja, rezidencijalne prostorije, privatne prostorije za izučavanje. Čak je postojao i zoo – vrt sa egzotičnim životinjama. U pravom smislu aleksandrijski Muzej, sa Bibliotekom, je ličio na moderne velike univerzitetske kampuse. Po Strabonu za aleksandrijski Muzej je bio odgovoran svećenik kojeg su u vrijeme ptolemeidske vladavine imenovali kraljevi-faraoni, a u vrijeme rimske vlasti princepsi (počevši od Augusta).

Aleksandrijski Muzej, sa sastavnicom Bibliotekom, nije bio sa samo institucija koja je skupljala staro znanje, ona je i proizvodila novo znanje. Pod patronstvom ptolemeidskih faraona, tu su se okupljali učenjaci sa svih strana Mediterana radi istraživanja na raznoraznim znanstvenim poljima (književnost, historija, filozofija, matematika, astronomija, fizika, medicina, prirodne znanosti...itd...). Tako je Muzej sa Bibliotekom bio samo žarište znanstvenih istraživanja na cjelokupnom mediteranskom prostoru, objavljivanja, predavanja, sakupljanja što je moguće više literature, te prevođenja na grčki jezik djela sa asirskog, hebrejskog, perzijskog, čak i sanskrta...itd... sasvim je onda razumljivo da su se tu formirali standardi znanstvenog rada, kanonizirali su se tekstovi ranijih djela, donosila nova pravila. Posebnu važnost je stekao ozbiljni kritički i

komparativni pristup tekstovima raznoraznih djela, jer su ranije postojale mnogobrojne varijante jednog te istog djela. Tako je aleksandrijska Biblioteka vrlo uspješno obavljala i funkciju završne i kvalitetne redakcije, mnogobrojnih djela iz ranijih epoha (npr. Homera, Hesioda, Pindara...itd...). Ta kritička izdanja su onda kopirana i prodavana, čime je i biblioteka dodatno i to prilično zarađivala. Kako je već rečeno, knjige su bile skupa roba. Tako je muzejska sastavnica aleksandrijska Biblioteka imala i svoju značajnu prihodovnu i ekonomsku osnovu postojanja, jer je donosila značajna sredstva ptolemeidskom Egiptu.

Najpoznatiji editori (urednici) su uobičajeno također bili i glavni bibliotekari, između ostalog : Zenodot, Kalimah, Apolonije Rođanin, Eratosten (dokazao da je Zemlja okrugla), Aristofan iz Bizanta, Aristarh sa Samotrake. Pored njih zna se da su i sljedeći učenjaci studirali, pisali ili eksperimentirali u aleksandrijskom Muzeju (sa bibliotekom): Arhimed (čuveni izumitelj), Aristarh sa Samosa, Erasistrat (ljekar koji je zajedno sa Herofilom osnovao medicinsku školu u Aleksandriji), Euklid („otac“ geometrije kao znanstvene discipline), Edesija, Hiparh („otac“ trigonometrije kao znanstvene discipline), Hipatija (poznata učenjakinja i mučenica za stvar nauke), Pap (matemaričar), Heron (čuveni izumitelj). Pretpostavlja se da oko 1000 učenjaka živjelo u aleksandrijskom Muzeju, koji su sa pratećim osobljem financirani od institucije Muzeja i nisu plaćali poreze. Imali su i besplatnu ishranu, besplatan boravak i besplatne sluge. I pored državne politike podržavanja, ipak je dolazilo do problema u radu aleksandrijskog Muzeja , kao npr. velika čistka i progon njegovih učenjaka 145. god. p. n. e. kada je Aristarh sa Samotrake dao ostavku na svoju poziciju. Princeps Karakala je 216. god. n. e. potisnuo aleksandrijski Muzej, a 272. godine n. e. za vrijeme vladavine Aurelijana je elitni dio Aleksandrije (*Bruchion*), gdje se nalazio Muzej sa bibliotekom u potpunosti bio uništen požarom. Sudeći po tome što je Sinesije iz Kirene, koji je bio Hipatijin student na kraju IV. st. n. e. vidio Muzej i opisao slike filozofa u njemu, i pored velikog značenja *Serapiona* tada, aleksandrijski Muzej je sigurno postojao i u to vrijeme. Uostalom i Theon (živio cc 335. – cc 405. god. n. e.), istaknuti matematičar i otac Hipatije, je u njegovoj biografiji opisan kao „čovjek iz Muzeja“. Nejasno je kakvu je vezu Theon imao sa Muzejem.

Postojanje znanstvenog, obrazovnog i bibliotečkog središta u Aleksandriji je kao posljedicu imalo i da se velike količine papirusa troše u samoj Aleksandriji, kao i da se ograničava izvoz papirusa (kako se ne bi stvorila konkurencija na nekom drugom mjestu). Taj deficit na tržištu je doveo do povećanja proizvodnje drugih materijala za pisanje, posebno na pergameni.

U julu 2011. god. arheolozi su objavili otkriće nečega šta su oni procijenili kao rimski Muzej pod Trajanovim kupatilima.

Drugi veliki znanstveni, istraživački i obrazovni centar u Aleksandriji je bio *Serapeum* (Σεραπεῖον) ili hram posvećenom sinkretičkom helenističko – egipatskom bogu Serapisu koji je kombinirao aspekte Ozirisa i Apisa i koji je bio vrlo popularno božanstvo

Aleksandrinaca. Kasnije se ovaj kult raširio širom helenističkog i kasnije rimskog svijeta (uključujući i Italiju i sam Grad). *Serapeum* u Aleksandriji je izgrađen za vrijeme vladavine Ptolemeja III. Euergeta (Πτολεμαῖος Εὐεργέτης; vl. 246. – 222. god. p. n. e.) i u rimskom periodu je postao poznat po ogranku kolekcije Biblioteke i po snažnom znanstvenom i istraživačkom radu.

Papirus koji prikazuje episkopa Teofila sa evanđeljem u ruci kako trijumfalno stoji nad Serapeumom.

Serapeum, sa svojom bogatom i vrijednom knjiškom kolekcijom, je uništen 391. godine n. e. od strane kršćanske mase pothranjene od strane tadašnjeg aleksandrijskog episkopa/biskupa Teofila. Moguće je da se tada desio obračun i sa Muzejem i njegovo zatvaranje. To je bio početak brutalnog, brzog i sustavnog obračuna u Egiptu sa svim onim što nije bilo u skladu sa nikejskim tipom krščanstva. Ovo je bio inače vrhunac uličih aleksandrijskih sukoba između neabrahamista i abrahamista koji su potresali Aleksandriju stoljećima. Prvo su ulice Aleksandrije bile žarište sukoba Aleksandrinaca i Jevreja, a zatim nekršćana i kršćana.

Antikiterski mehanizam

Jedna najpoznatijih automatskih mašina iz antičkog perioda je tzv. Antikiterski mehanizam. Riječ je o složenom mehaničkom uređaju sa zupčanicima i brojčanicima, a služio je za predviđanje položaja planeta, Sunca i Mjeseca i smatra se prvim analognim računalom. Pronađen je od 1900. do 1901., iz jedne starorimske brodske olupine pokraj grčkog otoka Antikitere, po čemu je i dobio ime. Datiran je u cc 87. p. n. e. Analize teksta pronađenog uz mehanizam sugerišu da je uređaj korišćen 15-20 godina prije toga. Dimenzije mehanizma su 33 cm (visina), 17 cm (širina) i 9 cm (debljina). Napravljen je od bronze i smješten u okvir od drveta. Na njemu je ispisan tekst od oko 3.000 slova, koji je dešifrovan u posljednjih par godina. Tekst je neka vrsta uputstva za upotrebu, sa odjeljcima o astronomiji, geografiji i mehanici.

Uređaj ima više nego 30 zupčanika, iako znanstvenik Michael Wright smatra da ih je bilo 72. Zubi zupčanika imaju oblik jednakostraničnog trougla. Datum bi se u mašinu unio mehanički, a aparat bi dao podatke o položaju Sunca, Mjeseca, i druge astronomske

podatke. Uređaj je zasnovan na geocentričnom načelu, jer je referirao pozicije astronomskih tijela u odnosu na promatračevu poziciju na Zemlji. Imao je 3 glavna kružna indikatora, jedan naprijed i dva pozada.

Prednji indikator je imao dvije koncentrične skale, i vanjski prsten je označavao dane godine egipatskog kalendara (koji se može prilagoditi prijestupnim godinama). Unutar njega, postojala je podjela sa grčkim simbolima zodijaka. Metalne strelice pokazuju pozicije Sunca, Mjeseca i pet planeta. Dva spiralna brojčanika u pozadini prikazuju mjesečeve mijene i predviđaju pomrčine. Mehanizam je dizajniran tako da uzima u obzir promjenljivu ugaonu brzinu Mjeseca i prikazuje njegove faze na sfernom modelu.

Prednji indikator uključuje i parapegmu, koja se koristila za izračunavanje izlaska i pozicioniranja određenih zvijezda. Gornji pozadinski indikator je prikazivao 235 mjeseci 19-godišnjeg metonskog ciklusa. Misli se da i jedan od supsidarnih dijelova gornjeg pozadinskog indikatora prikazuje 76-godišnji kalipički ciklus, odnosno prikazuje olimpijski 4-godišnji ciklus. Ovaj dio je podijeljen na četiri sektora, od kojih je svaki bio ispisan sa godinom i imenom dvije panhelenske igre (4 glavne su istamske, olimpijske, nemejske, pitijske) i dvije manje igre (dodonske i jedne još uvijek nedešifrirane). Donji pozadinski indikator sa 223 dijela pokazuje saros (period od 18 godina, 11 dana i 8 sati, otkriven od Haldejaca). Novi nalazi pokazuje da je mehanizam pratio metonski kalendar, predviđao sunčeve eklipse i izračunavao vrijeme olimpijskih igara. Ostaci mehanizma sa Antikitere se danas čuvaju u Nacionalnom arheološkom muzeju u Atini. Tehnološki artefakti slične složenosti nisu se pojavljivali u narednih hiljadu godina.

Jedna od teorija govori da je uređaj stvoren na Akademiji koju je utemeljio antički stoički filozof Posejdonije na grčkom otoku Rodu. Naime, u tekstu rimskog govornika i filozofa Cicerona, bivšeg Posejdonijevog učenika, opisuje se uređaj sličan mehanizmu. Poput Aleksandrije, i Rod je u svoje vrijeme bio veliki centar astronomije. Ova hipoteza pretpostavlja da je mehanizam dizajniran od astronoma Hiparha, pošto sadržava i mjesečev dizajn koji koristi Hiparhovu teoriju o kretanju mjeseca. Nedavno se javila i teorija da je mehanizam porijeklom iz korintskih kolonija, što bi moglo implicirati vezu i sa Arhimedom. Inače sudeći po nizu podataka iz literarnih vrela, mašine sličnog tipa i sadržaja nisu baš bile radikalno neobične i rijetke stvari za klasično historijsko razdoblje. Ciceron u djelu *De re publica* spominje dvije mašine sličnog tipa, koje su obje bile dizajnirane od Arhimeda i donesene u Rim nakon što je Marcel zauzeo Sirakuzu. Jednu od mašina je zadržao Marcel (koji je veoma cijenio Arhimeda), dok je druga ponuđena hramu *Virtusa*/Vrline). Ova mašina se zadržala u posjedu Marcelove familije i Gaj Sulpicije Gal (*Caius Sulpicius Gallus*; konzul zajedno sa Marcelovim nečakom za 166. god. p. n. e.; Plinije Stariji navodi da je on bio prvi Rimljanin koji je napisao djelo koje objašnjava sunčeve i mjesečeve eklipse) je i objasnio i demonstrirao njen rad. Pap (*Pappus*) iz Aleksandrije tvrdi da je Arhimed napisao, sada izgubljeno, djelo o konstrukciji ovim mašina pod nazivom

„O pravljenju Sfere“. Arhimedova mašina je takođe spomenuta od kasnijih rimskih pisaca iz IV. i V. st. n. e. kao što su Laktancije (Divinarum *Institutionum Libri VII*), Klaudijan (*In sphaeram Archimedes*), Prokl (Komentari na prvu knjigu Euklidovih geometrijskih elemenata). Ciceron navodi da je i druga slična mašina bila nedavno izrađena od njegovog prijatelja Posejdonija. Grčka tradicija izrade sličnih mehanizama je imala utjecaja i na mašine izrađivane u vizantijskom i arapskom dobu. Djelo Banu Musa's Kitab al-Hiyal („Knjiga o domišljatim uređajima“), koju je naručio bagdadski kalifa u ranom IX. st., opisuje više od 100 mašina, od kojih neka potiču sigurno iz drevnih grčkih tekstova.

Glavni fragment Antikiterskog mehanizma.

Model Antikiterskog mehanizma (rekonstrukcija).

Heron iz Aleksandrije

Jedan od najveći naučnika i izumitelja, nego samo u rimskoj nego i u svjetskoj historiji bio je Hero/Heron iz Aleksandrije (Ἥρων ὁ Ἀλεξανδρεύς; živio cc. 10. – 70. god. n. e.). Ovaj čuveni matematičar i inženjer je bio rodom iz Aleksandrije i smatran je najvećim eksperimentalistom antičkog doba, a njegov opus na najbolji način predstavlja helenističku znanstvenu tradiciju. Neke od njegovih ideja su potekle iz radovaa Ktesibija Κτησίβιος; živio 285. – 222. godine p. n. e.), aleksandrijskog izumitelja i matematičara. Heron je poučavao u aleksandrijskom Muzeju, a većina njegovih zapisa izgleda kao da je riječ o tekstovima za predavanje (udžbenici) iz matematike, mehanike, fizike i pneumatike. Od Heronovih izuma i dostignuća vrijedi izdvojiti:

1. Heron je opisao konstrukciju aeolipila, i njegova verzija je poznata kao Heronova mašina. Aeolipil opisan od strane Herona se često navodi kao prva parna mašina ili reaktivna parna turbina u pisanoj historiji. Ime je nastalo od grčke riječi Αἴολος (bog vjetra na grčkom) i latinske riječi *pila* = Eolova lopta. Uređaj pod ovim imenom se prvi put spominje i opisuje od strane Vitruvija. Međutim nije jasno da li je riječ o istom uređaju, jer se ne spominju rotirajući dijelovi.

Aeolipil ili Heronova mašina (ilustracija lijevo je rekonstrukcija) se sastojala od spremnika, kugle ili valjka, koji se mogu okretati, i na sebi ima mlaznice, koje su savijene u suprotnim smjerovima. Spremnik se grije dok se ne stvori para, koja izlazi kroz mlaznice. Tako se stvara potisak, prema trećem Njutnovom zakonu gibanja (zakon akcije i reakcije), koji okreće spremnik u ležajevima. Nije poznato da li se Heronova kugla koristila kao stroj za pokretanje.

Sličan način rada ima naprava za izbacivanje vode, koja umjesto pritiska pare koristi pritisak vode, koji okreće napravu i izbacuje vodu.

2. Prva vending mašina (riječ je o danas veoma popularnim mašinama tipa automata sa kafom, čokoladicama, pićem, čipsem...itd...) je isto tako Heronova konstrukcija. Kada bi se novčić ubacio u nju, određena količina svete vodice bi se izdavala.
3. Vjetroviti točak, koji je pokretao instrument organ, je prva poznata mašina u historiji pokretana vjetrom.
4. Heron je izumio i mnoge mehanizme za teatre, uključujući i u potpunosti mehaniziranu predstavu koja traje skoro 10 minuta.
5. Heron je imao i jednu verziju vatrogasnog uređaja koji funkcioniše na principu pumpe, koja je inače bila raširena i primjenjivana u rimskom svijetu.
6. Heron je opisao i mašinu sličnu siringi, a koja je trebalo da kontroliše isporuku zraka ili tekućina.
7. U optici, Heron je formulirao načelo „najkraće staze svijetlosti“.
8. Heronova fontana koja djeluje na osnovi sopstvene hidrostatičke energije.

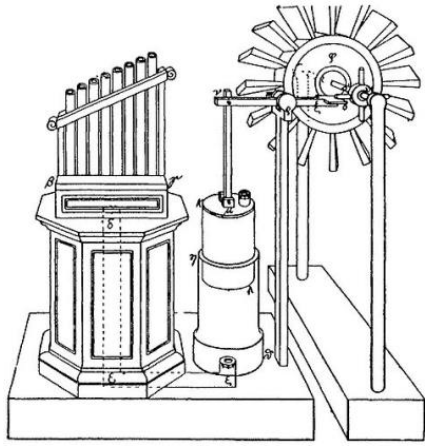

Vjetroviti točak koji pokreće organ (rekonstrukcija).

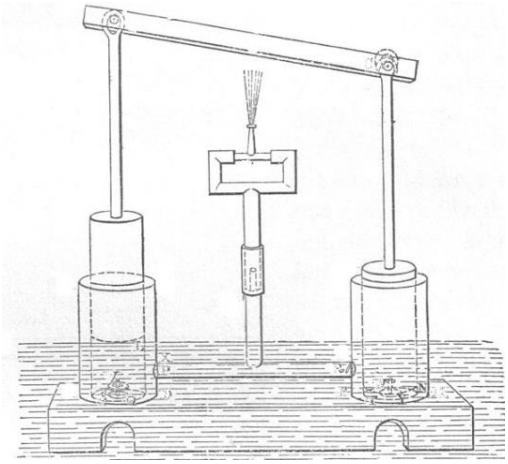

Vatrogasna mašina (rekonstrukcija).

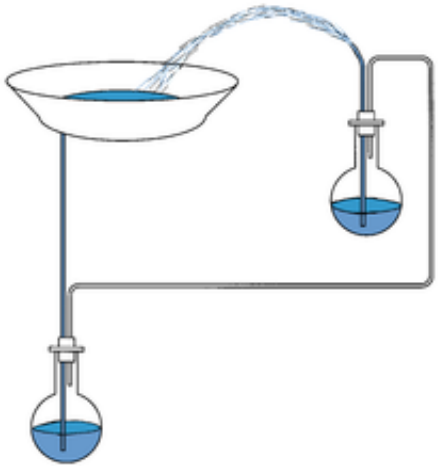

Heronova fontana (rekonstrukcija).

U geometriji se Heronu pripisuje i formula za izračunavanje površine (P) trougla čije stranice imaju dužinu a, b i c, i glasi (prikazano modernim matematičkim simbolima):

$$P = \sqrt{s\left(s-a\right)\left(s-b\right)\left(s-c\right)}$$

Ova formula se može naći u Heronovoj knjizi *Metrica*. Postoje indicije da je za formulu znao i Arhimed. Obzirom da je *Metrica* kolekcija matematičkih znanja kojima je raspolagao antički svijet, moguće je da ju je Heron samo zabilježio, a ne i otkrio.

Heron je ostvario i značajna dostignuća u matematici. Čak se smatra da neki dijelovi Heronovog opusa, posebno njegovi automatizirani uređaji, predstavljaju i najranije poznato formalno ulaženje u pitanja kibernetike. Za Herona se smatra da je bio sljedbenik atomista. Nažalost dosta od Heronovih originalnih zapisa i dizajna je izgubljeno, iako su neki njegovi radovi sačuvani u manuskriptima na arapskom jeziku. Radovi za koje je poznato da su napisani od Herona su:

a) *Pneumatica* (opis mašina koje rade na zrak, paru ili pritisak vode).

b) *Automata* (opis mašina koje omogučavaju „čuda“ u hramovima sa mehaničkim ili pneumatskim sredstvima, kao što su npr. automatska otvaranja ili zatvaranja vrata hramova i slično). *Automata* su inače u antičkom svijetu bile mašine koje se „same pokreću“.

c) *Mechanica* (napisana za arhitekte i sačuvana samo na arapskom, daje sredstva da se podižu teški objekti).

d) *Metrica* (opis kako da se računaju površine i obujmi različitih objekata).

e) O Dioptri. Riječ je o opisu metoda za mjerenje udaljenosti. U ovom radu su opisani odometar (aparat za mjerenje udaljenosti) i dioptra.

   Najraniji podaci o korištenju odometra se nalaze u djelima Vitruvija, Plinija Starijeg i Strabona. Posljednja dvojica daju liste dužine tura koje je prelazio Aleksandar Veliki, a koje je izračunavao bematisti (specijalisti za mjerenje udaljenosti) Diognet i Beton (visoka preciznost njihovih proračuna ukazuje da su oni možda koristili neki predarhimedovski mehanizam). Vitruvije je opisao odometar koji služi za mjerenje distanci, a moguće je da je njegov izumitelj bio Arhimed.

f) *Belopoeica*, koji opisuje ratne mašine.

g) *Catoptrica*, o svjetlosti, refleksiji i korištenju ogledala.

h) U fragmentima su sačuvani radovi *Geodesia* i *Geoponica*.

I pojedini radovi za koje se danas pretpostavlja da su im autori bile druge ličnosti, su pripisivani Heronu: *Geometria* (kolekcija jednačina baziranih na prvom poglavlju Heronove Metrike), *Stereometrica* (primjeri trodimenzionalnih kalkulacija baziranih na drugom poglavlju Heronove Metrike), *Mensurae* (oruđa koja se mogu koristiti kako bi se izvodila mjerenja bazirana na *Stereometrica* i *Metrica*), *Cheiroballistra* (o ratnim mašinama), *Definitiones* (sadržava definicije termina za geometriju).

Znanost nije bila ograničena samo na istočni, grčki dio rimskog svijeta. I na zapadnom dijelu rimskog svijeta znanost je isto tako napredovala, a o čemu svjedoče djela enciklopedista i erudita kao što su Varon i Plinije Stariji, te niz specijalističkih radova (npr. Kolumela).

Latinica i druga pisma rimskog svijeta

Iako i rimska tradicija i arheološki podaci govore da su prvobitni Rimljani nastali sinkretizmom različitih etničkih i jezičkih elemenata, ipak je njihov karakater poglavito latinski. To nije samo rezultat toga što su latinske zajednice sa Palatina i uz Tibar bili pokretači procesa nastanka Grada, nego i intenzivnijih odnosa protoRimljana sa latinskim svijetom, o čemu dovoljno govore i podaci iz tradicije o preseljavanju mnogih latinskih zajednica na rimsko područje i njihovo postupno apsorbiranje u Rimljane. I sami na rimskom području nastanjeni Etrurci, koji su u odnosu na Latine i Sabinjane bili na znatno višem nivou kulturnog razvitka, i pored toga što su jedno vrijeme dominirali Rimom ipak su se na kraju jezično latinizirali. Naravno, latinski jezik Rimljana nije bio zatvorena konstrukcija, nego je i sam bio aktivan i apsorbativan, uključujući u sebe čitav niz stranih riječi (u rano doba etrurskih). Jedna od najvažnijih tekovina rimskog svijeta današnjem čovječanstvu jeste njegovo pismo = latinski alfabet ili latinica. Uglavnom se smatra da su se italski alfabeti razvili adaptirajući alfabet Kime, helenske apoikije (osnovane u VIII. st. p. n. e. od eubejskih polisa Kime i Halkide) iz Kampanije. Alfabet iz Kime je ustvari zapadna varijanta grčkog alfabeta (koji je i sam potekao iz semitsko - feničanskog alfabeta), i koji se koristio od VIII. do VI. st. p. n. e. Tako je alfabet iz Kime (koji je imao 24 slova) je bio osnovica nastanka i razvitka mnogih starih italskih alfabeta (i za indoeuropske i za neindoeuropske govornike) i to preko etrurskog posrednika. Etrurski alfabet je ustvari bio taj preko kojeg su drugi italski narodi razvijali, modificiranjem, svoje alfabete. Pa su tako nastali alfabeti Faliska, Umbra, Picena, Oska i Latina. I prvobitni latinski alfabet je tako nastao adoptiranjem 21 slova od 26 etrurskih slova. Najranija latinica je: A B C D E F Z H I K L M N O P Q R S T V X.

Po mitologiji, pismenost su u Lacij prenijeli Evander (z Palantiona u Arkadiji) i njegova majka Nikostrata / Temida / Temis / Karmenta 60 godina prije Trojanskog rata. Sudeći po mitologiji, pismenost je u najranije doba imala bitno mističko i sveto značenje, i sudeći po predanju ona je direktno na ljude prenesena iz božanskog svijeta i miljea. Evander, koji je u Lacij došao sa majkom Karmentom i mnogo sljedbenika, se smatra i osnivačem grada *Pallantium*, na mjestu današnjeg Rima i osnivačem Luperkalija. Evandera (i sam božanskog porijekla) je pismenosti naučila majka koja je riječna nimfa. Po mitologiji, Nikostrata / Karmenta je prilagodila pelašku azbuku sa 13 suglasnika koju je Kadmo (inače Feničanin) bio donio iz Egipta latinskom jeziku na taj način što je unijela 15 suglasnika. Postoji i mitološka teorija da je Herakle naučio Evandera pismenosti i da zato dijeli oltar sa muzama...

Dok su Grci preuzimajući feničanski alfabet, preuzeli (uz određene modifikacije) i semitske nazive za slova (a = grčki alfa = feničanski alef; uporediti sa semitsko – arapskim elif), praktični Rimljani su imena slova dali prema njihovoj zvukovnoj vrijednosti, dodajući ispred ili iza pomoćni vokal radi lakšeg izgovora (npr. A, Be, Ce, De, eM, eN, eS...), što se zadržalo do danas.

U I. st. p. n. e. u latinicu su uvedena dva nova slova i to Y i Z za transkripciju grčkih posuđenica. Pokušaj Klaudija da provede određene reforme i uvede nova slova nisu nakon princepsove smrti zaživjele.

Rimski numerički sustav se bazirao na latinici, odnosno na slovnim vrijednostima slično kao i u grčkom i ćiriličnom sustavu. I = 1, V = 5, X = 10, L = 50, C = 100, D = 500, M = 1000. Jedna horizontalna crtica iznad brojke znači da je broj pomnožen sa 1000, dok dvije horizontalne crtice iznad brojke znače da je broj pomnožen sa 1 000 000. Ista brojka se može jedna za drugom ponavljati najviše četiri puta (npr. IIII, CCCC, XXXX...itd...). Ovaj sustav se zadržao u toku većeg dijela mediavelne historije zapadne i središnje Europe, da bi bio zamijenjen sa savršenijim i praktičnijim sustavom "arapskih" (preciznije rečeno indijskih) brojki. Rimske brojke se i danas koriste u specifičnim prilikama, posebno u formi rednih brojeva.

Kada se razmatra pitanje pismenosti i korištenja pisma (uključujući i numerički sustav) u rimskom svijetu potrebno je razjasniti jednu bitnu stvar. Latinica nije bila jedino pismo korišteno u rimskom svijetu. Dok je Republika uspostavljala svoju hegemoniju u Italiji, korištene su i nadalje različite varijante raznih italskih pisama. Rimljani nikada nisu donosili neku zakonsku odredbu kojom bi se ta pisma zabranjivala, nego je njihov postupni nestanak prepušten vremenu i stapanju Italije u jednu cjelinu. Od III. st. p. n. e. u rimski svijet prodire u značajnoj mjeri i grčki jezik, zajedno sa svojim pismom i numeričkim sustavom. Kao što je svojim širenjem prema istoku, rimski svijet postajao bilingualan (sa latinskim i grčkim jezikom kao primarnim u odnosu na druge domorodačke jezike) sukladno tome su u njemu egzistirala i latinica i grčki alfabet (koji se u helenističko doba već standardizirao) kao primarni u odnosu na mnogobrojna domorodačka pisma. Smatralo se očekivanim da svaki iole obrazovaniji rimski građanin, bez obzira na svoje porijeklo, od III. st. p. n. e. pa nadalje poznaje i koristi latinski i grčki jezik i njihova pisma. Tu svoju više – manje istaknutu poziciju u rimskom svijetu grčko pismo je zadržalo sve do samoga kraja postojanja rimskog svijeta. Pored latinice i grčkog alfabeta, u pojedinim zemljama su i nadalje korištena domaća pisma, kao što su hijeroglifski sustav u Egiptu (koji je čak korišten i u oficijelnom dokumentiranju, npr. na epigrafici zajedno sa latinicom i grčkim pismom), hebrejsko i druga raznorazna semitska pisma na Levantu i Arabiji.

Tehnika pisanja

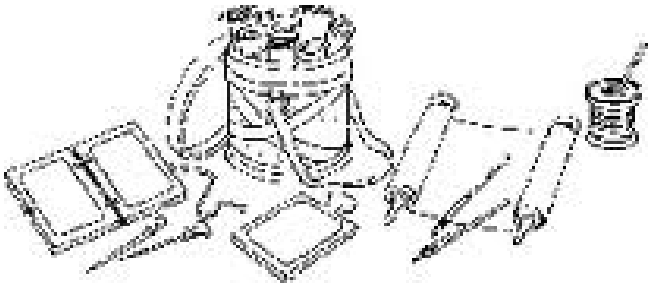

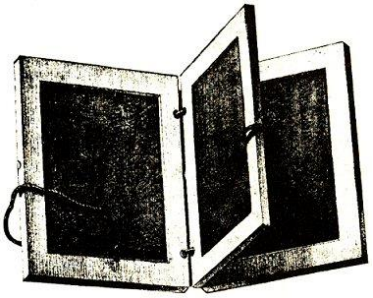

Materijali za pisanje, oblici rukopisa i sredstva za pisanje

Rimljani su za pisanje koristili svaki dostupan materijal. Plinije Stariji u svome djelu *Naturalis historia* navodi da se prvo pisalo na palminu lišću, zatim na liku od nekih biljaka. Liko od drveta je bilo isto drevni materijal za pisanje, što se očitovalo i u značenju latinske riječi „*liber*“. Korišteno je i platno. Etrurci su svoje mumije omotavali platnom na kojem su ispisivali razne ritualne tekstove. Jedno takvo platno na etrurskom jeziku se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Gotovo su sigurno u ranim razdobljima korištene i slabije obrađene kože životinja kao materijal za pisanje.

I za istraživaće, i za entuzijaste pa i za obične ljude najvidljiviji primjer pismenosti rimskog svijeta predstavljaju epigrafski spomenici, pisani raznima varijacijama latinske epigrafske kapitale ili grčkim pismom. Zbog čvrstoće materijala (ubjedljivo najviše kamen i „živa stijena“) na kojem su pisani sačuvan ih je enorman broj i to u svakom kutku rimskog svijeta. Radi toga se može steći pogrešna predstava da je kamen bio osnovni materijal za pisanje za svakidašnju upotrebu u rimskom svijetu. Ustvari, situacija je potpuno obrnuta, jer se klesanje teksta na kamenitoj površini dešavalo samo u iznimnim situacijama, reda čega i tekstovi imaju često oficijelni, posvetni stil. Ubjedljivo najviše zapisa je bilo na drugim materijalima, ali oni zbog karakteristika tih materijala nisu sačuvani. Čak je zbog propadanja zidova, sačuvano zanemarljivo malo grafita (koji isto spadaju u grupu epigrafskih spomenika) i to uglavnom u Pompejima i Herkulanumu. Grafiti su bili vrlo rašireno sredstvo širenja misli u rimskom svijetu. Pošto su se grafiti slikali kistom zvali su se i „*litterae depictae*“. Na grafite se nailazi i u katakombama.

Masa sačuvanih epigrafskih spomenika može stvoriti još jedno pogrešno uvjerenje, a to je da je glavni oblik pisma korištenog kod Rimljana bila kvadratna kapitala. Ustvari, i ovdje je situacija različita, jer su ustvari najviše korišteni rustična kapitala i raznorazne

paleografske varijacije. Npr. za pisanje na papirusu i pergameni se uglavnom koristila rustična kapitala, dok su se za pisanje na raznoraznim tablicama (izuzev metalnih brončanih vojničkih diploma) koristio kurziv.

Epigrafski spomenici su se izrađivali u kamenorezačkim radnjama ili od majstora direktno na živoj stijeni ili objektu *in situ* (npr. zid nekog hrama ili druge građevine). Kao sredstvo pisanja su korišteni dlijeto i čekić.

Posebno mjesto u izaćuvanju pismenosti ne samo kod Rimljana, nego općenito u predgutenbergovskom vremenu zauzimaju tablice. Zabilješke, kratka pisma, poslovni računi, školske vježbe, koncepti književnih djela i slično bi bili zapisivani na voštane tablice (*tabulae ceratae, cerae, cerussatae pugillares*), koje bi bile urađene od jelovog drveta ili bjelokosti u različitim veličinama. Riječ je o vrlo jednostavnom i jeftinom materijalu za pisanju. Voštane tablice imaju dugu povijest trajanja u Maloj Aziji, Egeji i Levantu, i vjerojatno predstavljaju kasniju varijaciju višemilenijumske tradicije pisanja na zemljanim pločicama. U rimski svijet je njihova upotreba ušla preko Grka. Često bi voštane tablice bile povezane zajedno u setu od dvije (*duplices*), tri (*triplices*) ili više tablica (*multiplices*). Korišteni su i grčki nazivi diptih, triptih, poliptih. Za pisanje na voštanoj površini koristio se instrument pod nazivom *stylus* ili *graphium* (izrađen od metala – često od bronce -, kosti ili bjelokosti), a da bi se pisalo na njima bilo je potrebno više vještine, pritiska i strpljenja nego u slučaju pisanja tintom na papirusu ili pergameni. Kraj *stylusa* kojim se pisalo je bio oštar, dok je drugi pljosnati kraj služio za brisanje. Stylusi su se držali u pernici zvanoj *stilarium* ili *graphiarium*. Sadržaj čitave tablice bi se mogao izbrisati, kako bi se ponovo koristio, tako što bi se ona zagrijala do oko 50 C stupnjeva, pa bi se zagladila omekšana površina. Neispisana površina tablice se zvala „*tabula rasa*“, što je ušlo u poslovični rječnik kao pojam za nešto što je prazno ili za nekog ko je neznalica.

O raširenosti upotrebe voštanih tablica u rimskom svijetu dovoljno govori i činjenica da je latinska riječ *littera* u uskoj vezi sa tehnikom priprema voštanih tablica, odnosno sa semantikom glagola *linere* („premazati“). Isto tako i riječ *litura* znači korekturu na voštanoj tablici. Latinski glagol *scribere* („pisati“) u svom prvotnom onomatopejskom značenju se prevodi kao „grebati“, što potiće od načina pisanja *stylusom* po voštanoj površini tablice.

Horacije u jednoj svojoj satiri duhovito preporučuje književnicima, misleći u prvom redu na mlađe i neiskusne koji se pouzdavaju u prvu inspiraciju, da često okreću *stylus* ako namjeravaju pisati nešto što će biti vrijedno da se ponovo čita : *Saepe stilum vertas, iterum quae digna legi sint scripturus.*

Slično tablicama sa voštanom površinom, postojale su i one sa gipsom i tada su se zvale *album*. Pisalo se grafitom i to je bila preteća današnje olovke. I te gipsane tablice su se upotrebljavale za kratke sastave, i bilo ih je lako sastrugati i ponovo koristiti. Nisu se za kratke sastave koristile samo tablice koje bi bile povoštane i gipsane, nego i drvene i

metalne tablice i pločice bez voska. Drvene tablice na kojima bi se kurzivni tekst ispisivao tintom su bile česta pojava, ali zbog propadanja drveta očuvan ih je samo veoma mali broj i to samo zahvaljujući specifičnim klimatskim i geomorfološkim karakteristikama zemljišta u kojem bi se nalazile, kao što je Vindolanda. Inače je zbog propadanja materijala sačuvan vrlo mali broj i drugih nemetelnih tablica, i to u većim količinama samo u Egiptu, Pompejima, *Alburnus Maior* i Vindolandi. Metalnih pločica sa tekstom je sačuvan znatno veći broj i to su uglavnom vojničke diplome.

Pored bronzanih vojničkih diploma pisanje se nekada primjenjivalo i na objektima od zlata, srebra, olova i željeza. U prvom redu riječ je o novcu. Olovo se koristilo za tzv. tablice kletve (*tabellae defixionum*) i za pečate.

Freska koja prikazuje djevojku (tip *docta puella* /„učena djevojka“/ *docta puella*) sa voštanim tablicama i *stylus*. Nađena u Pompejima. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Reprodukcija voštanih tablica uvezanih u set sa *stylusima*.
Nalazi se u Reiss-Engelhorn-Museen, Mannheim, Njemačka.

Freska iz Pompeja koja prikazuje par koji drži stylus, voštane tablice i svitak papirusa. Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Reljef sa nadgrobne stele koji prikazuje pisara sa tablicama i stylusom, pronađen u *Flavia Solva* iz provincije Norik, južna Austrija.

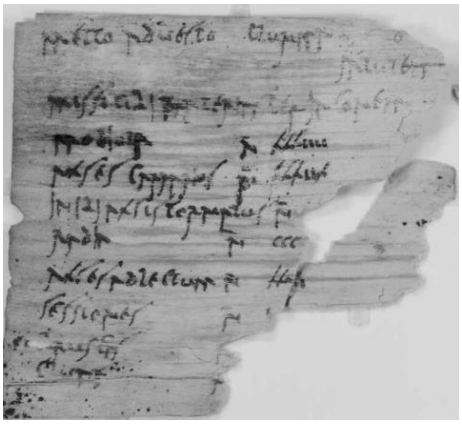

Vindolanda tablet 309. Tekst ispisan na tablici sa samo drvenom površinom.

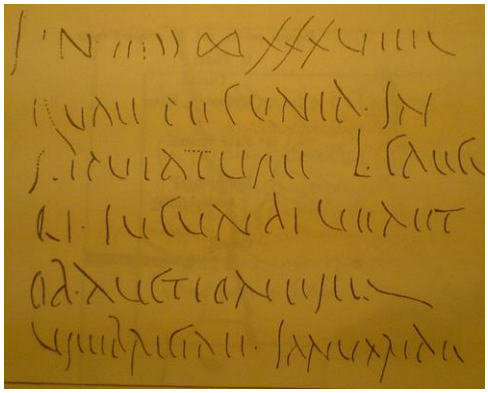

Primjer teksta napisanog kurzivnom majuskulom na voštanoj tablici pronađenoj u Pompejima.

Voštana tablica (*Stylus* tablet 836) iz Vindolande. Vosak je nestao, ali su sačuvane mnogobrojne urezotine, koje otkrivaju kurzivnu majuskulu.

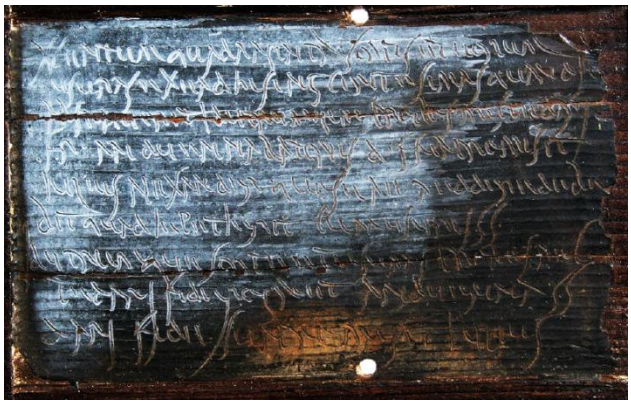

Tablica iz Dakije sa datacijom 20. VI. 162. god.

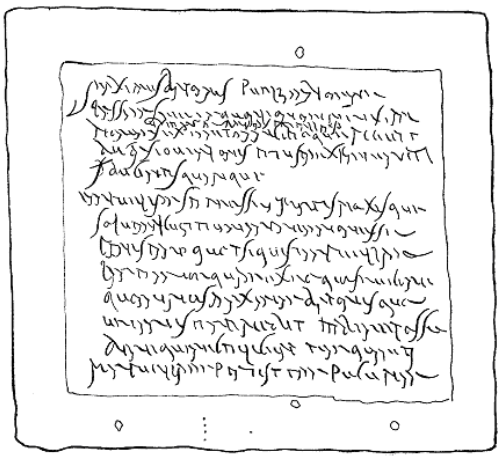

Exempli interioris pagina prior
(unutarnja prva strana tablice).

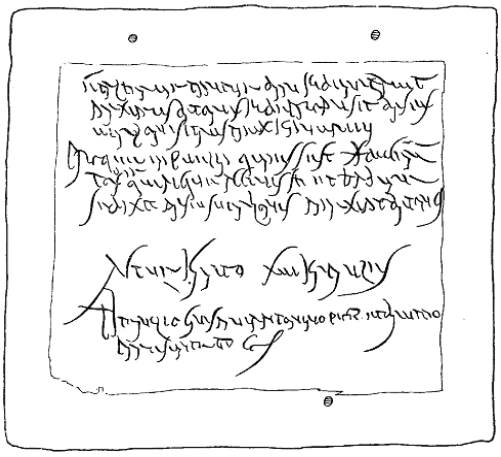

Exempli interioris pagina posterior
(unutarnja druga strana tablice).

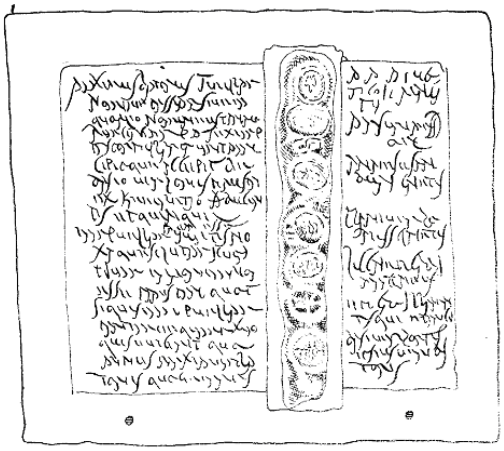

Exempli exterioris pagina prior (vanjska strana tablice sa spiskom svjedoka i datacijom).

CIL III, p 936 (p 2215), *Alburnus Maior* / Roşia Montană, Rumunija, (voštana tablica - triptih). Tablica je datirana sa 17. III. 139. god. n. e., i riječ je o kupoprodajnom ugovoru za jednu djevojku – robinju po imenu Pasija. Tekst je napisan kurzivnom majuskulom.

Postoje i svjedočanstva o upotrebi tablica i u ilirskim provincijama. Na salonitanskim sarkofazima se tako nailazi na reljefne prikaze osoba koje u ruci drže povoštenu tablicu sa *stylusom*. U gradu *Aenona* (danas Nin u današnjoj pokrajini Dalmaciji) je pronađena tablica od bjelokosti zajedno sa *stylusom* (datacija II. ili III. st. n. e.).

Korištenje tablica je nastavljeno i kroz srednji vijek, da bi se od pronalaska štamparske mašine, upotreba tablica svela samo na rad u najnižim razredima osnovne škole. Sa digitalizacijom, tablice su dobile novu upotrebu u vidu raznoraznih tableta.

Sarkofag koji prikazuje dječaka koji se nalazi na kauču sa svitkom u lijevoj ruci dok je voštana tablica otvorena pred njima. Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju u Rimu.

Za duže pisane sastavke i tekstove klasični rimski svijet je uglavnom koristio papirus (*papyrus*). Papirus nastaje preradom srčike biljke *Cyperus papyrus*, koja raste u močvarama gornjeg toka Nila i u delti Nila. Tehnologija izrade i korištenje papirusa ima veoma dugu, dugu višemilenijsku historiju u Egiptu i rimski svijet je samo preuzeo već gotov proizvod i tehnologiju njegove izrade. I u rimsko doba Egipćani su bili pravi majstori u proizvodnji papirusa. To je za njih bila vrlo bitna izvozna roba kojom su namirivali potrebe prostranog rimskog svijeta.

Podaci o proizvodnji papirusa se mogu naći u djelima niza grčki i rimskih pisaca, a dobar zapis o tome je ostavio Plinije Stariji u svome djelu *Naturalis historia.* Proces izrade papyrusa bio je relativno jednostavan. Nakon sječenja stabljike i guljenja lika, srčika se uzimala samo od onog dijela stabljike koji je bio pod vodom. Srčika bi se rezala u tanke vrpce (pruge) od oko 40 cm duge. Vrpce su zatim redane jedna do druge na nekoj tvrdoj podlozi. Na taj sloj je zatim stavljan pod pravim uglom drugi sloj redanih vrpci. Ovi slojevi su spajani međusobno ljepilom dobijenim iz brašna ili kuhanog kruha. Dok su još bili

vlažni, dva sloja su nekim tvrdim predmetom zajedno gnječena kako bi se pretvorila u jedinstveni list (u knjiškom smislu). Taj list je nakon sušenja pod pritiskom, poliran (glačan, izravnavan) nekim okruglim ili glatkim objektom (školjka, kamen, bjelokost ili obična kost, okruglo tvrdo drvo) i premazivan kedrovim uljem kako bi se zaštitio od moljaca i miševa. Zatim bi se rubovi lista rezali prema predviđenoj veličini ili namjeni. Jedan red srčika se zvao *shaeda* ili *philtra*, a kompletan završeni papirusni list (u knjiškom smislu) se zvao *plagula*. 20 *plagula* je činilo *scapus* koji je izgleda predstavljao mjernu jedinicu za veleprodaju papirusa. Vjerojatno se do ove brojke došlo jer se pretpostavlja da je jedna biljka papirusa mogla dati oko 20 listova. Potpuno za pisanje pripremljeni *scapus* se zvao *charta*. Papirus sa širim listovima je smatran kvalitetnijim.

Jedan list je uglavnom služio kao pismo ili neki kraći dokument, ali je više listova bilo potrebno za neko značajnije djelo. Da bi se dobila duga pruga koju zahtijeva forma svitka, određen broj listova je spajan po svojim stranama, ne po vrhovima. Spajanje listova u formu svitka je činjeno onda kada bi se djelo napisalo i potpuno pripremilo za izdavanje. Ustvari svitak se može promatrati kao izdati djelo. Naravno, bilo je slučajeva i kada bi se na tržište iznosili spojeni bjanko svitci, odnosno već zalijepljeni listovi, jer je za neke pojedince bilo praktičnije da tako rade, nego na separatnim listovim koje bi onda morali spajati.

Iako nije bilo proizvodnje i prerade papirusa u drugim dijelovima euromediteranskog pojasa, na njegovim pojedinim mjestima je prerađeni egipatski papirus (koji je bio žute boje) mogao biti doradivan i dotjerivan. To je dovelo do pojave papirusa različitih kvaliteta. Papirusi najbolje kvalitete su se zvali *Augusta, Liviana* i *Hieratica*, i oni su bili bijeli, tanki i veoma glatki. Nekada su se papirusi zvali i po vlasniku radionica, npr. *charta Fanniana*. Bilo je i papirusa koji su služili samo za zamotavanje i oni su se zvali *emporetica*. U periodima kada su napisana glavna djela klasične književnosti kao najčešći materijal je korišten papirus, a knjiška forma je bio svitak (*liber, biblion, tomos, volumen*).

Krhka i lomljiva materija kao što je papirus nije se mogao prelamati u folije, i mogao se čuvati samo smotan u svitke. Pošto je većina djela klasične književnosti bila veoma obimna, nepraktično je bilo da jedan svitak sadržava čitavo takvo djelo. Zato su autori i prepisivači od III. st. p. n. e. dijelili takva djela u dva ili više svitaka. Ova dioba je u početku bila sasvim arbitrarna, da bi se od II. st. p. n. e. nastojalo da svaki svitak predstavlja određenu zaokruženu cjelinu, odnosno poddijelove. Iz ovog razloga su nastale forme podjele jednog književnog djela na poddijelove. Tako da jedna antička „knjiga“ (*liber; biblion*) u vidu jednog svitka u stvari danas predstavlja jedan poddio određenog književnog djela. I oni raniji autori čija djela nisu bila podijeljena (Herodot, Tukidid, Nevije...itd...) sada su dobila poddijelove (tzv. „knjige“), koja su ostala njihova karakteristika do današnjeg dana. I literarna izvorna građa se uvijek citira na osnovi ovih poddijelova – „knjiga“ i poglavlja u njima koja su napravili ili sami autori ili njihovi prepisivači ili njihovi komentatori od III. st. p. n. e. pa do kraja antičkog razdoblja.

Djevojka sa svitkom papirusa. Freska iz Pompeja.

Odmotati svitak do kraja se latinski kaže *explicare*, pa je na kraju svitka bilo upozorenje: *explicit liber*. Svitak se odmotavao pomoću štapića koji se latinski stručno zove *umbilicus* i mogao je biti od drveta li bjelokosti. Pričvršćivao se na početku ili na kraju svitka i na njemu. U mnogim svitcima puni naziv i ime autora bi bili napisani na kraju zadnjeg pričvršćenog lista. Na vrhu ovog zadnjeg lista je u svakom slučaju bila pričvršćena papirusna ili pergamenska vrpca na kojoj je bio ispisan naslov djela (*titulus* ili *index*) i ime autora. Svitci su se uglavnom ispisivali samo na jednoj strani, a ako su bili ispisani na obje strane zvali su se opistografi.

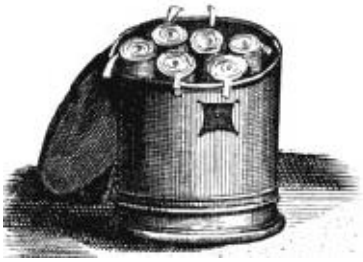

Capsa

Pisalo se u stupcima (*columnae*), odnosno tekst na jednom listu papirusa je predstavljao poseban stubac koji je u odnosu na dužinu svitka stajao vertikalno, načelno pod pravim uglom. Na kraju teksta čitavog djela se nalazio broj stubaca i redaka kako bi prepisivač znao koliki će mu trebati svitak za kopiranje. Svitak je bio držan zatvoren trakom (*lora*), uobičajeno od neke svjetlije boje. Za svaki svitak je pravljen kožni, pergamenski okvir cilindričnog oblika. Svitak se ubacivao u ovaj okvir i samo je *titulus* bio vidljiv. Ako je djelo bilo podijeljeno u više svitaka (što je bio čest slučaj za djela klasičnih autora) svi svitci bi bili skupljeni zajedno u svežanj (*fascis*) i držani u drvenoj kutiji (*capsa, scrinium*), koja liči na suvremene kutije za šešire. Svitci bi bili nekada držani u ormarima postavljani da leže uzdužno na policama sa titulima ispred.

Svitci papirusa poredani na police. Ilustracija sa izgubljenog rimskog nadgrobnog reljefa iz Neumagena u Njemačkoj.

Za pisanje su korištene olovke izrađene od trstike (*calamus*) i tinta. Postoji i mogućnost da su već Rimljani koristili i metalna pera (od bronce i srebra). Od IV st. n. e. počinje se koristi ptičje pero (*penna*) što unosi nove mogućnosti u pisanje i olakšava morfološku elastičnost slova svojstvenu kasnoj antici za razliku od klasičnog rimskog svijeta. I *calamus* i *penna* su korišteni za pisanje i na papirusu i na pergameni.

Tinta (*atramentum*) pravljena od čađi (gara) je bila vrlo crna, postojana na svjetlu i otporna na hemijske reagense za izbjeljivanje. Nekada je bila zamijenjivana i tekućinom iz sipe. Crvena tinta je korištena za naslove, ukrase i slično. U prikazima mastionica se uobičajeno predstavlja sa dva odjeljka i to jedan za crnu i jedan za crvenu tintu. Antička tinta (u svome osnovnom sadržaju) je više ličila na boju nego na modernu tintu, i imala je manu da dok je bila svježa mogla ju je obrisati vlažna spužva, a mogla se isprati vodom čak i kada je postala suha. Pranje listova kako bi se koristili za drugi put je bio znak siromaštva ili škrtarenja.

Mastionica sa dva odjeljka.

Da bi se poboljšala kvaliteta i trajnost tinte, dodavale su joj se još neke tvari. Čini se da su već Rimljani poznavali tintu na bazi metalnih soli. Smatra se da je grk Pedanije (cc 60. god. n. e.) pravio tintu dodajući joj male količine fero-sulfata, čime je postignuta njena otpornost na vodu. Zbog tih metalnih sastojaka su se tekstovi palimpseta tako dugo sačuvali. I najraniji kodeksi su pisani tamnom tintom.

U suhoj klimi, kao što je bila u vanobalnim egipatskim oblastima (posebno onim pustinjskim ili polupustinjskim) papirus je bio stabilniji i otporniji na proces truljenja. Međutim, u područjima sa drugačijom i vlažnijom klimom (posebno u europskim zemljama) papirus je brže propadao i više bi bio izložen napadima plijesni, te bi njegov rok trajanja bio znatno manji; 200 godina stari papirusi bi bili smatrani vanrednim slučajevima. Djela na papirusu su se uvijek morala prepisivati, jer je materijal u europskoj klimi polako propadao. Zato je zbog slabije izdržljivosti papirusa, malo sačuvano papirusnih pisanih djela. Izuzetak predstavljaju kolekcije pronađene u Egiptu i kolekcija u Herkulanumu.

Naravno izvorna građa potvrđuje da je bilo i izdržljivijih papirusa. Aristotelova djela, iako mnoga od njih u lošem stanju, su bila dio plijena koji je Sula prenio u Rimu (gdje su bila editirana od Andronika sa Roda nekih 250 godina nakon što su napisana). Plinije navodi da je vidio dokumente od papirusa stare od 100 do 200 godina, Galen spominje knjige stare čak 300 godina. Mediavelni podaci od kardinala Deusdedita, višeg papinskog službenika *Censiusa* i iz drugih vrela, te renesansnog historičara Tristano Calchia spominju neke papirusne dokumente i tekstove stare više stoljeća. Postoji još niz primjera o papirusima na europskom tlu koji „žive stotinama“ godina. Međutim, ovdje je prije riječ o izuzecima, nego o pravilu.

I pored dominacije pergamene kao knjiške materije od kasne antike, upotreba papirusa u mediavelnim zajednicama izniklim na ruševinama rimskog svijeta (latinski zapad, vizantijski istok i islamski svijet) se nastavila. Papirus se iz kancelarijske upotrebe latinskog mediavelnog zapada konačno povlaći tek u XI. st., kada je njegovo korištenje napustila i papska kancelarija u Rimu. U slično vrijeme je napuštena upotreba papirusa u vizantijskom i islamskom svijetu.

Nejasno je kada se stvarno počela koristiti pergamena (odnosno materijal za pisane nastao preradom životinjske kože). Neštavljena koža se kao materijal za pisanje koristila znatno ranije, prije priče o početku proizvodnje pergamene koju je prenio Plinije Stariji. I drevni Egipčani su neke tekstove pisali na koži, kao i Asirci, Babilonci i Hebreji (na svitcima od kože).

Po toj priči, ptolomeidski vladar (možda Ptolemej V. Epifan), želeći da sačuva prvenstvo Aleksandrijske biblioteke, je zabranio izvoz papirusa u Pergam, gdje je atalidski kralj Eumen II. (Εὐμένης Β' τῆς Περγάμου; vl. 197. – 159. god. p. n. e.) nastojao osnovati knjižnicu koja bi nadmašila onu aleksandrijsku. Uslijed toga je u Pergamu započela proizvodnja specijalno prerađene kože koja je i dobila ime po mjestu svoje proizvodnje. Bez obzira da li je ova priča tačna ili ne, činjenica je da je u ovom maloazijskom gradu postojala snažna proizvodnja pergamene. Uostalom u Pergamu se nalazila i velika knjižnica koja je iziskivala snažnu proizvodnju. Možda je početak intenzivne proizvodnje pergamene vezan i za invaziju seleukidskog vladara Antioha IV. Epifana 169. god. p. n. e. na Egipat, uslijed čega je došlo do prekida izvoza papirusa. Ali na sam naziv *pergamenum* se ne nailazi prije

IV. st. n. e. Klasični pisci ovu vrstu hartije naziva *membranum*. Zanimljivo je da Herodot navodi da su drevni Jonjani pisali na koži kojoj su dali ime difthera, od kojeg je potekao naš izraz defter ili tefter.

Najstariji do danas pronađeni tragovi membrane/pergamene su jedan kupoprodajni ugovor iz 195. god. p. n. e. i jedan popis vojnika na latinskom jeziku. Ciceron spominje da je vidio Ilijadu napisanu na membrani/pergameni koja je mogla stati u „orahovu ljusku". Sv. Pavle u svojoj II. poslanici Timoteju nagovara ovoga da ponese sa sobom svete knjige, osobito one na pergameni. Marcijal spominje djela Homera, Vergilija i nekih drugih pjesnika pisana na membrani/pergameni. Na pergameni su pisani (na hebrejskom) i čuveni svici nađeni 1947. godine u pećinama doline Kumran (Wadi Kumran, Khirbet Qumran). U Dioklecijanovom ediktu o cijenama iz 301. god. n. e. ima spomena i o pergameni.

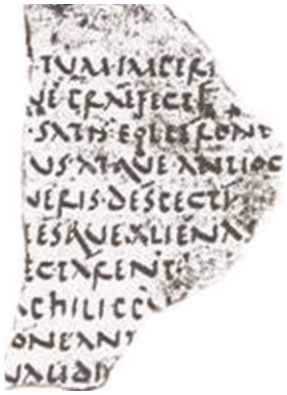

U egipatskom Oxyrthynchusu pronađen je fragment pergamene sa tekstom djela koje nosi naslov *De bellis Macedonicis*. Datacija cc 100. god. n. e. Ovaj fragment predstavlja najstariji latinski dokument na pergameni pisan na latinici (danas se nalazi u biblioteci British Museum). On ujedno predstavlja i primjer kurziva, a pošto je napisan na obje strane pergamene to je i najraniji primjer *membrana* kodeksa koje spominje Marcijal.

Iako pergamena ima niz prednosti pred papirusom, jer se može savijati, kompaktnija je, čvršća, lakše se na njoj piše, ona je mnogo skuplja od papirusa jer se dobijala od koža zaklanih životinja. Zato su originalna izdanja djela velikih klasičnih autora grčko – rimske kulturne ekumene napisana na papirusu, a ne na membrani/pergameni. Ali je pergamena zato imala nemjerljivo značenje u spašavanju klasičnih književnih djela.

Proizvođači pergamene su se zvali *membranarii*, a sam postupak prerade kože je bio složen. Debljina i finoća pergamene je ovisila u prvom redu o životinji i njezinoj dobi. Najfinija i najskupocjenija pergamena se parvila od kože fetusa, tj. od nerođenog ploda životinje. Sama pergamena se dobivala od kože raznih životinja, a najčešće od teleta, koze i ovce. Pergamena je jedini materijal za izradu kodeksa. Ali iako je pergamena načelno vezana za kodekse, bila je upotrebljavana i u formi svitaka. Najpoznatija pergamena u svitku je čuvena Pojtingerova karta, iako je ustvari riječ o kopiji iz XII. ili XIII. st. koja je urađena na osnovi originala iz IV. st. n. e.

Iz oblika više sastavljenih voštanih tablica (*multiplices*; poliptih) se razvio format kodeksa (*codex*, plural *codices*; stariji iblik *caudex* = deblo drveta, drveni blok, knjiga) za oblikovanje i izdavanje knjiga. Oblik kodeksa je imao sigurno ranu primjenu, a kao materijal za njegove listove su korištene i voštane tablice i pergamena i papirus. Uglavnom je riječ o manjim sastavima i praktičnim bilježnicama za svakodnevnu upotrebu. U literarnim vrelima je zabilježeno da je Julije Cezar koji je smanjivao svitke papirusa do forme lista i spajao u neku vrstu bilježnice (koja je tako imala oblik kodeksa od papirusa). Sa nitima spojene tablice kodeksom naziva Seneka →*Plurium tabularum contextus caudex apud antiquos vocabatur, unde publicae tabulae codices dicuntur*. U Herkulanumu su pronađena dva poliptiha (pentatih i oktopih), a pri kraju I. st. n. e. vrsta presavijene pergamentne bilježnice zvana *pugillares membranei* je bila značajno prisutna u rimskom svijetu. Marcijal koristi ovaj termin u kontekstu literarnih poklona koji su koji su razmjenjivani za vrijeme festivala Saturnalija. Najraniji sačuvani fragmenti kodeksa pisanih na papirusu pronađeni su u Egiptu i datiraju ili n a kraj I. st. ili u prvu polovicu II. st. n. e. To uključuje i Rylands Library *Papyrus* P52, koji sadržava dio Jovanovog evanđelja. U Egiptu su pronađeni i Demostenov kodeks *De Falsa Legatione* iz Oxyrhynchusa. I pored tih podataka i nalaza u periodu I. – III. st. n. e. upotreba kodeksa je ipak znatno manja u odnosu na papirusne svitke. Korištenje forme kodeksa je u klasičnom rimskom svijetu ipak polako napredovalo i zamijenjivalo tip svitka kao dominirajuće knjiške forme. Tek početkom IV. st. n. e. knjiška forma kodeksa je dostigla numeričku jednakost sa svicima. Na kraju je kodeks postao izrazito dominantna varijanta knjiške forme. U knjižnici iz Vile papirusa u Herkulanumu (datacija do 79. god. n. e.) svi tekstovi u vidu svitaka, dotle su u knjižnici Nag Hammadi (cc 390. god. n. e.) svi gnostički – kršćanski tekstovi u kodeksnom tipu. Moguće je da je i primjena tipa kodeksa kao dominirajućeg oblika knjiške forme u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku vezana na neki način i za proces kristijanizacije.

Neki od kožnih kodeksa iz knjižnice Nag Hammadi.

Tip kodeksa je bio veoma prijemčiv za produkciju i širenje Biblije, jer je omogućavao da se čitav biblijski tekst stavi u jedan primjerak, a ne da bude razložen u više svitaka. Kodeks je tako praktično „centralizirao“ biblijski tekst u jednu knjigu, a pošto je u ranom srednjem vijeku biblijski tekst postao ubjedljivo najčešće prepisivani i publicirani tekst, to je prirodno vodilo ka dominaciji kodeksa. Od kasnoantičkih biblijskih manuskripta – kodeksa vrijedi istaći *Codex Vaticanus* (na grčkom jeziku; grčka uncijalna majuskula; datacija sredina IV. st. n. e.) i *Codex Sinaiticus* (na grčkom jeziku; grčka uncijalna majuskula; datacija sredina IV. st. n. e.).

Naravno to ne znači da je kristijanizacija kao direktnu posljedicu imala širenje tipa kodeksa. Značajan broj tekstova koji nisu kršćanske sadržine je isto pisan i na pergameni i u formi kodeksa. Npr. kolekcija nekršćanskih knjiga pod nazivom Tebanska magijska biblioteka (iz Egipta) sadržava 5 kodeksa (iz IV st. n. e.) i 8 svitaka (iz III. st. n. e.). Iako veliki broj kodeksa iz IV. i V. st. n. e. sadrži tekstove klasičnih autora, već od V. st. n. e. nakon konačne pobjede kršćanstva, kristijanizira se i tip kodeksa za knjišku formu koji postaje i sredstvo širenje kršćanstva, a kasnije i mlađe abrahamističke varijante→islama (za koji je isto veoma pogodna forma kodeksa jer se u nju mogao sadržati čitav sadržaj Kurana). Tako bi se moglo tvrditi da je prelazak na tip kodeksa za knjišku formu bio postupan, gradualan i da nije bio direktno uvjetovan sa pobjedom kršćanstva. Napredovanje kodeksa na uštrb svitaka bi tako bio proces koji se odvijao nevezano sa širenjem kršćanstva, i to bar do sredine IV. st. n. e. Moglo bi se preciznije tvrditi da su kršćanstvo, i kasnije islam, samo iskoristili tip kodeksa za knjišku formu jer je bio najprikladniji za njihove potrebe. Naravno, oni su time dodatno zapečatili dominaciju forme kodeksa kao knjiškog tipa.

U preddigitalnom dobu, forma kodeksa je imala niz praktičnih prednosti u odnosu na druge knjiške oblike (npr. na svitke), kao što su kompaktnost, čvrstina, izdržljivost, dugotrajnost, postojanje čvrstih korica, lakše snalaženje u čitanju i referiranju, lakša katalogizacija, ekonomičnost, lakša pokretljivost. Paralelno sa prijenosom dominirajuće knjiške forme sa svitaka na kodeks, trajala je i tranzicija sa papirusa kao dominirajućeg materijala za pisanje djela knjiške forme na pergamenu kao dominirajući materijal. Posebno je to bilo izraženo u IV. st. n. e. Ali i nakon toga je bilo primjera korištenja papirusa za djela knjiške forme. U VI. st. n. e. Zakonik Justinijana je bio distribuiran i na papirusu i na pergameni. Posljednje zapadno djelo knjiške forme, a koje je sačuvano, je *Luxeuil codex* (datacija VII. – VIII. st.) koje sadržava radove Augustina, ali i tu se nalaze pergamenski umetci. Na kraju je jedina vrsta materijala za pisanje kodeksa ostala pergamena.

Upravo zahvaljujući prelasku na formu kodeksa i korištenje pergamene kao glavnog materijala sačuvani su manuskripti literarnih vrela koje danas poznajemo. I ako na europskom području, djela klasične literature nisu bila prepisana sa svitaka papirusa na pergamenski kodeks u periodu od IV. st. n. e. do karolinške renesanse ona su poradi europske vlažnije klime izgubljena. Sačuvana vrela pronađena na papirusu čine vrlo mali dio korpusa poznate izvorne literarne građe. Sve do vremena digitalizacije, dominirajuća knjiška forma je bio tip kodeksa na pergameni. Iako je tehnički svaka današnja printana knjiga u formi kodeksa, ovaj se pojam u užem smislu nakon Gutenbergovog otkrića štamparske mašine odnosi samo na sačuvane manuskripte (rukom pisane knjige).

Kako je veliki broj kodeksa sadržavao pravne propise, osobito vladarske reskripte, pojam kodeksa označava i zbirku pravnih propisa. Zanimljivo je da najmanji poznati antički pergamenski kodeks (datacija sredina V. st. n. e.) onaj koji na grčkom jeziku opisuje život Manija (proroka i osnivaća maniheizma) i nazvan *Codex Manichaicus Coloniensis*.

Papir je 105. god. n. e. izumio Caj – Lun upravitelj carske tvornice oružja za mlađe dinastije Han. Nalazi drevnih fragmenata papira u sjevernoj i sjeveroistočnoj Kini bi datum početka korištenja papira mogli pomjereti čak za dva stoljeća ranije. Kinezi su vrlo ljubomorno čuvali tehnologiju izrade papira, koju su u narednim stoljećima još više razvijali. Rimski svijet nije nikada nije upoznao papir.

Destrukciji literarnog nasljeđa klasičnog historijskog razdoblja tako su doprinijeli sljedeći činioci: a) skup materijal, b) slaba održivost papirusa, c) nepoznavanje tehnologije štampanja i nepoznavanje papira, d) promjena ideološke matrice sa eklektičkog poimanja grčko – rimske kulturne ekumene na dogmatski obrazac abrahamizma. Posebno je ovaj posljednji navedeni faktor imao negativan efekt. U ranom srednjem vijeku, radi ideološke matrice (oličene u dogmama abrahamističkih denominacija) po kojoj se mnogo više obraća pažnja na tekstove odgovarajuće teološke prirode, djela klasičnih autora padaju na vrijednosti. Pošto je materijal za pisanje rijedak i skup, onda iz toga proizlazi da se znatno više ulagalo u ideološko – dogmatske tekstove, nego u prepisivanje djela klasične literature (bez obzira kojeg ona tipa bila).

Tipovi latinskog pisma[3]

U toku svoga milenijumskog postojanja u okviru rimskog svijeta latinsko pismo je doživljavalo čitav niz varijacija, uslijed kulturoških transformacija i materijala na kojem se pisalo. Načelno se sve te varijacije dijele na epigrafsku (pisanu na tzv. „trajnim materijalima“) i paleografsku skupinu (pisanu na tablicama - izuzev vojničkih diploma, papirusu i pergameni).

Najstariji epigrafski tip latinskog pisma se naziva arhajska kapitala. Arhajska kapitala je tip majuskule u kojem su slova neproporcionalna, nejednaka, a njihovo je oblikovanje prilično slobodno bez razlike taknik i debelih poteza. Slova su uspravna i malo naginju prema kurzivnosti.

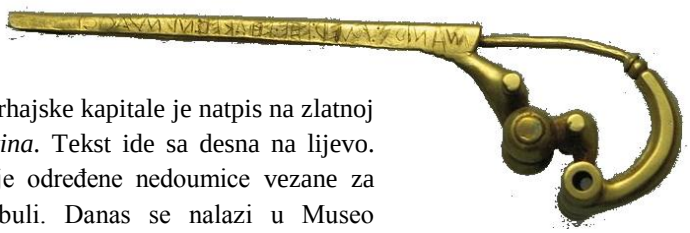

Pored *Lapis niger*, vrijedan primjer arhajske kapitale je natpis na zlatnoj fibuli pod nazivom *Fibula Praenestina*. Tekst ide sa desna na lijevo. Datacija VII. ili VI. st. n. e. Postoje određene nedoumice vezane za autentičnost samoga natpisa na fibuli. Danas se nalazi u Museo Preistorico Etnografico Luigi Pigorini u Rimu.

[3] Kapitala = naša „štampana slova“, majuskula = naša „velika slova“, minuskula = naša „mala slova“, kurziv = naša „pisana slova“.

U daljem razvojnom procesu iz te arhajske epigrafske kapitale razvijaju također epigrafski tipovi: kvadratna kapitala (*capitalis quadrata*), rustična kapitala (*capitalis rustica*) i kurzivna kapitala. Kvadratna kapitala nastaje kasnije, uslijed daljeg kultiviranja rimskog svijeta i njen naziv je u vezi sa proporcijama visine i širine slova. Većina slova ovog tipa latinice se može smjestiti u formu kvadrata. Ubjedljivo najviše latinskih epigrafskih spomenika, posebno onih svećanijih i posvetnih, su napisani kvadratnom kapitalom. U estetskom i kaligrafskom obliku ti spomenici pisani kvadratnom kapitalom dostižu vrhunac u augustovskom dobu i ranom principatu. Rustična kapitala se isto sreće, istina u manjoj mjeri u odnosu na kvadratnu, na epigrafskim spomenicima. Ona imaju nešto izduženija slova i to tako da se mogu smjestiti u pravougaonik. Načelno su slova manje ljepša, izduženija, nepravilnija i neproporcionalnija u odnosu na kvadratnu kapitalu. Radi štednje prostora, tekste je i vrlo zbijen. Poseban oblik rustične kapitale se nalazi na vojničkim diplomama i naziva se *actuaria*. Kurzivna kapitala je pismo slobodnih poteza koji pokazuju brzinu i nemar pri pisanju. Uglavnom se koristi za grafite na zidovima i posve je sličan kurzivnoj majuskuli.

Iz epigrafskih kapitala se razvijaju paleografske kapitale (*capitalis libraria*). Zbog slabe otpornosti papirusa, mnoga djela pisana paleografskom kapitalom prije IV. st. n. e. su nestala. Osim nekih fragmenata, najstariji primjerak jednog književnog djela na papirusu pisanog paleografskom kapitalom, za sada nepoznatog imena autora, je ep *Carmen de bello Actiaco* nađen u Herkulanumu koji je nastao između 31. god. p. n. e. i 79. god. n. e.

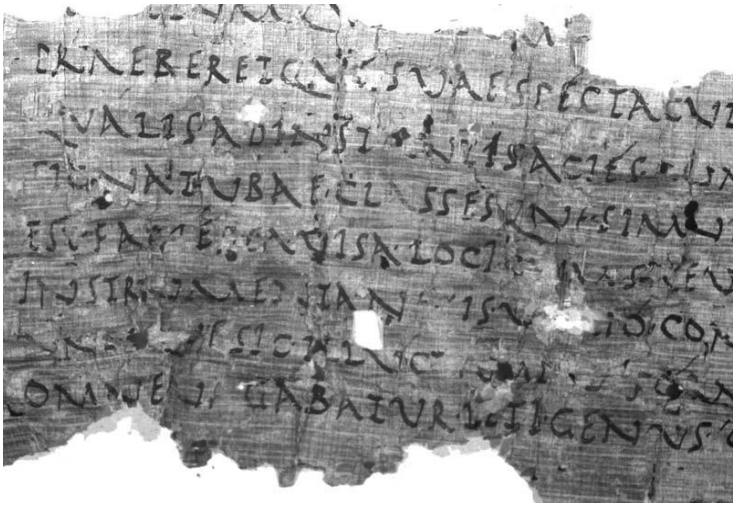

Fragment epa *Carmen de bello Actiaco.* Paleografska kapitala pokazuje određene kurzivne tendencije. Tako ovaj tekst ima i odlike paleografske rustične kapitale i kurzivne majuskule. Papirus sa ovim epom se nalazi danas u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Analogno postojanju tipova epigrafskih kapitala, postoje i tipovi paleografskih kapitala. Tako epigrafskoj kvadratnoj kapitali odgovara paleografska elegantna kapitala (*capitalis elegans*), epigrafskoj rustičnoj kapitali odgovara paleografska rustična kapitala (*capitalis*

rustica libraria). Razlika između dva navedena tipa paleografske kapitale je isto kao u slučaju njihovih epigrafskih pandana, i bazira se uglavnom u odnosu visine prema širini slova. Dok su kod elegantne kapitale slova jednake visine i širine, rustična ima izduženija slova. Paleografska rustična kapitala se upotrebljavala više u odnosu na elegantnu, pa je je sa njom napisano i više kodeksa sa djelima klasičnih autora (pjesnika, historičara, govornika, pravnika). Navedene paleografske kapitale dominiraju otprilike sve do VI. st. n. e., ali je zbog nedostatka originalnih paleografskih rukopisa iz Republike i principata, teško odrediti kada su se one počele koristiti.

Vatikanska knjižnica ima više kodeksa Vergilijevih djela pisanih rustičnim tipom i to: *Vergilius Vaticanus, Mediceus, Romanus, Palatinus* koji se datiraju u IV. ili V. st. n. e. Elegantnom kapitalom su napisana dva čuvena kodeksa *Vergilius Augusteus* (u Vatikanskoj biblioteci i djelimično u Državnoj knjižnici u Berlinu) i *Vergilius Sangallensis* (u knjižnici benediktinske opatije u Sankt Gallenu u Švajcarskoj). Oba su pisana krajem IV. st. n. e.

Kao i u epigrafici, kratice su bile česte i u paleografskim tekstovima. Gdje je god riječ kraćena, postoji i znak koji na to upozorava. U paleografskim rukopisima se nailazi na tzv. *nexus litterarum*, odnosno splet slova ujedinjenih u jedan znak. Najčešće se nalazi takav splet slova kod kojih posljednji potez jednog slova služi istodobno i kao prvi potez idućeg. To su *litterae contiguae*.

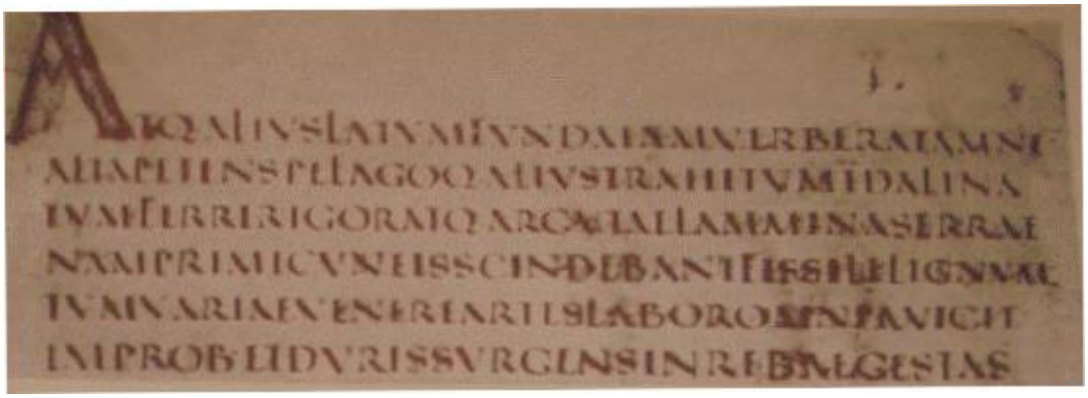

Primjer paleografske kvadratne kapitale iz jednog vergilijevskog kodeksa iz IV. st. (Danas se nalazi u Vatikanskoj biblioteci).

Paleografske kapitale nisu mogle zadovoljiti svakodnevne potrebe za zapisivanje kod Rimljana, jer su bile glomazne. Radi toga je pismo trebalo prilagoditi običnoj, svakodnevnoj upotrebi. Zato epigrafskoj kurzivnoj kapitali odgovara paleografska kurzivna majuskula, čije su opće osobenosti površnost oblika, ligature i nejednaka visina slova. Iako je kurzivna

majuskula kurzivno izvođenje osnovnih oblika kapitale, strogost oblikovanja slova svojstvena kapitali se u praksi, odnosno u samom pisanju pojedinaca prilično uprostila. Slova su nejednakih dimenzija, neka su izdužena, druga su opet smanjena.

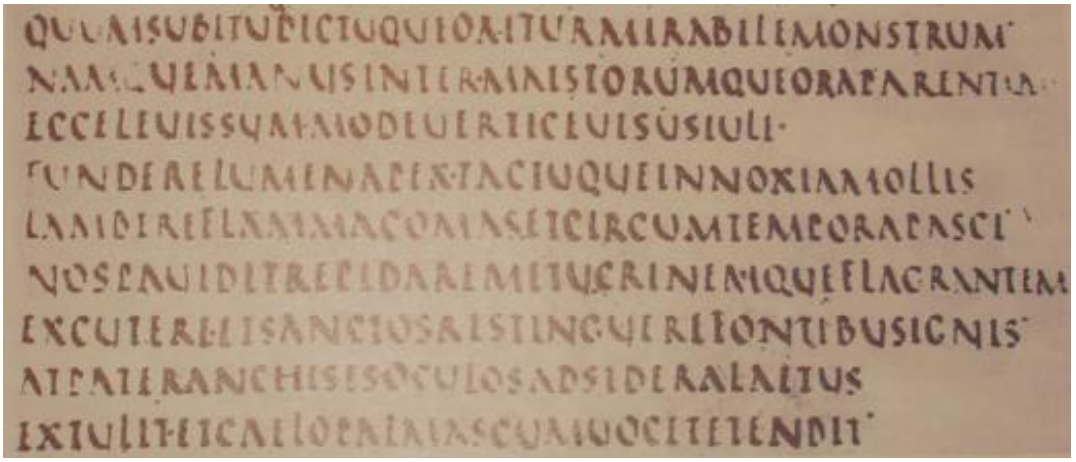

Primjer rustične paleografske kapitale iz jednog vergilijevskog kodeksa (Enejida) iz IV. st. (Danas se nalazi u Vatikanskoj biblioteci).

Pisanje *calamusom* je omogućavalo elastičnost u pisanju, i u kurzivnoj majuskuli pisanoj ovim priborom nalazimo više ligatura i a slova su zaobljenija. Nasuprot tome, u kurzivnoj majuskuli pisanoj *stylusom* ligature su vrlo rijetke, i slova sa voštanih tablica pokazuju dekomponiranost i raščlanjenost na svoje sastavne dijelove. Tako se nekada slovo E prikazuje samo u vidu dvije okomite crtice, slovo F u vidu jedne dulje i jedne kraće okomite usporedne crtice, a slovo M u vidu od četiri okomite usporedne crtice.

Zbog brzine pisanja formiranje slova zavisi od temperamenta pisara, pa svaki pisar tekstu daje individualno značenje. Sve navedeno otežava čitanje i rekonstrukciju takvih tekstova, što je često i danas kada se mora čitati nečiji rukopis (posebno ako je napisan malim slovima u kurzivu). Spomenika pisanih kurzivnom majuskulom ima veliki broj, i potiču još iz vremena ranog principata, što ne znači da se kurzivna majuskula nije koristila i u republikansko doba. Kurzivnom majuskulom su pisani papirusi iz Herkulanuma i Egipta, voštane, drvene, olovne i druge tablice iz *Alburnus Maior*, Vindolande i drugih mjesta širom rimskog svijeta.

Kako je vrijeme teklo, sve veća težnja za daljim uprošćavanjem pisma dovela je i do demajuskulizacije slova, odnosno do probijanja dvocrtnog sustava pisanja slova (što je karakteristika svih majuskula). U IV. st. n. e., a možda i ranije taj proces demajuskulizacije je doveo do stvaranja kurzivne minuskule, koja će kao još praktičnije

pismo svakodnevnog života u potpunosti istisnuti kurzivnu majuskulu. Pošto ni kurzivna majuskula ni kurzivna minuskula nisu bili oficijelni tipovi pisma, oni su zavisili od praktičnih interesa svakodnevnog života i zato su bili izloženi bržim promjenama nego što bi to bio slučaj sa raznoraznim kapitalama (posebno onim epigrafskim).

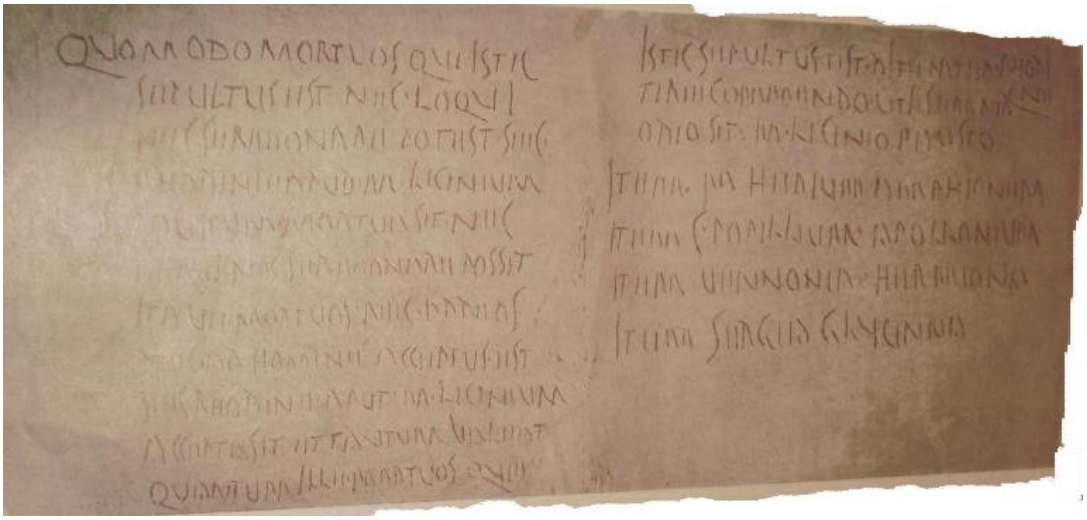

Primjer kurzivne majuskule: *Imprecatio antierotica* M. L. Fausta iz I. st. na olovnoj pločici.

Kurzivna minuskula predstavlja i posljednji stadij „raspadanja kapitale“, ali i temelj svih kasnijih srednjovjekovnih tipova latinice. O porijeklu kurzivne minuskule postoje različite teorije kao što su idući razvojni stupanj kurzivne majuskule, utjecaj grčke minuskule (čiji postanak pada u isto vrijeme), utjecaj uncijale. Kurzivna minuskula ima razbijenu formu slova, neproporcionalnost i ligature (ima ih znatno više nego kurzivna majuskula), kratice su česte, neka slova su i ovalna, slično uncijali. Slično pisanju „pisanim slovima i kurzivom“ (prije digitalizacije) svaki rukopis pisan kurzivnom minuskulom ima svoje osobenosti, jer sve zapisi od stila i temperamenta pisca.

Prvi tragovi kurzivne minuskule se javljaju na Dioklecijanovom mermernom natpisu *De pretiis rerum venalium* iz 301. god. n. e., ali se njen razvoj može sustavno pratiti tek od V. st. n. e., i to u prvom redu na temelju ravenskih ranosrednjovjekovnih papirusa. Tip kurzivne minuskule kakav se upotrebljavao u privatnim pismima se nalazi u pismu nekog Vitalisa upućenom rimskom namjesniku Fenikije po imenu Ahil, i koje se datira u sredinu IV. st. n. e. Od VI. st. kurzivna minuskula se upotrebljava i za pisanje kodeksa, ali je u tom slučaju ona kaligrafskija, proporcionalnija, prilično izjednačena pa se mnogo lakše čita. Ovaj knjiški tip kurzivne minuskule se naziva polukurzivna minuskula, a primjer pruža

fragment djela Josipa Flavija o Judejskim starinama i koji se čuva u knjižnici *Ambrosiana* u Milanu. Upravo ova knjiška varijacija kurzivne minuskule je bila predak ubjedljivo najvećeg broja mediavelnih zapadno- i središnjo europskih varijacija latinskog pisma, ukljujući i karolinu iz koje se razvio i moderni tip latinice.

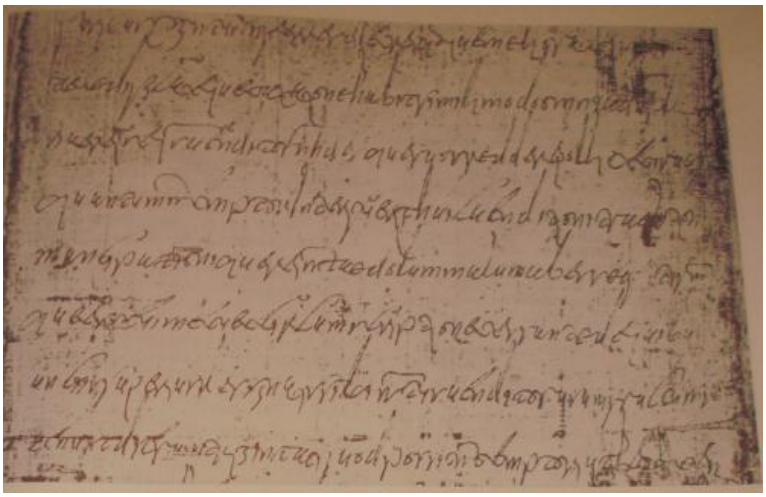

Primjer kurzivne minuskule iz 572. god. Privatna isprava na papirusu iz Ravene. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Paleografskoj elegantnoj kapitali pripadaju i dalje varijacije latinskog paleografskog pisma svečanog izgleda: uncijala i poluuncijala. Uncijala je pretežito majuskulni tip pisma koji je nastao na kraju principata, nadživjevši rimski svijet za nekoliko stoljeća. Iako se nalazi i na epigrafskim spomenicima (javlja se u III. st. n. e.), to je tipično paleografska varijacija (javlja se u V. st.). Uncijala je varijacija u kojoj su slova svečana, estetski ovalna i čitljiva. Porijeklo uncijale je još uvijek neodgonetnuto, i postoje različite teorije o tome. Porijeklo latinske uncijale je moguće tražiti i u vezi sa grčkom uncijalom, odnosno da je to bilo oblikovanje latinskih slova prema primjerima grčkog uncijalnog pisma. Ovalna stilizacija njenih slova je možda je rezultat uglaste kapitale i mnogo slobodnije kurzivne majuskule koja pokazuje tendenciju prema zaobljenosti pojedinih slova. I prelazak na pisanje kodeksa od pergamene je možda doprinio razvitku ovog izvještačenog stila, jer su pisaljke imale veće mogućnosti za takvo oblikovanje slova. Uncijala je tako i jedan od simptoma dekadencije i izvještačenosti doba dominata, jer dominirajuća ceremonijalna dekorativnost i formalizam u zemlji svoj odraz imaju i u pismenosti. Stari jasni, precizni oblici se povlaće pred ovalnim, estetiziranim oblicima slova. I uncijala ima kratice i *litterae contiguae*. Stariji kodeksi ne poznaju rastavljanje riječi ni rečenice.

Kada je kršćansko postalo dominantno, svećana i estetizirana uncijala je potpuno odgovarala potrebama izraza kršćanske dogme na latinici. Zato su mnogi tekstovi religiozne prirode u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku pisani uncijalom. Naravno, to ne znači da su uncijalom pisani samo biblijski i drugi teološki tekstovi, jer se ona koristi i za prepisivanje djela klasičnih autora. Tako su pisani kodeksi sa veće spomenutim Ciceronovim djelom *De re publica* (koji je postao palimpset), *Livius Lateranensis, Institutiones iuris civilis* (djelo juriste Gaja), fragmenti Plinija Mlađeg iz kolekcije Morgan... itd... Uncijalom se pišu kodeksi sve do IX. st.

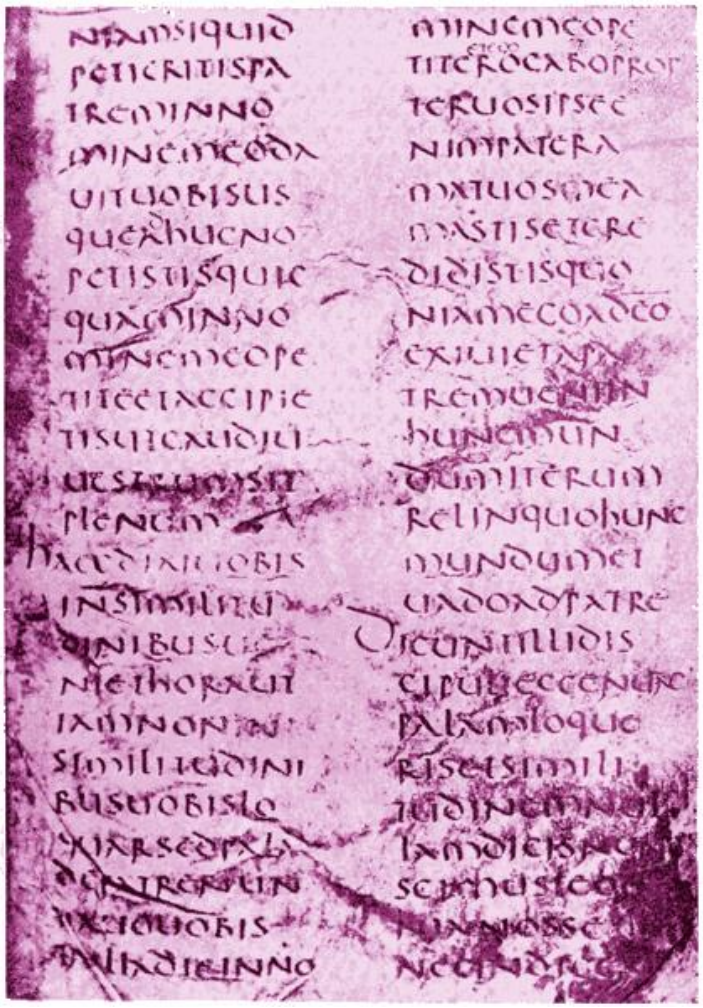

Fragment teksta (pisanog uncijalom) iz purpurnog *Codex Vercellensis*, koji je po tradiciji napisan pod vodstvom Eusebija (biskup grada Vercelli u sjevernoj Italiji 370. god. n. e.). Prezentirana sekcija sadržava dio teksta evanđelja po Jovanu.

Poluuncijala je pretežno minuskulna paleografska varijacija koja se upotrebljavala u kodeksima od V. do IX. st. I porijeklo i početci upotrebe poluuncijale zbunjuju stručnu paleografsku javnost i postoji više različitih teorija o njenom nastanku. Sam proces minuskulizacije slova poluuncijale je tekao postupno, i nisu sva slova odjednom postala minuskulna. Radi toga postoje i razmimoilaženja da li pojedine kodekse treba uvrstiti u uncijalne ili poluuncijalne. I u poluuncijalnim tekstovima isto ima kratica, ligature se više upotrebljavaju nego u uncijalnim tekstovima.

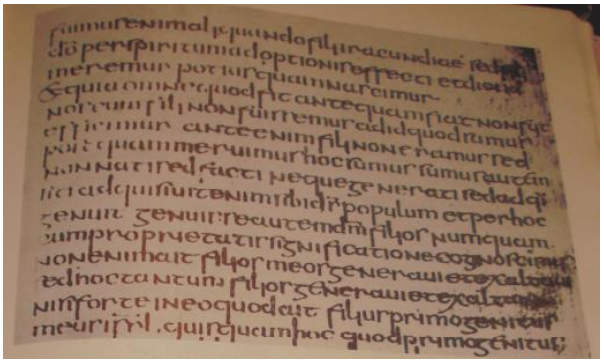

Za najstariji primjer poluuncijale smatra se pismo Hilarija, episkopa iz galskog grada *Pictaviuma* (Poitiers / Poatje) iz V. st. n. e. Danas se nalazi u Vatikanskom arhivu. Pismo pokazuje i tragove polukurzivne rimske minuskule. Pored navedenog pisma najstariji rukopisi pisani poluuncijalom su: 1. *Fasti consulares* (popis konzula za period 487. – 494. god. n. e.), palimpset iz kaptolske biblioteke u Veroni. 2. *Didascalia Apostolorum*, palimpset iz Verone sa kršćanskim tekstom koji je napisao neki grčki episkop u III. st. n. e., a naknadno je prevedeno na latinski. 3. *Chronica* Sulpicija Severa, historijsko djelo koje pokriva od Adama do početka V. st. n. e. Rukopis je nastao 517. god. i nalazi se u kaptolskoj knjižnici u Veroni.

Pored latinica i grčko pismo se može bar od III. st. p. n. e. smatrati jednim od pisama rimskog svijeta. Istina oficijelno, državno značenje je sve do Justinijana imala latinica, ali je grčko pismo bilo vrlo korišteno, posebno kao pismo kulture i obrazovanja. Sljedeći političku rascjepkanost grčkog svijeta, i grčki alfabet je imao niz svojih varijacija. Ova činjenica ukazuje koliko politička situacija predestinira i kodificiranje određenih kulturnih tekovina, u konkretnom slučaju pisma. Jedinstvena Rimska država sa jednim pismom nije razvila više latinica, nego samo jednu. Grčki alfabet se tek standardizirao u helenističko doba, i imao kao i latinica svoje razvojne tipove.

Minijature i iluminacije

O minijaturi i iluminiranju rimskih književnih djela (odnosno o umetanju slika i ilustracija koje sadrže prizore iz pisanog djela) je teško govoriti jer nije sačuvan ni jedan primjerak stariji od IV. st. n. e. Ali da je praksa iluminiranja bila prisutna u klasičnom rimskom

svijetu potvrđuju i neki podaci iz izvorne građe. Plinije Stariji u *Naturalis historia* kaže da je Marko Terencije Varon napisao 700 biografija slavnih Grka i Rimljana koje su sadržavale i njihove portrete. Po Pliniju Starijem, većinu tih portreta je oslikala grčka slikarka Iaya iz Kizika u tehnici tempera. Marcijal u jednom svom epigramu spominje Vergilijev rukopis u pergameni koji je na naslovnoj strani imao portret samoga Vergilija. Dva najstarija iluminirana kodeksa iz rimskog perioda su *Vergilius Vaticanus* i *Vergilius Romanus*, koji se čuvaju u Vatikanskoj biblioteci.

Prvo spomenuti kodeks je imao 50 slika - minijatura, od kojih 9 pripada tekstu Georgika (ovi pastoralni prizori dostižu najveću umjetničku razinu u cijelom kodeksu), a 41 ilustrira Enejidu. Drugo spomenuti kodeks je ukrašen sa 19 minijatura (7 za Bukolike, 2 uz Georgike i 10 uz Enejidu). U oba kodeksa je primijenjen čitav spektar boja (zlatna, crna, bijela žuta, smeđa, purpurna, plava, zelena, crvena ... itd...). Ilustracije su jednako naturalističke, sa tim da su u *Vergilius Romanus* one sa mnogo manje elegancije nego u *Vergilius Vaticanus*. Vergilije je bio vrlo popularan pjesnik i u postklasičnom razdoblju, pa je zato i postojao značajan broj njegovih kodeksa. Rani primjer iluminiranja nudi i djelo Homera u knjižnici *Ambrosiana* u Milanu. Pored klasičnih autora, vjerojatno su iluminirana i djela kršćanskih pisaca nastala u rimskom periodu i o tome postoji samo jedan manji dokaz i to fragment *Itale* iz Quedlinburga (datiran u IV. st. n. e.). *Itala* ili *Vetus latina* ili „stari biblijski latinski“ je skupni naziv za dijelove biblijskih tekstova prevedenih na latinski jezik prije Jeronimovog prijevoda Biblije (Vulgate). Ustvari danas ne postoji jedinstvena *Vetus latina* Biblija. Ovi tekstovi, uslijed različitih načina prevođenja, daju i različite varijante čitanja istih biblijskih odjeljaka i to u značajnom broju. Jeronimov prijevod Biblije je postupno potiskivao te stare tekstove koji su se pojavljivali i u srednjem vijeku. Tek je na crkvenom koncilu u Trentu priznata Jeronimova Vulgata kao oficijelni prijevod na latinski jezik. Inače su tekstovi u *Vetus latina* znači u prijevodu biti različiti u odnosu na Jeronimovu Vulgatu.

I neki kasniji prijepisi klasičnih rimskih autora su mogli sačuvati barem u osnovi i iluminacije originala. Prepisujući tekst, prepisivači su nerijetko pokušavali preslikati i minijature. Tako se smatra da je mediavelni (sa početka IX. st.) iluminator vatikanskog kodeksa dramaturga Terencija slikao minijature prema kodeksu Terencija koji se datira u IV. st. n. e. U tim primjercima su i maske osoba u dramama. Iz kasnijih stoljeća sačuvane su iluminirane Esopove basne, Perzijeve Satire, Horacijeva *Carmina*...itd... u kojima minijature imaju značajke grčko – rimskog stila. O kopiranju (u mediavelnom razdoblju) iluminacija nastalih u kasnoj antici potvrdu daje i *Notitia Dignitatum.*

Iznimno vrijedni kodeksi su bili obojeni purpurnom ili crvenom, rjeđe plavičastom bojom. Na takvim se kodeksima pisalo zlatnom ili srebrnom bojom, pa nose naziv *codex aureus* ili *codex argenteus*. O tome postoji i svjedočanstvo u pismu Jeronima iz 384. god. n. e., u kojem se kore bogate kršćanke čije su knjige/kodeksi na pergameni bile u purpurnoj, zlatnoj i srebrnoj boji. → *Habeant qui volunt veteres libros vel in membranis purpureis*

auro argentoque descriptos. Primjer *codex argenteus* je i najstarija sačuvana kopija biblije (nastala u sjevernog Italiji u VI. st.) koju je Vulfila preveo na gotski jezik.

Prikaz iz Enejide (Eneja i Didona).
Kodeks iz IV. – V. st. n. e.

Iluminacija portreta Vergilije
u jednom od kodeksa.

Kratice

Još od samih početaka pismenosti na latinici, počele su se u značajnoj mjeri primjenjivati i kratice i to i u epigrafskim i u paleografskim tekstovima. Razlog uvođenja kratica je bio ušteda na prostoru, materijalu, a u slučaju epigrafike i u vremenu rada klesara. Načelno se sve rimske kratice dijele na suspenzije (pri kojima se piše jedno ili više prvih slova, a ostalo se izostavlja) i kontrakcije (pri kojima se unutar jedne riječ izostavlja jedno ili više slova). Suspenzije su starije i najviše ih se nalazi na epigrafskim spomenicima. Kratice u latinici za vrijeme klasičnog rimskog doba su imale jasna pravila, koja su omogućavala snalaženje čitatelju u pravom „moru kratica". Tako su pojedine riječi uvijek označavani istim kraticama kao npr. prenomeni →C = *Caius*, CN = *Gnaeus*, TI = *Tiberius*, A = *Aulus*, T = *Titus*....itd... nomeni →FL = *Flavius*, VL = *Ulpius*, AEL = *Aelius*, AVR = *Aurelius*.... itd... titule i počasni nazivi COS = *consul*, IMP = *imperator*, AVG = *augustus*.... Kratice koje imaju jedno ili više početnih slova nazivaju se *litterae singulares*, a kasnije samo *siglae*. Dvostruko slovo označava množinu: AVGG = *Augusti*, VVCC = *viri clarissimi*, DDNN = *domini nostri*, ali i DD koje ne označava množinu nego *decreto decurionum* ("odlukom vijeća dekuriona") ili *donum dedit* („daje posvetu"). I izrazi su podlijegali kraćenju pa se tako ima SC = *senatus consultum* („odlukom Senata"), DM = *diis manibus* („bogovima Manima", uobičajeni početak teksta na nadgrobnim spomenicima), VSLM = *votum solvit libens merito* (na nadgrobnim spomenicima: "zavjet ispunio rado zasluženo"). Pojedini epigrafski spomenici su toliko načičkani kraticama da ih je, bez poznavanja sustava kratica, veoma teško čitati. Čak umjesto slovnih kratica postoje i određeni grafički simboli koji

zamjenjuju čitavu riječ, kao npr. u slučaju pisanja riječi *centurio* koja se često zamjenjuje sa simbolom koji se (radi grafičke sličnosti) transkribira kao naša brojka 7. U kasnorimskim paleografskim rukopisama su se ponekad izostavljala slova M i N, i to tako da se iznad posljednjeg vokala stavljala vodoravna ili valovita crtica. Kratice se nisu samo koristile u tekstovima ispisanim latinicom, nego i u onim tekstovima koji su ispisani grčkim pismom.

Posebna velika skupina kratica u rukopisima jesu *notae tironianae* koje se pripisuju Ciceronovom tajniku Tironu. Ta se vrsta kratica upotrebljavala u govorničkim spisima, imala je ulogu stenografije i razlikovala se od uobičajenih kratica. Svaka tironska kratica se sastoji od glavnog znaka (*signum principale*) i pomoćnog znaka (*signum auxiliare*) koji je manji od glavnog. Nažalost, nema sačuvanih primjera ovih stenografskih kratica iz rimskog doba, pa se najstariji sačuvani primjeri nalaze u merovinškim ranomediavelnim diplomama iz VII. i VIII. st. *Notae tironianae* su veoma koristile u ranom razdoblju ranomediavelne latinske Europe. *Notae iuris* su bile pravne kratice iz rimskog doba i upotrebljavale su se u spisima pravnog karaktera. Ove pravne kratice su zadavale teškoće u tumačenju pravnih pitanja, jer su se tekstovi mogli krivo interpretirati, pa se vremenom zabranjivala njihova upotreba. Senat ih je tako svojim odlukama zabranio 438. i 530. god. n. e., a Justinijan je takvu zabranu izdao 533. god. n. e.

Nije samo klasična rimska pismenost koristila kratice, nego i ona kršćanska u okviru svoje terminologije. Kršćanske kratice se uobičajeno nazivaju *nomina sacra* (npr. XPS = *Christus,* u rimskom periodu *Christus* i *Iesus* se uvijek pišu grčki; SPS = *Spiritus*; EPS = *episcopus*).

Potrebno je navesti i da su brojni simboli ustvari bili kratice.

Publiciranje knjiga

Oni pojedinci koji su imali obimnu korespondenciju, koji su se bavili književnim radom (znanstvenog ili neznanstvenog tipa), koji su obnašali određene odgovorne javne funkcije su uvijek uz sebe imali stenografe i sekretare. Oni su mogli biti i poticati iz različitih socijalnih slojeva, pa se među stenografima i sekretarima pisarni nailazi i na one koji su *ingenuii* i oslobođenici i robovi, i na one sa rimskim građanstvom i na one bez njega. Ono što su svi morali imati je visoka educiranost. U ranijim razdobljima te poslove su uglavnom obavljali *ingenuii*, ali od Kasne Republike stenografi i sekretari kod utjecajnih i bogatih pojedinaca sve više postaju robovi i oslobođenici. Uz opći naziv *librarii*, ako su bili robovi onda bi nosili naziv *servi ab epistulis, servi a manu* ili *amanuenses*.

Rimski svijet nikada nije upoznao štamparsku mašinu i kopiranje i publiciranje knjiga se zasnivalo na pukom prepisivanju djela. Autorov primjerak bi kopirali njegovi *librarii* (ako je bio bogat čovjek kao npr. Ciceron, Cezar ili Salustije) ili njegovog patrona *librarii* (u slučaju npr. Terencija, Vergilija). Poseban problem su bile korekture i lekture, jer se svaki primjerak morao posebno pregledati, a to su nekada radili i sami autori. To se tako radilo,

pošto je svaki primjerak posebno prepisivan, i greške nisu morale biti iste. Primjerci izrađeni na ovaj način su skoro uvijek bile predviđene kao pokloni i samo je manji broj izlazio na knjiško tržište. Sve do Kasne Republike nije bilo organiziranog knjiškog tržišta. Ako je neko želio da dođe do nekog književnog djela, on bi umjesto da ode u knjižaru, jednostavno nabavio jednu kopiju i njegovi *librarii* bi za njega prepisivanjem napravili kopija koliko je želio. Na ovaj način je Atik za sebe i Cicerona napravio kopije svih grčkih i latinskih djela do kojih je mogao doći, a i distribuirao je i Ciceronova djela. Načelno isti postupak sa distribucijom knjiga se dešava i u modernom, digitaliziranom svijetu preko opcija copy – paste i download.

I na primjeru štampanja je kineska civilizacija prednjačila u odnosu na svoj zapadni euroazijski pandan. Najraniji poznati primjeri korištenja štampanja tehnikom drvenih kocki (i to na svili) se datiraju u doba Han dinastije. Najraniji poznati i sačuvani dokazi printanja na papiru u kineskom svijetu se datiraju u drugu polovicu VII. st.

Publiciranje književnih djela u smislu nuđenja na tržištu započinje tek u I. st. p. n. e. Zanimljivo je da rimsko pravo, koje se bavilo i najmanjim sitnicama u poslovnim odnosima, nije reguliralo autorsko i copyright pravo niti zaštitu intelektualne i umjetničke svojine. Izgleda da se smatralo da su produkti intelektualnog i umjetničkog stvaralaštva (npr. niko nije pravio probleme ako bi se neka poznata i lijepa skulptura kopirala) od javnog interesa i općeg probitka, pa se poradi toga načelnog stava nisu ni pokušavali donijeti određeni zakoni koji bi štitili autorov rad. Činjenica je da ubjedljiva većina autora klasičnog doba nije ni pisala svoja djela kako bi zaradila na njihovoj prodaji. Ciceron, Cezar, Salustije, Tacit i mnogi drugi koji su kao i navedeni autori bili dovoljno materijalno situirani, su pisali i objavljivali radi promoviranja svoje slave, svojih djela, svojih političkih ideja i svojih zamisli. Plinije Stariji, koji je bio odlično financijski situiran, je pisao i objavljivao vođen samo svojom znanstvenom žari koja je u njemu stalno buktila. Oni imovinski skromniji su zavisili od svojih patrona, od kojih bi dobivali poklone i financijske grantove za svoja djela. Horacije i Vergilije su imali imanja srednje veličine koja su im osiguravala dostatne prihode. Potrebno je reći da je ubjedljivo najveći dio rimskih historičara spadao u red imučnijih pojedinaca koji nisu morali da brinu o osiguravanju egzistencije.

Profesionalne prepisivačke radionice su bile ujedno i knjižare i u njima je bio zaposlen veliki broj prepisivača, koji su mogli biti i *ingenuii* i oslobođenici i robovi. I na ovom polju se vodila prava poslovna i tržišna utakmica. Izdavač je tako u slučaju izdavanja novog djela ili reprodukcije starog djela morao bar približno procijeniti eventualnu potražnju za njim na tržištu, i ako bi krenuo u proces izdavanja trebao se osigurati da da nijedna kopija ne izađe prije nego što se završi i bude spremna da se izbaci na tržište čitava edicija. Nakon što se knjige pošalju na tržište, mogao ih je kopirati bilo ko. Najbolje izdavačke kuće su nastojale da što je moguće više svoja djela očiste od grešaka, pa su imali i kompetentne korektore i lektore, nekada zapošljavajući i ugledne učenjake da prečišćavaju kopije. I ta činjenica je uticala na cijenu, a kopije poznate po odlično obavljenom korektorskom i lektorskom radu

su bile veoma tražene. Inače je posao skriptorskih radionica i knjižara donosio velike prihode svojim vlasnicima, a kopije književnih djela su bila roba od prvorazrednog značenja. Cijene su naravno varirale, zavisno od ugleda autora, vrste i žanra djela, veličine djela, kvaliteta izdanja, tržišne potražnje.

U nedigitaliziranom društvu bez štamparske mašine, brzina pisanja je mnogo značila. I obični ljudi, a posebno profesionalni pisci i prepisivači su svojom brzinom iznenađivali. Marcijal navodi da se njegova II. knjiga (od 540 stihova) mogla kopirati za jedan sat.

Biblioteke

Rimljani su još od ranih vremena bili opčinjeni pisanom riječi, samim tim i posjedovanjem knjiga. Zato je zauzimanje knjižnica smatrano vrlo vrijednim ratnim plijenom. Nakon bitke kod Pidne i konačnog sloma antigonidske Makedonije, pobjednik Emilije Paul je svome sinu Scipionu Emilijanu podario i čuvenu Persejevu biblioteku. Sula i Lukul su sa povratkom iz istočnih pohoda iz njih donijeli i cjelokupne knjižnice koje su zaplenjivali kao ratni plijen. Kako je napredovao kulturološki razvoj rimskog svijeta, tako su se počele stvarati i privatne i javne biblioteke.

Stvaranje privatnih biblioteka je postalo općenito već u I. st. p. n. e. i Ciceron je posjedovao značajne kolekcije ne samo u svome domu u Gradu, nego također i u svojim ladanjskim i seoskim vilama. I formiranje javnih biblioteka postalo je općenita praksa i smatrano je značajnim zadužbinarskim djelom, pa je uskoro svako gradsko naselje imalo svoju biblioteku u kojoj bi bile izložene i biste velikih pisaca grčko – rimske kulturne ekumene i statue muza. Prvu javnu biblioteku u Gradu je osnovao Azinije Polion (zahvaljujući ratnom plijenu zadobijenom u ilirskim zemljama) i ona se nalazila u *Atrium Libertatis*. August je sam osnovao dvije javne biblioteke (jedna isto financirana ratnim plijenom iz ilirskih zemalja), i nakon njega i njegovih nasljednika broj javnih biblioteka u Gradu je dostigao broj od 28. Najveličanstvenija od ovih biblioteka je bila *Bibliotheca Ulpia*, koju je osnovao Trajan. Plinije Mlađi je bio osnivač javne biblioteke u svome rodnom gradu Komu na sjeveru Italije, koja je bila podržavana sa zadužbinom koja je donosila prihod od 30.000 sestercija godišnje.

Najpoznatije dvije biblioteke klasičnog doba su nastale u helenističko doba i nalazile su se u Aleksandriji i Pergamu. Prvospomenuta Biblioteka, nazivana još i kraljevskom (jer su je osnovali i financirali ptolemeidski kraljevi), je čuvenija i vjerojatno veća od pergamske. Aleksandrijska Biblioteka je, u okviru aleksandrijskog muzeja, otvorena vjerojatno za vrijeme vladavine sposobnog i učenog Ptolemeja I. Sotera ili za vladavine njegovog sina Ptolemeja II. Hol, poznat pod nazivom βιβλιοθῆκαι, je sadržavao police za kolekcije svitaka. Postoji legenda da je na zidu iznad polica bio urezan natpis: „Mjesto za liječenje duše“. Aleksandrijska Biblioteka je imala univerzalističko značenje, jer je njena intencija

bila da objedinji svo znanje tadašnjeg svijeta. To je bila i oficijelna državna ptolemeidska politika, koja je težila da svoju Biblioteku smjesti na prvo mjesto u svijetu po količini skupljenog znanja, što bi samim tim i podiglo autoritet Aleksandrije (koja se brzo po osnivanju pretvorila u najsjajniji biser mediteranske obale) i čitavog ptolemeidskog Egitpa. U tu svrhu je postojao i kraljevski fond, kojim se financirala nabavka knjiga i putovanja na sajmove knjiga na Rodosu i Ateni. Podržavanju razvoja Biblioteke je posebno doprinijela i činjenica da je Egipat i zemlja porijekla i proizvodnje papirusa.

Dekretom Ptolemeja III. Euergeta od svih onih koji bi dolazili u Aleksandriju je bilo zahtijevano da predaju sve knjige bez obzira na jezik. Tako su praktično izvlaćene knjige sa svih brodova koji bi uplovili u aleksandrijsku biblioteku. Ovakvu politiku su ptolemeidski vladari smjeli dopustiti, jer je Aleksandrija bila glavno trgovačko čvorište sa odličnom lukom na cijelom Mediteranu i Levantu, pa se nikome ne bi isplatilo da zbog ovog zakona izbjegava uplovljavanje u luku. Oduzete knjige bi se predavale službenim prepisivačima koji bi ih brzo i precizno kopirali. Originali bi se zadržavali, a odlično urađene kopije bi se vraćale vlasnicima. Prema ljekaru Galenu, Ptolemej III. je molio Atenjane za dozvolu da pozajmi originalne tekstove Eshila, Sofokla i Euripida za što su Atenjani zahtijevali kao garanciju povratka enorman iznos od 15 talenata. Ptolemej III. je platio garanciju, ali je zadržao tekstove za svoju Biblioteku.

Nepoznato je koliki je bio kapacitet Biblioteke, i za sada se samo pretpostavlja da je na svome vrhuncu Biblioteka sadržavala između 400.000 i 700.000 papirusnih svitaka. Inače se pretpostavlja da je osnovica Biblioteke bila Aristotelova knjižnica.

Do danas nije baš načisto šta se desilo sa aleksandrijskom Bibliotekom i uglavnom se za njen nestanak vežu četiri događaja: 1. Ulične borbe i požar koji je uslijed toga izbio za vrijeme aleksandrijskog rata koji je Julije Cezar vodio 48. godine p. n. e.; 2. Napad aurelijanovske armije na Aleksandriju; 3. Kršćanski obračun iz 391. godine n. e.; 4. Muslimansko osvajanje Aleksandrije iz 642. god. Požar (koji je izazvao Cezar) iz 48. god. p. n. e. spominju nepoznati autor „O aleksandrijskom ratu“, Plutarh, Aul Gelije, Amijan Marcelin i Orozije, i on se slučajno i nenamjerno proširio sa lučkih dokova na biblioteku. Međutim, veliko je pitanje šta se tada desilo i da li je uopće požar zahvatio Biblioteku ili neko skladište knjiga u luci ili u blizini luke. Da je moguće bilo nekog stradanja knjiga tada, govorio bi Senekin podatak o 40.000 knjiga koje su bile spaljene u Aleksandriji. Za vrijeme svoje samovlasti na istoku, Marko Antonije je opljačkao pergamsku biblioteku i njene kolekcije poklonio Kleopatri kao zamjenu za uništene knjige u požaru iz 48. god. p.n.e., iako ima mišljenja da je riječ o oktavijanskoj propagandi protiv Marka Antonija kako bi se on prikazao kao osoba koja radi u interesu egipatske kraljice. Pored aleksandrijske biblioteke u ovom gradu su postojale još i biblioteke u Serapeumu i u Cesarion hramu, koje su u odnosu na Biblioteku (koja je bila sastavnica Muzeja) imale više javni karakter. Ipak čini se da je (možda potpuno ili djelimično obnovljena?, ako je bila uopće zahvaćena požarom iz 48. god. p.n.e.) Biblioteka, sastavnica Muzeja, nastavila

egzistirati i održavati i u prva tri stoljeća rimske vladavine. O tome bi možda svjedočio i epigrafski spomenik (sa datacijom cc 79. god. n. e.) *AE* 1924, 78 = *AE* 1927, +156 = *AE* 1933, +251b = *AE* 1934, +1 iz Efesa na kome se spominje izvjesni Tiberije Klaudije Babil (*Tiberius Claudius Balbilus*) iz Rima i ALEXANDRINA BYBLIOTHECE.

Drugi događaj koji je možda imao utjecaja na nestanak Biblioteke se desio kada je aurelijanska armija zauzimala Aleksandriju, kada je ugušivala Zenobijin pokret, kada je stradao elitni dio Aleksandrije. Kada je dominus Teodozije 391. god. n. e. zabranio sve druge religije izuzev nikejskog tipa kršćanstva, u opasnosti su se našli i aleksandrijski Muzej i njegova Biblioteka i *Serapion*, jer su bili usko vezani za neabrahamističkim vjerovanjima i kultovima (npr. Muza i Serapisa). Orozije navodi da je nakon uništenja iz 48. god. p. n. e., sve do njegovog vremena ostalo u aleksandrijskim hramovima škrinja sa knjigama, koje su u njegovo vrijeme bile ispražnjene od kršćana kada su bili pljačkani i demolirani ovih hramovi. Kada se 642. god. Aleksandrija predala muslimanskoj armiji koju je predvodio Amr ibn al `Aas, navodno se desio posljedni čin uništenja kolekcija Biblioteke. O tome govori pet različitih izvora na arapskom jeziku (i od muslimanskih i od kršćanskih autora) i to najmanje 500 godina nakon tih dešavanja. Najduža verzija je ona koju prenosi sirijski kršćanin Bar-Hebraeus (poznat i kao Abu'l Faraj; živio 1226. – 1286. god.), i u kojoj se opisuje izvjesni Jovan Gramatik, koji je pitao Amra šta da se radi sa knjigama u „kraljevskoj biblioteci“. Amr je onda tražio instrukcije od kalife Omara, koji mu je odgovorio : „Ako su ove knjige u saglasnosti sa Kuranom, onda nema potrebe za njima, ako su suprotne Kuranu, uništi ih“. Abd'l Latif iz Bagdada (živio 1162. –1231. god.) isto tvrdi da je Biblioteku uništio Amr, po naređenju kalife Omara, što isto tvrdi i Al-Qifti (živio 1172. – 1248. god.), a ovu priču ukratko spominje i Al-Maqrizi (živio 1364. – 1442. god.) dok govori o *Serapeumu*. Čuveni historičar Ibn Haldun/Khaldun (živio 1332. – 1406. god.) kaže da je sličnu naredbu kalifa Omar izdao i za perzijske knjige. Potpuno je nejasno da li je ova mediavelna arapska tradicija tačna ili ne. Po ovom pitanju u historiografiji postoje mnoge nedoumice i dok neki historičari prihvataju ovu tradiciju, drugi je odbacuju.

Eventualnoj destrukciji sadržaja Biblioteke je možda doprinijelo i propadanje papirusa, izloženog morskom vazduhu Aleksandrije.

U toku 2004. god. je objavljeno da je moguće došlo do otkrivanja lokacije Biblioteke, uključujući 13 velikih predavaonica koje su mogle primiti 5000 studenata. Prostorije su bile orijentirane oko središnjeg uzdignutog podiuma za predavanje. Zahi Hawass, tadašnji predsjednik je izjavio da je to možda najstariji pozanti svjetski univerzitet.

Druga velika biblioteka mediteranskog svijeta u helenističko i rimsko doba nalazila se u Pergamu. Za vrijeme atalidskog kralja Eumena II. Pergam je je kao kulturno središte bio rival ptolomeidskoj Aleksandriji i seleukidskoj Antiohiji. U njemu su se tada producirali mnoga značajna umjetnička djela, a sama država i njena prijestolnica su bili veoma bogati. Zato i ne treba da čudi da je Eumen II. odlučio da podigne veliku biblioteku na sjevernom

kraju gradskog akropolja. Zalaganjem kralja ova biblioteka je dobila obiman sadržaj i bila je čuvena. Na osnovi vrela pretpostavlja se da je biblioteka posjedovala veliku glavnu čitaonicu (u kojoj se nalazila statua boginje Atene) sa mnogim policama za knjige. Manuskripti su pisani na pergameni.

Ostaci biblioteke u Pergamu.

U Efesu se isto nalazila velika biblioteka (potpuno kompletirana 135. god. n. e.). To je ustvari bio i monumentalni mauzolej za grob Tiberija Julija Celsa Polemejana (*Tiberius Iulius Celsus Polemaeanus*, Τιβέριος Ιούλιος Κέλσος Πολεμαιανός; konzul 92. god. n. e., namjesnik provincije Azije 105. - 107. god. n. e.; inače porijeklom iz obližnjeg Sarda) posvećen od njegovog sina Tiberija Julija Akvile Polemejana (*Tiberius Caius Iulius Aquila Polemaeanus*; konzul sufekt 110. god. n. e.). Novac je ustvari za ovu namjenu predvidio sam Cels. Kapacitet biblioteke je možda bio više od 12 000 svitaka. Statue u nišama sa prednje strane zgrade su danas kopije originala i one su predstavljale Mudrost (*Sophia*), Znanje (*Episteme*), Inteligenciju (*Ennoia*), Hrabrost (*Arete*), odnosno vrline Celsa. Postojao je i auditorijum koji je služio za predavanja i prezentacije, i to između biblioteke i mramornog puta, i izgrađen je za vrijeme vladavine princepsa Hadrijana.

Ostaci biblioteke u Efesu.

Cels je bio toliko cijenjen od svojih maloazijskih zemljaka da je mogao da bude sahranjen unutar gradskog područja, što je bilo neobično za klasičnu historiju. Unutrašnjost biblioteke i njen sadržaj su uništeni požarom za vrijeme zemljotresa koji je pogodio Efes 262. godine n. e.

←
Mramorna statua Celsa, koja je stajala u centralnoj niši gornjeg sprata efeške biblioteke. Danas se nalazi u Arheološkom muzeju u Istanbulu.

Rodni odnosi

Rimski svijet je u osnovi bio patrijahalno i patrilinearno uređen, što je definirano primarno preko „običaja predaka". Rimljanke su zakonski smatrane rimskim građanima i nositeljima rimskog građanstva, istina sa umanjenim pravima u odnosu na muške rimske građane. Međutim, polna segregacija i status žene – rimske građanke nisu bili ni približno izraženi ni loši kao u drugim istovremenim zajednicama. I za razliku od od grčko – helenističkog svijeta, uloga žene je ipak imala veće značenje. Iako *pater familias* ima formalno apsolutnu vlast, familijarni i to dosta snažan ugled ima i *mater familias*. Čak i u najkonzervativnijim familijama, *mater familias* je bila apsolutna gospodarica u kućanskim poslovima, a mogla je i pomagati suprugu ili sinovima u njihovim poslovima. Na osnovi prava na apsolutnu vlast „oca familije", muž je mogao ženu na smrt osuditi samo radi dva slučaja: zbog preljube i zbog pijanstva (u kasnijim razdobljima ovo se zaboravilo). Žena se nije mogla tek tako i ostaviti, pa je Spurije Karvilije bio prezren u javnosti jer je ostavio ženu, pošto sa njom nije imao djece.

Za razliku od mnogih drugih kultura, rimska kućanstva (bez obzira da li bila riječ o običnoj kući, domusu, vili i stanu u insuli) nisu bila podijeljena na muški i ženski dio. Samim tim i Rimljanka nije bila zatvorena u neke posebne „ženske" prostore (kao što je to bio slučaj u većem dijelu grčkih zajednica) i bila joj je otvorena čitava kuća. Ona nije bila udaljavana sa večera, nego su cene za razliku od grčkih simpozija uvijek bile počastvovane i prisustvom i žena. Dok su Grkinje, posebno Atenjanke, bile zatvorene i nisu smjele prisustvovati ni gozbama, dotle za rimske muškarce nije bilo sramno da svoje supruge vode na gozbe kod svojih prijatelja, naprotiv to je bila vrlo raširena pojava. Rimljanke su prisustvovale i javnim zabavama, priredbama i svečanostima, čak su bile i izmiješane sa muškarcima u gledalištu. One su mogle biti svjedoci na suđenjima, a od ranih razdoblja su mogle biti i ekonomski samostalne, naravno u ograničenoj mjeri. U slučaju da je muž umro prije svoje supruge, njegovi nasljednici u „očinskoj vlasti" su morali da njegovoj supruzi (često vlastitoj biološkoj majci) osiguraju dostojnu skrb i brigu (*tutela*). Žena sa ugledom se općenito nazivala matrona. Postojala su pravila pristojnosti i uglađenosti u odnosu i ponašanju prema matroni i u javnom i u privatnom životu. Varon je svoju prvu knjigu o poljoprivredi posvetio svojoj supruzi.

Tradicija razloge takvog odnosa jedne izrazito patrijarhalne sredine prema ženama smješta u rano legendarno doba rimske historije. I mnoštvo rimskih mitova kao svoju osnovu ima upravo žene koje su nekada ujediniteljice države kao Sabinjanke, povod za zbacivanje kraljevske vlasti kao Lukrecija, časne, ponosne i odane djevojke kao Klelija ili spasioci domovine kao na primjer u priči o Koriolanu. U čast Klelije, Rimljani su na "Svetoj cesti" bili postavili i kip djevojke na konju kao simbol herojstva i ponosa jedne Rimljanke. A po tradiciji hram «Ženske sreće» (*Fortuna muliebris*) podignut je u čast majke i

supruge Koriolana. U ovom ranom razdoblju Rimljanke aktivno sudjeluju u političkim zbivanjima, a najbolji primjer nude Tanakvil, punica Servija Tulija i njegova kćerka Tulija koje iz zasjenka praktično rukovode sa izborom novoga kralja. I svetkovine Matronalije i Karmentalije su i bile uvedeno na spomen ženama i majkama. I priča o Klaudiji Kvinti ukazuje na značenje žene kao snažnog stuba zajednice.

Ipak je potrebno naglasiti da o ženama u rimskom svijetu najviše znamo iz vizure muškaraca, jer su skoro svi pisci (i literararne i epigrafske građe), čija su djela sačuvana, bili muškarci. Uz to, najveći dio takvih podataka odnosi se na žene iz uskog kruga elitnih, bogatih i utjecajnih familija. Veoma malo se zna o ženama iz skromnijih slojeva stanovništva. Van okvira dešavanja iz političke historije i epigrafskih zapisa, najviše podataka o rimskim građankama u se nailazi u žanrovima kao što su drama, satira, poezija. Tako se iz djela Katula, Ovidija, Juvenala može dosta saznati o ženama u blagovaonicama, u budoarima, na raznim sportskim i teatarskim dešavanjima, na ulici, o njihovom ljubavnom i seksualnom životu.... itd.... Vrijedno svjedočanstvo o ženi kao jedinku u okviru jedne dosta utjecajne familije pružaju Ciceronova pisma u kojima se daju detalji svakodnevnom života sa suprugom Terencijom i kćerkom Tulijom.

Bez obzira na to što je rimski svijet zakonima i običajima držao žene u inferiornijem položaju u odnosu na muškarce, ipak je za tadašnje vrijeme i uvjete pružao za žene najbolje mogućnosti u odnosu na njihove suvremenice koje su živjele u okvirima kultura Levanta i Srednjeg Istoka ili u okviru grčko – helenističkog svijeta, koji je spadao u red najšovenskijih društava u rodnim odnosima. Bolji položaj žene u odnosu na rimski svijet su imale neke kulturno zaostalije zajednice Kelta, Germana i Ilira. Ali sa njihovom romanizacijom i apsorbiranjem u rimski svijet, više - manje su i ovi narodi usvajali rimske odnose prema ženi.

Iako oficijelno Rimljanke nisu bile punopravni građani, jer su im bila uskraćena politička prava i neka druga prava (nisu mogle služiti u vojsci), one su znale steći značajan politički utjecaj još u najranijim periodima. Zato i ne treba iznenađivati da se u rimskoj političkoj historiji pojavljuje znatno više žena nego u bilo kojoj drugoj političkoj historiji sve do modernih vremena, kada su žene tek dobile i politička prava. Rimska tradicija i historija su uvijek veličale pojedine žene zbog njihovog patriotizma, vrlina i samožrtvovanja.

Ako bi otac, u slučaju da je još uvijek imao *patria potestas* nad kćerkama, umro bez oporuke, kćerka bi imala pravo kao i sinovi na očevu imovinu koja bi se dijelila na jednake dijelove među neposrednim *heredes sui*, bez obzira na dob i pol. Pod *heredes sui* su se podrazumijevali svi oni koji su se nalazili pod *potestas* preminulog, a koji su bili i njegovi priznati i legalni biološki i adoptirani potomci. U tu grupu su tako bili uključeni oni koji su zakonski smatrani njegovim sinovima i kćerkama, unuci i praunuci po agnatskoj liniji, i snaha (*nurus*) ako je bila udata *cum manu* (zakonski je bila smatrana unukom preminulog). I u braku *cum manu* supruga je mogla naslijediti dio imovine u slučaju da je

njen muž umro bez oporuke. U tom slučaju je prema Zakoniku 12 ploča nasljeđe prelazilo na *heredes sui.* U ovu grupu *heredes sui* je spadala i supruga preminulog koja se nalazila pod njegovim *potestas*, jer je formalno zakonski smatrana njegovom „kćerkom". U braku *sine manu*, ako je muž umro prije supruge i bez oporuke, ona nije ništa nasljeđivala. To se odnosilo i ako je neko njeno dijete umrlo prije nje (a nije ostavilo testament), i zato što nije bila vezana za njega u okviru *patria potestas* nije ga mogla naslijediti. U prvom redu su nasljednici bili otac (ako je bio još živ), a zatim i braća i sestar preminulog.

Zakonodavstvo II. st. p. n. e. pokušavalo da ograniči ovo pravo žena nasljeđivanje, ali u praksi se ništa nije radikalno promijenilo. Zahvaljujući pravu na nasljeđe imovine preminulih osoba pod čijom su se *potestas* nalazili, kao i instituciji miraza žene su mogle doći u posjed značajne imovine. Posebno se to moglo desiti u slučajevima kada bi kćerke bile i jedina djeca. Vremenom će žene, koje su bile u braku *sine manu* (pa nisu imale pravo na nasljedstvo supruga ili osoba pod *patria potestas* supruga), sticati još više prava na nasljedstvo. Za vrijeme princepsa Hadrijana cc 128. ili 129. god. n. e., po *Ad senatus consultum Tertullianum*, majka sa troje djece (ako je ona u statusu *ingenui*) ili četvoro djece (ako je oslobođenica), ako njezin pokojni muž nije imao ni potomaka ni braće po ocu, dobila pravo da nasljeđuje *ab intestat* (bez oporuke) bilo koje svoje dijete, pa i ako su bila rođena izvan braka. Naravno njena prava su bila ograničena, ako su bile druge osobe uključene u ovakvo beztestamentarno nasljeđe, npr. njena unučad, otac, braća i sestre preminulog. Za vrijeme princepca Marka Aurelija je 178. god. n. e. donesen je *Ad senatus consultum Orfitianum*, kojim se izrijekom daje pravo djeci da nasljeđuju svoju majku, bez obzira na valjanost veze iz koje su potekla, dajući im prednost nad rodbinom pokojnog muža. Ova dva senatska dekreta dokazuju da su *patria potestas* i sustav stare agnatske patrijahalne dominacije, koji su inače u prethodna dva – tri stoljeća doživjeli funkcionalnu devalvaciju, u antoninijansko doba i formalno bačeni u zasjenak familijarnih, rodnih i bračnih odnosa klasičnog rimskog svijeta. Na samom kraju rimskog svijeta, Justinijan je u svojim novelama donio niz odluka kojima je još više ojačao pravo na nasljeđe supruge, pa je tako ukinuo odrednicu o broju djece koju ona mora imati da bi naslijedila svoje preminulo dijete i dozvolio joj da nasljeđuje zajedno sa braćom i sestrama preminulog...itd...

Rimljanke su još od ranih perioda rimske historije mogle posjedovati zemlju i ostavljati imovinu oporučno. Ako žena nije bila u braku *cum manu*, i ako bi joj umro otac, ona bi postajala *sui iuris*. Žena je ipak morala da ima formalnog zakonskog tutora (staratelja), čija je glavna svrha bila da daje oficijelni pristanak na ženino djelovanje. Žena *sui iuris* mogla da se uda za koga je željela, da administrira u svojim poslovima, a mogla je ako želi i da zamijeni tutora. Od kraja Republike, bilo je dovoljno da se štičenica požali makar i na kratko odsustvovanje svoga staratelja, pa da joj pretor dodijeli drugoga. August je svojim porodičnim zakonodavstvom, a u želji da poveća broj djece, još više smanjio značenje staratelja. Za Hadrijana je donesena odluka da udate žene više ne trebaju skrbnika da bi napisale oporuku.

Za vrijeme Augusta, žena koja je dobila *ius liberorum,* kao povlasticu jer je rodila najmanje troje djece, je oslobođena tutorstva. Institucija tutorstva kao zakonskog statuta je vremenom nestajala, i jurista Gaj (II. st. n. e.) govori da više ne vidi razloga za njegovo postojanje. Ipak je pad klasičnog rimskog svijeta i uzdizanje kršćanskog svijeta promijenilo zakonski status žene, i to na njenu štetu.

Posebno se pojačavala emancipacija žena sa Kasnom Republikom, i sa procesom slabljenja starih običaja i morala koji se paralelno odvijao. Kako je slabila *patria potestas*, tako je rasla emancipacija žena. Tome je uveliko pridonijelo i činjenica da je jedan broj žena raspolagao sa značajnom imovinom. A i mogućnost razvoda je dosta doprinijela da se uloga žene pojača. Sada vec ima ženskih branitelja i odvjetnika, koji samostalnim i bogatim ženama pomažu kod parnica i upravljanja imetka, te im imponuju pravničkom i poslovnom vještinom, a za to dobivaju znatne nagrade.

Valerije Maksim je smatrao dostojnim da čak jednu sekciju svoga djela posveti ženama koje su obavljale odvjetničke usluge. One su pokazivale oratorske sposobnosti, a posebno se kao govornik isticala Mesija rodom iz grada *Sentinuma* (*Maesia Sentinas*). Ona je govorila u sopstvenu odbranu i njen govor je pokazao takvu snagu i efektivnost da je bila oslobođena nakon jednog kratkog suđenja. U ovom kontekstu je interesantan i slučaj Afranije, supruge jednog senatora za vrijeme Suline vlasti. Zbog sve češće ženske advokature, donesen je edikt kojim je zabranjivao ženama da na sudu zastupaju druge osobe, pod obrazloženjem da to ugrožava njihovu moralnu čistoću. Uprkos pokušajima da se žene udalje iz arene advokatske borbe, brojni su primjeri žena koje su bavile zakonom u Kasnoj Republici i principatu, uključujući i iza scene vođenje strategije za svoje advokate.

Žene su postajale slobodnije, pa i moćnije, i u emocionalnom i seksualnom dijelu života, kao i u raspolaganju svojom imovinom. Jake žene su mogle vrlo lako manipulirati sa javnošću i sa istaknutim pojedincima, a aktivno su se petljale i u vrlo živi tadašnji politički život. One su bile aktivni sudionici stranačkih i drugih konspiracija i kampanja (kao Kornelija – majka Grakha, Sempronija, Fulvija, Servilija, Porcija Katonis) i nerijetko su zauzimale radikalnije, nemilosrdnije i ekstremnije pozicije i stavove u odnosu na muškarce. Fulvija je uživala i podršku paravojnih bandi u Rimu, koje je ranije vodio njen prvi suprug Klodije. I zahvaljujući tome Antonije je mogao koristiti ove bande u sopstvenom sukobu sa npr. Dolabelom. Fulvija je pred kraj života čak komandovala armijama i izdavala novac sa svojim portretom. U te oblike političke borbe, žene su unosile i emocionalni aspekt i često su u njima nalazile i opravdanje za neke svoje osobne mržnje, ljubomore, komplekse i želje za uspjehom, utjecajem, moći, promocijom i bogatstvom. Naravno, to ne znači da one nisu bile vođene i idejnim i ideološkim motivima. Emancipacija žene je dovela i do toga da je bilo i onih žena koje su bile i prezahtjevne, pa onda ne bi birale sredstva kako bi ih ostvarili.

U Ciceronovim govorima i pismima, npr., često se spominje Klodija, sestra Klodija, tribuna iz 58. god. p. n. e., koja se pročula svojim avanturama i za koju se čak sumnjalo da je

počinila kriminalno djelo (trovanje muža). Žene su koristile i svoju seksualnu moć, što se moglo lako primjetiti preko *Cytheris*, primadona“ tadašnjih baletnih plesačica. Ljubavne i preljubne veze u uglednim kućama nisu bile za posljednje decenije republikanskog sustava ništa neobično. U tome društvu je Klodija, sestra popularnog narodnjačkog demagoga, bila ta koja je bila općepoznata po svojim ljubavnim i seksualnim vezama i avanturama. Veliki skandal je npr. bio prilikom ženske svetkovine „*Bona Dea*“ kada je Publije Klodije u ženskoj odjeći ušao u kuću tadašnjeg *pontifex maximusa* Gaja Julija Cezara, kako bi imao ljubavni sastanak sa njegovom tadašnjom suprugom Pompejom. Njemu se tada osim sramote i javne sablazni nije ništa dogodilo, dok bi samo stoljeća ranije sigurno izgubio glavu. Čak su i časni i pošteni Rimljani, koji su pokušavali da se pridržavaju „starih običaja“, ulazili u neke i za to doba čudne kombinatorike. Tako je Katon Mlađi, na molbu svoga prijatelja govornika Kvinta Hortenzija Hortala koji nije imao djece, 56. god. p. n. e. njemu prepustio svoju drugu suprugu Marciju/*Marcia* (prva supruga mu je bila *Atilia*). A kada je Hortenzije umro 50. god. p.n.e., onda je Katon Mlađi ponovo Marciju uzeo sebi. Marcija je naslijedila značajan dio Hortenzijevog bogatstva. Razvodi i ponovna vjenčanja su postala vrlo raširena pojava. A sve je više bilo i samaca a širilo se u najvišim rimskim slojevima i uvjerenje da su djeca teret (potpuno strano ranijim rimskim generacijama), što je imalo vrlo loš demografski efekt po više slojeve rimskog društva. Nesumnjivo su tada počele polako izumirati stare patricijske i nobilske familije. Umjesto njih je bilo sve više pridošlica.

Prve mjere Augustovog principata su preko porodičnih zakona indirektno pokušavale da ureduju rodne odnose u tadašnjem rimskom svijetu, za koje su konzervativci tvrdili da su se dobrano iskvarili. Međutim, ni pokušaji tradicionalističke restauracije nisu utjecali na to da žene budu izbačene iz javnog života. U vrijeme principata supruge i majke kao što su bile Livija, Mesalina, Agripina Starija, Agripina Mlađa, Mesalina, Pompeja Plotina, Vibija Sabina, Fulvija Starija, Fulvija Mlađa, Julije Domne, Julije Mameje... koje su težile i da budu stvarni vladari u Državi. Sa preovladavanjem kršćanskog svijeta, rodni odnosi doživljavaju prekompoziciju i uloga žene (pod utjecajem mita o „prvobitnom grijehu za koji je Eva/Hava kriva”) se počinje drastično smanjivati. Ali i u tim vremenima se nailazi na snažne žene, kao što su Konstantinova majka Helena, kasnije Gala Placidija i Teodora.

Pored već navedenih žena vrijedi spomenuti i Pomponiju (*Pomponia*; majka Afrikanca Starijeg i Scipiona Azijatika), Emiliju Tortilu (*Aemilia Tortilla* ili *Aemilia Tertia* ili *Aemilia Paulla*; supruga Afrikanca Starijeg), Serviliju (majku Bruta i ljubavnicu Julija Cezara), Atiju Balbiju (majka Oktavijana i Oktavije Mlađe), Oktaviju Mlađu, Antoniju Mlađa (majka Germanika i princepsa Klaudija), Plauciju Urgulanilu (*Plautia Urgulanilla*), Klaudiju Metrodoru (*Claudia Metrodora*; I. st. n. e., veliku zadužbinara sa otoka Kosa).

Satiričari (posebno Juvenal), pjesnici (posebno Ovidije) i moralistički historičari i drugi pisci od ovoga vremena pa zaključno sa razdobljem principata svoju pažnju primarno usmjeravaju na takve emancipirane i snažne žene koje su dobri manipulatori i osobe bez

skrupula. Zbog toga se u pučkoj javnosti stekla pogrešna impresija o Rimljankama posljednjih decenija Republike i principata kao nekim opasnim, gramzivim i raskalašenim bićima. Međutim, to je potpuno pogrešna predstava, jer iz kutova historijskih podataka proizlazi čitav niz žena, koje su iako obrazovane, ambiciozne, snažne i emancipirane ipak i dalje odgovorne i prema sebi i prema javnosti, i koje se drže vrijednosti morala i vrlina, i koje predstavljaju oličenje dostojanstva i samostalnosti Rimljanki. Tako je i u ovom razdoblju velika većina Rimljanki ipak bila po svome karakteru i ponašanju bliža slici jedne Aurelije (majke Julija Cezara), Oktavije (sestre Oktavijana Augusta), Sekstije (supruga Mamerka Emilija Skaura, počinio samoubojstvo 34. god. n.e.), Pakseje (supruga Pomponija Labeona, nastradao 34. god. n. e.), Arije (supruge Cecine Peta), Pauline (supruge Seneke), nego Klodiji, Plancini (supruga Kalpurnija Pisona, optuženog da je otrovao Germanika), Mesalini ili Popeji.

Čak se i u Marcijala nailazi na galeriju savršenih žena, kao što su Klaudija Rufina (koja po ovom pjesniku iako potiče od „tetoviranih Britanaca", ima doista „latinsku dušu"), Nigrina, književnica Sulpicija. Po Pliniju Mlađem, koji u svojim pismima navodi čitav niz požrtvovanih supružnika, supruga njegovog prijatelja Makrina je bila dostojna: „da bude predložena kao primjer, čak i da je prije živjela. Provela je sa njim trideset i devet godina bez ijedne svađe, mrzovolje, u slozi bez sjene i u uzajamnom poštovanju". I sam Plinije Mlađi je imao sretan brak sa trećom suprugom Kalpurnijom, koju u svojim pismima obasipa pohvalama i vrlinama, skoro do granica pretjeranosti. Kalpurnija je ustvari bila i „desna ruka" Pliniju Mlađem u njegovim javnim i književnim poslovima. Njihova pisma održavaju i patnju, ako su se zbog obaveza morali razdvojiti, što je velika rijetkost u modernim brakovima. Tako Kalpurnija, kada je Plinije Mlađi odsutan, ga traži u njegovim djelima koja miluje i stavlja na mjesta gdje je navikla njega gledati. Plinije Mlađi, kada mu je žena odsutna, uzima više puta njena pisma u ruke kao da su tek stigla. Noću, probuđen, predočuje njenu dragu sliku, a danju, u sate kada ju je navikao viđati, „noge ga same nose" prema prostoriji gdje se obično zadržavala i tužna srca „vraća se iz prazne sobe, kao da mu je ona zatvorila vrata". Moguće je da je ovolika privrženost, koja se očituje u pisanju Plinija Mlađeg, možda ipak rezultat određene poetičnosti (na granici izvještaćenosti) i mondenske učtivosti kod tadašnje elite (sa početka II. st. n. e.), a ne stvarne opsesije. O tome da je u ovoj vezi, i pored opsesivne oblande, ipak nedostajalo suštinske topline, možda bi potvrdu davala i pisma koja je Plinije Mlađi poslao nakon što je Kalpurnija doživjela nesretni pobačaj. Uostalom, i kada su bili zajedno Plinije Mlađi i Kalpurnija su spavali u različitim sobama.

U politički utjecajnim familijama, gdje je muškarac obnašao visoke dužnosti i često radi toga bio odsutan iz svoga doma, njihove supruge su na sebe preuzele vođenje svih poslova familije. Dok je Julije Cezar skoro deceniju bio odsutan za vrijeme Galskih ratova, njegova supruga Kalpurnija je bila odgovorna za njegovu imovinu. Kada je August dao da se protjera Ovidije, njegova supruga je iskoristila veze i zakonske

mogućnosti da se imovina familije ne otuđi. Od dobrih rimskih matrona se očekivalo da bude štedljive, stroge prema sebi i drugima.

Sa pravom na sopstvenu imovinu direktno je povezano i poslovanje koje žene obavljaju. Pojedine Rimljanke su se znale pokazati kao vješte poslovne osobe, pa su one ne samo vodile imanja, nego i investirale novac i materijalna bogatstva, pozajmljivale i dugovale novac (uz kamatu). Tako je jedna žena bila među kreditorima Cicerona, a dvije među njegovim dužnicima. Među nobilitetom, i žene i muškarci su posuđivali novac osobama slične društvene pozicije kako bi izbjegli da se oni obrate zajmodavcima, koji su po pravilu imali karakter zelenaša i lihvara. Bogate žene su rado financirale i javne radove i zgrade o čemu svjedoči niz epigrafskih spomenika. Bogata žena iz provincije Azije po imenu *Politta* (prva polovica III. st. n. e.), koju je kršćanska martilogija prilično ocrnila, je pokazala svoju darežljivost u financiranju obnove gimnasiuma u Sardu. Zanimljivo je da postoje podaci da su bogatašice posjedovale i rukovodile brodskim kompanijama, što je i danas veoma rijedak slučaj. Epigrafski spomenici otkrivaju da su žene bile vlasnice i rukovodile manufakturama u proizvodnji cigli.

U skromnijim slojevima stanovništva, posebno u nekim zanatskim, manufakturnim i trgovačkim aktivnosti nije bilo neke radne segregacije i žene su često pomagale muškarcima u ovim poslovima. Čak su neke žene bile i zanatlije, npr. na jednoj tablici kletve spominje se izvjesna Artemisa (koja se bavila izradom pozlatom) udata za Dionizija, izrađivača kaciga. Danas je vrlo teško naći ženu zanatliju. Čak su i zakoni za vrijeme carstva koji su kažnjavali žene za preljubu, pravili iznimku za one koje su bile zadužene za neki posao ili radnju. Žene su bile prisutne u zanimanjima kao što su dojilje, babice i kuharice. Bilo je i žena koji su bili pisari i sekretari, uključujući djevojke obučene za lijepo pisanje. Plinije Stariji daje i listu umjetnica i njihovih slika. Zanimanja kao što su glumice, plesačice, prostitutke bila su stigmatizirana kao nečasna.

Ali proces snaženja uloge žene je imao i drugu stranu medalje. Opisi Kasne Republike i prvih stoljeća principata nude i niz primjera razuzdanih žena, koje izbjegavaju materinske dužnosti kako ne bi izgubile ništa od ugodnosti života, koje ne žele iz razloga samo prkosa i arogancije da popuste svojim muževima ni na jednom polju, koje su živjele po trenutnoj potrebi i po cijenu preljuba, nevjera i razvoda. Augustovsko porodično zakonodavstvo nije uspjelo da uguši pojavu preljube, čak i nakon što je Domicijan svečano obnovio njegove odredbe. Nakon što je i Domicijanova obnova obiteljskog zakonodavstva doživjela devalvaciju, njegovu obnovu je ponovo izveo Septimije Sever.

Žene su počinjale da žive kao obične susjede svojih muževa →*vivit tamquam vicina mariti*. Tako jedna žena kaže svome suprugu : „Nekada je bilo u redu, kaže jedna svome mužu, da ti činiš što hoćeš a ja ću, sa svoje strane, zadovoljiti sve svoje želje. Možeš ti zazivati nebo i zemlju, ja sam ljudsko stvorenje." (*Ut feceres tu quod velles nec non ego possem. Indulgere mihi. Clames licet et mare caelo. Confundas! Homo sum!*). Čak su i princepsi nekada morali

razriješavati parnice vezane za preljube. Tako Plinije Mlađi opisuje slučaj kada je jedan centurion zaveo suprugu svoga pretpostavljenog, legijskog tribuna, i koji je presudio princeps Trajan. Inače u okvirima najviše elite ima dosta brakova koji nemaju djecu, pa npr. Plinije Mlađi iz tri braka nije imao djece, pa su njegovu veliku imovinu razdijelile zadužbine i njegovi oslobođenici i robovi. Iz ovog perioda, ima dosta epitafa gdje pokojnika oplakuju ne njegovi biološki potomci, nego njegovi oslobođenici. Marcijal predlaže svojim čitaocima da se dive Klaudiji Rufini jer je imala troje djece, i podsjeća (kojoj je posvetio i jedan posebni epigram) na jednu ženu koja je bila slavljena na sekularnim igrama jer je sa svojim mužem imala pet sinova.

Juvenal, inače očiti protivnik rimske inačice feminizma, daje gotovo niz karikiranih ženskih likova koje nastoje da sliče muškarcima i da ih čak nadmaše na svim poljima. Pa tako govori o onima koje se sa uživanjem zadubljuju u parničke spise ili se oduševljavaju politikom, željne novosti iz čitavog svijeta, lakome za gradskim glasinama i dvorskim spletkama, koje su dovoljno bezočne da u prisustvu svojih šutljivih muževa bučno i drsko izlažu svoje teorije i planove vojnim zapovjednicima, koje više vole i književnu slavu nego diplomatske kombinacije i bavljenje strategijom osvajanja. Po Juvenalu te koje se odaju književnošću su rječite i vole smiješne grčke i latinske purizme, začuđuju svoje sugovornike tačnošću svojih primjedbi i odlučnošću sudova. Bilo je muškaraca koji su u ovom ranoantoninijanskom periodu podlijegali čarima učenih žena. Nasuprot njima, Juvenal, preko svoga junaka Krisala, hvali ženu „koja nema svoga stila, koja ne zna ništa iz historije i ne razumije ono što čita." Juvenal satiri izlaže i one žene koje u njegovo vrijeme odlaze sa muškarcima u lov, i kao Mevija, sa kopljem u ruci i razotkrivenih grudi, propadaju veprove u Etruriji. Juvenal nije štedio ni one koje obučene u muška odijela sudjeluci u utrci kola, niti one koje su se oduševljavale mačevanjem i hrvanjem. Tako on kaže : „Kakvu stidljivost može sačuvati žena sa kacigom koja se odriće svoga spola." Naravno, Juvenal vođen svojom svjesnom ili podsvjesnom mržnjom prema ženskoj emancipaciji, u ismijavanjima i satiri uveliko pretjeruje iz razloga što nije shvatio razliku između ženske samosvijesti i samostalnosti na jednoj strani i ženske razuzdanosti na drugoj strani, odnosno nije u sebi razlučio (možda i nije želio to učiniti) distinkciju da učena i slobodna žena ne znači i raskalašenu, nemoralnu ženu. Dobar dio učenih i samostalnih žena iz antoninijanskog doba uopće nije bio ni raskalašen niti nemoralan. Juvenal je ustvari izražavao i uvjerenja dijela muške javnosti koje je sablažnjavala činjenica da se gube granice među polovima, jer su pojedine Rimljanke suviše oponašale muškarce pa su procesom svoje emancipacije prije preuzele njihove mane nego što su preuzimale njihove vrline i odgovornosti.

Petronije opisuje Fortunatu, debelu Trimalhionovu suprugu, kako se natrpava jelom i pićem, a Juvenal ismijava bogate gospođe koje bez stida ističu svoju odvratnu proždrljivost i pijančevanje do kasno u noć.

Freska na kojoj dvije žene pomažu muškarcu u bojađijskoj (bojenje tkanine) radionici (*fullonica*) Veranija Hipseja (*Veranius Hypsaeus*) iz Pompeja. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

I žene su se iz ropstva oslobođale istim intenzitetom kao i muškarci, i zauzimale bi poziciju klijenta prema bivšem gospodaru. Pošto po rimskom zakonu, robovi nemaju roditelje, onda ni oslobođenici bez obzira na svoj pol nemaju pravo direktnog nasljeđa, izuzev ako nisu poimenično navedeni u oporuci. Odnos između oslobođenica i patrona je mogao biti složen

i zavisan od situacije. U jednom pravnom slučaju, žena pod imenom Petronija Justa (*Petronia Iusta*) pokrenula je slučaj pred sudom da joj se, iako nije imala potvrdu o rođenju, dokaže da je rođena u slobodi. Ona se pozivala na to da je rođena nakon oslobađanja njene majke koja je bila robinja Petronija Stefana (*Petronius Stephanus*) i Kalatorije Temis (*Calatoria Themis*), i da samim tim ona nije oslobođenica i da nije klijent udovice Kalatorije koja je tvrdila da je Justa rođena dok je njena majka još bila robinja. Ni Kalatorija nije posjedovala ni jedan validan dokument koji bi dokazao navodnu manumisiju Juste i morali su se pozvati svjedoci. Status oslobođenica je mogao biti različit, zavisno od njihovog umijeća i sposobnosti.

Mozaik koji prikazuje djevojke u «bikini» kostimima, nađen
u Villa Romana del Casale, kod Piazza Armerina na Siciliji.

Rimske žene u svim epohama su imale znatno veću slobodu kretanja u odnosu na npr. Atenjanke. One su se mogle kretati ulicama bez pratnje odraslih muških srodnika ili muževa, sretale su se sa prijateljicama, pohodile hramove i svečanosti i posjećivale javna kupatila, prisustvovale javnim debatama u forumima, igrama, svečanim večerama. Rimski dužnosnici i vojskovođe su znali voditi sa sobom i svoje supruge, dok bi boravili u provincijama ili na granici. Mnoge su i igrale značajnu ulogu u vojnim i političkim zbivanjima u tim provincijama, kao što su Agripina Starija (supruga Germanika) i njena

nemesis Plancina, supruga Pisona. Najbogatije žene su mogle i ići na neke vrste turističkih turneja širom imperija rimskog naroda.

Kornelije Nepot u predgovoru svoga djela o biografijama vojskovođa daje kratak prikaz običaja između Grka i Rimljana i kaže u jednom dijelu: „... prema našim je običajima većina onoga što se kod njih (Grka op. a.) smatra sramotnim – časno. Ta koga li je među Rimljanima sram dovesti svoju suprugu na gozbu? Ili čija li majka obitelji ne zauzima najuglednije mjesto u kući i ne kreće se među svijetom? A to sasvim drugačije biva u Grčkoj. Niti se, naime poziva na gozbu, osim na onu kod rođaka, niti gdje sjedi, nego samo u unutrašnjem dijelu kuće, koji se naziva ginekonitid, kamo ne pristupa niko do onaj najbližim srodstvom povezan."

Tacit u svojim Analima detaljno opisuje jednu senatsku raspravu iz 21. god. n. e., koju je inicirao senator Cecina Sever predloživši da se namjesnicima provincija zabrani da sa sobom vode svoje žene. Pozivao se na neku davnu odluku da se žene ne smiju voditi među saveznike ili u tuđe zemlje, te na karakterne osobine žena koje mogu da štetno djeluju u odnosu na vojsku i upravu. Međutim, Cecina nije naišao na podršku, i tome prijedlogu su se svojom argumentacijom suprotstavili Valerije Mesalinus i Druz (sin princepsa Tiberija). Cecinin prijedlog je tako odbijen.

Žene su bile prisutne na većini rimskih religijskih praznika i kultnih obreda. U velikoj većini slučajeva žene nisu izvodile žrtvovanje životinja, glavni dio većine javnih ceremonija. Nazivi za žene svećenice su bili *sacerdos* (koji je bio općeniti naziv i za muške svećenike), *flaminica, magistra* (visoka svećenica koja je bila ekspert u religijskim stvarima), *ministra* (žena pomoćnik uglavnom na službi nekom božanstvu). Neki kultovi su bili rezervirani samo za žene (*Bona Dea*). Najpoznatiji ženski svećenički religijski kolegij bile su vestalke. Muškarci nikada nisu obnašali i dužnost svećenika Cerere, nego su to uvijek bile žene (*sacerdos Cereris* ili *Cerealis*). Neke svećeničke dužnosti su obnašane zajednički od bračnog para. Jupiterov flamen je bio obavezan da bude oženjen, a njegova supruga koja je nosila naziv *Flaminica Dialis* je imala jedinstvenu svećeničku odjeću i nalazila se kao i suprug pod određenim religijsko – magijskim zabranama. *Flaminica Dialis* je bila i jedan od izuzetaka od pravila da žene ne izvode žrtvovanje životinja, jer je ona nudila ovna Jupiteru svake *nundinae* (osmi dan ciklusa, slično našoj sedmodnevnom tjednu). Flamen i flaminica Jupitera se nisu smjeli razvesti, i ako je flaminica umrla onda je flamen morao dati ostavku na funkciju. Supruga *rex sacrorum* se zvala *regina sacrorum* (morali su biti vjenčani u formi *confarreatio*), i nosila je isto posebnu ceremonijalnu odjeću i predstavljala je isto izuzetak od pravila žrtvovanja jer je predsjedavala obredu žrtvovanja svinje (*porca*) ili ženskog jagnjeta (*agna*) Junoni prvog dana svakog mjeseca. Za vrijeme izvođenja rituala u kojima je imala glavnu ulogu, *regina sacrorum* je nosila maramu zvanu *arculum*. Zahvaljujući natpisima se mogu saznati imena i pojedinih „svetih kraljica" kao što su Sergija Paulina/ *Sergia Paullina* (supruga Gneja Pinarija Kornelija Severa - *Gnaeus*

Pinarius Cornelius Severus, nešto prije 112. god. n. e.) i Manlija Fadila / *Manlia Fadilla* (na prelazu II. u III. st. n. e.).

Inače je potrebno navesti da su rimska božanstva (čak i ako bi podlegla pod *interpretatio greaca*) često bila svrstana po sustavu božanskih parova (*Dii Consentes*), kao što su Liber i Libera, Silvan i Dijana, a i panteon od 12 bogova je bio rodno uravnotežen na 6 muških i 6 ženskih božanstava. Čak su u vrhovnoj božanskoj trijadi Jupiter – Junona i Minerva bile dvije boginje. Sa apsorbiranjem niza drugih kultova i vjerskih i religioznih mišljenja, otvarala su se i nova mjesta za ženske svećenice. Posebno su kultovi Izide i Velike Majke davali istaknute uloge za žene. Sačuvan je i jedan epitaf koji spominje svećenički naziv *sacerdos maxima* za ženu koja je bila vrhovni svećenik hrama Velike Majke u Rimu.

Kao i u modernim vremenima, žene su pored toga što su nekada predstavljale i uzore rimskih vrlina, češće (u odnosu na muškarce) padale u temperamentnu i pretjeranu pobožnost, sujevjerje, praznovjerje pa i magiju. Globalno gledajući žene su lakše podlijegale egzotičnim kultovima i ceremonijama, posebno onim koje su dolazile sa istoka i predstavljale su „lakši plijen" za raznorazne misionare i spasitelje. Kršćanstvo je u rimski svijet najviše prodiralo preko žena, koje bi se prve konvertirale a onda bi u kršćanski kult privlaćile i muškarce u svojoj blizini. Na kraju je abrahamizam u kršćanskoj verziji prevladao rimski svijet, a položaj žena se značajno pogoršao i u javnoj i u privatnoj sferi života. U prvoj poslanici Korinćanima Pavle kaže: „Kao u svim crkvama svetih, neka žene u crkvama šute, jer se njima ne dopušta govoriti, nego neka budu podložne, kako i Zakon govori. Ako se žene čemu poučiti, neka pitaju svoje muževe kod kuće, jer sramota je ženi govoriti u crkvi..."

U abrahamističkoj dogmi žene su na sebi nosile kolektivnu stigmu tzv. „prvobitnog grijeha" i zato je njihova uloga naglo i ubrzano smanjivanja.

Rimljani su inače bili veoma sumnjičavi prema tajnovitim religijskim i kultnim obredima, i Ciceron je upozorio da noćne žrtve ne obavljaju žene, izuzev za one obrede koji su ritualno propisani kao *pro populo* (za dobrobit rimskog naroda).

Ljekar Soran preporučuje igranje sa loptom, plivanje, hodanje, čitanje naglas, kretanje u nosiljci ili kolima i rekreativna putovanja za žene kako bi se promoviralo dobro zdravlje. U istraživanju neplodnosti, pisci ginekoloških rasprava nisu samo razrađivali uzroke kod žena, nego su uključivali i informacije o muškom sterilitetu. Rimski svijet nikada nije podrazumijevao da i ženama treba oduzeti mogućnosti seksualnog zadovoljstva. Zato su helenistički i rimski ljekari i medicinski pisci operaciju otklanjanja klitorisa tretirali primarno kao „egipatski običaj".

Naravno, poradi navedenih podataka ne bi trebalo zaključivati da je rimsko društvo bilo idilično po interese žena, jer je to ipak i primarno svijet gdje muškarci dominiraju.

Muškost je definirana kao umijeće vladanja sobom i vladanja drugima nižih pozicija na socijalnoj hijerarhijskoj ljestvici u svim segmentima života (i u ratu i u miru i svome domu). Sama latinska riječ *virtus* proizašla je iz pojma *vir, i, m* koji je označavao muškarca. Za Rimljane je i domovina bila ustvari otađbina (*patria*), a maternji jezik se zvao „očinski jezik" (*sermo patrius*).

I senatori su titulirani kao „očevi" (*patres*), u riječima Jupiter, patriciji, patron osnova je bila riječ otac. I u riječi patron / *patronus* je bila osnova pojma za oca. Možda bi rodne odnose u klasičnom rimskom svijetu bilo najbolje definirati kao patrijahalno i patrilinearno društvo, ali koje nije bilo seksističko.

Zanimljivo je da je, još od ranorepublikanskog doba, postojala institucija *conventus matronalis* koja se sastajala na Kvirinalu. Nadležnost se uglavnom ticala stvari vezanih za javnu etiketu, određene javne festivale ili kada bi matrona bila predstavljana sa insginijama tzv. „konzularnog braka". Ovo bi dodjeljivali princepsi ženama koje bi im bile srodnici, a čiji su muževi bili nižeg društvenog statusa u odnosu na supruge. Tako te žene ne bi bile degradirane na društveni status svojih muževa. U vrijeme Elagabala ova skupština matrona je dobila i određeno oficijelno priznavanje.

←
Freska ženske osobe koja potiče iz Villa San Marco iz Stabije.

Brak

Supružnici sa jednog grobnog reljefa. Danas se nalazi
u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

Kao i grčko društvo klasičnog i helenističkog doba, tako je i rimski svijet odbacivao poligamiju i poliandriju kao legalne oblike bračnog stanja. „Običaji predaka" i zakoni su zakonski sklopljen brak definirali kao monogamnu zajednicu muškarca i žene, i to ne kao dobrovoljni privatni dogovor (kao što se to danas tumači u liberalnom poimanju) dvije osobe, nego praktično kao instituciju od javnog značenja.

Latinski pojam za brak je bio *matrimonium*, u čijem se korijenu nalazi riječ *mater*/majka definira glavnu funkciju postojanja braka u rimskom svijetu, a to je produciranje legitimne djece, koja će imati status rimskog građanina.

Dionizije iz Halikarnasa navodi da je prvi bračni zakon donio još Romul. Po Dioniziju iz Halikarnasa to porodično zakonodavsto koje je proveo Romul je mudro i jednostavno definiralo brak, obaveze supruga i njihova prava. Po tome „zakonu" žena se pridružuje mužu u svetom braku u kojem dijeli njegovu imovinu i njegove svete obrede. Ovaj „zakon" je regulirao i pitanje nasljedstva i načine ophođenja prema slučajevima kada bi žena počinila neku što se tada smatralo lošim. Navodno je Romul definirao da se za preljubu i pijenje vina

kažnjava smrću („jer je pijanstvo uzrok preljube"). Riječ je vjerojatno o najstarijim oblicima bračnih običajnih zakona, koji su kasnije postali samo „mrtvo slovo na papiru". Tip braka koji Dionizije iz Halikarnasa opisuje je *confarreatio*. Potrebno je naglasiti da Dionizije svoje djelo stvara u vrijeme Augustove „restauracijske" politike, uključujući i donošenje porodičnih zakona. Plutarh daje sljedeće viđenje „Romulovog bračnog zakona": „Romul je propisao neke zakone od kojih je oštar onaj koji ne dopušta ženi da ostavi muža, ali dopušta mužu da otjera ženu zbog trovanja djece ili krovotvorenja ključeva. Otpravi li je ko iz drugog razloga, jedan će dio imetka pripasti ženi, a drugi hramu Cerere. Ko god otpusti ženu, treba da žrtvuje podzemnim bogovima." I ovaj tip braka je *confarreatio.*

Najstariji oblik braka bio je vjerski obred, u kome su sudjelovali vrhovni svećenik, Jupiterov flamen i deset svjedoka (koji predstavljaju deset rodova kurije). Mladenka i mladoženja bi bili dovedeni zajedno sa matronom (*pronuba*) koja je samo jednom bila udata i koja je imala uzoran i dobar brak. Bračna veza bi bila posvećena od vrhovnog svećenika i Jupiterovog flamina sa soljenim brašnom na zajedničko uživanje i dijeljenje vode i vatre (*aquae et ignis communiciatio*), te bi uz propisane molitve supružnici jeli kao simbolični znak, kolač od pira (*farreum libum*), po kome se čitav obred nazivao *confarreatio*. Sa ritualnim darovima Jupiteru, flamen je izricao molitvu Junoni, kao boginji braka, te Teri, Picumnu i Pilumnu, božanstvima zemlje i plodova. Stvari neophodne za ove darove koji se žrtvuju nosio je u košarici dječak koji se nazivao *camillus*, i čija su obja roditelja u to vrijeme morala biti živa. Zatim bi mlada prešla ispod plužnoga jarma mimo vage preko praga muževljevog domačinstva i poklonivši se penatima rekla: *Ubi tu Gaius, ego Gaia* („Gdje ti Gaj, tu ja Gaja"). Ovom formulom mladenka bi ulazila u gens mladoženje. Tada bi mlada iz vlasti svoga „oca svoje familije" prešla pod vlast svoga muža (*cum conventiōne uxōris in manum viri*), ili njegovog oca (što je bio češći slučaj) ili čak djeda (sve po agnatskoj liniji). Ovaj brak je onda predviđao za nevjestu i da postane *mater familias*, kada njen suprug postane *pater familias*. Po svemu sudeći, takav brak mogli su sklapati samo patriciji. Brak se inače čestitao sa rijeći *feliciter*.

Pored ovog vjerskog, postojao je i svjetovni oblik braka, koji se sastojao u fiktivnoj prodaji nevjeste mladoženji (*coemptio*), gdje nije moglo biti manje od pet svjedoka. Formalno je mlada kupovana za jedan novčić koji je polagan na vagu. Izvorno je mladoženja pitao mladu: *sibi mater familiās esse vellet*. Nakon što je ona dala suglasnost slijedilo je njeno slično pitanje: *sibi pater familiās esse vellet*. Kada je i on dao pozitivan odgovor, recitovala bi se molitva. Tako je ustvari obred mancipacije, i nevjesta je prelazila u vlast muža. Riječ je vjerojatno o rudimentu nekadašnjih prodaja i kupovina nevjesta. Brak se mogao sklopiti i bez ikakvih obreda ili fiktivne kupnje žena koja bi proživjela godinu dana u muževljevoj kući dolazila je pod vlast muža ili njegovog *pater familiasa* (*usus*). Ta vlast kao da se stjecala davnašnjim posjedovanjem. Spomenuta tri načina sklapanja bračne veze su se zasnivala na načelu *cum manu*, odnosno na prelasku nevjeste u familiju muža i time automatsko stavljanje pod *potestas* supruga, njegovog oca ili djeda i izlazak iz

potestasa nosioca svoje biološke familije. Još u ranom periodu vremena sklapani su i takvi brakovi u kojim žena nije stupala pod muževljevu vlast (*sine conventione in manum* ili *matrimonium sine manu mariti*). Još je Zakonik 12 ploča određivao da žena koja ne želi nad sobom imati vlast muža (ili njegovog *pater familiasa*) mora svake godine odlaziti iz muževljevog domačinstva na tri noći zaredom (*trinoctium*) i na taj način prekidati davnašnje posjedovanje. Ovi tipovi brakovi su u najranije vrijeme prakticirani od strane plebejaca. U prvo vrijeme, kao što je već govoreno u poglavljima koji su se bavili sukobom patricija i plebejaca, brak između pripadnika ova dva staleža je bio zabranjen. Patriciji su to pravdali religioznim stavom da su bogovi Države ustvari patricijska božanstva, i da auspicije mogu uzimati samo patriciji, pa su tako samo brakovi patricija bili sankcionirani/priznati od božanskih sila. Po toj definiciji, brakovi plebejaca u očima rimskih bogova nisu bili pravi brakovi, plebejka se mogla uzeti samo u *matrimounium* i mogla je biti samo supruga (*uxor*), a ne i *mater familias*. Prve pobjede plebejaca u političkoj borbi sa patricijima su se ticale upravo dobijanja prava na *ius conubii*. Uskoro su se sklapali brakovi tipa *coemptio, usus, sine manu* i među pripadnicima patricija i plebejaca.

U brakovima *cum manu*, suprug nije mogao da kazni svoju ženu kako je on želio, u slučaju nekih njenih prijestupa, nego je morao sazvati *iudicium domesticum*, u koji bi bili uključeni i neki njeni biološki srodnici. Ona je mogla biti „otjerana" ili kažnjena samo za neke vrlo teške prijestupe. Tradicija tako navodi da je Romul odredio da ako se neko razvede bez dobrog razloga, da će biti kažnjen tako što bi izgubio svu svoju imovinu. Supruga ili snaha u cum manu verziji nije mogla biti prodata ni pod kojim uvjetima. Tako da je iako je žena ulazila u *cum manu* brakovima pod *patria potestas* muževljeve familije, prema njoj je običajno – zakonski odnos ipak bio nešto labaviji (jer je u teoriji smatran dobrovoljnim pristankom) nego prema drugim članovima familije (kod kojih je veza sa „ocem familije" nastala prirodnim putem, u kojem nije bilo izbora).

U *cum manu* brakovima, žena bi bila uključena u kult familije u koji bi ulazila, i smatrala bi se da dijeli misterije i obrede kulta predaka kao i ostali ukućani. Time bi preko udatih žena dolazilo do međusobnih prožimanja familijskih kultova, jer su žene prije udaje *cum manu* bile obavezne da učestvuju u kultu familija u kojima su rođene.

Formula *Ubi tu Gaius, ego Gaia* se kasnije upotrebljavala i u braku *sine manu*, iako je njeno izvorno značenje bilo izgubljeno.

I patricijske žene su shvatile prednosti braka *sine manu* i ubrzo se ovaj tip značajno proširio, postajaći uskoro dominirajući oblik regularnog braka. Tako su brakovi bez muževljeve vlati (čak iako bi žena prešla da živi u kućanstvo svoga supruga) postali karakteristični za naredna razdoblja rimske historije, a uzimanje auspicija prije ceremonije vjenčanja smatralo se običnom formom. Time je brak gubio i sakramentalnu vrijednost. Naravno to nije značilo da je brak *cum manu* potpuno iščezao. Neke svećeničke dužnosti (*flamines maiores* i *rex sacrorum)* su mogle popunjavati samo one osobe koje su rođene u braku tipa *confarreatio* i

koje su i same sklopile brak istog tipa. Ipak brakovi *sine manu* (jer žene nisu željele da prelaze pod muževljevu *potestas*) su se toliko raširili u svim slojevima rimskog stanovništva, da je postalo ugroženo čak i popunjavanje ovih preostalih svećeničkih dužnosti. Zato je bilo potrebno da se za vrijeme vladavine princepsa Tiberija donese kompromisna odluka po kojoj se *cum manu* opcija izbacivala iz braka tipa *confarreatio.* Brak sa sakramentalnim značenjem (samo bez rimskih bogova i odgovarajućih obreda) kasnije se ponovo javio u kršćanskom svijetu.

Brak *sine manu* je praktično povećao ženinu slobodu jer na njom suprug imao *potestas*, a pošto je živjela fizički odvojeno (u većini slučajeva) od oca (koji je nad njom imao *potestas*) uživala je značajnu slobodu.

I nakon ukidanja zabrane sklapanja braka između patricija i plebejaca, izbor partnera je ipak podlijegao određenim ograničenjima. Tako se rimski legalni brak (*Iustae Nuptiae* = regularni brak) mogao sklopiti samo partnerom koji je isto bio Rimljani/Rimljanka, ili sa osobom iz reda zajednica sa kojima je Rimska država imala *ius conubii*. Djeca iz regularnog braka su nazivana *iusti liberi*. U slučaju legalnog braka Rimljana / Rimljanke sa strankinjom/strancem, djeca su nasljeđivala status oca. Brak sa osobom sa kojom Rimska država nema ius conubii se nazivao *iniustae nuptiae* ili *iniustum matrimonium*, i djeca iz njega bi zauzimala poziciju roditelja (bez obzira bio on muško ili žensko) koji je imao niži status. Sudeći po Gajevim Institucijama, ovo pitanje mješovitog braka je ipak bilo znatno složenije i postajale su najrazličite varijacije po pitanju odnosa prema njemu i pitanju toga kakav građanski status djeca nasljeđuju.

Za legalni brak bio je teorijski potreban obostrani pristanak mladenaca, ali praktično bolje reči pristanak njihovih roditelja. Za vrijeme Augustove vladavine odlučeno je da *pater familias* može uskratiti svoj pristanak samo ako je pokazao i dokazao valjane razloge za tako nešto, odnosno za nedozvoljavanje braka. Naravno, ugovaranje brakova je bilo znatno prisutnije među elitom, nego među skromnijim klasama, jer je brak mogao da ima i obilježja političkog, ekonomskog i društvenog cilja, dogovora ili savezništva među pojedinim predstavnicima elite.

Veliki jurista Salvije Julijan je izjavio da se brak ne sklapa prisilom, nego pristankom, a slobodni pristanak djevojke nužan je za sklapanje braka→*nuptiae consensu contrahentium fiunt; nuptiis filiam familias consentire oportet.*

Za razliku od nekih drugih kultura, u brak nisu mogla stupiti djeca. Nije postojalo neko precizirano pravilo o najnižoj dobi za stupanje u brak, i to je variralo između 12 i 14 godina starosti (za djevojke; mladići bi bili godinu – dvije stariji). Vjeridbe bi se dešavale još znatno ranije.

Djevojke bi ranije stupale u brak, jer bi ranije završavale obrazovni ciklus, a i zbog bojazni familije da bi njena adolescencija mogla ugroziti njeno djevičanstvo i izgubiti reputaciju

čednosti. Po pravilu su se djevojke iz nobilskih familija vjenčavale ranije u odnosu na djevojke iz skromnijih familija. Očekivano je da djevojka iz nobilskih familija prilikom stupanja u svoj prvi brak bude djevica. Djevojka je mogla odbiti brak sa osobom koju su joj nametali roditelji, ako bi uspjela dokazati da je predloženi mladoženja iz određenog razloga karakterno nepodoban.

Gornja granica starosti za stupanje u brak nije postojala ni običajno ni zakonski. Osoba koja stupa u brak ne smije biti u legalnom braku sa nekom drugom osobom u tom trenutku. Incest je bio zabranjen, iako su u prvo vrijeme brakovi između daljih rođaka, a kasnije i između bližih rođaka bili sklapani. Odredbe o incestu su vremenom ublažavane, pa je na kraju princeps Klaudije proveo zakon po kojem je bilo dozvoljeno da se oženi sinovica. Istospolni brakovi nisu bili dozvoljeni, izuzev jednog Neronovog presedana. Naravno, ovaj Klaudijev postupak je izazvao zgražanje tadašnje rimske javnosti.

Brak u rimskom svijetu, kao uostalom u svim antičkim kulturama nije morao podrazumijevati ljubav. To je bila institucija sa svrhom, a nipošto samo za zadovoljavanje emotivnih motiva. Brakovi su uglavnom ugovarani iz raznoraznih razloga i interesa. U nobilskim familijama brak je bio sredstvo političkih pozicioniranja i stvaranja međusobnih savezništava. Brak ostarjelog Tiberija Sempronija sa Kornelijom je imao značenje političkog saveza, brak Tiberija Grakha sa Klaudijom je imao odlike političkog vezivanja u neki reformski kružok iz kojeg će se razviti stranka populara. Fulvija je za muža imala Klodija, a zatim Marka Antonija koji je kasnije oženio Oktaviju. August je svoju kćerku Juliju tretirao kao oruđe svoje unutarnje politike, pa joj je tri puta ugovarao brak (rođak Marcel, Agripa, Tiberije). Primjera koji dokazuju da je brak promatran kao nešto sredstvo ostvarivanja određenih prozaičnih interesa ima i previše. Zato i ne treba da čudi pojava da se emocionalno ispoljavanje tražilo na drugim stranama, a ne u braku. Rijetki su primjeri da se neko iz ovih krugova vjenčao samo iz ljubavi, kao npr. Neron sa Popejom. Posebno je ugovaranje bilo bitno za prvi brak, za drugi i naknadne brakove supružnici su mogli imati više izbora. Mladići i djevojke iz skromnijih slojeva stanovništva su imali više slobode i izbora po ovom pitanju.

Zaruke (*sponsalia*) su smatrane dobrim običajem, iako nisu bile zakonski neophodne. Obećanje u ime djevojke je davao njen *pater familias* ili drugi muški tutor vjereniku (samo ako je on bio *sui iuris*, znači punovlasan) ili njegovom *pater familiasu*. Prilikom vjeridbe su se davali i određeni pokloni, od kojih je najčešći bio prsten koji se nosio na prstu lijeve ruke koji je do maloga prsta.

Po Aulu Geliju: „Kada otvorimo ljudsko tijelo, kao što to čine Egipćani, i seciramo ga, kako kažu Grci, nađemo vrlo tanak nerv koji polazi od prstenjaka i dopire do srca. Zacijelo je primjerenije dati čast tom prstu da nosi prsten, jer je tijesno spojen nekom vrstom veze sa glavnim organom."

Pokloni i prsten su vjerojatno rudiment vremena kada se davala kapara prije sklapanja braka prividnom kupnjom (*coemptio*). Običaj vjereničkog prstena se sačuvao do danas. Postojala je određena jezična formula kojom su se potvrđivale zaruke. Zaruke su se mogle prekinuti, formalni izraz za raskid zaruka je bio *repudium renuntiare* ili samo *renuntiare*. Razlozi su mogli biti različiti, a jedna osoba nije u isto vrijeme mogla biti zaručena sa dvije ili više osoba.

Čast je nalagala da mlada u brak unese i svoj miraz (*dos* ili *res uxoria*). To je uglavnom osiguravao njen *pater familias* ili tutor. Davanje miraza je bilo više običajno, nego obavezno. Mirazi su mogli biti različitog karaktera (haljine, toaletni pribor, novac, itd..), a u pojedinim bogatim familijama miraz je mogao uključivati čak i zemljišta i robove. U slučaju da je mlada bila *sui iuris* to bi dolazilo iz njene imovine, a ako je nema onda bi miraz bio namirivan od rođaka.

Miraz davan od same mladenke (ako je bila *sui iuris*) ili neke druge osobe nazivao se *dos adventicia,* a miraz davan od oca mladenke je nazivan *dos profecticia*. U slučaju *dos adventicia*, ako supruga umre prije muža, miraz bi preuzimao muž. U slučaju *dos profecticia,* ako bi došlo do razvoda, otac bivše supruge ili ona sama (u slučaju smrti oca) su imali pravo zahtijevati povrat miraza. Ako bi supruga umrla prije svoga muža, njen otac je mogao potraživati *dos profecticia* natrag, ali je muž imao pravo zadržati 1/5 ovog miraza za po svako dijete. Postojao je i *dos recepticia,* koji je podrazumijevao dogovor o njegovom raspolaganju ili eventualnom povratku, i nakon suprugine smrti on se morao vratiti osobi koja ga je dala. Načelo rimskog zakonodavstva vezanog za miraz je jednostavno i zasnivalo se na sintagmi: „Nema miraza, gdje nema i braka." Inače je u brakovima *sine manu,* imovina supružnika bila oštrije separirana nego danas.

Pravila koja se bave restitucijom miraza pravila su distinkciju da li se brak završio smrću jednog od supružnika ili razvodom. U slučaju razvoda, pitanje reguliranja miraza nije zavisilo od toga čijom je krivicom došlo do razvoda. Suprugu je bio dodijeljivan *beneficium competentiae* i imao je pravo da zadrži neke dijelove miraza iz različitih razloga. Justinijanov kodeks je uveo određene reforme po ovom pitanju.

Uobičajeno je miraz predavan prije samoga zaključivanja braka, ali se mogao dati i poslije čina vjenčanja. U slučaju braka *cum manu*, i imovina unešena u brak mirazom bi automatski postajala imovina supruga ili njegovog *pater familiasa*. Međutim, on je bio ograničen u raspolaganju sa imovinom donesenom u miraz, jer je miraz podrazumijevao održavanje zajedničkog domaćinstva. Iako je imao pravo rukovoditi imovinom koja je došla iz miraza, muž je morao tražiti saglasnost supruge kako bi zakonski mogao da učini nešto sa tom „miraznom" imovinom (npr. u slučaju prodaje zemlje, manumisije robova).

U braku *sine manu*, napravljena je određena distinkcija u imovini donesenoj od strane mlade. Dio je bio rezerviran za njenu eksluzivnu upotrebu, a dio je predavan mladoženji pod formalnim izrazom *dos*. Omjeri ovih dijelova su varirali.

Brak se sklapa spajanjem ruku. Prikaz sa reljefa.

Za razliku od modernog doba, sklapanje braka u rimskom svijetu je spadalo u sferu privatnog, i nije bilo potrebe da se brak prijavljuje kod nekog državnog tijela, niti da se bračne ceremonije (bez obzira kojeg obima i karaktera one bile) izvode pred javnim dužnosnicima ili službenicima. Brak se mogao sklopiti samo ako su obje strane bile osobno prisutne, znači nije bilo brakova koji bi se sklapali pismom i preko posrednika. Glavni čin kojim se ozakonjuje brak bilo je ili spajanje ruku (*dextrarum iunctio*) mladoženje i mlade u prisustvu svjedoka ili da mlada dopusti da bude ispraćena do suprugovog doma, vile, stana. Zanimljivo je da nije bilo neophodno za validan brak da supružnici žive zajedno, iako je ovo življenje u tipovima braka koji nisu bili *confarreatio* podrazumijevalo regularan brak.

Detalj koji prikazuje vjenčanje na sarkofagu Dioskura. Druga polovica IV. st. n. e. Nalazi se u Musée de l'Arles et de la Provence antiques.

Epigrafski, nadgrobni spomenika Aurelije Filematio (*Aurelia Philematio*).

Dan vjenčanja je igrao veliku ulogu u životima Rimljana, a sujevjerje vezano za vjenčanje je kao i danas imalo zapaženo učešće. Vjenčanja se zato nisu sklapala za kalende, none, ide i dan koji ih neposredno slijedi, jer je to smatrano nesretnim po brak. Isto tako i maj i prva polovica juna nisu smatrani pogodnim (zbog praznika koji su tada održavani), a izbjegavane su i *dies parentales* (13. . 21. II.), dani (24. VIII.; 5. X.; 8. XI.) kada se *Mundus* otvarao. Vrijeme velikih praznika isto nije bilo poželjno, ne zbog toga što su smatrani nesretnim, nego zato što bi ljudi koji bi bili pozvani na svadbu mogli imati druge obaveze. Žene koje bi se vjenčavale po drugi put birale bi često upravo vrijeme ovih praznika, kako bi im vjenčanje bilo manje upadljivo.

U predvečerje vjenčanja, mlada bi prvo otklonila od sebe odjeću i simbole djevojčice. Mlada bi oblačila *tunica recta* (ili *tunica regilla*), koja je bila tkana u jednom komadu, bez poruba i spuštala se niz noge. Mladu bi uglavnom pripremala za svadbu njena majka ili neki drugi bliski ženski srodnik. *Tunica recta* je bila učvršćena oko struka sa jednom trakom koja je bila zavezana sa dvostrukim Herkulovim čvorom (*nodus Herculaneus*; vjerojatno zato jer se Herkul smatrao čuvarem bračnog života). Ovaj čvor je smio simbolički razvezati samo suprug. Preko tunike se nosio mladenkin veo u boji plamena (*flammeum*), koji je imao veliko simboličko značenje za mladu. Izraz *nubere* („staviti veo") je postao sinonim za vjenčanje žene. Specijalna pažnja je bila posvećena aranžiranju kose (stegnutu crvenom

mrežom), a mlada je imala i vijenac od cvijeća i svetog bilja. Preko sve ove odjeće bi mlada stavljala ogrtač *palla* šafranove boje. Mladoženja je nosio togu i sličan vijenac od cvijeća na glavi. On je bio praćen do doma mladenke sa svatovima, koji su činili srodnici, prijatelji, i u utjecajnim familijama klijenti. U *confarreatio* braku auspicije su bile uzimane od augura, a kasnije bez obzira na tip braka, mogli su auspicije uzimati i haruspici koji su konsultirali iznutrice ovce ili druge žrtvovane životinje. Glavni dio ceremonije se obavljao u mladenkinom domu (samo uz iznimke to se dešavalo u mladoženjinom kućanstvu), i nakon što je data saglasnost (pristanak) za brak i tako on sklopljen, započela je zabava (*cena nuptialis*). Kako je vrijeme odmicalo ove zabave vjenčanja su kod bogatih familija postajale sve estravagantnije i luksuznije, i u vrijeme Augustove vladavine je predložen zakon o ograničavanju svadbenih troškova do 1000 sestercija. Kao reminisenciju na legendarnu otmicu Sabinjanki, mladoženja je mogao i izvesti predstavu otimanja mladenke iz ruku njene majke, uz prikaz simbolične sile. Nakon zabave je mlada otpraćena u njen novi dom u ceremoniji koja se zvala *deductio*. Ova procesija je bila esencijalna za validnost braka i nikada nije bila izostavljena. U svečanoj procesiji od mladenkinog kućanstva do onog mladoženjinog mogao je učestvovati veliki broj ljudi, i slično su se odvijale kao i današnje subotnje svadbene povorke. U svadbenoj povorci bi se pjevali feskenini, a masa bi izvikivala vjenčani krik, drevni običaj čije značenje ni sami Rimljani nisu razumijevali. Taj krik su ustvari bile varijacije *Talassius* ili *Talassio,* vjerojatno imena nekog sabinjanskog božanstva. Livije navodi da je to bilo pretpostavljeno ime jednog senatora iz vremena Romula. Mlada je sa sobom nosila i tri novčića i bacajući jedan od njih učinila bi žrtvu Larima sa raskršća, drugi bi dala mladoženji kao simbol miraza koji je donijela i treći je davala Larima kućanstva u koji bi došla. Mladoženja bi uz put bacao orahe među masu, običaj koji se sačuvao do danas kada se bacaju riža, slatkiši i novčići u masu. Orasi su bili simbol plodnosti. Mlada bi u procesiji bila praćena sa tri dječaka (*patrimi et matrimi*), od kojih je ona dvojicu držala za ruke, a treći je nosio baklju od bijelog trnja (*spina alba*). Prije samoga ulaska u kućanstvo mlada bi bila nježno prenesena preko praga, vjerojatno kako se slučajno ne bi udarila o prag što se općenito smatralo veoma lošim predznakom. I zatim bi se vrata zatvarala pred masom, a unutra bi bili primani samo pozvani gosti. Suprug je svoju ženu primao u atriju i ponudio joj je „vatru i vodu", a mlada bi pripalila ognjište kućanstva sa *spina alba*, a onda bi se ova baklja bacala među goste, koji bi se borili za njen posjed jer je to donosilo sreću (slično danas u formi bacanja bidermajera). Ceremonija se nije morala završiti samo prvog dana, i mogla se odvijati i u toku narednih dana. Naravno, ceremonije vjenčanja nisu bile zakonski ni strogo običajno propisane, i procesije i načini vjenčanja općenito su varirali zavisno od bogatstva pojedinaca, filozofskih ili vjerskih uverenja, većeg ili manjeg držanja tradicionalnih običaja, pokondirenosti ili skromnosti onih koji organiziraju vjenčanja, slično uostalom kao i danas. Sama ceremonija vjenčanja je mogla biti još detaljnija i formaliziranija nego što je opisana, ali je mogla biti i znatno skromnija. Brak je sklopljen u trenutku kada mladoženja i mlada, ohrabreni božanskom saglasnošću

(koju su dobili preko auspicija) zajedno izraze želju da se bračno vežu, dok je sve ostalo dodaci bez kojih se može. Kada se Katon Mlađi ponovo oženio sa Marcijom, oboje su se složili da im ti dodaci nisu potrebno, i prisegnuli su jedno drugome bez lažnog sjaja i ceremonijala. Čak nisu imali ni svjedoke, niti su pozvali svoju rodbinu.

Priprema mladenke.

Flammeum

Brak bilo kojeg tipa nije predviđao da žena mora uzeti muževljevo gentilno ime, za razliku od sadašnje situacije gdje žene uobičajeno uzimaju i muževljevo prezime. Djeca su u republikansko doba uobičajeno dobivala samo očev *nomen*, kognomen pa i agnomen. U vrijeme principata djeca su mogla u svoje ime ubaciti i *nomen* i kognomen majčine familije. To se često radilo kako bi se prikazalo porijeklo od uglednih predaka i sa majčine strane. To je dovodilo do stvaranja obimnih imena, slično kao što se danas zadržalo u iberskom romanitetu.

Rimski zakoni i običaji su smatrali prevarom ako oženjeni muškaraca počini ljubavni ili seksualni akt sa ženom koja je bila u braku sa drugom osobom ili sa neudatom djevojkom. Prevarom se nisu smatrale takve veze sa prostitutkom ili robinjom. Kazna za one koji su varali je bila različita u odnosu na epohe razvitka rimskog svijeta. Po svemu sudeći teške kazne za preljubu historijska vrela koja govore o periodu Republike, tumače u smislu arhaičnih rudimenata, a ne stvarne primjene. Prevara je smatrana privatnom stvari familije,

koja je morala da u okviru svojih kapaciteta riješi ili ne riješi to pitanje. Ali iako nije bila teški kriminalni čin koji je kontinuirano izvođen pred sud, ipak je bila slučajeva kada je pitanje preljube supruge iznošen pred edile radi presuđivanja.

Prema Katonu Starijem, suprug je imao drevno pravo da ubije svoju suprugu ako je uhvati u činu preljube. Ako je ovo pravo i stvarno postojalo, to je više bilo stvar običaja, nego zakonodavstva i samo bi se primjenjivalo na supružnike vezane brakom tipa *cum manu*, koji je sa Kasnom Republikom postao iznimno rijedak. Ustvari dosadašnja izvorna građa ne detektira nijedan slučaj po kojem je žena po ovom pravu ubijena zbog preljube od strane svoga muža ili svoga oca za vrijeme Republike. Preljuba bi se uglavnom završavala razvodom, kao i danas. Situacija se po pitanju preljube posebno pooštrila sa augustovskim porodičnim zakonodavstvom, i to posebno ako je udata žena bila uključena u preljubu. I pored oštrijih zahvata u samo vrijeme augustovskog režima, izgleda da se njegove oštre odredbe koje se tiču sankcija nisu bap primjenjivale. Izvorna građa ne daje podatke da su supruzi upadali u ložnice svojih žena i ubijali njihove ljubavnike u stilu renesansnog doba. Čak ni kasniji princepsi kao Domicijan i Hadrijan, čije su supruge izgleda imale vanbračne afere, nisu počinili neki radikalni i oštri obračun ni sa svojim ženama ni sa njihovim eventualnim ljubavnicima.

Rimsko pravo nije dozvoljavalo porodično nasilje supruga nad svojom ženom. Katon Stariji je za onoga koji tuče ženu ili dijete govorio da diže ruku na najsvetiju od svetinja i da je veće hvale vrijedno biti dobar suprug nego veliki senator, a kao primjer je uzimao Sokrata kojemu se divi jer je u odnosu sa ženom neugodne naravi i tupavim sinovima uvijek bio ljubazan i dobroćudan. Od istaknutih Rimljana za vrijeme Republike se očekivalo da se prema svojim suprugama ponašaju dolično. Najpoznatiji slučaj porodičnog nasilja je Neronov udarac trudne Popeje Sabine zato jer ga je kritizirala.

Teorijski razvod je u rimskom svijetu bio moguć još od njegovih ranih razdoblja, o čemu govori i već citirani Plutarhov podatak o „Romulovom bračnom zakonu" po kojem je muž iz određenih razloga mogao ostaviti ženu. „Romulov zakon" je praktično sprečavao muža (jer bi ga doveo na rub bankrotstva) da ostavi ženu iz nekih drugih razloga. Na osnovi niza primjera koje nude tradicijski i historijski podaci, u interesu stabilnosti familije do III. st. p. n. e. razvod od supruge zavisio je samo od osude i dokazane krivnje koja se rješavala na porodičnom vijećanju. Zakonik 12 ploča je dopuštao mužu da, na osnovi odluke takvog vijećanja, zahtijeva od svoje supruge ključeve kuće kojima je ona upravljala kao gospodarica i iz koje će biti otjerana: *claves ademit, exegit*. Međutim, izvorna literarna građa, u svojoj antikvarnoj nostalgiji za starim dobrim vremenima morala, navodi da je prošao značajan vremenski period u odnosu na Romulovo doba kada se desio prvi stvarni razvod.

Po Dioniziju iz Halikarnasa prvi razvod se desio 231. god. p. n. e. za vrijeme konzula Marka Pomponija Mata (*Marcus Pomponius Matho*) i Gaja Papirija Masa (*Caius Papirius Maso*). Spurije Karvilije je bio prvi koji se razveo od svoje žene zato što nije imao djecu sa njom,

a opravdanje mu je bilo to da se pred cenzorima bio obavezao da će dobiti djecu (što potvrđuje i Aul Gelije). Zbog toga što se razveo od svoje supruge, Karvilije je na sebe navukao prezir i mržnju tadašnje rimske javnosti. Karvilijev razvod spominju i Aul Gelije, Valerije Maksim i Plutarh. Gelije u svojim „Atičkim noćima" dva puta pravi različite reference o prvom rimskom razvodu. Prvi put pozivajući se na djelo Servija Sulpicija (*Servius Sulpicius*) o mirazu, navodi da se Karvilijev razvod (Karvilijeva supruga nije mogla roditi zbog nekog fizičkog problema) desio 227. god. p. n. e. za vrijeme konzula Publija Valerija Flaka (*Publius Valerius Flaccus*) i Marka Atilija Regula (*Marcus Atilius Regulus*). Drugi put taj razvod stavlja u 223. god. p. n. e., i ovaj put uz spominjanje obaveze/zakletve prema cenzorima i neplodnosti djece, Aul Gelije navodi da su na ovaj čin Karvilija naveli njegovi prijatelji.Valerije Maksim Karvilijev razvod stavlja u 604. god. p. n. e., a Plutarh u 524. god. p. n. e. Valerije Maksim opet spominje da je Lucije Anije (*Lucius Annius*) 307/306. god. p. n. e. ostavio svoju ženu a da nije prije toga konsultirao o tome pitanju svoje „prijatelje" (odnosno nije uzeo u obzir implikacije takve odluke na one koji su se nalazili u okviru njegovih mreža *amicitia* i klijenta), radi čega su ga cenzori izbacili iz Senata. Inače, u konzulskim listama se nailazi na dvije osobe sa imenom Spurije Karvilije i to Spurije Karvilije Maksim (konzul za 293. i 272. godine p. n. e.) i Spurije Karvilije Maksim Rug (*Spurius Carvilius Maximus Ruga*; 234. i 228. god. p. n. e.). Najvjerojatnije je najtačniji Gelijev podatak (koji inače Karvilija oslovljava i sa Rug), posebno jer se nakon 227. god. p. n. e. Rug više ne pojavljuje u konzulskim listama. Ako je tačan podatak Dionizija da je Karvilije bio izložen preziru i mržnji naroda nakon čina razvoda, onda bi bilo teško očekivati da on bude izabran ponovo za konzula 228. godine p. n. e. Ciceron (u okviru Filipika) navodi da je u Zakoniku 12 ploča bila predviđena procedura razvoda. Moguće je da je do konfuzije u datumima prvog razvoda i mogućnosti razvoda kod navedenih autora došlo jer postoji više tipova brakova. Vjerojatno se Karvilijev razvod ustvari odnosi na prvi razvod braka tipa *confarreatio*.

Da se i u drugoj fazi Srednje Republike na razvod gledalo sa dozom prijekora dokazuje i Plutarhov opis razvoda Emilija Paula (pobjednik u bitci kod Pidne op. a.) od njegove prve supruge Papirije: „... i nakon što je živio sa njom dugo vremena, razvede se od nje premda je sa njom imao lijepu djecu. Ona mu je naime rodila preslavnog Scipiona (razoritelj Kartagine i Numancije op. a.) i Fabija Maksima. Nikakav zabilježe razlog za razvod nije došao do nas, nego čini se da ima neke istine u pričici o razvrgnuću braka. (Plutarh navodi pričici op. a.) Razveo se Rimljanin od svoje žene, a kada su ga prijatelji kudili: Nije li pametna? Nije li lijepa? Nije li plodna. On ispruži cipelu na nozi (Rimljani je zovu kalkej), pa reče: Nije li lijepa? Nije li nova? Ali niko od vas ne bi mi znao reći mjesto gdje me žulja." (Plutarh daje svoje mišljenje o razlozima razvoda op. a.) Jer stvarno, velike i općepoznate greške razdvajaju jedne žene od muževa, ali kod drugih sitne i česte zađevice zbog neke neugodnosti ili nesklada naravi, što niko drugi ne primjećuje, stvaraju također neizlječiva otuđenja između onih koji žive zajedno."

Nakon što je pojava razvoda zaživjela, to je otišlo u drugu krajnost. Rimljani su tako počeli, a da više nije bilo negodovanja ili sablazni, da se oslobađaju svojih supruga i zbog najmanjih sitnica i razloga. U prvo vrijeme su samo muškarci imali pravo na pokretanje razvoda, ali su to pravo kasnije počele dobivati i žene, posebno kako je jačala uloga žene u Kasnoj Republici. Ako je žena ušla u brak pod utjecajem svojih roditelja ili najbližih muških genetskih rođaka, trebalo je da oni kažu samo jednu riječ da bi ona prekinula tu vezu i tako bila rastavljena →*abducere uxorem*. Ako je bila *sui iuris*, žena je i sama odlučivala o razvodu. Kao što je u utjecajnim familijama i brak mogao biti alijansa sklopljena iz političkih razloga, tako je razvod služio kao šansa za raskidanje starih, formiranje novih političkih, društvenih i ekonomskih veza. Zato i ne treba da čudi veliki broj brakova i razvoda koji su se dešavali u životima ambicioznih Rimljana/Rimljanki u vrijeme Kasne Republike i principata. U to vrijeme razvod braka je u potpunosti izgubio bilo kakvo obilježje srama, prezira ili prijekora kao što je to bilo u ranijim razdobljima, i postao je normalna i raširena pojava među tadašnjom rimskom elitom.

Sula je imao pet brakova (sa *Iulia Caesaris, Aelia, Cloelia, Caecilia Metella, Valeria* – polusestra govornika Hortenzija, koja je i sama bila razvedena), Julije Cezar je imao tri braka, Pompej Veliki čak pet brakova (sa *Antistia, Aemilia Scaura, Mucia Tertia, Iulia, Cornelia Metella*), Ciceron je imao dva braka (Terencija i Publilija). Sama Terencija se nakon Cicerona još dva puta udavala i to prvo za Salustija Krispa, a onda za Mesalu Korvina da bi umrla prešavši sto godina života. Fulvija je imala tri muža i to prvo Klodija Pulhera, zatim Skribonija Kuriona i na kraju Marka Antonija. Sam Marko Antonije je imao čak pet brakova, od kojih su mu četiri bila priznata po rimskim zakonima (ona sa Kleopatrom to nije bio).

Da bi se sada neko razveo bila je dovoljna volja samo jednog supružnika, samo zato što su to on ili ona tako željeli. Više nije bio potreban razlog. Pošto je to bila privatna stvar, i razvod se rješavao samo u okviru te privatnosti i nije trebalo obavijestiti o tome neku javnu instituciju kao danas. Pošto su nedostajali neki javni dokumenti o razvodu, dolazilo je do konfuzije u praćenju brakova i razvoda pojedinaca. U razvodu je najteže bilo pitanje imovine, odnosno ženinog miraza. Bivši suprug je mogao zatražiti dio miraza na osnovi zajedničke djece. I pored pokušaja augustovske tradicionalističke restauracije, razvodi brakova su ostali uobičajeni i u vrijeme principata. Porodično zakonodavstvo nije išlo na zabranu razvoda, jer je njegov cilj bila produkcija zakonite djece, pa je bilo nebitno je li se to dešavalo u jednom ili više brakova. August nije mogao, a izgleda nije ni htio, da spriječi razvode, nego se zadovoljio time da se u to unese nešto reda. Tako je i u augustovsko doba bila dovoljna samo volja i izrijeka jednog supružnika da dođe do razvoda, ali je sada bilo zahtijevano da se to izrekne u prisutnosti sedam svjedoka. Uostalom i sam August se tri puta ženio i dva puta razvodio. Zato se i nastavila praksa da se pojedinci u višim slojevima po više puta žene ili udaju. Posebno su žene bile ohrabrivane da se preudaju nakon smrti muža ili razvoda. Tadašnji ljekari su vjerovali da žena može da ozbiljno oboli ako joj je uskraćena seksualna aktivnost.

Novi brakovi su bili čest slučaj, posebno među elitom. Dok nije postojao neki formalni period „čekanja" za udovce, uobičajeno bi bilo da žene ostanu u žalosti 10 mjeseci prije nego što se preudaju. Naravno bilo je i osoba koje su donosile i odluku da se više nikada ne preudaju. Najbolji primjer pruža Kornelija, majka Grakha, koja je nakon smrti supruga odbila bračnu ponudu Ptolemeja VIII., odlučivši da ostane *univira* (matrona udata za samo jednog muškarca). Ako bi žena zatrudnila prije nego što joj je muž umro ili se od njega formalno razvela, dijete se smatralo njegovim. Nijedan zakon nije zabranjivao trudnicama da se preudaju. Tako je Oktavijan oženio Liviju dok je ona bila u šestom mjesecu trudnoće, noseći sina Druza (koji je začet dok je ona bila formalno u prethodnom braku). Oktavijan je od pontifika tražio mišljenje da li je moguće da oženi Liviju dok je bila trudna. Oni su mu odgovorili da ako nema sumnje u začeće (odnosno u očinstvo djeteta) nema nikakvih zapreka da se odmah vjenča.

Tako je došlo do prave pošasti razvoda unutar visoke rimske elite, a i trka za mirazom postaje čest razlog sklapanja brakova. Pojedinci su postajali pravi sužnjevi miraza, koji bi dolazili sa brakom, i ulazili su iz jednog dobrostojećeg braka u drugi. Radi toga žena počinje da stiće i nadređeni položaj nad suprugom. Po Seneki: „Nijedna žena ne stidi se da prekine svoj brak, budući da i najglasovitije gospođe običavaju da godine broje ne više prema imenima konzula već prema imenima svojih muževa. Razvode se da bi se preudale. Udaju se da bi se razvele. → *exeunt matrimonii causa, nubunt repudii*".

Posebno mjesto u ovom razmatranju zauzima pojava konkubinata (*contubernium*), odnosno stupanje muškaraca u ljubavne veze sa drugim ženama, izuzev sa prostitutkama.

Izvorno je riječ *contubernales* (σύσκηνοι) označavala grupu vojnika koja je prebivala u istom šatoru ili u istoj garnizonskoj prostoriji. Porijeklo riječi je iz pojma *taberna*, koji je po Festu, bio originalni naziv za vojni šator jer je bio rađen od ploča (*tabulae*). Mladići iz uglednih familija koji su pratili vojskovođu ili namjesnika provincije u svrhu sticanja iskustva su isto zvani njegovi *contubernales*.

U širem značenju ovaj izraz se počeo primjenjivati na osobe koje su imale intimnu vezu i živjele pod istim krovom, a zbog zakonskih ograničenja ili nekih drugih razloga nisu mogled stupiti u regularni brak. Taj izraz se odnosio i na profesionalne vojnike (koji dok su bili u službi nisu smjeli biti oženjeni) i na žene sa kojima su oni živjeli, te na „brak" između robova. Njihova veza kao i mjesto u kojem su boravili se zvalo *contubernium*. Nekada se bilo kakvo zajedničko boravljenje nazivalo ovim izrazom, pa je tako Ciceron u pismu svome prijatelju Atiku Julija Cezara nazvao *contubernalis* Kvirina, aludirajući na činjenicu da je Cezar dozvolio da se njegova statua podigne u hramu Kvirina.

Te veze nisu bile u formi avantura, zabavljanja, vanbračnih izleta nego bi bile neka vrsta braka bez oficijelnog sklapanja braka. Možda bi najviše odgovaralo današnjoj formi „zajedničkog života". Pošto je poligamija bila zabranjena, konkubinat bi se mogao smatrati i nekom surogat varijantom ostvarivanja poligamnih sklonosti muškaraca. Ova pojava se

tolerirala do razine do koje nije ugrožavala integritet familije. U konkubinat bi se ulazilo i kada bi neko želio da bude zajedno sa nekom osobom, ali to nije mogao jer su on ili ona poticali iz zajednica koje nisu imale *ius conubii* sa rimskim građanima. Konkubinat je bio i dobro rješenje za premošćivanje segregacijskih, klasnih barijera, posebno onih ustanovljenih augustovskim porodičnim zakonodavstvom. Tako je senator mogao da „privede" oslobođenicu ili bivšu prostitutku, odnosno da bude sa ženom sa kojom je to želio biti. Indirektno je augustovsko porodično zakonodavstvo dalo prvo legalističko priznanje konkubinata, u smislu veze bez bračnog statusa. Sam naziv konkubine u rimskom društvu nije bio pežorativan, kao što je to danas. Nekada se znalo desiti da konkubine postanu i zakonite supruge po rimskom zakonu. Zanimljivo je da su Rimljanke mogle ulaziti u konkubinat sa muškarcima koji su bili odgovarajućeg statusa ili su bili van okvira *ius conubii*.

Konkubinat je bio prisutan i za vrijeme Kraljevine i Republike, ali ne toliko kao za principata. Zanimljiv je slučaj Scipiona Starijeg koji je bio prilično sklon vezama sa ženema, van okvira oficijelnog braka. Ironijom sudbine njegovom razvitku je najviše doprinijelo augustovsko porodično zakonodavstvo, posebno odredbe koje su uvodile klasnu segregaciju u sklapanju brakova. Po Svetoniju, Marko Antonije je prebacivao Oktavijanu da se razveo od Skribonije jer se ona potužila na značajan utjecaj njegove konkubine.

Djeca iz konkubinatskih veza nisu smatrana legitimnim i nisu imala pravo na nasljedstvo. Djeca su nasljeđivala status majke i po zakonu nisu spadala po *potestas* svoga oca. Zato su pojedinci iz senatorskog reda često ulazili u konkubinat, nakon smrti prve žene, tako da djeca iz te druge veze ne bi mogla potraživati nasljedstvo i time ugrožavati poziciju djece iz regularnog braka. Konkubine nisu imale neki značajan oslonac u rimskom pravu, i poglavito su zavisile od svojih patrona. Na osnovi zakona koji se pripisuje Numi Pompiliju, konkubinama je bilo zabranjeno da učestvuju u bogoslužju Junoni, jer je ova bila boginja braka.

Seksualnost u rimskom svijetu

Rimski svijet u odnosu na kasnija historijska razdoblja Euromediteranskog pojasa se u pogledu odnosa prema seksualnosti razlikovao u temeljnom postulatu → za Rimljane, kao uostalom i za Grke i druge neabrahamističke narode, seks može biti nemoralan, ali nije grijeh. Za abrahamistički religijsko – kulturološki okvir seks može biti moralan, ali je grijeh koji se može samo sakramentalno opravdati. Naravno u oba pogleda postoji čitav niz varijacija unutar njih samih.

Freska iz Pompeja koja prikazuje seks na brodu koji plovi rijekom Nil.
Freska se danas nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Zbog ideološke dominacije abrahamističkih denominacija u euromediteranskom području koja traje već duže od 1600 godina, razvijana je pogrešna predstava o odnosu prema seksualnosti u klasičnom rimskom svijetu. Shvatanja abrahamističkih denominacija o seksualnosti proizlaze iz tumaćenja o grijehu, te se tako nije mogao na pravilan način razumijevati odnos prema seksualnosti u grčko – rimskoj kulturnoj ekumeni. Tako se ovaj vrlo vidljivi fenomen grčko – rimske kulturne ekumene sagledao samo kroz prizmu abrahamističkog morala i sustava vrijednosti. Sa druge strane, ideolozi postklasičnih epoha su željeli što je moguće više negativno oslikati taj period. Zato je rimski svijet promatran i objašnjavan kao neko orgijastičko društvo, slično kao što su starozavjetni proroci opisivali svoje nejevrejske neprijateljske i suparničke susjede. Zato je u pučkoj kulturi namjerno stvoren lažni mit o klasičnom rimskom svijetu u kojem „caruju" nesputane seksualne slobode, seksualna nasilja, perverzije, u kome se čednost „gazi" na sve strane, kao da je riječ o nekoj Sodomi i Gomori. Time su postklasične dominantne i vladajuće religije i ideologije, najviše abrahamistička rimokatolička denominacija koja je kontrolirala izvorni dio klasičnog rimskog svijeta, željele sebe predstaviti kao pozitivan kontrast svijetu kojeg su idejno porazile, i koji je kao bio razvratan, dekadentan i bezbožan. Naravno, istina je sasvim drugačija i uopće ne odgovara stereotipima koje su kreirali ideolozi postklasičnih društava, a nažalost prihvatili i moderni propagatori masovne kulture.

Seksualnost, i njene izražajne manifestacije kao što su akti fizičkog odnosa, erotizam, romantika, zaljubljiva emocionalnost su uvijek bile povezivane primarno sa ulogom žene. Drevni jevrejski proroci, koji su oblikovali srž abrahamističke dogmatike, su bili po pravilu sa određenim kompleksima prema ženama. Pošto se smatralo da najveća moć žena u odnosu prema muškarcima proistiće iz njihove seksualnosti, da bi se održavala superiornost muškog svijeta, to glavno „oružje" žena se moralo sputavati i ograničavati. Jevrejski proroci su u borbi za jahvistički, „muški" kult, žestoku borbu vodili protiv različitih ženskih boginja, posebno onih koje su se povezivale sa kultom plodnosti, pa su zato i razvijali taj paranoidni specifični strah od ženske moći, u prvom redu od seksualnosti. Iako je rimski svijet bio patrijahalno i patrilinearno društvo, i iako se seksualnost isto promatrala kao moćno sredstvo kojim žene mogu ostvarivati svoju moć, manipulativnost i snagu, nikada rimsko

društvo (naravno sve dok kršćanstvo ne prevlada) nije dostiglo takve nivoe suzbijanja žena i njihove seksualnosti kao u slučaju abrahamističkih shvatanja. Od Rimljanki se očekivalo održavanje seksualnog integriteta (*pudicitia*) i izbjegavanje seksa izvan okvira braka.

Regulacije u ponašanju i muškaraca i žena prema svim manifestacijama seksualnosti su proizlazile iz „običaja predaka", osjećaja sramote (*pudor*), određenih zakonskih odredbi i posebno djelovanja cenzora (u republikansko doba) i princepsa i dominusa (u postrepublikansko doba).

Seksualnost u antičkom periodu, za razliku od abrahamističkog odnosa, nije bila sabijena u kutove stroge privatnosti (i ograničena strogim i krutim regulama), niti izopćena iz javnog diskursa, nego je bila prisutna čak i u određenim religijskim i kultnim manifestacijama, posebno onim vezanim za rituale plodnosti. Dok su u abrahamističkom svijetu polni organi skriveni pod prizvukom sramote, u antičkom svijetu njihovi pojedini izrazi su mogli biti smatrani i svetim, jer simboliziraju plodnost, materinstvo, snagu, moć koja tjera zlo. Vestalke su tako čuvale i „sveti falus". Od muškaraca koji su služili u određenim svećeničkim kolegijama se očekivalo da budi oženjeni i imaju familije. Seks je direktno povezivan sa razmnožavanjem i samim tim je predstavljao suštinu glavne društvene forme – bračnog života, pa je bio neophodan za postojanje Države. Mnogi i rimski praznici su imali elemente seksualnosti, kao što su *Lupercalia* (koja se slavila sve do V. st. n. e.), *Floralia* (koja je uključivala plesanje u nagosti), u određenim aprilskim praznicima su učestvovale i prostitutke.

Žene su 1. IV. slavile *Fortuna Virilis* („Muška Sreća"), na praznik *Veneralia* (praznik Venere). Po Ovidiju su se tada prostitutke pridruživale udatim ženama u ritualnom čišćenje i „oblačenju" statue „Muške Sreće", iako je i tada bilo nekih segregacijskih postupaka prema prostitutkama i drugim nečasnim osobama. Prostitutke su 23. IV. (istog dana kada je bio i praznik *Vinalia*) nudile darove u hramu *Venus Erycina,* manifestacije Venere koja se povezivala sa prostitutkama. Toga dana 181. god. p. n. e. je bio posvećen drugi hram u Gradu (na Kvirinalu) ovoj Venerinoj manifestaciji. Pueri lenonii je slavljen 25. IV., istog dana kada i *Robigalia*, arhaični agrikulturni festival.

Temeljna sveta veza seksualnosti i rimskog svijeta (odnosno njegove reprodukcije i prosperiteta) je boginja Venera, koja se smatra i pramajkom rimskog naroda preko svoga sina Eneje.

Za vrijeme I. građanskog rata, Sula je izdavao i novac sa okrunjenom Venerom kao njegovim osobnim božanstvom, i sa Kupidom koji je držao palminu granu kao simbol pobjede. Sula je nosio i naziv Epaphroditus („Afroditin vlastiti"), prije nego što je postao diktator.

Novčić sa okrunjenom Venerom i sa Kupidom.

Falus (*phallus*) se pojavljuje u mnogim aspektima rimske kulture, od nakita do zvona i svjetiljki, a korišten je i kao amulet za zaštitu djece i trijumfatora od uroka. Smatralo se da falus ima moć da odvrati uroke i druge zločudne natprirodne sile, pa je zato korišten kao amulet (*fascinum*). Preveliki falus je u rimskoj umjetnosti uvijek povezivan sa Prijapom (izvorno grčko božanstvo plodnosti, čije su statue bile smještene u vrtovima kako bi se odvratili lopovi. U ovoj svrhi postojali su recitali koje je kao izgovarao Prijap, a kojima se prijetilo lopovima najrazličitim kaznama. Zanimljivo je da postoji oko 120 zabilježenih latinskih pojmova i metafora za penis, što dovoljno ukazuje na opsesiju falusnom snagom. U Muzeju grada Sarajeva nalazi se jedan objekt (u obliku tave, patere) sa primjerom izrađenog falusa u erekciji, u funkciji drške.

Brončano falusni *tintinabulum* (zvončići). Pronađen u Herkulanumu. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale.

Brončani falusni (u obliku lava) *tintinabulum*. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

I ženski polni organ je bio veoma prisutan i u literarnom izrazu i u slikovnom i drugom umjetničkom prikazivanju. Postojao je isto čitav niz izraza za ženski polni organ, a Kupid je izražavao želju, pohotu, a Prijap (*Priapus*; božanstvo uvezeno iz grčkog svijeta) je predstavljalo žešću i smiješnu požudu. *Mutunus Tutunus* je promovirao bračni seks. I božanstvo Liber je nadgledao fiziološke reakcije tokom seksualnog akta, a direktno je vezan i sa oficijelnim ulaskom dječaka u pubertet. Po ljubavnim pjesnicima dječak je postajući mladić, pod okriljem Libera ostavljao nevinost djetinjstva (*pudor*) i dobijao ljubavno - seksualnu slobodu.

Žena koja boji statuu Prijapa. Freska iz Casa del Chirurgo u Pompejima.
Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale.

←

Mozaik na ulazu u *caldarium* kuće Menandera u Pompejima. Gornji dio prikazuje crnog slugu, a donji dio prikazuje spremnik za ulje uokviren sa strugačima u rasporedu koji oslikava ženski polni organ.

Izvorna građa koja govori, opisuje ili samo prikazuje seksualnost u rimskom svijetu je relativno bogata i sadržava pravne akte, medicinske tekstove, druge podatke iz literarnih djela (posebno poezije), epigrafske zapise, grafite, freske, mozaike, skulpture, reljefe, amajlije... Čak se i na svjetiljkama često nailazi na prikaz seksualnog čina.

Heteroseksualni čin prikazan na uljanoj svjetiljci. Danas se nalazi u Römisch-Germanischen Museum u Kelnu.

Muški homoseksualni čin prikazan na uljanoj svjetiljci. Danas se nalazi u Römisch-Germanischen Museum u Kelnu.

Freska iz Pompeja koja prikazuje ženski homoseksualni akt

Najvažniji autori koji daju podatke o seksualnosti u rimskom svijetu su dramaturg Plaut (čiji su zapleti često zasnovani na seksu i mladim ljubavnicima koji su odvojeni poradi različitih uzroka), Katon Stariji koji tome pristupa sa moralističkih, tradicionalno italskih postavki (naravno u potpunosti različito od abrahamističkog moralisanja), pjesnik Lukrecije koji predstavlja epikurejski odnos prema seksualnosti, Katul čije poeme zahvataju široki raspon seksualnost od čedne romantike do same obscenosti, Ciceron čiji govori i pisma često sadržavaju tračeve ili aluzije na nečiju ili opću seksualnost, pjesnici augustovskog doba (posebno Ovidije sa svojim djelima), Marcijala, Juvenal. Ovidije čak i daje listu pisaca koji su se bavili tematikom seksualnosti.

Pjesnici kasne Republike i augustovskog doba su odbacili tradiciju muške dominacije u seksualnosti i bili su spremni da se prepuste „ljubavnom ropstvu" (*servitium amoris*),

gdje bi patili zbog neuzvraćene ili slabo uzvraćene ljubavi. Ovidije je odstupio djelimično od ovog pravila, i on savjetuje u potpunosti prepuštanje seksualnom i ljubavnom žaru, nudeći i savjete o tehnici upražnjavanja strasti koje proizlaze iz seksualnosti.

Postojali su i grčki priručnici o seksu i pornografski spisi koji su bili publicirani pod imenom čuvene hetere/kurtizane. Djelo sa snažnim seksualnim nabojem je bilo (Μιλησιακά) od Aristida, koje je preveo Kornelije Sizena (jedan od pretora iz 78. god. p. n. e.). Nakon bitke kod Kare, Iranci su u prtljagu Krasa našli i primjerak Aristidovog djela. U II. st. n. e. je vrhunac objavljivanja djela i tekstova sa seksualnom sadržinom i na grčkom i na latinskom jeziku. U III. st. n. e. seksualnost se povlaći iz literature, izuzev za medicinske rasprave i na kršćanske autore koji su raspravljali o seksualnosti u okviru teološke dogmatike. Tertulijan i Klement Aleksandrijski su tako debatirali da li je čak i bračni seks za razmnožavanje dozvoljen na osnovi kršćanske dogmatike. Posebno mjesto zauzima martirologija, gdje se fokus stavljao na testove kršćanske čednosti i morala ili na seksualna mučenja i iživljavanja posebno nad kršćankama. Posljednji predstavnik obscesivnog humora bio je Galorimljanin Ausonije (IV. st. n. e. iz Bordoa).

Južni zid *cubiculuma* u Casa del Centenario u Pompejima sa freskom
sa jednim seksualnim, heteroseksualnim činom u krevetu.

Veliko slikovno bogatstvo sa seksualnom tematikom je sačuvano u Pompejima i Herkulanumu. Slike koje prikazuju seksualnost u svim njenim aspektima, od dolične romantike pa do penetracija, (i to ne samo u mitološkom nego i svakodnevnom kontekstu) nisu bile samo odlike javnih kuća, orgijastičkih kultnih mjesta ili lascivnijih osoba, nego i domova uglednih i utjecajnih muškaraca i žena. Te slike pokazuju da se Rimljani nisu sramili seksualnosti, čak i u onom eksplicitnom fizičkom izražaju polnog kontakta.

Romantična scena sa mozaika iz Villa u Centocelle.
Danas se nalazi u Kunsthistorisches Museum u Beču.

Jedna serija slika iz kupatila u predgrađu Pompeja, otkrivena 1986. i objavljena 1995. god. prezentira čitav niz varijacija seksualnog odnosa. Pjesnik Horacije je navodno imao sobu punu ogledala, tako da kad bi unajmio prostitutku, on je mogao da promatra seks sa njom iz svih uglova. Princeps Tiberije je svoje spavaće sobe uredio sa veoma lascivnim slikama i skulpturama, a imao je i zalihu grčkih seksualnih priručnika od Elefantis.

I pored seksualne otvorenosti, rimski svijet je i razlučivao ono što se smatralo moralnim i ono što se smatralo nemoralnim u okviru tadašnjih moralno – vrijednosnih sudova. Inače se opća moralnost izražavala sa riječi *castitas* (čednost, čestitost, čistoća), dok se osoba koja je bila moralno čestita u užem seksualnom pogledu nazivala *pudicus, a, um...* Glavno božanstvo vezano za *castitas* je bila Vesta, a i boginja Cerera je imala nadležnosti za *castitas*. Cerera je utjelovljavala i majčinstvo. Ono što je suprotno od *castitas* se nazivalo *incestum*, i podrazumijevalo je neki akt koji vrijeđa ili krši religioznu ili seksualnu čistoću i moralnost. Iako naša riječ incest vodi porijeklo iz ove latinske riječi, ova pojava je bila samo jedan segment onoga što se podrazumijevalo pod latinskim pojmom *incestum*. Tu je u prvom redu spadao prekršaj čednosti koji bi počinile vestalke, a onda i niz drugih radnji koje bi se smatrale nemoralnim sa religijskog ili općedruštvenog karaktera. Kada je Klodije, peobučen u ženu ušao u Cezarov dom, i bio otkriven optužen je za *incestum*. U pravnom i moralnom govoru *stuprum* je nezakoniti seksualni odnos, i uključivao je široki spektar prekršajnih i krivičnih djela kao što su *incestum*, silovanje i preljuba. U ranijim razdobljima *stuprum* je bio općenito neki sramni čin, ili neka javna sramota rimskih građana koja nije bila ograničena samo na nezakoniti seks. Od vremena dramaturga Plauta njegove sadržinsko značenje se ograničilo samo na seksualno značenje. Zaštita od seksualnog „nedjela" na osnovi *stupruma* je spadala u grupu prava koja su razlikovala rimske građene od onih koji nemaju rimsko građanstvo. Po rimskom pravu *raptus* (ili *raptio*; od latinskog glagola: *rapio, rapere, raptu s* = ugrabiti, oteti, odnijeti) je primatno označavao otmicu, a ne samo silovanje u užem smislu. Tako je i u otmici Sabinjanki seksualno uznemiravanje u drugom planu.

U antičko vrijeme nisu samo žene bile žrtve silovanja, i česta su bila silovanja muškaraca. Za razliku od muških prostitutki i onih muškaraca koji su dobrovoljno pristajali na pasivnu ulogu u seksu, silovani muškarci nisu gubili svoj pravni ili socijalni položaj. Rimljani su smatrali silovanje osobe u statusu *ingenuus* i silovanje djevice kao najgore zločine, u rangu sa ubistvom oca ili majke ili pljačkanjem hrama. Silovatelj je kažnjavan smrtnom kaznom. Inače žrtva silovanja, bez obzira na svoj pol, nije po rimskom zakonu smatrana krivom ni po kojoj osnovi. Silovanje roba se po *lex Aquilia* smatralo štetom po imovinu gospodara roba/robinje, i po toj osnovi se procesuiralo. Promjene u odnosu prema otmici i silovanju su se promijenile kada je kršćanstvo zavladalo, i to teže po žene – žrtve otmice ili silovanja.

Rimski građanin je mogao seksualno koristiti svoga roba/robinju kako je želio, jer rob/robinja nije imao nikakav pravni status. Izuzetak su bili rimski građani koji su bili robovi/robinje na osnovi dužničkog ropstva (prije 326. ili 313. god. p. n. e.). Sa ukidanjem

dužničkog ropstva se utvrdilo uvjerenje da je nepovredivost fizičkog tijela rimskog građana fundamentalni koncept slobode, u kontrastu prema onome kako se moglo koristiti tijelo onoga u ropskom statusu. Seksualnost robova je bila strogo kontrolirana. Oni nisu mogli međusobno da imaju legalni brak, nego samo neku vrstu veze *contubernium*. Djeca iz veze bi po automatizmu isto bili robovi. Naravno, postojali su i određeni običajni i moralni uzusi koji su predstavljali zaštitu robovima / robinjama da ne budu izloženi seksualnoj pohoti svojih vlasnika. Prvo je sam ugled rimskih građana zahtijevao od njih suzdržavanje od takvih aktivnosti. *Mater familias* je u javnosti bila ocjenjivana i na osnovi seksualnog ponašanja ženskih robova u njenom kućanstvu, pa je ovo očekivanje o moralnom ili bar diskretnom ponašanju moglo ograničiti seksualno iskorištavanje robinja. Rimska javnost u svim svojim epohama nije sa odobravanjem gledala na seksualno iskorištavanje muških robova. Seneka je izražavao stoičko ogorčenje prema pojavi da se rob muškog pola feminizira i seksualno iskorištava, jer i ljudski dignitet roba ne bi trebalo ponižavati. Ugovori o prodaji i kupovini roba (bez obzira na pol) su mogli uključivati i odredbu *ne serva prostituatur*, kojom se zabranjuje njegovo zapošljavanje u prostituciji. Ova odredba bi ostajala na snazi i u narednim kupoprodajama toga roba, čak i ako bi kupac bio bez spoznaje o tome. Ako bi se ova odredba povrijedila, rob ili robinja koji bi ilegalno bili uvučeni u prostituciju bi bili oslobođeni.

Za vrijeme Republike, rimsko građanstvo se definiralo i kao pravo da se sačuva tijelo od bilo kakvog fizičkog uznemiravanja, uključujući i seksualnu podređenost. Rimska kultura je u republikansko doba pod idealom muškosti i vrline koja mušku osobu (u polnom smislu) čini muškarcem (u društvenom smislu) podrazumijevala i uzimanje aktivne uloge u seksualnom ponašanju u rimskom svijetu. To je proizlazilo iz iz teorije o suverenitetu i veličanstvu rimskog naroda. To se posebno ispoljavalo u određenju rimskog svijeta prema muškoj homoseksualnosti, prema kojoj je za rimskog građanina – muškarca bilo dostojno da je on taj koji penetrira, ali u kojeg se ne smije penetrirati (bez obzira na njegove godine starosti). U suprotnom, ako bi on bio taj u kojeg se (sa njegovim dopuštenjem) penetrira (pasivni partner), to bi ugrožavalo njegovu slobodu i čast rimskog građanina, pa je u prenesenom smislu to bila i uvreda za čitavu rimsku zajednicu, odnosno izdaja Republike. Tako je za muškarca – rimskog građanina (u statusu *ingenui*) bilo moguće da ima seks i sa ženama i sa muškarcima, dok god ima dominirajuću ulogu i dominirajući građanski status. U okviru braka, muškarac je svoju pohotu prema drugim osobama, u odnosu na svoju ženu, mogao da upražnjava samo sa prostitutkama ili robovima, i znatno manje sa konkubinama. Ali i na to se nije baš gledalo sa odobravanjem, i nedostatak samokontrole u seksualnom životu pokazivao je da ta osoba nije sposobna ni da upravlja drugima. Prepuštanje u niske senzualne užitke prijetilo je da erodira dignitet muškarčevog autoriteta. Zato je Gaj Grakh ponosno tvrdio nakon povratka sa Sardinije (gdje je bio kvestor) da za vrijeme svoje dužnosti nije imao dječake – robove izabrane zbog njihovog izgleda, nisu mu ženske prostitutke posjećivale dom, i da on nikada nije pozdravljao dječake – robove od drugog čovjeka.

Ustvari u antičkom načinu razmišljanja nije postojala pojmovna i sadržinska dihotomija heteroseksualno – homoseksualno. Ustvari, ovi pojmovi se uopće nisu koristili u grčko – rimskoj kulturnoj ekumeni. Ova dihotomija je u potpunosti konstrukcija novovjekovnog promišljanja o seksualnosti.

Postojali su i zakoni kao *lex Scantinia* i dijelovi augustovskog zakonodavstva koji su izgleda ograničavali mušku homoseksualnost među slobodno rođenim muškarcima, jer je to prijetilo građanskom statusu.

Postojala je i homoerotska literatura koja uključuje i određene poeme Katula i Horacija, elegije Tibula, Propercija i drugu eklogu Vergilija. Za razliku od njih Ovidije ima čistu heteroseksualnu poziciju, odbacuje pederastiju i kaže da mu je veće zadovoljstvo kada vodi ljubav sa ženom na jednakoj osnovi. Po njemu seksualno zadovoljstvo mora biti obostrano.

Ali takvog republikansko shvatanje, se počelo mijenjati sa uspostavom principata, pa je devalvacija rimskog građanstva, dovela i do degradacije tumaćenja aktivnog odnosa u seksualnom činu. To je i dovelo do povećanja pasivne homoseksualnosti među građanima. Ženska homoseksualnost u rimskom svijetu je slabije poznata, posebno u bvrijeme Republike i ranog principata. U kasnijim razdobljima se poveća broj podataka koji spominju žensku homoseksualnost.

Rimska djeca su imala nepovrediv status, i čak je bilo religiozno nedopustivo da se govore obscene i proste riječi pred njima. Katon Stariji svjedoči da se on u prisustvu svoga maloljetnog sina trudio da govori kao da su se tu nalazile vestalke. Postojali su i zakoni koji su štitili djecu od onih sklonih pedofiliji. Optužbe za nedolično ponašenje seksualnog karaktera prema djeci su smatrane najtežim. Ciceron je tako optužio Kvinta Apronija (*Quintus Apronius*) da je plesao gol na jednom banketu ispred maloljetnog dječaka.

Izvorna grana donosi neke podatke da je bilo i kažnjavanja homoseksualaca od pojedinih rimskih političara, pretendenata na princepski tron i samih princepsa i dominusa. *Historia Augusta* navodi da je Klodije Albin uvijek kažnjavao homoseksualizam, a pola stoljeća kasnije princeps Filip Arabljanin je zabranio muško prostituisanje. Odnos prema homoseksualizmu se sistemski zaoštrava sa jačanjem kršćanstva, i do kraja IV. st. n. e. pasivni homoseksualizam je bio strogo kažnjavan. Kaznu smrti za tu vrstu seksa je predviđao i Teodozijev kodeks. Sa Justinijanom svim oblici homoseksualnog odnosa su zabranjeni i proglašeni suprotni prirodi i kažnjavani smrću.

Na feminiziranost muškaraca se vrlo negativno gledalo, i ta optužba je bila vrlo česta u prljavoj političkoj kampanji, odnosno u invektivama upućivanim političkim protivnicima. Samim tim je i transvestija promatrana lošim ponašanjem. Ulpijan kaže da muškarac koji nosi žensku odjeću riskira da bude objekt ismijavanja. Svećenici Velike Majke zvani *Galli* su nosili ritualnu odeždu koja je uključivala i elemente odjeće svojstvene ženama.

Pjesnik Enije je tvrdio da je izlaganje golih tijela među građanima početak javne sramote (*flagitium*). Iako se na nagost u rimskom svijetu nije gledalo u tom stupnju podozrivosti kao danas, ipak je odnos Rimljana i Rimljanki prema nagosti bio znatno drugačiji nego kod Grka. Općenito su se rimska shvatanja prema nagosti razlikovala od grčkih. Dok je za Grke ideal muške odličnosti bio izražen kroz atletsku nagost, Rimljani i Italici su i kada bi skidali odjeću sa sebe radi vježbi ili drugih razloga, držali pokrivenim svoje genitalije i stražnjicu. I zato su prikazi muške i ženske nagosti u skulpturama znatno rjeđi u rimskom svijetu, nego u grčko – helenističkom. Ipak se pod grčkim utjecajem širila i nagost na atletskim takmičenjima u grčkom stilu, a i mijenjala su se shvatanja prema ovome fenomenu. Ali i tada bi se njeno manifestiranje na javnom mjestu i u javnim okolnostima moglo naići na osudu, čak i ako je riječ o nekim tradicionalnim običajima npr. za praznika *Lupercalia*. Nagost nije nailazila na odobravanje prije svega iz socijalnih, a ne nekih moralnih seksualno – emocionalnih razloga i to zbog asocijacija na ratni poraz (zarobljenici su po pravilu bili skidani do gola) i ropstvo (na tržnicama robova oni su prezentirani goli). Pod grčko – helenističkim utjecajem još od II. st. p. n. e. počele su se u Rimu i Italiji pojavljivati u grčkom stilu „herojske" skulpture istaknutih Rimljana. Ali kada su se ove statue počele pojavljivati, one nisu šokirale tadašnju javnost zbog nagosti, nego zato što su rimsko građanstvo podsjećale na koncepte monarhizma i diviniziranja, što je bilo u kontrastu sa republikanskim načelima građanstva. U rimskoj postrepublikanskoj umjetnosti nagost ženskog tijela se uglavnom ispoljavala u djelimičnoj formi u vidu dostojanstvene izloženosti grudi kao simbola materinstva, obilja i mirnoće. U rimskoj umjetnosti ženske grudi znatno više povezivane sa majčinstvom i plodnosti, nego kao seksualnim objektom. Ipak erotska umjetnost, bar ona koja je sačuvana, ukazuje da su male grudi i široki kukovi bili smatrani idealnim oblikom ženskog tijela. Zanimljivo je da ovaj tip umjetnosti kada daje žensku nagost, uključujući i slike seksa, u nekim slučajevima prikazuje njihove grudi pokrivene sa *mamillare* i *strophium*, čak iako je ostatak tijela nag.

Mastoi su bili pehari u obliku ženskih grudi i bili su česti kao votivni darovi. Česti dedikanti su bile dojilje. Ovaj tip pehara je imao i religijsko značenje.

Mozaik iz Pompeja. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Izlaganje grudi su žene primjenjivale da izraze žalost ili da mole za milost, ili neke druge ekstremne emocionalne situacije. Julije Cezar je opisao da su za vrijeme opsade Avarika, galske „matrone" izložile svoje grudi i ispružile svoje ruke u simboličkoj gesti molenja da se poštede žene i djeca. Tacit je zabilježio da Germanke izlaganjem grudi potiču svoje muškarce da se odvažnije bore.

Od rimskih vojnika se očekivalo da pokazuju isti odnos prema seksu kao i od drugih doličnih građana. Vojnici koji su bili osuđeni za preljubu bi bili nečasno otpuštani iz vojske, osuđenim preljubnicima je bilo zabranjeno da se regrutiraju.Strogi zapovjednici bi iz tabora izbacivali makroe i prostitutke, koji su često pratili pokrete i taborovanje vojnika. Sa profesionalizacijom vojske (posebno od augustovske regulacije oružanih snaga) došla je i zabrana vojnicima da budu oženjeni, kako ne bi bili vezani za određeno područje ili za neke druge stvari izvan vojne strukture. Ova zabrana se odnosila na sve vojnike do zaključno ranga centuriona. Time se nastojala očuvati stabilnost jedinice i mobilnost trupa, te spriječiti vezanost vojnika za određeno područje na kojem bi boravila njihova familija. Vojnik je formalno trebao da bude bez ikakve druge emocionalne povezanosti, izuzev za svoju jedinicu i vojsku kao instituciju. Mislilo se da bi se time spriječile pojave dezerterstva, ali se to u praksi nije baš pokazalo 100 % djelotvornim.

Ipak vojnici su uspostavljali trajnije veze sa lokalnim djevojkama i ženama, pa se razvijao *contubernium* između njih, koji nije smatran rimskim zakonskim brakom. Nakon časnog otpusta, vojnici (i legionari i auksilijari) su po pravilu dobijali pravo da te veze ozvaniče kao legalni rimski brak. U tom slučaju su djeca iz takve veze po automatizmu dobijala prava rimskih građana. Septimije Sever je 197. god. n. e. ukinuo zabranu vojnicima da mogu stupati u legalni brak. Homoseksualno ponašanje među vojnicima (i za vrijeme milicijske i za vrijeme profesionalne faze) je bilo strogo kažnjavano (različito od ponašanja spartanskih i tebanskih vojnika), uključujući i smrtnu kaznu, jer se to smatralo povredom vojne discipline. Od vojnika se čak i više očekivalo da poštuju svoje tijelo i da imaju veći seksualni integritet u odnosu na civile.

Plutarh prenosi jedan incident koji na najbolji način oslikovala koliko je za oružane snaga Rimske države u svim njenim epohama bilo bitno očuvanje seksualnog integriteta. Tako Plutarh u životopisu Marija kaže: „Gaj Lucije, njegov (Marijev op. a.) nećak, služio je u vojsci kao časnik pod njegovim vrhovnim zapovjedništvom a činilo se da inače nije rđav čovjek, ali je imao slabost prema lijepim mladićima. On se zaljubi u mladića koji je služio kao njegov podređeni, po imenu Trebonije, i često je bezuspješno pokušavao da ga zavede. Najzad, poslavši noću svoga pobočnika, dade ga pozvati sebi. Mladić je došao, jer nije bilo moguće da uskrati poslušnost pozivu, ali kada ga, uvedena u njegov šator, Lusije pokuša silovati, trgnuvši mač, mladić ga ubije. To se dogodilo kad Marija nije bilo kod vojske. Kada se vratio stavi Trebonija pred sud. No kad je, budući da su ga mnogi optuživali a niko branio, sam, smjelo ustavši, ispripovijedao sve o toj stvari i naveo svjedoke da je mnogo

puta odbio Lusijeva napastovanja i da se nikome nije podao unatoč velikim ponudama, Marije, zadivljen i ushićen, naredi da se donese vijenda kakav Rimljani tradicionalno dodjeljuju za osobito sjajna djela i uzevši ga sam njime ovjenča Trebonija zato što je, po njegovim riječima, pokazao dični držanje u času kada su potrebni dični primjeri." Postoji i niz drugih primjera u kojima su časnici koji su pokušavali da iskoriste svoj autoritet kako bi dobili seksualne usluge od vojnika morali podnijeti veoma teške konsenkvence za svoje ponašanje. Od najmlađih časnika, koji su regrutirani iz redova senatorske i viteške omladine i koji su u početku svoje službe mogli održavati neke civilne običaje, se očekivalo da dokažu svoju muškost i da odbace nježnost, feminizranost i sklonost npr. parfemima i brijanju dlaka ispod ramena. Oružana sila Rimske države je u pravom smislu iskorijenjivala u okviru svoje službe sve ono što je civilno društvo apsorbiralo od nezdravih i neprirodnih stvari.

Iako je oružana sila Rimske države pojam discipline, ipak je vojnicama (i legionarima i auksilijarima) bilo dozvoljeno da u vanjskim ratovima provode masovna silovanja i to se nije smatralo krivičnim djelom, izuzev ako situacija na terenu i komande nisu drugačije zahtijevale. Ako bi do predaje došlo pregovorima i sklapanjem sporazuma, po običaju poraženi stanovnici nisu bili ni ubijani, ni porobljavani, ni pljačkani ni silovani ili na drugi način mučeni. Na teritorijama i provincijama u kojima nema rata ili koje se nalaze u određenom sporazumu sa Rimskom državom, vojnik koji počini akt seksualnog nasila je bio izložen strožim kaznama nego da je civil počinio isto djelo. Dok je upravljao Hispanijom, Sertorije je bio prilično strog po ovom pitanju, jer je on računao na suradnju sa lokalnim zajednicama. Tako je dao pogubiti čitavu jednu kohortu, kada je samo jedan njen pripadnik pokušao silovati lokalnu ženu. Aurelijan je isto bio veoma strog prema nedozvoljenim seksualnim ekspanadama svojih vojnika. Tako je neki vojnik bio zaveo ženu svoga domaćina. Krivac je privezan za dva silom spojena drveta i kada su oni naglo rastavljeni, vojnik je raščetvoren.

I antičke filozofske škole mišljenja su imale svoj stav o seksualnosti. Ove teorije su više – manje odraz razmišljanja samo izrazito i odlično obrazovane elite, ali ne i velike većine stanovništva. U svojoj IV. knjizi djela *De rerum natura*, Lukrecije nudi jedan od najvećih odjeljaka o teorijskoj seksualnosti (viđeno kroz vizuru Lukrecijevog epikureizma) u rimskoj književnosti. Zanimljivo je da Lukrecije vrlo detaljno analizirajući aspekte seksualnosti, otkriva i neke elemente onoga što se danas naziva genetika, i kao da teorijski dokazuje postojanje gena. U ranom grčkom stoicizmu, seks je smatran dobrim, ako se odbija među osobama koje održavaju načela respekta i prijateljstva. U idealnom društvu seks bi trebao da se uživa slobodno, bez ograničenja braka koji tretira partnera kao imovinu. Od ovog grčkog stoičkog pristupa, odstupa u određenom pogledu rimski stoicizam koji naglašava vrijednost seksa u braku, koji kao ustanova pomaže očuvanju društvenog poretka. Iako su oni sumnjičavi prema strasti, uključujući i libido, i za rimske stoike je seksualna vitalnost bitna i neophodna radi reprodukcije. O seksu sa stoičkog aspekta su pisali i

Seneka (koji se u svome viđenju seksualnosti oslanjao i na neopitagorejske stavove) i Musonije Ruf (koji je iako u načelu stoik, ipak ugrađivao u svoje mišljenje i elemente platonizma i pitagorejstva). Rimski ideal braka, pa samim tim i seksualnosti je bio zajedništvo bračnih partnera, koji produciraju djecu, održavaju svakodnevne poslove, vode primjerene živote i uživaju međusobnu privrženost u svim pogledima. Seneka i Musonije kritiziraju duple standarde i u općoj kulturi i u običajima i u pravu koji muškarcima u pitanjima seksualnosti daju veću slobodu nego ženama. Seneka zadovoljstvo (*voluptas*) daje u kontrastu sa vrlinom (*virtus*). Princeps Marko Aurelije kaže: „... za polno općenje: to je samo trljanje jednog uda o drugi i lučenje nekakve sluzave materije praćeno nekim grčevima."

Venera se rađa iz mora. Freska iz Casa di Venus u Pompejima.

Zanimljivo je da se i u medicinskim i magijskim tekstovima i priručnicima nailazi na spomen mnogih afrodizijaka, anafrodizijaka, kontraceptivnih sredstava i sličnog. Marcel iz Bordoa (*Marcellus Empiricus*, poznat i kao *Marcellus Burdigalensis*), koji je bio savremenik Ausonija, je sakupio u svojoj XXXIII. knjizi djela *De medicamentis* čak 70 tretmana koji su vezani za određene probleme i rješenja seksualnih odnosa i organa. Uz medicinski tretman prilikom liječenja neplodnosti ili nekih bolesti vezanih ta reproduktivne organe, pribjegavalo se i traženju metafizičke, božanske pomoći što je podrazumijevalo i nuđenje votivnih predmeta božanskim silama na njihovim posvećenim mjestima. Ti predmeti su mogli i sami biti seksualnog sadržaja, kao što su falusi i grudi.

Predmeti (u obliku penisa, ženskih grudi i materice) izrađeni od terakote, koji su bili votivni darovi. Pronađeni u samnitskom svetilištu u gradu *Cales* (Calvi Risorta). Danas se nalaze u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Pored toga tražila se i pomoć u seksualnim i ljubavnim pitanjima, posebno korištenjem raznoraznih magijskih sredstava. *Amatorium* je bio neka vrsta ljubavnog napitka, *defixiones* (uvezane čarolije) su navodno popravljale nečiju seksualnu privlačnost. Postojala je i

kolekcija sinkretičkih magijskih tekstova na grčkom nazivanih *Papyri Graecae Magicae* (pronađena u Egiptu), koji su sadržavali i mnoge ljubavne čarolije. Može se slobodno reći da je postojalo vrlo živo tržište za ljubavno – seksualne čarolije i magiju u rimskom svijetu, koje su održavali neki svećenici koji su tvrdili da njihova moć i autoritet proističu iz drevne egipatske religijsko – magijske tradicije. Horacije je opisao neku vrstu čarobnice po imenu Kanidija (*Canidia*) koja je izvodila čaroliju koristeći ženski lik kako bi dominirao manjom muškom lutkom.

Po standarnom rimskom shvatanju kastracija i obrezivanje su smatrani barbarskim sakaćenjem. Kada je kult Velike Majke donesen u Rim krajem III. st. p. n. e. za ovaj kult vezani svećenici – eunusi (nazvani *Galli*; zato što je njen kult bio središnji u središnjoj Maloj Aziji, u pokrajini Galatiji) su bili ograničeni samo na strance, dok su rimski građani formirali poseban svećenički kolegij koji je vršio bogosluženja, ali je zadržao svoje običaje nekastriranja. Zabrana da i rimski građani budu svećenici *Galli* ukinuta je za vladavine princepsa Klaudija, ali ju je ponovo nametnuo princeps Domicijan koji je zabranio da rimski građani vrše *eviratio* (kastraciju). Princeps Neron je dao svoga ljubavnika Spora kastrirati. Za Jevreje je obrezivanje bilo oznaka njihovog Sporazuma sa Jahveom, pa je to bio glavni element njihovog religijskog i etničkog identiteta. Sam običaj obrezivanja je nesumnjivo porijeklom iz drevnog Egipta, odakle se raširio među semitskim narodima. Jevreji su čak obrezivali i svoje muške robove i odrasle muške konvertite. Hadrijan je zabranio obrezivanje, a Antonin Pije je izuzeo Jevreje iz ove zabrane, kao i egipatske svećenike. Car Konstantin je dao da se oslobodi svaki rob koji je bio objektom obrezivanja, a 339. god. n. e. obrezivanje roba se kažnjavalo smrću.

Smatralo se, ne samo u pučkom vjerovanju nego i u medicinskim teorijama da previše ejakulacija šteti i slabi čovjeka. Zato se radi održanja životne snage preporučivalo ograničavanje seksualne aktivnosti. Posebno se mislilo da prevelika seksualna aktivnost šteti glasu. Kvintilijan je savjetovao oratorima koji su se željeli da održavaju duboki muški glas radi sudbenih arena da apstiniraju od seksualnih odnosa.

U rimskom svijetu prostitucija je bila legalna, ali i ograničavana zavisno od epohe te javnih potreba i okolnosti. Literarna izvorna građa pravi značajne reference na prostituciju, koja nije bila jedna uniformna pojava. Riječ je o slojevitoj profesiji koja se manifestirala kroz različite nivoe, od robova/robinja u prostituciji do prostitutki visokog ranga, kao uostalom što je i danas slučaj. Prostitucija nije bila samo ograničena na one u robovskom statusu, niti na one koji nisu imali rimsko građanstvo. Bilo je i slobodnih Rimljanki koje bi iz najrazličitijih razloga ostvarivale određenu zaradu kao prostitutke. Iako su prostituciju prakticirali predstavnici oba pola, svjedočanstva o ženskoj prostituciji su mnogo češća. Prostitutke su mogle živjeti sa podvodačicom (*lena*), a mogle su raditi i u bordelima (javne kuće) ili tavernama za makroa (*leno*). Prostitutke visokog ranga, koje bi dostigle nivo kurtizane su mogle imati patrone i mogle su postati bogate. Navodno je Sula izgrađivao svoje bogatstvo na osnovi nasljeđa koje je oporučno dobio od jedne takve prostitutke.

U vrijeme Cicerona, kurtizana Kiteris (*Cytheris*) je bila dobrodošao gost na svečanim gozbama i u najvišim slojevima tadašnjeg rimskog društva. Ove kurtizane su po pravilu bile lijepe, šarmantne, obrazovane, sa umjetničkim umijećima i sl... Od II. st. p. n. e. elitne prostitutke su bile jedine žene koje su nosile togu. Inače je odjeća ovog tipa prostitutki bila veoma skupa i raskošna.

Većina prostitutki je dolazila iz robovskih ili oslobođeničkih slojeva. Ako nisu kupoprodajnim ugovorom ili čašću i ugledom gospodara bili zaštićeni od toga, robovi su mogli biti natjerani da se prostituišu. Zarada nije samo pripadala gospodaru, nego su i prostitutke iz robovskog sloja imale svoj dio.

Do određenog nivoa prostitucija je bila regulirana. Prostitutke u Gradu su morale biti prijavljene kod edila. U prijavi su morali biti dati pravo ime, godište, mjesto rođenje i pseudonim pod kojim je prakticirala svoj zanat. Ako je slobodna djevojka bila mlada i odavala je utisak neporočne osobe, dužnosnik je imao zadatak da utiče na nju kako bi promijenila svoju odluku da se oda prostituciji. Ako u tome ne bi uspio, on bi joj izdao dozvolu (*licentia stupri*), utvrdio cijenu koju je prostitutka namjeravala da zahtijeva za svoje usluge i upisao njeno ime u službeni spisak. Jednom kada to ime uđe u spisak, više ne može ukloniti. Ovo administrativno uređenje nije činjeno radi nekih moralnih razloga, nego radi financijskih poslova Države. Kaligula je bio uveo porez na prostitutke (*vectigal ex capturis*). Aleksandar Sever je zadržao taj zakon, ali je prihod namjenski usmjeren na održavanje javnih zgrada i objekata. Ovaj porez je ukinuo tek Teodozije, zahvaljujući snažnom urgiranju bogataša po imenu Florencije (*Florentius*).

Augustovsko zakonodavsto kojim se kriminalizirala preljuba, nije se odnosilo na prostitutke u slučaju da su imale seks sa oženjenim muškarcima. Zanimljivo je da su neke istaknute žene izbjegavale da budu procesuirane zbog preljube registrirajući se kao prostitutke. Jurista Ulpijan je iznio mišljenje da otvoreno promiskuitetna osoba samu sebe dovodi u status prostitutke, bez obzira da li je primala novac ili ne za svoje seksualne odnose.

Tacit u „Analima" opisuje jedan zanimljiv slučaj iz 19. god. n. e.: „Iste te godine, strogim senatskim odlukama suzbijena je raskalašenost žena. Ženama čiji je djed ili otac ili muž bio rimski vitez zabranjeno je da se podaju za novac. Naime, izvjesna Vistilija, porijeklom iz pretorske familije, izjavila je pred edilima da ima pravo da se prostituiše prema onom starom običaju koji počiva na shvatanju da je već i samo priznanje poroka dovoljna kazna za bestidne žene. Vistilijin muž, Titidije Labeon, morao je također da odgovara zato što nije tražio zakonsku odmazdu kada je krivica njegove žene bila dokazana. On se pravdao time što još nije prošlo vrijeme od 60 dana koje mu je zakon davao za razmišljanje. Senat se zadovoljio time da osudi Vistiliju i onda bude protjerana na otok Serif." Vistilija je željela izgleda da izbjegne procesuiranje zbog preljube, tako što bi se deklarirala kao prostitutka.

Bordel u rimskom svijetu je uobičajeno nazivan *lupanar* ili *lupanarium*, od lupa (vučica, naziv u slengu za prostitutku) ili *fornix*. Prema regionarima Grada iz IV. st. n. e. bordeli su

bili koncertirani u II. gradskom regionu *Caelimontium*, preciznije u Suburi. Ovaj gradski region je bio naposlovniji i najnaseljeniji dio Grada sa Velikom pijacom (*macellum magnum*). Bordeli su mogli biti u zgradi, odnosno kući kojoj je bio vlasnik ili bar upravnik *leno* ili *lena*. U ovom slučaju vlasnik bordela je imao i tajnika (*villicus puellarum*) koji je ustvari vodio poslove bordela i brinuo se o prostitutkama u njemu. Makro ili podvodačica su mogli i biti i prosti rentijeri prostora i soba. Iznad svake sobe nalazio se natpis sa imenom „zaposlenika" i cijenom. Kada je soba bila zauzeta, natpis se okretao na drugu stranu na kojoj je bila ispisana riječ *occupata*. Sačuvane cijene u Pompejima su se kretale od 2 do 20 asa, i na kampanskoj obali su cijene bile najniže vjerojatno zbog velike ponude. Da je prostitucija bila veoma razvijena u Pompejima govore i natpisi ponude i reklame otkriveni na zidu gradske bazilike. Oni su nudili djevojke i zabavu, i ženske i muške prostitutke sa imenom i cijenom su nudile usluge, a jedan reklamni natpis spominje i izvjesnog Maritima (*Maritimus*) koji nudi oralni seks ženama (uključujući i djevice) za samo 4 asa. Naravno neki grafiti su predstavljali i predizborne uvrede na račun određenih kandidata, pa je tako jedan grafit *CIL* IV, 1383 (p 463) (našvrljanom na ulazu u jednu radnju u Pompejima) govorio da se glasa na izborima za edila glasa za izvjesnog Isidora, jer je on najbolji u oralnom zadovoljavanju žena (originalni tekst je jednostavniji sa vulgarnijim riječima, ali i napisan sa humorističnijim stilom).

Freska koja prikazuje heteroseksualni čin iz vile Vetija u Pompejima.

U drugim dijelovima rimskog svijeta, posebno onim manje kultiviranim cijene su bile znatno više. Čak i prostitutke sa nižim cijenama su zarađivale više nego tri puta više nego jedan nekvalificirani fizički radnik. Dekoracije bordela su uglavnom bile freske i mozaici sa pornografskim ili erotskim sadržajem. Primjer ove pornografske ili erotske umjetnosti pružaju nalazi iz Pompeja i Herkulanuma.

Reljef sa heteroseksualnim činom (pozicija *mulier equitans*) nađen u Pompejima. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Slika iz kuće Epigrama iz Pompeja. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

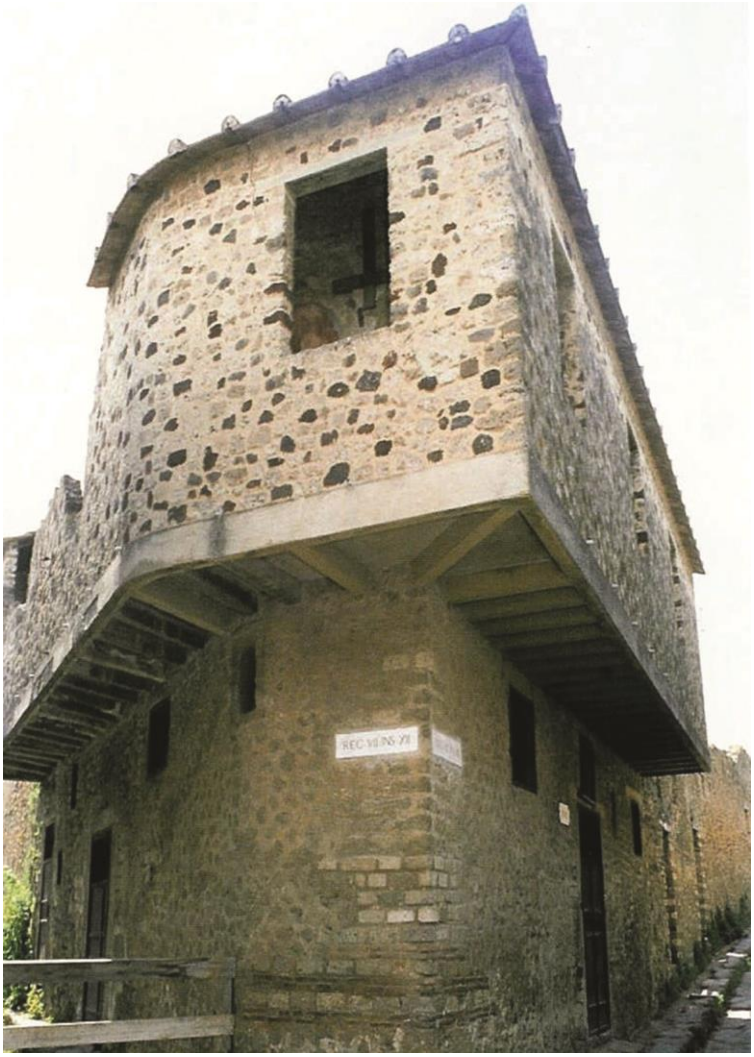

Lupanar iz Pompeja je najočuvaniji bordel rimskog svijeta, i do danas su čak 134 grafita sa ovog bordela transkribirana uglavnom sa seksualnim aluzijama kao što su:

Hic ego puellas multas futui (*CIL* IV 2175; prikazan ispod) i *Felix bene futuis*.

I lukovi cirkusa i amfiteatara su bila poželjna mjesta za rad prostitutki. I taverne su bile često predstavljane kao bordeli, a konobarice kao prostitutke. Zanimljivo je da se prostitucija odvijala i na nekim mjestima i na odmorištima, pa čak i u mlinovima. Kaligula je i svoju palatu jednom pretvorio u bordel, a za vrijeme nekih Neronovih zabava, bili su kreirani neki ad - hoc bordeli. Bavljenje prostitucijom je nekada moglo biti određeno i kao kazna za neki prekršaj, i poznati su slučajevi da su neke žene zbog određene dokazane krivice osuđene da rade u bordelima.

Prostitutke su bile u skupini osoba koje su kategorizirane kao *infames* („ozloglašene"), i uživale su slabu zakonsku zaštitu čak i ako nisu bili robovi. U kategoriju *infames* su ulazili i glumci i plesači i gladijatori, odnosno svi oni koji su za novac izlagali svoje tijelo javnosti. Rimska javna klima je također podrazumijevala da su i glumci i plesači spadali u kategoriju onih koji za novac ili neki drugi dobitak pružaju seksualne usluge, pa se i kurtizane čija se imena pojavljuju u historijskim zapisima ponekad ne razlikuju od glumica ili nekih drugih sličnih izvođača. Pojedini glumci su lako stupali u seksualne veze sa oba pola. Sula i Mecena su imali homoseksualne veze sa glumcima, a i žene iz julijevsko – klaudijevske vladajuće familije su se isto upuštale u seks sa tada čuvenim glumcima.

Ovi „ozloglašeni" su mogli biti tjelesno kažnjeni, čak i ako su bili u statusu rimskih građana, jer su oni javnim izlaganjem svoga tijela izgubili pravo na zaštitu slobode i integriteta tijela rimskog građanina/građanke od fizičkog ugrožavanja. Svaki rimski građanin koji je postao gladijator zaklinjao se da će trpiti povređivanje. Odnos prema gladijatorima je inače bio ambivalentan, jer dok su na jednoj strani spadali u grupu *infames* i samim tim bili prezreni, aa drugoj su bili slavljeni do stupnja glamuroznosti i toga da su predstavljali oličenje sirove seksualne privlačnosti prema ženama. Ko je jednom ušao u stanje *infamia*/ozloglašenosti, iz njega nije izlazio. Prije Septimija Severa, žene koje bi kao robovi bile angažirane u nečemu što bi ih učinilo *infames*, i nakon oslobođanja bi ulazile u kategoriju *infamia*. Kao ozloglašen je mogao biti i onaj muškarac koji je pasivan u analnom seksu ili koji koji pruža oralne seksualne usluge i karakteriziran je izrazom *cinaedus*. Naravno, bilo je i zanimanja koja su smatrana nedostojnim za uglednu osobu. Pored već navedenih *infames*, Cezar je tako diskvalificirao pogrebnike i aukcionare za javne funkcije.

Iako je uobičajena *cena* bila daleko od opisa holivudskih filmova i suvremene beletristike, ipak je bilo slučajeva kada su se dešavale privatne seks – zabave, koje su obilovale različitim razvratima i maštovitim rješenjima. Uostalom to nije bio nikakav rimski eksluzivitet, kao što se uobičajeno pomišlja i smatra kada se spominje pojam orgija, nego je ovakvih privatnih seksualnih orgija bilo u svim epohama euromediteranske civilizacije, samo što su one u drugim religijskim i ideološkom okvirima bile više skrivene ili licemjerno oblandirane. Jednu od takvih orgija koja se odigrala 52. god. p. n. e. spominje i Valerije Maksim, navodeći da su njoj prisustvovali i tadašnji konzul Metel Scipion i pojedini plebejski tribuni, te drugi ugledni Rimljani i Rimljanke.

Na osnovi poznate izvorne građe do danas je poznato oko 90 pozicija za seksualni odnos koje su se primjenjivale u rimskom svijetu. Ovidije u svome djelu „Umijeće ljubavi" opisuje različite forme kopulacije (*concubitus varii*) i pozicija u seksu (*figurae veneris*). Najčešće se u heteroseksualnim predstavama nailazi na poziciju *mulier equitans* (ili *Venus pendula conversa* sa verzijom *Venus pendula aversa*), koja ustvari ne naglašava muškarčevu dominaciju. Korišteni su i tipovi seksa *fututio*, *pedicare*, *os impurum* (ili *oral turpitude*), *cunnilingus*, *fellatio* (sa verzijom *irrumatio*)... u paru ili sa više od dva učesnika. Iako su masturbaciju smatrali inferiornim oblikom rješavanja seksualne napetosti, u rimskom svijetu se na nju nije gledalo kao na nešto što je grijeh.

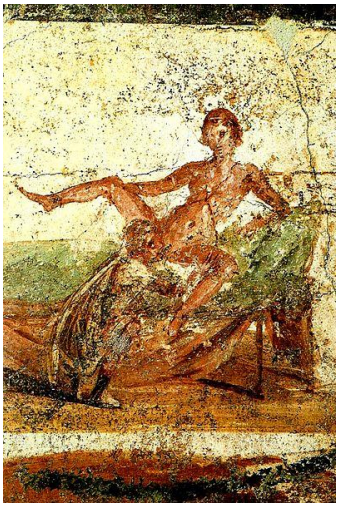

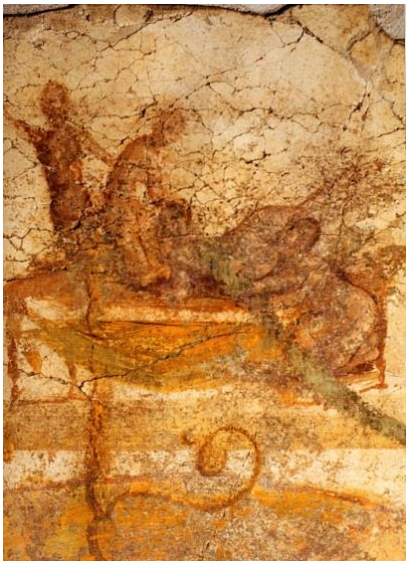

Prizori koji prikazuju najraširenije seksualne poze u rimskom svijetu.

Rimljani se nisu ustručavali ni korištenja riječi kao što je glagol *futuo*, a jedan fragment iz jednog Plautovog djela spominje djevicu koja objašnjava da još uvijek nije naučila riječi pogodne za prvu bračnu noć (*nupta verba*), što bi sugeriralo da je usvajanje erotskog i seksualnog vokabulara bio i dio uvođenja žene u bračnu seksualnost. Marcijal se nije ustručavao da obscene riječi ubacuje u svoje djelo. On je tako tvrdio da je prenio jedan epigram Oktavijana, koji je ovaj navodno napisao za vrijeme peruzijskog rata i u kojem se na više mjesta nalaze obscene riječi uključujući i navodni Fulvijin ultimatum Oktavijanu: „*Aut futue aut pugnemus*".

Rimljani su bili dobro upoznati i sa problemom hermafrodita, koje spominje i Plinije Stariji. Po drevnim rimskim religijskim shvatanjima, rođenje hermafrodita u fiziološkom smislu se smatralo *prodigium*, događajem koji signalizira narušavanje *pax deorum*. Livije opisuje kako je za vrijeme II. punskog rata otkriveno 4-godišnje dijete – hermafrodit. Na osnovi savjeta haruspika, sujevjerni Rimljani su dijete bacili u more da se udavi. Hermafrodit nađen 133. god. p. n. e. je utopljen u lokalnoj rijeci. Izgleda je je utapljanje hermafrodita u rijeci bilo jedan od kultnih oblika kojima se navodno popravljao narušeni „prirodni poredak". Vremenom se ovaj odnos prema hermafroditima iz osnova izmijenio, pa se tako u I. i II. st. n. e. oni više nisu utapali, nego su postali takav kuriozitet da su se oni u statusu robova mogli i kupovati na „pijaci čudovišta" u Gradu. Ipak po rimskom zakonu, hermafrodit se morao klasificirati bilo kao muško bilo kao žensko. Za razliku od moderne primjene ovog termina, koji se odnosi primarno na fiziološki poremećaj, u antici se pod izrazom hermafrodit tumačilo i nečije po tadašnjim normama neprimjereno ispoljavanje polnog

identiteta. Hermafrodit je i čest motiv u rimskoj vizuelnoj umjetnosti. Makrobije čak opisuje i mušku manifestaciju Venere / Afrodite, koja je imala i kult na Kipru. Ta Venera je imala bradu i muške genitalije, ali je nosila žensku odjeću.

Seksualnost je igrala određenu ulogu i u simboličkom predstavljanju rimskog osvajanja. Po pravilu su antropomorfizirane skulpture pobijeđenih naroda predstavljane kao žene, što se može vidjeti u Sebasteionu u Afrodiziju, na oltaru svetilišta Tri Galije u Lugdunumu, kao i na novcima. Klaudije i Neron se tako u scenama iz Afrodizija predstavljaju kao pobjednici nad Britanijom i Jermenijom, oličenim u ženama.

Medicina

Rimska medicina mnogo toga duguje grčkom i helenističkom svijetu, o čemu je već govoreno u poglavljima koja se tiču Republike. Svi najveći rimski ljekari su bili grčkog ili istočnjačkog porijekla (bez obzira imali rimsko građanstvo ili ne). O enormnom grčkom utjecaju na medicinu dovoljno govori i činjenica da je latinski medicinski rječnik (koji je i danas službeni rječnik medicine) u svome velikom broju ustvari grčkog porijekla. Primjer Galena, najpoznatijeg ljekara rimskog svijeta (o kojem će kasnije biti detaljnijeg govora), jasno pokazuje da je medicina u rimsko doba izvedenica grčke medicine. Dodatno znanje iz medicine je prostrujalo zapadnim dijelom rimskog svijeta, kada je Aleksandrija (glavno učenjačko i znanstveno središte tadašnjeg svijeta) postala sastavnica Rimske države. U Aleksandriji su ljekari mogli da izvode seciranje ljudskog tijela, što je vodilo do bitnih medicinskih otkrića. Zanimanje ljekara je u rimskom svijetu smatrano respektabilnim i bilo je cijenjeno. Julije Cezar je tako dao rimsko građanstvo grčkim ljekarima koji bi se doselili u Rim, a August im je dodjeljivao određene privilegije. Moćne familije su uvijek nastojale i da imaju dobro obućene ljekare u svojoj službi, bez obzira bili oni robovi, oslobođenici ili slobodni ljudi. Pojedini ljekari, posebno oni koji su bili u službi princepsa, su mogli biti odlično plaćeni. O tome govore i primjeri oporuka koje su oni ostavljali i godišnje stipendije koje su primali od princepsa (u jednom konkretnom slučaju od Klaudija). U II. st. n. e., mnogi gradovi su uobičavali da imaju plaćene ljekare ili druge medicinske službenike za tretman svojih siromašnih sugrađana, i dobijali su od tih lokalnih zajednica i prostor za svoj posao.

U antičko doba nisu postojali medicinski fakulteti suvremenog tipa i znanje se prenosilo u hramovima Asklepija, mentorskim sustavom ili samoukim načinom. Ljekari su uobičavali uvijek uz sebe imati i određeni broj učenika. Tako se Marcijal žali na mnoge hladne ruke koje opipavaju njegov puls kada pozvani ljekar dođe sa velikim brojem svojih učenika.

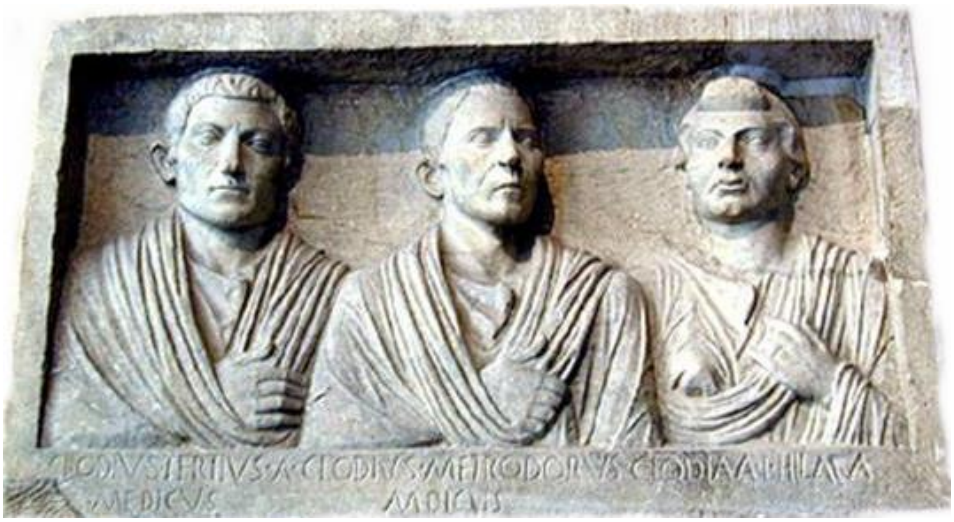

Reljef sa nadgrobnog spomenika koji prikazuje oslobođenike koji su se bavili medicinom. Datacija druga polovica I. st. p. n. e. U centru je *Clodius Metrodorus Medicus*, desno od njega je *Clodia Hillara*, a lijevo *Clodius Tertius Medicus*. Danas se nalazi u muzeju Louvre.

Freska koja prikazuje Asklepija (sjedi desno) uz kentaura. Potiče iz Pompeja. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Postojalo je više škola mišljenja koje se tiču medicine. Dogmatici ili racionalisti (*Dogmatici*, Greek: Δογματικοί) su bili najstariji poznati pravac medicinskog mišljenja. Pošto su tvrdili da slijede mišljenje Hipokrata, oni su zvani i *Hippocratici*. Za njene osnivače se smatraju Hipokratov sin Tezel i zet Polibije i to oko 400. god. p. n. e. Ova škola je zadržala primat sve do uzdizanja aleksandrijske, empiricističke škole. Ali je i nakon toga imala mnogo pristalica među uglednim ljekarima. Ova škola mišljenja je držala da treba upoznati skrivene uzroke bolesti, kao i evidentne uzroke. Isto tako su smatrali, iako nisu odbacivali eksperimentiranje, da sve treba počivati na razumijevanju. Dogmatici su davali i primarno značenje već ustanovljenim učenjima kako bi se stvorile nove teorije u ime medicinskog napretka. Empiricisti (*Empirici*, Ἐμπειρικοί; ἐμπειρία = iskustvo) su su davali značenje iskustvu, praksi i eksperimentu ili aktivnom učenju. Osnivanje ovog pravca se pripisuje Serapionu iz Aleksandrije i Filinu sa Kosa i to još u III. st. p. n. e. Mnogi istaknuti ljekari su pripadali ovom pravcu. Empirici su smatrali da je potrebno znati uzroke bolesti, ali su smatrali da je traženje skrivenih, tajnih uzroka besplodno. Metodici (*Methodici*; Μεθοδικοί) su bili pravac koji je nastao kao reakcija na empiriciste i racionaliste. Za osnivača ovoga pravca se smatra Temison (Θεμίσων) iz Laodikeje, najbolji učenik ljekara Asklepijada, iako ima mišljenja da je njen osnivač i sam Asklepijad oko 50. god. p. n. e. Metodici su se radije bazirali na tretmanu konkretne bolesti, nego na historiju pacijenta, i da je dovoljno da se promatraju generalni simptomi bolesti. Po njima sve što ljekar mora znati je bolest sama, i od toga znanja on će znati i liječenje. Oni su smatrali da bolest sama indicira i eventualno liječenje. Pored ove tri najzastupljenije škole mišljenja u tadašnjoj medicini postojao je još čitav niz manjih pravaca. Atenej (rodom iz kilikijske Atalije ili Tarsa) je osnivač pneumatika (*Pneumatici*, Πνευματικοί). Atenej koji je imao praksu u Rimu gdje je uživao veliki uspjeh. Od Ateneja (njegovo glavno djelo je bilo Περὶ βοηθημάτων) su sačuvani samo fragmenti. Atenejev učenik Agatin (Αγαθινος; rođen u Sparti) je možda bio osnivač episintetika (*Episynthetici*), dok je njegov učenik Arhigen možda bio osnivač eklektika (*Eclectici*, Ἐκλεκτικοί) koji su nazivani tako jer su iz svake od etabliranih škola uzimali ono što su smatrali da je dobro i da im odgovara. Njihov osnivač je možda bio Arhigen. Naravno, navedene škole medicinskog mišljenja su mnogo složenije i detaljnije, nego što je to prezentirano u navedenom odjeljku.

Vrlo vrijedne podatke o medicini daje i rimski encklopedista Aul Kornelije Celz (*Aulus Cornelius Celsus*, živio 25. p. n. e. - 50. god. n. e.). Iako je nažalost veći dio njegove enciklopedije izgubljen, sačuvana je sekcija o medicini (*De Medicina*). Ova medicinska sekcija nudi informacije o ishrani, farmaciji, terapiji, dijagnostici, kirurgiji i drugim sličnim temama i jedan je od najboljih izvora koji se tiču medicinskog znanja u grčko – rimskoj kulturnoj ekumeni. Tako se daju detalji o tome kako ukloniti dijelove strijela u tijelu, kako zaustaviti krvarenje, kako ukloniti kamen iz bubrega, o amputacijama i sl. Sekcija se sastoji od osam knjiga i to: Uvod (diskusija o značenju medicinske teorije i prakse, te o eksperimentima na životinjama i ljudima), 1. Ishrana, higijena i vježba, 2. Opća patologija

(uzrok bolesti, simptomi i prognoza) 3. Tretman bolesti, uključujući i običnu prehladu i upalu pluća, 4. Opis anatomije i određenih bolesti, 5. Lijekovi, uključujući opijate, laksativi i slično, 6. Čirevi i kožna oboljenja., 7. Operacije, kao što su vađenje kamena i uklanjanje katarakta/mrene, 8. Tretman fraktura. Hipokrat je prvi upotrebio grčku riječ *carcinos*, u značenju rak ili kraba, kako bi pojmovno odredili maligne tumore. A Celz je bio prvi koji je taj termin preveo na latinski kao *cancer*. Kolumela je svoje djelo djelimično bazirao na Celzusovoj izgubljenoj sekciji o poljoprivredi.

Naravno bilo je i određenih dorada i unapređenja u rimsko doba u odnosu na grčko i helenističko razdoblje. Rimljani su preferirali prevenciju bolesti u odnosu na liječenje bolesti, radi čega su se gradile tolike banje, akvadukti, sanitarno – drenažni sustavi, pazilo na čistoću i sl. I pored određenih teorijskih postavki Varona o eventualnom postojanju živih bića, ljudskom oku nevidljivih, koji mogu nanijeti štetu zdravlju, praktično znanje o postojanje bakterija i virusa je za Rimljane bilo nepoznato.

U I. st. n. e. značajan ljekar, ali i farmaceut i botaničar je bio Pedanije Dioskorid (*Pedanius Dioscorides*; Πεδάνιος Διοσκουρίδης; oko 40. - 90. god. n. e.), rodom iz kilikijskog grada Anazarbusa. On je imao ljekarsku praksu u Rimu, a bio je vojni kirug, gdje je stekao odlično iskustvo. Pedanije je napisao golemo djelo na grčkom jeziku Περὶ ὕλης ἰατρικῆς (na latinskom : *De Materia Medica*) o herbalnoj medicini i općenito potencijalnim lijekovima. Ovo djelo je ostalo u upotrebi za narednih 1500 godina. Za vrijeme Nerona i Vespazijana je ljekarsku praksu imao i Aret (Ἀρεταῖος; nazivan i Kapadokljaninom/Καππάδοξ). Aret je spadao u red nekih od najboljih ljekara u historiji. Postoji dvojba da li je bio bliži pneumoticima ili eklekticima. Njegovo djelo je uglavnom sačuvano i sastoji se od po dvije knjige djela *De causis et signis acutorum morborum, De causis et signis diuturnorum morborum, De curatione acutorum morborum, De curatione diuturnorum morborum.* Na prijelazu iz I. u II. st. n. e. bio je poznat ljekar Arhigen ('Αρχιγένης), porijeklom iz sirijske Apameje. On je imao praksu u Rimu za vrijeme Trajana, gdje je uživao značajan ugled zbog svoga znanja i rada. Arhigen je pisao medicinske rasprave, od kojih su samo sačuvani pojedini fragmenti.

U ovom periodu je živio i ljekar i pisac Apolonije Glauk (*Apollonius Glaucus*, Ἀπολλώνιος Γλαῦκος) o kojem se zna vrlo malo izuzev da je imao djelo, danas izgubljeno, o unutarnjim bolestima.

Značajan ljekar je bio Soran iz Efeza, koji je prakticirao medicinu u Aleksandriji i Rimu za vrijeme Trajana i Hadrijana. On je pripadao školi metodika, i bio je jedan od njenih najeminentnijih predstavnika. O njegovom istraživačkom i empirijskom duhu govori podatak da je on jedno vrijeme boravio u Akvitaniji, gdje je liječio neke kožne bolesti koje su tamo u to doba bile vrlo prisutne. On je bio i značajan pisac o medicinskim temama, pa je od njega sačuvano i dosta djela koja obrađuju pitanja ginekologije, fraktura, o akutnim i kroničnim bolestima... itd... Naravno dosta njegovih vrijednih radova je nestalo, koja su

obrađivala farmaciju, dušu (koju je Soran podijelio u sedam dijelova, i kojoj negira besmrtnost)... itd... On je uživao veliku reputaciju i u narednim stoljećima i sv. Augustin ga naziva „*medicinae auctor nobilissimus“*, a Tertulijan "*methodicae medicinae instructissimus auctor*."

Celije Aurelijan (V. st. n. e.) iz Numidije je bio ljekar i pisac iz medicinske teorije, a najpoznatiji je kao prevoditelj sa grčkog na latinski dva djela Sorana o akutnim i kroničnim bolestima. Sačuvani su i fragmenti Celijevog djela „*Medicinales responsiones*“ koji je isto adaptacija Soranovih rasprava.

Muscio ili Mustio je svoju ginekološku raspravu *Genecia* (*Gynaecia*), koja je nastala oko 500. god. n. e. bazirao uveliko na Soranu. Ustvari ta rasprava je skraćeni i pojednostavljeni prijevod Soranovog ginekološkog djela.

Reljef sa sarkofaga koji prikazuje okulistu i pacijenta. Datacija kraj II. – početak III. st. n. e. Danas se nalazi u Ravenna Museo Nazionale.

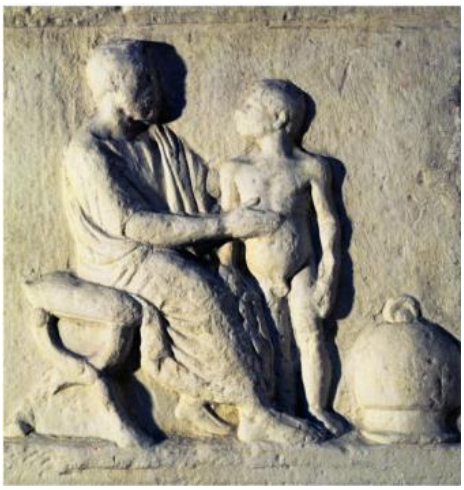

Reljef koji prikazuje pregled kod ljekara. Danas se nalazi u Museo della Civilta Romana.

Postupno se diferencirao i određeni broj specijalnosti kao što su kirurgija, ginekologija, oftamologija, stomatologija...itd... Potrebno je reći i da bavljenje medicinom nije bilo gender segreririrano. Iako su muškarci činili najveći broj ljekara, bilo je i žena koje su se bavile medicinom. Na razvoj pojedinih segmenata medicine su dodatno utjecali i neki praktični zahtjevi tadašnjeg društva. Tako je za razvoj kirurgije zaslužna bila i potreba vojske za saniranjem ranjavanja. Inače je u vojnim jedinicima uvijek bio prirodat i ljekar.

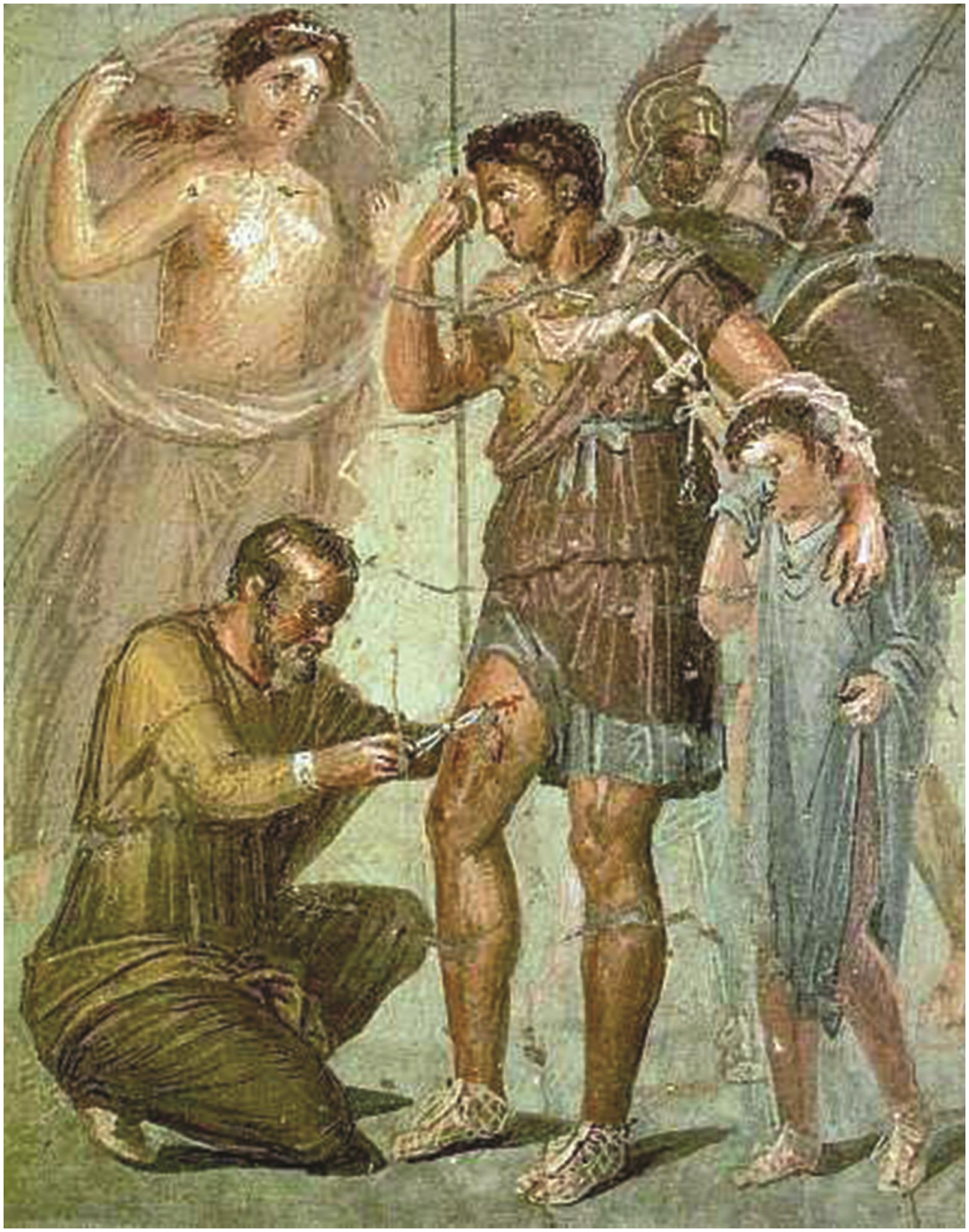

Freska pronađena u Domu Kirurga (Domus del Chirurgo) u Pompejima
koja prikazuje liječenje rane. Sama tematika slike se odnosi na priču o Eneji.

Grčko – rimski ljekari su razvili i čitav niz instrumenata, posebno za kirurške intervencije, kao što su skalpel, kuka (koja je mogla biti oštrog ili tupog tipa), bušilica za kosti, forceps, kateter (pravljen od željeza ili bronce), vaginalni *speculum*, špatula, kirurška pila. Kirurški i drugi medicinski instrumenti su prije upotrebe prvo kuhani u vreloj vodi, čime se vršila njihova dezinfekcija. Medicinski instrumenti su pronađeni i u Pompejima i na drugim područijima. Za anesteziju su se upotrebljavali opijum i skopolamin, a za pranje rana ocatna kiselina. Rimljani su razvili i specifične bolnice koje su omogučavale pacijentima da se u potpunosti oporave.

Medicinski i kirurški pribor pronađen u Domu Kirurga u Pompejima. Danas se nalazi u Museo Nazionale Archaeologico u Napulju.

Reljef koji prikazuje hirurške instrumente. Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u Museo della Civilta Romana u Rimu.

U velikoj mjeri korišteno je i ljekovito bilje, ali ne treba zaboraviti da ni u ovo vrijeme Rimljani i drugi Mediteranci se još uvijek nisu odrekli da lijek traže u molitvama, praznovjericama i magiji.

Od bilja korištenog u antičkoj medicini vrijedi istaći: komorač (smatralo se da ima umirujuća svojstva), oman (koristio se probavu), kadulja (iako je imala i ljekovitu vrijednosti, imala je i golemu religioznu vrijednost), bijeli luk (koristan za čitav niz bolesti kao što su visoki pritisak i srčani problemi, posebno u prevenciji), piskavica (koristila se za upalu pluća), *silphium* (biljka koja se koristila u čitavom nizu prilika; bila je esencijalna za trgovinu Kirene), kora vrbe i mladice sa pupoljcima na vrhu (koristila se kao antiseptik).

Sahrana

Sve što se rodi, mora i umrijeti. Sahrana i rituali vezani za sahranu su u rimskom svijetu bili vezani za drevne „običaje predaka" koji su uključeni u kult i poštovanje predaka. Zato su i pogrebi trebali da budu sredstvo prezentiranja i čuvanja nasljeđa preminulog, familije i gensa kojima je pripadao. Zato su i postignuća preminulog bila slavljena zajedno sa onima njegovih predaka, odnosno članova „ognjišta" kojem je pripadao.

Zanimljivo je da najviše podataka o životu rimskog svijeta imamo zahvaljujući smrti u njemu. Velika većina reljefnih prikaza potiće sa nadgrobnih spomenika. Najviše podataka o svakodnevnom životu u rimskom svijetu potiće iz Pompeja i Herkulanuma koji su konzervirani zahvaljujući smrtonosnoj erupciji Vezuva. Literarna vrela prosto odišu izvješćima o nečijoj smrti. Dok se kod velikana rimske historiografije kao što su Polibije, Livije, Tacit, Dion Kasije i Amijan Marcelin rođenja skoro da i ne spominju, smrt je stalno prisutna. Zanimljivo je da se i rekonstrukcija najranijeg palatinskog sela može izvršiti zahvaljujući modelima koliba koji su služili kao urne.

Rimsko viđenje budućeg života objašnjava važnost ceremonijalnih pogrebnih običaja primjenjivanih u rimskom svijetu. Po tim shvatanjima duša je mogla naći mir samo onda kada bi posmrtni ostatci bili propisno položeni u grob. Ako se ovo ne bi desilo, duša bi bila nesretna i uznemiravala bi familiju, donoseći i nesreći drugima. Zato je izvrođenje odgovarajućih pogrebnih običaja bilo i religiozna dužnosti živih članova familije. Pojmovni izraz za takve obrede →*iusta facere*, ukazuje je da je dostojna sahrana promatrana kao pravo preminulog. U slučaju tijela izgubljenog u moru ili ako tijelo nije otkriveno iz nekih drugih razloga, ceremonije su bile pobožno primjenjene. U tom slučaju bi se podizao prazan grob – kenotaf (*cenotaphium*; „prazan grob" od grčkog κενοτάφιον) u počast preminulog. Pošto su se svi rimski građani, u političkoj teoriji, smatrali članovima jedne velike familije rimske respublike pravilni pogrebni obred je svaki Rimljanin bio dužan da izvede i ako bi naišao na nesahranjeno tijelo drugog rimskog građanina. Ako iz nekog razloga potpuni ritual sahrane ne bi bio moguć, bilo je dovoljno za ceremonijalni pogreb i sreću duše da se raspršri tri puta šaka puna prašine i pijeska iznad pokojnika.

Najdetaljniji sačuvani opisi pogrebnih ceremonija odnose se na osobe visoke ili najviše pozicije, a i same te informacije su sakupljene iz niza vrela, koja potiču iz različitih epoha. Radi toga postoji i opasnost da se način sahrane pojedinaca iz najviše (vrlo malobrojne) elite percepira kao uobičajeni vid pogreba u rimskom svijeta, kao i da dođe do konfuzije u određivanju kojoj epohi pripadaju pojedini oblici pogrebnih ceremonija. I pogrebne ceremonije u rimskom svijetu u toku 1200 godina njegovog postojanja su evoluirale, dograđivale se, dopunjavale ili transformirale zavisno od općekulturološkog razvitka. Ono što je sigurno jeste da su veoma mala djeca sahranjivana jednostavno i tiho (*funus acerbum*),

da nije bilo nekih posebnih ceremonija za robove, da su građani najniže klase sahranjivani bez javne parade. Pogrebi su se uglavnom odvijali noću, izuzev u posljednjem republikanskom stoljeću i u prva dva stoljeća principata.

Pogrebni ceremonijal

Ako bi pojedinac preminuo u svome domu, članovi familije i prijatelji bi se okupili oko njegovog tijela koje se nalazilo na postelji. Dužnost najstarijeg sina (biološkog ili adoptivnog) bila je da glasno imenom pozove pokojnika, kao neki vid običajnog posljednjeg prizivanja u svijet živih. Formalno izvođenje ovog čina (*conclamatio*) on bi izrekao odmah sa riječima *conclamatum est*. Pošto se često duša izjednačavala sa dahom, najbliži srodnici bi zapečatili prelazak duše iz tijela sa posljednjim poljupcem i zatvaranjem očiju pokojnika. Tada bi započele lamentacije i prizivanje pokojnika sa imenom. Nakon toga bi tijelo bilo položeno na zemlju, oprano sa toplom vodom i ritualno očišćeno („pomazano"). Tada se mogla uzeti i posmrtna voštana maska. Onda bi se tijelo oblačilo u odjeću koja prikazuje status koji je pokojnik imao za života i bilo bi položeno na *lectus funebris* u atriju sa stopalima okrenutim prema vratima. Ovo je najčešći bio način koji se odigravao u domovima i vilama, a bilo je nekih drugih načina koji su se održavali prema onima koji su živjeli u insulama.

Krevet na kome se nalazio pokojnik bio je okružen cvijećem, a tamjan je gorio. Ispred vrata doma stavljan bi set grana bora ili čempresa kako bi upozoravao da se u kući desio smrtni slučaj. Sve navedene ritualne radnje sa tijelom pokojnika su obavljali ili njegovi srodnici ili klijenti ili robovi, ali postojali su i oni (*libitinarii*) koji su se profesionalno bavili ovim poslom.

Reljef koji prikazuje ožalošćene iza pokojnika koji leži na kauču. Danas se nalazi u Museo Laterano u Rimu.

Kada bi umrla neka istaknuta ličnost, javni telal bi izrekao sljedeću stilsku frazu: *Ollus Quiris leto datus. Exsequias, quibus est commodum, ire iam tempus est. Ollus ex aedibus effertur*. Tok i organizaciju ove vrste sahrane je određivao i organizirao *designator*.

Pogrebna povorka (*pompa funebris*) se kretala od kuće ili stana pokojnika do pogrebnog mjesta. Tijelo otkrivenog lica su nosili na svojim ramenima sinovi ili neki drugi bliži rođaci. Za mrtvim tijelom su išli u crno obučeni i bez nakita sinovi pokojnika zamotane glave, kćeri bez šminke, a za njima rođaci i drugi članovi familije, prijatelji, klijenti, oslobođenici, robovi. Za razliku od ksnijih epoha kada se na sahranama nastoje suzbijati izražavanje emocija na javnom mjestu, posebno kod muškaraca, u rimskom svijetu se sasvim normalno bilo slobodno izražavanje emocija u širokom spektru i bez suzdržavanja. Veličina, sjaj i prikaz pogrebne procesije su zavisila od bogatstva, ugleda i utjecaja pokojnika. Na početku procesije su se mogli nalaziti i muzičari koji su se specijalizirali u pogrebnoj muzici, oni koji bi pjevali tužaljke, te profesionalne narikaće i plesači. Značajnu ulogu u ovom kultu predaka su imale i voštane posmrtne maske, koje su modelirane direktno sa lica pokojnika. Jedan od plesaća je bio obučen u odijelo pokojnika (sa svim znacima dostojanstva, odlikovanjima i znacima funkcija i službi) i nosio je njegovu voštanu masku, te je gestikulirajući oponašao pokojnika i tako ga predočavao svjetini. Drugi glumci i plesaći su nosili voštane maske drugih predaka, oponašajući ih. To je predstavljalo simboliku da su se pokojni preci vratili među žive, kako bi ispratili svoga potomka u svoj svijet senki. Nakon toga bi išli memorijali velikih djela koja je učinio preminuli. Procesiju bi pratili i nosioci baklji, čak i ako bi se ona dešavala po danu, kao reminisencija na drevni običaj sahranjivanja po noći.

Nobilske i druge utjecajne familije su izlagale prikaze predaka (sing.: *imago*; plur.: *imagines*) u atriju. *Imagines* su bile uređene u vidu obiteljskog stabla (*stemma*), sa kraćim naslovom (*titulus*) koji sabire dužnosti, časti i dostignuća koje je predak postigao (*res gestae*). Uglavnom su to bile portretne biste. Servije navodi da je čak 600 imagines bilo izloženo na sahrani mladog Marcela, Augustovog nećaka,

Za istaknute pojedince, pogrebna procesija bi se zaustavila na Forumu, gdje je mrtvo tijelo podignuto. Glumce sa voštanim maskama, posadiše na kurulske stolice zato jer oni simbolički predstavljaju pokojnikove pretke koji su obnašali javne funkcije. To je bio simbolički prikaz skupa predaka koji su dočekivali u svoje „društvo“ najmlađeg pokojnika. Po Polibiju, to „uskrsnuće“ predaka je imalo veliki efekt na prisutne prilikom sprovoda. Tada bi se sa rostre u znak sjećanja na pokojnika održao i eulogij (*laudatio funebris*; pogrebni govor - panegirik) i pogrebna pjesma (*nenia*). U govoru, koji bi izricao sin ili neki bliži srodnik, isticale bi se vrline i dostignuća pokojnika i historija njegove familije. Tada bi došlo i do pretjerivanja u izrečenim podacima. Za vrijeme Republike, panegirici su bili manje uobičajeni, ali su zato više bili cijenjeni. U postrepublikansko doba, laudacije su bile češće davane, posebno članovima imperijalne vladajuće. Naravno, ovakva detaljna i velika

ceremonija je bila primjenjivana samo kod najbogatijih i najutjecajnijih pojedinaca. U vremenima epidemije, ove ceremonije se nisu primjenjivale. Laudacije se nisu morale održavati samo na forumima, nego su se održavale i u privatnosti doma ili prilikom samoga pogreba.

Ovi govori su nekada bili i izraz političkog mišljenja, npr. kada je Cezar održao govor u spomen svoje tetke u kojem je hvalio popularske lidere, te čuveni govor Marka Antonija na pogrebu Cezarovom. Ovaj govor je bio tako pripremljen i održan da je praktički „lansirao" Cezara na mjesto lidera popularske stranke i označio je ponovno okupljanje raspršenih marijevaca.

Zakonik 12 ploča je zabranjivao sahranu pa i samu kremaciju preminulih unutar Grada (pomeriuma), i to pravilo se proširilo širom rimskog svijeta i zadržalo sve do kraja njegovog postojanja. Nakon što je procesija došla do grobnog mjesta, dalja procedura je varirala zavisno od epohe, ali u doba klasičnog rimskog svijeta tri stvari su bile zajedničke i neophodne u svim razdobljima: 1. sveto posvećenje počivajućeg mjesta, 2. prosipanje zemlje iznad posmrtnih ostataka i 3. pročišćenje onih koji su „umrljani" smrću koja se desila.

U drevna vremena, ako bi se tijelo skeletno sahranjivalo, ono bi bilo spuštano u grob ili na kauču na kojem je bio donesen na grobno mjesto ili u mrtvačkom sanduku od pečene gline. Ako je tijelo bilo spaljivano, kopan je plitki grob i popunjavan je suhim drvećem, iznad kojeg bi se smještalo tijelo. Onda bi se izvršila kremacija i na pepeo bi se nabacio zemljani humak. Grob u kojem je tijelo bilo spaljeno nazivalo se *bustum*, i bilo je sveto posvećeno uobičajenim pogrebnim ceremonijama.

U velikoj većini slučajeva u klasičnom rimskom svijetu se primjenjivala incineracija (kremacija, spaljivanje tijela pokojnika). Ali i tada je kao ceremonijalna neohodnost bio običaj da se neki mali dio ostataka (*resectum*), uobičajeno kost prsta, zakopa u zemlju (kao neki atavizam drevnijeg skeletnog sahranjivanja). Ako bi se tijelo spaljivalo, oni bi se nosilo do mjesta zvanog ustrina, koje nije smatrano dijelom groba i smješteno je nad hrpu drveta (*rogus*). Na njih su onda bacani mirisi, parfemi, začini, pokloni i uspomene od strane prisutnih osoba. Vatru je upalio jedan od srodnika, koji je odvraćao lice za vrijeme ovog čina. Nakon što je vatra prestala goriti, žar je ugašen sa vodom ili vinom i prisutni su pozvani na posljednji oproštaj sa preminulim. Prisutni su zatim bili prskani tri puta vodom pročišćenja, i zatim su izuzev neposredne familije ostali napuštali mjesto spaljivanja. Pepeo bi bio sakupljen u tkanine, kako bi se osušilo, a ceremonijalna kost se zakopavala. Izuzetak je bio gens Kornelijevaca koji se tradicionalno sahranjivao inhumacijom (skeletno sahranjivanje kao što je danas uobičajeno u abrahamističkom svijetu). Jedino je Kornelije Sula incineriran, iz straha da bi njegov grob mogao biti namjerno oskrvavljen od političkih protivnika i kosti iskopane i obeščašćene. I bebe koje su bile umrle prije nego što bi doživjele 40 dana života bi bile skeletno sahranjivane. U kasnom periodu antike, kada

je kršćanski svijet sve više zamjenjivao rimski svijet, polako se gasila incineracija i prelazilo se na inhumaciju.

Do doba Cicerona bila bi prinošena žrtva boginji Ceres i htoničnim božanstvima. Kod uglednijih i bogatijih žrtvovala bi se svinja, a kod onih koji nisu mogli priuštiti svinju prinosile bi se libacije vina, tamjana, žito ili njegove prerađevine, plodovi voća ili povrća... itd... Dijelovi žrtvovane životinje bi se podijelili prisutnima, a jedan dio bi bio stavljen uz pokojnika. Ovo bi tako predstavljalo simbolički posljednji zajednički obrok pokojnika (*silicernium*) sa živima. Nakon toga bi se ožalošćeni vratili u svoje domaćinstvo, koje bi bilo pročišćeno darivanjem Larima i tako bi se završio pogrebni ceremonijal.

Reljef na funeralnoj steli koji prikazuje ritualni obrok prilikom pogreba.
Potiče iz Erdeka, a danas se nalazi u Arheološkom muzeju u Istanbulu u Turskoj.

Neko vrijeme nakon kremacije, kada je pepeo imao dovoljno vremena da se u potpunosti osuši, članovi familije ili prijatelji su odlazili do mjesta spaljivanja, uzimali pepeo koji je bio zamotan u tkanine i prebacivali ga u urne koje bi se odlagale u grobnice. Nakon

pogrebne ceremonije još neko vrijeme bi se nastavile pogrebne ritualne ceremonije. Deveti dan od pogreba bi se održavao *sacrificium novendiāle*. Tada bi se održavala u domaćinstvu preminulog *cena novendialis*. Tradicionalno su na ovaj dan nasljednici preuzimali svoju baštinu a bile su priređivane i pogrebne igre (naravno kod onih koji su to mogli priuštiti). Period žalosti ako je umro najbliži član familije je trajao deset mjeseci, za umrlog odraslog rođaka period žalosti je trajao 8 mjeseci, a za dijete – rođaka (u starosti između 3. i 10. godine) onoliko mjeseci koliko je preminulo dijete imalo godina. Žalobni period od 10 godina ukazuje na veliku drevnost i konzervativnost običaja sahranjivanja, jer je desetogodišnji ciklus bila ustvari romulovska godina.

Na mrtve se sjećalo prilikom odgovarajućih praznika, koji su mogli biti i javnog i privatnog karaktera.U februaru umrlima je bio posvećen devetodnevni festival *Parentalia* ili *dies parentales*, koji se nastavljao na praznik *Feralia*, kada bi se umilostivili zli duhovi preminulih. Održavanje ovih festivala u februaru je drevnog i simobličkog karaktera, jer je prije prelaska na godinu koja počinje sa 1. I., sa februarom završavala godina.

Za vrijeme *Parentalia*, članovi familije bi se okupili na groblju i nudili jela precima, a i sami se gostili vinom i hranom. Inače bi se grobovi posjećivali i drugim prilikama, kada bi se nudila hrana i vino.

Na praznike *Violaria* („Festival ljubičice") i *Rosaria* („Festival ruža") krajem marta i maja su se dijelile ljubičice i ruže među rođacima i postavljale na grobove ili sipale iznad urni. Proslavljale su se i rođendani ili dani sahrane osobe koja bi se komemorirala. Na sve ove prigode prinosili su se darovi u hramovima bogovima, a na grobovima manima preminulih. Kod grobova bi se tada održavala i gozba za članove familije, rođake i prijatelje, a „nudila" bi se i hrana mrtvima.

Rimljani su ponekada prihvatali i neke strane običaje koje bi uključivali u sustav svojih pogrebnih aktivnosti. Tako su u literarnim vrelima i u arheološkim podacima nailazi na svjedočanstva da se pokojniku u usta stavljao „Haronov novčić", što se povezuje sa grčkim mitom o Haronu koji na svome čamcu prevozi sjene mrtvih u podzemni svijet, preko rijeke Styx. Tim novčićem bi se onda plaćao prijevoz. Balzamiranje nije bilo uobičajeno i smatrano je uglavnom egipatskim običajem, sa samo nekoliko slučajeva koji su evidentirani van prostora Egipta.

Grobnica

Što se tiče izgleda groba i grobnog mjesta, tu je vladala prilična šarolikost. Rimski svijet nije bio homogen u pogledu izgleda grobnih mjesta i nadgrobnih spomenika. To je zavisilo primarno od materijalnih sredstava, ugleda i tradicije pokojnikove familije. Uz to, i skoro 1200 godina postojanja rimskog svijeta uvjetovale su i kronološke različitosti u izboru, izgledu i veličini groba, grobnice i prostora oko njih. Ipak je osnovna misao vodilja, bez

obzira na epohu i uložena sredstva, prilikom sahranjivanja bila da grob treba da predstavlja novi dom za pokojnika. Najprostiji vid bi bilo sahranjivanje u urne, koje su u ranija vremena imala oblik doma ili sobe. Ovi grobovi nisu imali sepulkarne prostorije, i ostaci su ostavljani u zemlji ispod nadgrobnog spomenika (slično današnjoj većinskoj praksi). U ovom slučaju cijev (od olova) bi vodila od počivališta do površine, i kroz nju bi se slivali kao posvetni darovi slijevalo vino, mlijeko ili nešto drugo.

Bogate familije su mogle konstruirati monumentalne zajedničke grobnice koje su imale dekorirane prostorije u kojima su se čuvali posmrtni ostaci više njenih generacija. Glavni i najvažniji dio te grobnice bila je zatvorena prostorija (*sepulcrum*), čiji je pod uobičajeno ispod nivoa okolnog zemljišta i do kojeg se spuštalo sa manjim stepeništem. Oko baze zidova je vodila uzdignuta platforma (*podium*) na koju su se smještali mrtvački kovčezi ako bi se pokojnici sahranjivali inhumacijom. Urne su se smještale ili na spomenuti *podium* ili u niše koje su građene u zidu. Često se u ovom grobnicama nailazi na oltar ili neki drugi tip svetilišta, na kome su se nudili darovi manima, odnosno dušama preminulih. Vrlo čest nalaz u grobnicama su bile i svjetiljke. Zidovi, podovi i stropovi su bili dekorirani istim stilom kao i da je riječ o domu živih, pa se i tamo nailazi na vrijedne mozaike i freske. I predmeti koje je pokojnik za života volio su ili spaljivani zajedno sa njim prilikom incineracije ili polagani u grob, posebno je to bio slučaj ako je bila riječ o nečemu što je bilo vezano za njegovo zanimanje. U tim zajedničkim grobnicama bi se sahranjivali i *hospites,* koji bi umrli daleko od sopstvenih domova, i oslobođenici te familije. Princepske vladajuće familije su imale svoje mauzoleje, kao što su Augustov mauzolej i Hadrijanov mauzolej.

Vanjski izgled monumenata je mogao biti različit, pa je tako mogao biti oblika oltara ili hramova, a bilo ih je i u obliku slavoluka sa nišama. U Pompejima se nekoliko puta nailazi na oblik polukružne klupe (koja je mogla biti natkrivena ili otkrivena), i koja se koristila za razgovor i časkanje van sopstvenog doma.

Prostori koje su zauzimale grobnice su zavisili od sredstava sa kojima su njegovi graditelji raspolagali i bili spremni da u njega ulože. Inače se uvijek nastojalo da ovi monumenti zahvataju što širi prostor, kako bi zona grobnice mogla primiti i biti komforna za članove familije koji su posjećivali grobove svojih umrlih na određene regularne religijske praznike. Ako je prostor bio mali (kao u velikoj većini današnjih grobova), onda bi se bar postavljala klupa ili stolica. Znatno skuplje i monumentalnije grobnice su imale veći ne samo unutrašnji nego su zahvatale i širi okolni, vanjski prostor i mogle su imati zaklone, hladnjake, pa čak i ljetne („baštenske") kućice, pa čak i blagovaonice na kojima bi obilježavale godišnji praznici i održavale određen kultne radnje. I privatna mjesta za kremaciju (*ustrinae*) se spominju. Zato su i pojedine grobnice izgledale i kao parkovi, sa drvećem i cvijećem, vrelima ili bunarima, rezervoarima vode ili fontanama, pa i kućama u koje bi se smještali robovi ili oslobođenici zaduženi za održavanje grobnica.

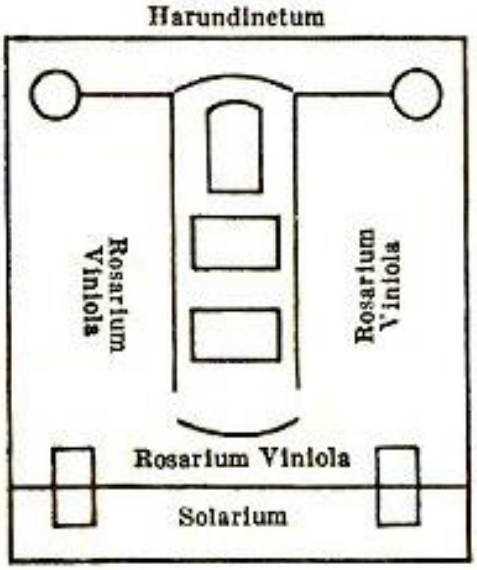

U sredini parka je smještena *area*, odnosno prostor za grobnicu sa nekoliko objekata, od kojih je jedan bio skladište (*horreum*). Oko grobnice su se nalazili redovi ruža i ljubičica, koje su se koristile u praznicima. Oko njih su se nalazili vinove loze smještene na rešetke od drvenih letvi (*vineolae*). Postojali su i terasa (*solarium*), dva bazena (*piscinae*) povezana jednim malim kanalom sa *area*. Sve je to okruživala neka vrsta žive ograde (*harundinetum*). Ova vrsta grobnice okružena sa dodatnim, parkovnim i drugim sadržajima se zvala *cepotaphium*.

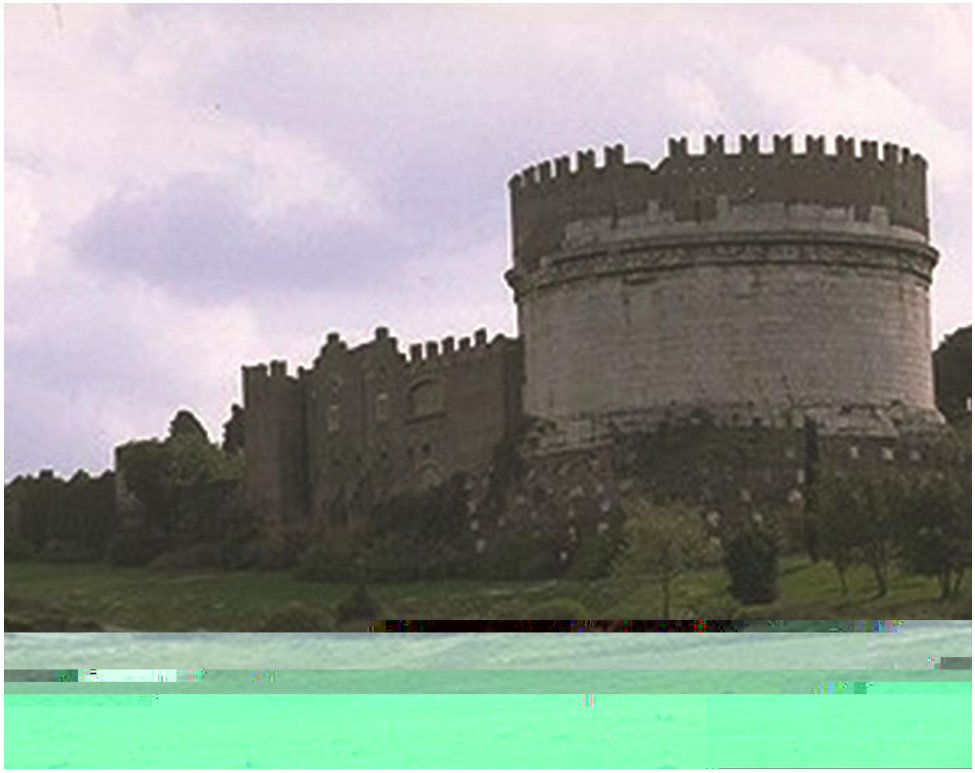

Monumentalna grobnica Cecilija Metela duž *via Appia*.

Ulaz u *Sepulcrum Scipionum* („Grobnica Scipiona" duž *Via Appia*) koja je bila familijarna zajednička grobnica Scipiona, u funkciji od početka III. st. p. n. e. do I. st. n. e. Zanimljivo je da su tamo bili sahranjeni i neki koji nisu bili iz roda Kornelija Scipiona, kao pjesnik Enije, a da nisu sahranjeni neki istaknuti Scipioni, kao što su Afrikanac Stariji i njegov brat. Ova grobnica se vremenom pretvorila u neku vrstu porodičnog muzeja.

Naravno, ove monumentalne grobnice sa parkovima i dodatnim sadržajima su bile vrlo rijetke, i velika većina stanovništva se sahranjivala u znatno skromnije zajedničke ili individualne grobnice.

Nadgrobni spomenik Scipiona Barbata sa čuvenim natpisom.
Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju.

Urne sa posrmtnim ostacima bi se mogle skladištiti u posebnom građevinskom objektu koji se nazivao kolumbarijum/*columbarium*, i koji je većim dijelom građen pod zemljom. Iznad vrata na ulazu u kolumbarijum bi se nalazio natpis koji je davao imena vlasnika, datum podizanja i druge podatke. Ove građevine za razliku od zajedničkih familijarnih grobnica su mogli biti otvoreni i ostalim ljudima, koji bi platili vlasniku kolumbarijuma grobno mjesto u njemu. Podizanje i posjedovanje kolumbarijuma su bili isplativ posao za poduzetne pojedince, jer im mušterija nikada nije nedostajalo. Kolumbarijumi su bili pravouglog oblika, sa velikim brojem niša (zvanih *columbaria*) koje su se nalazile u regularnim nizovima koji su mogli biti horizontalni (*gradus*) i vertikalni (*ordines*). U velikim kolumbarijima bilo je mogućnosti za komotan smještaj do 1000 urni. Kao što je već rečeno vezano za zajedničke grobnice, postojali su oko zidova i *podiumi* na koje bi se smještali sarkofazi u koje bi se smještali pokojnici koji bi bili skeletno sahranjivani. Nekada bi za istu svrhu bile iskopavane i posebne prostorije ispod poda. Na *podium* su takođe bile i niše, kako se ne bi „trošio" prostor uzalud. Ako je visina zgrade bila dovoljno velika, drvene galerije bi se podizale oko zidova. Do prostorije se dolazilo stepeništem koje je isto sadržavalo niše. Svjetlost se dobijala zahvaljujući malim prozorima blizu stropa. I zidovi i podovi su bili uređeni i dekorirani.

Ove građevine svoj naziv kolumbarijum duguju sličnosti sa golubnjacima.

Posebno je lijep kolumbarijum Pomponija Hilasa (*Pomponius Hylas*), koji je bio bogat freskama, dekoracijama i vrijednim mozaicima. Ovaj kolumbarijum je bio smješten blizu *Porta Latina* na *Via Appia*.

Edikula

Ostaci kolumbarijuma u Ostiji.

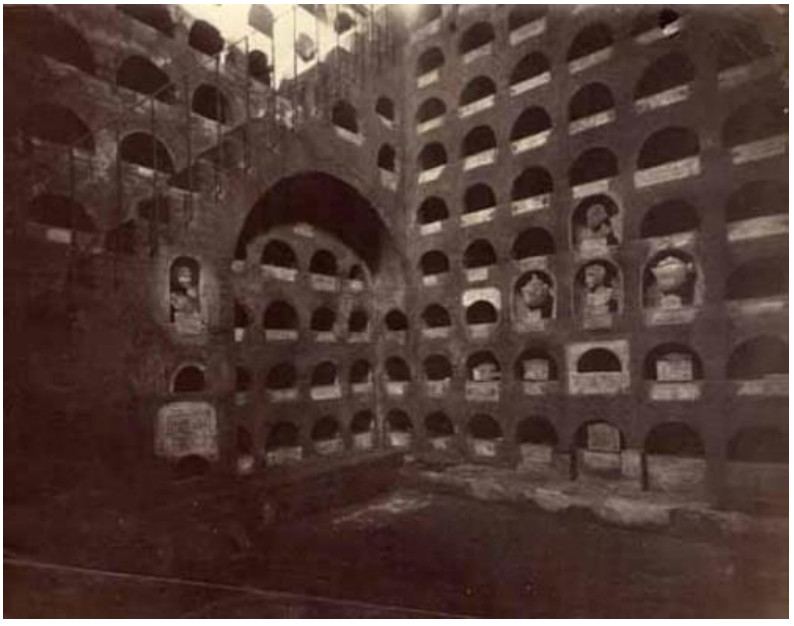

Columbarium na Vigna Codini na *via Appia*.

Niše su bile češće polukružnog oblika, a nekada i potpuno pravokutne. Neki od kolumbarijuma su imali donje redove pravokutne, dok bi oni gornji bili lučni. Niše su uobičajeno sadržavale po dvije urne (*ollae, ollae ossuariae*). Povremeno su niše bile

pravljene dosta duboko za dva seta urni, sa tim da bi one iza bile podignute malo iznad onih ispred. Iznad ili ispod svake niše je na zidu bio pričvršćen mramorni *titulus* na kojem se nalazilo ime vlasnika niše. Ako je osoba tražila za svoju familiju grupu od 4 ili 6 niša, bilo je uobičajeno da se one označe nekom zidnom dekoracijom kako bi se pokazalo da one čine neku zajednicu; često bi se i podizali stubovi sa strana kako bi se odavao utisak prednje strane hrama. Ove grupe su se zvale edikule (*aediculae*). Niše u višim redovima su bile jeftinije, nego one što su bile bliže podu. One pod stepeništem su bile najmanje poželjne. Urne su bile od različitog materijala i bile su običajene cementirane za dno niše. Poklopci su bili pokretljivi. Na urnama su bila ispisana imena pokojnika čiji su se ostaci nalazili u njima, ponekad sa danom i mjesecom, a rijetko godine smrti.

Urne, bez obzira da li se nalazile na skromnom ili monumentalnom grobnom prostoru su u većini slučajeva i same bile od iznimne umjetničke, pa i historijske vrijednosti. Mnogo se ulagalo u ljepotu i izgled urni, i one su bile reljefno ili na neki drugi način dekorirane. Na urnama su se mogli nalaziti i natpisi, najčešće imena pokojnika i njegove familije, eventualno godine starosti i dostignuća u toku života. Materijali za izradu urni su mogli biti različiti i to mramor, obični kamen, glina, staklo.

Staklena urna sa pepelom. Potiče iz Augustoritum (danas Limož / Limoges u Francuskoj). Datacija druga polovica I. st. n. e. Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku. U I. st. n. e. staklene posude su postale popularan izbor za upotrebu kao grobnih urni.

Rimska grobna urna sa poklopcem. Danas se nalazi u Walters Art Museum. U njoj se nalaze posmrtne ostaci žene po imenu *Novia Clara*. Drške su u obliku Zeusa – Amona.

Etrurska bronČana grobna urna sa poklopcem. Nalazi se u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

Mramorna grobna urna sa natpisom i reljefom. Datacija kasno I. st. n. e.

Rimska grobna mramorna urna. Datacija augustovsko doba.

Grobna urna sa reljefnim prikazom oružja i ratnih trofeja. Datacija prva polovica I. st. n. e. Nađen blizu lokaliteta Anagni, sjeveroistočno od Rima. Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

Grobna urna sa reljefnim prikazom posvetnog darivanja.

Urna sa natpisom iz Donje Pecke kod Mrkonjić Grada, BiH.

Urna sa natpisom iz Doljana kod Bihaća, BiH.

Rimski sarkofag koji reljefno prikazuje Heraklova djela, nalazi se u Arheološkom muzeju u Konji, Turska. Datacija cc. 250 – 260. god. n. e.

U kasnijim periodima počinju se koristiti sarkofazi za pohranu posmrtnih ostataka, koji su bili često ukrašeni reljefima vanredne umjetničke ljepote. Prikazi su mogli biti različite tematike, od one mitološke pa do nekih historijskih i pejsažnih pojava, te kultnih i filozofskih tema.

Nadgrobni reljef familije Publija Gesija (*Publius Gessius*).

Na grobnom mjestu bi se nalazili i epigrafski spomenici (često sa reljefnim prikazima), koji su ovjekovječivali pokojnikovo ime, njegova postignuća (ako ih je bilo), godine starosti, i dedikante. Ovi epitafi, koji su najčešće vrlo sažete informacije, mogu otkriti i filozofska i religijska uvjerenja pokojnika. Npr. epitafi onih koji su bili bliski epikurejskom učenju bi često izražavali formu: *non fui, fui, non sum, non desidero* (nisam bio, sam bio, nisam, ne želim), što u „lakonskoj formi" simbolizira pokojnikovo postojanje.

Želja za ovjekovečivanjem pokojnika je glavni razlog da se grobna mjesta (svih mogućih tipova i arhitektonskih oblika) nalaze uzduž strana cesta i puteva koji povezuju gradove, naselja, sela i rustične vile. Uzduž *via Appia* nalazi se veliki broj grobova, nekropola, mauzoleja, zajedničkih grobnica i kolumbarijuma, posebno iz reda drevnih uglednih rimskih familija. Sličan raspored se vidi i u „Ulici grobova" kada se izlazi iz Pompeja. Rimska opsesija da neko nastavi svoje postojanje u kolektivnom sjećanju dovela je do toga da natpisi budu što izražajniji, kao i grobnice impozantnije i raskošnije. Ne samo civilni, nego i vojnički grobovi su često grupirani duž rimskih cesta i puteva. Vojnički grobovi se često nalaze na putevima koji vode iz tabora. Pored sahranjivanja uz ceste, postojali su i drugi grobni prostori, manje primjetni i manje skupi, a sahranjivalo se i na farmama i seoskim posjedima. Pojedini rodovi i familije su imale i svoje zasebne grobne prostore, kao i mnogobrojni kolegiji.

„Ulica grobova" u Pompejima.
Slika je nastala između 1890. i 1900. god.

„Ulica grobova" u Pompejima.
Slika je nastala između 1890. i 1900. god.

Za vrijeme Republike na istočnom dijelu Eskvilina se nalazilo odlagalište za sve ono što odvodni kanali Grada ne bi mogli odnijeti. Također na istom prostoru su bile i grobnice (*puticuli*), koje su bile obične jame u zemlji. Tu bi se jednostavno bacali posmrtni ostaci, kao smeće na odlagalište. Tako bi to postajalo počivalište za odbačene robove, izopćenike...itd... Ove grobnice su bile loše održavane, nekada i prepunjene pa je ovo eskvilinsko područje bilo nenastanjivo i izvor potencijalno najgore zaraze ili zagađenja.

U te jame se nekada vršilo i brzo, masovno sahranjivanje umrlih uslijed epidemija. U augustovsko doba, opasnost za zdravlje i čistoću Grada je postala tolika da je odlagalište pomjereno na znatno veću udaljenost, Eskvilin je pročišćen, a jame – grobnice su zatrpane. Tu je nastao park, poznat pod nazivom Meceninin park (*Horti Maecenatis*). Pogubljeni kriminalci, na osnovi presude suda, se nisu uopće sahranjivali, nego su njihove lešine ostavljane pticama i životinjama (što se smatralo najvećom kaznom) na mjestu egzekucije.

Velika rimska nekropola nalazi se na prostoru Alyscamps, izvan zidina starog dijela južnofrancuskog grada Arla. Riječ je ustvari o dijelu ceste koja vodi prema gradskim kapijama. I u kršćanskom svijetu su se na ovom lokalitetu nastavljala sahranjivanja.

Vojnički odnos prema smrti

Posebno je kult mrtvih bio izražen kod vojnika i drugih profesija čiji je posao uključivao i eventualnu smrt. Vojnici su tako pokazivali posebnu sklonost da dostojno sahrane svoje drugove. Često uslijed ratnih okolnosti i brzine razvijanja operacija nisu dozvoljavali održavanje pravilnog rituala, a za vojnike koji bi poginuli na protivničkom području, vjerojatno su davane masovne kremacije ili sahrane. U slučaju kada bi prilike to

dozvoljavale, poginuli drugovi bi bili kremirani, i njihov pepeo bi bio prebačen na predviđeno grobno mjesto. Zbog te vojničke posvećenosti kultu mrtvih, načinjen je veliki broj epigrafskih spomenika (sa ili bez reljefa) u spomen palim ili umrlim vojnicima i veteranima. Ako tijelo nije bilo pronađeno, onda bi se pokojnik komemorirao sa kenotafom. O posvećenosti tome da se dostojno sahrane drugovi po oružju, govori i primjer poginulih legionara i auksilijara iz Varove armije. Kada je Germanik sa svojom armijom došao na mjesto uništenja Varove armije u Teutoburškoj šumi, prvo što je uradio bilo je da se sakupe razbacani i neshranjeni ostaci poginulih vojnika, i da se dostojno sahrane pod jednim humkom. Za vrijeme principata jedan dio vojničke plate se odvajao i stavljao u poseban fond iz kojeg su se financirali pogrebni troškovi, uključujući i ritualno jelo, sahranu i komemoraciju.

Natpisi na vojničkim nadgrobnim spomenicima uglavnom daju osnovne podatke o pokojnom vojniku ili veteranu, ime, jedinicu, godine starosti, godine službe i možda imena dedikanata. Reljefi mogu biti vrlo raznovrsni i tako između ostalog prikazuju i starješine sa insignijama činova, obične vojnike sa oružje, konjanike kako jašu (često iznad tijela oborenog neprijatelja).

Pogrebni zavodi/kolegiji

Inače su ovi pogrebni zavodi (*collegia funeraticia*) postojali i za civile i za vojnike. Rimska svijest je podrazumijevala dostojnu brigu o umrlim, zato je i postojao razvijen i raširen sustav koji se brinuo o sahranama, pa su i esnafi/kolegiji, kao i druge asocijacije (npr. gladijatora) brinuli o pogrebu svojih članova, pa i gradnji kolumbarijuma. Iako su se ovi kolegiji mogli zvati različitim imenima kao npr. *cultores* ovog ili onog božanstva, *collēgia salutaria, collegia iuvenum*, njihove metode rad i razlozi postojanja su bili praktično isti. Ako su članovi imali osigurano grobno mjesto za sebe, oni su poradi održavanja neophodnih pogrebnih troškova, uplaćivali u zajednički fond određenu članarinu. Kada bi član umro, iz zajedničkog fonda bi se plaćala sahrana i odgovarajući obredi, a komitet kolegija bi nadzirao da su obredi na pravilno održani. Kolegij bi na odgovarajuće datume i praznike posvetio i kolektivno darivanje sjenima umrlog. Ako je svrha kolegija/zavoda bila izgradnja i održavanja kolumbarijuma, prvo bi bio određen trošak za planiranu radnju koji bi zatim bio podijeljen na udjele (*sortes viriles*). Svaki član je po svojim mogućnostima učestvovao u ovom trošku i njegov udjel bi se slivao u zajedničku blagajnu. Nekada bi neki zadužbinar sam platio čitav trošak za gradnju kolumbarijuma, pa bi on postao počasni član kolegija sa titulom patrona. Podizanje kolumbarijuma bi bilo povjereno kuratorima, izabranih kockom, koji su načelno bili najveći udionici u zajedničkom fondu i najuticajnije osobe. Oni su sklapali pogodbe za radove i nadzirali gradnju i pratili utrošak novca. Služba kuratora je bila smatrana veoma počasnom, pa se njihova imena pojavljuju na natpisima izvan gradnje. Ovi pojedinci bi na svoj trošak nekada dali da se dekorira i unutrašnjost

građevine, srede niše ili podignu dodatni sadržaji oko grobnice, kao hladnjaci ili blagovaonice. Nakon završetka gradnje, kuratori bi dijelili niše članovima i to na osnovi određenih pravila i reda. Pošto sve pozicije i niše nisu imale jednaku vrijednost i poziciju, kuratori bi cijeli prostor (što je moguće poštenije) podijelili u sekcije (*loci*), koje bi se onda ždrijebom dijelile udionicima u zajedničkim troškovima. Svako je imao onaj broj *loci* koji je odgovarao visini njegovog udjela, iako su ove sekcije mogle biti na potpuno različitim stranama kontubernijuma. Članovi je bilo dozvoljeno da raspolažu svojim dijelovima grobnice po sopstvenoj želji, mogli su ih prodati, založiti, zamijeniti, pokloniti. Pojedini veći ulagači su ustvari ulazili u posao oko izgradnje kontubernijuma ne kako bi osigurali za sebe i svoju familiju posljednje počivalište, nego kako bi mogli zaraditi i ostvariti profit. Oni koji su posjedovali određene dijelove kontubernijuma su stavljali na njih svoja imena, a mogli su staviti i stupove i statue... Neki *tituli* su mogli uz ime vlasnika niše ili grupe niša da daju i broj i poziciju njegovih *loci* ili *ollae*. Nekada bi *tituli* bilježili i prodaju ili kupovinu niša i ime bivšeg vlasnika. Nekada imena na urnama ne bi odgovarala imenima na titulima iznad niša, pokazujući da je vlasnik niše prodao samo dio svoga posjeda ili da kupac niše nije zamijenio titul. Troškovi održavanja su plaćani vjerojatno iz članarine članstva.

Jedan titul ima sljedeći sadržaj: L · ABVCIVS · HERMES · IN · HOC / ORDINE · AB · IMO · AD · SVMMVM / COLVMBARIA · IX · OLLAE · XVIII / SIBI · POSTERISQVE · SVIS („Lucije Abucije Hermes / *Lucius Abucius Hermes* je osigurao u ovom redu, od najnižeg do najvišeg, 9 niša sa 18 urni za sebe i svoje potomke").

Sačuvan je i pravilnik jednog od pogrebnih zavoda (po imenu *collegia salutaris Dianae et Antinoi*), zahvaljujući jednom natpisu iz 136. god. n. e. iz Lanuviuma. Taj pravilnik regulira troškove učlanjenja, mjesečnu članarinu, pogreb članova, i raspored za sastanke i zajedničke večere. Rimljani su nekada kršćane smatrali i nekom vrstom pogrebnih asocijacija. Zanimljivo je da su pogrebne asocijacije i zavodi ostavljani na miru, ako je i Država nekada zabranjivala udruživanje u skupine, organizacije i asocijacije. Bilo je i poduzetnika koji su prodavali prostor za smještaj urni osobe koje ili nisu bile dovoljno bogate da podignu sopstvene grobove ili nisu mogle potraživati pravo na sahranu na nekom rodovskom ili familijarnom grobnom prostoru ili nisu mogli na neki drugi način osigurati grobno mjesto (preko npr. kolegija zanatlija, vojske, gladijatora). Bilo je i slučajeva da neki zadužbiran javnom donacijom osigura grobni prostor za svoje sugrađane. Patroni bi brinuli za sahrane svojih klijenata, i obrnuto. Iz svega izloženog, jasno je da je velika većina rimskih građana bila dostojno sahranjivana.

Zbog svojih eklektičnih shvatanja, klasični rimski svijet (za razliku od abrahamističkog svijeta) nikada nije bio načisto sa tim šta se dešava nakon smrti. Tumačenja različitih religija, kultova i mitologija su se miješala sa filozofskim shvatanjima i razumijevanjima. Po epikurejcima duša je bila tanko tkivo atoma koji se nakon smrti raspršе u svemiru, te da su mitovi koji govori o zagrobnom životu obična fikcija.

Rimska imena

Crte rodovskog (gentilnog) poretka najbolje su se očuvale u rimskim imenima.

Muškarci

U najranije doba, o kome govore samo podaci koje prenosi tradicija, imena su bila jednostavna i monotematska (izražavala su samo jednu ideju i pojam, a ne dva kako se to često sreće i u modernim imenima) i sastojala su se samo od osobnog imena, npr. *Romulus, Remus, Faustulus*. Ubrzo se uz to osobno ime počelo koristiti i rodovsko/gentilno ime, koje je postalo srž nečijeg nominiranja (*Numa Pompilius, Ancus Martius, Tullus Hostilius*). Kako se povećavao broj stanovnika, a rodovi se sve više granali, javila se i potreba za nominiranjem tih grana u pojedinim gensovima. Ovaj proces prihvatanja nominiranja grana gensa je bio postupan, zavisan od veličine određenog roda i njegovog značenja i njegove tradicije historije (rodovi sa starijom historijom su načelno imali više grana npr. Klaudiji, Korneliji, Semproniji). Bilo je pojedinaca i do duboko u Kasnu Republika koji su nosili samo osobno i gentilno ime. Ipak se neki standardni oblik imena rimskog građanina muškarca sastojao od tri (*tria nomina*) i više dijelova:

1. Osobno ime (*praenomen*). Prenomen u rimskom društvu nije igrao veliku ulogu i često se u imenu nekog pojedinca navodilo umjesto punog ličnog imena samo prvo slovo imena. Postojao je vrlo mali broj ličnih imena koje su Rimljani upotrebljavali. Iako to nije bilo nigdje propisano, za očekivati je bilo da najstariji sin dobija prenomen svoga oca, a ostali sinovi prenomene svojih djedova, pradjedova i stričeva. Zato su pojedini rodovi i njihovi ogranci generacijama koristili specifičnu grupu prenomena. U rodu Kornelija najčešće su se koristili prenomeni *Aulus, Gnaeus, Lucius, Marcus, Publius, Servius* i *Tiberius*, u rodu Julija *Lucius, Caius, Sextus* i *Vopiscus* (ali je rano izašao iz upotrebe), u rodu Emilija *Caius, Gnaeus, Lucius, Manius, Marcus, Quintus, Tiberius* i *Mamercus*, u rodu Klaudija *Appius, Caius, Decimus, Lūcius, Pūblius, Servius* i *Tiberius*, u rodu Postumija *Aulus, Caius, Lucius, Publius* i *Spurius*, u rodu Sempronija *Tiberius* i *Caius*, u rodu Junija *Lucius, Marcus* i *Decimus*, u rodu Valerija je vrlo čest prenomen bio *Publius*. U rodu Klaudija je samo ogranak Nerona koristio *Decimus* i *Tiberius*, a u rodu Kornelija je samo ogranak Scipiona koristio *Gnaeus, Lucius* i *Publius*. Zbog te limitiranosti, prenomen se rijetko koristio kako bi se određena osoba prepoznavala i navodila. Samo u najintimnijim familijarnim i drugim odnosima koristio bi se prenomen.

Iz različitih razloga pojedini gensovi su izbjegavali davanje određenih prenomena. Juniji tako nisu muškoj djeci davali imena *Titus* i *Tiberius*, jer su se tako zvali izdajnički sinovi Junija Bruta. Čak se dešavalo da se oficijelno zabrani nekom gensu da daje određeno ime, kao u slučaju Manlija kojima je zabranjeno odlukom Senata da daju ime *Marcus*, kako se ne bi referiralo na Marka Manlija Kapitolinskog, te na primjeru roda Antonija kojima je zabranjeno da daju ime Marcus, kako ne bi podsjećalo na Marka Antonija.

Za vrijeme Kraljevstva i prvih stoljeća Republike koristilo se nešto više od 30 prenomena, ali je ovaj broj sa Kasnom Republikom spao na oko 18 prenomena, često u tekstu korištenim u vidu uobičajene kratice (u zagradi).

Agrippa

Ancus

Appius (AP.)

Aulus (A., nekada i AV. i AVL.)

Caeso ili *Kaeso* (K.)

Decimus (D.)

Faustus ("Sretan")

Caius (C., možda povezan sa *gaudere*)

Gnaeus (CN.)

Hostus Lucius (L.)

Iulus

Kanus

Lucius (možda originalno značenje «rođen po danu»)

Mamercus (MAM., možda kao i ime *Marcus* povezano sa imenom boga Marsa)

Manius (M'., možda originalno značenje «rođen ujutro»)

Marcus (M.)

Mettius

Nonus

Numerius (N.)

Octavius

Opiter Paullus

Postumus (POST., «rođen kao posljednji u nizu ili nakon očeve smrti»)

Proculus (PRO.)

Publius (P.; "Javno"; možda etrurskog porijekla)

Quintus (Q.)

Septimus

Sertor

Servius (SER., možda povezan sa *servare*)

Sextus (SEX., nekada i S. i SEX.)

Spurius (S.)

Statius

Tiberius (TI., možda vezan za ime rijeke Tibar, odnosno ime njenog boga)

Titus (T.)

Tullus

Vibius (V.)

Volesus (varijanta *Volero* korištena od publilijevskog gensa)

Vopiscus

Pojedina značenja ovih imena su odgonetnuta, a o nekim drugim se još uvijek vode filološke rasprava. Najjasnija značenja imaju imena koja su nastala iz rednih brojeva. Sa procesom romanizacije Italije, mnoga imena svojstvena Umbro – sabelskoj skupini i Etrurcima su bila apsorbirana, ali u značajnom broju tako što bi podlijegali *interpretatio romana* (imali bi svoj latinski ekvivalent → *Attius = Appius, Decius = Decimus, Seppius = Septimus, Aule = Aulus, Cae = Caius, Cneve = Gnaeus, Lucie = Lucius*) ili tako što bi postajali nomeni ili kognomeni. Nejasno je koliko su Rimljani preuzeli u svoj skup prenomena umbro – sabelskih imena (koja su im jezički vrlo srodna) i etrurskih. Moguće je da je jedan dio često korištenih rimskih prenomena etrurskog, pa i umbro - sabelskog porijekla, i da ih poznajemo u latiniziranoj verziji. Najčešći prenomeni su bili *Lucius*, *Caius* i *Marcus*, zatim su slijedili *Publius* i *Quintus*, pa nakon njih su po učestalosti bili *Titus, Aulus, Gnaeus, Spurius, Sextus* i *Servius*, a tek nakon njih po brojnosti dolaze *Manius, Tiberius, Caeso, Numerius* i *Decimus*. Pojedini navedeni prenomeni iz ranorepublikanskog doba su se vremenom transformirali u nomene ili kognomene, i nisu se koristili kao prenomeni. To je bio slučaj i sa sljedećim imenima: *Agrippa, Faustus, Mamercus, Paullus, Postumus, Proculus, Statius, Vibius* i *Vopiscus*. Do sa II. st. n. e. broj prenomena je opao i koristili su se samo *Aulus, Decimus, Gaius, Gnaeus, Lucius, Manius, Marcus, Numerius, Publius, Quintus, Sextus, Titus* i *Tiberius*. Kako je odmicalo doba principata i dominata, uslijedila je relativna konfuzija u određivanju šta je to prenomen. Čak su pojedini carevi stavljali riječ *Imperator* u ulogu prenomena, a tu ulogu su čak preuzimali i pojedini stariji nomeni kao što su *Flavius* (Fl.), *Claudius* (Cl.), *Iulius, Iunius, Valerius* (Val.) i *Aurelius*. Ovo je posebno izraženo u vanitalskim područijima, koja su se romanizirala i koja nisu imala punu razvijenu svijest o rimsko – italskom *tria nomina*.

2. Ime roda (*nomen gentile* ili *gentilicium;* uglavnom se koristilo samo *nomen*), kojim se označavala pripadnost nekog pojedinca izvjesnom rimskom rodu. Nomen je za razliku od prenomena igrao mnogo bitniju ulogu za Rimljanina. Gensovi i njihova imena su mogli nastati na različite načine, pa su samim tim mogli imati i različita značenja. Originalni rodovi su predstavljali klanove iz prvih sela koja se ujedinila. Kako se širio rimski svijet, tako se povećavao i broj rodova, i to posebno procesom apsorbiranja drugih zajednica u rimski narod. Zato mnogi rodovi i u ranom dobu nose i latinska i sabinjanska i etrurska imena. Kasnije će u rimsko gentilno nominiranje, kako se bude širio rimski svijet, uči čitav spektar imena najrazličitijeg porijekla.

Na osnovi dosada poznate izvorne građe (literarna vrela i natpisi) poznati su više – manje sljedeći nomeni rimskog svijeta:

Aburius

Accius

Accoleius

Acilius

Aebutius

Aedinius

Aelius

Aemilius

Albanius – možda pomiješano sa *Albanus* ili *Albinus*

Allectius

Amatius

Annius

Antistius

Antius

Antonius

Appuleius

Aquillius

Armenius

Arrius

Arsinius

Artorius

Asinius

Ateius

Atius

Atilius

Atrius

Atronius

Aufidius

Aurelius

Ausonius

Avidius

Avitus

Axius

Babudius

Baebius

Balventius

Bantius

Barbatius

Barrius

Betilienus

Betucius

Blandius

Blossius

Bruccius, možda isto kao i *Bruttius*

Bucculeius

Burrienus

Caecilius

Caecina

Caecius

Caedicius

Caelius

Caeparius

Caepasius

Caerellius

Caesennius

Caesetius

Caesius

Caesonius

Caesulenus

Caetronius

Calavius

Calidius

Calpurnius

Calventius

Calvisius

Camilius

Camillius

Camelius

Canidius

Caninius

Canius

Cantilius

Cantius

Canuleius

Canutius

Caprenius

Carius

Caristanius

Carvilius

Cassius

Ceionius

Cicereius

Cilnius

Cincius

Cispius

Claudius

Clodius

Cloelius

Clovius

Cluilius

Cluntius

Coiedius

Cominius

Coruncanius

Cordius

Cornelius

Cosconius

Curius

Curtius

Decumius

Desticius

Dexsius

Didius

Dillius

Domitius

Duccius

Duronius

Egnatius

Epidius

Equitius

Fabius

Fadius

Faenius

Falerius

Favonius

Festinius

Flavius

Flavinius

Flavonius

Florius

Floronius

Fufius

Fulcinius

Fulvius

Fundanus

Furius

Gabinius

Galerius

Gavius

Geganius

Gellius

Granius

Gratius

Gratidius

Helvetius

Helvius

Herennius

Herminius

Hirtius

Horatius

Hortensius

Hosidius

Hostilius

Icilius

Insteius

Iulius

Iunius

Iuventius

Laberius
Labienus
Laelius
Laetorius
Lafrenius
Lampronius
Lartius
Liburnius
Licinius
Livius
Lollius
Longinius
Loreius
Lucceius
Lucilius
Lucius
Lucretius
Lusius
Lutatius
Macrinius
Maecilius
Maelius
Mallius
Mamilius
Manlius
Manilius
Marcius
Marius
Matius
Maximius
Memmius
Menenius
Messienus
Metilius
Milonius
Minicius
Minucius
Modius
Mucius
Munatius
Munius
Murrius
Naevius
Nasennius
Nemetorius
Nepius
Nigidius
Nigilius
Ninnius
Nipius
Norbanus
Novius
Numerius
Octavius
Olcinius
Oppius
Opsius
Oranius
Otacilius
Palpellius
Papinius
Papirius
Papius
Pedius
Peltrasius
Pescennius
Petellius
Petilius
Petillius
Petronius
Pinarius
Piscius
Pisentius
Placidius
Plautius

Plinius

Plotius

Pollius

Pompeius

Pompilius

Pomponius

Pomptinus

Pontidius

Pontius

Popidius

Portius

Postumius

Potitius

Paesentius

Publicius

Pullo (centurion kojeg je spomenuo Julije Cezar)

Pupius

Quinctilius

Quinctius

Quirinius

Rabirius

Rufius

Rufrius

Rusonius

Rutilius

Sabucius

Sallustius

Salonius

Salvius

Scribonius

Secundinius

Secundius

Seius

Sempronius

Sennius

Sentius

Septimius

Sepunius

Sepurcius

Sergius

Sertorius

Servilius

Sestius

Sextilius

Sextius

Sidonius

Silius

Sittius

Socellius

Sornatius

Spurius

Statius

Statilius

Stertinius

Suedius

Sulpicius

Tadius

Talmudius

Tanicius

Tertinius

Tettidius

Tettienus

Tettius

Titiedius

Titius

Titinius

Trebatius

Trebellius

Tremellius

Tuccius

Tullius

Ulpius

Umbrenius

Umbrius

Ummidius	*Vergilius*	*Virius*
Urgulanius	*Verginius*	*Visellius*
Uulius	*Vesnius*	*Vitellius*
Vagennius	*Vesuvius*	*Vitruvius*
Vagionius	*Veturius*	*Volaginius*
Vagnius	*Vibenius*	*Volcatius*
Valerius	*Vibidius*	*Volumnius*
Varius	*Vibius*	*Volusenna*
Vassenius	*Victricius*	*Volusenus*
Vatinius	*Viducius*	*Volusius*
Vedius	*Vinicius*	*Vorenius* (centurion kojeg je spomenuo Julije Cezar)
Velius	*Vipsanius*	
Veranius	*Vipstanus*	
Verecundius	*Viridius*	

Nomeni su originalno završavali na *-ius*, a završetci na *-eius, -aius, -aeus* su bili varijacije. Nomeni na *-acus* održavaju galsko porijeklo, na *–na* održavaju etrursko porijeklo (npr. *Caecina*), na *–enus* ili *–ienus* su umbrijskog ili picenskog porijekla.

3. Nadimak (*cognomen*), koje je označavalo određeni ogranak unutar pojedinog roda. Kognomen je često proistekao iz neke osobine nosioca – rodonačelnika ogranka roda, odnosno iz nadimka koji je taj pojedinac nosio, a koji se postupno ustalio kao sastavni dio imenskog prepoznavanja pojedinca, a koji je onda kao takav i prešao na njegove neposredne nasljednike.

Gens Kornelija je u sebe uključivao i patricijske i plebejske ogranke, sa tim da su prvospomenuti bili daleko brojniji i značajniji. Patricijski ogranci su *Arvina, Blasio, Cethegus, Cinna, Cossus, Dolabella, Lentulus, Maluginensis, Mammula, Merenda, Merula, Rufinus, Scapula, Scipio, Sisenna* i *Sulla*. Zanimljivo je da su se i ovi ogranci mogli dalje podgranati, pa se tako iz ogranka *Scipio* razvio podogranak *Nasica*. Plebejski ogranci su

bili *Balbus* i *Gallus*, a nailazi se i na različite kognomene tipa *Chrysogonus, Culleolus, Phagita* koje su dobivali oslobođenici pojedinaca iz kornelijevskog roda. Tako je u red gensa Kornelija apsorbiran i značajan broj osoba najrazličitijeg etničkog i socijalnog porijekla. I drugi načelno i originalno patricijski klaudijevski rod je imao plebejske ogranke.

Zbog načina svoga nastanka, kognomeni su mogli imati šaljivo ili neobično značenje, mogli su održavati određene fizičke i karakterno-temperamentne karakteristike pojedinca – rodonačelnika ogranka, mogli su bili rezultat određene počasti, mogli su odražavati određeno naselje ili neku drugu zemljopisnu odrednicu, čak su se mogli referirati na određenu biljku ili životinju... itd. Neki od pokušaja prijevoda kognomena:

Agelastus	„Onaj koji se nikad ne smije“
Ahenobarbus	„Crvenobradi“
Albinus	„Bjeličast“
Bestia	„Zvijer“
Brocchus	„Zubat“
Brutus	„Glup“, „Tupav“
Cato	„Lukavac“, „Promućuran“
Caecus	„Slijep“
Caepio	„Prodavač luka“
Caesar	„Onaj sa bujnom kosom“
Cicero	„Slanutak/Leblebija“
Dentatus	„Rođen sa zubima“
Eburnus	„Sačinjen od slonovače“
Fimbria	„Koji nosi šiške“
Flaccus	„Ušati“
Galba	„Trbušasti“
Geta	„Sa kraja zemlje“
Glaucia	„Sivozeleni“
Gracchus	„Čavka“
Caldus	„Mlak“
Calvus	„Ćelav“

Carbo	„Izgorio ili ugarak“
Carparius	„Jarac“
Catullus	„Štene“
Cotta	„Vinska mrlja“
Crassus	„Glupav“
Laenas	„Svešteničkі ogrtač“
Lentulus	„Leća“ (vrsta biljke) ili „Aljkav“, „Spor“, „Lijen“
Lepidus	„Sjajan momak“
Limetanus	„Neko sa granice“
Lucullus	„Šumarak“
Mactator	„Koljač“
Mancinus	„Bogaljev“
Margarita	„Biser“
Merula	„Kos“
Metellus	„Oslobođeni najamnik“
Mus	„Pacov“ ili „Miš“
Nazica	„Nosonja“
Nerva	„Žilav“
Paulus	„Mališa“, „Sitnica“
Piso	„Grašak“
Postumus	„Rođen nakon očeve smrti“
Pulcher	„Lijepi“
Ravilla	„Onaj koji mnogo priča“
Rufus	„Riđokosi“
Rufinus	„Neko iz riđokose porodice“
Ruso	„Seljačina“
Saturninus	„Saturnov“
Scaevola	„Ljevoruki“
Scipio	„Ceremonijalni štap“

Serranus	„Testerin“ ili „Nazubljen“
Sikulus	„Sicilijanac“
Silo	„Prćastog nosa“
Scaurus	„Otečenih stopala“ ili „Onaj koji pati od vodene bolesti“
Strabo	„Zrikavi“
Tacitus	“Šutljiv”
Tubero	„Grba“ ili „Moralno iskvaren“
Vatia	„Šepav“
Verrucosis	„Prekriven prištevima“
Vopiscus	„Preživjeli od blizanaca“

Iako je dobar dio rimskih familija do Kasne Republike imao i kognomen, ipak je još uvijek bilo rodova bez svojih ogranaka i kognomena. Čak su u ovu grupu spadali i nomeni *Marius, Sertorius, Mummius*. U vrijeme principata došlo je do određenih modificiranja u dobijanju kognomena, zavisno od situacija i različitih potreba (npr. identifikacijskih, statusnih, nasljednjih, financijskih) familije ili pojedinaca unutar njih. Sada više kognomen pojedinca nije morao da po automatizmu slijedi iz očevog imena, nego su postojale različite varijacije. To je direktno povezano sa slabljenjem *patria potestas*, i jačanjem uloge žene u društvenoj strukturi. Dobar primjer pruža familija Vespazijana. Njegov djed se zvao *Titus Flavius Petro*, otac *Titus Flavius Sabinus*, majka *Vespasia Polla*, stariji brat *Titus Flavius Sabinus*, on se prije izbora za princepsa zvao *Titus Flavius Vespasianus*, supruga mu se zvala *Flavia Domitilla*, stariji sin *Titus Flavius Vespasianus*, mlađi sin *Titus Flavius Domitianus*, kćerka *Domitilla Minor*. Iz ovog primjera je jasno vidljiv sustav dobijanja kognomena u Vespazijanovoj familiji. Stariji sin nasljeđuje prenomen, nomen i uglavnom kognomen oca, mlađi sin nasljeđuje prenomen i nomen oca, ali kognomen mu postaje ili majčin nomen ili kognomen. Karakala se po rođenju zvao *Lucius Septimius Bassianus*, i on nije imao očev kognomen *Severus*, nego kognomen majčinog oca koji se zvao *Caius Iulius Bassianus*. U ovom slučaju je stariji Severov sin preuzeo kognomen majčinog, a ne očevog oca.

Primjeri *tria nomina* iz Rane Republike: *Lucius* (prenomen) *Iunius* (nomen) *Brutus* (kognomen; razvio se iz nadimka koji je rodonačelnik Republike nosio); *Lucius* (prenomen) *Tarquinius* (nomen) *Collatinus* (kognomen; razvio se radi toga što je njegov predak dobio na upravu grad Kolatij u kojem je i Lucije imao dom); *Publius* (prenomen) *Valerius* (nomen) *Publicola* (kognomen; dobio ga od naroda).

Politika apsorbiranja niza euromediteranskih zajednica u klasični rimski svijet se najbolje očitovala na primjerima korištenih kognomena, kojih je bilo mnogo više nego prenomena i nomena. Dosta kognomena nema uopće latinsko porijeklo. Na osnovi dosad poznate izvorne građe (literarna vrela i natpisi) poznati su više – manje sljedeći kognomeni rimskog svijeta:

Abercius, Abito, Acacius, Acaunus, Achaicus, Acilianus, Adauctus, Adepphius, Adjutor, Adranos, Adventus, Aeacus, Aebutus, Aemilianus, Aetius, Afer, Agaptus, Agatopus, Agelastus, Agorix, Agricola, Agrippa, Agustalis, Ahala, Ahenobarbus, Albanus, Albinius, Albinus, Albucius, Alethius, Allectus, Aloysius, Aluredes, Alypius, Amandus, Amantius, Ambrosius, Amor, Amphion, Anatolius, Ancus, Andronicus, Angelus, Antius, Anullinus, Apelles, Apellinus, Aper, Apollonarius, Aponius, Aquila, Aquilius, Aquillius, Aratus, Arcadius, Arcavius, Archarius, Arius, Armiger, Arminus, Arpagius, Arrianus, Arruntius, Aruns, Arvina, Asellio, Asina, Asprenas, Asprenus, Assanius, Audaios, Audens, Augendus, Augurnus, Augurius, Augustalis, Augustanus, Augustus, Auila, Aurelianus, Aurelius, Ausonius, Auspex, Auxentius, Auxientius, Auxilius, Avienus, Avitus, Balbillus, Balbus, Balduinus, Bambalio, Bamballio, Banquerius, Barbatus, Baro, Bassus, Bato, Belenus, Belisarius, Bellator, Belletor, Bellicus, Bellus, Bestia, Betto, Bibaculus, Bibulus, Bitucus, Blandus, Bodenius, Bolanus, Bonifatius, Bonosus, Bonus, Bradua, Britannicus, Brocchus, Bromidus, Bruccius, Brucetus, Bruscius, Brutus, Bubo, Buccio, Bulla, Burcanius, Burrus, Buteo, Caecilianus, Caecina, Caecus, Caelistis, Caelestius, Caelianus, Caelinus, Caepio, Caerellius, Caesar, Calacicus, Calatinus, Caldus, Calenus, Calerus, Caletus, Caligula, Callisunus, Calogerus, Calpornius, Calpurnianus, Calpurnis, Calvinus, Calvus, Camerius, Camillus, Campanus, Candidianus, Candidus, Candidius, Canio, Canisius, Cantaber, Capito, Capiton, Caprarius, Caracturus, Carantus, Carbo, Carinus, Carius, Carnifex, Carus, Casca, Cassianus, Castinus, Castorius, Castus, Catianus, Catilina, Cato, Catonius, Catullus, Catulus, Catus, Cecilianus, Celatus, Celer, Celsus, Cenaeus, Cencius, Censorinus, Censorius, Centumalus, Cerialis, Cerinthus, Cerularius, Cervianus, Cervidus, Cethegus, Chlorus, Christianus, Cicero, Cico, Cimber, Cinna, Cinnianus, Cita, Cittinus, Civilis, Clarus, Classicianus, Claudianus, Clemens, Clement, Clodian, Clodianus, Cogitatus, Colias, Collatinus, Columbanus, Columella, Comes, Comitianus, Comitinus, Commidius, Commidus, Commius, Commodus, Concessus, Congrio, Constans, Constantius, Corbulo, Cordus, Cornix, Cornutus, Corvinus, Corvus, Cosmas, Cotentinus, Cotta, Crassus, Cremutius, Crescentius, Cresces, Crispian, Crispin, Crispus, Crito, Crotilo, Cucuphas, Culleolus, Cumanus, Cunobarrus, Cupitas, Curio, Cyprianus, Cyprias, Cyricus, Dacien, Dalmatius, Dama, Damasippus, Damasus, Damian, Dannicus, Dardanius, Dardanus, Decentius, Decianus, Decmitius, Decmus, Dentatus, Dexion, Dexippus, Didicus, Dignus, Dio, Diocletianus, Diocourides, Disertus, Docilinus, Docilus, Dolabella, Dominicus, Domitianus, Donatianus, Donatus, Donicus, Dorotheus, Draco, Drusillus, Drusus, Dubitatius, Dulcitius, Durio, Durus, Duvianus, Eborius, Eburnus, Ecdicius, Eclectus,

Egbuttius, Egnatius, Elerius, Eliphas, Elpidius, Elvorix, Emeritus, Encratis, Ennecus, Ennius, Ennodius, Eonus, Epidianus, Epimachus, Epolonius, Erasinus, Esdras, Eudomius, Eudoxius, Eugenius, Eugenus, Eulogius, Eumenius, Eunapius, Euphemius, Eustacius, Eutherius, Evodius, Excingus, Exsupereus, Exuperantius, Exupertus, Fabianus, Fabillus, Facilis, Fadus, Fagus, Falco, Falconius, Falx, Famia, Familiaris, Fastidius, Farus, Faustillus, Faustinianus, Faustinius, Faustus, Faventinus, Felicissimus, Felissimus, Felix, Ferentinus, Ferreolius, Festus, Fidelis, Figulus, Fimbria, Fimus, Firminus, Firmus, Flaccus, Flavian, Flavianus, Flavillus, Flavinus, Florens, Florentius, Florianus, Florus, Forianus, Fortunatus, Fraucus, Fredisius, Frigidian, Frontalis, Frontinus, Fronto, Fructosis, Frugi, Frugius, Frumentius, Fullofaudes, Fulvianus, Furius, Fuscinus, Fuscus, Gaianus, Gaius, Gala, Galarius, Galenus, Galerus, Galba, Gallio, Gallus, Galvisius, Garilianus, Gaurus, Gavros, Gavrus, Gelasius, Gellius, Gemellus, Geminianus, Generidus, Genesius, Genialis, Gennadius, Gerardus, Germanus, Germanicus, Gessius, Geta, Getha, Glabrio, Glaucia, Globulus, Gluvias, Glycia, Gordian Gordianus, Gordio, Gorgonius, Gracchus, Gracilis, Gratian, Gratidianus, Grattus, Gregorius, Grumio, Gualterus, Gryllus, Habitus, Hadrianus, Hardalio, Haterius, Helvius, Herculius, Herenus, Herma, Hermina, Hesychius, Hiberus, Hilario, Hilaris, Hilarius, Hirpinius, Hirrus, Homullus, Honoratus, Horatius, Hortensis, Hortensius, Hortensus, Hosidius, Humilus, Hybrida, Iacomus, Igennus, Ignatius, Indaletius, Indus, Ingenuus, Ingenvinus, Iocundus, Iovinus, Irenaeus, Isatis, Isauricus, Italicus, Ivmarus, Ianuarius, Iavolenus, Iovinianus, Iovinus, Iovius, Iuba, Iulian, Iulianus, Iuncinus, Iuncus, Iunianus, Iustianus, Iustinianus, Iustinus, Iustus, Iuvenlis, Labienus, Lactantius, Laeca, Laenas, Laetinianus, Laevinus, Larcius, Lartius, Lateranus, Latinius, Laurentius, Leddicus, Lentulus, Leon, Leontius, Lepidus, Lepontus, Leptis, Libanius, Liberalis, Libo, Licinianus, Licinius, Ligur, Ligustinus, Limetanus, Linus, Litorius, Littera, Litumaris, Livianus, Livigenus, Longinus, Lovernianus, Lovernius, Lucan, Lucanus, Lucianus, Lucius, Luccius, Lucceius, Lucilianus, Lucretius, Luctacus, Lucullus, Lunaris, Luonercus, Lupercus, Lupicinus, Lupinus, Lupis, Lurco, Lurio, Lutherius, Lutorius, Maccalus, Macrinus, Macro, Macrobius, Mactator, Maecenus, Maecius, Magnentius, Magnus, Magunnus, Maius, Maior, Malchus, Mallus, Maltinus, Maluginensis, Mancinus, Manlius, Mansuetus, Marcallas, Marcellinus, Marcellus, Marcialis, Marcipor, Margarita, Marinianus, Marinus, Maritialis, Maritimus, Marius, Maro, Marsallas, Marsicus, Marsus, Marsyas, Martial, Martialis, Martianus, Martinus, Martius, Martyrius, Marullinus, Marullus, Maternus, Matho, Mauricius, Maursus, Maximian, Maximianus, Maximinius, Maximinus, Maximus, Medullinus, Megellus, Melissus, Melitus, Mellitus, Melus, Meminius, Memmius, Memor, Mercator, Mercurialis, Mercurinus, Merula, Messala, Messor, Metellus, Metilius, Metunus, Micianus, Mico, Micon, Milonius, Minervalis, Minianus, Minicianus, Moderatus, Molacus, Momus, Montanus, Montaus, Mordanticus, Mucianus, Muco, Muncius, Murena, Mus, Musa, Musicus, Mutilus, Mutius, Nabor, Naevius, Narcissus, Narses, Nasica, Naso, Natalinus, Natalis, Naucratius, Nazarius, Nectaridus, Nelius, Nemesianus, Nemnogenus, Neneus, Nennius, Nepos, Nero, Nertomarus, Nerva, Nicasius,

Nicetius, Nigellus, Niger, Nigidius, Nigrinus, Niraemius, Nolus, Nonius, Noster, Novation, Novellius, Numerianus, Numonis, Oceanus, Octavian, Octavianus, Octobrianus, Olennius, Olympicus, Opilio, Opimius, Opis, Optatus, Ordius, Orientalis, Orientius, Orissus, Orosius, Osterianus, Otho, Ovidus, Pacatianus, Pachomius, Pacuvianus, Paenula, Paetinus, Paetus, Palicamus, Pamphilius, Panaetius, Pansa, Pantensus, Pantera, Panthera, Papinian, Papus, Paratus, Parnesius, Pascentius, Pastor, Paterculus, Paternus, Patiens, Patricius, Paulinus, Paullus, Pavo, Pelagius, Pennus, Peregrinus, Perennis, Perpenna, Perperna, Pertacus, Pertinax, Petasius, Petreius, Petronax, Petrus, Philippus, Photius, Pictor, Pilatus, Pilus, Piso, Pius, Placidus, Planta, Plautis, Plautius, Plautus, Pleminius, Pollienus, Pollio, Polus, Polybius, Pompolussa, Pomponius, Poplicola, Porcus, Porphyrius, Postumianus, Postumus, Potitus, Praetextus, Prilidianus, Primanus, Primulus, Primus, Prisca, Priscian, Priscillian, Priscillianus, Priscus, Probus, Processus, Proceus, Proculus, Procyon, Profuterius, Propertius, Protacius, Protus, Proxsimus, Publianus, Publicola, Publicus, Pudens, Pudentius, Pulcher, Pulcherius, Pullus, Pusinnus, Pustula, Quartinus, Quarto, Quatruus, Quentin, Quietus, Quintilianus, Quintilius, Quintillius, Quintillus, Quiriac, Quiricus, Quirinalis, Ramio, Ramirus, Ravilla, Reburrus, Receptus, Rectus, Regillus, Reginus, Regulus, Remigius, Remus, Renatus, Respectus, Restitutus, Rex, Rhesus, Ripanus, Rogatus, Rogelius, Romanus, Romulianus, Romulus, Roscius, Rufinianus, Rufinus, Rufrius, Rufus, Rullus, Ruricius, Ruso, Rusticus, Rutilianus, Sabellius, Sabinianus, Sabinus, Sacerdos, Saenus, Salinator, Salonianus, Saloninus, Salonius, Salvian, Salvianus, Sanctus, Sandilianus, Sanga, Sarimarcus, Sarrius, Saturninus, Saunio, Scaevola, Scapula, Scaro, Scato, Scaurus, Schlerus, Scipio, Scribonianus, Scrofa, Sebastianus, Secundas, Segestes, Sejanus, Sellic, Seneca, Senecianus, Senecio, Senilis, Senna, Senopianus, Sentius, Septimianus, Seronatus, Serranus, Servanus, Servatius, Seuso, Severlinus, Severus, Sevso, Siculus, Sidonius, Sigilis, Silanus, Silius, Silo, Silus, Silvanus, Similis, Simo, Simplex, Simplicianus, Siricus, Sisenna, Sisinnius, Sita, Sollemnis, Sorex, Sorio, Sosius, Sotericus, Soulinus, Sparticus, Spendius, Speratus, Statius, Stichus, Strabo, Sudrenus, Suilius, Sulinus, Sulla, Super, Superbus, Superstes, Sura, Surinus, Surius, Surus, Sylla, Sylvian, Sylvius, Symmachus, Symphorian, Sympronian, Synistor, Synnodus, Tacitus, Taenaris, Tancinus, Tanicus, Tarquinius, Tarsicius, Tasius, Tatian, Taurinus, Telesinus, Terenteianus, Tertius, Tertullian, Tertullianus, Tertulus, Tetricus, Tetullianus, Thrasea, Thurinus, Tiberillus, Tiberinus, Tibullus, Tiburs, Tiburtius, Ticinius, Titianus, Titillus, Torquatus, Toutius, Traianus, Trailus, Tranio, Tranquillus, Trebellius, Trebius, Trebonianus, Trebonius, Tremerus, Tremorinus, Trenico, Trenus, Triarius, Trifer, Triferus, Trimalchio, Trogus, Trupo, Tubero, Tuccianus, Tuditanus, Tullas, Tullius, Turibius, Turpilianus, Turpilinus, Turpilias, Tuticanus, Tutor, Typhoeus, Tyranus, Ulfila, Ulixes, Ulpianus, Umbonius, Urbicus, Ursacius, Ursinus, Ursus, Uticensis, Vala, Valens, Valentinian, Valentinus, Valerian, Valerianus, Valgus (Gens Quintia), Varialus, Varro, Varus, Vatia, Vedrix, Vegetius, Velius, Velus, Venantius, Venator, Ventor, Venustinius, Vepgenus, Veranius, Verecundus, Vergilius, Verinus, Verres, Verrucosis, Verullus, Verulus, Verus, Vespasianus,

Vespillo, Vestinus, Vestorius, Vetranio, Vettonianus, Veturius, Viator, Vibennis, Vibius, Vibullius, Victor, Victorinus, Victricius, Vincentius, Vindex, Vinicianus, Vipsanius, Virginius, Viridio, Virilis, Virnius, Vitalinus, Vitalion, Vitalis, Vitoricus, Vitulus, Vitus, Vocula, Volturcius, Volusenus, Volusianus, Vonones, Vopiscus, Voteporix, Vulso, Zeno, Zoilus, Zosimus.

4. Na *tria nomina* ponekad je dodavano još više komponenti, koje je pojedinac u toku svoga života sticao na osnovu zasluga, pobjeda ili nekih izvjesnih fizičkih, psihičkih i drugih karakteristika (*cognomen ex virtute* ili *agnomen*; naziv agnomen je *terminus techicus* koji su uveli tek gramatičari iz IV. st. n. e.). U slučaju kada bi agnomen ušao u imenski sustav pojedinca, onda bi se on mogao i dalje prenositi biološkim ili adoptiranim potomcima. Iz Srednje Republike najbolje primjere sustava imena sa agnomenima daju: a) *Publius* (prenomen) *Cornelius* (nomen) *Scipio* (kognomen) *Africanus* (agnomen; dobio ga u znak pobjede nad Hanibalom i Kartaginom) *Maior* („Stariji"→ starosna odrednica; Scipion Afrikanac i njegovi suvremeni je nisu upotrebljavali, riječ je o znatno kasnijem distinkcionom umetku), b) *Publius* (prenomen) *Cornelius* (nomen) *Scipio* (kognomen) *Aemilianus* (agnomen; u konkretnom slučaju modificirani oblik imena biološkog roda pojedinca, prije njegove adopcije) *Africanus* (agnomen; dobio ga zbog osvajanja Kartagine) *Numantinus* (agnomen; dobio ga zbog osvajanja Numancije) *Minor* („Mlađi" → starosna odrednica radi distinkcije na Scipiona Afrikanca Starijeg). Agnomen je bio i praktičan način da se izvrši distinkcija između niza pojedinaca koji su nosili isti oblik *tria nomina*, a živjeli bi više-manje u istom vremenu. Dobar primjer pruža:

a) *Marcus Valerius Messalla Niger* (konzul 61. god. p. n. e.).

b) *Marcus Valerius Messalla Corvinus* (živio u vrijeme kraja Republike i augustovskog režima).

c) *Marcus Valerius Messalla Messallinus* (konzul *ordinarius* za 3. god. p. n. e.).

d) *Marcus Valerius Messalla Barbatus* (živio u vrijeme augustovskog režima).

e) *Marcus Valerius Messalla Corvinus* (konzul *ordinarius* za 58. god. n. e.)

Onaj Rimljanin koji je bio usvojen, mogao je dodati imenu koje bi dobivao od svoga usvojitelja i agnomen nastao proširivanjem imena roda (nomena) biološkog oca sa nastavkom *-ianus,* npr. *Publius Cornelius Scipio Aemilianus*. Ovaj nastavak se dodavao i na kognomen pojedinca, ako je on nastao od nomena ili kognomena majčine familije,

npr. *Titus Flavius Vespasianus*. Inače su nomeni na koje bi se dodao navedeni nastavak ponekad smatrali kognomenima ili agnomenima, npr. *Claudianus* i *Aemilianus.*

Pošto su osobe sa istim prenomenom, nomenom i kognomenom bile dosta čest slučaj, postojanje agnomena se nametalo kao neophodno kako bi se Rimljani uspjeli po imenu između sebe razlikovati. Agnomen je često kod Rimljana imao onu ulogu koju u našem društvu ima lično ime. Inače nije postojalo neko pravilo o tome kako bi se u svakodnevnom životu trebalo onomastički odnositi prema pojedincu, kao što je danas slučaj u istočnoslavenskim jezicima, gdje se pojedinac referira preko osobnog imena i deminutivnog (završava se na /–ić/ npr. Vladimir Vladimirovich / Влади́мир Влади́мирович) ili genitivnog oblika (završava se na /-v/) očevog imena. Bile su moguće najrazličitije kombinacije, pa se tako koristilo referiranje samo sa prenomenom, nomenom, samo sa kognomenom, samo sa agnomenom ili u opcijama prenomen i nomen, prenomen i kognomen, nomen i kognomen, nomen i agnomen, u specifičnim slučajevima samo agnomeni. Čak je i referiranju narušavan i red dijelova imena, posebno u poeziji kako bi se uskladilo sa metričkim zahtjevima i potrebama. Ciceron često stavlja kognomen ispred nomena (npr. *Ahala Servilius*), dok Cezar stavlja prvo nomen, a onda dolazi kognomen. Horacije, Livije i Tacit koriste oba načina, a dok Plinije Mlađi slijedi Cezarovo načelo. Tri sina Marka Aneja Seneke su se zvali: *Marcus Annaeus Novatus*, *Lucius Annaeus Seneca* i *Lucius Annaeus Mela*, kako bi se preko kognomena međusobno razlikovali. Ista osoba se mogla pojavljivati i u oficijelnim dokumentima sa različitim rasporedom dijelova imena, npr. u konzulskim listama se tako nailazi osobu (konzularni tribun) koja se na jednom mjestu naziva *Lucius Lucretius Tricipitinus Flavus*, a na drugom *Lucius Lucretius Flavus Tricipitinus*.

Bilo je i slučajeva da se u imenu naiđe na dva ili više prenomena ili dva i više nomena. Ove duplikacije su sve češće kako se zalazi u doba principata. Pojedinci su u svoje ime ugrađivali prenomene i nomene i sa strane majke. Kako bi se to ugrađivalo iz generacije u generaciju, došlo je do pojave glomaznih imena, pa se tako u imenu konzula *ordinariusa* (*Q. Pompeius Senecio Roscius Murena Coelius Sex. Iulius Frontinus Silius Decianus C. Iulius Eurycles Herculaneus L. Vibullius Pius Augustanus Alpinus Bellicus Sollers Iulius Aper Ducenius Proculus Rutilianus Rufinus Silius Valens Valerius Niger Claudius Fuscus Saxa Amyntianus Sosius Priscus*) iz 169. god. n. e., nailazi na enorman broj nomena.

U nekim slučajevima vrela bi koristila i samo neoficijelne nadimke koji nisu ulazili u sustav imena nekog pojedinca. Najpoznatiji primjeri tih neoficijelnih nadimaka, a preko kojih historiografija referira određene pojedince, su *Caligula* i *Caracalla*. To je dovelo do prilično kaotične situacije u literarnim vrelima, gdje je zbog korištenja različitih kombinacija za referiranje Rimljana, teško pratiti određenu ličnost, a zabuna i pogrešno distanciranje pojedinih osoba su vrlo realne mogućnosti. Dobar primjer pružaju Apijanovi građanski ratovi, u kojima se i Julije Cezar i Oktavijan (nakon što je adoptiran od Cezara) spominju pod imenom Cezar. Dodatni problem za istraživače (posebno prosopografije) predstavlja i

činjenica da sustav rimske muške nomenklature uopće nije bio statičan, nego je pojedinac u toku života mogao mijenjati svoje ime, nadograđivati ga počasnim i drugim naslovima. U pojedinim slučajevima, prvi i posljednji oblik imena nekog pojedinca – rimskog građanina mogli su se radikalno razlikovati. Princeps Komod je posebno bio poznat po svojim stalnim promjenama imena. U pitanjima datiranja određenih događaja i dešavanja ova pojava stalnih mijenjanja, dogradnji i nadogradnji imena pojedinaca može biti i korisna. U kasnoj antici, rimski nomenklaturni sustav se u potpunosti izmijenio, posebno kada klasični rimski svijet bude zamijenjen kršćanskim svijetom.

Proces političko – pravne romanizacije, odnosno dodjeljivanja rimskog građanstva je imao velikog utjecaja i na rimski nomenklaturni sustav. Kada bi peregrini primali rimsko građanstvo, oni bi trebali uzeti i novo ime, i to tako što bi za vrijeme Republike prenomen izabrali po želji, a nomen uzimali od osobe koja bi bila zaslužna zato što su postali rimski građani. Grčki pjesnik Arhija/*Archia*, je tako npr. uzeo gentilno ime svoga patrona Lucija Licinija Lukula, pa se kao rimski građanin zvao *Aulus Licinius Archias*. Cezar u svojim „Galskim ratovima" spominje Gala po imenu *Caius Valerius Caburus*, koji je građanstvo dobio po Gaju Valeriju Flaku, namjesniku njegove provincije u to vrijeme. Zato i ne treba da čudi veliki broj Kornelija na Siciliji (vezano za boravak i namjesništvo Scipiona Afrikanca Starijeg), Pompeja u španskim provincijama i Julija u galskim provincijama. Ovo je dovelo do apsorbiranje velikih masa izvorno etnički nerimskog ili neitalskog stanovništva u rimski gentilni sustav, pa je tako nosilaca klaudijevskog gensa bilo praktično u svim provincijama, a bez ikakve biološke ili adoptivne veze među njima. Zato i ne treba da čudi golemi broj novih i različitih kognomena i agnomena (sa grčkim, galskim, iberskim...itd... prizvukom) koji su se stavljali uz neke starinske rimske i italske nomene. Kako su peregrini i oslobođenici primali rimsko građanstvo, tako su u rimski sustav unosili i elemente svojih domorodačkih imena. Zato se kako vrijeme teče, sve više u formi kognomena i agnomena, ali i nomena imena koja nisu izvorno italska, nego imaju strano (posebno grčko – helenističko) porijeklo. Potrebno je navesti da su u postrepublikansko vrijeme peregrini koji su dobivali rimsko građanstvo po pravilu uzimali gentilno ime trenutno vladajućeg princepsa. Tako su oni koji bi dobili rimsko građanstvo za Augusta, Tiberije, Kaligule bili julijevskog gentilnog imena, oni koji bi dobili građanstvo za Klaudija i Nerona bili klaudijevskog gentilnog imena, oni koji bi dobili građanstvo za vrijeme I. flavijevske dinastije bi bili flavijevskog gentilnog imena, oni koji bi dobili građanstvo za vrijeme Trajana bi bili ulpijevskog gentilnog imena, oni koji bi dobili građanstvo za vrijeme Hadrijana bi bili elijevskog gentilnog imena, oni koji bi dobili građanstvo za vrijeme Antonina Pija, Marka Aurelija i Komoda bi nosili aurelijevsko gentilno ime. Sa konstitucijom Karakale su svi preostali peregrini, koji su bili slobodni, dobili rimsko građanstvo i automatski dobili aurelijevsko gentilno ime jer je Karakala kao princeps nosio ime *Caesar Marcus Aurelius Severus Antoninus Pius Augustus*. Ova praksa uveliko može pomoći istraživačima da prate nivo i brzinu odvijanja pravno – političke romanizacije na

određenom području. Na osnovi ovih pokazatelja dokazano je da ubjedljivo najveći broj Rimljana koji su živjeli na prostorima današnje Bosne ustvari bio domorodačkog porijekla. Pravno – politička romanizacija današnje Bosne je započela sa I. flavijevskom dinastijom i završila sa Karakalinom konstitucijom.

Zanimljivo je da osoba koja je postajala rimski građanin, i dobijala sukladno tome novo ime, nije morala odustajati i od svoga starog imena. Zanimljive primjere nude pojedini epigrafski spomenici: a) AE 1912, 184 = AE 1992, 101 = LIHarvard 9 iz Rima: *M(arco) Baebio Ce/leri qui et Bato / Dazantis f(ilio) Delma(tae)...* = "Marku Bebiju Celeru koji je i Bato Dazanta sin, Delmata (ili Dalmatinca)..."; b) *CIL* X, 3618 = = D 2901 = RICIS-2, 504/502 iz *Misenum*/Miseno: ...*C(aius) Ravonius Ce/ler qui et Bato Sce/nobarbi nation(e) Dal[m(ata)]*...= "...Gaj Ravonije Celer, koji je i Baton, Skenobarba sin, delmatske nacije..." Ovi natpisi otkrivaju jednu opciju kojim je novi rimski građanin zadržavao i ranije nerimsko ime, tako što bi se oba imena povezala sa veznikom *qui et*... (...koji je i...). Ova pojava navođenja dvojnog imena je bila česta i kao veznici se koriste i izrazi ... *qui et vocatur (vocitatur)..., ...sive...* Ovo je uglavnom bio slučaj sa prvom generacijom novih građana, kao na primjeru ove dvojice Ilira. Već naredna generacija je više – manje napuštala stara imena, izuzev ako ih ne bi koristila u vidu kognomena ili agnomena. Oslobođenici bi uzimali gentilno ime svoga bivšeg gospodara, odnosno osobe koja ih je oslobodila.

Rimski sustav imena osoba se razlikuje od uobičajenog indoeuropskog načina nominiranja koji se sastoji od osobnog imena + ime oca u genitivnoj formi ili sa dodatkom sin toga... Rimski sustav je posljedica etrurskih utjecaja. *Nomen*, kognomen i agnomen su se nasljedstvom dalje prenosili.

U službenim ili oficijelnim dokumentima i zapisima (npr. na epigrafskim spomenicima) ime rimskog građanina je uključivalo prenomen i nomen, slijedila ga je filijacija (ili ime oca u genitivnom obliku bez filijacije), naziv tribusa kojem je pojedinac pripadao i zatim kognomen (ako ga je imao) i agnomeni (ako ih je imao). Moguće je bilo dodati i boravište pojedinca. Primjer Ciceronovog oficijelnog oslovljavanja: *M. Tullius M. f. M. n. M. pr. Cor. Cicero* = "Marko Tulije, sin Marka, unuk Marka, praunuk Marka, iz tribusa *Cornelia* Ciceron". Sljedeći epigrafski spomenici nude ilustrativne primjere: a) *CIL* X, 5182 iz *Casinum*/Cassino: *C(aio) Ummidio C(ai) f(ilio) Ter(etina tribu) Durmio / Quadrato...* = „Gaju Umidiju, sinu Gaja, iz tribusa Teretina, Durmiju Kvadratu..."; b) *CIL* III, 4008. = *CIL* III, 4013 (p 1746) iz Šćitarjeva (Velika Gorica kod Zagreba): *L(ucio) Funisulano / L(uci) f(ilio) Ani(ensi) Vettoniano...*= „Luciju Funisulanu, sinu Lucija, iz tribusa Aniensi, Vetonijanu...."; c) *CIL* XI, 1833 = AE 1926, 123 = AE 1987, 392 iz S. Maria in Gradi (Arezzo, *Arretium, Etruria*): *C(aio) Cilnio C(ai) f(ilio) [Po]m(ptina) Procul[o...* = „Gaju Cilniju, sinu Gaja, iz tribusa Pomptina, Prokulu...". Filijacija se nije morala ograničavati samo na oca, nego se mogla širiti i dalje u dubinu porijekla, zahvatajući i djeda pa i pradjeda, pa bi se uz riječi filius (sin), moglo naići i na riječi *nepos* (unuk), *pronepos* (praunuk) i *abnepos* (prapraunuk). Primjeri: a) *CIL* II, 1282a (p 842) = *CIL* IX, *628 iz

grada *Salpensa* (danas Utrera u *Baetica*): *[Imp(eratori) Caes(ari) divi Hadriani f(ilio)] / divi Traiani Parthici / nepoti divi Nervae / pronepoti T(ito) Aelio Hadria*/5*no Antonino Aug(usto) Pio...* = „Imperatoru Cezaru, božanskog Hadrijana sinu, božanskog Trajana Partskog unuku, božanskog Nerve praunuku, Titu Eliju Hadrijanu Antoninu Augustu Pobožnom...“; b) *Marcus* (prenomen) *Aurelius* (nomen) *Lucii f.* (sin oca) *Quinti n.* (unuk djeda) *tribu Galeria* (tribus) *Antoninus* (kognomen) *Felix* (agnomen), *domo Caesaraugusta* (boravište; današnja Saragosa u Španiji). Slično službeno navođenje je bilo i u slučaju Rimljanki, samo što one ne bi imale prenomen, i koristile bi se riječi *filia* (kćerka) i *neptis* (unuka).

Žene

Rimska ženska nomenklatura se razlikovala od muške, a i mijenjala se kroz epohe razvitka rimskog svijeta. Zanimljivo je da su i žene imale prenomen, ali je njegovo korištenje ignorirano, pa je vremenom i napušteno od većine familija. Ženin prenomen je ostao u upotrebi u nekim familijama u seoskim područjima.

Načelno su Rimljanke dobijale referentno ime tako što bi nomen svoga oca prebacile u ženski rod (*femininum*), na primjer *Tarquinia* od *Tarquinius, Tullia* od *Tullius, Sempronia* od *Sempronius, Claudia* od *Claudius*, *Emilia* od *Emilius* itd. U slučaju da je bilo više kćerki, onda bi one dobijale i neki distinktivni dodatak imenu, kap npr. *Prima* („Prva“), *Secunda* („Druga“), *Tertia* („Treća“), Maior („Starija“), Minor („Mlađa“). Ako je bilo potrebno žene su se mogle oslovljavati i referirati i sa svojim imenom i dodatkom čija je kćerka (npr. *Annia P. Anni senatoris filia* =“Anija, kćerka Publija Anija senatora“). I nakon što su se udale (bez obzira na tip braka) žene su zadržavale svoje ime i nisu preuzimale ni jedan dio složenog suprugovog imena. Udate žene su mogle biti identicirane i sa genitivnim oblikom nomena supruga (npr. *Clodia Metelli* = Metelova Klodija), ali ovo se ne može smatrati njenim pravim imenom, nego više patrilianiziranim nadimkom (usporediti naš običaj kada se žena oslovljava modificiranim oblikom muževljevog imena: Mehaginica, Avdovica... i sl.). Bilo je i slučajeva da žena kao kognomen uzme i feminizirani oblik muževljevog nomena (npr. *Aquilia Severa*). Nekada bi se koristio invertirani prenomen, koji bi u referiranju žena bio korišten kao kognomen.

Primjer starosnog određenja ženskog imena daju kćerke Gaja Lelija Sapiensa/“Mudrog“ po imenu *Laelia Maior* (Lelija Starija) i *Laelia Minor* (Lelija Mlađa).

Dodatci imenu po rednim brojevima i starosnim odrednicama nisu bili karakteristični samo za žene, nego i za muškarce, pa su tako bili rašireni prenomeni *Tertius* („Treći“), *Quintus* („Peti“), *Sextus* ("Šesti"), *Septimus* („Sedmi“), *Octavius* („Osmi“), i *Decimus* ("Deseti"). Ovi muški prenomeni, ali u nekim slučajevima i ženski redni (manje starosni) dodatci imenu, nisu morali da podrazumijevaju da je riječ o praćenju reda rađanja. Oni su

jednostavno postali uobičajeno ime u vidu prenomena. Dobar primjer pruža *Quintus*, brat Marka Cicerona.

Jedan od značajnih izuzetaka u oslovljavanju Rimljanki po starosnoj odrednici predstavlja oslovljavanje Kornelije, majke Grakha koja se u vrelima uglavnom naziva samo *Cornelia Africana*, iako je ona ustvari bila mlađa kćerka, ali se u njenom imenu u vrelima ne nailazi na odrednicu *Minor*. Razlog je vjerojatno u tome što je ova mlađa Kornelija ostala daleko poznatija u rimskoj historiju od svoje starije sestre Kornelije, pa nije bilo potrebe praviti distinkciju.

Kada se govori o imenima Rimljana mora se konstatirati da je rimski narod bio izrazito nemaštovit u smišljanju imena, i da su u izboru osobnih imena pokazivali pretjeranu praktičnost kroz čitavu svoju historiju. To je znalo dovesti da različite osobe nose u potpunosti ista imena, npr. tri istaknute ličnosti iz Kasne Republike su nosile ime *Lucius Valerius Flaccus* (konzul 100. god. p. n. e.; konzul sufekt 86. god. p. n. e. i njegov sin). Ova pojava prilično otežava prosopografiju rimskog svijeta, posebno u vrijeme Republike i ranog principata.

Natpis koji spominje ime *Caecilia Metella* (kćerka Metela Kretskog i supruga Marka Licinija Krasa, sina triumvira Krasa). Tekst: „Ceciliji, Kvinta Kretskog kćerci, Meteli (supruzi op. a.) Krasa“. Mauzolej Cecilija Metela na *via Appia*.

Sa snaženjem uloge žene od Srednje Republike i u toku Kasne Republike, pored feminiziranog oblika očevog gentilnog imena, u njihovim imenima se mogu (ali ne i moraju) pojavljivati i feminizirani oblici očevog kognomena ili čak agnomena. Takve primjere pružaju *Aemilia Paulla, Cornelia Africana, Cornelia Sulla, Pompeia Magna, Cornelia Metella*, Krasove kćerke *Licinia Crassa Maior* i *Licinia Crassa Minor, Claudia Pulchra.*

U ranom principatu, došlo je do određenih promjena u nominiranju žena, koje je izašlo iz tradicionalnih kalupa po kojem se žensko ime fomira na osnovu očevog imena. To se desilo već za Augusta, pa tako kćerke Julije sa Markom Vipsanijem Agripom ne nose imena tipa *Vipsania Maior* i *Vipsania Minor*, nego se zovu *Iulia* (sa dodatkom *Minor*, kako bi se razlikovala od majke; naslijedila je majčino ime) i *Agrippina* (sa dodatkom *Maior* kako bi se razlikovala od svoje istoimene kćerke). Germanikova i Klaudijeva sestra *Livilla* je dobila ime tako što je u deminutivni oblik stavljeno ime očeve majke Livije (čiji je kognomen *Drusilla* bio deminutivni oblik kognomena njenog oca). I kćerke Agripine Starije (koja je bila u braku sa Germanikom, koji je adopcijom iz klaudijevskog prešao u julijevski gens) uz ime *Iulia* nose i imena *Drusilla* (deminutivni oblik kognomena očevog oca), *Livilla* (po očevoj sestri) i *Agrippina* (po majci). Tako se uvodi u praksu i dobijanje drugog dijela imena za žene, a koje nije vezano za očevo ime, iako može (ali ne mora) imati veze sa očevim porijeklom. Kćerke Klaudija se nisu zvale *Claudia Major* i *Claudia Minor,* nego *Claudia Antonia* i *Claudia Octavia*. U konkretnom primjeru *Antonia* je ime Klaudijeve majke, a *Octavia* bake/nane/nene. Klaudijeva prva supruga *Plautia Urgulanilla* je dobila ime spajanjem feminiziranog očevog gentilnog imena *Plautius* i deminutivnog oblika imena očeve majke Urgulanije. Da je preuzimanje majčinog imena postalo primjetnije od ranog principata pokazuju i primjeri kćerke Trazeje Peta po imenu *Arria* i kćerke Servilija Nonijana (*Servilius Nonianus*) po imenu *Considia*. Žene su mogle nositi ime i na osnovi mjesta rođenja, ali to bi se više smatralo nadimkom. Pojedine žene su mogle dobiti i počasna imena kao što je npr. *Augusta*. Kako je vrijeme odmicalo, ženska imena su se sve više udaljavala od veze sa imenom osoba iz reda očevih predaka. Sa kasnoantičkim periodom, posebno kada kršćanski svijet nadvladava klasični rimski svijet dolazi do potpunog preobražaja konvencija u nominiranju žena. Kćerka Teodozija I. se nije zvala *Theodosia,* nego *Galla Placidia* (djelimično nazvana po majci). Pored toga što su žene bile nazivane po svojim majkama ili drugim ženskim rođacima, počelo se koristiti i imenovanje iz korpusa kršćanskih imena (uglavnom iz starozavjetnih i novozavjetnih priča, te posebno iz reda mučenica, pa ponekad i feminiziranjem imena mučenika). Pojedine istočnorimske (romejske) carice su pri stupanju na tron i mijenjale svoja ranija imena. U Romejskom Carstvu, sa preobražajem u grčko – vizantijski ortodoksni svijet, usvaju se grčko – kršćanske konvencije u davanju ženskih imena.

U ranom dobu, dok se ropstvo još uvijek nije bilo razvilo, rob je uobičajeno nazivao *puer* ("momak"; u sličnom kontekstu kako se u anglosferi sve do nedavno obraćalo crnim

robovima sa riječi "boy", bez obzira na njihovu starost). Do završnih faza Srednje Republike robovi su bili nazivani i preko korumpiranog oblika *por* koji bi se dodavao kao sufiks genitivnom obliku imena gospodara, npr. *Marcipor* (*Marci puer*/"momak Marcija"), *Olipor* (*Auli puer*/"momak Aula"). Kako se broj robova naglo povećavao od posljednjih decenija Srednje Republike i u Kasnoj Republici, ova forma se više nije mogla održati i robovi su dobivali individualna imena, uglavnom stranog porijekla (i često su se referirali na narodnosno, etničko ili političko porijeklo roba) kao što su *Afer, Eleutheros, Pharnaces*. Tada je i riječ *servus* zamijenila riječ *puer*. U ovom dobu se ustanovljuje i neka oficijelna konvencija nazivlja za roba, koja se sastojali od njegovog individualnog imena i nomena i prenomena gospodara u genitivnom obliku i na kraju sa riječi *servus→ Pharnaces Egnatii Publii servus* ("Farnak, Egnatija Publija rob"). Kada bi se promijenio gospodar, tako bi se prilagođavalo i nazivlje roba, pa je tako uziman nomen novog gospodara i stavljan ispred kognomena starog gospodara kojem bi se dodavao sufiks *–anus → Anna Liviae serva Maecenatiana* ("Ana, robinja Livije, Mecenatijana, u značenju da je prije nego što je postala robinja Livije, da je bila u vlasništvu Mecene").

Oslobođenik je dobivao nomen onoga koji je zaslužan za njegovu slobodu (često je to bio sam bivši gospodar) te bilo koji prenomen koji bi mu se dodijelio. Nekadašnje individualno robovsko ime se često pretvaralo u neku vrstu kognomena. Često se dešavalo da u slučaju da ga oslobođa direktno njegov gospodar da oslobođenik uzima i njegov prenomen. Oslobođenik – muškarac neke žene uzima prenomen i nomen njenog oca, npr. u slučaju Livijinog oslobođenika *Marcus Livius Augustae l(ibertus) Ismarus* ("Marko Livije Auguste oslobođenik Ismar"). Gospodar je imao pravo da da bivšem robu ime koje on želi. Tako je Ciceron kada je oslobodio svoje robove Tira i Dionizija, prvog je nazvao *Marcus Tullius Tiro*, a drugom je dao svoj prenomen i nomen svoga prijatelja Tita Pomponija Atika, pa se Dionizije zvao *Marcus Pomponius Dionysius*. Često se dešavalo da kasniji potomci odbace ovaj kognomen koji bi mogao da asocira na robovsko porijeklo. Kada je Sula preuzeo vlast, robovi njegovih političkih protivnika koje je on dao osloboditi, a kojih je po Apijanu bilo 10.000 su svi uzeli njegovo kornelijevsko gentilno ime. Tako je samo preko njih rod Kornelija po brojnosti značajno uvećan.

Građevinarstvo i arhitektura

Rimski svijet je danas vidljiv ponajviše i zbog svoje građevinske djelatnosti, koja se odvijala na značajnom nivou sa enormnim sredstvima uloženim u nju. Građevinska djelatnost je bila je jedna od najprofitabilnijih grana privrede u rimskom svijetu, posebno u sferi utilitarnih objekata. Zato i ne čudi da su se mnogi pojedinci obogatili i upuštanjem u

građevinarstvo (kao npr. Kras koji je to kombinirao sa špekulacijama na tržištu nekretnina). Ono što je jedna od osnovnih karakteristika građevinske djelatnosti u rimskom svijetu jeste njena kvaliteta, radi čega se možemo i nakon 2000 godina diviti mnogim objektima i zanimljivim i tehnički sofisticiranim rješenjima primjenjivanim na njima. Zanimljivo je da je i danas građevinska djelatnost veoma profitabilna, ali je zbog trke za pukim profitom i brzine gradnje sa tendencijom utroška što manje materijala, njena kvaliteta slabija u odnosu na onu iz rimskog perioda. Arhitektura je inače smatrana respektabilnim i cijenjenim zanimanjem.

Rimsko – italsko umijeće graditeljstva se datira u vrlo drevna razdoblja. Tzv. kiklopski zidovi u Etruriji, Umbriji, Laciju, Sabinskoj zemlji spadaju medju najstarije građevine Italije. Sami Rimljani u prvo doba kraljevstva se po svojim građevinsko – arhitektonskim oblicima nisu razlikovali od drugih zajednica latinske i sabinjanske pripadnosti. Etrurski susjedi, sa kulturom na znatno višem nivou i značajnom građevinsko – arhitektonskom tradicijom (djelimično pod grčko – egejskim impulsima) su ostvarili prvi bitniji ka rimskom usvajanju kvalitetnijih i sadržajnijih arhitektonsko – građevinskih obrazaca. Rimljani se nikada nisu libili da preuzmu od drugih zajednica i kultura (makar bili sa njima i u neprijateljstvu) ono što su smatrali boljim, efikasnijim, praktičnijim i ljepšim. Tako su kasnije apsorbirali i arhitektonsko – građevinske tekovine grčko – helenističkog i feničansko – kartaginskog svijeta. U tome apsolutno nisu imali ni najmanju zadršku, niti osjećaj neke uskogrudne više vrijednosti. Ali Rimljani nisu bili samo dobri majstori kopiranja, oni su razvijali i usavršavali te oblike i tehnike u tolikoj mjeri da se sa pravom oni u konačnici mogu tumačiti kao rimski. Zato je kada se govori o rimskoj arhitekturi i građevinarstvu potrebno shvatiti da je riječ o eklektičko – simbiostičkom fenomenu i da se ono što se danas promatra, vidi i tumači kao rimsko, nekada samo vrlo uspješna adaptacija onoga što je izvorno etrursko, grčko, feničansko, orijentalno ... itd... Naravno, Rimljani nisu samo adaptirali, razvijali i usavršavali preuzete oblike i tehnike (kao uostalom i na drugim poljima opće kulture), nego su bili i tvorci nekih originalnih rješenja.

U prva dva stoljeća republikanskog sustava slabo se razvijala arhitektonska i druga umjetnost, jer su zakoni protu-luksuzu i ćudoređu i poslovična skromnost tadašnjih Rimljana i patricija i plebejeca kao posljedicu imali i umanjivanje estetskog izražavanja (posebno ako je on bio skup). To je različito od npr. Etruraca sa raskošnim grobovima (koji su pravo arhitektonsko djelo sa oslikanim zidovima u živopisnim detaljima i pejsažima) i južnoitalskih Grka koji su imali razvijenu hramovnu arhitekturu.

Od ranih vremena podizane su građevine od praktičnog značenja. Prva namjera drevnih Rimljana u podizanju javnih građevinskih objekata bila je da budu impresivni (kako bi dočarali moć Republike i njenih institucija) i da budu funkcionalni u realiziranju svrhe radi koje su podizani. Zato oni u javnoj, a i u privatnoj građevinskoj djelatnosti nisu bili ograničavani estetskim i drugim sličnim aksionima i šablonima.

Ubrzo nakon galske najezde Rim je ograđen kamenim zidom, čiji su krajevi dopirali do Tibra. Još ranije, možda čak u doba kraljeva, stvorena je kanalizacija, kloaka obložena kamenom, radi odvođenja nečistoće. Kasnije su sprovedeni akvedukti (vodovodi), sagrađeni mostovi i putovi. Karakterističnu crtu rimskih građevina predstavlja njihova izvanredna čvrstoća. Rimljani su usavršili razne metode zidanja, preuzete uglavnom iz Etrurije, ali su naročito umijeće postigli u građenju svodova. Ove su upotrebljavali pri građenju mostova, akvedukata i raznih zgrada.

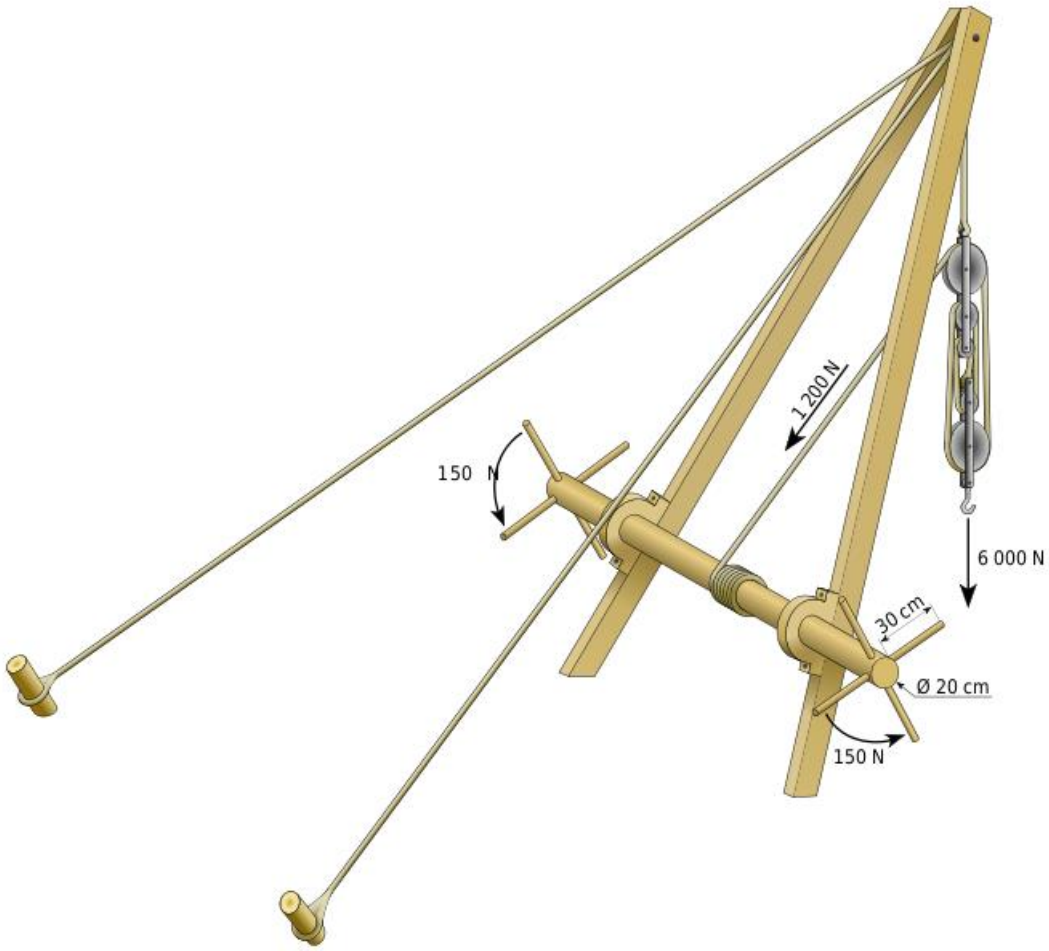

Ilustracija koja prikazuje pentaspastos kran, koji je služio za podizanje teških objekata.

Rimljani su se tako zadržavali na praktičnoj arhitekturi i monumentalnošću sa općom javnom realnom (a ne metafizičkom) svrhom kao što su ceste, akvadukti, kloake i mostovi.

Posebno je ta javna gradnja imala velikog izraza za vrijeme epohalne cenzure Apija Klaudija Ceka (Slijepog) 312. god. p. n. e. Tada su izgrađeni rimska vojna cesta od Rima prema Kampaniji (čuvena *via Appia*) i prvi vodovod (*Aqua Appia*). Na temelju Apijeve ceste, Rimljani su kasnije raširili čitavu mrežu vojničkih cesta, bez kojih se njihova hegemonija i vlast nisu mogli održati. Manije Kurije Dentat je dao da se isuši znatan dio ravnice oko Rietija, a kao što je spomenuto nakon rata sa Pirom izgradio se i drugi vodovod. U ovoj epohi napredovalo je i rimsko umijeće u građenju lukova, i taj arhitektonski oblik su upravo oni razvili (iako se po grčkoj tradiciji teorijsko osmišljavanja luka pripisuje fizičaru Demokritu). I ta vještina gradnje luka (kod vrata, kapija, mostova, vodovoda, hramova) je nerazdruživa od rimskog imena.

Vezano sa ovladavanjem konstruiranja lukova vezan je i originalni izum Rimljana, a to je križni svod koji nastaje poprečnim sijecanjem dva bačvasta svoda (pod kutom od 90°), te se teret raspoređuje na četiri nosača. Križni svod dinamičnije zatvara prostor od bačvastog svoda (koji je bio poznat u različitim formama u znatno još starijim kulturama) jer su bridovi koji označavaju spoj dvaju poprečnih svodova nosioci dijagonalnog kretanja. Inženjeri i graditelji rimskog svijeta su toliko dobro ovladali lučnom tehnikom da su za njih vezane i monumentalne gradnje kupola. Rimske kupole su se nastavile kasnije razvijati u vizantijskoj i osmanskoj arhitekturi crkava i džamija. Razvijanje kupole je omogućilo kreiranje objekata sa golemim unutarnjim prostorom.

Sa gradnjom se sam grad Rim (početkom III. st. p. n. e. grad Rim je možda imao oko 150.000 stanovnika) se izmijenio iz jednog naselja sa prevashodno seljačkim izgledom u urbano naselje mediteranskog gradskog tipa.

Neke od rimskih monumentalnih građevina sa religioznom svrhom spadaju u najstarije razdoblje rimske povijesti. Jedna od najstarijih zgrada bio je okrugli hram boginje Veste, koji je u arhitektonskom pogledu imao zajedničke crte sa etrurskim nadgrobnim spomenicima i koji je vodio porijeklo od ovalnih koliba neolitskog doba. U rano doba, po etrurskim uzorima, podignut je i pravokutni hram Jupitera na Kapitolu (oko 3.300 m^2). Rano se počeo manifestirati u rimskoj arhitekturi i grčki utjecaj. Hram na Aventinskom brežuljku, posvećen plebejskom trojstvu – Cereri, Liberu i Liberi, - po svom planu bio je etrursko - italski hram, ali je bio dekoriran u grčkom stilu.

Grčki svijet je imao velikog utjecaja na rimsko – italsku građevinsku djelatnost, o čemu svjedoče riječi *calx* (*calex*, *calecare* pripremati lijep = od grčkog halix), *machina* (grč. mehane), *groma* (grč. gnoma), *clatri* (grč. klethron).

Rimljani su u svojoj iznimnoj građevinskoj djelatnosti (posebno u gradnji cesta, akvadukta i mjerenju zemljišta) koristili čitav niz instrumenata, kao što su chorobates (χωροβάτης) kojim su se vršile provjere poravnanja (slično vaservagi), zatim groma koja je služila za pregled na terenu pravih linija i desnih uglova, a zatim kvadrata i pravokutnika.

Groma, koja se u velikoj mjeri upotrebljavala u rimsko doba, je kasnije vjerojatno zamijenjena sa sofisticiranijim instrumentom dioptra, pretkom modernog theodolita (kod nas totalna stanica, koja služi za mjerenje uglova u horizontalnim i vertikalnim ravninama).

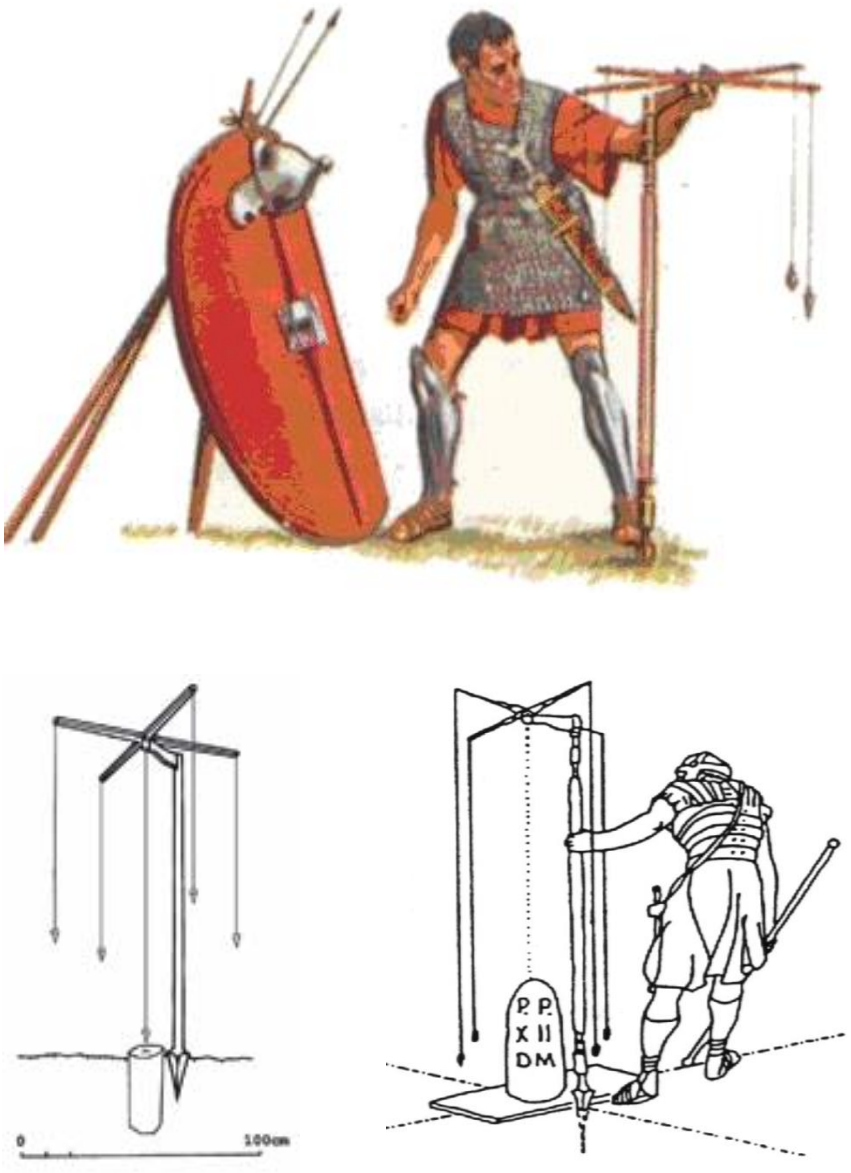

Ilustracije koje pokazuju izgled grome i rad na njoj.

Nadgrobni spomenik rimskog geometra i oslobođenika Lucije Ebutija Fausta (*Lucius Aebutius Faustus*) sa reljefom koji prikazuje i izvjesne atribute i predmete njegove geometarske profesije. Spomenik je Faust podigao za života, sebi, svojoj supruzi Ariji Aukti (*Aria Aucta*; isto oslobođenica), djeci i oslobođenici Zepiri (*Zepyra*). Datacija I. st. p. n. e. Danas se nalazi u Museo Civico u Ivrea, sjeverna Italija.

←

Sa jačanjem i širenjem Republike i sve snažnijim utjecajima i uzorima iz grčko – helenističkog svijeta, počela se obraćati pažnja i na estetiku. Tako su se javne zgrade počele ukrašavati. Na Kapitolu i na trgovima su se podizali spomenici i kipove legendarnim i historijskim herojima i uglednicima (bez ograničenja na spol i etničko i državno porijeklo). Forum je gubio izgled seljačke tržnice, okružene stajama za stoku, i pretvarao se u središnji trg velikog grada, ukrašen hramovima i javnim zgradama. U Rimu se pojavljuju dotad neviđene građevine. Krajem III. st. p. n. e. gradi se Flaminijev cirkus.

Od početka II. st. p. n. e. pobjednici ukrašavaju grad trijumfalnim lukovima, koji predstavljaju dekorativnu primjenu svodne konstrukcije. Pobjednik nad Makedoncima Kvint Metel Makedonski je 143. god. p. n. e. ukrasio mramornim stubovima Marsovo polje. Slično je uredio Kapitol Scipion Nasika (konzul iz 138. god. p. n. e.), a Gnej Oktavije 128. god. p. n. e. trkalište. Ogroman utjecaj na rimsku arhitekturu u doba osvajanjâ izvršile su helenističke konstrukcije. Iako plan zgrade zadržava ranije etrursko-italske crte, sam način zidanja usavršava se pod utjecajem helenističke prakse, i novi smjerovi manifestiraju se naročito kod ukrašavanja fasade i drugih dijelova zgrade. Rimski arhitekti upotrebljavaju sva tri grčka arhitektonska stila – dorski, jonski i korintski, ali daju prednost korintskom redu, kao najdekorativnijem. Kombiniranje etrursko-italskog načina zidanja sa helenističkim načinom ukrašavanja može se pratiti na primjeru rimskih hramova podignutih u ovo doba. Oni su sagrađeni u raznim dijelovima Rima, a po svojim dimenzijama bili su osrednji, zaostajući u tom pogledu za starinskim Kapitolskim hramom (umjetnički su dekorirani u helenističkom luku). O uspjesima rimske arhitekture može se suditi po tome što je seleukidski vladar Antioh IV. 174. god. p. n. e. pozvao rimskog arhitekta Kosucija da dovrši radove na rekonstrukcije Olimpejona u Ateni. Rimu je djelovao i arhitekt Hermodor iz kiparske Salamine, koji je po narudbi Metela Makedonskog izradio hram Jupitera Statora, a Decimu brutu (konzulu za 138. god. p.n.e.) Marsov hram u flamininskom cirkusu.

Razvoj vizuelne umjetnosti i arhitekture za vrijeme Kasne Republike kreće se istim smjerom kao i u prethodno doba. Jedan dio onih ogromnih bogatstva koja su pritjecala u Rim trošen je na izgradnju javnih i privatnih zgrada, koje su preobražavale vanjski izgled grada, i u to doba Grad se pretvara u snažan urbani centar mediteranskog i europskog svijeta.

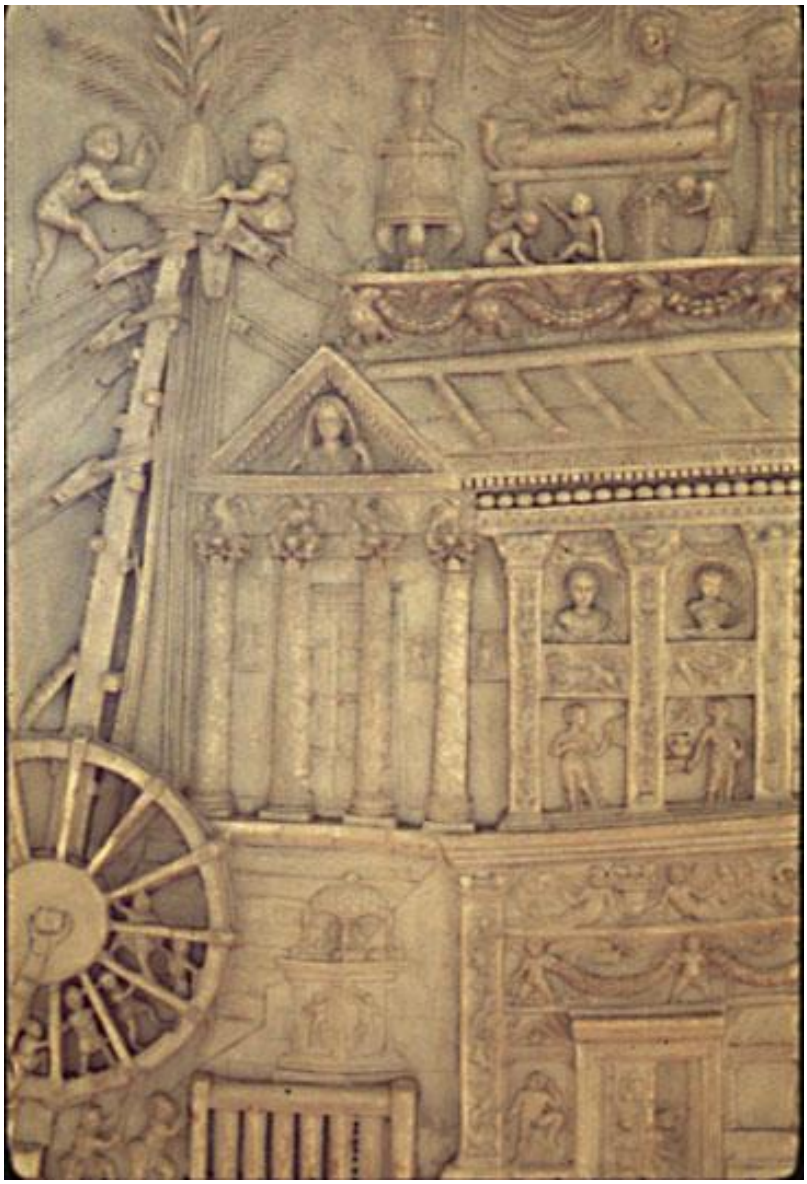

Dio reljefa iz groba Haterijeve familije koja prikazuje dizalicu – mašinu (na koju je spojen izvjestan broj konopaca i kotura) koja se koristila za dizanje tereta i građevinske radove na visini. Datacija I - II. st. n. e. Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju.

Zadnjih desetljeća II. st. p. n. e. sagrađena su dva nova vodovoda. Grad se ukrašava kamenim lukovima, sjajnim privatnim zgradama. Novim gradnjama osobito su se proslavili Sula, Pompej i Cezar. Potpuno je moguća pretpostavka da je Sulin boravak na Istoku pobudio u njemu želju da Rim preuredi po uzoru na snažne helenističke centre. U Sulino doba je došlo do najintenzivnijeg utjecaja helenističkih oblika na rimsku umjetnost, a to se odrazilo u arhitekturi toga vremena.

Pompej je podigao ogromno kameno kazalište, u koje je moglo stati 10.000 gledatelja; zgrada je bila obložena mramorom, ona je izazivala divljenje izvanrednom čvrstoćom i neviđenim razmjerima. - O Pompejevom teatru će biti više riječi nešto kasnije. - Mnoge druge javne zgrade koje je Pompej podigao ukrasile su rimske trgove. Pompejanski prvi amfiteatar je bio izgrađen od Sulinih kolonista oko 70. god. p. n. e. Prvi stalni (drveni) amfiteatar u Rimu sa sjedištima je dao 53. god. p. n. e. izgraditi Skribonije Kurion (plebejski tribun iz 50. god. p. n. e.) u počast svoga oca Gaja Skribonija Kuriona.

Gaj Skribonije Kurion (otac) je bio jedan od najistaknutijih Rimljana svoga doba. Bio je plebejski tribun za 90. god. p. n. e., konzul za 76. god. p. n. e. Prvi Rimljanin koji je na čelu vojske izbio na rijeku Dunav. Za vrhovnog svećenika je izabran 57. god. p. n. e., a umro je 53. god. p. n. e.

Grandiozni su bili planovi Julija Cezara za preuređenje Rima. U njegovo vrijeme stari Forum je popločan, sjeverno od njega udareni su temelji drugom (julijevsko - cezarovskom) forumu, u čijem se središtu trebao nalaziti hram *Venus Genetrix*, podignut od mramora. Cezara je smrt spriječila da realizira sve svoje planove. Jedan dio onoga što je Cezar bilo zamislio i započeo dovršio je kasnije August, dok je puno toga ostalo u projektu. Cezarovi projekti određivali su u određenoj mjeri daljnji tijek razvoja rimske arhitekture. Od njega počinje mijenjanje plana grada putem izgradnje novih foruma; on je inicijator pretvaranja Rima u "mramorni " grad. Za razliku od Sulinog perioda, arhitektura Cezarovog doba vraća se italskim uzorima, povećavajući razmjere konstrukcija i uvodeći novo arhitektonsko ukrašavanje. Od Sulinog vremena nove zgrade ukrašavaju se grčkim kipovima, bareljefima i vazama. Kiparske predodžbe igraju, dakle, dekorativnu ulogu. One se stavljaju u zgrade i vrtove. Izvanredno visoko cijene se kipovi grčkih majstora. U Rim stižu čitavi brodovi natovareni grčkim antikvitetima. U isto vrijeme, u Rimu se pojavljuju majstori koji izrađuju kopije grčkih i helenističkih originala. Umijeće kopiranja dostiglo je visok nivo, premda je izrađivano i niz stvari niske kvalitete.

Pri samom kraju Kasne Republike, Oktavijan je pristupio javnoj građevinskoj djelatnosti, kako bi podigao svoj ugled među rimskim stanovništvom, a sve u svrhu svoje propagandne restauratorske djelatnosti. Pored njega, i njegovi suradnici i prijatelji su učestvovali u ovom projektu, koji će se još više nastaviti i razgranati u doba Augustovog principata. Tako je ponovo izgrađena legendarna koliba Romula, koja je bila izgorjela. Gnej Domicije Kalvin je dao da se 36. god. p. n. e. ponovo izgradi *Regia* na Forumu. U periodu 36. – 28. god. p.n. e.

izgrađen je hram Apolona na Palatinu (posvetio ga 9. X. 28. god. p. n. e.), a od 34. do 30. god. p. n. e. izgrađen je teatar na Marsovom polju (posvetio ga T. Statilije Taur/*T. Statilius Taurus*). Nakon 1. jula 34. god. p. n. e. završena je *Basilica Aemilia* (rađena od 55. god. p. n. e.; ustvari zamjenska zgrada za raniju baziliku *Fulvia – Aemilia*, izgrađenu 179. god. p. n. e.), a čin posvećivanja je izvršio Emilije Lepid Paul (*Aemilius Lepidus Paullus*). Ova bazilika je dva puta popravljana i obnavljana i to prvi put 14. god. p. n. e. (nakon požara) i 22. god. n. e.

Kao edil Marko Vipsanije Agripa je poduzeo niz javnih radova na popravci mostova, ulica i reizgradnji akvadukta *Aquae Julia, Anio Vetus, Appia, Marcia* i podizanju fontana i delfina na Spini. Oktavijan je podigao *Porticus Octavia* na Marsovom polju (od plijena iz ilirske kampanje). Podignuti su i hramovi *Heracles Musarum* na Marsovom polju zajedno sa portikom (vezano za trijumf Lucija Marcija Filipa/*L. Marcius Philippus*) i hram Dijane na Aventinu (vezano za trijumf L.Kornificija/*L. Cornificius*). Oktavijan je dao se 32. god. p. n. e. reizgradi hram Jupitera Feretrijskog na Kapitolu. Nakon pobjede kod Akcija, izdani su dekreti za trijumfalnu kapiju na Forumu (u blizini hrama Kastora i Poluksa). Hram božanskog Julija je posvećen 29. god. p. n. e., a naredne godine Oktavijan je obnovio 82 hrama u samom gradu, počelo je podizanje *Mausoleum Augusti*. Kalvisije Sabin je reizgradio *Via Latina.* Nakon povratka u Rim, pošto je oslobođen iz zarobljeništva poslije Akcija, Gaj Sosije je završio građevinski projekt izgradnje hrama Apolona Medicusa (koji se počeo graditi 34. god. p. n. e.), posvetivši ga u Oktavijanovo ime. Još 36. god. p. n. e. narod je bio izglasao odluku da se na javni trošak izgradi kuća Oktavijanu. Pored javnih građevina, potrebno je istaći i nek privatne poduhvate kao što su kuća i vrtovi Mecene na Eskvilinu. Prvi djelimično kameni amfiteatar u Rimu je inauguriran 30/29. god. p. n. e., radi trojnog Oktavijanovog trijumfa.

Rimska arhitektura i graditeljstvo su nemjerljivo utjecali na budući razvitak arhitekture i graditeljstva u euromediteranskom svijetu. Bez rimskog obrasca je teško zamisliti postojanje vizantijske, arapske, latinsko – zapadne, osmanske, renesansne, klasicističke arhitektonsko – građevinske tradicije. Moderna arhitektura mnogo duguje rimskom arhitektonsko – građevinskom obrascu.

Forum Romanum

Najčešća pozornica političkih dešavanja u Republici bio je jedan mali odjeljak rimskoga gradskog područja, u udolini između brežuljaka Palatina i Kapitola, nazivan *Forum Romanum* i Veliki (*Magnum*) Forum ili Stari Forum ili samo Forum. To je bio središnji trg čitavoga rimskoga svijeta. Na Forumu ili u njegovom okruženju su se nalazile najvažnije građevine Rimske države, tuda su prolazile trijumfalne i druge procesije, održavali izbori, držali govori javnosti, održavala suđenja i poslovne aktivnosti uključujući i tržnicu i uslužne djelatnosti. Čak je bilo i primjera da su na Forumu bile održavane i igre (za vrijeme praznika

ili pogreba), uključujući i gladijatorske borbe i teatarske predstave. Ljudi su na Forum odlazili i onako, da bi se sa nekim sreli, bili viđeni ili vidjeli nekoga, a nekada i da bi jednostavno „ubili vrijeme“ ili se odmarali i opuštali šetajući ili družeći se na ovom središnju trgu rimskoga svijeta. Pristup Forumu nije bio zabranjen nikome, bez obzira na građanski status, pravni položaj, rod i dob. Tu su bile postavljene i mnoge statue i spomenici koji su komemorirali osobe koje su obilježile rimsku historiju. U pravom smislu to je bilo srce i Grada i općenito rimskog svijeta. Danas je Forum jedno od najvažnijih arheoloških nalazišta, i potpuno je prekriven ostacima objekata iz antičkog perioda.

Današnji izgled Foruma.

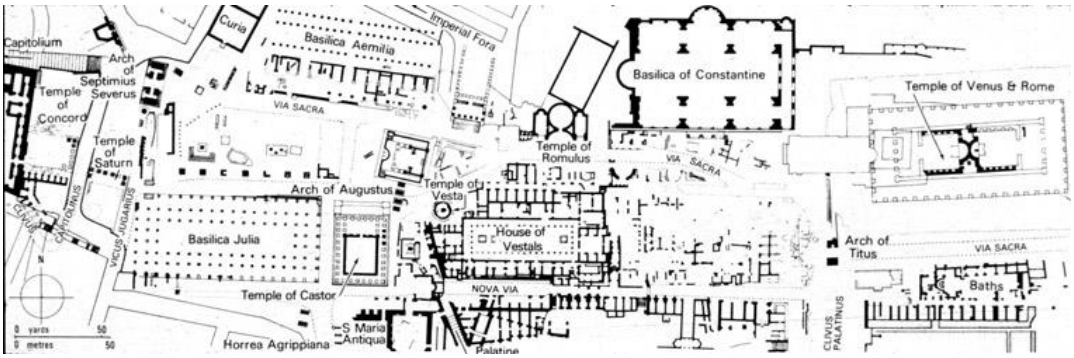

Plan Foruma sa građevinama na njemu.

Tradicija početak Foruma smješta u prve dane rimskog svijeta, kada su se na njemu Romul i Tit Tacije sporazumjeli o miru i sinoikizmu svojih zajednica. Pošto se dolina, gdje će izniknuti kasniji Forum, pruža između Palatina (gdje je bilo Romulovo naselje) i Kapitola (gdje su bili Sabinjani) to je bilo savršeno mjesto za sastajanje i održavanje skupština.

Pošto je ovo područje u to doba bilo pomalo vodenasto i močvarno, najbolja zona za sastajanje je bio njegov sjeverozapadni dio (koji je bio nešto malo viši, pa samim tim i suhlji), i koji će uskoro biti poznat kao Komicij (*comitium*), eponim i rimskih skupštinskih institucija i izbornih jedinica u tim skupštinama. Komicij, kao otvoreni prostor je bio smatran i svetim, posvećenim prostorom. Sjeverno od njega je bila Hostilijeva kurija, na zapadu su bili *Tullianum*[4] i Porcijeva bazilika, na jugu su bili rostra i *Graecostasis*[5], dok je *Senaculum*[6] bio nešto dalje. U Komiciju se nisu održavale samo skupštine nego je to bilo i područje privrednih aktivnosti, posebno trgovine, u vidu pijace i trgovišta. Kako su se umnožavale potrebe i aktivnosti na Komiciju, tako se i povećavao zahvat korištenja doline Foruma. Na Komiciju su se nalazili i mnogi drevni spomenici.

U blizini (na početku padina Kapitola) se vjerojatno još od prije rimskog sinoikizma nalazilo svetilište boga Vulkana (*Vulcanal* ili *Volcanal*).[7] I na mjestu ovoga drevnoga svetilišta su se konkretno desili i spomenuti mirovni sporazum i postignuti novi savez između sela na brežuljcima, što se može sa pravom smatrati i temeljem rađanja Rimske države. To je i mjesto gdje je pronađen *Lapis niger* i gdje se nalazio neki drevni hram etrurskog tipa. Najranija (još iz doba kraljevstva) svetilišta, hramovi i javni objekti su bila smješteni ili na Forumu ili u njegovoj blizini.Tako se kralju Numi Pompiliju pripisuje da je zaslužan za izgradnju kružnog hrama boginje Veste i zgrade poznate pod imenom *Regia*.

Hram Veste (*Aedes Vestae*) se nalazio na istočnom kraju Foruma, blizu Juturninog izvora i hrama Kastora i Poluksa. Riječ je o jednom dosta drevnom svetilištu, koje se datira još na sami početak regalnog razdoblja Rimske politije. Bio je okrugle konstrukcije, vjerojatno kao imitacija drevnih italskih koliba iz vremena lacijske kulture. Moguće je da je originalno hram bio izgrađen od pruća sa slamnatim krovom. Kasnije je ozidan i izgrađen u punom smislu od bijeloga mramora, pa je imao i konični krov od bronce sa otvorom u sredini kako bi tuda izlazio dim od svete vatre. U hramu Veste je bila smještena jedna od najvažnijih relikvija rimskoga klasičnog svijeta: Paladij (Παλλάδιον; *Palladium*; *Palladion*).[8] Paladij se

[4] *Carcere Mamertino*. To je bila neka vrsta zatvora, bolje rečeno pritvora. Nalazio se između hrama Sloge i Hostilijeve kurije u podnožju Kapitola.

[5] Platforma koja je služila za oficijelni prijem izaslanika stranih državica i naroda.

[6] Mjesto gdje su se senatori okupljani prije ulaska u Hostilijevu kuriju na zvanične sjednice. Originalna struktura je vjerojatno bila uklonjena kada je hram Sloge / Konkordije bio proširen za vrijeme konzula Opimija 121. god. p. n. e.

[7] 23. VIII. održavao se praznik *Volcanalia*, sa žrtvovanjem u čast boga Vulkana.

[8] Po staroitalskoj i starorimskoj tradiciji ovaj drevni prikaz bio je direktno porijeklom iz Iliona, odnosno Paladij iz Vestinog hrama u Rimu je po njima ustvari"trojanski Paladij" kojega spominju starohelenski epovi. I po toj helensko-italsko-rimskoj mitologiji i tradiciji, trojanski Paladij je u Lacij donio trojanski princ Eneja, koji se po mitologiji tradiciji o nastanku Rima smatra dalekim pretkom blizanaca Romula i Rema.Tako je i taj prikaz u obliku kipa predstavljao za rimsku državotvornu i nacionalnu ideologiju materijalni dokaz kontinuiteta sa drevnim trojanskim svijetom i civilizacijskim sustavom brončanog doba. Po mitologiji i mišljenju antičkog svijeta paladij je bio kultni lik/prikaz velike drevnosti i smatralo se da od njega zavisi sigurnost određenog grada,

nalazi u hramu Veste jer se smatralo da ga tako ona čuva, jer ova boginja vidi sve stvari zbog vatre koja se nikada ne gasi (*tuetur Vesta, quod assiduo lumine cuncta videt*). U Vestinom hramu pored paladija su se nalazili i sveta vatra koja je uvijek morala goriti i o kojoj su se morale brinuti vestalke, kao i drugi sveti objekti koji su se čuvali u tajnom udubljenju zvanom *penus Vestae*. Zanimljivo je da se u hramu nije nalazila statua boginje kojoj je posvećen hram. Vestin hram je bio prvi put uništen 390. god. p. n. e. prilikom galskog osvajanja većega dijela Grada, a zahvatio ga je i požar 241. god. p. n. e. Zahvaljujući zalaganju 13 robova, hram je spašen od novoga požara. Vrelo Juturne (*Lacus Iuturnae*) je bilo na južnom dijelu Foruma, u podnožju Palatina, gdje su po starorimskoj tradiciji blizanci Kastor i Poluks bili viđeni da poje svoje konje nakon bitke kod Regilskog jezera. Zato je hram Kastora i Poluksa izgrađen sa zapadne strane vrela. Navodno su se isti blizanci (koji potiču iz starohelenske mitologije i po kojima je horoskopski znak blizanaca dobio ime) ukazali na istome mjestu nakon rimsko – italske pobjede kod Pidne 168. god. p. n. e. Juturna je bila riječna nimfa. Po rimskoj tradiciji, zavjet za podizanje hrama Kastora i Poluksa (*Aedes/templum Castoris*; τῶν Διοσκούρων ἱερόν; τὸ Διοσκόρειον; νεὼς τῶν Διοσκούρων) je učinio diktator Postumije (*Aulus Postumius Albus Regillensis*, diktator u 499. god. p. n. e. i ranorepublikanski pretor za 496. god. p. n. e.) nakon bitke kod Regilskog

---

države, zajednice u okviru koje se nalazi, te je radi toga bio sakriven od javnosti ili se o njemu brižljivo brinulo i dobro čuvalo. U prvom redu taj zalog sigurnosti u mitologiji, tradiciji i historiji se najviše odnosio na Paladij Iliona i Rima. Njegovo postojanje u rimskom kontekstu je direktno vezano za legendu o navodnom trojanskom nasljeđu Rimljana. Po Ilijadi i trojanskom ciklusu, trojanski paladij je bio drveni prikaz - statua (sing : ξόανον, *xoanon.* plur*:* ξόανα, *xoana*). Ovi kultni prikazi su poglavito nastajali u drevna prahistorijska ili protohistorijska vremena, ali je značajan broj je preživio i do historijskog razdoblja helensko – rimske klasične civilizacije. Pausanija je u svome putopisu Helade iz II. st. n. e. opisao mnoge drvene prikaze. Međutim, za sada nije poznato da je ijedan od njih preživio do modernog doba, izuzev ako nije njegov prikaz kopiran u kamenu. Najraniji xoanon je uglavnom bio jednostavnog oblika, da bi se vremenom usložnjavao, šematizirao pa dobijao i određene antropomorfističke oblike. Po Strabonu, xoanon je mogao biti izrađen i od bjelokosti, ali u svojim opisima Pausanija se uvijek drži striktnog smisla da su ovi kultni prikazi bili samo od drveta. Postojao je i tip kultne figure (*acrolith*) u kojoj su lice, ruke i stopala urađene od mramora, a ostatak tijela od drveta. Ovi drveni dijelovi su uobičajeno bili pokrivani sa odjećom ili bi bili pozlaćeni.

Paladij je usko vezan za kult boginje Atene (Ἀθηνᾶ, Ἀθηναία, Ἀθηναίη, Ἀθάνα, Ἀθήνη), kod Etruraca interpretirana pod imenom Menrva ili Menerva i kod Rimljana interpretirana pod imenom Minerve. Atena je bila boginja mudrosti, umijeća, znanja, pravde, zanata, svrsishodnog rata, a predstavljala je i inteligenciju, poniznost, svijesnost, kosmičko znanje, kreativnost, obrazovanje, prosvjetiteljstvo, umjetnosti, rječitosti i moći. Ona se zalaže i za istinu, pravdu i moralne vrijednosti, a smatrana je i pametnom, nezavisnom i sa snažnom osobnošću. Ona je vodila i bitke u smislu disciplinirane, strateške i taktičke realizacije borbenih aktivnosti u kontrastu prema pukom nasilju, krvoproliću i pokolju čije je božanstvo bio Ares. U mitologiji klasične civilizacije boginja Atena nije imala ni ljubavnika ni supruga, radi čega je nosila i epitet Παρθένος = djevica. Boginja Atena je i patron mnogih heroja i zajednica, gradova i država. Najvažniji polis kojem je ona bila patron je bio onaj koji je i nosio njeno ime. Boginja Atena je pod nazivom Ἀθηνᾶ Πολιάς poštovana i kao zaštitnica gradova, naroda, zajednica i država. Ptica povezana sa Atenom/Minervom je bila sova. Iz izloženoga je jasno da je boginja Atena spadala u red vrlo, vrlo cijenjenih i uglednih božanstava i pod čijom zaštitom i patronstvom su svi oni koji su bili ili željeli da budu na strani "vrline" koju je poglavito reprezentirala Atena/Minerva Božanstvo poznato kao Atena/Minerva iz klasične helensko – rimske civilizacije, razvilo se iz kulta ženskog božanstva koje je bilo bitno i u minojskoj i u mikenskoj civilizaciji i među Etrurcima.

jezera, ali je gradnja dugo trajala pa ga je 484. god. p. n. e. posvetio tek diktatorov sin[9], koji je bio imenovan za jednog od duumvira za ovu svrhu. I ovaj hram je služio i kao mjesto gdje se sastajao Senat, i imao je bitnu ulogu u stranačkim i političkim borbama koje su se odvijale na Forumu, a njegove stepenice su služile i kao neka vrsta javne govornice. U ovom hramu su se čuvali standardi za težine i mjere. Hram boga Saturna (*Aedes / fanum / templum Saturni*) se nalazio u podnožju Kapitola na samoj ivici Foruma, i smatra se jednim od najstarijih hramova podignutih na Forumu. Za vrijeme Republike u ovom hramu se nalazila državna riznica / trezor (*aerarium populi Romani/Saturni)*, za koju su bili zaduženi kvestori.

Regia je bila u najranije doba rezidencija kraljeva, a kasnije je pripadala *pontifex maximusu*. Ali to nije značilo da je vrhovni svećenik živio u njoj, jer je njegovo obitavalište bilo *domus publica* koja je originalno bila dio doma vestalki (*atrium Vestae*). U *Regia* su se čuvali arhiva pontifika, formule za sve vrste molitvi, zavjeta, žrtvovanja, anali, službeni kalendar, zakoni koji su se ticali braka, smrti, oporuka... itd...te drugi zapisi i oficijelni dokumenti, a tu se sastajao i kolegij pontifika. Restauracija *Regia* se desila 210. god. p. n. e., a nakon što je bila požarom uništena, obnovljena je 148. god. p. n. e.[10] Inače se *atrium Vestae* nalazio u podnožju Palatina, nešto istočnije od Foruma u pravom smislu riječi i između zgrade *Regia* i Palatina. Blizu rezidencije vestalki je bio smješten i već spomenuti *domus publicae* gdje je prebivao vrhovni svećenik, sve dok tu dužnost nisu preuzeli princepsi.

Forum (zajedno sa još nekim udolinama između brežuljaka) je dao isušiti u jednom velikom infrastrukturnom projektu kralj Tarkvinije „Oholi“ sa izgradnjom drenažnog sustava *Cloaca Maxima*, koja će vremenom prerasti u kanalizaciono – odvodni sustav Grada. *Cloaca Maxima* će tek negdje iza vremena čuvenog rimskog dramskog pisca Plauta (*Titus Maccius Plautus*) biti natkrivena. Na Forum je ulazila sa njegove istočne strane i *Sacra via* (najstarija, najpoznatija i najbitnija cesta u Rimu i u simboličkom i u stvarnom značenju), dok je sa Foruma na Kapitol vodio put koji se zvao *Clivus Capitolinus.*[11]

---

[9] *Aulus Postumius Albus Regillensis* (ranorepublikanski pretor za 464. god. p. n. e.) ili *Spurius Postumius Albus Regillensis* (ranorepublikanski pretor za 466. god. p. n. e.).

[10] Kako se ne bi došlo u konfuziju, potrebno je znati da u Regia nije boravio *rex sacrorum*, koji je obitavao u *domus regis sacrorum* ili *sacrificuli* na brežuljku Velia.

[11] *Clivus Capitolinus* je bio glavni put koji je vodio na Kapitol. Počinjao je na Forumu kao nastavak *Via Sacra* i onda se uspinjao sve do hrama Jupitera Najboljeg Najvećeg (Kapitolinskog). Ovo je tradicionalno bila zadnja dionica kretanja svih rimskih trijumfa. Vjerojatno je ovaj put bio jedan od najstarijih puteva u Rimu i sigurno je išao prema drevnom sabinjanskom naselju na Kapitolu. Cenzori Kvint Fulvije Flak (*Quintus Fulvius Flaccus*) i Aul Postumije Albin (*Aulus Postumius Albinus*) su dali 174. god. p. n. e. da poploča *Clivus Capitolinus*. Izgrađen je i portik sa desne strane puta od pravca Saturnovog hrama pa do Kapitola. Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji je 190. god. p. n. e. dao izgraditi dekorativni svod/slavoluk na vrhu puta. Ovo je bio jedini pravi put koji je vodio na Kapitol, uz stepeništa *Centum Gradus* i *Gradus Monetae/Scalae Gemoniae*/Gemonijanske stepenice.

U sredini Foruma se nalazila konstrukcija koja se zvala *Lacus Curtius* („Kurcijevo jezero“), čiji nastanak tradicija veže za rano razdoblje regalne epohe rimske historije. Na sjeverozapadu Foruma se nalazio i *Umbilicus Urbis Romae*, koji je bio simbolički centar Grada, odakle se mjere sve udaljenosti prema drugim mjestima. Tradicija navodi da je Romul dao da se iskopa jedna okrugla jama na Forumu, u koju su bačeni prvi plodovi godine kao žrtva i svi novi građani Rima su morali da bace šaku prašine ili zemlje koja potiće iz mjesta njihovog porijekla. Podzemna struktura pod nazivom *Mundus* („Svijet“, poznata samo preko literarnih vrela) se smatrala ulazom u podzemni svijet i bila je ritualno otvarana samo tri puta godišnje. Ovi dani su se smatrali *dies nefasti*, jer su zli duhovi podzemlja mogli da izađu tada u vanjski svijet. Moguće je da je *Umbilicus Urbis Romae* bio gornji, vanjski dio podzemnog „Svijeta“. Originalna gradnja *Umbilicus Urbis Romae* potiče iz II. st. p. n. e., dok postojeće njegove ruševine potiču iz vremena principesa Septimija Severa. U blizini se nalazio i Zlatni miljokaz / *Milliarium Aureum*, koji je podigao princeps August.

Za najstariji do danas poznati epigrafski spomenik na latinskom jeziku smatra se natpis na crnom kamenom bloku (cipus), radi čega se i naziva *Lapis niger* („Crni kamen”). Ovaj spomenik je pronađen u jednoj od zona Foruma (ispred julijevske kurije), odnosno drevnog Komicija. Po crnom kamenom bloku i čitava ta zona (gdje je pronađen navedeni epigrafski spomenik) se naziva *Lapis niger*. U smislu zone, *Lapis niger* je ustvari drevno svetilište na Forumu, i zajedno sa svetilištem boga Vulkana predstavlja jedini ostatak starog Komicija, i vjerojatno potiće iz jednog arhaičnog kultnog mjesta iz VIII. ili VII. st. p. n. e. čiji su ostaci pronađeni 1½ m. ispod originalnog sloja zone *Lapis niger*. Zona je bila otkrivena i arheološki ispitana u periodu od 1899. do 1905. god. u kampanji pod vodstvom Giacoma Bonia. *Lapis niger* je bio opisivan još u vrijeme Republike, ali je za tadašnje Rimljane koji su ga smatrali mjestom velike svetosti, njegovo stvarno značenje bilo više-manje misteriozno. Upravo i ta činjenica dovoljno govori o njegovoj drevnosti. Zato se u rimskoj tradiciji razvilo više tumačenja i verzija nastanka i postojanja zone *Lapis niger*, koja prenose Dionizije iz Halikarnasa, Plutarh i Pompej Fest. Tako se govorilo da je to ili grob Romula ili mjesto njegovog umorstva ili grob Hosta Hostilija (*Hostus Hostilius*; djed kralja Tula Hostilija) ili lokacija gdje je Faust (poočim Romula i Rema) poginuo. Možda je samo riječ o prostoru odakle su se rani kraljevi obračali narodu i senatorima. Originalna verzija zone *Lapis niger* je bila prekrivena za vrijeme Sulinog ili Cezarovog preuređivanja Foruma. Njeno iskopavanje je donijelo na svjetlo dana mnogo vrijednih arheoloških ostataka iz vremena kraljevstva ili Rane Republike. Druga verzija zone *Lapis niger* izgrađena u I. st. p. n. e. je bila znatno jednostavnije svetilište.

Kako bi se povećalo područje sastajanja, Senat je za ranih razdoblja Republike dao proširiti otvoreno područje između komicija i hrama Veste. Time je Forum prerastao uveliko zatvorenu zonu komicija.

Lapis niger: Sam natpis je teško razumljiv. Njegova slova su bliža grčkim slovima nego ijedan drugi latinski natpis, jer su kronološki bliža grčko-rimskom alfabetu koji su narodi Italije preuzeli i adaptirali. Natpis je napisan bustrofedonski, kao i mnogi drugi najstariji latinski natpisi. Iz onoga koliko se može saznati iz teksta, riječ je o dedikaciji kralju ili svećeniku *rex sacrorumu*, i davanju teških kletvi onome ko uznemiri svetilište. Nastanak natpisa se datira u VI. st. p.n.e.

Najranije u VI. st. p. n. e. je bila izgrađena i uzdignuta platforma za javne govore u južnom dijelu Komicija, u blizini svetilišta Vulkana i nasuprot Hostilijevoj kuriji, koja će znatno kasnije dobiti ime rostra.[12] Ovu govorničku poziciju će posvetiti auguri i pretvoriti u *templum* (sveto područje). Rostra je nosila ime po šest *rōstra* (vrhova ratnih brodova) koji su uzeti 338. god. p. n. e. sa zarobljenih brodova grada Ancija za vrijeme latinskog rata i postavljeni na strane ove govorničke platforme. Značenje ove rostre u komiciju je bilo toliko da je riječ *rostrum* postala generički termin za sve druge govornice i podijume i u Gradu i u drugim mjestima rimskog svijeta. Za ovu govorničku platformu su se koristili i izrazi *suggestus* i *tribunal*. Govornici su prvobitno govorili tako što bi stajali na rostri i bili okrenuti prema sjevernoj strani Komicija i u pravcu Hostilijeve kurije, gdje su se često sastajali senatori, dok bi se obraćali onima okupljenima. Plebejski tribun za 145. god. p. n. e. Gaj Licinije Kras je bio prvi koji se okrenuo prema narodu na Forumu, što je nešto kasnije ponovio i Gaj Grakh. Sa tim je započeo i običaj *locus popularis*, kada su se mladi, ambiciozni nobili obraćali narodu sa rostre. U Komiciju i neposrednoj okolici u republikansko doba su se i održavale kontione i sastajale tributske komicije i plebejske

[12] Prije nastanka rostre, *Vulcanal* je služio kao mjesto govorničke platforme, jer se na tome mjestu općerimskog kulta okupljao narod.

skupštine. Prije početka rada komicija, magistrat ili neki drugi dužnosnik (kao npr. plebejski tribun) morao je da uzme auspicije u *templumu* (svetom prostoru) na rostri, odakle je on upravljao procedurom. Ako su znamenja bila povoljna, sazivan je narod preko glasnika koji su to činili preko rostre ili sa gradskih zidina. Prije glasanja za neki zakon, glasnik ga je sa rostre pročitao okupljenom narodu. Nakon toga, tribe su bile pozvane na *templum* na rostri da glasaju. Ova procedura ukazuje koliko je demokratski čin glasanja pretvoren u rimskoj svijesti u svetu kategoriju, kao nešto sankrosanktno što se obavlja na svetom području. Pošto se glasačka masa povečavala, onda su tributske komicije premještane na suprotni kraj Foruma oko hrama Kastora i Poluksa, čije stepenice su služile kao neka nezvanična govornička platforma. Ali to nije umanjivalo simboličko značenje rostre u komiciju. Za vrijeme građanskih ratova sa ove rostre su se obraćali ambiciozni političari, ratujući stranački lideri, vojni zapovjednici i zavjerenici. Tu su ostavljane glave proskribiranih i pogubljenih, a kontrola nad rostrom je imala i simboličko značenje kontrole nad Gradom. Rostra je korištena i za sudbene procese. Za vrijeme Republike krivični procesi su se uglavnom održavali na Forumu pred komicijama sa odgovarajućim magistratom koji predsjedava (procedura je specifizirana u Zakoniku 12 ploča) ili pred sudbenom porotom (*quaestio de repetundis*) kojom je predsjedavao sudija sa oko 50 do 70 porotnika. U ovim procesima rostra je služila kao tribunal. Govornička platforma ili rostra su bili mijenjani, dograđivani, ukrašavani i uvečavani mnogo puta ali i pored tih remodeliranja ovo javno besjedništvo je ostajalo na istom mjestu za vrijeme Republike. Konačno je Julije Cezar za vrijeme svoga uređivanja Foruma, pomakao rostru van okvira komicija. Pomaknuta rostra (na lokalitet jugozapadno od novog Julijevog foruma) će biti završena tek od Augusta, koji ju je i proširio. Ova rostra je u postrepublikansko doba prozvana *Rostra Vetera* („Stara rostra“), kako bi se razlikovala od kasnijih platformi sa sličnom namjenom i koje su nosile isto ime rostra (sa dodatkom imena onoga koji je zaslužan njenu izgradnju ili koji se slavi). August je na drugom kraju Foruma dao da se 29. god. p. n. e. izgradi nova rostra ukrašena sa prednjim dijelovima zarobljenih brodova iz bitke kod Akcija. Ova rostra, koja je bila dio hrama božanskog Julija, je bila zvana *rostra Augusti*. Na Forumu otkrivena je još jedna rostra koja se naziva *rostra Diocletiani* (iako nije sigurno da je izgrađena za vrijeme Dioklecijana). Ona republikanska, prava rostra na Forumu bila je središnja pozicija za javni nastup i popularskih i optimatskih političara i revolucionara i kontrarevolucionara u turobnim vremenima kraja Srednje Republike i cjelokupnog trajanja Kasne Republike.

Forum je vezan i za objekte gdje je Senat najčešće održavao sjednice. U rimskoj političkoj praksi nije postojala neka specijalna građevina u kojoj bi bio smješten Senat po defaultu. Senat je shvatan kao vanprostorna institucija, koju čine ljudi a ne građevinski objekti, pa se mogao sastajati na različitim i odgovarajućim mjestima. U slučaju da se primao neko ili delegacija koja nije smjela uči u sveti kurijski prostor, onda bi se Senat za tu svrhu sastajao bez ikakvih problema na drugom prostoru. Na Forumu se nalazila i Hostilijeva kurija (*Curia Hostilia*). Ova zgrada na Forumu je bila popularno mjesto održavanja sjednica Senata za

vrijeme Republike. Pretpostavlja se da se na mjestu gdje se kasnije uzdizala Hostilijeva kurija, nalazio hram (možda staroetrurskog tipa) gdje su plemena od kojih je nastao rimski narod položila svoje oružje za vrijeme vladavine prvoga kralja Romula. Ovaj hram je bio korišten od senatora koji su služili kao savjet kralj.[13] Za vrijeme trećega rimskog kralja Tula Hostilija, vjerojatno nakon što je požar uništio hram, podignuta je nova zgrada kao mjesto za javne sastanke. Hostilijeva kurija je imala golemo historijsko značenje za rimski svijet klasične civilizacije, a bila je izgrađena na uzdignutom tlu kako bi dominirala nad kompletnim prostorom Foruma. Sa svojim prominentnim mjestom na Forumu, koje je bilo lokacija i za neke vrlo drevne rimske svete objekte, Hostilijeva kurija je predstavljala u pravom smislu simbol snage Republike. Sula je dao ovaj objekt 80. god. p. n. e., zajedno sa komicijem u potpunosti preurediti. Svrha preuređenja je bila da se ona proširi kako bi mogla da primi sve veći broj senatora. Stara – nova kurija je zadržala drevno Hostilijevo ime. Nakon uništenja za vrijeme pogreba popularskog demagoga Klodija, novu kuriju na istom mjestu, ali sa novim imenom *Curia Cornelia*, dao je izgraditi Faust Sula. Za vrijeme redizajniranja Foruma 44. god. p. n. e. Kornelijeva kurija je bila pretvorena u hram. Nepoznato je kada je ona bila u potpunosti srušena, možda za vrijeme izgradnje foruma Julija Cezara. Izgradnja nove kurije pod julijevskim imenom (*Curia Iulia*) je započela 44. god. p. n. e., ali je dovršena tek 29. god. p. n. e. od strane Oktavijana. Dok je trajala izgradnja julijevske kurije, Senat se sastajao na drugim mjestima, kao npr. u Pompejevom teatru za vrijeme martovskih ida 44. god. p. n. e. Pored navedenih kurija Senat se znao sastajati i u prostranoj hali hrama Sloge, kao npr. 63. godine p. n. e. kada je Ciceron razotkrivao Katilininu zavjeru.

Julijevska kurija je restauirana za vrijeme princepsa Domicijana, a 283. god. n. e. bila je teško oštećena požarom. Ponovo je reizgrađena za dominusa Dioklecijana, i u ovoj formi još uvijek postoji. Ponovo je restaurirana 412. god. n. e. zalaganjem gradskog prefekta Anija Euharija Epifana (*Annius Eucharius Epiphanius*). Julijevska kurija je kasnije pretvorena u katoličku baziliku Sant'Adriano al Foro. Originalni izgled julijevske kurije je poznat zahvaljujući Oktavijanovom denaru iz 28. god. p. n. e. Na krajnjem kraju julijevske kurije se nalazio oltar boginje Pobjede, koji se sastojao od statue Viktorije. Ovaj oltar je u julijevsku kuriju dao postaviti Oktavijan, a uklonjen je kada je zavladalo kršćanstvo. U blizini julijevske kurije je izgrađena i julijevska bazilika (*Basilica Iulia*), i to na mjestu ranije Sempronijeve bazilike i bila je posvećena 46. godine p. n. e. Nakon požara je obnovljena i ponovo posvećena 12. godine n. e., a rekonstruirana je ponovo (oštećenja uzrokovanih požarom iz 283. god. n. e.) za vrijeme Domicijana.

Prva i najstarija poznata bazilika u Rimu, izgrađena za sudbeno – pravnu svrhu i poslovne aktivnosti, bila je ona koja je nazvana Porcijeva bazilika (*Basilica Porcia*). Dao ju je početi

[13] Po tradiciji Senat se prvo sastajao u kolibi etrurskog tipa u blizini starog hrama etrurskog tipa, koji je kasnije pretvoren u Hostilijevu kuriju.

graditi Katon Stariji za svoje cenzure 184. god. p. e., i pored žestoke opozicije. On je otkupio radnje i dvije privatne kuće, dao ih srušiti i na tome prostoru izgraditi baziliku. Bila je nešto zapadnije od Hostilijeve kurije. Porcijeva bazilika je trebalo da bude oficijelna građevina za plebejske tribune. Zatim je slijedila bazilika Emilija i Fulvija/Emilija/Paula (*Basilica Aemilia et Fulvia/Aemilia/Paulli*). Ova bazilika je bila na sjevernoj strani Foruma, blizu Hostilijeve kurije. Radove na njenoj izgradnji su dali 179. god. p. n. e. započeti tadašnji cenzori Marko Emilije Lepid i Marko Fulvije Nobilior. Kada je 159. god. p. n. e. bio cenzor, Publije Kornelije Scipio Nasika Korkul je dao postaviti vodeni sat u ovu baziliku.[14] Na južnoj strani Foruma se nalazila Sempronijeva bazilika (*Basilica Sempronia*). Ova bazilika se počela graditi 169. god. p. n. e. po nalogu tadašnjeg cenzora Tiberija Sempronija Grakha Starijeg, koji je javnim novcem otkupio kuću svoga preminulog punca Afrikanca Starijeg i obližnje dućane i na tome mjestu dao izgraditi baziliku. Nalazila se na mjestu odakle se iz pravca *vicus Tuscus* ulazilo u Forum. Ništa se više ne zna o ovoj baziliki, izuzev da je vjerojatno uništena kada se gradila Julijevska bazilika.

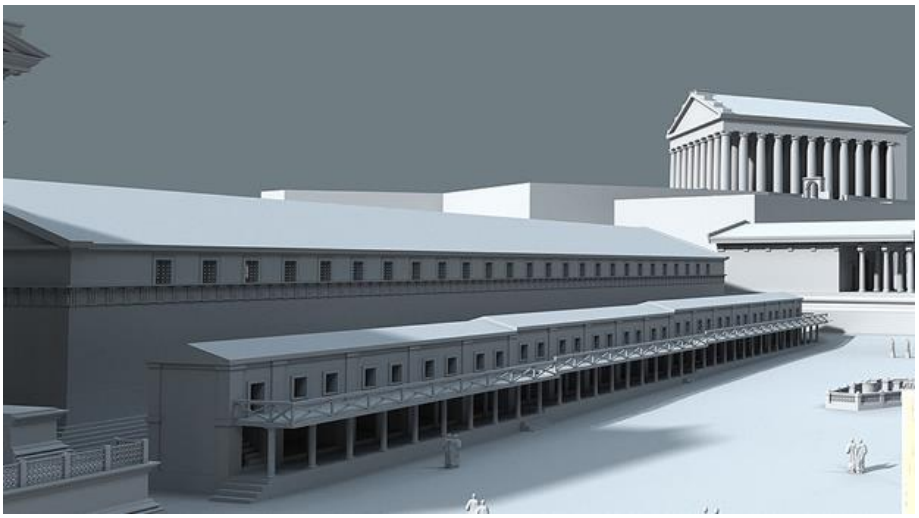

Model rekonstrukcije Sempronijeve bazilike.

Opimijevu baziliku (*Basilica Opimia*) dao je 121. god. p. n. e. izgraditi tadašnji konzul Lucije Opimije, u isto vrijeme kada je on dao obnoviti hram Sloge. Bazilika je stajala sjeverno od hrama. Hram Sloge (*Aedes/templum Concordiae*) se nalazio na sjeverozapadu Foruma. Zavjet da se izgradi dao je Lucije Furije Kamil 367. god. p. n. e. za vrijeme višegodišnjih nesporazuma u odnosima između patricija i plebejaca koji su na kraju

[14] Baziliku je dao preurediti Marko Emilije Lepid (*Marcus Aemilius Lepidus*), konzul za 78. god. p. n. e.

rezultirali donošenjem zakona Licinija i Sekstija. Odmah nakon njihovog usvajanja, narod je izglasao i izgradnju ovoga hrama koji je stajao iumeđu *Volcanala* i podnožja Kapitola. Prostor oko hrama se zvao *Concordiae*. Na krovu hrama je do 211. god. p. n. e. stajala statua Viktorije/Pobjede dok nije bila oborena sa udarom munje. Nakon ubistva Gaja Grakha, Senat je naredio konzulu Luciju Opimiju da se hram Sloge obnovi, uz veliko gađenje narodnjačkih i demokratskih elemenata. Nakon ove obnove, hram je često služio za sjednice Senata. U blizini hrama Konkordije se nalazilo brončano svetište (*aedicula Concordiae*) koje je podignuo na Grekostasis edil Gnej Flavije 304. god. p. n. e. Ovo svetište je bilo uništeno, kada je hram Sloge bio proširivan 121. god. p. n. e.

Za razliku od kasnijih „carskih" foruma koji su modelirani na osnovi grčkih plateia (πλατεῖα; javni trg), glavni Forum se razvijao postupno i organski stoljećima. Pošto je predstavljao i simbolički pa i stvarno „srce" rimskog svijeta, njega su pokušavali više – manje uspješno remodelirati Sula, Cezar i August. Kako se budu gradili novi objekti, posebno u postrepublikansko doba (kada je i potreba za narodnim zborovima gubila na važnosti), tako se i smanjivao otvoreni prostor na Forumu da bi se na kraju sveo na pravougaonik dimenzija 130 X 50 m.

Sula je prvi pristupio pokušaja reorganiziranja Foruma i njegovog uređivanja i dovođenja u red. Golemi *Tabularium* je izgrađen 78. god. p. n. e. na kraju Foruma (na padinama Kapitola i ispod hrama Jupitera, Najboljeg, Najvećeg/Kapitolinskog) po nalogu tadašnjih konzula Marka Emilija Lepida i Kvinta Lutacija Katula.

Zgrada *Tabulariuma*

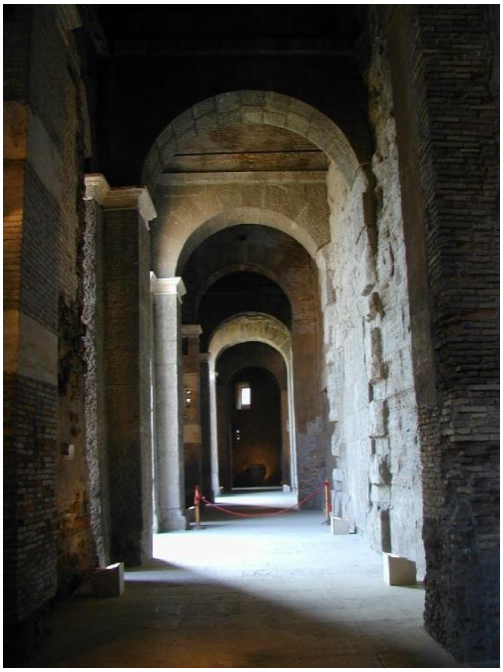

Unutarnji hodnik u *Tabulariumu*.

Tabularium je bio neka vrsta državnog arhiva, u kome su se čuvali oficijelni zapisi, a u njemu su se nalazile i prostorije mnogih dužnosnika i službenika. Unutar zgrade su se nalazili ostaci hrama božanstva *Veiovis*. *Tabularium* je restauiran i obnovljen oko 46. god. n. e.

Cezar je preuređenjem Foruma konačno nastojao razbiti stari koncept Komicija, ali zbog martovskih ida Cezarovo preuređenje nije završeno. Nakon završetka III. građanskog rata, taj započeti posao je završio Oktavijan August. Na jugoistoku su izgrađeni hram božanskog Julija i Augustov slavoluk. U istom području je nakon Augustove smrti podignut i hram božanskog Augusta.

Augustov slavoluk.

Na jugozapadu, prije *Tabulariuma* se nalazio hram božanskog Vespazijana, a na sjeveroistoku Foruma je bio izgrađen i hram posvećen Antoninu Piju i Faustini. Sjeverno od njega se nalazio prostrani hram Mira, izgrađen još u republikansko doba. Septimije Sever je dodao svoj trijumfalni luk, a Dioklecijan je obnovio hramove Saturna i Veste te kuriju. Za vrijeme Konstantina je dovršena bazilika Maksencija i Konstantina. Posljednje značajnije građevinsko poduzeće na rimskom Forumu, u ime cara, bio je stup cara Foke (posvećen ili ponovo posvećen od strane italijanskog - ravenskog - eksarha Smaragda 1. VIII. 608. god. n. e.). Sam stup, korintskog tipa, je vjerojatno nastao u II. st. n. e. za neku nama nepoznatu građevinsku strukturu. I postament je recikliran, i vjerojatno izvorno potiče iz vremena Dioklecijana.

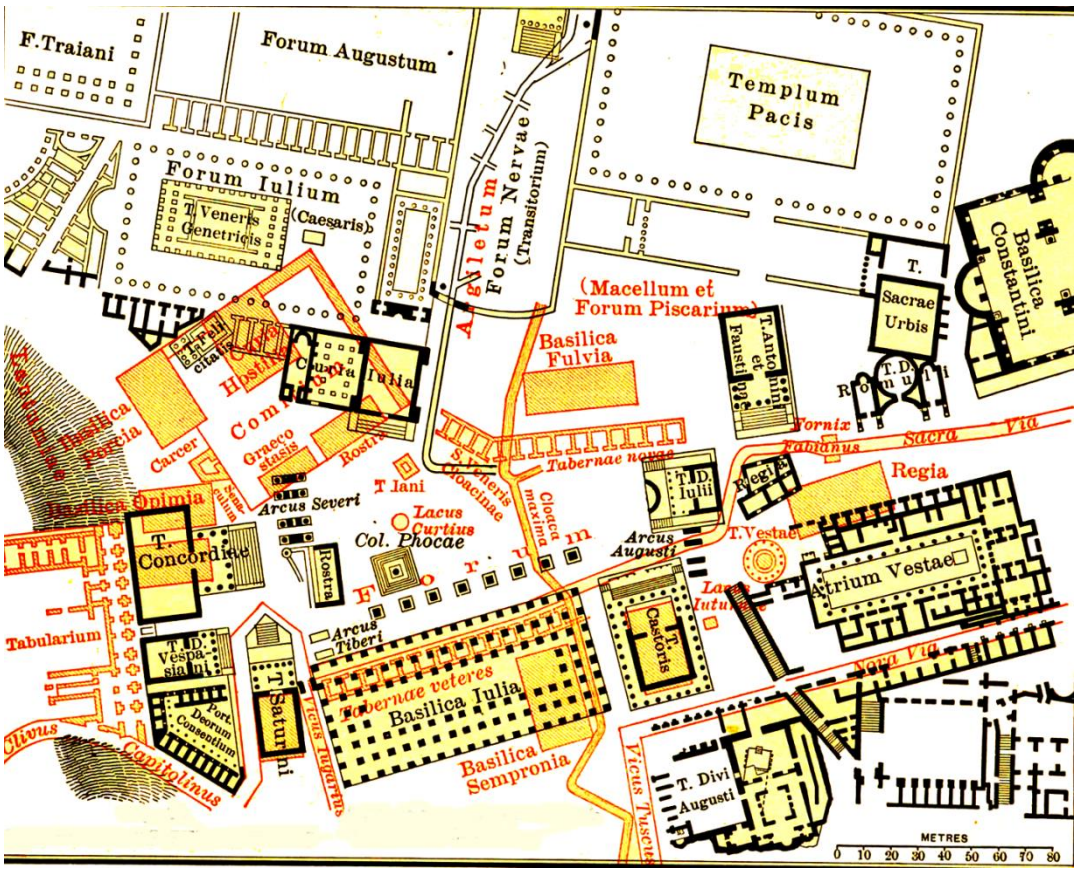

Jedna odlična karta Rimskoga Foruma. Objekti, zgrade i strukture iz republikanske epohe su pokazane u crvenoj boji, a one iz vremena principata i dominata u crnoj. Karta preuzeta iz Platner, 1904.

Pored glavnog Foruma, u Gradu su nastali i drugi forumi, uobičajeno nazivani „carski”, kao što su npr. bili Julijevski forum, Augustov forum i Trajanov forum.

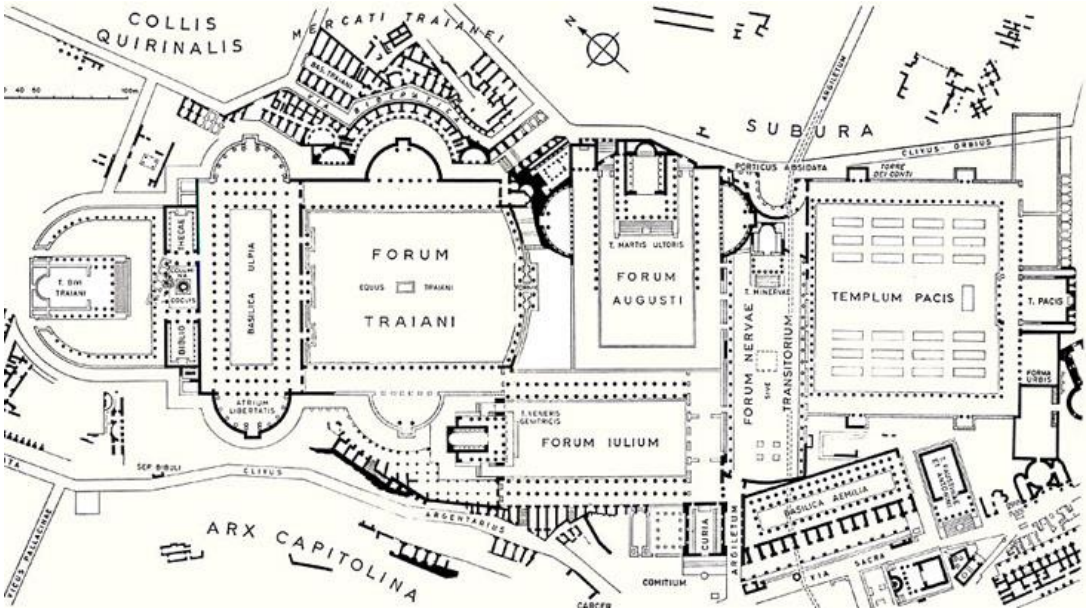

Julijevski forum.

I svaki drugi grad širom rimskog svijeta težio je da ima forum ili forume kao svoja glavna mjesta okupljanja.

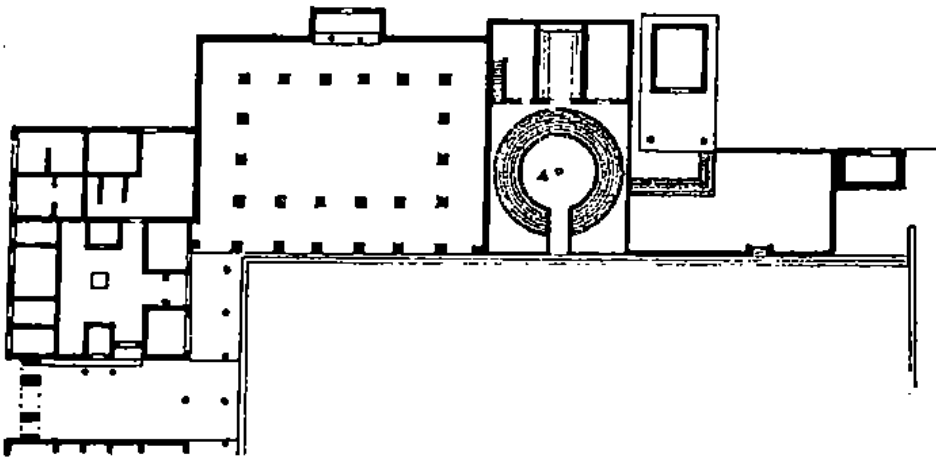

Forum italijanskog grada Kose se bazira na otvorenom trgu koji su sa sjeverne strane oivičavali bazilika, dva hrama i komicij.

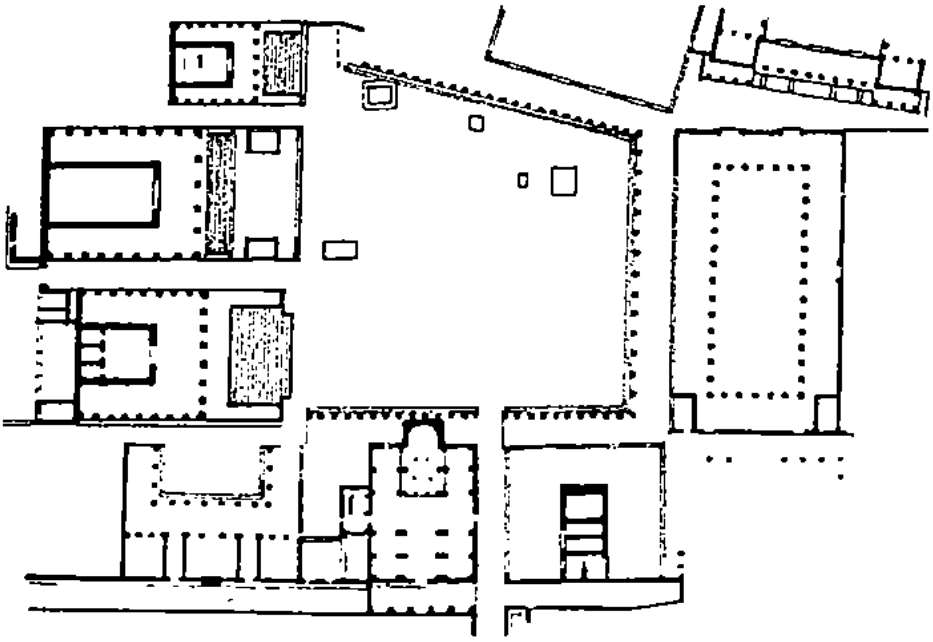

Stari forum Leptis Magne u svom augustovskom obliku. Forum je četvorougaon, sa bazilikom na istočnoj strani i tri hrama na zapadnoj.

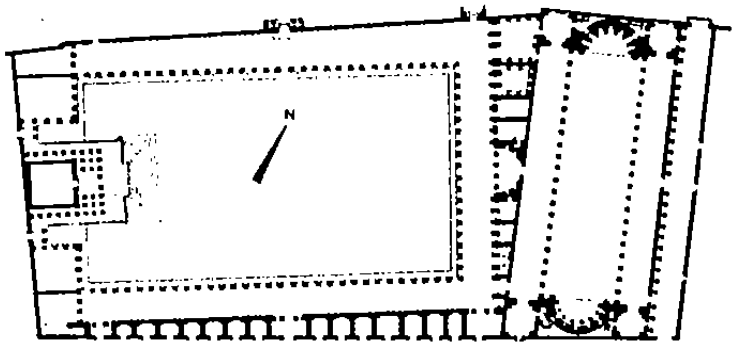

Novi forum Leptis Magne, koji je dao sagraditi Septimije Sever i kojim je dominirao hram posvećen carevoj porodici. Bazilika obuhvata cijeli forum.

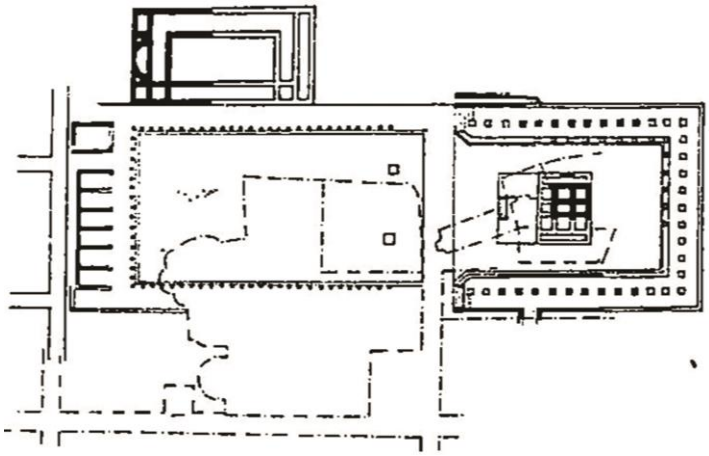

Forum u Zadru, Hrvatska. Trg sa kolonadom i bazilika bez krila na južnoj strani. Jedna ulica odvaja hram koji je slobodno postavljen.

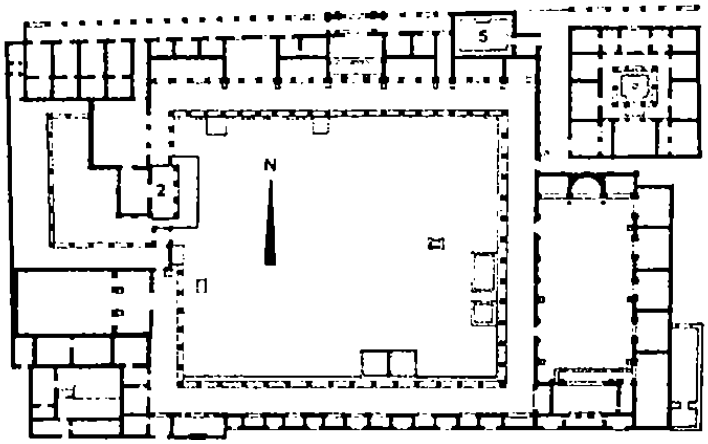

Timgadski forum. Bazilika se nalazi istočno od četvorougaonog foruma.

Beton i stilovi za prikaz lica građevine

U najranije doba kao materijal za gradnju su korišteni više – manje obrađeni kamen, drvo i nepečene cigle (*lateres crudi*). Za fasadu je korišten malter, te na suncu sušene cigle (za samo neke manje bitne zgrade, ne javne objekte). A kasnije su uz beton, u gradnji od materijala korištene i pečene cigle (*laterēs cocti*), mramor koji se koristio uglavnom kao dekorativni materijal te drugi kameni materijali, drvo.

Pored luka (koji su prenijeli mediteransko – europskom svijetu), Rimljani su građevinarstvu i općenito ljudskoj civilizaciji doprinijeli sa još jednim dostignućem i izumom → betonom. Rimski beton (*opus caementicium*) se sastojao od vulkanskog pepela (kao temeljnog sastojka), vode, kreća, pijeska, šljunka, fragmenata cigle ili crijepova, i bio je čvršći, snažniji i fleksibilniji od današnjih vrsta betona.

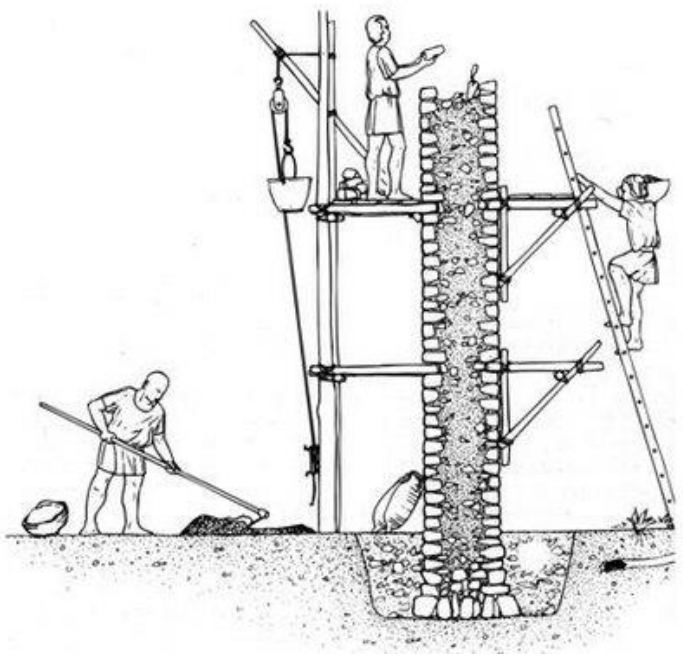

Naravno, građevinari rimskog svijeta su bili dovoljno maštoviti i poduzetni, pa je rimski beton doživljavao i određene varijacije u korištenim sastojcima, zavisno od potreba građevine. Sama metoda formiranja betonskih konstrukcija je bila više - manje ista kao i danas.

Upotreba betona je postala vrlo raširena u tadašnjim konstrukcijama, i građevinarstvo je dobilo mogućnosti za nove dizajne i kompleksne strukture i dimenzije, koje su se održale sve do današnjih dana (npr. Panteon i Koloseum, te mnogi mostovi i akvadukti). Beton je u pravom smislu doprinio da se u rimskom svijetu desi arhitektonska i građevinska revolucija. Upotreba betona je zahvatala doba Republike, pa duž čitave imperijalne historije. Ovladalo se i tehnologijom podvodnog betona, što je naveliko korišteno u izgradnji luka (npr. Cezareja). Ipak Rimljani nisu poznavali upotrebu čelične rešetke, odnosno „armirani beton" koji je davao znatno višu čvrstinu građevinama.

Primjer *opus caementicium* na jednom grobu na *Via Appia*.

Drvena konstrukcija za *opus caementicium*.

Vitruvije u svojoj II. knjizi tako razlikuje sastojke (agregate) prikladne za pripremu vapnene žbuke. Za strukturalnu žbuku, on preporučuje vulkanski pijesak pozzolana (iz okolice grada Puteoli), a preporučuje i najbolji omjer korištenih sastojaka. Pozzolana je inače bila najcjenjenija da se koristi kao agregat u stvaranju betona. Pozzolana čak očvršćava pod vodom. Inače su komadi lave bili najbolji za izradu betona, pa su ovi korišteni za gradnju cesta. Inače je važilo pravilo, što jači agregat, to bolji beton.

Dokaz čvrstoće rimskog betona → primjer bačvastog svoda u Gradu.

Velike terme u Hadrijanovoj vili.

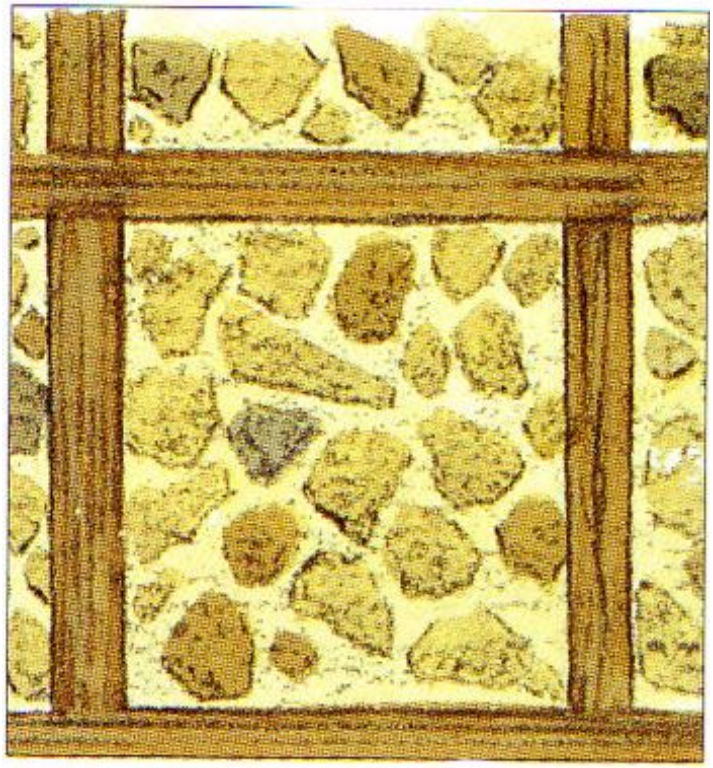

Kada su ekonomska sredstva bila oskudna za gradnju su se koristili jefitniji materijali, kao što je *opus craticum.* To je drvena konstrukcija popunjena sa veććim kamenjem i malterom.

Sirova površina bila je smatrana ružnom, pa su radi estetskog dojma primjenjivane određene modifikacije i tehnike (često na osnovi tehnike stucco/štuko maltera, ugradnje blokova, kamena i posebno cigli) za prikaz lica građevina i to:

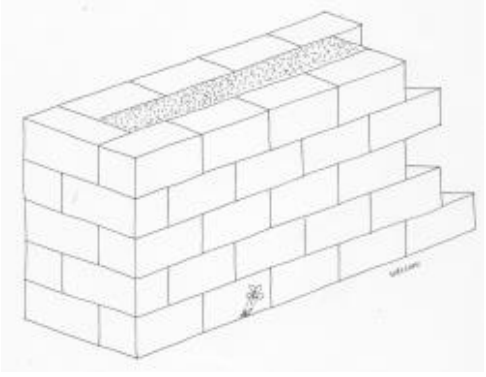

1. *Opus quadratum*, kvadratni blokovi kamena iste veličine smješteni u liniji (korišteno još od VI. st. p. n. e.). Primjeri ovog stila nalaze se u *Cloaca Maxima*, u servijanskom zidu, Klaudijevom akvaduktu i Tabulariju.

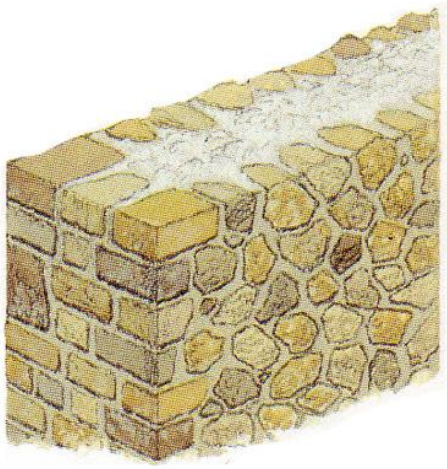

2. *Opus incertum*, mali nepravilni kamenovi (upotrebljavana od početka II. st. p. n. e. do sredine I. st. p. n. e.). Ovom tehnikom su građeni hram Velike Majke i *Porticus Aemilia*.

3. *Opus reticulatum*, u obliku „baklave" ili dijamanta (započela sa početkom I. st. p. n. e. i zamijenila prethodnu tehniku).

3.1. *Opus reticulatum*

3.2. *Opus reticulatum.* Primjer sa Palatina (Rim)

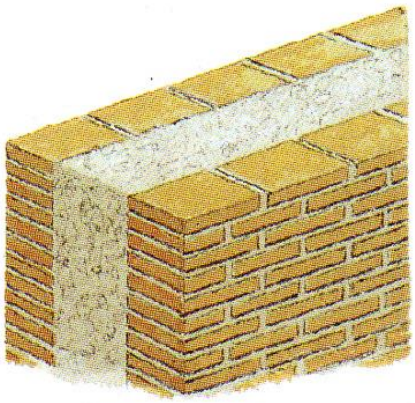

4. *Opus testaceum*, gusto položene cigle, praktično isto kao *opus latericium*. Popularan stil za vrijeme Nerona.

4.1. *Opus testaceum*. Primjer iz *Ostia Antica*.

4.2. *Opus testaceum*. Primjer iz Karakalinih kupatila u Rimu.

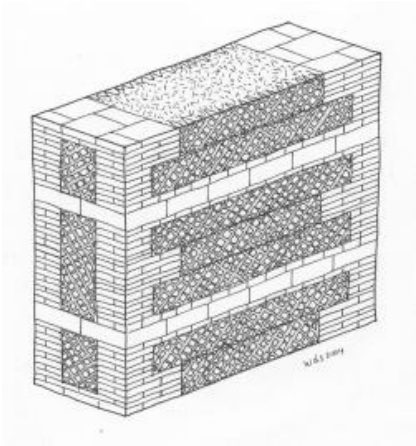

5. *Opus reticulatum mixtum* ili *opus mixtum*, korišten za I. flavijevske dinastije i u toku II. st. n. e., do zaključno sa vremenom vladavine Antonina Pija.

5.1. *Opus reticulatum*, Hadrijanova vila u Tivoliju. Opaža se mješavina *opus reticulatum* i *opus testaceum.*

5.2. *Opus reticulatum mixtum* ili *opus mixtum*, Hadrijanova vila u Tivoliju. Mješavina *opus reticulatum* i *opus testaceum.*

5.3. *Opus reticulatum mixtum* ili *opus mixtum.* Mješavina *opus reticulatum* i *opus testaceum.*

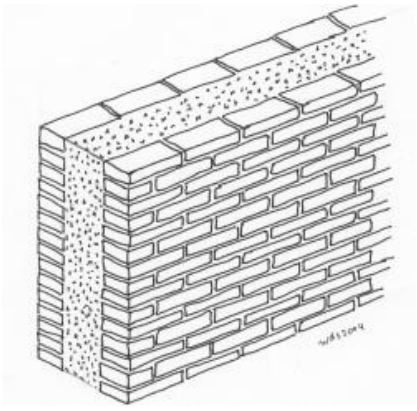

6. *Opus latericium*, u formi položenih cigli. Dominantna forma u carsko doba za specifične konstrukcije.

6.1. *Opus latericium.*

7. *Opus spicatum*, u formi pravilnih šiljaka (uglavnom za podove).

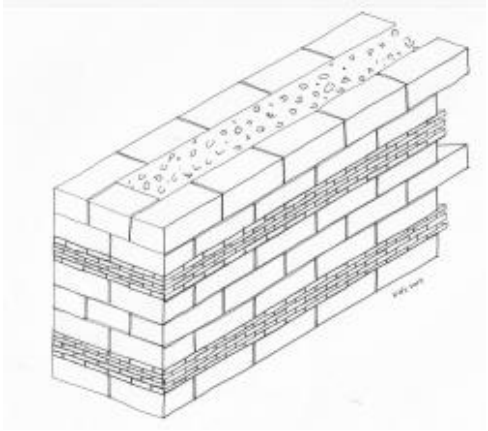

8. *Opus vittatum*, kvadratni tuf (vrsta vulkanske stijene) blokovi ispresjecani grupama cigli na pravilnim ili nepravilnim udaljenostima (uglavnom korištena za podizanje visokih zidova npr. Karakalinim kupatilima i Aurelijanovim zidinama u Rimu u III. st. n. e.).

8.1. *Opus vittatum.* Primjer iz Vasio (Vaison la Romaine, Provansa, Francuska).

8.2. *Opus vittatum simplex*, korišten za vrijeme Republike i ranog principata (do Nerona). Blokovi su bili dobro urađen za vrijeme Republike i prvih decenija principata. Od posljednjih decenija Republike nalazi se u u kombinaciji *opus reticulatum.* Ponovo se javlja u kasnoj antici, u određenoj varijaciji.

8.3. *Opus vittatum mixtum A*, korišten od ranog III. st. n. e., pa kroz kasnu antiku. Vrlo uobičajen u III. i IV. st. n. e.

8.4. *Opus vittatum mixtum B*, glavna pojava u kasnom IV. st. n. e., nastavlja se i u mediavelnom razdoblju.

9. *Opus africanum*: vertikalni „lanci" uspravnih blokova sa izmjeničnim horizontalnim blokovima (uglavnom korištena u Africi, te u određenoj mjeri na Siciliji i južnoj Italiji).

10. *Opus signinum*, vodootporne podne i zidne obloge. Malter pomiješan sa ulomcima terakote i slomljenih pločica i cigli.

11. *Opus sectile*, dekoracija zidova i podova sa mramornim pločama položenim u regularni uzorak.

Iz izloženih primjera se vidi niz varijacija, spajanja stilova i međusobnih arhitektonskih prožimanja, koji u potpunosti odgovaraju eklektičkom rimskom duhu.

Za izgradnju javnih, monumentalnih objekata i za dekoraciju bogataških kuća korišten je mramor, granit ili porfirij. Bijeli mramor je uglavnom uvožen iz Grčke do 35. god. p. n. e, da bi se nakon toga u Italiji počeo koristiti bijeli mramor sa sjevernoitalijanskog lokaliteta Carrara. Obojeni mramor je dolazio sa egejskih otoke i iz Afrike.

Auzonije, onako usput u svojoj poemi *Mosella*, spominje vodeni mlin za piljenje mramora na jednoj od pritoka rijeke Mozele. To je jedna od rijetkih referenci u literarnoj građi na korištenje vodenih mlinova za sjećenje kamena. Najraniji podaci o raširenoj upotrebi mlinova se nailazi u djelima Vitruvija i Plinija Starijeg. Iako su konstrukcija mlina za pilenje kamena bile različite, zavisno od tehnološkog umijeća i mašte, one su ipak bile jednostavnije u odnosu na vodeni mlin koji se koristi za dobijanje brašna ili mljevenje.

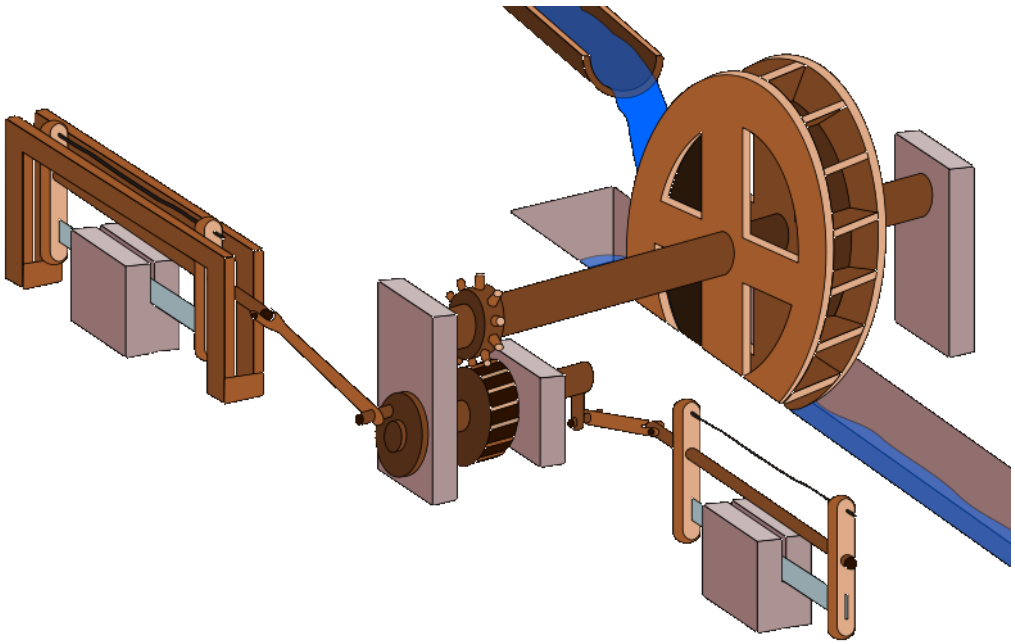

Shema vodenog mlina za pilanje kamena iz maloazijskog Hierapolisa. Datacija III. st. n. e.
Ovo je najranija poznata mašina koja je uključivala koljenasto vratilo („ručicu“) i klipnjaču.

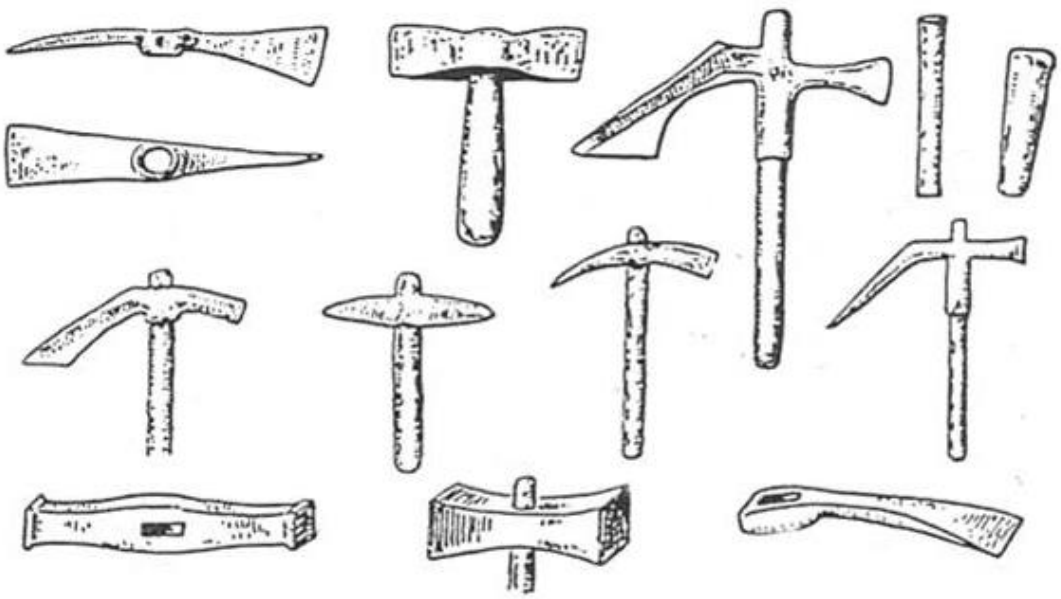

Oruđa za rad sa kamenom.

Ceste

Rimski juristi koristili su tri riječi da označe put ili pravo na put i to *iter, actus* i *via*. Po *servitus itineris* pojedinac se mogao kretati pješke ili na konju ili na nosiljci po određenom području (u privatnom ili javnom vlasništvu). Ovo pravo se nazivalo *ius eundi. Actus* ili *agendi* je bilo pravo tjeranja stoke ili kola kroz određeno područje. Viae su imale *ius eundi et agendi et ambulandi*.

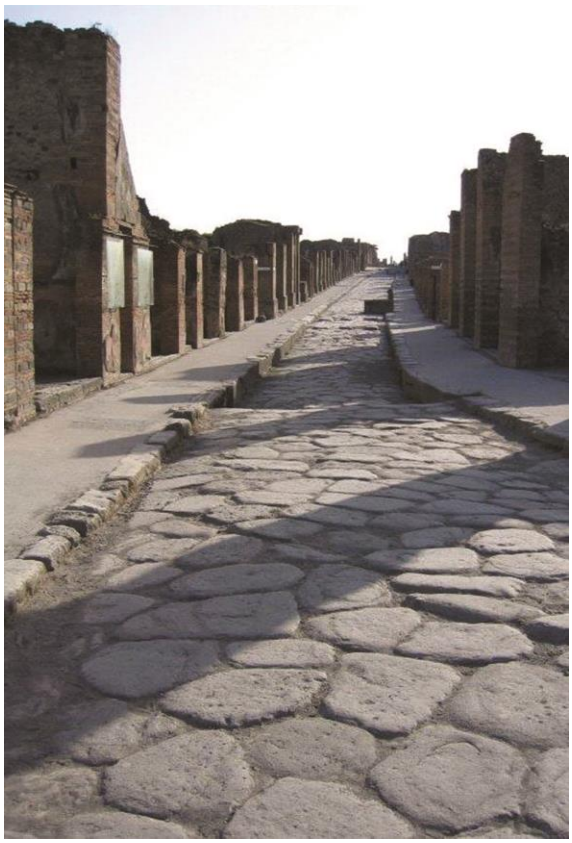

Cesta u Pompejima.

Ceste (*viae*) izgrađene u rimsko doba i po uzusima tadašnje rimske tehnologije spadaju u najveća dostignuća rimske kulture i civilizacije. Na ovom polju rimski praktični duh je pokazao svu svoju originalnost i umijeće. Ceste koje su tada izgrađene su u pravom smislu predstavljale krvotok rimskog svijeta, esencijalne po interese vojske, ekonomije i komunikacije. Ta cestovna mreža je po obimu prevazila monumentalnost svih građevina izgrađenih do modernog vremena. Pretpostavlja se da je njena dužina iznosila najmanje 400.000 km (uključujući 85.000 km / 53.000 rimskih milja popločanih cesta). Cesta je bilo posvuda u rimskom svijetu (od današnje Škotske sve do sjevernog Iraka) i kao da nije postojala prepreka koja bi ih zaustavila.

Stoljećima nakon Apijevog puta, rimske ceste će prolaziti i kroz močvare, i kroz tunele i preko planina, probile su i Alpe, kao i klisure na Đerdapu. Pojedini gradovi su mnogo dugovali svome razvitku činjenici da su se nalazili na cestovnim raskršćima (Lungdunum/Lion, London, Antiohija). Pojedine ceste kao npr. Trajanov put u arabijskoj provinciji je služio i kao neka vrsta granične zone u polupustinjskom i pustinjskom predjelu. Putna mreža koju su Rimljani uspostavili na euromediteranskom prostoru je i danas

osnovica moderne cestovne mreže. Toliki je bio kvalitet rimskih cesta, da su se pojedine od njih koristile sve do suvremenog doba. Europa u XIX. st., a Amerika u prvoj polovici XX. st. su tek uspjeli dostići standarde rimske cestovne mreže.

Livije navodi da su postojali putevi sa miljokazima i prije izgradnje *Via Appia*, prve popločane ceste. Vjerojatno su to bile samo utabani putevi, a ne kvalitetno izgrađene ceste po klasičnim rimskim standardima. A da su i u ovim ranim periodima Republike putevi imali veliko značenje dokazuju i Zakoni 12 ploča, koji su između ostalog regulirali i određena pravila vezano za puteve. Inače je i kasnije republikansko zakonodavstvo nastavilo da se bavi putevima i pravu pojedinca na kretanje i prijevoz robe.

Osnovna intencija puta je bila da što je moguće više „sažima udaljenosti", tj. da tačku A poveže sa tačkom B najkraćom mogućom linijom. Time su se ne samo pojednostavljivale putne linije, nego se štedilo i na materijalnim i ljudskim resursima, a dobijalo se i na vremenu jer je Rimljanima iz strateških razloga uvijek bilo stalo da se izgradnja određenog puta što je moguće prije završi.

Postojalo je više specifikacija rimskih cesta. Po osnovi svoga nastanka, funkcionalnosti i pripadnosti ceste su se načelno dijelile na javne i privatne. Na osnovi zapisa rimskog gromatika (*gromaticus* = geometar) Sikula Flaka (*Siculus Flaccus*) iz vremena princepsa Trajana (čije je djelo uključeno u kolekciju gromatskih rasprava iz VI. st. n. e.) i čuvenog pravnika Ulpijana iz prvih decenija III. st. n. e. mogu se ceste sistematizirati na sljedeći način:

1. *Viae publicae, consulares, praetoriae et militares*. Ove ceste su izgrađene i održavane javnim sredstvima na javnom prostoru. Sikul Flak ih naziva *viae publicae regalesque* i navodi da su se oni nalazili pod staranjem kuratora (*curatores*). Postojala je i neka vrsta fiksne kontribucije (kao putne takse) koja se radi održavanja cesta uzimala od obližnjih vlasnika zemljišnih posjeda. Ove ceste nose imena osobe koje su dale da se one izgrade (npr. *via Appia, Cassia, Flaminia*). Ove ceste su mogle nositi i ime po svojoj konačnoj destinaciji ili po oblasti preko koje su se pružale. Uz to su one bile nazivane i epitetima (vojne, konzularske, pretorske...itd...).

2. *Viae privatae, rusticae, glareae aut agrariae*. Ove ceste su originalno izgrađene incijativom privatnika. U ovom slučaju korištenje puta je bilo javno, ali je tlo na kojem je izgrađen ostajalo u privatnom vlasništvu.

3. *Viae vicinales*. Ovo je bila treća kategorija puteva koji su uglavnom imali strogo lokalno značenje za komunikaciju među selima i vilama i nisu morali imati priključak na glavnu cestu. Seoski putevi su mogli biti smatrani i javnim i privatnim, zavisno od izvora financiranja njihove izgradnje i njihovog održavanja. Za njihovo održavanje su bili zaduženi načelnici sela (*magistri pagorum*), koji su imali pravo zahtijevati da vlasnici zemlj. posjeda u zoni odgovarajućeg puta brinu o njemu i radno i financijski.

Zanimljivo je da su za gradske ulice bili zaduženi sami stanovnici određenog grada. Svaka osoba (odnosno kućevlasnik ili domaćin) je bio zadužen za onaj odjeljak koji je odgovarao njegovom domu ili zgradi. Iz ovog uključivanja što je moguće većeg broja ljudi u sustav odgovornosti prema cestama i putevima, jasno se vidi svo značenje cestovne politike za rimskog društvo.

Po metodu izgradnje i korištenom materijalu ceste i putevi nastali u rimsko doba su se dijelili na:

1. *Via terrena*. Najprostiji vid puta, koji je nastao stalnim utabavanjem kretanjem ljudi, stoke i kola.

2. *Via glareata.* U ovom slučaju površina ceste je bila otvrdnuta sa šljunkom, a kada je i bilo uvedeno i njihovo popločavanje, izgleda da su blokovi ležali na malom kamenju.

3. *Via munita.* Standardni oblik rimske ceste. Sam njen naziv sugerira da je povezana sa vojskom, odnosno govori da su one viđene i kao neka vrsta fortifikacije. Latinski izraz za „graditi put" je *munire viam*, a glagol *munire* znači „graditi zid" (*moenia*). Zato i ne treba čuditi da je *Via Appia* bila sigurno prva *via munita*, jer je izgrađena za vrijeme samnitskih ratova sa svrhom bržeg i efikasnijeg prebacivanja trupa u Kampaniju i južnoitalski front.

Via Appia

Nejasno je da li su *Via Latina, Via Gabina i Via Salaria* koje spominje Livije za ranije periode bile ceste tipa *via munita* ili je riječ (vjerojatnije) o slabije kvalitetno izrađenim putevima. Bez obzira na navedene ceste, *Via Appia* se ipak može smatrati cestom iz koje se razvila mreža popločanih cesta, u pravom smislu to je bila „kraljica puteva" (*regina viarum*).

Po Izidoru iz Sevilje (*Primi autem Poeni dicuntur lapidibus vias stravisse; postea Romani eas per omnem pene orbem disposuerunt, propter rectitudinem itinerum et ne plebs esset otiosa*) znanje o izgradnji ove vrste cesta Rimljani su preuzeli od Kartaginjana, iako je nesumnjivo da su neke izvjesne aspekte oni naslijedili i od Etruraca.

Ovaj tip ceste se smatra popločanim sa složenom konstrukcijom koja omogučava kvalitetno kretanje po njoj i njeno lakše održavanje. Prvo bi bila izgrađena dva paralelna plitka tranšea (*sulci*), označavajući širinu planirane ceste. Širina je mogla varirati od 2,4 m. do 5 m. Između ovih tranšea su onda skidani mekši slojevi zemlje sve dok se ne dođe do čvrstog zemljišnog sloja (*gremium*) koji bi se teškim maljevima ravnao i učinio solidnim. U slučaju da se ne može doći do ovog sloja, zbog vodenastog (močvarog) tla ili nekih drugih osobenosti zemlje, *gremium* se vještački stvarao zabijanjem pilota. Iznad *gremiuma* su se postavljala četiri sloja materijala. Najniži sloj je bio *statumen* (kamenje koje po veličini može stati u šaku), *rudus* (sloj grubog betona ili slomljenog kamenja i vapna; sloj je bio debeo cc 23 cm.), *nucleus* (sastavljen od betona i fragmenata cigli i keramike - koji su bili manji od dijelova kamenja iz *rudusa* - i vapna; sloj je bio debeo cc 15 cm.). Površinski sloj (*dorsum* ili *agger viae*) je bio popločan sa velikim i teškim blokovima od najjačeg kamenja ili bazaltne lave (*silex*). U izgradnji cesta je korišten i beton. Sa svake strane je postojao odvodni, drenažni jarak. Nastojalo se osigurati da površina ceste ostane suha, pa je zato središnji dio ceste bio neznatno uzdignut kako bi voda (nastala kišom, istopljenim snijegom ili nanosima) mogla u slobodnom padu da otiće prema odvodima. Eliptična površina ceste je sprečavala zadržavanje vlage i nastanak blata. Ceste, materijal korišten za njihovu gradnju i upotrebljena tehnologija i znanje trebali su osigurati njihovu trajnost, kako bi odoljevale atmosferskim prilikama (posebno smrzavanju i plavljenju). Bolje ceste u eksluzivnim zonama su imale i uzdignuti trotoar/pločnik sa svake strane ceste i linijsko kamenje (*umbones*) koje je odvajalo cestu od pločnika koji je služio kao trotoar pješacima (izraženo poglavito u gradskim naseljima).

Cestovni nagib u brdsko – planinskom području nije iznosio više od 15 – 20 %. Uglavnom su rimske ceste nastojale da idu ravnom linijom i u poljima i na uzvisinama gdje su to preferirali u odnosu na korištenje serpentina (kako je to danas čest slučaj). To češće korištenje strmina, a ne serpentina, pokazalo se nepraktično za prebacivanje robe i komercijalni saobraćaj. Zbog te intencije za cestom kao pravom linijom, udaljenosti na rimskim cestama između pojedinih naselja su kraće, nego što je to slučaj sa današnjim putevima.

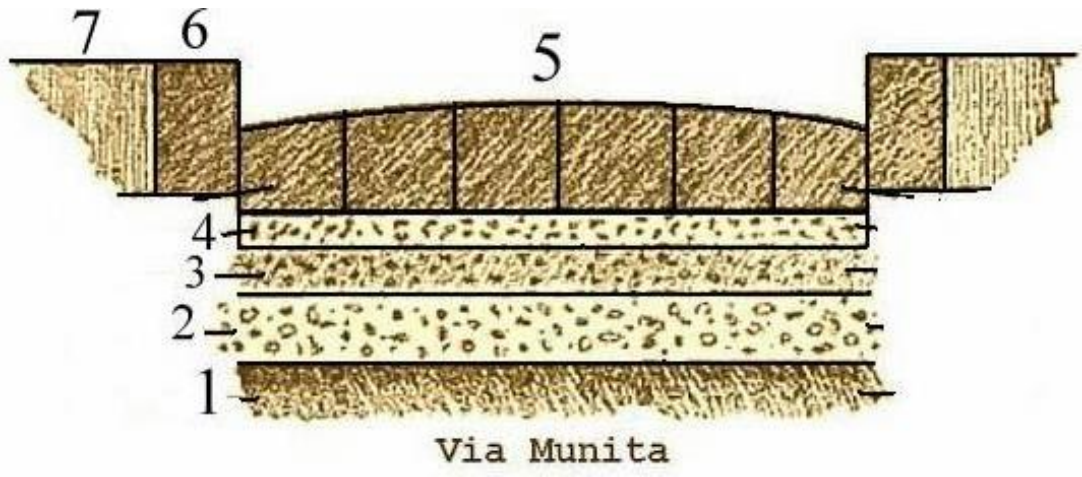

1. *gremium;* 2. *statumen;* 3. *rudus;* 4. *nucleus;*
5. *dorsum* ili *agger viae;* 6. *umbones;* 7. *semitae* ili *margines*

U predstavljenoj shemi, kameni blokovi su predstavljeni sa donjom, ravnom površinom, ali su oni uobičajeno bili dotjerivani na svojim ivicama, kako bi se bolje uklopili u *nucleus*. U slučaju da je cesta prelazila preko stijena, *nukleus* je direktno stavljan na stjenovitu površinu (koja je ranije uglačana i oblikovana kako bi mogla primiti *nukleus*).

Rimljani su uveli i neku vrstu prometnih putokaza, u vidu miljokaza koji su govorili na kojoj se udaljenosti nalazite i u kojem pravcu idete. Na njima bi se nalazile i posvete konzulima ili kasnije princepsima i dominusima za čijeg vremena su ceste bili građene ili opravljane i obnavljane. August je dao da se cc 20. god. p. n. e. na Forumu podigne zlatni miljokaz (χρυσοῦσα μίλιον — χρυσοῦς κίων, *Milliarium Aureum*) na kojem su bili ispisani svi glavni gradovi imperija i udaljenosti do njih. Konstantin je dao se uradi sličan monument (*milion*) u Konstantinpolisu. Čak su uz put osiguravani i objekti koji bi služili pješacima, konjanicima i vozilima sa zapregom. Ako bi uz put bilo izvora vode oni bi se uređivali da budu na korist putnicima i životinjama (životinje koje služe za kretanje putnicima i stoka koja se prati). Postojale su i itinerariji, koji su putniku olakšavali kretanje i orijentaciju na cesti.

Itinerarij (*itinerarium*) je bio lista naselja, drugih putnih stanica i mjesta koja su značajna za putnika na određenoj cesti i to sa distancama među njima. Kasnije su se ova mjesta povezivala sa linijama na kojima je naznačena udaljenost, a ucrtavani su i riječni tokovi i obalna crta (npr. Pojtingerova karta). Julije Cezar i Marko Antonije su uposlili grčke geografe Zenodoksa, Teodota i Poliklita da urade jedna veliki itinerarij. Oni su ovaj složeni zadatak obavljali 25 godina i rezultat je bio ugravirani itinerarij postavljen blizu Panteona.

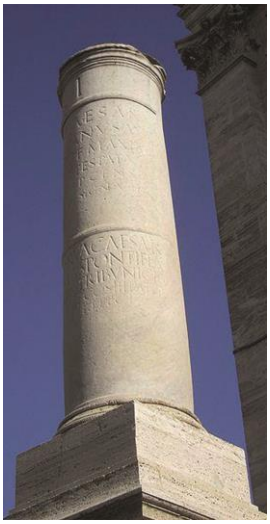

Miljokaz na *Via Appia*.

Miljokaz na lokaciji Alto Rabagão u Portugalu (cesta od *Bracara Augusta* do *Asturias*).

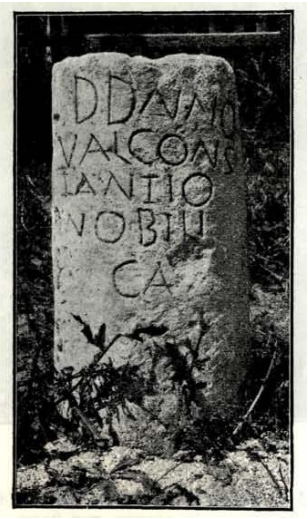

Miljokaz na lokaciji Halapić kod Glamoč.

Ostaci *Milliarium Aureum.*

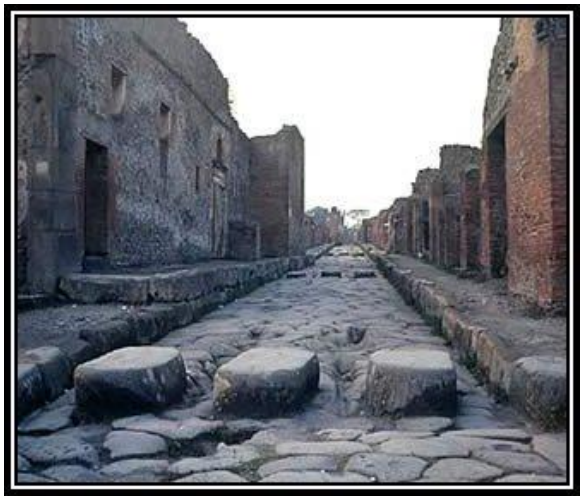

Gradske ulice, ako nisu bile središnjeg značenje su bile uske i u vrijeme gužvi su bile prilično nekomforne za kretanje. Inače ulice rimskih gradova, posebno onih na Mediteranu su bile prilično žive. Kako bi se olakšao prelazak sa jedne strane ceste na drugu u gradovima su postojali i nogostupi, kao što to pokazuje primjer iz Pompeja. Između nogostupa je bio prostor koji je omogućavao prolazak kotača kola.

Ceste su imale veliko značenje za Rimsku državu, i zato su se njihova izgradnja i održavanje smatrali jednim od prioriteta funkcioniranja Države. Zato je razumljivo da su se najviši funkcioneri bavili ovim djelatnostima, uključujući i namjesnike u provincijama. U prvo vrijeme Republike glavnu nadležnost za konstrukciju i održavanje cesta i puteva (u Gradu i van njega) imali su cenzori. Kada cenzori nisu bili na dužnosti, ovlasti za ceste i puteve su imali konzuli, a u njihovoj odsutnosti gradski pretor, pa edili ili neki pojedinac kojeg bi Senat naimenovao. Sa početkom Kasne Republike, nadležnost izgradnje i održavanja cesta su preuzimali i plebejski tribuni kao npr. Gaj Grakh. Izgradnja i održavanje puteva su bile vrlo raširene metode za sticanje snažne javne podrške. Sličnu je „cestovnu politiku"vodio i plebejski tribun za 50. god. p. n. e. Gaj Skribonije Kurion, koji je zaslužan za donošenje *lex Viaria*, kojim se on imenovao za glavnog komesara za cestovnu mrežu u mandatu od pet godina. Dion Kasije spominje da su drugi triumviri 43. god. p. n. e. obavezali senatore da opravljaju ceste na sopstveni trošak, odnosno donijeli su neku vrstu „cestovnog nameta" na senatorski red.

Ciceron spominje izvjesnog Terma da je 65. god. p. n. e. bio *curator Via Flaminia*, a po Plutarhu je Cezar imao isto kuratorsko zaduženje (ἐπιμελητής; *curator viarum*) za *Via Appia*, ulažući u njegovo održavanje velike količine sopstvenog novca. Kuratori su u republikansko doba bili imenovani u specijalnim situacijama, za konkretnu cestu, na privremenoj ad – hoc bazi. Pored ovih privremenih kuratorskih dužnosti, ipak su postojala i neka stalna tijela koja su se brinula o putevima u Gradu i van njega.

Posebno se u cestovnoj politici za vrijeme Augusta istakao Agripa, a i sam se prvi princeps osobno angažirao na restauraciji *Via Flaminia* do Ariminija. August je radi boljeg i efikasnijeg djelovanja u sferi cestovnog prometa, izvršio i određenu reformu službi koje su se brinule o cestama i putevima. Sam August je preuzeo vrhovna ovlaštenja (čime je

ustvari ostvario i ono što je u drevnoj Republici ulazilo u okvir cenzorskih ovlaštenja) koja se tiču cestovne politike, ali ih je delegirao na dvije osobe pretorskog ranga (po Kasiju Dionu „graditelja cesta”/ ὁδοποιοῦς). On je i učinio dužnost kuratora svake od velikih cesta trajnom magistraturom. I kasniji princepsi i dominusi su smatrali svojom dužnošću da se bave cestovnom politikom i to prilično intenzivno. Natpisi posvećeni gradnji i opravci cesta i miljokazi spominju poimenično mnoge princepse i dominuse. U provincijama su se u izgradnji cestovne mreže prilično istakli namjesnici. Najzaslužniji za izgradnju cestovne mreže na prostoru provincije Gornji Ilirik/Dalmacije je bio njen namjesnik Publije Kornelije Dolabela (na dužnosti 14. – 20. god. n. e.).

Salonitanski / Solinski natpisi posvećeni Publiju Korneliji Dolabeli, radi izgradnje cestovne mreže. Danas se nalaze u Arheološkom muzeju u Splitu.

Financiranje i restauriranje javne putne mreže se obavljalo iz javnih fondova, ali su bili i česti slučajevi da i pojedinci daju značajna sredstva, što se smatralo i patriotskim činom (upor. Cezar i Agripa). Zahvaljujući natpisima zna se da je praksa doniranja javnih cesta

dobrovoljnim financijskim, materijalnim i ljudskim resursima bila veoma raširena i u Italiji i u provincijama.

Za samu izgradnju su se angažirali poduzetnici (*publicani*), koji su i sami bili ponosni da svoja imena zapišu na epigrafskim spomenicima vezano za izgradnju ili restauraciju određenih cesta. Magistrati ovlašteni za izgradnju cesta bi provjeravali da li su poduzetničke kompanije ispunile na kvalitetan način posao koji su preuzele. Pored poduzetničkih kompanija, ceste su posebno u provincijama sa snažnim garnizonom i na granici, gradile i vojne jedinice. Izgradnju Dolabeline cestovne mreže su vodile VII. i XI. legije.

Prvo je inženjer pregledao teren i predložio trasu, a zatim su geometri/gromatici izvršili geometarsko „snimanje" uz pomoć štapa i grome. Gromatici bi postavili štapove i tako dobili liniju zvanu *rigor*. Onda bi inženjer promatrao duž štapova i rukovodio gromaticima da ih pomiču kako on zahtijeva. Koristeći grome (koje bi određivale uglove) oni bi tako polagali rešetku na plan ceste.

Slično današnjim auto-putevima, ni kretanje rimskim cestama nije bilo baš besplatno. Cestarina (često na ulazu u određeni grad) i mostarina su se naplaćivale i donosile su značajne prihode. Duž cesta su postojale i putne stanice (*mansiones*). Putne stanice su bile međusobno udaljene oko 25 – 30 km / 15 – 18 rimskih milja. Znalo se desiti da oko ovih putnih stanica nastane i značajnije naselje, pa i pravi grad ili bar vojni tabor. U *mansiones* su postojala i prenoćišta (*cauponae*), ali su ona često bila puna lopova i prostitutki i bila su izbjegavana od uglednijih putnika. I vlasnici takvih prenoćišta (*caupones*) su imali lošu reputaciju. Putnicima su na usluzi bili i skuplji smještajni objekti, kao *tabernae*. Jedan od najboljih takvih hostela bila je *Tabernae Caediciae* u *Sinuessa* na *Via Appia*. Oko ovih taberna kompleksa znala su isto nicati naselja. Postojale su i stanice (*mutationes*) koje su pomagale servisiranju kola i promjeni konja i one su bile međusobno udaljene 20 – 30 km / 12 – 18 rimskih milja. U ovim stanicama je bila omogućena čak i veterinarska pomoć. Zahvaljujući *mutationes* putnik je mogao za vrlo kratko vrijeme da prijeđe iznimno velike udaljenosti.

Iako je prvotna intencija nastanka cesta (npr. *Via Appia, Via Flaminia, Via Aemilia, Via Egnatia*) bila u vojno – strateške svrhe, one su odigrale veliku ulogu u procesu romanizacije i širenja elemenata razvijene mediteranske kulture u tada zaostalu europsku kontinentalnu unutrašnjost. Istovremeno su ceste bolje povezale dijelove rimskog svijeta i omogučile njihovo brže srastanje u jednu cjelinu, jer „svi putevi vode u Rim". Preko njih su strujale kulturne silnice, spajale se zajednice i ljudi, miješale se ideje i religije. Bez ovih cesta nemoguće je zamisliti tu snagu sinergije i simbioze koja je bila karakteristična za ljude rimskog svijeta. Tako su ceste ostvarivale i svoju općekulturološku namjenu. Ekonomsko značenje cesta je bilo golemo, i jedna razvijena trgovina bi teško bila shvatljiva bez njihovog postojanja. Preko cesta su brže cirkulirali poslovni aranžmani, smanjivali se troškovi transporta i povećavala dobit. Kretanje je u tolikoj mjeri bilo olakšano, da je tek

XX. st. dostiglo taj nivo pokretljivosti pojedinca u Europi. Kozmopolitsko rimsko društvo počivalo je na temeljima i cesta koje su ovi naši preci, sa praktičnim duhom i njima svojstvenom upornosti, izgradili.

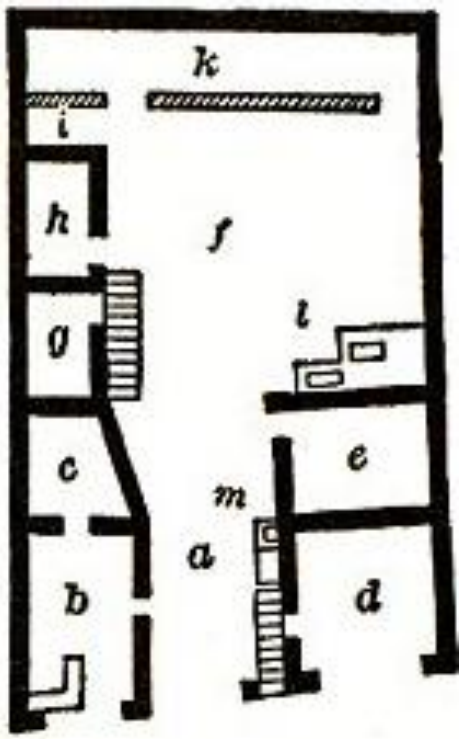

Plan prenoćišta i gostionice u Pompejima:

a) Široki ulaz kako bi se mogla primiti i velika vozila.

b) Prostorija za vino.

c) Prostorija vlasnika.

d) Prostorija za vino.

e) Spavaonica.

f) Prostor za smještaj vozila.

g) Spavaonica.

h) Spavaonica

i) *Latrina*

k) Štala.

l) Korito za vodu.

m) Ognjište

Prednje stepenište je imao sopstveni ulaz sa ulice. Postojao je i drugi sprat do kojeg se dolazilo stražnjim stepeništem. Uglovi ulica, posebno oni blizu granica ili zidina naselja su bili omiljena mjesta za postavljanje ovih prenoćišta. Ona su imala i znakove (slon, orao), kao i u kasnijim krčmama. U ovim prenoćištima cijene su bile umjerene. Naravno putnici su možda imali i sopstvene mjesta na kojima bi se zaustavljali, ili su kao putna odmorišta i koristili usluge i prijatelja i hospita koji bi imali domaćinstva uz ili u blizini puta.

Rimski inženjeri su bili umješni i u izgradnji nasipnih puteva iznad poplavnih i močvarnih područja, te u blizini rijeka. Kako bi se napravio nasipni put, bacane su velike količine kamenja kako bi se dobilo vještačko suho uzdignuće više od 1,5 m. od vode i močvare. U pojedinim područijima su korišteni dugi , drveni, mostovi (*pontes longi*) koji bi nadvisivali močvaru.

Za prijevoz su se koristila najrazličitija sredstva. Pored kretanja pješke (prosječno kretanje na cesti na ovaj način je iznosilo 20 – 25 km / 12 – 15 milja dnevno) i na konju, česta su bila

i kolica koja su vukli volovi, mule i konji (ova su se kretala prosječno 40 – 50 km / 25 do 30 milja dnevno). Za kretanje na kraćim dionicama i u gradovima koristile su se nosiljke (*lectica*) i viseće stolice. U kasnoj antici za nošenje nosiljki koristile su se umjesto ljudi – nosača i mule, pa su se u tom slučaju nazivale *basterna*. Potrebno je navesti da je jahačima iz postklasičnog razdoblja bilo lakše da se kreću samo na konjima, jer Rimljani nisu poznavali sedlo.

Luksuzna kola su bila *pilentum* (sa 4 točka) i *carpentum* (sa 2 točka). *Pilentum* i *carpentum* su bili pokriveni, pokretani sa dva konja i korišteni u javnim procesijama (npr. njima bi se kretale vestalke, flamini i drugi svećenici) i za javne poslove. Po Liviju, prvi Tarkvinije je iz Etrurije u Rim stigao vozeći se u *carpentumu*. *Petorium* se koristio u trijumfalnim procesijama i to samo za prevoz ratnog plijena. Najčešća vozila su bila *raeda* ili *reda* (pokrivena, sa četiri kotača, pokretana sa 2 ili 4 konja i korištena za duže relacije i prevoz više osoba i prtljage) i *cisium* (koja su bila prostija nepokrivena varijanta *carpentuma*; korištena za brzo kretanje). Ciceron navodi da je jedan glasnik sa *cisium* prešao 56 rimskih milja (83 km.) za 10 sati, vjerojatno sa jednom ili više promjena konja. U kasnoj antici su se koristili i tipovi *essedum* i *covinum*, a pojavilo se i dosta luksuzno putničko vozilo *carruca dormitoria*, koje je imalo i krevet u kojem bi se putnik sjedio danju i spavao po noći. Vojska je koristila standardna teretna kola zvana *carrus clabularius, clabularis, clavularis*, ili *clabulare*. Za prijevoz su se koristila i jednostavna kola po nazivu *carrus*. Pored konja, sva ova vozila su bila pokretana i snagom mula i volova. Zanimljivo je da su svi nazivi vozila (izuzev *pilentuma*) keltskog porijekla.

Reljef Zollfelda (*Virunum*), Austrija koji prikazuje *pilentum.*

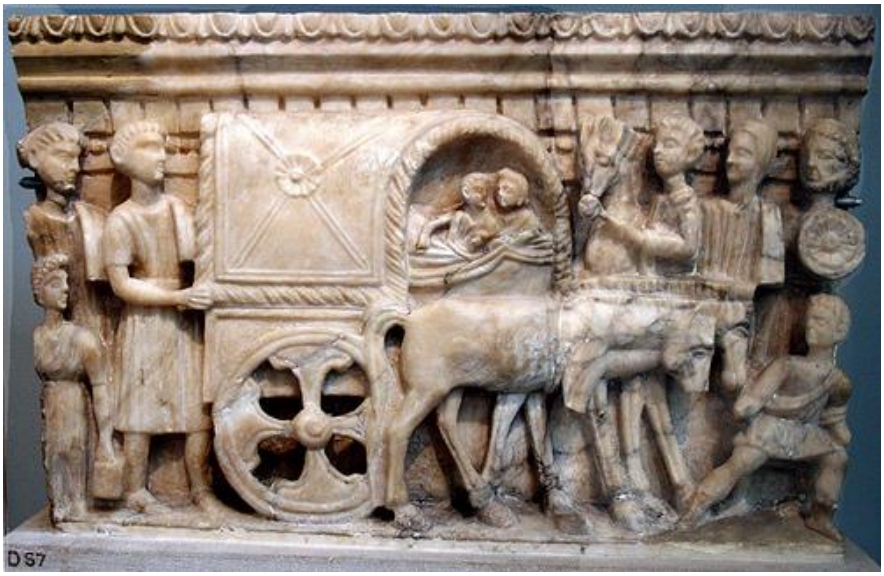

Reljef sa jedne etrurske urne koji prikazuje *carpentum*. Možda iz Voltere.
Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

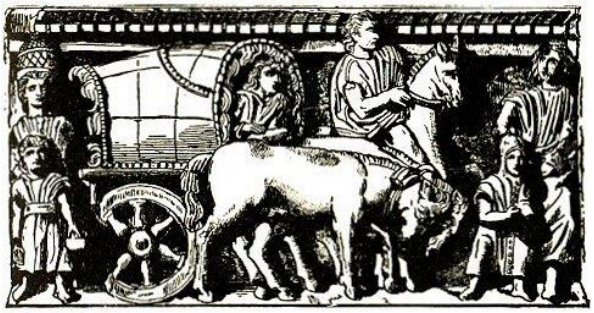

Ilustracija reljefa koji prikazuje carpentum.
Reljef se danas nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Reljef koji prikazuje *cisium*..

U Rimu i u većim gradovima su se često dešavale zabrane kretanja kola u toku dana, kako bi se spriječile gužve u uskim ulicama. Iz tih zabrana bi bile izuzete sljedeće kategorije: 1. Dostavna vozila koja bi u toku noći donosila trgovačku i drugu robu u Grad, pa bi im bilo dozvoljeno da prazni napuste Rim u toku jutra. 2. Vozila za prijevoz (*plaustra*) koja su dostavljala materijal za javne gradnje. 3. Vozila koja su koristile vestalke, flamini i *rex sacrorum* dok su obavljali svoje svećeničke funkcije. 4. Vozila korištena u *pompa circensis* i trijumfalnim procesijama.

Rekonstrukcija rimskih kočija. Nalazi se u
Römisch-Germanisches Museum u Kelnu, Njemačka.

Via Appia (Rim – Kapua; 312. god. p.n. e.; kasnije produžena do luke *Brundisium*), *Via Aurelia* (Rim – *Pisae*; cc 241. god. p. n. e.), *Via Cassia* (Rim – granice Ligurije), *Via Flaminia* (Rim – *Ariminum*; 220. god. p. n. e.), *Via Salaria* (Rim – *Castrum Truentinum* na jadranskoj obali), *Via Aemilia* (*Ariminum* – *Placentia*; 187. god. p. n. e.), *Via Aemilia Scauri* (*Pisae* – *Placentia*; 115. god. p. n. e.), *Via Egnatia* (*Dyrrhachium* – Solun – Bizant; II. st. p. n. e.). ...itd.... U IV. st. n. e. čak je 19 velikih cesta izlazilo iz Rima kroz 15 kapija na Aurelijanovom zidu.

←
Via Egnatia

Rimska cesta u Irbidu, Jordan.

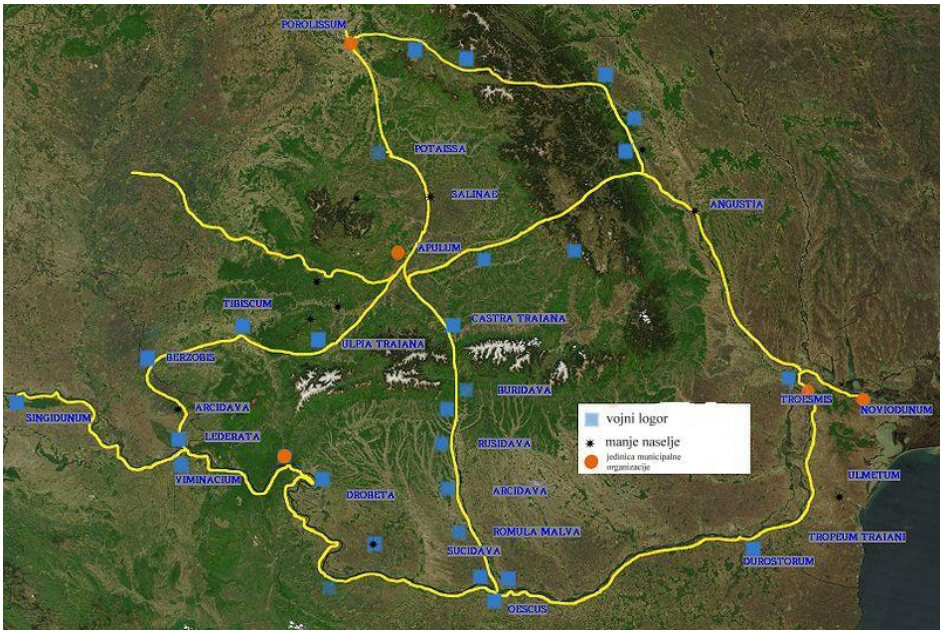

Mreža cesta duž Dunava i u Dakiji.

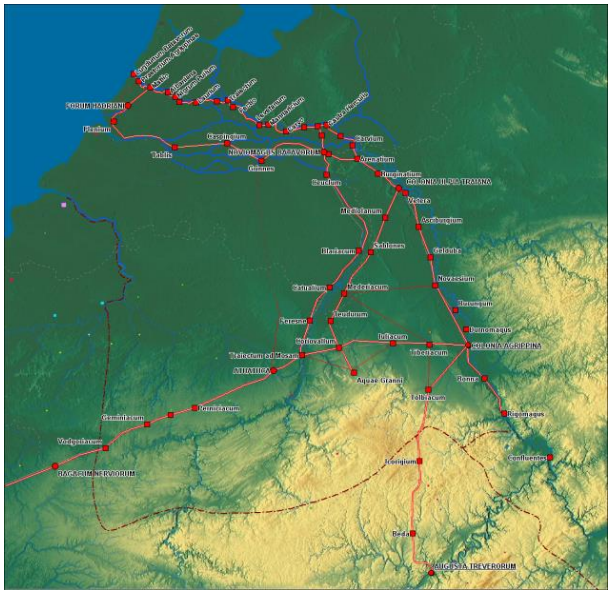

Mreža cesta u provinciji Donja Germanija.

Mreža cesta u hispanskim provincijama.

Dobra cestovna mreža i infrastruktura (uključujući i mostove) su nesumnjivo olakšavali komunikaciju i putovanja. Međutim, za razliku od suvremene prakse, fenomen putovanja nije se odvijao samo iz turističkih razloga. Putovanja su uglavnom imala druge uzroke, povode i razloge, a posjeta turističkim sadržajima je imala samo popratni karakter. U klasičnom rimskom svijetu veoma je malo bilo onih koji su putovali vođeni samo osobnim avanturizmom ili znatiželjom. Najviše od svih rimskih građana putovali su vojnici, posebno u razdobljima nakon profesionalizacije vojske. Zatim su dolazili trgovci, mornari, dužnosnici i njihovo prateće osoblje, studenti, latifundisti koji bi posjećivali svoje veleposjede, putujući i sezonski radnici, pastiri... itd... Uz nabrojane primjere, bilo je i drugih razloga za putovanja.

Mostovi

U rimskoj epohi su građeni i prvi veliki trajniji mostovi. Tome je ponajviše doprinio praktični duh Rimljana, koji su željeli da funkcionalno i dugotrajno povežu različite dijelove svoga imperija. Rimljani su oduvijek bili odlično mostograditelji i to svoje umijeće su prenijeli na buduće kulture. To je razumljivo kada se ima u vidu da je Rim nastao upravo na tromeđi, na obali Tibra gdje se jedino ova rijeka mogla mostom premostiti.

Mostovi su uglavnom građeni od kamena i sa lukovima kao bazičnom strukturom koja održava statiku konstrukcije. Čvrstoći gradnje je doprinosilo i korištenje betona. Pored kamenih mostova, građeni su i drveni mostovi. Rani rimski mostovi (pod utjecajem idealne kružne forme) su imali lukove koji su često opisivali puni krug, nastavljajući se pod zemljom. Kasnije se gradnja mostova zasniva uglavnom na polukružnim lukovima i nešto manje na segmentiranim lukovima. Naravno ima i nekih rijetkih primjera druge forme luka, kao što je upotreba "prelomljenog luka". Rimski svijet, posebno vojska, je koristila i pontonske mostove.

Do danas je evidentirano na stotine mostova izgrađenih u rimsko doba i sa tehnologijom svojstvenoj rimskom svijetu, od kojih je dobar dio i danas u upotrebi. Inženjeri i graditelji rimskog doba su premostili sve rijeke svoga svijeta, izuzev dvije i to Eufrata i Nila. Dunav je bio premošten sa dva mosta (Trajanov i kasnije Konstantinov) a Rajna sa više privremenih i trajnih mostova (Cezarovi mostovi, u Majncu, u Koblencu, u Kelnu).

Inženjeri rimskog svijeta su bili umješni i u dosta složenim poduhvatima izgradnji luka i svjetionika. U sjeveroistočnoj Španiji (kod La Korunje u Galiciji) još uvijek postoji i još uvijek je u upotrebi Ovaj svjetionik (nazivan Herkulov toranj ili *farum Brigantium*) visok 55 metara (originalno je bio visok 34 metra, pa su prilikom neoklasične restauracije 1788. god. dodata još 21 metra), izgrađen početkom II. st. n. e. Njega je projektirao arhitekta Gaj Sevije Lup (*Caius Sevius Lupus*) rodom iz grada *Aeminium* (danas Coimbra u Portugaliji), provincija Luzitanija.

Od više stotina danas poznatih mostova nastalih u rimsko doba vrijedi istaći sljedeće:

Pons Aemilius (sa polukružnim lukovima) u Rimu (dovršen 142. god. p. n. e.).

Pons Fabricius (sa kružnim lukovima) u Rimu (iz 62. god. p. n. e.).
Jedan od najstarijih svjetskih mostova koji se i danas koristi.

Pons Augustus (sa polukružnim lukovima; prve decenije nove ere)
kod Riminija u sjevernoj Italiji.

Limyra most (sa segmentiranim lukovima) u Likiji.

Alconétar most (sa segmentiranim lukovima) u današnjoj španskoj pokrajini Estramaduri.

Alcántara most (sa polukružnim lukovima) nad rijekom Tagus u Španiji.

Karamagara most (najstariji danas poznati most sa prelomljenim lukom) u Kapadokiji.

Segura most (sa polukružnim lukovima) nad rijekom Segura
u jugoistočnom dijelu Pirinejskog poluotoka.

Penkalas most (sa polukružnim lukovima) nad rječicom
Penkalas u sjeverozapadnoj Maloj Aziji.

Most u Vaison-la-Romaine, Provansa u Francuskoj.

Dugački rimski most (760 m. sa 60 lukova) na rijeci Gvadijani u Meridi.

Gradnja mostova nije morala biti inicirana i vođena samo od strane središnje ili provincijske vlasti, nego su to mogle raditi i lokalne autonomne zajednice, bilo same ili u kooperaciji. Dobar primjer pruža izgradnja čuvenog Alcántara mosta. Njegov nastanak je rezultat kooperacije 11 luzitanskih zajednica, čija su imena ispisana na natpisu koji se nalazi na mostu. Njegov graditelj i arhitekt je bio Gaj Julije Lacer (*Caius Iulius Lacer*).

Putovanja vodenim tokovima i brodogradnja

Postoji određena predrasuda da Rimljani nisu spadali u zajednice sa pomorskom tradicijom. Tačno je da su izvorni italski Rimljani bili kontinentalni, poljodjelski narod koji je stoljećima bio primarno orijentiran na kopnene poslove. I to je trajalo sve do početka I. punskog rata kada je rimski svijet proizašao iz svoje kopnene čahure. Sa širenjem rimskog svijeta i njegovim prerastanjem u kosmopolitsku zajednicu, došlo je i do apsorbiranja pomorskih tradicija drugih zajednica. I ti Rimljani, nastali apsorbiranjem različitih etničkih, kulturnih i političkih zajednica euromediteranskog pojasa, su između ostalog morali baštiniti i ranije pomorske i brodske tradicije euromediteranskog prostora.

Činjenica je da rimske legende, tradicijske priče i historijski podaci ne nude nekog novog Odiseja, feničanske gusare, preduzimljive i hrabre trgovce i moreplovce, grčke avanturističke i kolonijalističke poduhvate po nepoznatim obalama, neke velike istraživače kao što su masilijanski Piteja, ali im se ipak ne može oduzeti to da su se dobro snalazili i na moru. Pa ti praktični Rimljani su se samo za par godina uspjeli iz kopnene sile preobraziti u pomorsku, uspješno potukavši tada glavnu pomorsku silu na Mediteranu → Kartaginu. Pompejeva mornarica se za zapanjujuće kratko vrijeme uspješno obračunala sa piraterijom na Sredozemnom moru. Najsigurnije vrijeme za plovidbu Sredozemnim i Crnim morem, te zapadnoeuropskim atlanskim priobaljem bilo je u rimsko doba. Sigurnost će se na ova mora vratiti tek nakon napoleonskih ratova. Invazija Britanije bi bila nemoguća bez opremljene i organizirane flote. Grad je stoljećima opstajao zahvaljujući prekomorskim konvojima žita koji su iz Afrike, Egipta i Sicilije stizali. Razvijena trgovina rimskog svijeta bi bila nemoguća bez postojanja sofisticiranog pomorstva. Uz to, i mnoga otkrića rimskih brodova, posebna dva monumentalna iz nemijskog jezera, ukazuju na izraženu i razvijenu brodogradnju.

Ono što se rimskom svijetu u pogledu pomorstva jedino može sa pravom prigovoriti jeste njegov do krajnosti utilitaran odnos prema ovom segmentu (prijevoz vojske, hrane). Kao da se primjećuje nedostatak istraživačkog i avanturističkog duha u pomorstvu rimskog svijeta, kao da je nestao onaj žar kojim su se vodili levantski i grčki moreplovci. To se može objasniti i time da se najveći dio obala koje su „otkrivali" feničanski i grčki moreplovci ustvari našao u okviru rimskog svijeta, te da tehnološke mogućnosti nisu dozvoljavale otiskivanje na otvoreni okean. Zato i nema, bar nam nije poznato, primjera da se neko usudio ploviti u dubinu Atlanskog oceana. Ne raspolaže se ni sa jednim podatkom da je neki brod iz rimskog svijeta posjetio bar Island. Naravno ovako izrečenu misao ne bi trebalo apsolutizirati, jer su se pomorci iz rimskog svijeta (poglavito oni iz njegovog istočnog dijela) upuštali i u daleka putovanja Indijskim okeanom, i da su posjećivali ne samo indijske priobalne zemlje, nego i vrlo daleke obale Indokine, indonežanskog arhipelaga pa i Kine.

Uz korištenje cestovne mreže, putovanja su se obavljala i vodenim tokovima i morem. Postojale su i određene kompanije koje su se bavile prijevozom i kopnom i vodom, uz financijsku nadoknadu. Naravno, bogatiji pojedinci bi putovanja aranžirali u sopstvenoj režiji, i ne bi zavisili od tih prevozničkih kompanija. Većina brodova klasičnog historijskog razdoblja (još iz najranijih razdoblja), posebno onih većih su bile galije, odnosno pokretane su primarno veslima.

Generički termin za galije je bio „dugi brod" (*navis longa*), dok se onaj pokretan samo jedrima nazivao *navis oneraria*, a manji plovni objekti su nazivani *navigia minora*.

Pogonu veslača je uz povoljan vjetar pomagalo i četverokutno jedro, a kasnije će galije dobiti i jedno prednje jedro → upornik. Stare galije nisu imale kormilo i smjer je određivan veslom-kormilom, koje je bilo smješteno straga na brodu, uzduž palube. Vezano užadima, stajalo je gotovo okomito na valnicu.

U grčko – rimskoj kulturnoj ekumeni brodovi su se pravili tako što bi se prvo podizao vanjski plašt plovila, a zatim bi se ugrađivao kostur. Daske brodskog trupa nisu bile preklopima sastavljene, nego su postavljanje jedan do druge, povezane konopcima i utorima. Trup je presvlaćen slojem olova, kako pokazuju primjeri dva Kaligulina broda iz jezera Nemi.

Najbrojniji dio svake galije su bili veslaći (*remiges*). Suprotno popularnom mitu, gro veslača u klasičnom historijskom razdoblju uopće nije poticao iz statusa robova ili osuđenika. Riječ je dobrim dijelom o slobodnim ljudima, oslobođenicima. Broj robova bi se povećavao samo u vrijeme ekstremnih opasnosti ili oskudice u ljudstvu.

Mozaik koji prikazuje plovidbu, možda Tezeja kako bježi sa minojske Krete. Potiče možda iz Utike u Tunisu. Datacija prva polovina III. st. n. e. Danas se nalazi u University of Pennsylvania Museum, USA.
←

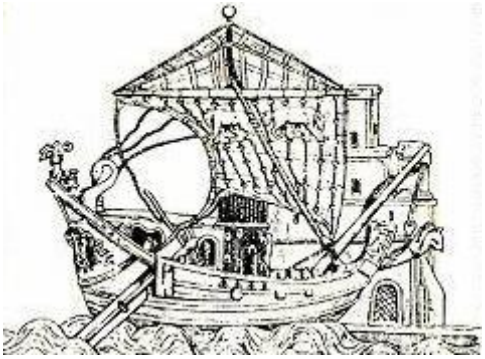

Plovidba morem, prikaz sa jednog rimskog reljefa.

Putovanje vodom, iako na prvi pogled izgleda prikladnije, je ustvari iziskivalo više truda i poteškoća. U luci je trebalo čekati odgovarajući brod, a zbog nedostatka kompasa brodovi su se orijentirali držeći se vidika obale ili preko sunca i zvijezda u toku noći. To je onda sa svoje strane produljivalo distance putovanja. Morskim putem se uglavnom putovalo sezonski, jer su zimske oluje i nevrijeme otežavali pa i onemogučavali plovidbu. Ako je put kopnom mogao putnike izložiti i razbojničkoj djelatnosti, onda je i put morem mogao mornare i putnike isto izložiti pirateriji.

I na primjeru kompasa je kineski svijet prednjačio nad rimskim. Postoje indicije da su Kinezi poznavali magnetiziranu iglu (i da su se služili njome) stoljećima prije eksplicitnog spomena magnetskog kompasa koji je služio za orijentaciju i navigaciju u kineskim tekstovima u XI. st.

Zato su neki pojedinci preferirali da smanje dionice koje bi prelazili morskim putem. Tako je bilo uobičajeno da putnik iz Grada koji želi da ode u Atenu, umjesto da plovi za ovaj grčki grad iz Ostije direktno brodom, bi išao kopnom do Brundiziuma, a odatle bi tek prešao more u dužini od cc 100 km. (i to više-manje u toku 24 sata) i došao u Dirahij ili Apoloniju.

Konfiguracija rimskog svijeta, koje se radijalno širilo i prostiralo oko Sredozemnog mora kao svoje gravitacione osi, je ipak doprinijela da ako su uvjeti bili dobri da se brodom brže prelaze dionice od tačke A. do tačke B.

U razdoblju prva dva stoljeća principata kada je plovidba morem bila bezbjednosno najsigurnija, a rimska se vlast prostirala obalama Sredozemnog mora, i morske dionice su se brže prelazile: Ostija – Kartagina od 3 do 5 dana, Ostija – Narbona 3 dana, Ostija – Tarako 6 dana, Ostija – Gades 9 dana, Masilija – Aleksandrija cc 30 dana, Puteoli – Aleksandrija od 15 do 20 dana (najbrže 9 dana), Cezareja – Ostija cc 20 dana, Cezareja – Bizant cc 20 dana, Antiohija – Aleksandrija od 8 do 10 dana, Rodos – Azovsko more 10 dana.

Intenzivna pomorska aktivnost, posebno trgovačkog karaktera je neminovno vodila i ka izgradnji dostatne lučke infrastrukture.

Ostija, drevna rimska luka na ušću rijeke Tibra je imala nekoliko ograničenja. Poseban je problem bio sa velikim brodovima koji nisu mogli u nju ući, jer se ispred samoga ušća nalazio pješćani sprud. Zato se roba sa velikih brodova morala prebacivati na one manje još dok su oni bili na moru. Ni ostijski kejovi nisu više imali dovoljno mjesta za sve sofisiciraniju i intenzivniju trgovačku prekomorsku aktivnost. Gradnja nove luke pod službenim nazivom *Portus Augusti Ostiensis* i kanala, koji su inicijacijom od strane princepsa Klaudija započeli 42. god. n. e. su omogućili da se tovari sa velikih brodova prebace na manja riječna plovila i preko Tibra donesu u Grad. *Portus* je bio luka namjenski izgrađena, na osnovi dobrih zemljopisnih predispozicija, za velike kapacitete, radi čega i ne treba da čudi njena impresivna lučka infrastruktura. Zbog enormne trgovačke aktivnosti, *Portus* i Ostija su imali i brojne strane zajednice, o čemu svjedoći i imena na nadgrobnim spomenicima. Posebno je izgleda bila brojna zajednica porijeklom iz sjeverne Afrike, vjerojatno vezano za vrlo obiman uvoz žita i drugih proizvoda (vino, maslinovo ulje, garum...itd...) iz provincije prokonzularne Afrike. Velike količine žita su u *Portus* dolazile i iz Egipta. Iako je dobar dio posla izgradnje masivne lučke infrastrukture bio urađen za vrijeme Klaudija (započeto već 42. god. n. e.), inauguracija je izvršena tek za vladavine Nerona. Kasnije je lučka zona značajno proširena za vrijeme princepsa Trajana, sa novim heksagonalnim "bazenom" iza onog bazena izgrađenog za vrijeme Klaudija i Nerona (*portus Augusti*). Za ovu trajanovsku heksagonalnu strukturu (koja je i sama bila

podijeljena na numerirane sekcije/sektore) je možda bio zaslužan arhitekta Apolodor. Nakon dogradnje u trajanovsko doba ovaj lučki kompleks će se zvati *Portus Augusti et Traiani Felicis*, ali također i *Portus Uterque* ("Obje luke").

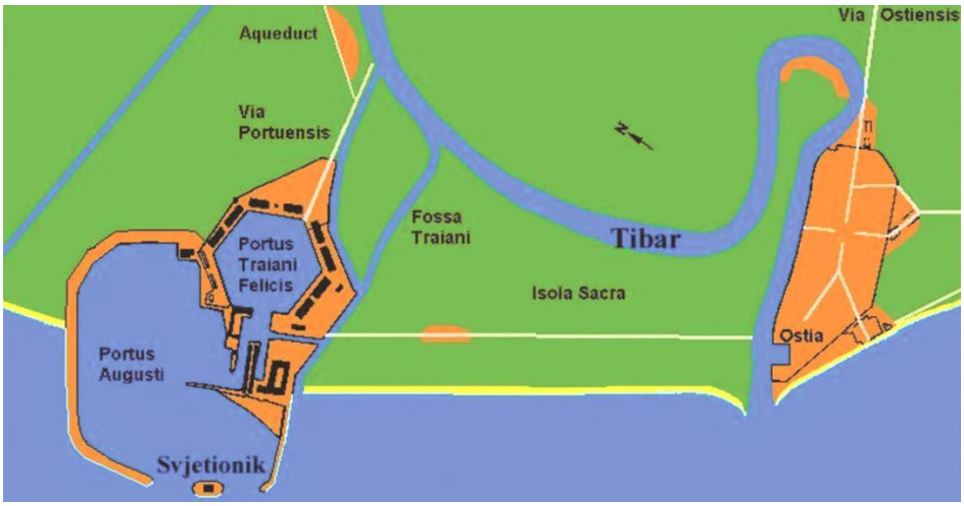

Plan luka Ostije i *Portusa*.

Na kejovima je bio i zid, sa pet uskih prolaza na svakoj strani heksagona, koji je omogućavao carinskoj službi kontrolu protoka robe. *Portus* se vremenom razvio u pravi mali grad sa svim urbanim karakteristikama koje predstavljaju rimski grad (npr. amfiteatar).

I pored toga *Portus* je ostao sastavni dio upravno – teritorijalne samoupravne ostijanske jedinice. Tek za dominusa Konstantina se, na osnovi jednog natpisa, identificira da je on središte posebne municipalne jedinice → *Civitas Flavia Constantiniana*, a od tada je bio nazivan i *Portus Romae* ("Luka Rima") i ostati će glavna luka preko kojeg je Grad obavljao trgovinu sa vanjskim svijetom.

Reljef koji prikazuje ulazak u luku Portus. Brod se približava svjetioniku.
Vidi se još jedan čamac, i na kraju lučka gostionica. Potiče sa nekropole Isola Sacra.

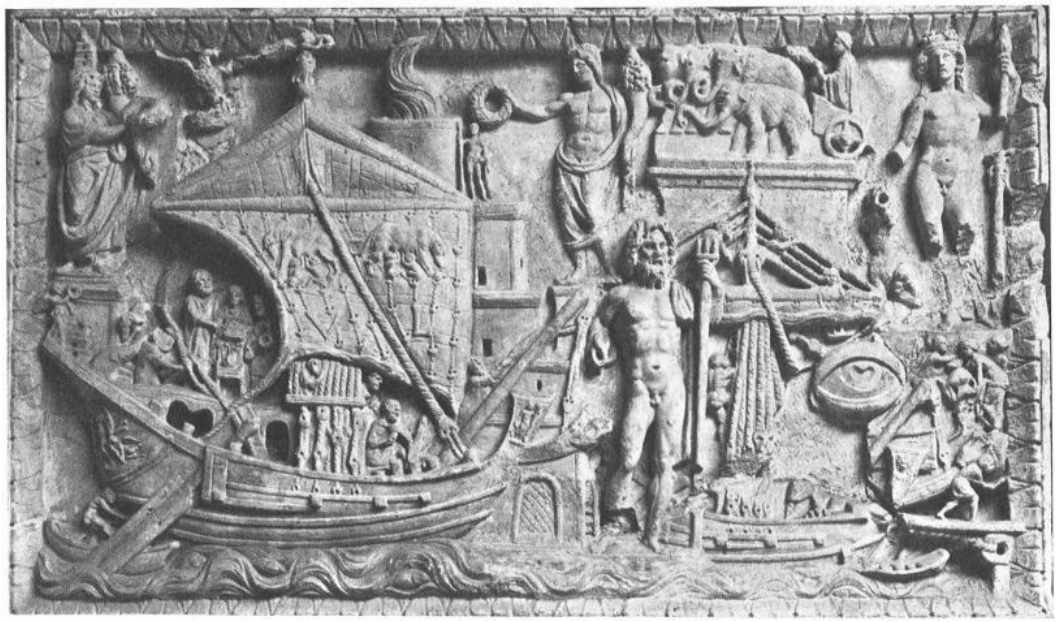

Reljef koji prikazuje *Portus*. Datacija severijansko doba. U ovoj luci je pronađen veliki broj reljefa, uključujući i reljef na mramoru koji prikazuje plan *Portusa*.

Reljef koji prikazuje rajnski riječni brod. Vide se krma sa montiranim veslom - kormilom i vesla. Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u Römisch-Germanisches Museum u Kelnu.

Replika rimskog broda (20 m. dugačkog) na osnovi jedne olupine iz III. - IV. st. n. e. Nalazi se u Mainz Museum für Antike.

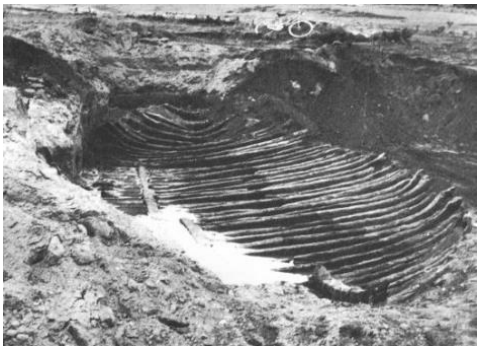

Ostaci riječnog broda kojim je roba rijekom Tibar prebacivana u Rim.

Ostaci malog ribarskog brodića sa bazenčićem za ribu.

Ostaci malog morskog broda.

U sjeveroistočnom uglu *Portus Augusti* je između 1958. i 1965. god. pronađeno pet konstrukcija brodova. Pretpostavlja se da je riječ o "groblju brodova", odnosno da su na tom mjestu ostavljani stari brodovi koji više nisu bili u upotrebi. Na istoj lokaciji gdje su nađeni brodovi, otvoren je 1979. god. muzej.

Nadgrobni spomenik trgovca vinom u vidu kargo broda za prijevoz vina (u buradi). Nađen u Nijmegenu. Danas se nalazi u Rheinisches Landesmuseum u Trieru.

Mramorni reljef koji prikazuje triremu. Datacija augustovsko doba. Danas se nalazi u Museo Archeologico Dei Campi Flegrei u Bacoli.

Mramorni reljef iz Puteoli koji prikazuje triremu. Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Reljef koji prikazuje brod iz Kartagine. Datacija cc 200. god. n. e. Danas se nalazi u British Museum.

Reljef sa mauzoleha Gaja Munacija Fausta (*Caius Munatius Faustus*) koji prikazuje brod sa spuštenim jedrima. Mauzolej je dala izgraditi njegova supruga Nevoleja Tihe (*Naevoleia Tyche*). Datacija prva polovica I. st. n. e. Pronađena na zapadnoj strani Via dei sepolcri u Pompejima.

Prilikom radova na izgradnji rimskog aerodroma pronađen je “Divovski brod” ili “Okrugli brod”, koji je bio dužine između 95 i 104 metra, a mogao je prevoziti minimum 7.400 tona robe i imao je posadu od 700 do 800 mornara.

Reljef iz doba principata koji prikazuje dva broda kako se bore sa talasima.
Danas se nalazi u Ny-Carlsberg-Glyptothek u Kopenhagenu u Danskoj.

Reljef koji prikazuje brod koji prevozi lavove. Potiče iz luke Portus.

Mozaik koji prikazuje vjerojatno ratni brod sa dvojicom naoružanih mornara.
Datacija I. st. p. n. e. - I. st. n. e.

Mozaik koji prikazuje Odiseja. Danas se nalazi u Bardo muzeju u Tunisu.

Cursus publicus i slanje pošte

Ovako dobra putna organizacija je sasvim razumljivo omogućila i poštansku službu. Državni emisari (poglavito konjanici) su dolazili u te stanice, mijenjali konje ili predavali poruke sljedećim emisarima. Javnu poštansku službu (*cursus publicus*; δημόσιος δρόμος odakle naša riječ drum) je osnovao August, kako bi se prenosile poruke, prevozili dužnosnici i službenici, kao i slali porezni prihodi. Postojala je čitava serija utvrda i stanica (*stationes*) duž cesta, koje su bile na usluzi kuririma i dužnosnicima i snabdjevali ih konjima, mulama, magarcima, volovima i prijevoznim sredstvima (koja su se zvala *clabulae*). Isto tako putnici su mogli dobiti i hranu i smještaj. Tu su se nalazili i potkivači i kovači. Kako bi se moglo besplatno koristiti uslugama *cursus publicusa*, bilo je potrebno posjedovati diplomu izdatu od princepsa.

Zloupotrebe, krađe i krivotvorenje diploma su bili česti. Namjesnici i niži dužnosnici i službenici su koristili te diplome da sebi osiguraju sebi i svojim familijama besplatno putovanje. Troškovi ove službe su bili enormno visoki.

Drugi termin za *cursus publicus* je bio *cursus vehicularius* i *munus vehicularius*, posebno u periodu prije Dioklecijanovih reformi. Poznat je jedan *praefectus vehiculorum* po imenu Lucije Volusije Mecijan (*Lucius Volusius Maecianus*) koji je obnašao tu dužnost za vrijeme Antonina Pija, a i Gaj Fulvije Plautijan (rođak Septimija Severa) sudeći po jednom natpisu je bio *praefectus vehiculorum*. I ova dužnost je pripadala viteškom *cursus honorumu*. Ali i pored ove službe izgleda da nije bilo nekog središnjeg poštansko – transportnog ureda koji bi brinuo o ovom sustavu, nego je riječ ustvari samo o infrastrukturi koja omogućava efikasnije i brže kretanje poštara i magistrata. Do Hadrijana troškove održavanja stanica su snosile lokalne zajednice, a onda je financiran iz carskog fiska.

Poštar (emisar) je nosio kožnu kapu (*petanus*). *Cursus publicus* je postojao sve do Justinijanovog doba, kada je većim dijelom rasformiran, izuzev na dionicama prema iranskoj granici. *Cursus publicus* je na zapadu postojao za vrijeme Teodorikovog kraljevstva.

Vrijeme koje je bilo potrebno da bi se određena poruka ili roba prenijeli sustavom *cursus publicus* je varirala, zavisno od niza faktora (vrste prijevoza, dionica koje treba preći, bezbjednosti na putu, vremenskih prilika...itd.). U neindustrijskom društvu, i pored odličnih rimskih cesta, bilo je nemoguće odrediti precizni red polazaka i dolazaka. Brže su se prenosile urgentne poruke, posebno one loše (konjanik bi u tom slučaju imao zakačeno pero na koplje; ako je nosio dobre vijesti imao bi vijenac na poruci). Ako je bilo zimsko vrijeme, poruke nisu mogle ići morem, pa im je trebalo duže vrijeme da dođu na svoj cilj. Poruka da je Pertinaks postao princeps je putovala od Rima do Aleksandrije najviše 63 dana, i prešla je cc 3.177 km / cc 2.000 rimskih milja (odnosno dnevno je prelazila oko 32 rimske milje).

Naravno bilo je i slučajeva da je poruka mogla i znatno brže putovati, pa bi dnevno prelazila između 41 i 67 rimskih milja. Sa zamjenom konja i konjanika ako je stvar bila i više nego hitna, poštar je mogao preći čak 800 km u 24 sata. Na moru plovilo, je po uvjetima dobrog vremena i dobre plovidbe, moglo preći čač 120 rimskih milja dnevno, dok bi se pod nepovoljnijim uvjetima dnevno prelazilo oko 50 rimskih milja dnevno.

Sa prelaskom na dominat, *cursus publicus* je bio podijeljen na dvije sekcije i to brzu (*cursus velox*, ὀξὺς δρόμος) i regularnu (*cursus clabularis*, πλατὺς δρόμος).

Privatnu poštu su prenosili *tabellarii*, odnosno službenici privatnih poštanskih kompanija ili robovi i sluge utjecajnih i moćnih pojedinaca. Oni su prosječno dnevno prelazili pješke 26 – 27 rimskih milja, a kolima 40 – 50 rimskih milja. Pisma iz Rima u Brundizium su putovala cc 6 dana, a u Atenu cc 21 dan. Pisma sa Sicilije bi u Grad putovala cc 7 dana, iz provincije Afrike cc 21 dan, iz Britanije cc 33 dana. Zanimanje poštara u antičko doba je bilo vrlo opasno.

Slanje pisama preko specijalnog glasnika, posebno prekomorskim putem, je bilo veoma skupo i izuzev za neke hitne stvari, češće je bilo slanje pisama preko trgovaca i putnika koji su išli u željenom pravcu. Osoba koja bi slala pisma preko specijalnog glasnika ili bi sama namjeravala da putuje, smatrala je čašću da o tome na vrijeme obavijesti svoje prijatelje, kako bi oni mogli da pripreme pisma za slanje; čak su oni nosili i pisma od neznanaca. Naravno, postojala je i opasnost da pisma budu izgubljena ili da padnu u pogrešne, pa i neprijateljske ruke. Zato se uobičajilo da se u slučaju bitnog sadržaja, šalje i kopija pisma (*litterae eodem exemplo, uno exemplo*) ili bar njegov abstrakt/sažetak drugom osobom koja bi po mogućnosti išla različitom rutom. Uobičavalo se i na neki način šifrirati pisma, pa Svetonije navodi da je Cezar jednostavno zamijenjivao svako slovo sa onim koje je stajalo tri mjesta dalje u abecedi (D za A, E za B...itd...). Korišteni su i znatno složeniji i bolji metodi šifriranja poruka.

Materijal korišten za pisma je bio različit, ali uglavno su se preferirale tablice (voštane, drvene, metalne) za ona pisma koja nisu bila predugačka. Za pečaćenje pisama su bili potrebne niti (*linum*), vosak (*cera*) i pečat (*signum*). Pečaćenje nije samo osiguravalo da neko ima neprimjećeno ima uvid u pismo, nego je i potvrđivalo izvornost sadržaja. Na čvor niti koji je povezivao poruku (bez obzira na kojem materijalu je pisana) stavljan je istopljeni vosak na koji bi se utiskivao pečat (često nošen u vidu prstena pečatnjaka). Na vanjskoj strani poruke bi se napisalo ime osobe kojoj se pismo upućuje, možda i mjesto gdje se on nalazi (odnosno njegova adresa). Ako bi se pismo otvaralo, nastojalo se da se ne slomi pečat na čvoru, nego bi se sjekle niti i tako dolazilo do unutrašnjosti pisma i njegove sadržine. Tako se bi očuvao voštani pečat kao znak autentičnosti pisma. U petom poglavlju svoga trećeg govora protiv Katiline, Ciceron opisuje otvaranje pisma. Potrebno je navesti da pisma nisu sastavljali samo oni koji ih šalju, često su korištene i tajnika i stenografa.

Drvene tablice sa pismom iz Vindolanda, koje je napisao Oktavije izvjesnom Kandidu (*Candidus*). Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Papirusno pismo na grčkom iz Egipta. Datacija rano III. st. n. e. Pismo je napisao izvjesni Heraklid (*Heraclides*) svome bratu Petehoju (*Petechois*).

Pisma su vrlo vrijedna svjedočanstva za sve one koji se bave izučavanjem historije rimskog svijeta, jer otkrivaju obične ljude sa svojim svakodnevnim životima i potrebama, te sa izražajima svojih intimnih osjećanja. Ona omogućavaju da istraživač ili bilo koji entuzijasta klasičnih studija udalji sa oblande visoke, hladne površine velikih priča koje poglavito nude literarna vrela, i da ponire u te dubine života rimskog svijeta. Tako saznajemo kako ljudi stvarno misle, kako žive, kako osjećaju... i ubrzo shvatamo da se oni u tim običnim ljudskim stvarima uopće nisu razlikovali od nas danas. I oni su voljeli, i mrzili, i bili emocionalni, i bili hladnokrvni, i imali bratske i sestrinske osjećaje, osjećali i privrženost, ali i potrebu za nekim, a nekada i željeli samoću. Pisma otkrivaju kako su se vodili poslovi i kako su ljudi radili. Jednom riječi tek sa analizom pisama, čovjek počinje da na pravi način razumije rimski svijet.

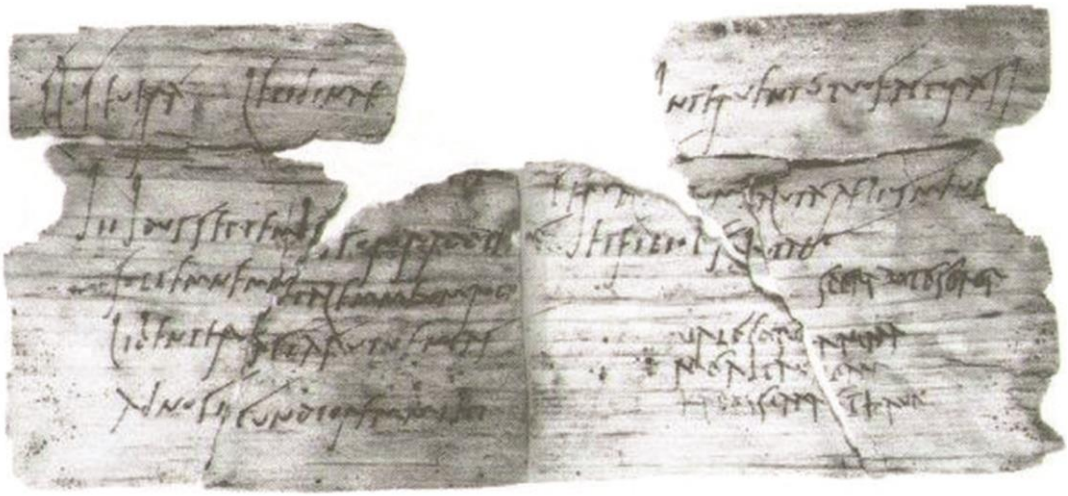

Drvena tablica sa pismom iz Vindolande. U javnosti je najpoznatija sačuvana „vindolandska" korespondencija pismima između Klaudije Severe (*Claudia Severa*), supruge Elije Broka (*Aelius Brocchus,* zapovjednika jedne obližnje utvrde), i njene sestre Sulpicije Lepidine (*Sulpicia Lepidina*), supruge Flavija Cerijalija (*Flavius Cerialius*, prefekt IX. batavske kohorte stacionirane cc 100. god. n. e. u Vindolandi). Tako se u jednom pismu (na gore prikazanoj tablici) kaže sljedeće: „Klaudija Severa svoju Lepidinu pozdravlja. Za 11. IX., sestro, dan kada je proslava moga rođendana, šaljem ti toplu pozivnicu da dođete do nas, da zbog svoga dolaska učiniš dan još ljepšim za mene, ako si prisutna... Pozdravi i svoga Cerijalija. Moj Elije i moj mali sin mu šalju svoje pozdrave. Ja ću te očekivati, sestro, doviđenja, sestro, moja najdražo dušo, nadam se prosperitetu i zdravo; (druga strana pisma op. a.) Sulpiciji Lepidini, ženi Cerijala od Severa." Veći dio pisma je Klaudija Severa diktirala pisaru, ali je zadnju najitimniju i najosjećajniju rečenicu ona osobno napisala. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Pisma su obavljala i ulogu koje danas imaju tv-vijesti, portali i novine. Postojale su i osobe koje su profesionalno skupljale vijesti, skandale, tračeve ... itd... Onda bi se to sve slagalo u pisma, koja bi se kopirala u veliki broj primjeraka i onda slala onima u udaljenijim područjima koji bi bili voljni da plate za tu uslugu.

Po osnivanju *cursus publicus* u Augustovo doba za slanje poruka prvo se slijedio model Ahemenidsko – perzijskog iranskog carstva, koji su prvi uveli poštansku službu i na koje su se Rimljani vjerojatno ugledali kada su kreirali svoju službu, po kojem je kurir/poštar predavao poruku sljedećem kuriru/poštaru i tako bi se poruka kao neka štafeta prenosila do cilja. Međutim, ubrzo se još za samoga Augusta prešlo na metodu da samo jedan kurir nosi, uz zamjene konja, i prelazi čitavu razdaljinu od starta do cilja svoje misije. Ova druga metoda se pokazala znatno praktičnija i sigurnija.

Sa druge strane horizonta

Svijet koji se otkriva

I u znanstvenoj javnosti, ali i pučkoj kulturi nekako se uvriježilo pogrešno shvatanje po kojem rimski svijet nije bio previše poduzetan da se otisne u nepoznate krajeve i da mu je nedostajalo pustolovnog žara istraživaća, kakvi su npr. bili Heleni prije pada pod rimsku vlasti ili rimski euro-potomci iz vremena novoga vijeka. Međutim, ta teorija da je svijet sa druge strane limesa i imperijalnih granica bio izvan horizonta rimskoga klasičnoga svijeta je prilično diskutabilna kada se suoči sa do danas poznatim činjenicama. Izvorna građa je do danas donijela obilje materijala koji govore upravo suprotno, da su se ljudi iz rimskog svijeta (bez obzira bili nositelji rimskog građanstva ili ne) znali upuštati u putovanja u daleke i nepoznate zemlje i to i preko mora i preko kopna. Uostalom, i sam rimski svijet se razvijao apsorbiranjem u sebe enormnog helensko – helenističkog nasljeđa, koje je uključivalo i sklonost poduzetnim ili istraživačkim putovanjima. A i europski novi vijek, sa svojim uvezivanjem različitih strana svijeta, je ustvari obični surogat rimskoga svijeta antike.

Ta putovanja su mogla biti rezultat i individualnog ili grupnog poslovnog poduzetništva ili avanturizma, ali i prave ekspedicije organizirane od državnih struktura i institucija. Uostalom, kada se malo odgrne koprena sa velićanja novovjekovnih europskih prekomorskih otkrića i ekspanzije, vrlo se lako može uvidjeti gdje se nailazilo i nadahnuće i na prve konkretne podatke kuda se kretati i gdje ići. Portugalski, italijanski, kastilijanski (kasnije španski), engleski (kasnije britanski), francuski i nizozemski moreplovci, poduzetnici, istraživači, pustolovi, ali i osvajaći su raspolagali i sa djelima i sa tradicijom iz epohe svojih rimskih predaka koji su im omogućavali da dobiju konkretne parametre i koordinate za pokrete, istraživanje i uvezivanje različitih strana staroga svijeta (Euroazije i Afrike). Mnogo onoga što se danas u zapadnom svijetu slavi kao otkrića novoga vijeka npr. u Africi ustvari je bilo korištenje i potvrđivanje već u rimsko doba poznatih zemljopisnih činjenica.[15]

[15] Čovječanstvo je jedinstvena zajednica koja je međusobno čvrsto povezana ne samo genetski i biološki, nego i uzročno-posljedičnom vezom i ostalim historijskim zakonitostima. Sukladno tome i njegovi kulturološki fenomeni su samo podskupovi jedne cjeline, pa je samim tim pogrešno pristupati izučavanju pojedinih općekulturnih pojava izolirajući ih od utjecaja međuzavisnosti sa drugim fenomenima, proizvodima ljudskog općekulturnog razvitka, čak i ako su one prostorno iznimno udaljene. U kontekstu spomenutog, bolje reći u potvrdu spomenutih stavova, zanimljivo je promatrati znanje jedne o drugoj, kontakte i odnose koje su jednom višestoljetnom periodu historije starog vijeka imale dvije političke jedinice koje su oblikovale i simbolizirale određeni civilizacijski razvitak na krajnjim tačkama euroazijskog prostora u periodu posljednjih stoljeća stare ere i prvih stoljeća nove ere.

Rimski svijet i Daleki istok

Istovremeno sa na Dalekom zapadu dostizanjem zenita Rimske Države i uopće antičke grčko – rimske civilizacije, na Dalekom istoku je cvjetala i dostigla svoju punu ekspanzionističku moć kineska civilizacija dinastije Han. A to je bilo vrijeme i jednog od onih cikličnih uspona kineske višemilenijumske civilizacije. Niti Rimska Država i u svoje republikansko i u principesko razdoblju niti Kina dinastije Han, i pored svoga iznimnog teritorijalnog obima, nisu bile autarkične zajednice nego su uvijek usmjeravale svoju pažnju i prema vanjskom svijeta, ma koliko on bio udaljen. Sačuvana i do sada otkrivena i analizirana izvorna građa sa obje strane, i to ne samo ona zapadne provenijencije, potvrđuje da su dva euroazijska svijeta ne samo znala za postojanje onog drugog, nego da su na momente ostvarivali i direktne dodire, kontakte i upoznavanja još više od 1200 godina prije porodice Polo i italijanskih trgovaca. A dolazilo je, sudeći po nekim podacima i izvedenim zaključcima, i do nekih zanimljivih, uzajamnih prožimanja ljudi koji su izvorno poticali i pripadali bilo rimskom, bilo kineskom svijetu Han dinastije. Znatno više podataka o direktnim kontaktima ova dva krajnja euroazijska imperija daje kineska literarna izvorna građa nego zapadna. To je i razumljivo kada se zna da je kineska historiografija sistematičnija, organiziranija i detaljistička. A i očuvano je znatno više kineskih literarnih vrela iz vremena Han dinastija i stoljeća nakon završetka njenog postojanja nego onih iz odgovarajućeg antičkog razdoblja na Dalekom zapadu. Ali postoji i jedan vrlo vrijedan podatak iz rimskih literarnih vrela koji bi mogao govoriti o poslanstvu Kineza prvom rimskom princepsu. Kod pisca Flora, u njegovim epitomama Livijeve historije, sačuvan je podatak u kome govoreći o dostignućima Augustove vladavine i častima koje je on primio, on spominje i jedno izaslanstvo koje je došlo od naroda po imenu Seres, čije ime bi moglo bukvalno prevesti kao „Svileni“.

a) Poslanstvo Seresa upućeno Augustu

Skoro polustoljetna konsolidacija i transformacija Rimske Države provođena pod režimom Augusta, kao jednu od pozitivnih stvari imala i povećavanje ugleda te Države u odnosima sa vanjskim svijetom. O tome rječito govori iznimna diplomatska aktivnost što se najbolje očituje na primjeru „istočnog, parćanskog pitanja.“ Augustu je upućen i niz poslanstava i to ne samo iz neposrednog susjedstva rimskog imperija. I Flor uz druga izaslanstva (skitsko, sarmatsko, indijsko[16]) koja su došla Augustu spominje i poslanstvo Seresa. Sudeći po

[16] Dok su trajale posljednje dvije decenije Augustove vladavine i sva zbivanja koja su ih obilježila, iza rimskog horizonta i dohvata isto su se dešavali neki prijelomni događaji i procesi. Nekako istovremeno sa pobjedom Oktavijana i istočna indijska pokrajina Magadha sa glavnim gradom Pataliputrom je za neko vrijeme izgubila svoju ulogu sile koja ujedinjenu Indiju. Nekadašnja moć kuće Maurja je od 187. god. p. n. e. bila zamijenjena sa dinastijom Šunga, a od 75. god. p. n. e. do 30. god. p. n. e. nastupilo je doba dinastije Kanva. Nakon Maurja i Ašokinog eksperimenta sa budizmom, vladajući slojevi Magadhe su se vratili hinduizmu. A i u periodu od pada Maurja sjevernu Indiju su obilježili prodori i naseljavanja baktrijskih Grka i Saka. I tako je sjeverna Indija novu eru dočekala razjedinjena u mnoštvo državica.

ovome možda se i u Livijevoj historiji nalazio najmanje jedan podatak u kome se spominjala zemlja po imenu Seres.[17] Naziv «Seres» se kod grčko – rimskih pisaca uobičajeno odnosi na Kinu. Ako se i pod Florovim (ili možda Livijevim) Seresom krije stvarno Kina, onda bi taj podatak govorio da je za vrijeme Augusta bio ostvaren neposredni diplomatski kontakt između dva velika Carstva. Nije nemoguće pretpostaviti da je hanska Kina željela da ostvari i vezu sa moćnom Rimskog Državom na Dalekom zapadu. Međutim, za razliku od rimskih literarnih vrela koja spominju ovo izaslanstvo iz Seres, kineska vrela ga ne spominju. Naprotiv "Knjiga o Kasnijem Hanu" bilježi da ranija kineska izaslanstva Zhongguo (u odnosu na II. st. n. e.) nisu uspjela doći dalje od Babilonije. Ove činjenice unose dodatne nedoumice, jer ako Seres koje spominje Flor nisu bili Hanski Kinezi, ko je onda mogao biti u pitanju. Logično je ipak pretpostaviti da je poslanstvo Seres, koje spominje Flor upravo bilo kinesko/hansko, a ne poslanstvo neke druge dalekoistočne ili srednjoazijske države ili zajednice. Kinezi su, u tim decenijama augustovskog režima u Rimu, kontrolirali dobar dio komunikacija prema zapadu kao i zajednica koje su se naslanjale na nju. I jedina zemlja dostojna da u zadnjim decenijama stare ere nosi i da se predstavlja kao zemlja svile bila je upravo Hanska Kina. Tih decenija ne postoji istočno od Partije nijedna posrednička zajednica dovoljno snažna da se Rimljanima lažno predstavi kao Seres, odnosno proizvođač i izvoznik svile. Uz to Partija i Rim su tih decenija od 20. god. p. n. e. stajali u dobrim odnosima pa je moguće da je olabavila i parćanska politika koja je sprječavala direktan kontakt Rima i Kine. Tu stratešku politiku Partije su vrlo dobro primijetili i zapisali i sami Kinezi kada su spomenuli dolazak jedne rimske delegacije na hanski dvor 166. god. n. e., navodno kao poslanici cara An-tun (Antonin Pije ili Marko Aurelije).

Datacija poslanstva Indijaca i Seresa bi se mogla odrediti ako bi se utvrdilo njihovo kretanje. Imajući u vidu Florov podatak da je njihov put trajao četiri godine izaslanstva su došla kopnenim putem. Najvjerojatnije je poslanstvo slijedilo onu komunikaciju sa Dalekog istoka do istočnog Mediterana koja je ostala poznata kao «Put svile».[18]

---

[17] Značenje svile za ostvarivanje kontakta i između dvije krajnje zone Euroazije jasno se ogleda u terminološkom određenju Kine i Kineza od strane antičkog Zapada pod imenom Seres (Σηρες), koje se može prevesti kao «od svile» ili «zemlja odakle svila dolazi» i možda se primarno odnosio na sjeverozapadni dio Kine i njene stanovnike. Ime Seres je vjerojatno izvedenica od kineske riječi za svilu «*si*», iz čega proističe i latinski pojam za svilu ⇒*sericum, i, n*. Sve to ukazuje da je trgovina svilom i njena cirkulacija bila vrlo rano ustanovljena između krajnjih zapadnih tačaka kineskog područja i Istočnog Mediterana, jer kao što je navedeno Seres možda spominje i helenski historičar Ktezija na prijelazu iz V. u IV. st. p. n. e., te je sasvim razumljivo da je Kina, kao monopolista u proizvodnji svile, morala biti poznata i stanovnicima onih zemalja kroz koje je svila putovala i u kojima je ta trgovina predstavljala krajnju točku. S druge strane i kineskom svijetu kao proizvođaču robe, moralo je biti bar okvirno poznato i kompletno tržište kuda je cirkulirao njihov vrijedan proizvod, prvo kako bi otvarali i štitili ti putovi a zatim i osiguravala i usmjeravala čitava trgovačka aktivnosti. Možda se i naziv Sinites, za koje Stari zavjet kaže da su potomci Kaanana, sina Hama, sina Noja odnosi na Kineze.

[18] Trgovina između dvije euroazijske krajnje zapadne i istočne civilizacije u antičkom razdoblju odvijala se i pomorskim putem. I kopnena i pomorska trgovina je imala posrednički karakter. Dosta rijetko su pojedini trgovci sa grčko-rimskog područja prelazili čitavu komunikaciju. Između Rimske Države i Kineskog Carstva

Činjenica da je put trajao četiri godine jasno ukazuje da je izaslanstvo Seresa došlo sa kineskog teritorija i to sigurno prije privremenog povlačenja kineske vojske i službenika iz zapadnih protektorata 16. god. n. e. uslijed «uzurpacije» Wanga Manga. Na prijelomu era u Kineskom Carstvom, tom istočnom evroazijskom pandanu *Res publicae Romanae*, odbrojavale su se posljednje godine vladavine Rane ili Zapadne dinastije Han. Već na samom kraju I. st. p. n. e. sva stvarna vlast nalazila se u rukama porodice Wang. I glava porodice Wang Mang poduzeo je konačni korak kad je svrgnuo Ranu dinastiju Han i proglasio se carem.[19] Znači ovi pripadnici naroda Seres koje je primio August su iz svoje zemlje krenuli najvjerojatnije za vrijeme još uvijek vladajuće Rane/Zapadne dinastije Han. Spomenuto izaslanstvo je prema zapadu upućeno za vrijeme Rane/Zapadne dinastije Han, znači prije 9. god. n.e. i uzurpacije Wang Manga, te je u Rimu boravilo vjerojatno u vrijeme najvećeg vrhunca moći Augustove vladavine prije 6. god. n.e., ako ne i znatno ranije. Možda je moguće *terminus ante quem* poslanstva iz zemlje Seres odrediti i prema intervenciji Augustovog unuka Gaja Cezara na istoku i Jermeniji na samom početku nove ere.

Možda bi se kinesko poslanstvo Rimu,[20] i zajedno sa njim i indijsko poslanstvo koje u istom podatku spominje Flor,[21] moglo datirati još u ranije razdoblje, odnosno u prve godine vladavine Oktavijana nakon bitke kod Akcija 31. god. p. n. e. tj. ili u vrijeme neposredno prije sklapanja sporazuma sa Partima 20. god. p. n. e. ili vjerojatnije neposredno nakon njega kada su i putovi za prolazak diplomatskih izaslanstava bili prohodniji, a arsakidski vladari (Fraat IV. vl. 37- 2. god. p. n. e. ili njegov sin Fraat V. vl. 2. god. p. n. e. – 4. god. n. e.) bili i blagonakloniji da preko njihove teritorije pređe poslanstvo iz Seresa za Augusta.

---

dinastije Han nalazili su se arsakidsko – partski (kasnije sasanidsko - persijski) Iran i Kušansko cartsvo, te niz iranskih i drugih indoevropskih naroda te azijatski turski i mongolski narodi. Razmjena se vršila na nizu tačaka, na kopnenom putu postojao je niz stanica u Centralnoj Aziji na kojima se vršila razmjena i roba prebacivala iz jednih u druge ruke. Na morskoj komunikaciji postojale su dvije bitne tačke, prva se nalazila na Cejlonu te južnoj indijskoj, malabarskoj obali gdje su se susretali trgovci koji bi dolazili iz egipatskih crvenomorskih luka i Indijci i druga u Malaji i Anamu gdje su Indijci dolazili u kontakt sa Kinezima i Anamitima.

[19] Wang Mang, carski srodnik po ženskoj liniji, kratkotrajno je uzurpirao prijestolje (9-23. god. n. e.) i osnovao dinastiju Xin, za vrijeme koje su bile izvedene drastične socijalne reforme. Nakon sloma reformi obnovila se vladavina dinastije Han. Pojava i vladavina Wang Manga označava i podjelu razdoblja dinastije Han na Ranu ili Zapadnu dinastiju Han i Kasniju ili Istočnu dinastiju Han.

[20] Međutim, sudeći po Florovom podatku i načinu na koji je izložen, moguće je pretpostaviti da predstavnici naroda Seres koje je primio August uopće nisu bili zvanično poslanstvo, nego je riječ o privatnom preduzetništvu osoba sa kineskog graničnog zapadnog područja. To bi onda bilo suglasno sa time da kineske oficijelne historije ne spominju kinesko državno izaslanstvo daleko na zapad u zadnjim decenijama stare ere.

[21] Po Kasiju Dionu, indijsko poslanstvo je Augusta posjetilo dok je on boravio u Grčkoj 20. god. p. n. e. Poslanstvo iz Indije spominju još i Eutropije i djelo *Liber de Caesaribus* (uz poslanstva Skita, Garamanta, Baktrijaca i Etiopljana). Poslanstvima indijskih kraljeva se pohvalio i sam August u *Res Gestae*. U ovom djelu se spominju dva takva indijska izaslanstva i to prvo dok je August bio u Španiji 26 – 25. god. p. n. e. i drugo koje ga je posjetilo na Samosu 20. god. p. n. e. August se isto hvali da je primio i izaslanstva i Bastarna, Skita, kraljeva Sarmata koji žive s one strane Tanaisa (Dona), kralja Albana (na Kaspijskom moru), i od Hibera (današnja Gruzija) i Međana.

b) Ban Chao

Rimsko – kineski odnosi su bili prisutni i narednim stoljećima i rimske i kineske historije. Sa imenom kineskog vojskovođe Ban Chaoa[22] (živio 32 - 102 god. n. e.) vezana je agresivna politika hanske Kine prema zapadu. Cijelo razdoblje njegovog prisustva u zapadnim regionima je obilježeno iznimnom i to dosta uspješnom kineskom djelovanju u središnjoj Aziji i to prema Xiongnu, narodima i zajednicama u oazama Tarimskog bazena, Sogdijancima, Kušanima. Najdalekosežniji njegov pohod je bio onaj iz 97. god. n. e. kada je već u znatnim godinama Ban Chao predvodeći veliku armiju prešao Tjanšan i Pamir, imajući skoro uništavajući efekt po one Xiongnu zajednice na koje je krenuo. U toku ovog pohoda kineske trupe pod zapovjedništvom Ban Chaoa su prodrle vrlo duboko u središnju Aziju, u pravcu Kaspijskog mora, dostižući arsakidski Iran.

Ban Chao je sigurno bio dobro upoznat sa postojanjem i značenjem rimskog svijeta i motiviran željom za direktnim kontaktom sa njim poslao je kao svoga izaslanika Gan Yinga dalje prema zapadu sa zadatkom ne samo da dođe tamo, nego i da neposredno ispita taj svijet. Ali Iran je na kraju I. st. n. e. još uvijek bio snažan i Gan Ying je prevaren lažnim obavijestima o teškoćama pomorskog puta prema crvenomorskim lukama, i on je odustao od nastavka puta. Gan Ying je ostavio detaljan izvještaj o zemljama koje su se pružale zapadno od kineskog nastupanja, iako je on izgleda došao najdalje do Mesopotamije. On je namjeravao da otplovi na rimsko područje, i to pravcem preko Persijskog zaliva, Indijskog okeana i Crvenog mora, znači zaobilaznim putem oko Arabije sve do Akabe i egipatskih crvenomorskih luka. koji je još od helenističkog razdoblja bila uobičajena i poznata ruta za vezu Egipta sa indijskim i perzijskim lukama. Ali neki iranski i mesopotamijski trgovci i mornari, možda vođeni i državnim nagovorom, su osjetili da bi uspostavljanje direktnih veza dva velika Carstva koja su se upravo u tim godinama nalazila u iznimnoj teritorijalnoj ekspanziji štetilo njihovim interesima i održanju njihove profitabilne posredničke uloge, koju su praktično monopolizirali, u trgovini između Rima i Kine. Radi toga oni su lažno informisali Gan Yinga da put traje najmanje dvije godine (umjesto stvarnih oko dva mjeseca), kao i o nekim čudnovatim pojavama na tome moru koje utiću na putnika, te se Gan Ying razočaran vratio.[23] Arsakidsko – partskom Iranu je bio strateški interes

[22] Mlađi brat Ban Gua, čuvenog autora Kronike Rane dinastije Han⇒ Hanshu, koju je kompletirala njegova sestra Ban Zhao.

[23] Izvještaj Gan Yinga nudi i još jedno ime za kinesko terminološko označavanje Rimske Države⇒Daqin (Ta-ts'in). Kao i u slučaju Liqian/Li-kan i Daqin se izvorno nije odnosilo na samo Rimljane, već je na njih preneseno nego je uopće označavalo sve ono što je pripadalo tome grčkom, a kasnije rimskom svijetu i civilizacijskom miljeu. Radi toga se i Baktrija, kojom su nakon Aleksandra Makedonskog vladali grčki kolonisti i njihovi potomci, naziva Daxia, a i kineski nazivi za kraljevsta u Fergani ⇒Dawan i Dayuan, isto održavaju grčki vladajući sloj u njima. Kineski prefiks DA—ustvari označava nešto veliko, te su ga Kinezi vjerovatno upotrijebili u nominiranju grčkih naseljenika i njihovih potomaka u dubokoj azijskoj unutrašnjosti zbog njihovog neuobičajenog fizičkog izgleda, koji je krupniji i viši u odnosu ne samo na Kineze, nego i druge azijske narode.

zadržavanje svoje posredničke uloge u trgovini Kine sa zapadom, i definitivno im se nije dopadala mogućnost direktnog kontakta između Rimljana i Kineza. Iranci nisu imali ni interesa da Kinezi, koji su postali (istina privremeni) njihov novi istočni susjed, stupe u neku vrstu neposredne veze sa rimskim svijetom, njihovim opasnim zapadnim susjedom. Radi toga su, ne samo trgovački interesi, nego i čisto strateško - sigurnosni interesi arsakidskog Irana sprečavali eventualno postavljanje Irana u poziciju da se nalazi između «čekića i nakovnja». Uostalom i sami kineski izvori potvrđuju da su upravo partski Arsakidi, a kasnije persijski Sasanidi, bili ti koji su namjerno sprećavali ostvarivanje direktnog kontakta Rima sa Kinom. Nejasno je zašto Gan Ying nije koristio kopneni put i nije kroz Mesopotamiju nastavio put prema Siriji. Možda nije ni znao za tu mogućnost, što bi bila «zavjere šutnje» među Irancima sa kojima je kontaktirao i kojima je tako lako znao povjerovati. A izgleda da ni sam Gan Ying nije baš previše bio oduševljen time da dođe do rimskog teritorija, pa je napustio svoj cilj čim mu se ukazala mogućnost za neki ozbiljniji izgovor. Naravno istovremeno je pokupio iz različitih izvora čitav niz podataka o rimskim oblastima (u prvom redu bliskoistočnim provincijama), kako bi njegovo putovanje ostvarilo kakav-takav uspjeh. Klasičnu zabranu njegovog putovanja na rimski teritorij Iranci nisu mogli učiniti imajući u vidu snažno kinesko vojno prisustvo na svojim istočnim granicama, ali i poznavajući odlučnost Ban Chaoa. Kineska hegemonija u središnjoj Aziji se zadržala i nakon povlaćenja Ban Chao u Louyang, glavni grad Istočnih Hana.

c) Maes, zvan Titianos

Klaudije Ptolemej u svome djelu „Geografija" navodi da je feničanski/sirijski geograf, kartograf i matematičar Marin iz Tira (cc 70. – 130. god. n. e.) zabilježio da je izvjesni Makedonac po imenu Maes, zvan i Titianos, sin trgovca i sam trgovac, zabilježio dužinu svoga puta do Kamene Kule, iako on sam nije došao do Sera[24] nego je poslao drugog tamo.[25] Ptolemejev podatak, a koji je preuzeo –gotovo sigurno ga u znatnoj mjeri excerptirajući– od Marina iz Tira, o Maesu daje dosta šture informacije. On govori da je do zaključno sa prvim godinama Hadrijanove vladavine sa prostora koji je bio pod rimskom vlašću prema Dalekom istoku krenula jedna ekspedicija. Vođa toga pokreta je bio izvjesni Maes. Karakter ekspedicije je imao kako izgleda primarno trgovački, a djelimično i avanturistički interes. Sam Maes nije došao u središnje dijelove Hanske Kine, nego je

[24] Sera (*Sinae, Serica)* je po Klaudiju Ptolemeju «Zemlja Svile», odnosno Hanska Kina. Kao što je već ranije rečeno grčko – rimski izvori mnogo češće za Kinu upotrebljavaju termin Seres (Strabon, Flor, Seneka, Plinije Stariji, Pomponije Mela).

[25] Kamena Kula se može lokalizirati u području Pamira, vjerojatno na lokaciji Tashkurgan (danas na teritoriju N.R. Kine na samoj granici sa Avganistanom i Tađikistanom). Plinije Stariji opisuje Kamenu Kulu kao mjesto gdje su se sastajali Perzijanci i istočni trgovci da razmjenjuju robu. Sudeći po Plinijevom podatku ovo mjesto je bilo glavno trgovačko čvorište na Putu Svile, na južnoj granici Fergane prema Pamiru. Kamena Kula je bila i simboličko mjesto razmjene na kojoj su se ukrštali zapadni, srednjoazijski i dalekoistočni civilizacijski kulturni impulsi pa ne bi trebalo biti ništa neobično da se Maes zaustavio tamo. Ali da bi došao do Hanske Kine bilo mu je potrebno da se prebaci još i preko Tarimskog bazena, zaobilazeći veliku pustinju Takla Makan.

ostao na postaji koja je bila jedna od glavnih kapija u hansko-kineski svijet. Ali je u svoje ime ipak tamo, preko puteva koji su zaobilazili Takla Makan, poslao svoga predstavnika i direktni kontakt je ipak bio ostvaren.

d) Izaslanstvo iz 166. god. n. e.

U "Knjizi o Kasnijem Hanu" (Houhanshu: Historija Istočne dinastije Han) od Fan Ye (sabrana do 445. god. n. e.), koja pripada skupu od „Četiri Rane historije" iz korpusa oficijelnog kineskog historiografskog Kanona „Dvadesetčetiri Historije" nalazi se vrlo zanimljiv podatak o jednom rimskom izaslanstvu. Podatak se nalazi u 88. Vol. zajedno sa drugim detaljima koji se odnose na zapadne zemlje i čini se ima više uzgredni karakter. Po «Knjizi o Kasnijem Hanu», odnosno njegovom vrelu, vladari Ta-ts'in (Rimske Države) su uvijek željeli da pošalju izaslanstva u Zhongguo (Kina), ali Ar-hsi (Partija) je željela da zadrži svoj posrednički položaj u trgovini svilom i radi toga je onemogučavala direktnu komunikaciju. To je trajalo sve do devete godine Yen-hsi perioda za vrijeme vladavine cara Huan Di (osobno ime Liu Zhi, vladao 146 – 168. god. n. e.) kada je Ta-ts'in vladar po imenu An-tun poslao izaslanstvo koje je došlo iz pravca granice zemlje Jih-nan (današnji Anam u Vijetnamu) i ponudilo slonovaču, rogove nosoroga i kornjačin oklop. Vrelo dalje dodaje da od toga vremena počinje direktna veza Kine sa zemljom odakle je došlo izaslanstvo. Deveta godina Yen-hsi perioda odgovarala bi 166. god. n. e. i petoj godini vladavine Marka Aurelija, međutim imajući u vidu udaljenost nije nemoguća ni pomisao da je ova grupa Rimljana krenula prema Istoku možda za vrijeme vladavine Antonina Pija. Za razliku od kineskih literarnih vrela, u poznatim zapadnim vrelima ne postoji ni jedan podatak ili bar posredna naznaka da je u Hansku Kinu upućeno neko zvanično državno poslanstvo, što naravno ne znači da se to stvarno nije i desilo.

Ovo skupina Zapadnjaka je za svoj dolazak u Hansku Kinu u 166. god. n. e. koristila pomorsku liniju. Oni nisu svoj put završili na nekoj usputnoj stanici ili tranzitnoj luci na pomorskoj trasi, nego su nastavili putovati još dalje na istok, prošavši kroz Malajski prolaz i preko Indokine se pojavili na teritoriji Hanske Kine. Ovi Rimljani ili možda helenizirani Orijentalci su tvrdili da su oni oficijelno izaslanstvo Rimske Države te bi oni, ako je njihova tvrdnja bila tačna, predstavljali i prvu zabilježenu i do sada poznatu zvaničnu državnu delegaciju Rima koja je stigla u Kinu. Ovo «izaslanstvo» je primljeno u glavnom gradu Kasne Han dinastije. Sudeći po poklonima, rimska misija je poklone vjerovatno nabavila u južnoj Aziji, a nije ih donijela direktno s rimske teritorije. Radi ove činjenice možda ne bi trebalo odbaciti ni mogućnost da uopće nije riječ o zvaničnom državnom izaslanstvu, nego o grupi trgovaca - avanturista koja se radi lakšeg snalaženja na Dalekom istoku lažno predstavljala kao zvanično izaslanstvo. Zahvaljujući upravo činjenici da u bili primljeni na hanski dvor, njihova posjeta je i ostala zabilježena. Kineske dinastijske historije su bile neka vrsta oficijelnih dokumenata i kao svoj primarni izvor su koristile Jih-li, dvorske kronike ili bilo koje druge zvanične dokumente, izvještaje i opise. O daljoj sudbini nakon audijencije na hanskom dvoru ove grupe ljudi sa rimskog područja kineska vrela šute. Inače kasnije

kineske dinastijske historije spominju dolazak još osoba sa rimskog područja (trgovci, izaslanici) u Kinu i u III. st. n. e. A sudeći po kineskim literarnim vrelima sve do zaključno sa dinastijom Sung više puta su se na kineskom dvoru pojavljivala i istočnorimska/romejska izaslanstva.

Rimski svijet i subsaharska Afrika

Literarna vrela i arheološki nalazi potvrđuju dolaske iz rimskog svijeta pojedinaca, manjih grupa, određenih skupina, istraživačkih, poslovnih i vojnih ekspedicija u saharsku i subsaharsku Africi. Motivacije za takve akcije i poduhvate bili su nabava vrijedne robe i sirovina kao što su zlato i drugi plemeniti metali, slonovača, robovi, divlje egzotične životinje, začini, kao i otvaranje kanala za trgovačke aktivnosti. Neke od istraživačkih ekipa bile su zamišljene i kao izviđačke prethodnice za eventualna nova osvajanja. Naravno, bilo je i primjera i pravih putovanja u svrhu istraživanja i znatiželje, pomiješanih sa mogućnostima sticanja profita. Period najviše aktivnosti koji je išao južnim pravcima prema obali i kontinentalnoj unutrašnjosti Afrike je bio od kraja stare ere pa do zaključno sa IV. st. n. e.

Rimski novčić iz 136. god. n. e. Na aversu se nalazi portret princepsa Hadrijana, a na reversu personifikacija provincije Afrike sa „slonovskom krunom“ na glavi.

Saharsko područje je bilo izloženo rimskim utjecajima i materijalnoj kulturi u značajnoj mjeri. Dosta je u sjevernoj Sahari pronađeno rimskog materijala, posebno na području berberskog naroda Garamanta. Evidentno je prihvatanje i nekih elemenata mediteranske i rimske materijalne kulture kod ovoga saharskog naroda.

Na osnovi podataka iz literarnih vrela, definirano je otprilike pet pravaca/ruta kojim su se kretale ekspedicije iz rimskog svijeta u subsaharsku Afriku:

1. Duž zapadne obale prema rijeci Senegal, Kanarskim otocima i Zelenortskim otocima.
2. Iz prokonzularne Afrike kroz središnju zapadnu Saharu prema rijeci Niger i današnjem Timbuktuu.
3. Preko planina Tibesti prema jezeru Čad i njegovoj okolici.
4. Duž rijeke Nil prema današnjim Ugandi i Etiopiji.
5. Plovidbom duž Crvenog mora, pa onda prema obalama današnjih Somalije, Kenije i Tanzanije pa onda eventualno i kopnenim putem prema Velikim jezerima u dubini Afrike. Ovaj posljednji pravac je inače bio usko povezan sa razvijenom trgovačkom aktivnosti rimskog svijeta sa indijskim potkontinentom.

Od svih tih kontakata vrijedi kao primjere navesti sljedeće ekspedicije:

a) Ekspedicija pod komandom Gaja Svetonija Paulina (*Caius Suetonius Paulinus*).

Paulin je 41. god. n. e. u okviru ratne kampanje u Mauritaniji sa vojskom prešao planinski lanac Atlas, i došao do rijeke zvane Geri. Zatim je njegova vojska prodrla u polupustinjsko području od današnjeg Maroka i vjerojatno su neki njegovi vojnici došli u blizinu rijeke Daras (danas rijeka Senegal). Inače je oblast Akjoujt (krajnji zapad današnje države Mauritanija) bila poznata po rudnicima bakra i njegovoj metalurgiji, a rudarilo se i zlato. Tu i u Tamkartu su pronađeni materijalni nalazi (poglavito novac i fibule) koji ukazuju na rimsku trgovinu i kontakte.

b) Ekspedicija Septimija Flaka (*Septimius Flaccus*).

Septimije Flak je 50. god. n. e. poveo borbenu ekspediciju protiv nomada koji su napali Leptis Magnu. Njegove trupe su došle do Sabhe i teritorije Aozou. Zatim se prodrlo do rijeka Bahr Ergig, Chari i Logone u zoni jezera Čad.

c) Ekspedicija Julija Materna ili Matierna (*Iulius Maternus/Matiernus*).

Julije Matern je cc 90. god. n. e. vodio jednu istraživačko – preduzimačku ekspediciju u dubinu Afrike. Polazeći iz zaliva Sirte došao je do oaze Kufra i oaze Arhei. Odatle je, putujući zajedno sa kraljem Garamanta, došao do rijeke Bahr Salamar i Bahr Aouk u oblasti koja se tada zvala Agisymba (u blizini današnje Centralnoafričke republike). Matern se uspješno vratio na rimsko područje i u Grad je doveo nosoroga sa dva roga koji pokazan u Koloseumu. Njegovo putovanje je trajalo četiri mjeseca.

d) Ekspedicija Festa, legata III. legije *Augusta*.

Fest je predvodio vojnu operaciju prema jugu. Njegova ekspedicija je prešla istočne Hoggar planine i ušla u Aïr/Ayăr/Azbin/Abzin planinsko područje (u današnjem sjevernom Nigeru) odakle je došla u Gadoufaoua (na tuareškom „mjesto na koje se kamile boje ići“) u nigerskoj pustinji Tenere. Gadoufaoua je inače poznata kao zona iznimno bogata fosilima dinosaurusa. Festova ekspedicija je konačno došla do područja rijeke Niger kod Timbuktua. U znanstvenoj javnosti postoji i mišljenje da Festova ekspedicija uopće nije prodrla toliko duboko prema jugu nego da je samo došla do regije Ghat u današnjoj južnoj Libiji, iako je moguće da je neka manja skupina vojnika poslana prema daljem jugu i da je stvarno došla do rijeke Niger.

e) Ekspedicija prema izvorima Nila.

Izvor/i rijeke Nil su od samoga osvita ljudske civilizacije bili predmet interesovanja. Postojao je čitav niz i teorija, ali i istraživanja i pokušaja da se odgonetne tajna odakle dolaze vode Nila. Agatarhid izvještava da je u vrijeme ptolemeidskog faraona Ptolemeja II. Filadelfa (vl. 283. - 246. god. p. n. e.) bila poduzeta jedna vojna ekspedicija koja je prodrla duboko u etiopsko područje duž Plavog Nila i nakon toga utvrdila da su periodične poplave Nila rezultat sezonskih kiša sa etiopskog gorja.

I princeps Neron je odaslao jednu ekspediciju sa ciljem da se otkriju izvor/i rijeke Nil, ali i istraži čitavo jedno područje južno od Egipta i Nubija. Ekspedicija je ustvari imala ne samo istraživačku ulogu, nego je bila i prethodnica za eventualno rimsko osvajanje prostranog područja koje su Mediteranci nazivali Etiopija, a što je Neron planirao. Glavno vrelo za opis ove ekspedicije je bio Seneka (u raspravi "*De Nubibus*" iz *Naturales Quaestiones*), koji se poziva na osobno svjedočenje dvojice pretorijanaca koji su učestvovali u ekspediciji. Neron je 61/62. god. n. e. poslao vojnu jedinicu kako bi ispitala rijeku Nil i otkrila njegov izvor. Oni su krenuli iz Meroe, prijestolnice istoimenog nubijskog kraljevstva prema jugu. Ova ekspedicija je prodrla prilično duboku u afričku unutrašnjost, i trajala je nekoliko mjeseci. Rimska ekspedicija je prošla utok Plavog i Bijelog Nila, nastavila duž potonjeg, prešla sudanske močvare zvane Sudd za vrijeme sušne sezone i dostigla sve do dijela današnje sjeverne Ugande. Rimska ekspedicija je vjerojatno prodrla prema jugu duž Bijelog Nila više nego 2.000 km.

I Plinije Stariji je zabilježio jednu ekspediciju (68. god. n. e.) prema jugu, duž Nila. Dok većina znanstvenika misli da je ekspedicija koju spominje Plinije Stariji ista kao ona koju detaljno opisuje Seneka, postoje i mišljenja da je riječ o ipak drugoj ekspediciji, koja nije imala samo istraživačke razloge, nego i vojno – političke.

f) Ekspedicija Diogena.

Jedna od najzanimljivih i najfascinatnijih ekspedicija je bila ona u privatnoj režiji izvjesnog poduzetnika po imenu Diogen, inače trgovca na indijskoj prekomorskoj trgovačkoj ruti. On je u povratku iz Indije, bio otpuhan sa uobičajenog kursa putovanja, i uplovio je u grad po imenu Rhapta (Ράπτα) na istočnoafričkoj obali. Ovaj grad još uvijek nije pouzdano lociran. Umjesto da se vrati na kurs plovidbe, Diogen je odlučio da se uputi u za helensko – rimski svijet nepoznatu afričku unutrašnjost. Tako je došao do visokih planina čiji su vrhovi bili pokriveni sa snijegom. Po Diogenu, domorodci su ove planine zvali „Mjesečeve planine“ (grčki : τὸ τῆς Σελήνης ὄρος; latinski : *Montes Lunae*; arapski Jibbel el Kumri), a rijeka Nil započinje svoje postojanje na padinama Mjesečevih planina odakle utiće u velika jezera. Najčešće se „Mjesečeve planine“ identificiraju sa Rwenzori planinama koje se nalaze na granici jugozapadne Ugande i krajnjeg sjeveroistoka Konga. Najviši vrhovi ovoga gorja su permanentno pokriveni snijegom. Snježni obronci Rwenzori planina stvarno predstavljaju jedan od rezervoara kojim se puni Bijeli Nil, a ovo gorje se i nalazi u zoni velikih jezera. Zanimljivo je da je Diogen morao ili preploviti Viktorijino jezero ili ga zaobići kako bi došao do ovoga visokoga planinskog lanca.

Rwenzori gorje.

Ova teorija o „Mjesečevim planinama“ kao prostoru bitnom za lokaliziranje izvora Bijelog Nila je bila popularna u kasnijim epohama. Sva kasnija novovjekovna (uključujući i čuvene ekspedicije koje su vodili Richard Francis Burton i John Hanning Speke u šestoj i sedmoj deceniji XIX. st.) i moderna istraživanja problema izvora Nila su se naslanjala na rezultate i dostignuća Diogenove ekspedicije. Jedini do danas poznati sačuvani opis Diogenovog puta po istočnoj Africi se nalazi u Geografiji od Ptolemeja Klaudija, a koji je to preuzeo iz djela geografa Marina.

Brane

Praktičnost Rimljana se ogledala i u izgradnji brana i rezervoara. Ova građevinska infrastrukturna djelatnost rimskog svijeta je u odnosu na ceste, akvadukte, mostove i luke slabije istražena i poznata. Najviše brana i samim tim vještačkih jezera (rezervoara) je do danas evidentirano u sjevernoj Africi, Levantu i hispanskim provincijama. Brane su najviše građene radi potreba navodnjavanja, snabdjevanja vodom gradova i naselja, kontrole vode, promjene pravaca vodenih tokova...i slično. U Italiji je do danas poznata samo grupa od tri Subiaco brane, koje je princeps Neron dao da se izgrade radi rekreacijskih potreba.

Nepropusnost rimskih brana je povećana sa uvođenjem hidraulične žbuke i posebno betona. Ovi materijali su omogućili izgradnju velikih struktura, kao što su brana na jezeru Homs u Siriji (izgrađena za vrijeme vladavine Dioklecijana; još uvijek u upotrebi) i čvrsta Harbaqa brana isto u Siriji (izgrađena u I. st. n. e.). Zato ove brane pokazuju visoki stupanj cjelovitosti i inovativnosti. Kako bi brane bolje nosile sa pritiskom vode, inženjeri rimskog svijeta su prvi integrirali u njih stabilizirajuće lukove i podupirače. Rimski inženjeri su bili prvi koji su uveli sljedeće tipove brana: lučno – gravitacijski (2.000 godina kasnije na osnovi ovog tipa je izgrađena čuvena Huverova brana na rijeci Kolorado), lučni, kontraforski (potpornji), lučno – kontraforski (potpornji). Ustvari ovi tipovi su danas i osnovica izgradnje najvećeg broja brana. Sve do modernih vremena, rimske brane su bile i najveće, a dosta ih je i danas u upotrebi nakon 2.000 godina postojanja.

Pored navedenih brana vrijedi spomenuti još i branu Almonacid de la Cuba u današnjoj španskoj pokrajini Aragonu (izgrađena u I. st. n. e.), branu Cornalvo u današnjoj španskoj pokrajini Estramaduri (izgrađena u I. ili II. st. n. e.), branu Proserpina u današnjoj španskoj pokrajini Estramaduri (izgrađena u I. ili II. st. n. e.), branu Alcantarilla kod današnjeg Toleda u Španiji (izgrađena u I. st. n. e.), branu Ermita de la Virgen del Pilar u današnjoj španskoj pokrajini Aragonu (izgrađena u I. ili II. st. n. e.), branu Glanum u jugozapadnoj Galiji (izgrađena u I. st. p. n. e., najstarija do danas poznata rimska brana), branu Kasserine u Tunisu (izgrađena u II. st. n. e.)....itd....

Rudnici

Ekonomika rimskog svijeta se u priličnoj mjeri oslanjala na rudarstvo. Čak je pitanje kontrole i iskorištavanja rudnika predstavljalo jedno od krucijalnih pitanja rimske visoke politike. Rimska država je uvijek bila zainteresirana da bude dominirajući faktor u rudarskoj djelatnosti. Rudarskoj djelatnosti je posvećivano dosta pažnje, i u nju su ulagani značajni resursi u ljudstvu i materijalu. Zato su i bile razvijene tehnike koje su omogučavale rudarsku aktivnost na tehnološki višem i produktivnijem nivou u odnosu na ranije epohe, što je uvjetovalo i sustavnu i intenzivnu proizvodnju u višem obimu.

Rudarstvo i metalurgija su u Italiji bili poznati još od eneolita. Sama središnja Italija iz koje je potekao rimski svijet nije bogata u metalnim rudama, pa su Kraljevstvo i Rana Republika potrebe za metalom osiguravale trgovinom. Nešto veći depoziti metalnih ruda su se nalazili u Toskani i Padskom području, kao i na otocima Elba i Sardinija. Kako se rimski svijet širio, tako je dolazio u posjed značajnih rudnih zona u euromediteranskom području.

Površinski kopovi su iskorištavani korištenjem tehnike zagrijavanja (paljenja vatre na stijeni radi njenog omekšavanja) i hlađenja, a zatim ispiranja i uklanjanja slojeva zemlje i krhotina stijena. Snaga vode je inače imala veliko značenje u rimskom rudarstvu, pa su i građeni dugački akvadukti koji su dovodili vodu u neposrednu rudnu zonu. Hidraulično rudarstvo je, pored hlađenja i ispiranja, korišteno i za pranje izdrobljene ili zgnječene rude. Rimske tehnike rudarstva nisu bile ograničene samo na površinsko iskorištavanje, i rudari su slijedeći rudne žile prodirali sve dublje u podzemlje.

Voda bi se skupljanja u velike rezervoare i spremišta, i kada bi se oni otvorili, snažni vodeni talas bi sprao zemljane slojeve kako bi se ukazala živa stijena i potencijalne rudne žile. Zatim bi se vatra palila na stijeni, kako bi se ona zagrijala. Nakon dostizanja odgovarajuće temperature, naglo bi se ta vatra gasila tokom hladne vode. Temperaturni šok bi razbio stijenu, i onda bi se njeni ostaci uklonili isto sa dodatnim količnom vodom. Ovaj metod je opisao Diodor, kada je govorio o zlatnim rudnicima u drevnom Egiptu. I u slučaju dubinskog rudarenja, korišteni su i točkovi na vodu, kako bi se vršilo pražnjene od podzemnih voda. Kako bi se vršila ventilacija i adekvatna cirkulacija zraka dubokih okna rudnika, pravljeni su mnogi dugački vodoravni otvori koji su služili i za drenažu. Plinije Stariji opisuje i hidraulično rudarstvo, kao i dubinsko kada se prodire u utrobu zemlje. U *Naturalis historia*, od XXXIII. do XXXVII. knjige se nalaze vrijedni podaci o metalnim rudama i metalima. Plinije Stariji tako na jednom mjestu navodi: „Ono što se dešava daleko nadilazi rad divova. Planine su bušene hodnicima i galerijama, sa svjetlošću iz lampi sa trajanjem koje se koristi za mjerenje jedne smjene. Mjesecima rudari ne mogu vidjeti sunčevu svjetlost i mnogi od njih umru unutar tunela. Ovoj vrsti rudnika je dat naziv *Ruina Montium*. Pukotine nastale u unutrašnjosti kamena su tako opasne da bi bilo lakše naći purpurin ili bisere na dnu mora nego praviti ožiljke u stijeni. Kako smo opasnu napravili Zemlju.“

Srebrni ingot iz privatne kolecije. Datacija II. – IV. st. n. e., sa žigom S P M.

Olovni ingoti iz rudnika u zoni Carthago Nova (danas španska Kartahena). Na ingotima se nalazi žig *C(ai) Aquini M(arci) f(ili)*. Danas se nalaze u Museo Arqueológico Municipal de Cartagena.

Veoma rijedak brončani ingot iz perioda Republike, sa datacijom cc 275. – 242. god. p. n. e.

Olovni ingoti iz rimskih germanskih provincija. Natpisi na ingotima nose ime Lucija Flavija Verukla (*Lucius Flavius Verucla*), carskog službenika odgovornog za proizvodnju olova. Natpisi uključuju i odrednicu *Plumb. Germ.* ("olovo iz Germanije") i žig *Imp. Caes.*, što indicira da je olovo izdvojeno za princepsa. Danas se nalaze u Musée de l'Arles Antique u Arlu, Francuska.

Ruda	Izvori ruda
Zlato	Hispanske provincije, Dalmacija, Dakija, Cisalpinska Galija, Britanija, Norik, Arabija, Afrika, Indija (uvoz).
Srebro	Hispanske provincije, Galija, Atika – Laurion, Mala Azija, Britanija, Kipar, Karmanija u Iranu (uvoz), Midijanci (uvoz), Indija (uvoz), Baktrija (uvoz).
Bakar	Hispanske provincije, Galija, Kipar, Britanija, *Cisthene* (Κισθήνη; sjeverozapadna Mala Azija - Mizija), Alep u Siriji, Sinaj, Arabija, Meroe u Nubiji (uvoz), Karmanija u Iranu (uvoz), Indija (uvoz).
Kositar / kalaj	Hispanske provincije, Britanija, Iran (uvoz).
Olovo	Hispanske provincije, Galija, Sardinija, Sicilija, Britanija.
Željezo	Hispanske provincije, Elba, Sardinija, Halštat, Norik, Dalmacija, Makedonija, Dakija, Sinaj, Britanija, Meroe u Nubiji (uvoz).
Cink	Galija, Kampanija, Germanija, Kipar.
Živa	Hispanske provincije, Karmanija u Iranu (uvoz), Etiopija (uvoz).
Arsen	Paflagonija, Karmanija u Iranu (uvoz).
Antimon	Hios, oko Smirne, Britanija, Transkavkazija (uvoz), Iran (uvoz), Pendžab (uvoz).

Hispanske provincije su od prvih godina svoga (na prelazu iz III. u II. st. p. n. e.) uključivanja u rimski svijet bile podvrgnute iznimnoj rudarskoj eksploataciji. Iberija je imala značajne depozite zlata, srebra, bakra, kalaja, olova, željeza i žive. U zlatonosnoj zoni Las Médulas u sjeverozapadnoj Španiji, 7 dugačkih akvadukta je izgrađeno kako bi dovodilo i odvodilo vodu sa nepotrebnom šljakom. Značajni rudnici su bili u ili oko rijeke Rio Tinto u južnoj Španiji i u Vipasca, blizu Beja (*Pax Iulia*) u današnjem Portugalu. Zanimljivo je da je u prvim stoljećima rimske vlasti, Hispanija služila Rimu i Italiji na isti način kao što će srednja i južna Amerika 1.500 godina kasnije koristiti svome kolonijalnom španskom (kastilijanskom) ili portugalskom (luzitanskom) gospodaru. To je bio poligon intenzivne eksploatacije, posebno mineralnih bogatstava zemlje, te prostor kolonizacije. Po Pliniju Starijem produkcija zlata u sjeverozapadnoj Španiji i Luzitaniji je iznosila 9 tona.

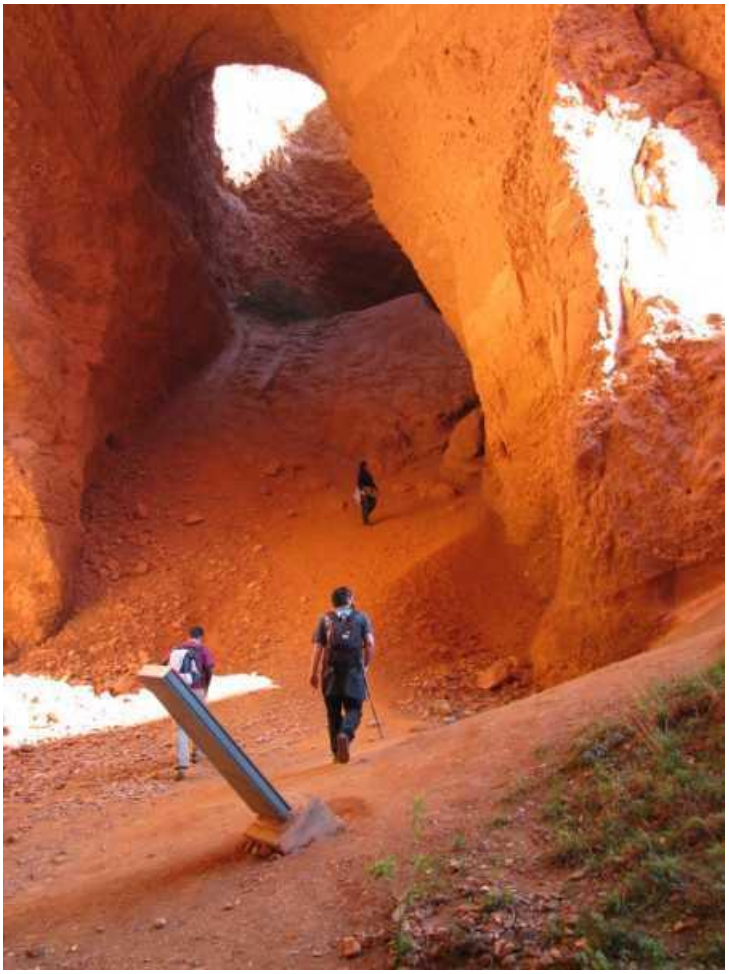

Jedan od hodnika u Las Médulasu, nastalih rimskom rudarskom djelatnošću.

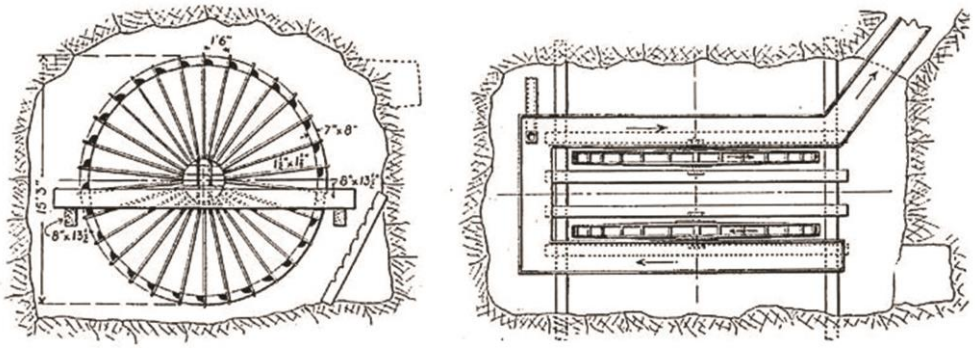

Točak iz Rio Tinto koji je u dubinskom rudarenju služio za drenažu.

Pejsaž u Las Médulasu je direktna posljedica rimske rudarske djelatnosti, odnosno tehnike „raznošenja brda“ za što su koristili snagu vode, koja bi se dobijala sustavom akvadukta i skretanjem tokova potoka, rječica i rijeka. Ukopavali su tunele u stijenu i onda bi ih poplavili kako bi pomoću vodenog pritiska „raznijeli“ brdo. Nakon urušavanja brda, zlato bi bilo ispirano iz jezera koje bi nastalo na ovaj način. Na kraju ispiranja voda bi se pustila da odvodnim kanalom ode prema moru ili drugom većem toku. Riječ je o vrlo sofisticiranom i sistemtiziranom načinu radu. Las Médulas je uvršten u svjetsku baštinu UNESCOa.

Akvadukt probijen u stijenama kako bi se Las Médulas snabdio dovoljnim količinama vode.

Veliko rudarsko područje se nalazilo i u ilirskim provincijama. U provinciji Gornji Ilirik/Dalmaciji planinska zona Vranica – Bitovnja je predstavlja i zonu značajnih depozita zlatnih žila, pa su područja Fojnica – Kiseljak (istočno od navedenih planina) i Gornjeg Vrbasa (zapadno od navedenih planina) bile veoma intenzivno iskorištavane čim je Rimska država zavladala unutrašnjošću Ilirika krajem I. st. p. n. e. Nakon kraćeg prekida uslijed Velikog Ilirskog ustanka, iskorištavanje zlatnih bosanskih rudnika je nastavljeno velikim intenzitetom. Po Floru, princeps August je Vibiju Postumiju, prvom postustaničkom namjesniku Gornjeg Ilirika, naložio da odmah po ugušenju ustanka pokrene intenzivnu proizvodnju u rudarskim kompleksima i to upošljavajući domorodce. O zlatonosnom bogatstvu provincije Dalmacije i njegovom značenju za rimski svijet I. st. n. e. svjedoče i pjesnici Stacije po kojem je, prilikom opisa jednog doma, zlato dalmatinski metal (*dalmaticum metallum*) i Marcijal po kojem je Dalmacija zlatna zemlja (*aurifera terra*). U području Vareša i u zoni Japra – Sana i Ljubija (sjeverozapadna Bosna) bili su rudnici željezne rude, a u srednjepodrinjskom gradu Domaviji (današnje Sase kod Srebrenice)

nalazilo se središte iskorištavanja srebra. Ovakva intenzivna rudarska djelatnost nije nastala *ex nihilo*, nego je sigurno imala i dugotrajnu podlogu u predrimsko doba. Zbog značenja rudnika, država je nastojala i centralizirati njihovu upravu, preko prokuratorskih uprava. U Domaviji se tako nalazila i državna uprava na čelu sa prokuratorom rudnika srebra za Dalmaciju → *procurator argentariarum Delmaticarum.* Ujedinjavanje rudarske uprave na prostoru Ilirika koje se desilo možda za vrijeme Marka Aurelija je vjerojatno bilo motivirano potrebom centralizacije kontrole nad ovim vrijednim i esencijalnim resursom po interese Imperije u turbulentnim vremenima ratova sa Markomanima, Kvadima, Sarmatima i drugim transdanubijskim narodima na dunavskoj granici. Otada je uprava za sve rudnike metala na prostoru Ilirika centralizirana u ličnosti prokuratora za sve rudnike provincija Dalmacije i obje Panonije (Gornje i Donje) → *procurator metallorum Pannoniorum et Delmatorum.* Sudeći po pojedinim natpisima iz Domavije, ova uprava je ponovo razdvojena, pa je u u Domaviji ponovo stolovao samo prokurator za srebrne rudnike. Pismo kralja Teodorika iz ostrogotske dinastije Amala (koje prenosi Kasiodor) upućeno komesu Simeonu je govorilo i o rudnicima željeza u provinciji Dalmaciji i u prvim decenijama VI. st. n. e. U samom pismu se kaže da je željezo neophodno za odbranu domovine, za poljoprivrednu proizvodnju i za mnoge druge stvari u ljudskom životu, i da je željezo gospodar zlatu (zato što i nenaoružani bogataš pokorava se siromašku koji drži željezni nož). Sudeći po ovom pismu izvori zlata u Dalmaciji su u V. i VI. st. n. e. već bili iscrpljeni. Iliriku obližnji Norik je bio izrazito bogat u zlatnoj i željeznoj rudi, i njegove depozite hvale Strabon, Ovidije i Plinije Stariji. Glavna noričke roba je bilo željezo, i trgovina sa njim se protegla i u V. st. n. e. Prepostavlja se da se i tehnologija kovanja željeza dodatno razvila u Noriku.

I u Britaniji su Rimljani zatekli značajno mineralno i rudno bogatstvo. Ova provincija je bila bogata sa kositrom, bakrom, željezom, zlatom, srebrom i olovom. Ubrzo po okupaciji (najvjerojatnije za namjesnikovanja Frontina, nakon 74. god. n. e.) u području Dolaucothi u Velsu je pronađena zlatna žila, koja se iskorištavala hidrauličnom metodom. Ovi zlatni rudnici su poznati i kao Ogofau zlatni rudnik. Još uvijek su vidljivi ostaci nekoliko akvadukta i rezervoara i spremišta vode. Tehnika lomljenja stijena je producirala mnoge otvorene površine zone koje su još uvijek vidljive na brežuljcima. Kada površinske metode više nisu bile efektivne, pristupilo se kopanju okna u jedan od brežuljaka, i izvađena ruda bi se lomila teškim maljevima (moguće auomatiziranim sa točkom na vodu) do u vrlo sitne komadiće. Ti komadići bi se onda ispirali vodom, kako bi se uklonili ostatci kamena i ostalog taloga. Pronađeno zlato bi se rastalilo i pretvorilo u ingote i onda bi se slalo u kovnice i trezore. Vezano sa rudnikom podignuti su i utvrda i naselje (možda ga je naveo Ptolemej Klaudije pod imenom *Luentinum*) sa kupatilom u obližnoj Cothi dolini. Mnogi elementi sprava koje su korištene u rimsko – britanskom rudarstvu u području Dolaucothi su sačuvani u British Museum i u Nacionalnom muzeju Velsa. Bakar i kalaj su se proizvodili u Kornvalu, dok su najveći izvora olova bili u Mendipu u jugozapadnoj

Engleskoj, u Charterhouse i u Hawshaw Mooru. Samo šest godina nakon klaudijevske invazije, Rimljani su već imali u rudnike olova u Mendipu i na sjeverozapadu današnje Engleske i u Velsu, i to u punom proizvodnom kapacitetu. Ta proizvodnja je imala značajan efekt na tržište olova u rimskom svijetu (sigurno je uticala na pad cijena), pa je ubrzo došlo od strane Španaca i do podnošenja žalbe princepsu Klaudiju. Zato su postavljeni limiti na količinu olova koji je proizvođen u Britaniji, ali su te limitirajuće odredbe bile više – manje ignorirane i do 70. god. n. e. Britanija je u proizvodnji olova prestigla Španiju. U Britaniji su postojali i mnogi rudnici željeza, i najmanje su do danas evidentirana 33 rudnika. Bitna područje iskorištavanja ruda je bila i Dakija, i to zona Roşia Montană / *Alburnus Maior*. Posebno je velika količina dačkog zlata bila proizvođena, a u Dakiji se proizvodilo i željezo.

Ostaci rudarskog padinskog akvadukta u Dolaucothi.

Tragovi rimske rudarske djelatnosti u Dolaucothi.

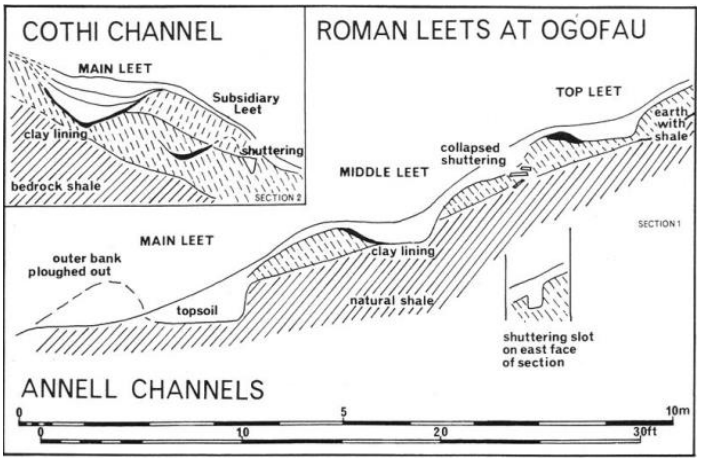

Akvadukti u Dolaucoth.

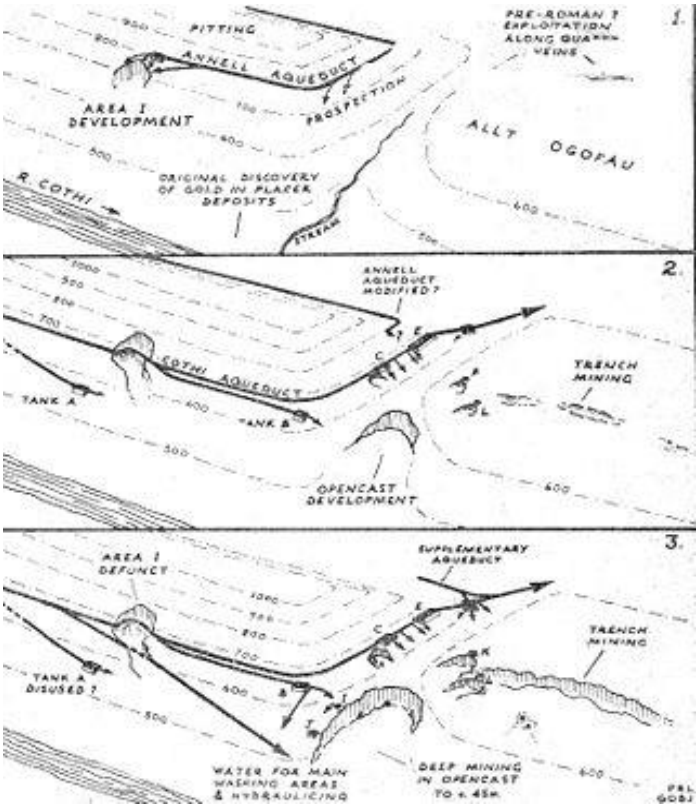

Razvitak rudarske djelatnosti u Dolaucothi.

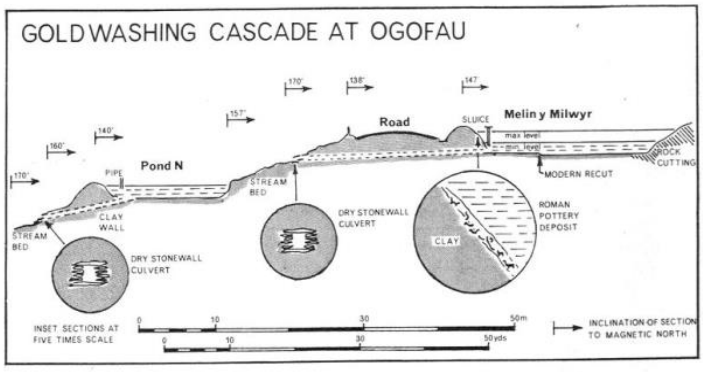

Kaskade za ispiranje zlata.

Svih pet grafičkih ilustracija koje pokazuju načine iskorištavanja zlatnih depozita u zoni su originalno i bez prerađivanja i prijevoda preuzeti sa http://en.wikipedia.org/wiki/Dolaucothi_Gold_Mines.

Rudarski hodnici i galerija u Alburnus Maior.

Za rad u rudnicima su se koristili različiti slojevi stanovništva. Za specijalističkije radove kao što su izgradnja i održavanje akvadukta, rad u procesu „temperaturnog šoka“, ispiranje vodom, rad sa spravama kao što su vodeni točak i za razbijanje i odjeljivanje rude su većinom korišteni majstori i iskusniji radnici, većinom slobodnjaci. Robovi i oni koji su osuđeni na rad u rudnicima su uvijek bili određeni za najteže i najopasnije poslove. U rudnicima su radili i nadničari. U Noriku su pronađeni grafiti na zidovima rudnika koji govore o slobodnjacima koji su zaposleni u rudarskoj djelatnosti i trgovini metalima. Pojedinci su dobijali i rimsko građanstvo za njihove napore i doprinose za dobavljanje i snabdjevanje metalima.

Rudarska djelatnost nije po defaultu spadala u državni monopol, iako se u državnom vlasništvu nalazio veliki broj rudnika. U ovim javnim rudnicima rad i proizvodnju je direktno mogla kontrolirati država preko svojih službenika, ili bi ih davala u zakup. U slučaju zakupa državni rudnici su davani u zakup konduktorima (*conductores*) , koji su državnoj blagajni dostavljali kovine u obliku poluga. Pored rudnika u javnom vlasništvu postojali su i rudnici u vlasništvu lokalnih zajednica i privatnih lica. I obim rudarske djelatnosti rimskog svijeta je našao svoje mjesto u teorijama o razlozima pada Rimskog Carstva. Pa se tako navodno značajno opadanje rudarske djelatnosti u kasnom rimskom svijetu u pojedinim promišljanjima o slomu rimskog svijeta navodilo kao glavni razlog, jer je za sobom vodilo i do opadanja proizvodnje i trgovine, što bi onda dovelo do privrednog kolapsa.

Metalurgija

Rimski svijet je koristio sljedeće metale: zlato, srebro, bakra, kositar, olovo, cink, željezo, živa, arsen i antimon. Zlato, srebro i djelimično bakar su bili esencijalni za održanje robno – novčane privrede, kositar sa bakrom za proizvodnju bronze. Olovo se koristilo za ispuste akvadukta i vodovodne cijevi, posuđe, oluke u vilama, a bilo je i izvor za srebro jer su se ova dva metala ponekad nalazila u istim mineralnim depozitima.

Metali su se upotrebljavali zavisno od njihovih fizičkih osobenosti kao što su estetika, sjaj, boja, čvrstoća, težina, otpornost na koroziju, miris, akustičnosti i boje zvuke... itd... Ovi metali se nisu koristili samo u čistom obliku, nego i u legurama, kako bi se dobile određene tražene karakteristike i promijenila osnovna svojstva nekog metala. To je naravno zahtijevalo značajan razvitak metalurgije i umješnost metalurga i kovača. Stvaranje jedinstvenog kosmopolitskog rimskog svijeta je imalo veliki pozitivni efekt za širenje i razmjenjivanje, i samim tim i usavršavanje, metalurških tehnika. U tom periodu pojedine zemlje, kao npr. Norik su sa svojim metalurškim umijećima mnogo zadužili civilizacijski razvitak euromediteranskog prostora. I pored određenih specifičnosti u načinu metalurške djelatnosti i sredstava koja su korištena, postojao je minimum zajedničkih neophodnih komponenti za njeno funkcioniranje u rimskom svijetu: ruda metala, peć nespecifiranog tipa sa formom izvora kisika (možda preko mijeha), metod restrikcija spomenutog kisika, izvor goriva (drvo, drveni ugalj, ugalj ili treset), kalupi, čekići, nakovnji, lonci (tiglovi) za taljenje u kojima bi se izolirali metali i ognjišta za separaciju metala. Postoje i dokazi da se u rimskom svijetu metalurška djelatnost mehanizirala u određenom dijelu, bar u procesu ekstrakcije. Uglavnom je za mehanizirane sprave korištena snaga vode.

Za većinu metalurških operacija korišteno je gorivo koje se dobijalo od drveta i drvenog uglja, kao i običnog uglja. Posebno su u Britaniji bili eksploatirani rudnici uglja. U Sjevernom moru se razvila i živa trgovina ugljem, koja se proširila sve do Rajnske oblasti gdje se bitumenski (crni) ugalj koristio za taljenje željezne rude.

U metalurgiji rimskog svijeta su se koristile različite tehnike naslijeđene još iz ranih metalurških epoha. Korištenjem visokih temperatura bi se metal topio i tako se odvajao od šljake. Postojala je i tehnika koja se zasnivala na korištenju kisikom bogatog okruženja kako bi se izolirao sumporni oksid iz metal oksida, koji bi onda mogao biti taljen. Taljenje se koristilo kako bi se proizveo metalni sadržaj (srebro, željezo, bakar i drui bazni metali) iz njegove rude, i to uz pomoć visokih temperatura i kemijske oksido-redukcije kojim bi se ruda razložila, i tako oslobodila drugih elemenata (poglavito gasova) ili šljake. Sredstvo oksido-redukcije je ugljen (ranije drveni ugalj), koji izvlači kisik iz rude, ostavljajući metal. Karbon se onda oksidira u dva dijela, prvo producirajući ugljen monoksid, a zatim ugljen dioksid. Pošto je većina ruda nečista, često je bilo neophodno da se koristi vapnenac

kako bi se uklonila prateća šljaka. Istopljeni, tečni metal je bio sipan u kalupe kako bi se dobio odgovarajući oblik. Gola snaga se upotrebljavala, koristeći malj, čekić ili neki drugi alat, kako bi se kovanjem dobili tanki limovi koji bi mogli biti kaljeni ili oblikovani. Poznavala se i tehnologija koja je dijelila metalne legure, kako bi se izolirao određeni metal. Rimljani su razvili i nova tehnološka dostignuća, i to u procesu separacije u legurama zlata. Dok je bilo uobičajeno naći zlato u samorodnom obliku, ruda zlata je nekada sadržavala i male količine srebra ili barka ili se nalazila u leguri elektrum (koja se sastojala uglavnom od zlata i srebra, ali su se nalazili i tragovi platine, bakra i drugih metala). Rimljani su koristili usavršeni i sofisticiraniji sistem separacije legura (u odnosu na ranije epohe) kako bi odvojili ove dragocjene metale, i to tako što bi se granulirala legura sipanjem istopljenog, tečnog metala u hladnu vodu. Zatim bi se rastalile granule sa solju, odvajajući zlato od kemijski promijenjenog srebrnog klorida. Srebro bi se nekada nalazilo uvučeno u rudu olova. Tehnologija izvlaćenja srebra iz olova je bila veoma jednostavna. Ruda bi se zagrijavala do 1100°, i na toj tački bi se srebro odvajalo od olova. Metali bi se postavljali u kalupe koji bi ih formirali u ingote (poluge, šipke), i takvi bi se onda slali u kovnice, metalurške centre i tržište. Željezo je bilo itekako potrebno za Rimsku državu, jer se od njega primarno proizvodilo ofanzivno naoružanje. Kada bi željezna ruda bila izvađena iz rudnika, ona bi bila prvo lomljena a zatim isprana. Željezo bi bilo grijano do 1500°C korištenjem drvenog uglja. Preostala šljaka bi bila odvojena i uobičajeno odbačena. Nakon što je bilo rastaljeno, željezo bi bilo slano u kovačnice, gdje bi ponovo bilo zagrijavano i pretvarano u oružje ili nešto drugo. Proizvodnja željeza je zahtijevala i velike količine drveta. Ingoti proizvedenog metala su često imali na sebi žigove proizvođača. I keramika se isto grijala.

Razvijeni i rašireni sustav rudnika i metalurgije, doprinijeli su da proizvodnji metala u enormnim količanama, skoro u protoindustrijskim skalama. Taj nivo nije dostignut sve do industrijske revolucije. Sa Rimljanima je došao i koncept masovne proizvodnje. I pored čestog korištenja kalupa u manufakturnoj proizvodnji, kreativnosti i umjetnički izražaj individualnog zanatlije nisu nestajali i dalje su se proizvodili unikatni primjerci ručno izrađenih predmeta, posebno u manjim radionicama. Uz kovanje novac, rimska metalurgija je bila zapanjujuće svestrana u primjeni metala od predmeta svakodnevne upotrebe do nekih umjetničkih dijela. Tako se izrađivala borbena oprema (mačevi, šiljci kopalja i strijela, oklopi, šljemovi, knemide/podkoljenice), oruđa (čekići, maljevi, sjekire i drugi alati), nakit (fibule, naušnice, prstenovi, narukvice, broševi, privjesci, ukosnice, igle...itd...), posuđe najrazličitijeg tipa, svjetiljke, kipovi i figurice...itd... Umješnost zlatara, juvelira i kovača rimskog svijeta je bila neprevaziđena. Oni su poznavali i tehnike pozlate, ubacivanja pojedinih zlatnih i srebrnih segmenata u brončani objekt, dobro su znali ukalupiti i metale u staklene objekte ili obrnuto... Predmeti izrađeni u metalurškim radionicama i manufakturama su bili predmet i intenzivne trgovačke aktivnosti. Za arheologe ovi predmeti se koriste za utvrđivanje datacija, trgovačkih ruta, centara proizvodnje i stupanja razvitka.

Vrlo interesantna konjanička paradna kaciga (frigijskog tipa) sa maskom za lice, pronađena u selu Crosby Garett u Kumbriji (današnja sjeverna Engelska) je izvandredni primjer kvalitete rimske metalurgije na njenom vrhuncu. Na vrhu se nalazi figurica grifina. Maska i frigijski tip šljema davali bi auksilijarnom konjaniku izgled bezbradog Jupitera Dolihena. Ovi ceremonijalni i majstorski urađeni šljemovi se nisu nosili u borbenom okruženju, nego samo prilikom „konjaničkih sportskih igara“ (hippika gymnasia). Historičat i namjesnik Arijan iz Nikomedije, u dodatku svoga djela *Ars Tactica*, opisuje ove konjaničke vojničke igre. Konjanici bi bili podijeljeni u dva tima, i po Arijanu nošenje ovih maski – šljemova je bilo oznaka čina ili virtuoznosti u konjaničkoj vještini. Ovi tipovi šljemova su bili nabavljani od individualnih vojnika, i zato se oni često nalaze u pogrebnom ili nekom drugom nevojničkom kontekstu. Datacija kasno I. ili II. st. n. e.

Rimska zlatna svjetiljka sa dva plamička.
Potiče iz Pompeja.

Rimski zlatni privjesak.
Datacija I. – II. st. n. e.

Grudni oklop sastavljen od tri brončana diska. Datacija IV. st. p. n. e. Vjerojatno je riječ o etrurskoj metalurškom radu.

Rimski zlatni pehar.

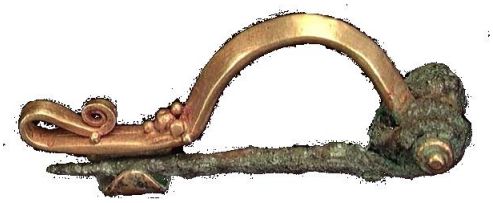

Rimska zlatna fibula. Datacija I. – III. st. n. e.

Rimska zlatna fibula. Datacija I. – III. st. n. e.

Rimske zlatne naušnice. Datacija II. – III. st. n. e.

Rimske zlatne naušnice. Datacija II. – III. st. n. e.

Zlatni rimski prsten sa modeliranom kamejom koja prikazuje dvije osobe. Datacija III. st. n. e.

Zlatne naušnice sa biserima

Rimski zlatni privjesak sa dragim kamenom u sredini. Datacija I. -. III. st. n. e.

Rimski zlatni prsten u obliku zmije. Datacija cc I. st. p. n. e. – I. st. n. e.

Zlatni prsten sa prikazom boginje Fortune.

Brončana fibula.

Rimska brončana fibula. Datacija I. – III. st. n. e.

Brončana fibula u obliku delfina. Datacija I. – III. st. n. e.

Rimski zlatni privjesak koji u reljefu prikazuje Dioskure.

Brončana fibula. Datacija I. – III. st. n.e.

Srebrni pehar koji reljefno prikazuje kako August prima predaju barbara i njegove otvorene ruke simboliziraju njegovu milost. Na drugom prikazu August je predstavljen kako sjedi na kurulnoj stolici i kao vladar svijeta. Potiče iz Villa Pisanella u Boscoreale. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu. Datacija prva polovica I. st. n. e.

Brončani bik iz Sirije, sa srebrnim očima, predstavlja egipatsko božanstvo Apisa, i moguće je da je imao polumjesec na svojoj glavi. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu. Datacija I. – II. st. n. e.

Epigrafski spomenik sa reljefom Publija Kurtilija Agata, oslobođenika Publija (*Publius Curtilius Publii libertus Agatus*), majstora u izradi srebrnine (*faber argentarius*). Datacija prve decenije I. st. n. e.

Mala srebrna statua satira. Datacija 150. – 200. god. n. e.

Brončana figura boginje Fortune. Datacija I. – II. st. n. e.

Djelimično pozlaćena srebrna statua boga Serapisa. Datacija I. st. n. e.

Srebrna zdjela sa modeliranim portretom muškarca, možda prikaz vlasnika vile gdje je pronađen trezor od preko više 100 srebrnih objekata. Potiče iz Boscoreale. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu. Datacija I. st. n. e.

Srebrna zdjela sa prikazom Merkura. Potiče iz Berthouville. Danas se nalazi u Cabinet des Médailles, Bibliothèque Nationale u Parizu. Datacija kraj II. st. n. e.

Srebrni skyphos. Datacija cc augustovsko doba.

Brončani oinochoe. Datacija I. st. n. e.

Srebrni pehar koji reljefno prikazuje Tiberijev trijumf (vjerojatno nad ilirskim ustanicima iz rata od 6. do 9. god. n. e.). Prikazana je trijumfalna procesija, sa žrtvovanjem bika na Kapitolu. Potiče iz Villa Pisanella u Boscoreale. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu. Datacija prva polovica I. st. n. e.

Circus / Cirkus

Riječ *circus* (uz izvorno značenje „kruga“) u rimskom svijetu je označavala građevinu, bez krova, sa dugačkim, avenijskim prostorom koja se koristila za javne događaje u rimskom svijetu. Cirkus, amfiteatar i teatar su bili glavni prostori za zabavu u rimskom svijetom. Iako su najpoznatiji po utrkama konja i kola sa upregnutim konjima, u cirkusima su se održavali i drugi perfomansi, u okviru igara (*ludi*). Čak su pojedini crikusi bili i poplavljeni vodom kako bi se u njima održavale naumahije.

Cirkusi su evoluirali od prostih traka u polju, preko drvenih sjedišta do impresivnih kamenih i betonskih struktura. Avenijski prostor cirkusa (arena od *harena* = pijesak) je bio podijeljen u dvije trake, sa središnjim prugom zvanom *spina* koja je bila uobičajeno ukrašena stupovima, statuama i drugim umjetničkim djelima te komemorativnim obeliscima koji su za tu svrhu bili donošeni čak iz Egipta. Sjedišta su se okruživala ovaj avenijski prostor. Slični cirkusu, ali manji su bili objekti zvani *stadium* gdje su se izvodila atletska takmičenja u grčkom stilu.

U republikansko doba *spina* i stupovi (*metae*) na njenim krajevima su pravljeni od drveta i bili su prenosive građe, kako bi se u slučaju predstava sa divljim zvijerima i konjičkim egzibicija omogučio širi prostor. Nakon što su se ove priredbe preselile u amfiteatre, cirkus je donio permanentnu spinu. U svakom cirkusu spina je na svojim krajevima imala i pijedestale; jedan je podržavao sedam velikih mramornih jaja, a drugi sedam delfina koji su spuštajući se označavali pređene krugove učesnika u trkama.

Veličine cirkusa su varirale, i dužina trake je mogla iznositi više stotina metara, a i kapacitet gledališta je mogao zahvatiti više desetina, pa i stotina hiljada. Svi veći gradovi u rimskom svijetu su imali cirkuse. Sam cirkus je mogao biti i izvan urbanog središta, unutar zidina, pa čak i u samom središtu grada.

Najpoznatiji cirkus u Rimu je bio *Circus Maximus,* smješten u dolini između Aventina i Palatina. U svom konačnom obliku (jer je on građevinski i prostorno evoluirao) Bio je dugačak 621 m., a širok 118 m., a mogao je primiti na svome maksimumu za vrijeme dominusa Konstancija oko 250.000 gledalaca. Po rimskoj tradiciji tu se održavao religijski festival *Consualia* (uključujući i konjske trke), u toku kojeg je došlo do otmice Sabinjanki. Po Liviju, Tarkvinije Prisk je bio taj koji je izgradio prvu verziju cirkusa sa uzdignutim drvenom konstrukcijom za sjedišta vitezova i patricija. Njegov sin je dao da se izgrade i niža sjedišta za plebejce. Oko 190. god. p. n. e., odlukom cenzora izgrađena kamena sjedišta i rezervirana za senatore. Za vrijeme Julija Cezara i Augusta desila su se velika preuređenja *circus Maximusa*. Međutim, zbog drvene građe u svojim dijelovima, cirkus je bio izložen požarima. Zato je Trajan dao da se *circus maximus* ponovo reizgradi i to u potpunosti od kamena. U zoni gledališta je postojao podijum na kojem su bili podignute „kabine“

predviđene za najvažnije magistrate i dužnosnike Države, i tamo je August odredio mjesta za senatore i druge uglednike. August je inače izvršio separaciju gledališta na mjesta koja su pripadala određenim redovima i staležima, a odvojio i muškarce od žena. Do Augusta nije bilo separacije u cirkusu po spolnoj osnovi. Patron *Circus Maximusa* je bio bog sunca (jer je i on vozio svoja kola sa četiri upregnuta konja na nebeskom svodu) i njegov sveti obelisk (koji je iz egipatskog Heliopolisa dao prenijeti August) je smješten u središnju prugu. Posljednje poznate trke u *Circus Maximus* održao je Totila 549. god. n. e.

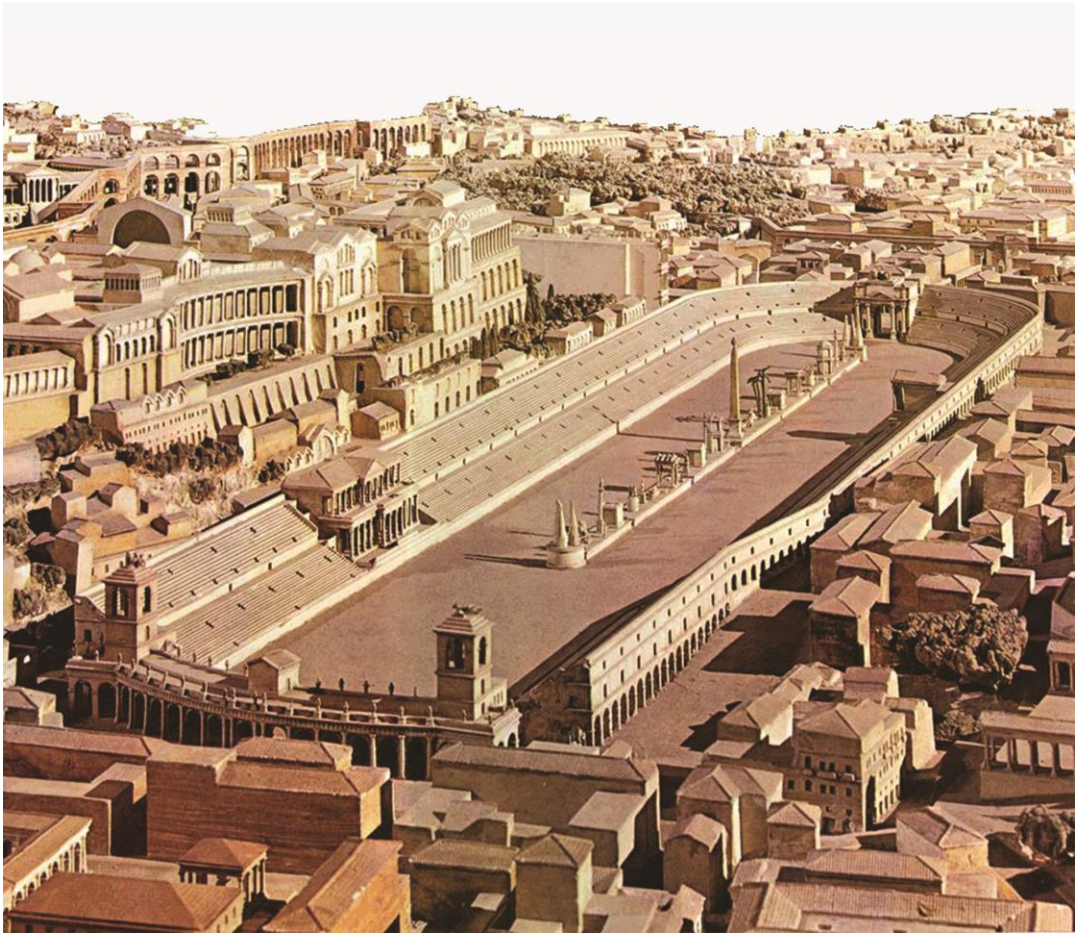

Rekonstrukcija *Circus Maximus* u Museo della Civiltà Romana u Rimu.

Pored *Circus Maximusa* u Rimu su kasnije izgrađeni i *Circus Flaminius* (podignut 221. god. p. n. e.; podigao ga Gaj Flaminije koji je zaslužan i za *Via Flaminia*), treći je izgrađen za vrijeme Kaligule i Nerona.

Današnji izgled *Circus Maximus* u Rimu.

Najbolji sačuvani rimski cirkusi su u:

1. Merida (*Emerita Augusta*) u Španiji. Bio je dužine više od 400 m. i 30 m. u širinu, primao je do 30.000 gledalaca; izgrađen krajem stare i početkom nove ere.

2. Cezareja (*Caesarea Maritima*) u Izraelu. Cirkus uz obalu, dužine cc 290 m. i širine cc 45 m.

3. Maksencijev cirkus na trećoj milji na *Via Appia*. Bio je dužine cc 490 m. i širine cc 80 m.

4. Jerash (*Gerasa*) u Siriji. Bio je dužine cc 245 m. i širine cc 50 m.

5. Tir u Libanu. Bio je dužine cc 435 m. i širine cc 80 m.

6. Santiago do Cacém (Miróbriga) u Portugalu. Bio je dužine cc 330m i širine cc 70m.

7. *Leptis Magna* u Libiji. Bio je dužine cc 445 m. i širine cc 75 m.

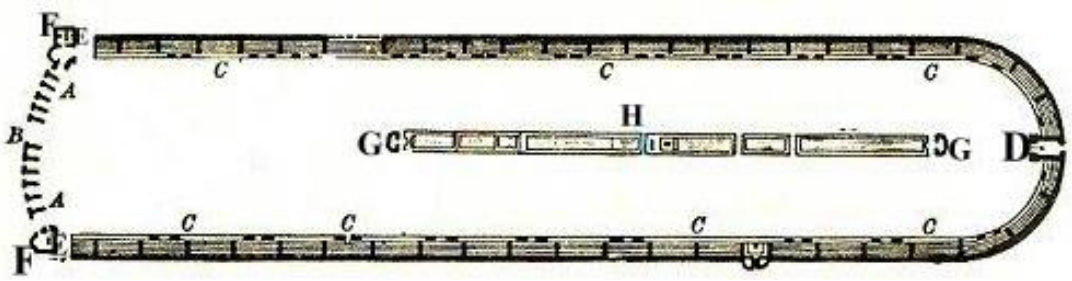

Plan Maksencijevog cirkusa:

A. *Carceres*, stanice za kola i konje.
B. *Porta pompae*, preko kojih procesija ulazi u cirkus.
C. Gledalište.
D. *Porta triumphalis*, kroz koja je izlazio pobjednik nakon trke.
E. Kapije između kula i *carceres.*
F. Na bokovima se nalaze kule.
G. *Metae*, stupovi.
H. Spina.

Vanjski izgled gledano na *carceres* i kule (skupno nazivani *oppidum*).

Današnji izgled *oppiduma* Maksencijevog cirkusa.

Pogled duž spine Maksencijevog cirkusa.

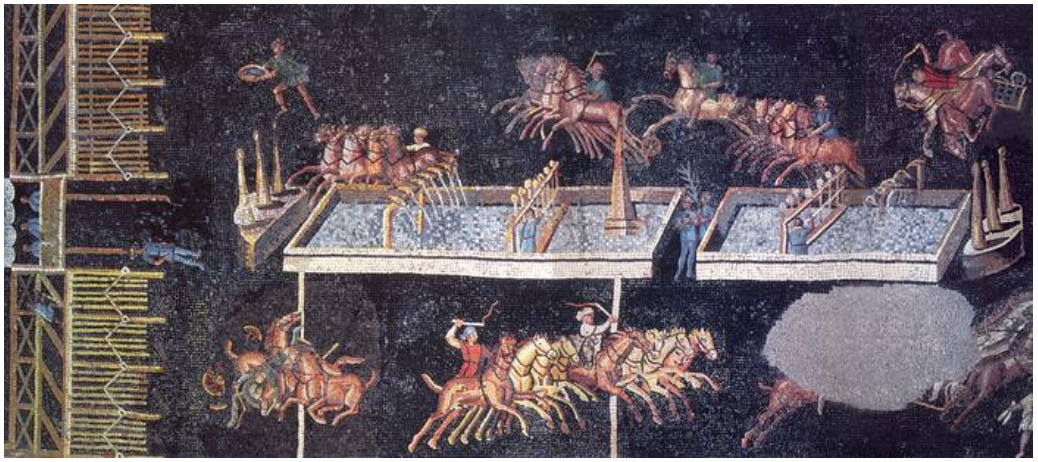

Mozaik koji prikazuje utrke kola sa upregnutim konjima u cirkusu.
Danas se nalazi u Musee de la Civilisation Gallo-Romaine u Lionu.

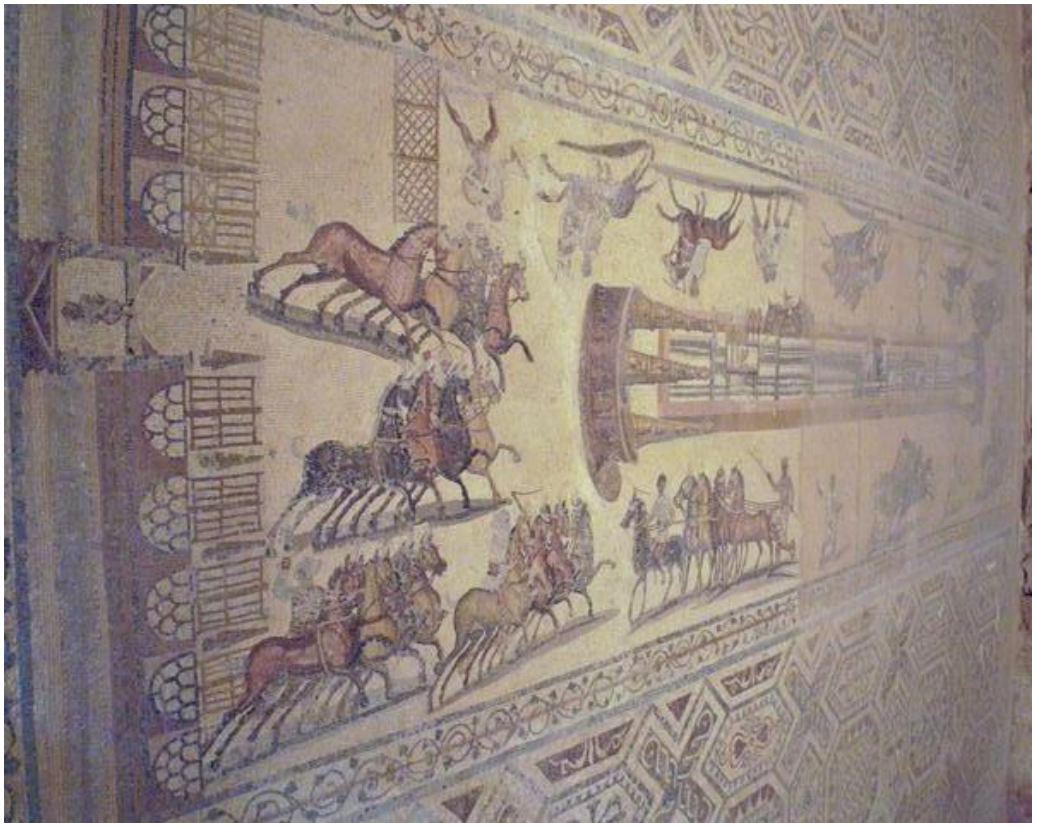

Mozaik koji prikazuje utrku kola sa upregnutim konjima.
Pronađen u vila Selene, u blizini grada *Leptis Magna* u Libiji.

Hipodrom iz rimskog doba u *Aphrodisiasu.*

Rimski cirkus je bio sličan grčkom hipodromu (ἱππόδρομος) koji je isto služio za trke konja i kola. Glavna razlika je bila u tome što hipodrom nije imao spinu, pa je bio prostraniji i više se moglo kola sa konjskom zapregom trkati, ali se onda one nisu kretale u krug kao u cirkusima. Na istoku, rimski cirkus nije u potpunosti zamijenio postojanje hipodroma i *stadiuma*.

Teatri

Teatar (u arhitektonsko – građevinskom smislu) u rimskom svijetu se oslanja na teatre građene u grčko i helenističko doba. Glavna razlika u dizajnu između rimskog i grčkog teatra je da je ovaj prvospomenuti izgrađen na na svojim vlastitim temeljima i da je bio u potpunosti zatvoren na svim stranama. Bazični dizajn za rimski teatar je bio prvi, trajni rimski, Pompejev, teatar. U teatrima su izvođene pozorišne predstave (tragedije i komedije), pantomime, horske izvedbe, govori, recitali....

U prvo vrijeme nije bilo podignutih teatara od kamena, nego se svaki put gradila daščara sa pozornicom i sa ostraga ukrašenom scenom, a u polukrugu prema tome bilo je gledalište. U takvim ad-hoc teatrima nije bilo sjedišta, a izgleda da su u to prvo vrijeme samo žene imale odijeljenja i najgornja mjesta. Tek 194. god. p. n. e. senatori su dobili najdonja i najbolja mjesta. Inače ulaz u takve privremene teatre je bio besplatan.

Jedan od prvih trajnih od kamena izgrađenih teatara u rimskom svijetu je Pompejev teatar (*Theatrum Pompeium*), koji se gradio sedam godina počevši od 55. god. p. n. e. na Marsovom polju. Pompej Veliki je bio inspiriran za financiranje ovog građevinskog poduhvata posjetom grčkim teatrima na istoku, posebno onim u Mitileni.

Ali rimski teatar ipak pokazuje i određene razlike u odnosu na grčko – helenistički, pa se tako on podizao na ravnom području, za razliku od potonjeg koji se gradio na brežuljkastoj strani. Grčko – helenistički teatar je imao i prosto, uobičajeno polukružni, koji se zvao *orchestra* i to prije *scenae*. Ova *orchestra* je davala prostor za horove grčkih drama. U rimskom teatru *orchestra* nije korištena za hor (koji je rijetko korišten u rimskim predstavama) i zato je bila manje veličine.

Istovremeno je želio da ostavi značajnu zadužbinu i da tako dobije značajnu podršku javnosti. Još prije nego što je bio u potpunosti završen, teatar je bio posvećen 52. god. p. n. e. Riječ je o gigantskom, arhitektonskom kompleksu. Sam teatar je ustvari bio samo dio jednog kompleksa koji je uključivao veliki *quadriporticus*, odmah iza *scaenae frons*. Tu se nalazio i prostran vrt sa fontama i statuama. Duž pružanja pokrivenih arkada nalazile su se prostorije koje su predstavljale izložbe umjetnina i drugih radova koje je sakupljao Pompej Veliki za vrijeme svojih kampanja. Na suprotnoj strani vrta se nalazila *curia* u kojoj su se održavali politički sastanci i sjednice Senata. Ova *curia* je bila i mjesto na kojem su liberatori izvršili atentat na Julija Cezara. Pompejev teatar je imao i najveću criptu (*crypta*, κρυπτη; prostorija ispod posvećene ili javne građevine). Teatar je bio povezan sa hramom *Venus Victrix* („Venera Pobjednik“) i radnjama. Sljedeći trajni teatri su izgrađeni tek decenijama kasnije i to Balbov teatar i Marcelov (u čast Augustovog sestrića) teatar.

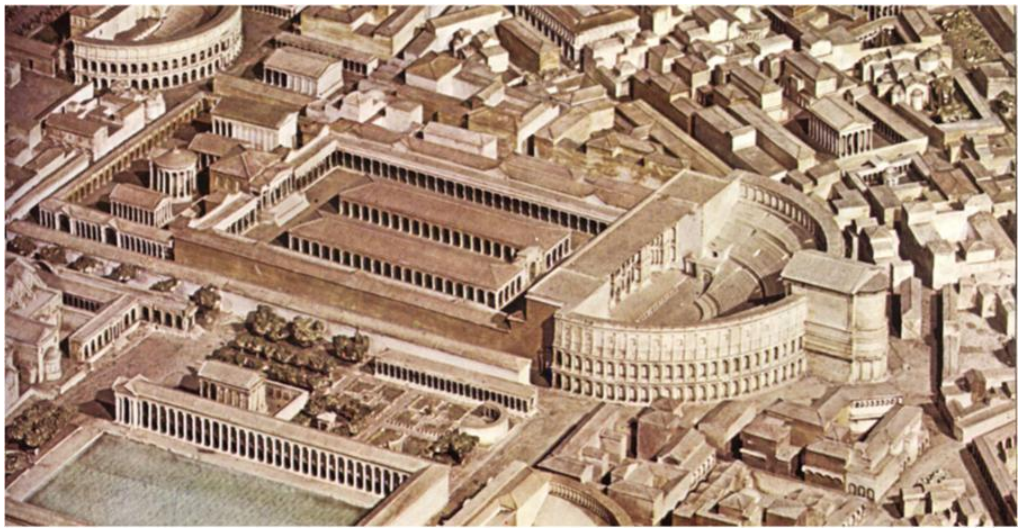

Rekonstrukcija Pompejevog teatra u Museo della Civiltà Romana u Rimu.

Pompej je čak u ovaj kompleks inkorporirao četiri hrama izgrađena u ranijem periodu u odjeljak koji se zvao sveto područje: 1. Hram Juturna, koji je dao izgraditi Gaj Lutacije Katul, nakon pobjede nad Kartaginjanima 241. god. p. n. e. (kasnije pretvoren u crkvu); 2. *Aedes Fortunae Huiusce Diei* („Hram sreće toga dana“) koji je dao izgraditi Kvint Lutacije Katul 101. god. p. n. e. u znak pobjede nad Kimbrima; 3. Hram moguće posvećen drevnoj italskog boginji plodnosti po imenu *Feronia* (izgrađen u IV. ili III. st. p. n. e.); 4. hram posvećen *Lares Permarini* (II. st. p. n. e.).

Iako su na prvi pogled slični, rimski amfiteatri i teatri ipak imaju i određene distinkcije. Teatar je morao da bude tako konstruiran kako bi imao i odgovarajuću akustiku, što amfiteatru nije trebalo. Teatar je ustvari bio izgledom pozornicom presjećeni amfiteatar, odnosno amfiteatar je bio spoj dva teatra ako se izbace njihove pozornice. Zato su oni imali polukružnu formu, sa nizom standarnih oblika svojstvenih rimskom teatru. *Scenae frons* je bila bogato ukrašena pozadina pozornice rimskog teatra, i imala je uobičajeno više ulaza na pozornicu uključujući i veliki središnji ulaz. Ova pozadina je bila dva ili tri sprata visoka. Razine ili balkoni su bili podržavani sa stupovima. *Proscaenium* je bio prostor pozornice ispred *scenae frons*, odnosno zid koji podržava prednju ivicu pozornice sa dekoriranim nišama sa strana. Postojao je i *podium*, koji je nekada podržavao stupove *scenae frons*. Glavni dio teatra se sastojao od pozornice (*orchestra*) i mjesta za publiku (*auditorium*). *Vomitoria* su bili ulazi i izlazi za publiku. Teatri nisu bili pokriveni krovom, ali je nekada korištena tenda da gledaoce zaštiti od kiše ili sunca.

Rimski teatar u Amanu, Jordan.

Rimski teatar u Orange, Francuska.

Rimski teatar u Bosri.

Neki teatri, kao npr. u sirijskom gradu Bosra su imali i *pulpitum*, veliki masivni zaslon, *porticus post scaenam* i *aditus maximus*. Riječ *cavea* je označavala mjesta u teatru gdje gledaoci sjede na osnovi svoga mjesta u političkoj i društvenoj hijerarniji. Ova riječ se odnosila i na podzemne čelije u kojima su divlje životinje bile zatvorene prije izlaska u rimske arene.

Sjedišta najbliža orchestra su bila predviđena senatorima ili magistratima lokalnih zajednica. Sljedeći redovi iznad njih su bili rezervirani u Gradu za vitezove. Postojala su i posebna mjesta za vestalke, za dužnosnike koji priređuju i nadgledaju igre, kasnije i za princepse i dominuse.

Amfiteatri

Posebno mjesto u arhitekturi i graditeljstvu rimskog svijeta zauzima forma amfiteatra (*amphitheatrum*; bukvalno u prevodu „teatar svuda okolo“, odnosno okrugli teatar) koji su bili prostorno veliki, kružnog ili ovalnog oblika sa uzdignutim sjedištima. Amfiteatri su se gradili širom rimskog svijeta, i praktično svaki njegov grad je imao amfiteatar. Oni su korišteni za gladijatorske borbe, trke konja i kola, borbe sa životinjama, priredbe različitog sadržaja pa i za javno izvršavanje smrtnih presuda egzekucijom. Do danas je pronađeno oko 230 amfiteatara širom rimskog svijeta.

Nepoznato je kada su prvi amfiteatri bili izgrađeni, a moguće je da su postojali privremeni drveni amfiteatri koji su građeni na Forumu još od II. st. p. n. e. Plinije Starije u svojoj *Historia Naturalis* tvrdi da je prvi amfiteatar izumio Gaj Skribonije Kurion 52. god. p. n. e., tako što je dao da se dva drvena teatra rotiraju kako bi se spojila i napravila jedan okrugli teatar, odnosno amfiteatar. Međutim, kameni amfiteatri su već ranije bili građeni krajem II. st. p. n. e. i to u kampanskim gradovima Kapua, Kime i Liternum. Kameni amfiteatar u Pompejima (koji je i najbolji istražen) je izgrađen nešto nakon 70. god. p. n. e. Pronađeni su predKurionski amfiteatri i u drugim italijanskim gradovima.

Spominje se da je i Julije Cezar 46. god. p. n. e. u Gradu podigao drveni amfiteatar, koji je vjerojatno bio privremena konstrukcija. Statilije Taur je 29. god. p. n. e. je dao da se izgradi amfiteatar, koji je djelimično bio izgrađen od kamena i koji je postojao sve do velikog požara 64. god. n. e. Princeps Neron je dao da se podigne jedan privremeni drveni na Marsovom polju. i nakon toga je izgrađen čuveni Flavijevski amfiteatar (Koloseum).

Amfiteatar u Pompejima je bio izgrađen u jugoistočnom dijelu grada i sa južne i istočne strane njegove strane su bile obrubljene gradskim zidinama. Oblik amfiteatra je bio ekliptičan. Arena je okružena sa 35 redova sjedišta koja su podijeljana u tri grupe: *infima* ili *ima cavea* (najdonja), *media cavea* (središnja) i *summa cavea* (najviša). Široka terasa se pružala oko amfiteatra na visini najvišeg reda sjedišta i do nje se dolazilo preko tri stepeništa. Između terase i najviših sjedišta je bio red odjeljaka (separae), ispod kojih se moglo proći sa terase na sjedišta. Amfiteatar je imao kapacitet od cc 20.000 posjetitelja. Pristup areni, donjim i srednjim sjedištima je išao preko dva podzemna prolaza. Iz arene je vodio i jedan niski i uski prolaz koji je vodio do *porta Libitinensis*, kroz koji su se izvlačila tijela mrtvih konopcima i kukama. Zanimljivo je da je samo donja grupa sjedišta bila podržana vještačkim konstrukcijama, dok su ostala sjedišta bila izgrađena na nagnutim stranama, kao u ranim teatrima. *Cavea ima* ustvari i nije u toku svoga pružanja bila sva od sjedišta. U donjoj grupi sjedišta nalazili su se i prostori rezervirani za lokalne dužnosnike, za priređivače igara i njihove prijatelje.

U doba principata, amfiteatri postaju jedan od simbola rimskog svijeta i glavni objekt gradske, urbane infrastrukture. Oni postaju veći, ljepši, ekstravagantniji, za gradnju se koristi i mramor. Ukrašavaju se statuama i reljefima. Na zapadu amfiteatri se prave kao dio nastojanja za ubrzanijom romanizacijom starosjedilačkog stanovništva. Radi toga je i broj amfiteatara na zapadu bio veći u odnosu na istok, gdje se priredbe i igre češće održavaju u teatrima ili stadiumima. Amfiteatre pravi i Država, odnosno središnja vlasti, ali i lokalne jedinice autonomije, vojska, pa i privatni dobrotvori. Sa vremenom dominata započinje postupno napuštanje gradnje amfiteatara. Tome je doprinijelo više faktora. Gladijatorske borbe su postupno iščezavale, posebno radi sve snažnijeg utjecaja kršćanstva. Dominacija kršćanstva je doprinijela i da se zamijeni tradicionalno rimsko shvatanje javnog dobroćinstva i zadužbinarstva.

U rimskom svijetu, pojedinac je sebe vidio kao *homo civicus*, osobu koja donira javni interes u vidu gradnje infrastrukturnih i drugih objekata, priređujući igre i predstave na svoj trošak ili osnivajući određene fondove, institucije i zadužbine poradi određene javne potrebe. Za svoje beneficije osoba očekuje javna priznanja, čast i položaj. U kršćanskom svijetu situacija je drugačija, i osoba je orijentirana za dobijanje nagrade u „onozemaljskom“, metafizičkom „drugom svijetu“ radi milostinje i dobrotvornog rada, a ne poradi javnih radova i igara.

Posljednja konstrukcija amfiteatra je zabilježena 523. god. n. e. u Paviji za vladavine ostrogotskog kralja Teodorika. Amfiteatri su u srednjem vijeku služili kao majdan za druge gradnje, uništeni ili su transformirani u utvrde. Neki su amfiteatri pretvoreni i u kršćanske crkve ili su čak pružali zaštitu stanovnicima u mediavelnom razdoblju.

Amfiteatar u Puli, Istra.

Amfiteatar u Veroni.

Amfiteatar u Arlu (*Arelas*, južna Francuska).

Amfiteatar u Nimu (*Nemausus*, južna Francuska).

Amfiteatar u El Djem (*Thysdrus*).

Trijumfalni lukovi / slavoluci

Jedan od elemenata arhitekture koji se u pučkoj kulturi često veže za rimski svijet jesu trijumfalni lukovi. Riječ je o monumentalnoj strukturi koja se sastoji od jednog ili više lučnih prolaza, od najmanje masivna stuba povezanih sa lukom ili lukovima i sa ravnom trabeacijom ili atikom.

Trabeacija je jedan od glavnih elemenata klasične arhitekture. To je horizontalni element kojeg nose stupovi, a stoji na kapitelima. Pojavljuje se i na pročeljima hramova. Uobičajena podjela je na 3 dijela (počevši od najnižeg): arhitrav (horizontalna greda); friz (horizontalni potez koji se sastoji od metopa i triglifa, te može biti ukrašen reljefima); vijenac. Struktura trabeacije varira kod 3 različita klasična reda - Dorskog, Jonskog i Korintskog. Kod svakog od tih redova proporcije pojedinih elemenata (arhitrav, friz i vijenac) su definirane proporcijama stupova tog reda. U antičkoj i renesansoj interpretaciji proporcije trabeacije su obično oko četvrtine visine stupova.

U klasičnoj arhitekturi, pojam atika označava niski zid (ili visine etaže) iznad vijenca klasične fasade. Dekoracija najvišeg dijela građevine bilo je vrlo važno u antičkoj Grčkoj arhitekturi.

Glavna struktura je često ukrašena sa rezbarijama, reljefima i posvetama. Pojedini slavoluci daju čitavu jednu reljefnu, vizuelnu priču sa nizom detaljama i prilično dobro urađenim frizovima. Trijumfalni luk nije građen samo kako bi komemorirao trijumfe, nego je označavao i druge događaje od važnosti za javnost kao što su osnivanje kolonije, izgradnja ceste ili mosta...

Porijeklo rimskih trijumfalnih lukova je nepoznato. Monumentalne kapije su već hiljadama godina ranije bile u upotrebi kod mnogih ranijih naroda i civilizacija. Na osnovi određenih građevinskih etrurskih oblika, moguće je pretpostavi da su određene inspiracije za rimski trijumfalni luk dolazile i iz ovog smjera. Ali tu je sigurno bilo i grčkog utjecaja, posebno ako se ima u vidu trabeacija. Najraniji poznati trijumfalni lukovi/slavoluci su podignuti za vrijeme Republike. Zna se da je Lucije Steritin (*Lucius Steritinus*) podigao dva luka 196. god. p. n. e. u znak komemoracije svojih pobjeda u Španiji. Scipion Afrikanac Stariji je 190. god. p. n. e. izgradio luk na Kapitolu, a Kvint Fabije Alobrog je 121. god. p. n. e. izgradio luk na Forumu. Nažalost ovi lukovi nazivani *fornix*, koji su bili prilično skromni u odnosu na ranije konstrukcije, nisu uopće sačuvani. Sa uvođenjem principata trijumfalni lukovi su se značajno promijenili i terminološki, i sadržajno, ali i funkcionalno. Stari termin *fornix* je u principatu zamijenjen sa terminom *arcus*. Dok su u republikansko doba, *fornixi* podizani na inicijativu pojedinaca i njihov trošak, za podizanje *arcusa* je bila potrebna dozvola Senata. Ovi trijumfalni slavoluci su postali i sredstvo propagande i širenja imperijalne ideje. Ali i ovi slavoluci su zadržali svoju praktičnu vrijednosti jer

nisu pravljeni kao ukras i da budu zaobiđeni u kretanju, nego su podizani nasred puta i očekivalo se da se prolazi kroz njih.

Sa IV. st. n. e. samo u Gradu je u vremenima principata i dominata bilo izgrađeno 36 trijumfalnih slavoluka, od kojih su samo tri sačuvana: slavoluk Tita, slavoluk Septimija Severa i slavoluk Konstantina. Mnogi lukovi i slavoluci su podizani i širom rimskog svijeta. Postojali su različiti tipovi lukova i slavoluka. Najčešći je bio samo sa jednim lučnim prolazom. Trijumfalna kapija (iz vremena Augusta) u galskom gradu Orange (današnja jugoistočna Francuska) je najstariji sačuvani i poznati primjer sa tri lučna prolaza. *Arcus quadrifrons* je podizan na raskrsnicama (posebno u sjevernoj Africi sa primjerom Severovog slavoluka u *Leptis Magna*) sa lučnim prolazima koji se otvaraju na sve četiri strane. U francuskom gradu Besançon sačuvan je jedan veoma lijep i dekorisani lučni prolaz (cc 100. god. n. e.; Porte Noire).

Slavoluk južno od Saint – Remy u Francuskoj.

Sačuvani trijumfalni slavoluci kao npr. Titov slavoluk je bio inspiracija za mnoge kasnije slične građevine u vidu trijumfalnih slavoluka i kapija koje se grade sve do modernih vremena. Najpoznatije kopije su „Arc de Triomphe" u Parizu, Siegestor u Minhenu i Wellington Arch u Londonu.

Domus, villa, insula

O domovima u rimskom svijetu raspolaže se sa značajnom građom. U prvom redu tu su podaci iz literarnih vrela, posebno kod Vitruvija, zatim su brojni arheološki ostaci nastambi koje su podizane od Eufrata do Hadrijanovog zida. Praktično gdje god se odvijaju arheološka istraživanja naselja koja su funkcionirala za vrijeme rimske vladavine, nailazi se bogate tragove domova. Posebno su značajni arheološki nalazi iz Pompeja i Herkulanuma. U Bosni i Hercegovini vrijedni nalazi domova i zgrada su pronađeni u Sasama kod Srebrenici (*Domavia*), Duvnu (*Delminium*), sarajevskom naselju Ilidža (*Aquae*). Iako su se i domovi u rimskom svijetu podizali zavisno od klimatskh uvjeta u pojedinim područijima, a moguće su bile i varijacije u dimenzijama i nekim oblicima, ipak je njihova esencijalna struktura bila ista ili slična u vremenu rimske dominacije euromediteranskim zemljama.

Najraniji oblik kuće iz vremena kada je nastajao Rim je bila okrugla koliba sa slamnatim krovom, kako je bila reproducirana kasnije tradicionalna „Romulova koliba" na Palatinu. Okrugli oblik je zadržan u formi hrama Veste, čije se bogosluženje i odvijalo u središtima ovakvih koliba, oko ognjišta. Nakon okruglih koliba, došle su one ovalnom, a zatim i one sa pravouglom osnovom. Vanjski izgled ovakve kolibe je prikazan u etrurskim pogrebnim urnama, koje se nalaze na različitim mjestima u Italiji. Osnova doma je bio jednostavni pravougaonik bez unutarnjih podjela. I pored nesumnjivog napretka građevinarstva, i u najranije doba Republike najčešći oblik rimsko – italskog domaćinstva je bila stara, skromna rimska drvena (uz korištenje blata izrađena) kuća / koliba, koja je bila jednospratna, pokrivena slamnatim ili od dašćica izrađenim krovom i bila temeljena na četverouglastoj osnovi. U središtu prostorije se nalazio prostor (kvadratnog oblika) iznad kojeg se nalazio otvor u krovu (*compluvium*) kako bi ulazila svjetlost, a izlazio dim. Otvor se mogao i pokriti sa pokrovom (*cavum aedium*) koji je bio nad krovnim otvorom i služio kao zaštita protiv kiše. Ovaj središnji prostor je vjerojatno bio neki rani oblik atrija (*atrium*), koji je imao veliko značenje u životu ukućana. U njemu se odvijao cjelokupan život ukućana, tamo se i pripremalo jelo i objedovalo. Tu se nalazilo i ognjište i tu je gorila vatra (što je imalo značajno religiozno – kultno značenje), a u atriju su bile smještene i poštovane kućne i familijarne svetinje. Tako se u njemu nalazilo i malo svetilište posvećeno kultu kućnih božanstava i predaka. Nedaleko od ognjišta, i to nasred poda bila je urezana četverougla nakapnica (*impluvium*) za kišu, koja preko krovnog otvora ulazi u središnju prostoriju. U atriju je domaćin primao goste, a domaćica (po rimskom starinskom idealizmu) prela vunu.

Ako je domaćin bio ugledni i utjecajni predstavnik rimskog društva, po običaju on je ujutro u svome domu primao procesiju klijenata, gostiju, izaslanika (*salutatio*). Tada bi se sa njima obavljali razgovori, primali i davali pokloni. Ovo poklonjenje je imalo veliko značenje u rimskom klijentskom sustavu.

U jednom uglu atrija i to na najvidljivijem mjestu nalazila se velika drvena škrinja (*arca*), zakatančena brončanim ili željeznim obrućima za zaštitu ili kao ukras. Sama škrinja je po pravilu bila spojena jakim kvakama za pod, kako je niko ne bi mogao oteti i odnijeti. U ovoj škrinji su se držali zapisi, dokumenti, računi, novac, dragocjenosti...itd... i sve ono što je domačin smatrao vrijednim i značajnim da se u nju stavi, čak npr. i odjeću i neke tkanine od materijalne ili emocionalne vrijednosti. Kasnije su ove škrinje bile i vanredno lijepo dekorirane i ukrašavane. Drugih prostorija u kući nije bilo.

Pojam *atrium* je možda originalno označavao u doba „seoskih koliba" i cijeli dom, da bi kasnije nakon diferencijacije unutarnjih prostora definirao samo središnji prostor. Potvrdu bi tome davali i nazivi nekih drevnih zgrada, koje su služile u određene svrhe stare rimske religioznosti, u samome Gradu kao što su *Atrium Vestae, Atrium Libertatis*...itd...

Kako vrijeme bude prolazilo, uslijed produbljivanja općekulturnog razvitka italsko – rimskog svijeta od V. st. n. e. pa u narednim stoljećima, došlo je i do diferencijacije unutarnjeg prostora. Iako je atrij zadržao središnje mjesto, oko njega su se stvarale nove zasebne prostorije. Ove prostorije su gravitirale prema atriju, i preko njega su bile međusobno povezane. Preko atrija su i gravitirajuće prostorije primale svjetlost i zrak.

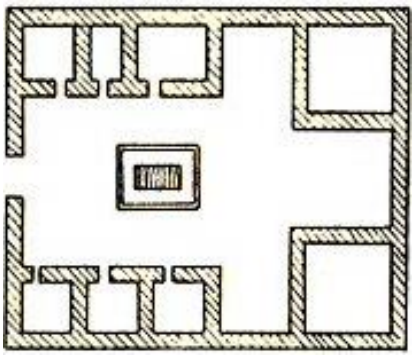

Atrij sa gravitirajućim prostorijama.

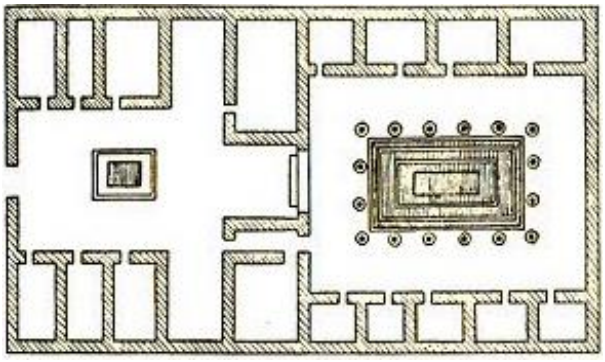

Atrij i gravitirajuće prostorije +
peristil sa gravitirajućim prostorijama.

Političke i ekonomske promjene izvršene u II. st. p. n. e. odrazile su se i na unutarnjem uređenju pojedinih stambenih zgrada i na vanjskom izgledu grada. Osnovni plan kuće ostao je uglavnom isti kao u ranijim razdobljima, ali su kuće zidane na dva i tri sprata. Kako su kasnije Rimljani postajali sve bogatiji i odvažniji, tako su u svojim domovima počeli sintetizirati etrursku kuću sa atrijem i grčko – helenističku kuću sa peristilom. Ta rimska (bogatija) kuća (*domus*) se tako može smatrati i dvojnim objektom nastalim srastanjem navedenih objekata, što u najboljem smislu i održava rimsku kulturu nastalu

u svojim temeljima sinergijom etrurske i grčke kulture. Od II. st. p. n. e. i za vrijeme principata i dominata *domus* se načelno opisuje na sljedeći način.

Portik (*porticus*) je trijem (odnosno veranda) koji vodi u unutrašnjost određene zgrade ili je proširuje u vidu kolonade sa krovnom strukturom iznad sebe koju podupiru stupovi. Riječ je o ideji koja se javila u grčko – egejskom svijetu i preko rimskog doba utjecala na mnoge zapadne arhitektonske stilove. Pronaos je unutarnji dio, smješten između kolonade portika i ulaza u zgradu. Rimski hramovi su uobičajeno imali otvoreni pronaos, sa kolumnama (a ne i zidovima). Postojalo je više tipova portika i to sa četiri stupa, sa šest stupova, osam stupova, sa deset stupova.

Ulaz u dom se nazivao *ostium*, i pojmovno je u sebi sadržavao i zonu vrata i sama vrata. Nekada bi iznad vrata bile fraze dobrog znamenja, npr. → *Nihil intret mali*. U bogatim domovima, koji su sebi mogli priuštiti sluge, na dužnosti u ovom dijelu doma je bio vratar (*ostiarius* ili *ianitor*). Nekada bi se u okviru *ostium* nalazio i pas – čuvar.

Vrlo lijep prikaz psa čuvara, urađen u vidu podnog mozaika otkriven je u *vestibulumu* doma Tragičkog pjesnika (nazivanog i Homerskim domom i Ilijada domom) Pompejima. U mozaiku se nalazi i natpis CAVE CANEM = „Čuvaj se psa“.

Sa ulice se preko ulaznog otvora prvo ulazi u neku vrstu ulaznog hola/hodnika (*vestibulum*), gdje bi se ukućani i gosti razodjevali. Ovaj hol je u bogatijim domovima mogao biti i nešto širi, koji je mogao biti i ukrašen na različite načine i zavisno od ugleda i bogatstva domaćina (grmlje, cvijeće, statue, ratni plijen). U skromnijim domaćinstvima pojmom *vestibulum* se nazivao mali prostor između vrata i unutarnje ivice hodnika. Takvi, skromniji i siromašniji domovi nisu morali ni imati *vestibulum*, nego se u atrij ulazilo direktno sa ulice. Zatim se išlo u već spomenuti atrij, koji je sada bio veći, luksuzniji i ukrašeniji. Ako je kuća bila prostranija, tada je imala na gornjem kraju atrija lijevo i desno dvije manje, krilne otvorene sobice (*alae*). U ovim krilnim otvorenim prema atriju sobama nalazile su se *imagines* (biste i voštane maske onih predaka koji su držali kurulne dužnosti, poredane u odgovarajućem redu sa natpisima). Sada se nasred mozaičnog poda nalazio ukrašeni (sa bogatim urezima i reljefima) *impluvium* (u kojem se mogla nalaziti i manja fontana), iz kojeg se voda skupljanja i odlagala u cisterne. Iznad *impluviuma* se i dalje nalazio *compluvium*.

Toliko je bio bitan *compluvium* za atrij da su tipovi atrija bili nazivani na osnovi konstrukcija *compluviuma*. Po Vitruviju imaju četiri stila: *atrium Tuscanium* (krov formiran sa dva para greda koje se sijeku pod pravim kutovima), *atrium tetrastylon* (grede krova su na svojim spojevima bile podržane stupovima), *atrium Corinthium* (grede su bile podržane sa više nego četiri stupa), *atrium displuviatum* (krov je bio nagnut prema vanjskim zidovima, i voda je oticala olucima). Postojao je i peti tip, *atrium testudinatum* u kojem nije bilo ni *compluviuma* niti *impluviuma* i nepoznato je kako je svjetlost ulazila u domaćinstvo.

Atrium i *compluvium* u domu Vetija u Pompejima.

Umjetnička slika koja prikazuje atrij jednog pompejanskog doma. Autor Luigi Bazzani, urađena 1882. god. Danas se nalazi u Dahesh Museum of Art u Njujorku.

Jednostavnost ranog atrija je kako se razvijao rimski svijet nestajala, i u Ciceronovo doba, to je bio i nadalje središnji prostor, koji je imao i ulogu predstave značenja, moći i bogatstva domačina prema gostima i posjetiocima. Stubovi koji podržavaju krov su građeni od mramora ili skupog drveta, a između njih i duž zidova bi bile smještene i skulture i drugi umjetnički radovi. Zidovi su bili oslikani u svjetle boje, a zavisno od bogatstva domaćina zidovi su mogli biti bogato ukrašeni na različite načine i koristeći različite materijale (najluksuzniji ukrasi su bili od zlata i bjelokosti).

Likovi penata i lara su se čuvali u objektu zvanom *sacrarium*, a njegova forma za lare se zvala *lararium*. Tu bi se izvodili i odgovarajući rituali. Na slici je primjer iz Pompeja, kuća Vetija. Dva lara, svaki drži rhyton, dok je između njih genije pretka drži posudu za libaciju u jednoj i kutiju sa tamjanom u drugoj ruci. Glava genija je pokrivena, što označava neku svetu radnju. Zmija, povezana sa atributom plodnosti i prosperiteta, približava se niskom oltaru. Tympanum svetilišta pokazuje pateru, bukranij (volovska lobanja) i žrtveni nož.

Bez obzira na stupnjeve promjene atrija, tamo se i nadalje smatralo da se nalazilo središte domaćinstva, u kome su se nalazili oltari kućnih božanstava i predaka (lari i penati), iako se uobičajeno žrtvovanje prenijelo u posebnu kapelicu u peristilu. Tradicionalistički duh Rimljana je čak i u najluksuznijim domovima i atrijima sačuvao naprave za predenje vune. Svadbeni krevet (*lectus adversus*) je stajao nasuprot *ostiuma*, gdje se smještao samo za prvu bračnu noć. U ovom periodu niko stvarno nije više spavao u atrijima. Atrij je imao na tri strane vrata, preko kojih se ulazilo u razne spavaće sobe - *cubicula* (u jednini *cubiculum*), od kojih je jedna bila namijenjena vrataru, a jedna je bila gostinjska.

Spavaće sobe nisu imale značenja u životu Rimljana, smatrane su čisto utilitarnim prostorom samo za spavanje i bile su male sa oskudnim namještajem (čak i u najluksuznijim domovima).

Sobe koje bi se koristile i u atriju i u peristilu za noćno spavanje (*cubicula dormitoria*) su smještavane na zapadnu stranu kako bi mogle dobijati jutarnju sunčevu svjetlost, a one za poslijepodnevnu siestu (*cubicula diurna*) su bile situirane u najhladnijem dijelu domaćinstva. Za razdvajanje soba u domovima korišteni su zidovi od betona, koji su oslikavani freskama. Postoje i dokazi o upotrebi drvenih tankih zidova ili čak drvenih rešetki (slično našim mušebacima).

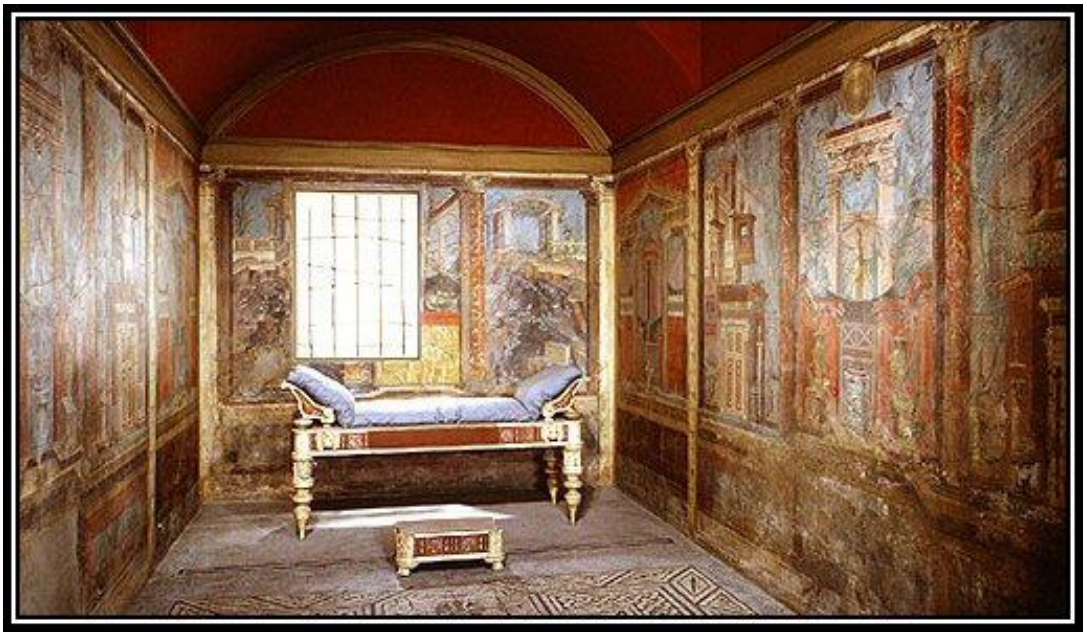

Rekonstrukcija *cubiculum diurnum* iz vile Publija Fanija Sinistora (*P. Fannius Synistor*; moguće je da je vlasnik vile bio i Lucije Herenije Flor / *Lucius Herrenius Florus*) iz Boscoreale kod Pompeja. Postavka u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

Nasuprot ulazu na gornjoj strani atrija se nalazila soba (*tablinum*) sa mozaičnim podom i slikama (oslikanim jarkim i živahnim bojama) po zidovima. U *tablinum* je iz atrija premještena *arca,* te je tako *tablinum* postao praktično središte doma, dok je atrij sačuvao svoje formalno središnje značenje.

Postojale su i male, prenosne škrinje, da bi se u njih pohranio nakit ili neke druge bitne vrijednosti. Ove male škrinje su preteće kasnijih kutija. Kod bogataša ove male kutije su bile izrađivane od plemenitih metala.

To je bila neka vrste radne sobe domaćina, koja je predstavljala i simboličku i stvarnu sklopku spajanja zone atrija i zone peristila. Sa lijeve i desne strane *tablinuma* su se nalazili uski hodnici zvani *fauces,* koji su povezivali atrij i peristil. Na lijevo od ove arhivske knjižnice i radne sobe nalazila se blagovaonica (*triclinium*), a na desno soba za dragocjenosti sa tijesnim hodnikom za robove kako bi oni mogli prolaziti u unutrašnji dio - peristil, a da ne zalaze u navedene prostorije.

Pretpostavlja se da je i *tablinum* bio jedan od ranih arhitektonskih oblika, odnosno prva od atrija diferencirana prostorija. Možda je njegovo stvaranje bilo motivirano poradi neke privremene svrhe, a odvojen je korištenjem drvenih ploča (*tabulae*) i imao je samo vanjska vrata bez veze sa atrijem. Postoji i drugo mišljenje da *tablinum* svoje ime duguje tome što je domačin tamo držao svoje knjigovodstvene i druge poslovne i privatne zapise (*tabulae*). Tek kasnije će atrij i *tablinum* biti povezani, kada se probije zid među njima. Varon tvrdi da je ovaj rani *tablinum* bio neka vrsta balkona ili trijema, korištenog kao blagovaonica u vrelim danima. Rani arhitektonski oblik su bile i *alae*.

Iza svih ovih prostorija se nalazio četverouglasti trijem zvan peristil (*peristylium* ili *peristylum*; u koji se moglo ulaziti i kroz *tablinum*, preko vrata), koji je okruživao dvorište (sa kolonadama stupova) koje je predstavljalo unutarnji vrt *domusa*. Ovaj vrt je tako mogao sadržavati cvijeće, grmlje, fontane, skulpture, mozaike, freske pa i manje bazene i ribnjake (*piscina*), a mogao je i biti okružen stubovima. Ako je kuća bila manja, nije bilo ništa iza ovoga trijema. Peristil je imao značajno veći otvoreni prostor na vrhu, nego trijem. Vezano sa peristilom je bio i ljetni *triclinium.* Tom trijemu su sa lijeva i desna bile spavaonice, i još jedna blagovaonica i knjižnica.

Knjižnica (*bibliotheca*) je imala svoje mjesto u svim uglednijim rimskim domovima. Knjige i papirusni svici su policama i ormarima oko zidova. Bilo je uobičajeno da se ova prostorija dekorira sa statuama Minerve i Muza, te sa bistama ili portretima osoba istaknutih u obrazovanju i nauci. Biblioteka je morala biti smještena u onom dijelu doma, gdje je opasnost od vlage najmanja.

Desno od peristila se obično nalazila kuhinja (*culina*) sa ognjištem za kuhanje i prženje i sa peći, koji su građeni od opeke sa mjestom za gorivo ispod njih. Nekada su korištene prijenosne peći. U pojedinim slučajevima, zbog pomjeranja ognjišta u kuhinju, tamo bi se

iz atrija prebacivalo i svetilište kućnih božanstava. Ima i primjera da su ova svetilišta nalažena i u vrtovima ili peristilima.

U blizini kuhinje se nalazilo i kupatilo sa *latrina*. Ove prostorije su bile blizu iz praktičnih razloga, kako bi mogle koristiti isti odvodni sustav. U pojedinim domovima bi se pored kuhinje nalazila i pekara. U blizini kuhinje je bio i sporedni ulaz / izlaz za poslugu (*posticum*). Prostorije oko peristila su mogle služiti i kao spavaće sobe, saloni (*oeci*), stovarište...itd... zavisno od intencija i mogućnosti domaćina, ukućana ili arhitekte / graditelja. Ako je domaćinstvo imalo robove, u prostorijama koje gravitiraju peristilu bi se nalazile i sobe za robove. Kao i u slučaju atrija, i peristilu gravitirajuće prostorije bi od njega primale svjetlost i zrak. Iza peristila bi se nalazio polukružni prostor zvani *exedra*, koji se prije Nerona i njegovog *Domus Aurea* nije koristio u privatnim domovima.

U većim kućama peristil nije bio na kraju i nije služio kao cvjećarnik, već se usred njega nalazio vodoskok ili ribnjak, a na kraju je bila obično najveća blagovaonica kojoj su se sa obje strane otvarale spavaonice i prostorija za slike i portrete predaka (*pinacotheca*). Kroz ove prostorije se išlo u novi četverouglasti prostor, koji je sličio peristilu, ali je bio znatno veći. To je bio vrt (*viridarium*) sa vodoskokom, kipovima i cvijećem. Za brojniju familiju bilo je još prostorija na obje strane toga drugog trijema. Sobe su bile vrlo male, jer su se posjetioci primali ili u atriju ili u peristilu ili u vrtu. I blagovaonice su bile male. Donji dio stubova su farbali crvenom bojom, a ako je vrt bio malen bio je običaj da se zidovima slikaju stabla, ptice, hramovi. Iako su sve kuće bile različite, one uvijek imaju isti okvir, znači svuda se nailazi na atrij, *tablinum* i peristil, jedno iza drugoga. Sa vanjske strane *domusa* mogle su se nalaziti u redu sa ulaznim holom i taberne (*tabernae*), odnosno radnje u kojima se mogao pojedinac snabdjeti sa najrazličitijim artiklima. Ove prostorije koje nisu bile povezane sa unutarnjim dijelom doma, su vjerojatno u prvo vrijeme za svoje poslove koristili sami domaćini, da bi ih ubrzo mogli i iznajmljivati. Sve veće kuće do sada otkrivene u Pompejima su uređene na ovaj način.

Pored navedenih prostorija, mogle su postojati i one koje su imale stalna sjedišta i koja su korištena za predavanja i različite zabave. *Solarium* je bio prostor za uživanje na suncu, nekada je to bila terasa, često ravni dio krova (koji bi bio uređen u vidu vrta). Čest slučaj u domovima su bili i spremnici vode. Prostorije ispod domova su izgleda bile rijetke, iako su neke bile nađene u Pompejima.

U *domusu*, i inače u rimskim kućama i zgradama, za razliku od grčkih nije bilo posebnih muških i ženskih prostorija. Prostorije koje bi pripadale kućnim robovima i slugama (*cellae servorum*) nisu bile strogo odvojene od prostorija za ostale ukućane. Nepoznato je kada su se u *domusu* počeli dodavati drugi spratovi sa prostorijama. Da su *domusi* imali spratove dokazuje i činjenica da su čak i u skromnijim kućama u Pompejima otkriveni ostaci stepenica.

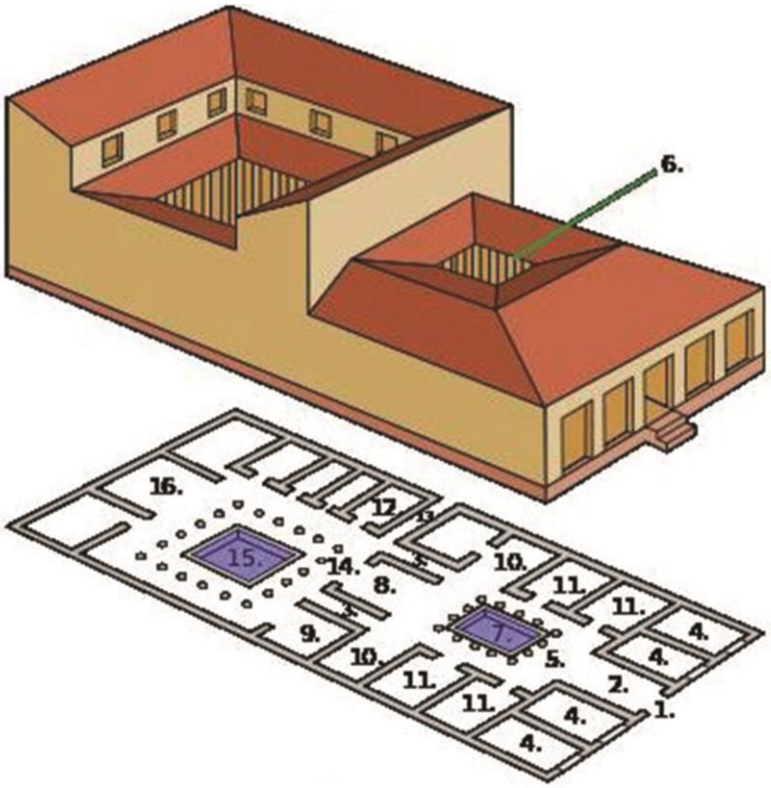

1. *ostium*
2. *vestibulum*
3. *fauces*
4. *tabernae*
5. *atrium*
6. *compluvium*
7. *impluvium*
8. *tablinum*
9. *triclinium*
10. *alae*
11. *cubicula*
12. *culina*
13. *posticum*
14. *peristylium*
15. *piscina*
16. *exedra*

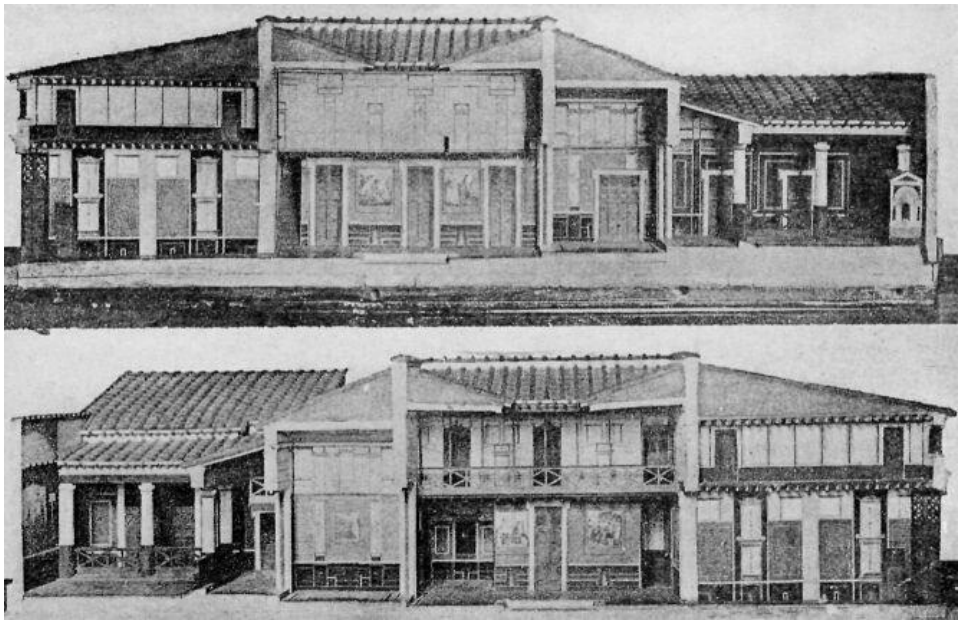

Rekonstruirani model doma Tragičkog pjesnika.

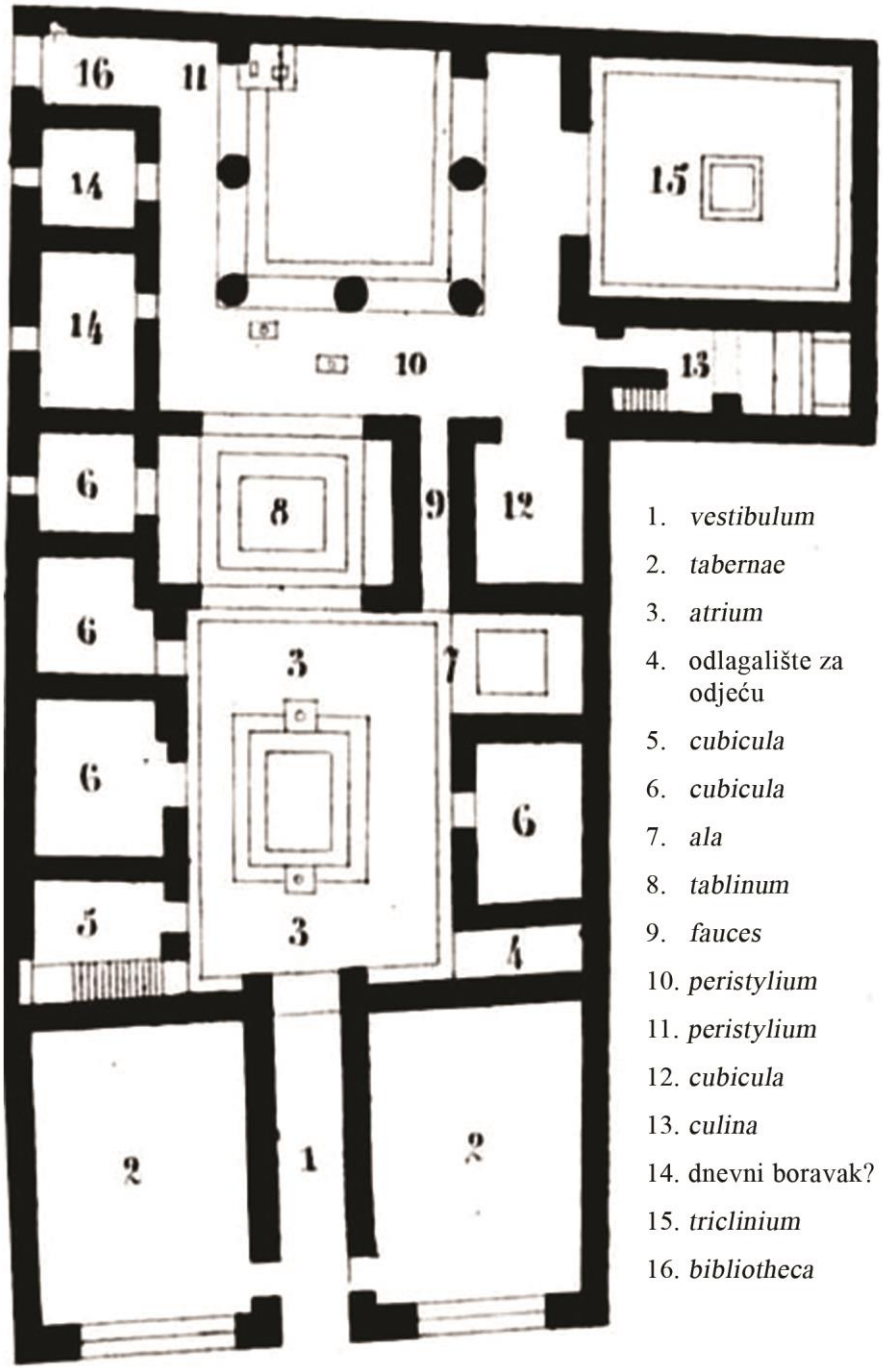

Plan doma Tragičkog pjesnika u Pompejima (arheološka istraživanja potvrđuju da je postojao i gornji sprat). Atrij ovog doma je veoma dekoriran sa nizom umjetnički odlično izrađenih mozaika, sa predstavama iz grčke mitologije.

Freska koja prikazuje žrtvovanje Ifigenije. Nađena na zidu lijevo od peristila doma Tragičkog pjesnika. Danas se nalazi u Museo Nazionale Archaeologico u Napulju.

Vila misterija u Pompejima gledana iz zraka.

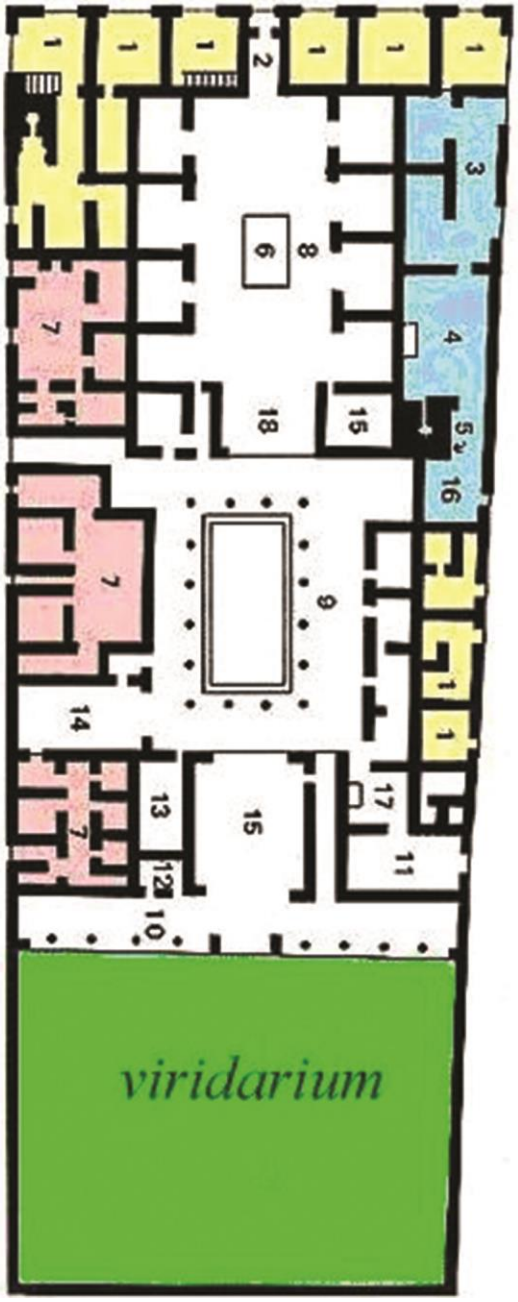

1. *tabernae*
2. *ostium, vestibulum, fauces*
3. pekarski prostori
4. pekarski prostori
5. pekarski prostori
6. *impluvium*
7. posebna domaćinstva
8. *atrium Tuscanium*
9. *peristylium*
10. *portico*
11. prostor za sluge ili odlagalište sa sporednim izlazom na ulicu (*posticum*)
12. odlagalište za vrt
13. zimski *triclinium*
14. *triclinium*
15. *oecus* (od peristila prema vanjskom vrtu) i *bibliotheca* (u zoni atrija)
16. poslovni prostor
17. *culina*
18. *tablinum*

Plan doma Panse iz Pompeja, koji spada u red najvećih i najkompleksnijih građevina u Pompejima. Na planu nisu označene *alae* i *cubicula.* Pansinom domaćinstvu su u pravom smislu pripadali samo neobojene prostorije + *viridarium*, u kojem su se nalazili i rezervoar sa vodom i spremnik. Dom Panse je imao i gornji sprat, ali pronađeni ostaci stepenica vode samo iz prostora koji je pripadao domaćinstvu u užem smislu. Zato se pretpostavlja da je gornji sprat isto služio za iznajmljivanje.

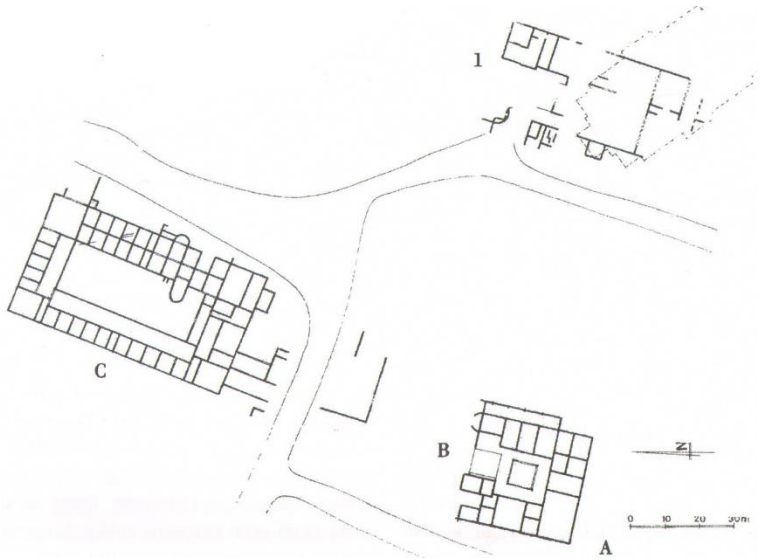

Planovi zgrada na dijelu naselja *Aquae* (sarajevsko naselje Ilidža) prema današnjim Lužanima. 1. objekat ispod današnjeg hotela Bosna; A. *villa / domus*; B. nepoznata namjena; C. *hospitalium, hospitium.*

Temelji zgrada u dijelu naselja *Aquae* (sarajevsko naselje Ilidža) prema današnjim Lužanima, viđeni preko Google Earth.

Kako se mijenjala ekonomska, imovinska, socijalna i društvena struktura rimsko – italskog društva, tako se mijenjao i način stanovanja van urbanih centara. Srednje i sitno seljaštvo je zadržavalo stari, skromni način stanovanja u običnim seoskim domaćinstvima. Ali sa agrarnom krizom i socijalnim raslojavanjem rađa se i u rustičnim područijima novi vid boravišta. Bogatiji predstavnici rimskog društva su na van gradskih središta boravili u kućnom kompleksu koji se zove vila/*villa.* Po Pliniju Starijem postojale su dvije vrste vila, i to: 1. *villa urbana* ili *pseudourbana*, do koje se moglo doći relativno brzo (za jedne ili dvije noći) iz Rima ili nekog drugog urbanog središta i koja je služila kao neka vrsta ljetnikovca ili „vikendice" i 2. *villa rustica*, koja je uvijek bila nastanjena i služila kao središte određenog gazdinstva. Mnogi bogatiji stanovnici i u Italiji i u provincijama su imali značajan broj vila. Tako je Ciceron posjedovao ne manje nego sedam vila na različitim lokacijama, a Plinije Mlađi tri ili četiri.

U slučaju ljetnikovaca, raspored prostorija i dvorišta, njihov broj i dekoracija su zavisili u potpunosti od lokacije, ukusa vlasnika i sredstava sa kojima je raspolagao. Ostaci ovih vila, otkrivanih širom rimskog svijeta, pokazuju različite stilove i planove. Pored arheoloških nalaza, opise ovih vrsta vila daju i literarna vrela, pa tako Plinije Mlađi daje opise dviju svoju vila. Neke vile –ljetnikovci su bile smještene na brežuljcima i brdsko – planinskim padinama radi svježine zraka, a neke blizu vode. Bilo je slučajeva da su pojedine prostorije mogle biti građene kako „vise", nalaze se iznad vode. U Bajama, popularnom morskom ljetovalištu, vile su građene zapravo nad stubovima tako da se protežu od obale preko morske površine. Vitruvije navodi da u vili urbani peristil uobičajeno dolazi nakon ulaznih vrata. Onda se tek ide u atrij, okružen kolonadama koje se otvaraju prema palestri i šetalištu. Ove kuće su bile opremljene prostorijama različitih tipova za sve prilike i sezone. Pa su tako imale kupatila, knjižnice, zakrivena šetališta, vrtove, sve ono što bi moglo služiti za opuštanje i uživanje. Prostori i kolonade koje bi se koristile za toplog vremena bi bili okrenuti prema sjeveru, a oni za hladnije dane su tako planirani kako bi mogli „uhvatiti" što je moguće više sunčeve svjetlosti i topline. Za raspored prostorija je uzimana u obzir i atraktivnost pogleda na okruženje.

Kako se razvijao proces latifundizacije, tako je i rastao broj rustičnih vila. O funkcioniranju tih seoskih gazdinstava orijentiranih oko vila pisali su Katon Stariji, Varon i Kolumela. *Villa rustica* nije bila samo jedna kuća, nego je to bio stambeni kompleks koji je uključivao više zgrada i objekata. Tako su rustične vile mogle u pravom smislu biti i snažni proizvodni kompleksi, koji su osiguravali ekonomsku osnovu svoga postojanja, pa i profit. U njima se nije moralo samo baviti poljoprivrednim aktivnostima, nego su se u njima mogle nalaziti i metaloprerađivačke, keramičke i druge radionice te manufakturna tehnologija. Na ostatke rustičnih vila se nailazi po čitavom rimskom svijetu, a najbolje očuvane su one koje su otkrivene u zoni koju je zahvatila erupcija Vezuva 79. god. n. e. Veličina i tip rustičnih vila je varirao, zavisno od lokacija na kojima se nalazila, veličina samih posjeda, potreba i ukusa vlasnika. Ali po pravilu, rustična vila je morala imati prostor za vlasnika kada bi on tamo

dolazio iz raznoraznih razloga. Katon Stariji je savjetovao da ovi prostori budu ugodni i komforni, kako bi vlasnik provodio što je moguće više vremena na svojoj farmi i tako se zanimao za ili vodio svakodnevne njene poslove. Kolumela dodaje da ovi prostori moraju zadovoljiti i gospodaricu. Soba za vilika se morala nalaziti blizu glavnih vrata, kako bi mogao bolje paziti na to ko dolazi ili odlazi. Druge prostorije u rustičnoj vili su uključivale dnevni boravak, službenu prostoriju, svetilište, spavaće sobe, blagovaonicu i kuhinju. Ako je na imanju bila veća koncentracija robova, postojali su i prostori za njih i to *cellae familiae.* Za one neposlušne robove koji su radili u lancima postojao je *ergastulum*, djelimično ukopane prostorije u podrumu. Služinčad (bez obzira da li je riječ o slobodnim ljudima, oslobođenicima ili robovima) se okupljala u velikim kuhinjama radi doručka ujutro i nakon završetka posla u predvečerje. Varon savjetuje da za ove svrhe postoji posebna dvorana za služinčad. Zanimljivo je da se sve do nedavno ovakav raspored (izuzev ergastuluma) i način ophođenja i odnosa (gazda i služinčadi) sačuvao i u country house britanske aristokratije. Vitruvije savjetuje da kupatilo bude blizu kuhinje, i to na to se stvarno nailazi u vilama u zoni Vezuva. Prostorije za presovanje grožđa i skladištenje vina su okrenute prema sjeveru, a one za ulje prema jugu. Postojale su i prostorije u vidu šupa za odlaganje alata i za raznorazna kola i kolica. Varon primjećuje da je u njegovo vrijeme bilo farmera na koje se moralo urgirati da drže svoju opremu zaklonjenu pod krovom. Tu su bile i štale i žitnice i sve drugo što bi moglo koristiti farmi. *Villa fructuaria* je predstavljala skladište proizvoda sa farme. U samom dvorištu bi se mogao nalaziti i bazen, a ako nije bilo neke tekućice, izvora ili bunara u blizini, građene su cisterne za vodu. Ako je rustična vila bila blizu ceste, dio nje bi se pretvarao u prodavnicu, odmorište ili tavernu.

Freska iz Pompeja koja prikazuju vilu.

Vile su znale biti veoma bogato ukrašene i opremljene, kako bi osiguravale lagodniji život domaćina. Vile su preuzimale klasične arhitektonske oblike kao što su atrij i peristil. Za vrijeme principata naglo se povećao broj carskih vila, pa je Tiberije na otoku Kapriju imao 12 vila. Najpoznatija vila je ona Hadrijanova u Tivoliju. Vile su nastavile i kasnije postojati na latinskom zapadu u mediavelno doba, jer su se polako transformirale u nukleuse budućih samostana.

Od kraja III. st. p. n. e. počinju se graditi zgrade od više spratova (uglavnom šest ili sedam spratova) za iznajmljivanje, nazvane *insulae* (otoci). Na kraju su insule postale glavno obilježje Rima i drugih većih gradova i u njima se u različitim stanovima mogao smjestiti veliki broj gradskog stanovništva. Većina insula je građena brzo i jeftino, i Juvenal govori o velikoj opasnosti za njih od požara i kolabiranja. U doba principata su bila uvođena određena ograničena za visinu insula, ali uprkos tome bilo je i zgrada sa osma ili devet spratova. Nadzornik insule se nazivao *insularius*.

Za vrijeme Augusta je donijeta odluka da insule ne smiju biti više od 70 rimskih stopa (*pes*) / 20,7 m., a za vrijeme Nerona je donesen još rigorozniji zakon po kojem insula nije smjela prelaziti 60 pesa / 17,75 m. U IV st. n. e. bile su u gradu Rimu evidentirane 46.602 insule i 1.797 *domusa*.

Stanovi u insulama su bili različitih dimenzija i oni na donjim spratovima su bili bolji ali i skuplji. Uglavnom su najsiromašniji živjeli na najvišim spratovima, dok su u donjim živjeli nešto imućniji ili vlasnici same insule. Dok su na donjim spratovima stanari mogli računati na tekuću vodu i korištenje kanalizacione mreže, to nije bilo moguće na višim spratovima. U Ostiji su nađeni ostaci insula čiji su stanovi na gornjim spratovima imali svaki za sebe posebno stepenište. *Domusi* najbogatijih i insule ostatka stanovništva nisu bili u nekim segregacijski odvojenim zonama, kao što je to slučaj u modernim megapolisima (downtown - predgrađe). Prizemlja insula su bila korištena za taberne, radnje i druge poslovne objekte. Insule nisu imale strukturu (gore opisanu) kao što su je imali privatni domovi, tipa gradskih *domusa* i seoskih vila. Za razliku od domusa i vila, one su bile izgrađene od materijala slabijeg karaktera i slabije održivosti. Pojedinci su u svome posjedu imali veliki broj insula, i predstavljali su prave rentijere; najbolji primjer je bio Marko Licinije Kras.

Taberne su imale veliko značenje za ekonomski život rimskog svijeta. Osobe koje su vodile taberne zvale su se *tabernarri.*

Mediavelna, novovjekovna i suvremena percepcija klasičnog rimskog svijeta uglavnom ga doživljava, rekonstruira i tumači kroz bjelinu mramora i sivilo kamena. Ta predstava je potpuno pogrešna jer je proizašla iz promatranja onoga što je preživjelo iz materijalne kulture klasičnog rimskog svijeta. A ono što se prvo gubilo jeste boja i nijanse dizajna. Pošto je zanemario ovu činjenicu neoklasicizam je kopirao ostatke klasične historije, a ne njen stvarni izgled. A klasični rimski svijet je bio preplavljen različitim bojama i

dekoracijama. Čak su i epigrafski spomenici bili bojani. Dekoriranje i bojanje domova je bilo raširenо, pa su čak i skromnija domaćinstva i stanovi imali dozu šarma. Freske i drugi oblici slika na zidovima domova i stanova obasjavaju ljepotom i ruše mit o bijelo – sivom klasičnom rimskom svijetu. Prikazi nisu bili samo mitološke, tradicijske i historijske prirode, to su mogle biti i teme iz svakodnevnog života, pejsaža, arabaske...itd... Čak su i vrata dekorirana i ukrašavana, sa bojenim i urezanim motivima ili dodaci od metala (posebno bronce). Podovi su bili dekorirani ili mozaicima ili mramornim pločicama dizajniranim u geometrijske figure sa bojama u kontrastu.

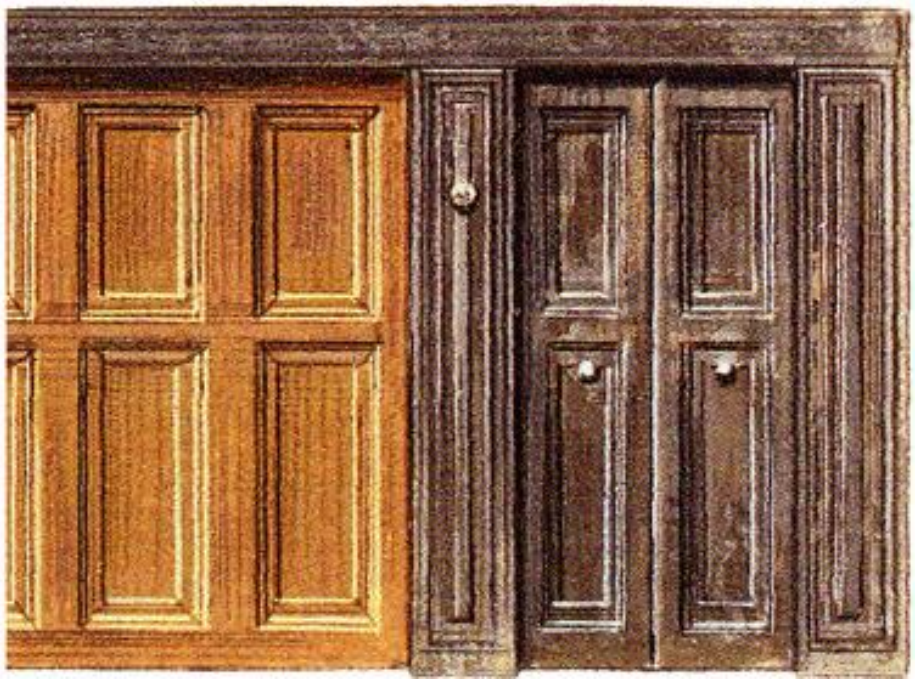

Drvena debela vrata nađena u Herkulanumu.

Rimljani su bili i majstori u krovnim strukturima (*tecta*), posebno u izradi kvalitetnih crepova, koji su bili vodootporni i dugotrajni (dosta ih se sačuvalo do danas). Oni su uglavnom pravljeni od pečene gline, ali nekada i od mramora (po pravilu znatno veće veličine), bronce i pozlate. U potpunosti su zamijenili šindru i bili su korišteni u skoro svakom tipu gradnje. *Tegula* je obični ravni crijep, ili ravan crijep sa uzdignutim ivicama (kako bi se bolje slivala kišnica), i postavljao ravno na krov. *Imbrex* je bio polucilindrični krovni crijep, koji se polagao nad spojevima između vertikalnih ivica tegula (kako bi se izbjegla filtracija vode). Tegule i imbreksi zajedno formiraju karakteristični grebenasti krovni stil, kakav se viđa i danas u Italiji i južnoj Francuskoj.

Tegule i imbreksi iz Galije. Muzej Feurs (Loire), Francuska.

Primjer imbreksa i tegula u „Fishbourne Roman Palace“, u današnjoj Engleskoj.

Nagib rimskih krovova sa tegulama i imbreksima je uvijek bio umjereno slab, ne više od oko 30°. Krov je završavan sa serijom jednostavnih dekorativnih završetaka, koji su također mogli biti od terakote na zabatu. Neke građevine su imale *antefixae* (često pravljene od terakote), uspravnog bloka trokutnog ili okruglog oblika koje su bile postavljane duž ivice krova kako bi se pokrili krajevi svakog reda imbreksa. U pojedinim zgradama i kućama lice svakog antefiksa je bio bogato izrezbaren, često i sa anthemion ukrasom. U drugim zgradama antefiksi su bili kalupno izrađeni, mogli bi biti ukrašeni sa figurama ili nekim drugim sadržajima. *Antefixae* su mogle biti dekorirane i sa motivima koji odvraćaju od loše sreće ili sa natpisima.

Rekonstrukcija izgleda krova sa *antefixae*.

Obojeni etrurski antefiks, porijeklom iz etrurskog grada Cerveteri. Datacija 520. – 500. god. p. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Antefiks u vidu prikaza Gorgone. Pronađen u etrurskom gradu Vulci. Danas se nalazi u Gregorijanskom etrurskom muzeju Vatikanskih muzeja.

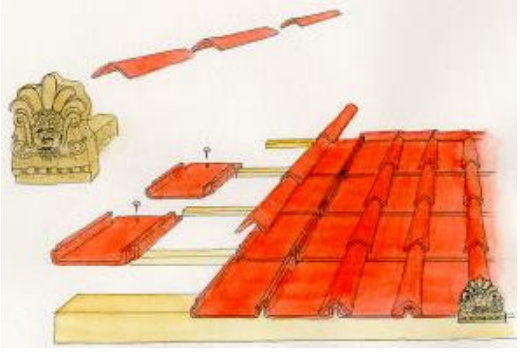

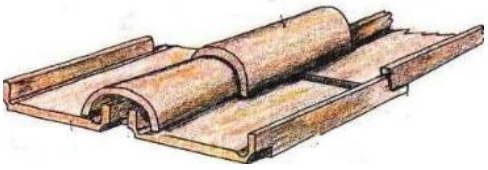

Primjeri postavljanja imbreksa na tegule i sa antefiks završecima.

U glavnim sobama privatnih kuća u gradovima prozori (*fenestrae*) su se otvarali prema peristilu. Nije se uobičavalo da prostorije na prvom spratu korištene za domaće poslove imaju prozore otvorene prema ulici i vanjskom svijetu. One na drugom spratu i višim spratovima su to često imale, ali opet nisu imale prozore koje gledaju na peristil. Inače su viši spratovi u domovima bili građeni uglavnom u zoni peristila, tj. na prostorijama koje gravitiraju peristilu. Inače su i u insulama bili prozori stavljani prema vani, a ne prema unutarnjem dvorištu. Kuće na selu su mogle imati prozore prema vani i u prostorijama za domaće poslove na prvom spratu. Staklo je bilo poznato Rimljanima, ali je bilo i previše skupo da bi bilo u općoj upotrebi za prozore. Rimljani su prema vratima imali čisto praktični odnos, i zavisno od mjesta mjesta korištenja nosili su i poseban naziv (*ianua, ostium, fores, posticum, serae*). U unutrašnjosti privatnih domova vrata nisu tako često korištena.

O namještaju u domovima i stanovima se malo zna, jer su oni napravljeni od organskog materijala (drvo) do sada uglavnom nestali, izuzetak su jedino nalazi iz Pompeja i Herkulanuma. Nešto više je sačuvan namještaj koji je bio izrađen od kamena ili metala. Ipak namještaj dosta često spominju literarna vrela, pa su moguće i njegove rekonstrukcije. A i freske i mozaici često prikazuju pojedine vrste namještaja. Za razliku od modernog vremena, klasični rimski svijet nije pokazivao neku veliku sklonost ka gomilanju ili specijalizaciji kućnog namještaja. Najvažniji objekti namještaja koji se nalaze u rimskim domaćinstvima su kauči i kreveti, stolice, stolovi, škrinje, drveni ormari i lampe. U nekim domovima bi se nalazio i vodeni sat. Najčuveniji predmet rimskog namještaja je kauč (*lectus, lectulus*) koji je služio i kao sofa i kao krevet, sa tim da su oni koji su korišteni kao krevet bili veći nego oni što su korišteni kao sofa. Ako je bila riječ o sofi, onda se na nju smještalo uglavnom tako što bi se naslonilo lijevom rukom. Ovi kauči su isto mogli biti visoko dekorirani, a njihove noge i ručke su mogle biti izrađene od skupog drveta, sa pokrovom od oklopa školjki, bjelokosti ili vrijednih metala. Pokrivala kauča su često izrađena od najboljih tkanina, obojenih u različite boje i sa određenim motivima. Najprimitivnija vrsta stolice je bila ona bez naslonjača i sa četiti noge. Klupa (*subsellium*) se razlikovala od stolice po tome što je mogla primiti više od jedne osobe, i koristili su se senatori u kurijama, sudije u sudovima i djeca u školama. Stolica sa visokim naslonjačem i ručkama se zvala *solium*, i često se nalazila u atriju i na njoj je sjedio domaćin kada bi primao goste i klijente. Ova vrsta stolice je bila i neka vrsta prijestolja. *Cathedra* je bila stolica bez ručki ali sa zakrivljenim naslonjačem, nekada fiksiranim u laganom kutu (*cathedra supina*), i u početku su je uglavnom koristile žene jer se smatrala preluksuznom za muškarce. Kasnije je ušla u opću upotrebu.

Njeno kasnije korištenje od strane učitelja retorike doprinijelo je rađanju izraza ex cathedra, koji se i danas koristi u školama i univerzitetima. Iz toga se onda njeno pojmovno određenje prenijelo na sve autoritativne izraze, pa je odatle nastala onda u kršćanskom svijetu i riječ katedrala.

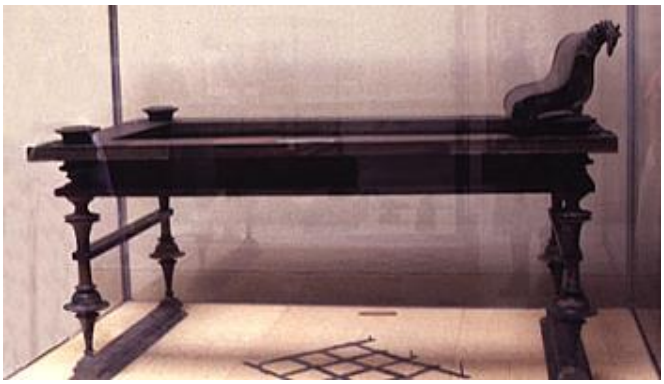

Lectus

Posebna vrsta stolice je *sella curulis*, koja je imala prekrižene noge od bjelokosti i nije imala naslonjač. *Sella curulis* je bila sklopiva stolica i praktična za nošenje. Ova neudobna *sella curulis* je imala posvećeno mjesto u rimskoj političkoj hijerarhiji, jer je predstavljala stolicu na kojoj su sjedili kurulni dužnosnici, kasnije i principesi. Svoje značanje kurulna stolica je zadržala i u mediavelnom i novovjekovnom razdoblju.

Sella, na osnovi jedne pompejanske freske.

Sella curulis

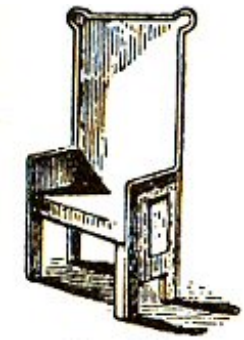

Solium

Sella curulis, prikaz sa freske.

Denar sa prikazom kurulnih stolica.

Sto (*mensa*) je imao veliku važnost u domaćinstvu. Pravljeni su od najrazličitijih materijala, na najrazličitije načine. Pojedinci su znali za pojedine vrste stolova izdvajati velike količine novca. Od vrsta stolova vrijedi istaći *monopodium* (sa jednim osloncem), *abacus, delphica* (sa tri noge), a bilo je i statičnih stolova (u *tricliniumu*) koji su građeni ciglama ili od betona i imali su mozaike ili su bili od poliranog kamena. Stolovi su imali i radnu funkciju, odnosno korišteni i za neki zanatski, umjetnički i intelektualni rad. Ormari (*armaria*) su imali čisto utilitarnu funkciju.

Klasični rimski svijet je poznat i po opsjednutosti za lampama / svjetiljkama koje se sreću širom njegovog rasprostriranja i u čitavom nizu različitih oblika, od kojih neka predstavljaju i akte vrhunske umjetnosti. Rimska lampa (*lucerna*) za razliku od onih kasnijih nije imala stakleni okvir. Neke lampe su bile napravljene tako da se nose u rukama i takvih je najviše, dok su druge pravljene da stoje na stolu tipa *monopodia*. Postojale su i stajaće svjetiljke *candelabra*, koje su, kako im ime govori, izvorno bile namjenjene da drže vosak svijeće od loja (*candelae*). Inače Rimljani nisu baš ovladali tehnikom izrade svijeća. Kao gorivo je korišteno često ulje, što nije baš donosilo prijatan miris. Ulice nisu bile osvjetljavane po noći, pa bi se uz ulazna vrata nalazile baklje od suhog, lako zapaljivog drveta.

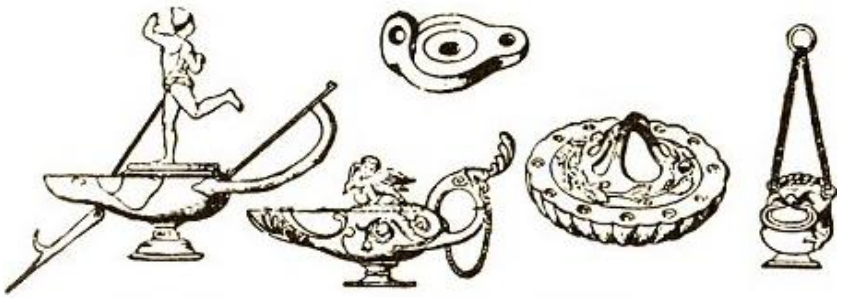

Tipovi svjetiljki pronađenih u Pompejima.

Candelabrum

U *solariumu* bi se nalazio i sunčan sat, koji je uveden u klasični rimski svijet iz grčko – helenističkog svijeta 268. god. p. n. e. A stoljeće kasnije je isto iz grčko – helenističkog svijeta u upotrebu došao vodeni sat (*clepsydra*), koji je bio praktičniji jer je mjerio sate ne samo po danu (kao sunčev), nego i po noći, a mogao je biti smješten i u unutrašnjosti kuće ili stana.

Vrtovi

Rimski vrtovi (*horti*; od *hortus, i, m* = vrt) su se razvijali pod utjecajem tehnika i načina uređivanja vrtova koje su oblikovale u egipatskoj, srednjoistočnoj i grčko – egejskoj civilizaciji.

Vrt je u svijesti stanovnika dolina rijeka Nila, Tigrisa, Eufrata, Jordana imao veliko značenje, jer je predstavljao na vještački način uređenu malu oazu, mali raj. Zato i vrt ima drevnu prošlost, i u tim civilizacijama postao je personifikacija idealnog, utopijskog prostora („Rajski vrt“).

Kod ranih Italika vrt je bio sastavni dio samoga zemljišnog posjeda. Prema Katonu Starijem, svaki vrt je trebao biti blizu kuće i imati cvijeće i ukrasno drveće. Kako se razvijao rimski svijet, tako se i vrt razvijao i postajao je sve veći, luksuzniji i raskošniji. Vrtovi su postajali i prava arhitektonska remek – djela (posebno u ljetnikovcima), odnosno oni su građeni u pravim linijama i pravilnim krivuljama.

Početkom nove ere prigovori na obim prostora za uživanje na velikim imanjima i na veličinu zemlje koja se radi toga nije kultivirala postali su uobičajeni. Vrt je simbolički postao mjesto mira i opuštanja, bjekstva iz svakodnevnog života, stresa i žurbe.

Privatni rimski vrtovi su uobičajeno podijeljeni na tri dijela:

a. *Xystus* (po rimskom, a ne grčkom shvatanju ovog arhitektonskog termina) je bio vrtno šetalište ispred portika. Podijeljen je na cvijetne zone i promenadu između redova velikog drveća. Najomiljenije cvijeće su bile ruže, ljiljani i ljubičice;

b. *Ambulatio* se sastojao od različitog cvijeća, ukrasnog drveća i drugog bilja i predstavljao je glavni, rekreacijski dio vrta;

c. *Gestation* je bio zasjenjena avenija koja je ili (uglavnom) zaokruživala *ambulation* ili je izgrađen kao posebni ovalni prostor, u kojem bi se šetalo.

U većim vrtovima su mogli postojati i hipodromi za jahanje ili vožnju kolima sa konjskom zapregom. Kolonade i živica su osiguravali zaklon od sunca ili vjetra. U vrtovima su se mogli naći i *triclinia*, bazeni, fontane i kanali i terase na vrtovima koji se nalazili na obroncima su dopuštali efektivnu i racionalnu upotrebu vodu. Vrtlari (*topiarius*) su bili eksperti i u šišanju živice, mirte ili čempresa ili u oblikovanju živice u simetrične ili fantastične oblike. Za dekoracije u vrtovima su korištene i statue i permanentni arhitektonski oblici, te uvijek zimzeleno lišće.

Razlozi izgradnje vrtova nisu ležali samo na zadovoljavanju relaksacijskih i estetskih potreba elite. Rimska svijest je smatrala da ljepota vrtova treba da bude dostupna javnosti. U insulama gradski vrtovi su zamijenjeni sa žardinjerama ili krovnim vrtovima. U pojedinim provincijama su se razvijale modificirane verzije rimskih vrtova. Dizajni rimskih vrtova su bili kasnije preuzeti od renesansnih, baroknih, neoklasicističkih i modernih arhitekata prostora. Od renesanse u Italiji se prilikom izrade vrtova ustvari pokušava restaurirati vrt iz klasičnog historijskog razdoblja.

Najpoznatiji i naljepši vrtovi su bili :

1. Lukulovi vrtovi (*Horti Lucullani*) na Pincianskom brdu na obodima Grada, koji su izgrađeni po uzoru na mesopotamijsko – iranske vrtove.

Pokušaj rekonstrukcije Lukulovih vrtova.
Preuzeto sa http://www.maquettes-historiques.net/P43.html.

Boravak Licinija Lukula na čelu istočne armije u maloazijskim i levantskim zemljama kao posljedicu je imao i presipanje kraljevskog istočnjačkog luksuza u Italiju. Lukul, koji je bio osoba i obrazovana i istančanog ukusa, se vratio u Italiju zaveden

elementima raskoši dvorova i vrtova, pa i mentaliteta istočnjačkih vladara. To se posebno vidi ne samo po Lukulovim vrtovima u Rimu, nego i po njegovim raskošnim vilama kod Tuskuluma i Napulja. Kako bi morska voda mogla dolaziti u ribnjak njegove napuljske vile, dao je i prokopati kanal, kao što je to učinio ahemenidsko – persijski "šah nad šahovima" kada je probio kanal na rtu Athos. Pompej ga je podrugljivo nazvao rimskim Kserksom, a Tiberon Kserksom u togi. Iako su i Lukulove gozbe ušle u poslovicu, on je iza sebe ostavio i stvarne zadužbinske vrijednosti. On je dao da se otvori knjižnica, bio je patron piscima i umjetnicima, a i sam je pisao.

2. Salustijevi vrtovi (*Horti Sallustiani*), na sjeverozapadu Grada. Izgrađeni su po želji historičara i cezarovca Salustija na području koje je ranije pripadalo Juliju Cezaru.

Oba ova vrta, koja su zahvatala veliko područje, su bila i prava umjetnička djela koja su sadržavala i prelijepe skulpture i dizajne.

„Umirući Gal", rimska mramorna kopija izgubljene helenističke skulpture koju je bio naručio pergamski kralj Atal I. Između 230. i 220. god. p. n. e. u znak pobjede nad Galatima iz središnje Male Azije. Rimska skulptura se nalazila na prostoru Salustijevih vrtova, a danas se nalazi u Palazzo Nuovo Kapitolinskih muzeja u Rimu.

Hramovi

Iako rani rimski svijet nije imao hramove u današnjem smislu riječi, u vidu izgrađenih objekata, ipak se i u njemu uslijed kasnijih kulturoloških procesa razvila praksa podizanja hramova. Danas su drevni hramovi rimskog svijeta među najvidljivijim arheološkim ostacima kulture klasičnog historijskog razdoblja, i predstavljaju veoma vrijedno vrelo za izučavanje rimske arhitekture. Rani Rimljani su hramovnu arhitekturu zasnivali na etrurskim modelima (koji su se isto inspirirali grčkim utjecajima), da bi kasnije prodro i direktni grčki utjecaj. Ipak je rimska hramovna gradnja imala i svoj originalni pečat, u skladu sa odgovarajućim shvatanjem božanskog. Konstrukcija i održavanje hramova i svetih prostora su bila glavni dio drevne rimske religioznosti i javnih dužnosti.

Općenito neabrahamistička vjerovanja su se više obraćala prirodnom, vanjskom okruženju, pa je zato i razumljivo da je prostor ispred rimskog hrama naglašen. On se sastoji od portika sa stupovima i pronaosa. Ovo je bilo različito od grčkih hramovnih modela, koji su imali isto isticanje oko čitavog hrama, kako bi mogli biti viđeni i kako bi im se moglo prići iz svih pravaca. Glavni prostor hrama (*cella*) je u sebi sadržavao sliku, kip ili neki drugi prikaz (personifikaciju) božanstva kojem je hram posvećen, a u dodatku se nalazio često mali oltar za paljenje tamjana ili libacije i stol ili postolje na koje su se ostavljali votivni darovi kao što su statue, skupocjeni predmeti metala (posebno zlata i srebra) i keramike, novac, drago i poludrago kamenje, šljemovi, mačevi, strijele, koplja, ratni trofeji... Iza glavnog prostora bila je prostorija ili prostorije (aditon) koje su koristili svećenici, čuvari hrama ili polaznici hrama za skladištenje opreme ili onoga što se planira za žrtvovanje. Ugledniji i utjecajniji hramovi grčko–rimske kulturne ekumene su tokom stoljeća svoga postojanja akumulirali enormnu vrijednost darova u hramovnim trezorima.

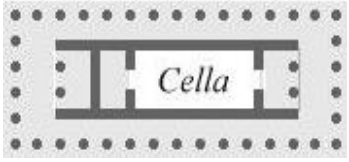

Plan cele u klasičnom hramu.

Cella (grčki: Ναός) je arhitekt. pojam za unutrašnju, središnju prostoriju u hramovima izgrađenim u stilu arhitekture klasičnog historijskog doba. Cela je uglavnom jednostavna prostorija bez prozora pravougaonog oblika sa vratima ili ulaznim otvorom u sredini jednog od nižih zidova, iza portika sa kolonadama.

U većim hramovima cela je bila uobičajeno podijeljena sa dvije kolonade na središnji brod i dva bočna krila. Po Vitruviju, etrurski hram (npr. u Portonaccio blizu Veio) je imao tri cele, smještene jedna uz drugu, povezane sa duplim redom stupova na fasadi. Ovo je potpuno nova postavka u odnosu na druge hramovske građevine koje imaju samo jednu celu sa ili bez stupova. Uz neke iznimke, grčki hram je bio sa peripteralnim dizajnom koji je

smještao celu u centar plana (npr. Partenon na Akropolju i hram Apolona u Pestumu). Za razliku od njih Rimljani su preferirali pseudoperipteralni plan, koji je koristio polustupove ugrađene duž prednjih i stražnjih zidova cele. Ugrađeni polustupovi su imali sličnu funkciju kao zidni podupirači, ali su različiti od pilastra koji su ukrašeni i ne intergralna komponenta. Hram Venere u Rimu, koji je Hadrijan dao da se izgradi, imao je dvije cele, obje zatvorene u jednom vanjskom peristilu. Cela je bio pojam koji se odnosio i na radnje – prodavnice koje su se nalazile prema ulici. U kršćanskim crkvama cela je glavni arhitektonski brod. U kšćanskom svijetu cela je označavala i ćeliju, monašku osobnu prostoriju u samostanima. Kasnije će se ovaj pojam prenijeti i na osobne prostorije za zatvorenike. Od XVII. st. riječ *cella* je počela da se primjenjuje i u biologiju za osnovnu stanicu organizma, a nedugo zatim se prenijela i na označavanje drugih osnovnih jedinica iz društvenog, političkog, ekonomskog života.

Pseudoperipteralni hram Maison Carrée u Nimu, južna Francuska, sa ugrađenim polustupovima na stražnjim zidovima cele i korintskim stupovima ispred ulaza. Hram je dominirao forumom Nima. Ovo je jedan od najbolje sačuvanih monumenata iz klasičnog razdoblja. Vjerojatno je izgrađen nalogom Marka Vipsanija Agripe 20. ili cc 16. god. p.n.e., a rekonstruiran u narednim godinama. Ovo je uobičajeni tip hrama iz rimskog doba. Izvorno je ovaj hram bio posvećen princepskom geniju i boginji Romi, znači služio je u svrhu carsko – državnog kulta (*Augusteum*), ali je kasnije (možda cc 2. – 4. god. n. e.!?) bio posvećen Gaju i Luciju, unucima Augusta, koji su bili i patroni nimske kolonije. Nešto kasnije hram je ponovo bio preposvećen Romi i Augustu. O kultu u nimskom hramu su se brinuli *augustales*. Hram svoju očuvanost duguje činjenici da je pretvoren u kršćansku ckrvu u IV. st. n. e. Tako on nije doživio sudbinu mnogih drugih objekata koji su stradali za vrijeme kataklizmičke i fanatične destrukcije klasične grčko – rimske kulture krajem IV. i u toku V. st. n. e., koja je uslijedila nakon proglašenja nikejskog kršćanstva za jedinu dozvoljenu religiju. Kasnije je hram služio i kao gradska vijećnica, pa i dio dvora vizigotskih kraljeva. Danas je muzej. Maison Carrée je primjer arhitekture koju izlaže Vitruvije.

Već je ranije u tekstu rečeno da latinska riječ *templum* u rimsko doba nije označavala zgradu kao takvu, nego sveti prostor koji je ritualno ispitan i iscrtan. Vitruvije tako uvijek koristi riječ *templum* u označavanju svetog prostora, a ne za zgradu. Za označavanje primarno hramovnog građevinskog objekta koristile su se riječi *aedes, delubrum* i *fanum*. Danas je riječ *templum* sinonim za riječ hram u građevinskom smislu.

Javne religijske svečanosti, ceremonije i obredi se izvode po pravilu vani, a ne unutar hramovne zgrade. Neke ceremonije u vidu procesija započinju ili posjećuju ili završavaju u hramu ili oltaru. Životinjske žrtve su se nudile na otvorenom, svetom prostoru unutar *templuma*. Sa svojim širenjem rimski svijet je pored italskih, u sebe apsorbirao enorman broj predrimskih svetih prostora i hramova, najrazličitijih formi i građevinskih oblika koji su pripadali Egipćanima, Levantincima (uključujući i Feničane), Maloazijcima, Grcima, Tračanima, Iberima, Baskima, Ilirima, Keltima, Germanima....itd... Većina tih svetih prostora i hramova je nastavila svoje postojanje, sa svojim kultovima, ritualima i obredima koji su uglavnom podlijegali načelu *interpretatio*. I u stoljećima nakon uključivanja u rimski, kosmopolitski svijet nastavljena su podizana i održavanja hramova na stari način kod različitih etnokulturnih zajednica, samo su sada više dolazili do izražaja i određeni simbiostički i sinkretički momenti. Jedino u apsorbirani, sinkretizirani sustav svetih prostora i hramova rimskog svijeta nisu uključeni hebrejski hramovi.

Kraći popis najčešće spominjanih hramova u Rimu, Italiji i provincijama:

Grad

Pantheon na *Campus Martius*.

Hram Antonina i Faustine na Forumu.

Hram Apolona Palatinskog na Palatinu.

Hram apolona Sosijana, blizu Marcelovog teatra.

Hram Belone, blizu Marcelovog teatra.

Hram Dobre Boginje (*Bona Dea*) na Aventinu.

Hram Cezara na Forumu.

Hram Kastora i Poluksa na Forumu.

Hram Sloge (*Concordia*) na Forumu, u podnožju Kapitola.

Hram Kibele na Palatinu.

Hram Dijane na Aventinu.

Hram božanskog Augusta (*Augusteum*) iza Julijeve bazilike.

Hram Hadrijana na *Campus Martius*.

Hram Herkula Pobjednika.

Hram Izide i Serapisa na *Campus Martius*.

Hram Janusa na Forumu.

Hram Janusa na forum *Holitorium*.

Hram Junone Monete na Kapitolu.

Hram Jupitera Kapitolinskog na Kapitolu.

Hram Marsa Ultora na Augustovom forumu.

Nymphaeum (pogrešno nazivan hram Minerve Ljekarke), ranije na forum *Transitorum*.

Hram Minerve Ljekarke (poznat prema literarnim vrelima, ali još uvijek nisu pronađeni ostaci).

Hram Mira na forumu mira.

Hram Portuna.

Hram Romula na Forumu.

Hram Saturna na zapadnom kraju Foruma.

Hram Sirijaka na Janikulu.

Hram Venere i Rome, sjeveroistočni ugao Foruma.

Hram Venere Roditeljke na Cezarovom forumu.

Hram Vespazijana i Tita.

Hram Veste na Forumu.

Hram *Veiovis* na Kapitolu.

Italija

Hram Apolona u Pompejima.

Hram Belone u Ostiji.

Hram Veste u Tivoliju.

Europske provincije

Hram Klaudija u Kolčesteru, Engleska.

Arthur's O'on, Stenhousemuir, Škotska.

Pagans Hill Roman Temple, Somerset, Engleska.

Rimska kupatila i Hram Minerve Sulis, Bath, Somerset, Engleska.

Mitrej u Londonu, Engleska.

Hram Augusta (*Augusteum*) u Barseloni, Španija.

Rimski hram u Alcántara, Španija.

Rimski hram u Vic, Španija.

Rimski hram u Kordobi, Španija.

Maison Carrée u Nimu, južna Francuska.

Hram Augusta i Livije (*Augusteum*) u Vienne blizu Liona, Francuska.

Rimski hram u Evora, Portugal.

Hram Augusta (*Augusteum*) u Puli, Hrvatska.

Hram Augusta (*Augusteum*) u Naroni, južna Hrvatska.

Mitrej u Jajcu, BiH.

Mitrej u Konjicu, BiH.

Maloazijske provincije

Hram Augusta (*Augusteum*) u Ankari, Turska.

Hram Augusta (*Augusteum*) u Afrodiziju, Turska.

Hram Augusta (*Augusteum*) u Istanbulu, Turska.

Donuktas rimskih hram u Tarsu, Turska.

Levantske provincije

Hram Augusta (*Augusteum*) u Antiohiji, Turska.

Hram Artemide u Jerashu, Jordan.

Omajadska džamija u Damasku, Sirija.

Hram Augusta (*Augusteum*) u Sebaste, Izrael.

Hram Bakha u Baalbeku, Liban.

Ain Harcha, Liban.

Kfar Qouq, Liban.

Aaiha, Liban.

Deir El Aachayer, Liban.

Yanta, Liban.

Afričke provincije

Augustov hram (*Augusteum*) u Kartagini, Tunis.

Augusteum u Puli.

Hram Augusta i Livije (*Augusteum*)
u Vienne, Francuska.

Ostaci Jupiterovog hrama u Pompejima, koji je predstavljao
glavni dio gradskog foruma. U pozadini se vidi Vezuv.

Ostaci Apolonovog hrama u Pompejima.

Hram Zeusa / Jupitera u Aizanoi, Turska. Izgrađen u II. st. n. e. Hram je posjedovao značajan zemljišni kompleks, koji je rentao zakupcima. Međutim, granice hramovnog zemljišta nisu bile baš precizne i oni koji su radili na njemu su odbijali plaćanje takse. Princeps Hadrijan je riješio ovo pitanje i kopije sadržaja pisama su ispisane na zidovima hrama.

Hram u Dougga u današnjem sjevernom Tunisu.
Datacija II. st. n. e. i posvećen Kapitolinskoj trijadi.

Tri hrama u gradu Sbeitla (ili Sufetula) u današnjem Tunisu. Umjesto da izgrade jedan hram posvećen Kapitolinskoj trijadi, stanovnici grada su odlučili da izgrade tri zasebna hrama, za po svaku sastavnicu trijade. Nešto slično je nađeno samo još u Baelo Claudia u Španiji.

Rekonstruirani Garni hram u Jermeniji, posvećen bogu sunca Heliju.
Dao ga je izgraditi jermenski kralj Tiridat I. u I. st. n. e. Izgradnja je novčano pomognuta i novcem koji je Tiridat I. dobio od princepsa Nerona.

Hram Dionisa/Bakha u libanskom gradu Baalbeku (*Heliopolis*; بعلبك). Moguće je da je riječ ipak o hramu Venere – Atargatis, boginje koja je pripadala semitskoj božanskoj trijadi poštovanoj u Balbeku. Trijadi su inače pored Atargatis (po grčko – rimskoj interpretaciji Afrodita i Venera) pripadali i Baal (po grčko rimskoj interpretaciji Zeus i Jupiter) i bog nepoznatog originalnog semitskog imena, ali je po *interpretatio* odgovarao Hermesu/Merkuru. Datacija izgradnje ovog hrama je cc 150. god. n. e. Pored ovog hrama u Baalbeku su postojala još dva velika hrama posvećena Veneri i Jupiteru - Baala, s tim da je ovaj potonji kreiran da bude najveći hram u rimskom svijetu. Od njega je sačuvano samo 6 od 54 masivna granitna stupa (od kojih je svaki bio visok 21 m.) hrama. Inače je Balbek poznat kao grad koji je vrlo dugo čuvao nekršćanski karakter.

Bazilika

Bazilika (*basilica*; βασιλική στοά = „kraljeva dvorana") je originalno označavala javnu zgradu rimskog svijeta, koja je uobičajeno (najranije od vremena Augusta) bila smještena na forumu bilo kojeg rimskog grada. U rimskom svijetu one se pojavljuju od početka II. st. p. n. e., i imale su primarno svjetovnu svrhu. Bazilike su kasnije igrale veliku ulogu u rimskom društvenom životu. U bazilikama su održavana suđenja i vršene svakovrsne nagodbe, priređivani politički sastanci, čak se obavljale trgovinske i druge poslovne transakcije, u njima su se, najzad, ljudi sklanjali od kiše i sunčeve žege. Isti termin je korišten i za zgrade sa religijskom i kultnom svrhom, i to za neabrahamistička vjerovanja. Tako je pronađena jedna neopitagorejska bazilika iz I. st. n. e. (blizu Porta Maggiore u Rimu). Oblik i funkcija bazilike je prenesena iz helensko – helenističkog svijeta. Iako su po formi postojale varijacije, bazilike uglavnom imaju unutarnju kolonadu koja dijeli prostor i polukružnu apsidu (αψις; *absis*) iznad koje se nalazi polukupola. Apsida je bila na kraju i u njoj je magistrat sjedio. Ove apside su imale malo uzdignute podijum. Centralni prolaz je širi i viši nego bočni prolazi, kako bi svjetlost lakše prodirala kroz prozore. Kao što je već rečeno, najstarija poznata bazilika izgrađena u Rimu je *Basilica Porcia* (184. god. p. n. e.) za vrijeme cenzure i pod auspicijima Katona Starijeg. Ova bazilika je trebalo da bude oficijelna građevina za plebejske tribune. Pored nje poznate su i sljedeće bazilike: *Basilica Aemilia* (179. god. p. n. e.), *Basilica Sempronia* (169. god. p. n. e.; od cenzora Tiberija Sempronija Grakha Starijeg), *Basilica Opimia* (121. god. p. n.e.; možda od konzula Lucija Opimija), *Basilica Iulia* (završena od Augusta), *Basilica Ulpia*, bazilika Maksentija (građena između 308. i 312. god. n. e.; započeta za Maksentija, a završena za Konstantina). Relativno je dobro poznata i bazilika u Pompejima (izgrađena na kraju II. st. p. n. e.).

Od III. st. n. e. tip bazilike je zbog karakteristike velike hale postao i sastavni dio palata, odnosno služio za audijencije i okupljanje elite širom rimskog svijeta. Sjedeći na uzdignutoj apsidi, carski, regionalni i lokalni poglavar je mogao da bude i formalno uzdignut između osoba koje se još nalaze u bazilici. Tako se oblik bazilike u kasnoj antici pretvarao u glavnu upravnu zgradu.

Nakon što je kršćanstvo zavladalo kao dominirajuća religiozna manifestacija, termin bazilika je počeo određivati velike i bitne crkve. Tako je pojam bazilika ujedno održavao i arhitektonsku i crkvenu sadržinu. Tip bazilike je bio vrlo prijemčiv za kršćane (prvo nakon njihove konačne dekriminalizacije, a zatim u doba njihove vlasti), jer je već bila simbol moći i vlasti, a pružala je za kršćanski obred (koji se uglavnom obavlja unutra, a ne vani) odličan prostrani ambijent. Bazilika je imala centralni, izduženi brod sa bočnim prolazima i apsidom; na ovoj uzdignutoj platformi je stajao ili sjedio episkop ili neki svećenik i obraćao se okupljenoj pastvi na misi ili nekom drugom dešavanju.

U odnosu na bočne prolaze viši dijelova broda su sadržavali redove prozora, kako bi svjetlost ulazila u središnji dio. Izuzetak su bile kavkaske crkve u kojima je brod bio samo viši od bočnih prolaza, pa je njihova unutrašnjost bila mnogo mračnija.

Ostaci Maksentijeve bazilike.

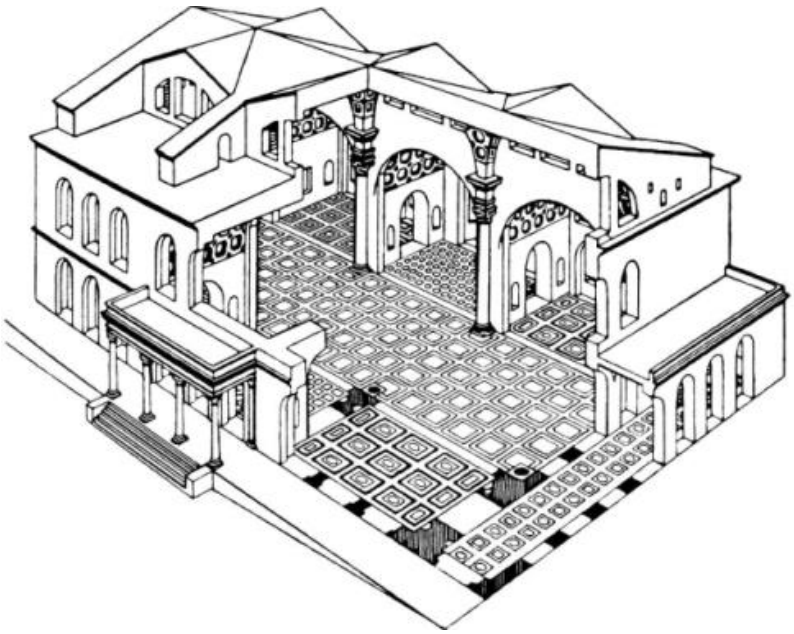

Rekonstrukcija Maksentijeve bazilike.

Ispred kršćanskih bazilika su se nalazila zaokružena predvorja – dvorišta sa kolonadama stupova. Bazilike su bile pogodne da budu tako izrađene kako bi njihov tlocrt sadržavao u sebi i simboliku krsta. Vrijednost svake pojedine kršćanske bazilike je proizlazila iz toga kolika je bila gradacija autoriteta i moći osobe koja je stolovala u njoj, odnosno njegove pozicije u crkvenoj hijerarhiji.

Dobar primjer kršćanskih bazilika pružaju stara crkva sv. Petra u Rimu (IV. st. n. e.), crkva svetih apostola u Konstantinpolisu (koja je prva po tlocrtu podsjećala na krst), rimske crkve sv. Sabine, sv. Jovana Lateranskog, sv. Pavla (kraj IV. st. n. e.; van zidina Grada) i sv. Klementa (VI. st. n. e.), crkva sv. Ilije u Solunu (V. st. n. e.), bazilika u Betlehemu (VI. st. n. e.), dvije velike bazilike u Raveni. Najpoznatija kršćanska bazilika na prostoru današnje Bosne i Hercegovine je pronađena na Bilmišću u Zenici.

Kako je u kasnoj antici slabila svjetovna vlast, na uštrb vlasti svećeničke kaste, tako su i crkve – bazilike sa lokalnim episkopom postajale oličenje stvarne vlasti u odnosu na svetovne bazilike u kojima su se nalazili lokalni magistrati. Danas je arheologija otkrila tragove mnogih kasnoantičkih bazilika, koji se po defaultu smještaju u skup kršćanskih crkvenih objekata. Međutim, činjenica je da i u kasnoj antici još uvijek egzistiraju i arhitektonski oblici baziličnog tipa, a koji imaju svjetovnu sadržinu. I to bi trebalo da imaju na umu arheolozi kada započinju sa svojim istraživanjima baziličnog nasljeđa.

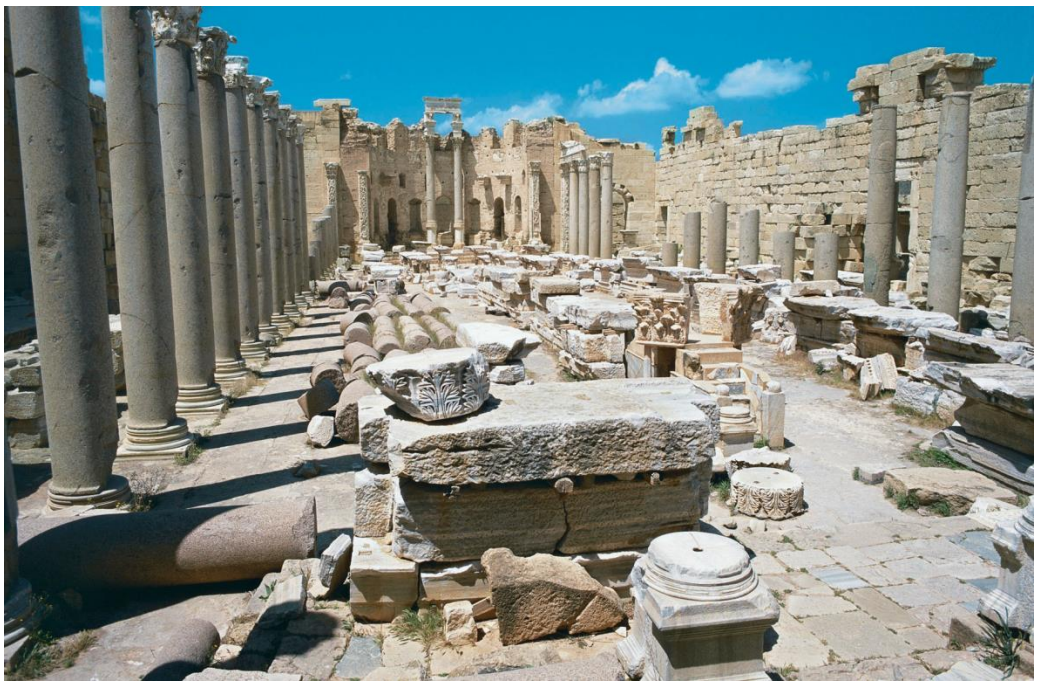

Ostaci bazilike u Leptis Magni, Libija. Izgrađena početkom III. st. n. e.

Vojna inženjerija

Oružana snaga Rimske države, i u vrijeme Republike i u vrijeme principata je posjedovala jednu fantastičnu osobinu, a to je da je bila veoma fleksibilna institucija. Ona se nije uskogrudo niti dogmatski držala vojnih teorija i doktrina. Zavisno od potreba, uvjeta na terenu i konkretne situacije ona se mijenjala, apsorbirala i prilagođavala. To je podrazumijevalo i da se čak od najvećih neprijatelja preuzimaju određene vrijednosti strateške i taktičke prirode, tipovi oružja i borbene opreme, kao i načini borbe. Tako bi se moglo smatrati da rimska oružana snaga nije bila samo originalna tvorevina rimskog svijeta, nego i djelo uspješnog apsorbiranja raznoraznih elemenata vojnih i borbenih tekovina euromediteranskog, pa i srednjoistočnog područja. Rimljani su najviše preuzimali od razvijenih kultura Grka, Etruraca i Kartaginjana, ali se nisu ustručavali ni preuzimati od slabije kultiviranih europskih zajednica kao što su Kelti, Iberci i Germani. U skladu sa takvim načelima, oružana snaga Rimske države je bila otvorena i za najrazličitija inženjerijska i tehnološka iskustva i dostignuća. Zato je i vojna inženjerija u rimsko doba predstavljala najbolji i najkvalitetniji element inženjerskih umijeća i tehnologija rimskog svijeta. Praktični Rimljani su dobro znali da je za uspjeh rata, uz dobro oružje, dobru logistiku i dobre zapovjednike i obučene vojnike, potrebno i umijeće dobrog korištenja prostora. Zato je svaki vojnik, u svojoj standardnoj opremi, morao da ima i malu, vojničku lopatu.

Još je Servije Tulije u svojim reformama ustanovio dvije centurije koje su u sebi okupljale zanatlije.

Vojna inženjerija se posebno isticala u podizanju vojnih tabora, mostova, cesta, te drugim građevinskim aktivnostima (gradnja kanala i luka, melioracija tla, akvadukti, podizanje gradskih zidina, čak i u rudnicima i sadnji vinograda). Zapošljavanje profesionalne vojske na građevinskim poslovima u vrijeme mira je bila i potreba. Time se održavala njihova dobra fizička kondicija, a i vojnici su bili zaposleni, jer je vojnička dokolica mogla predstavljati vrlo opasnu pojavu iz koje su se mogle izroditi problemi, konspiracije, nezadovoljstva, pa i bune. Pošto je vojska veoma potrošačka institucija, njeno zapošljavanje na građevinskim poslovima je donosilo i značajne javne uštede. Uz to, činjenica je da su i najbolji građevinski utilitarni objekti bili oni koje je izgradila vojska.

Tabori

Za nominirane vojnog tabora u latinskom jeziku se koristila riječ kastrum (*sing.*: *castrum*, *plu.*: *castra*) i to poglavito za veće tipove u koje su se smještale i legionarske jedinice. Izraz u množini → *castra* se ustvari koristio za jedan tabor, jer je *castrum* primarno pojmovno označavao samo jedan objekat, baraku, zgradu ili šator unutar tabora. Za postaju manje

jedinice – većinom auksilijarnog tipa – se koristio termin *castellum*. Generički termin je *praesidium* (garnizon), a koristili su se i grčki termini στρατόπεδον i φρούριον. Toliko je bilo kastruma i kastela širom rimskom svijeta da su se izvedenice iz ovih latinskih riječ zadržale u mnogim euromediteranskim jezicima i zemljama, uključujući i toponimiju, onomastiku i patronimike. Mnoga naselja u Europi i na Mediteranu razvila su se iz tabora oružanih snaga Rimske države, pa i pokazuju još uvijek tragove njihovog originalnog obrasca. Ovaj obrazac je korišten i za formiranje novih gradova u španskim kolonijama u Amerikama. U Engleskoj i Velsu mnogi gradovi koji u svome imenu sufiks chester isto predstavljaju nasljeđe kastruma iz rimske epohe.

Vojni tabori su predstavljali jedan od vidljivih primjera ne samo rimske moći i vlasti, nego i zavidnog arhitektonsko – graditeljskog planiranja i rada. I na tom je vojna inženjerija pokazala sva svoja umijeća.Glavna strateška misao oružanih snaga Rimske države je dobro, promišljeno uređivanje sustava tabora. Po toj zamisli veće vojne jedinice se nikada ne bi zaustavile na određenom mjestu kako bi zanočile (posebno na neprijateljskom ili stranom području), a da nisu podizale tabor u standardiziranoj formi koji bi bio u mogućnosti da primi kompletno borbenu jedinicu sa ljudstvom, pratećom logistikom (civili, konji, teretne životinje, prtljag) i ratnim materijalom i mašinama. Način izgradnje tabora, njegova unutarnja organiziranost i funkcionalna osposobljenost su bili kodificirani, kako bi se bez mnogo razmišljanja u svakoj prilici mogao brzo podići tabor. Toliko se smatralo esencijalnim podizanje tabora, da se i u slučaju da je došlo do neprijateljskog napada nije nikada prekidalo, nego je dio vojnika ostao da podiže utvrdu, dok su njihovi drugovi po oružju odbijali napad ili stražarili i bili pod punom borbenom gotovošću (ako je prijetila potencijalna opasnost). Ova praksa podizanja tabora – zanoćišta u toku jednog marša, da je fraza *pervenire ad locum tertiis . . . quartis . . . septuagesimis castris* označavala broj dana koji je trebala određena vojna jedinica preći od tačke A do tačke B.

Tabori nisu služili samo za sklanjanje i zaštitu vojske u pokretu ili garnizoniranje na određenom prostoru, nego su predstavljali i neke vrste odstupne linije u slučaju poraza u bitki na otvorenom. Tabori bi se podizali prije same bitke, i u slučaju da nešto nepovoljno krene, vojnici bi se sklonili u utvrđeno područje, gdje bi se zaštitili i pregrupirali.

Ovi privremeni tabori su ustvari činili skup šatora i torova zaštičenih drvenom palisadom, usjecima i nasipima. U slučaju da se jedan rejon, iz različitih razloga (strateških, stanja terenu, zemljopisnih, geomorfoloških, demografskih...itd...) koristio u dužem periodu taj tabor bi se nazivao *castra stativa* („permanentni tabor") koji je mogao biti *castra hiberna* (zimski tabor) i *castra aestiva* ili *aestivalia* (ljetni tabor). Od augustovske reorganizacije oružanih snaga Rimske države, svaka legija i auksilijarna kohorta je imala svoju stalnu, glavnu bazu. Tabor pomorskih i flotnih jedinica se nazivao *castra navalia* ili *castra nautica*. Zimski tabori su uglavnom bili snažnije građevinske strukture (zbog vremenskih prilika) i nalazili su se u dubljoj pozadini (jer zima nije bila sezona ratovanja).

U ljetnim taborima vojska je više bila u borbenoj gotovosti i bliža konkretnom ili potencijalnom protivniku. Naravno postojali su i tabori u kojima su se sve odgovarajuće trupe nalazile u toku cijele godine.

Konstrukcija tabora je bila odgovornost inženjerijskih jedinica, koje su u svome sastavu imale specijaliste mnogih tipova kojima su nadređeni bili *architecti*. Oni su smatrani *immunes* vojnicima, koji su bili oslobođeni nekih regularnih dužnosti. Oni su mogli da od običnih vojnika zahtijevaju rad koliki je bio potreban, i postavljali su tabore na osnovi uzoraka iz priručnika birajući onaj koji bi bio najpodesniji za poziciju gdje bi se armija nalazila i u vrijeme koje će provesti u njemu. Postavljanje tabora i njegovo unutarnje uređenje je izvođeno od strane iskusnih časnika zvanih *metatores* koji su koristili mjerne štapove od 10 stopa (*decempedae*) i gromatika koji su koristili instrument groma. Kada bi glavni komandant okvirno odredio prostor gdje bi se trebalo taborovati, onda bi za to odgovorni oficir (uglavnom vojni tribun) vodeći sa sobom grupu centuriona (svi bi skupno bili zvani *mensores*) ispitao taj prostor i određivao najbolju preciznu lokaciju za smještaj tabora.

U ranije doba, dok su trajali ratovi u Italiji, vojnici bi se na kraju borbene sezone (otprilike u kasnu jesen) uglavnom vraćali kući. Ali kada su trupe odlazile u prekomorska područja, zimovanje u svojim domovima je postalo praktično teško izvodljivo, posebno ako je riječ bila o grčko – egejskom, maloazijskom, sjevernoafričkom ili hispanskom području. Tada bi se uglavnom povlačila vojska na zimovanje u neki grad ili seosko područje (na kantonovanje) gdje bi bila zaštićena od zimskih nepogoda i gdje bi se vojnici mogli odmoriti i ponovo uvježbavati (*in hiberna concedere; exercitum in hiberna dimittere; exercitum per civitates in hiberna dividere*). Naravno, postojali su i specifični uvjeti, npr. u slučaju kontinuirane opsade ili blokade kada je zapovjednik mogao odlučiti da trupe drži u borbenom poretku, bez odlaska u zimovališta, čitavu godinu ili duže. Nekada se zimovanje „pod šatorima" (*hiemare sub pellibus; hiemem sub tentoriis exigere*), tj. na borbenoj liniji bez ugodnosti zimovališta primjenjivalo kao kolektivna kazna za određenu vojnu jedinicu (neposlušnost, dezerterstvo, ležernost, omlitavost).

U razvijenijim provincijama na istoku tabori su više – manje gravitirali već postojećim gradovima. Na kulturno zaostalijem zapadu i u graničnim zonama ovi tabori su se mogli nalaziti ili u blizini nekog već postojećeg domorodačkog naselja, ili na posebnoj poziciji. Stalni i veći tabori su u uvelikoj mjeri doprinosili procesu romanizacije i kulturizacije, jer se pored njih, posebno u kulturološko-zaostalijim sredinama i u udaljenijim provincijama, postupno stvaralo i civilno naselje. U mirnodopsko doba, ovi tabori su predstavljali pravi magnet za lokalne i okolne populacije. Vojnici su uvijek bili redoviti izvor svježeg gotovog novca, a i njihovo prisustvo je pružalo sigurnost. Zato su se oko tabori naseljavali trgovci i drugi poduzetnici. Uz to su vojnici stupali u veze sa ženama iz niza zajednica, pa bi se i one sa djecom naseljavali uz tabore. Tako bi se tabori postupno pretvarali i u gradska naselja koja su mogla prerasti u centar određene municipalne jedinice.

Nepoznato je kada su Rimljani počeli koristiti taborski sustav kakav postoji od druge faze Republike zaključno sa principatom. Iako Livije i Dionizije iz Halikarnasa govore o taborima i u najranijim periodima rimske historije, riječ je sigurno o anahronističkom tumačenju. Po Frontinu, ideju o podizanju uređenog tabora u koji bi se sklonile čitave jedinice, ako ne i cjelokupna armija, Rimljani su dobili za vrijeme rata sa Pirom kada su zauzeli tabor Pirove armije kod Beneventa. Vjerojatnije je da je i po pitanju podizanja tabora riječ o postupnom procesu, uzrokovanom čestim ratovima na sve udaljenijim područijima od matičnog teritorija Republike. Dešavala su se stalna poboljšavanja i unapređenja strukture tabora od vremena samnitskih ratove, preko Pirovog, cispalpinskih kampanja i I. punskog rata, pa do II. punskog rata, kada je konačno zaokružen sustav tabora u pravilnom, standardnom smislu.

Bez obzira na svoj karakter, obim i svrhu, svi tabori su imali fiksiran i dobro poznat načelni plan na osnovi kojeg su se podizali i gradili. Svaka jedinica je imala i svoj raspored u tome planu i svoje mjesto u taboru bez obzira na prostor gradnje ili želje zapovjednika. Poradi te uređenosti i discipline tabori su bili primjer sređenog i funkcionalnog sustava, u kojima nije dolazilo do konfuzije i odlaganja ili dodatnih zapovijedi.

Detaljne opise tabora rimskih oružanih snaga, njihovoj strukturi, podizanju i funkcioniranju u različitim epohama daju Polibije (prva polovica i sredina II. st. p. n. e.), Josip Flavije (vrijeme Judejskog rata), djelo *De Munitionibus Castrorum* („O fortifikacijama vojnih tabora") nepoznatog autora iz III. st. n. e., i Vegecije (kraj IV. st. n. e.).

Tabor koji Polibije opisuje je predviđen za regularni sastav jedne konzularne armije (dvije premarijevske legije i isti broj saveznika – pješadinaca i veći broj saveznika - konjanika) za vrijeme Srednje Republike i koji se formira na kraju uobičajenog kretanja marša vojnika. Riječ je o taboru koji je dugačak 300 m., imao tri glavne ceste i četvero vrata, i koji je najviše u sebe mogao da sabere cc 16.800 pješadinaca i 1.800 konjanika. Po Polibiju: „Evo kako Rimljani podižu tabor. Kada nađu povoljan položaj, oni mjesto koje nudi najbolji pregled okoline i najbolje mogučnosti za izdavanje naredbi namjene za podizanje konzulovog šatora. Tamo gdje će podići njegov šator zabijaju zastavu, oko koje potom izmjere i obilježe prostor površine četiri pletra, tako da dobiju kvadrat čija je svaka strana udaljena 100 stopa od zastave. Duž jedne strane ovog kvadrata, one za koju se učini da pruža najveće pogodnosti za snabdijevanje vodom i hranom, raspoređuju se rimske legije. Kako u svakoj legiji, kao što sam rekao, ima šest tribuna, a svaki konzul vodi uvijek dvije legije, jasno je da sa svakim konzulom ide obavezno 12 tribuna. Njihove šatore postavljaju u jednom nizu, uporedo sa prethodno odabranom stranom kvadrata i na 50 stopa od nje, da bi ostalo dovoljno prostora za konje, tovarne životinje i ostatak tribunskog prtljaga. Svojom zadnjom stranom šatori su okrenuti pomenutom kvadratu i gledaju ka spoljašnjoj strani tabora koju ćemo sada i nadalje zamišljati i zvati prednjom stranom cijelog tabora. Tribunski šatori su podjednako udaljeni jedan od drugog, i taj razmak između njih je tako udešen da se prostiru duž čitavog prostora namjenjenog rimskim legijama. Potom odmjere

stotinu stopa ispred tribunskih šatora, pa od linije koja omeđuje ovaj prostor, uporedo sa šatorima tribuna počinju sa određivanjem mjesta za svaku legiju. To rade ovako. Pomenutu liniju presjeku po sredini drugom, pa od mjesta njihovog spajanja, pod pravim uglom na osnovnu liniju, počinju da redaju šatore konjanika iz obje legije jedne naspram drugih na udaljenosti od 50 stopa, tako da sporedna linija prolazi između šatora. Postavljanje šatora konjanika i pješadinava je slično jer cijela površina koju zauzimaju i manipuli i turme ima oblik četverougla. Ovaj četverougao gleda na ulice koje prolaze kroz tabor i ima određenu dužinu uz glavnu ulicu →100 stopa. Po pravilu, trude se da mu i dubina bude ista, izuzev kod saveznika. Kada vode veće legije, onda mu proporcionalno povećavaju i dužinu i dubinu. Dakle, šatori konjanika počinju od sredine tribunskih šatora, te tako stvaraju neku vrstu ulice koja leži pod pravim uglom na ranije pomenutu liniju i prostor ispred tribunskih šatora. Doista, čitav splet prolaza u taboru najviše liči na ulice u gradu, jer su čitavom njihovom dužinom, i sa jedne i sa druge strane, smješteni manipuli i turme. Iza konjanika su smješteni trijariji obje legije, uz svaku turmu po jedan manipul. Njihov raspored isti kao raspored konjanika i šatori im se dodiruju, ali gledaju u suprotnom smjeru. Dubina svakog manipula trijarija iznosi polovinu njegove dužine, zato što su, po pravili trijariji brojčano dvostruko slabiji od ostalih trupa. Na taj način, iako se manipuli često međusobno razlikuju po broju ljudi, dužina njihovih šatora je uvijek ista zahvaljujući razlici u dubini. Nakon toga, na udaljenosti od 50 stopa sa obje strane, naspram trijarija podižu šatore principa. Kako su ovi šatori okrenuti pomenutom međuprostoru od 50 stopa, stvaraju se dvije nove ulice koje polaze od iste ravne linije kao ulica na koju izlaze konjanici, tj. od one koja omeđuje prostor od 100 stopa ispred tribunskih šatora. Završavaju se na onoj strani tabora koja se nalazi naspram tribunskih šatora, koju smo nazvali prednjom stranom tabora. Iza principa i neposredno uz njih, a u smjeru suprotnom od onoga u kome oni sami gledaju, nalaze se hastati. Rečeno je već da ove starosne grupe imaju po deset manipula, iz čega slijedi da su im i ulice jednake dužine. Sve ulice se završavaju na prednjoj strani tabora kojoj su okrenuti i posljednji manipuli u svakom redu. Iza hastata odmjere 50 stopa pa naspram njih postavljaju savezničke konjanike, počinjući od iste linije i završavajući na istoj liniji kao legije. Kao što sam naprijed rekao, kod saveznika je broj pješadinaca isti kao u rimskim legijama, osim što je umanjen za 1/5 vojnika koji se biraju za ekstraordinarije, dok je konjanika dvostruko više, jer se i od njih 1/3 oduzima za ekstraordinarije. Zato saveznicima kod podizanja tabora daju proporcionalno dublji prostor, da bi na taj način dužinu njihovih šatora izjednačili sa dužinom rimskih. Kada su rimski šatori već obrazovali pomenutih 5 prolaza, postavljaju se šatori savezničkih manipula i turmi, pri čemu im se dubina uvećava u skladu sa njihovom jačinom. Pješadinci su leđima okrenuti konjaništvu i gledaju ka palisadi i dvije bočne strane tabora. U svakom manipulu prvi šator sa obje strane pripada centurionu. Praveći pomenuti raspored rimskih i savezničkih šatora, između pete i šeste turme i petog i šestog manipula uvijek ostavljaju prostor od 50 stopa, pa se tako stvara još jedan prolaz kroz cijeli tabor pod pravim uglom prema ulicama i paralelan sa tribunskim šatorima. Zovu ga *quintana* zato što se prostire duž pete turme i petog manipula.

Prostor iza tribunskih šatora, lijevo od pretorija, koristi se kao trg, a desno od pretorija je smješten kvestorij sa rezervama koje se u njemu nalaze. Sa obje strane tribunskih šatora, manje više pod pravim uglom na posljednji od njih, nalaze se konjanici odabrani među ekstraordinarijima i dobrovoljci koji na pohod polaze da budu na usluzi konzulima. Njihovi šatori se pružaju duž bočnih strana tabora, i jedni su okrenuti kvestoriju, a drugi trgu. Po pravilu, ove trupe su i u taboru i na maršu uz konzula, a i u svim ostalim slučajevima paze na njega i na kvestora i uslužuju ih. Leđa uz leđa sa njima, okrenuti palisadi, nalaze se pješadinci koji obavljaju dužnost sličnu njihovoj. Iza ovih pješadinaca i konjanika imamo prolaz širok 100 stopa, paralelan sa tribunskim šatorima, koji sa zadnje strane trga, pretorija i kvestorija prolazi kroz cijeli tabor. Sa njegove druge strane su smješteni šatori savezničkih konjanika ekstraordinarija okrenuti trgu, pretoriju i kvestoriju. Između ovih šatora, preko puta pretorija, ostavlja se prolaz od 50 stopa koji vodi do zadnje strane tabora i leži pod pravim uglom na pomenuti prolaz širok 100 stopa. Leđa uz leđa sa konjanicima postavljaju šatore odabranih savezničkih pješadinaca, tako da su okrenuti palisadi i zadnjoj strani cijelog tabora. Prazan prostor koji ostaje uz ove šatore duž bočnih strana tabora daje se strancima i saveznicima koji su došli određenim povodom. Ovakvim rasporedom rimski tabor stiče oblik kvadrata, a po uličnoj mreži i opštem uređenju svojih sastavnih dijelova podsjeća na grad. Palisada se na svim stranama nalazi 200 stopa udaljena od šatora, i taj prazan prostor im je od velike koristi. Naime, zgodan je za uvođenje i izvođenje legija, zato što svaka legija svojim ulicama izlazi na njega, pa se ne stiču svi na jednom mjestu, gdje bi im se vojnici sudarali i gazili jedni druge. Na isto mjesto smještaju i stoku (*capita* op. a.) uvedenu u tabor i plijen (*praeda* op. a.) osvojen od neprijatelja, i tamo ih u toku noći čuvaju na sigurnom mjestu. Što je najvažnije, u noćnim napadima ni vatra ni strijele ne stižu do šatora, izuzev u zanemarljivim količinama, koje su tada već bezopasne, kako zbog velike udaljenosti, tako i zbog slobodnog prostora ispred šatora."

Polibije nadalje objašnjava raspored u slučaju da dođe veći broj savezničkih i drugih vojnika, ako taboruju na istom mjestu dvije konzulske armije (taj zajednički tabor nastaje prostim spajanjem dva do sada opisana tabora). Za Rimljane podizanje tabora nije značilo samo puki građevinski poduhvat, nego i uređenje odnosa unutar ljudstva smještenog u njemu. Tako Polibije isto govori da vojni tribuni zaklinju sve one koji se u njemu nalaze i vojnike i civile, pa i robove da neće ništa ukrasti iz tabora, a ako nešto nađu da će odnijeti vojnim tribunima. Čak se od vojnika u taboru određuju i higijeničarska služba. Inače je dužnost vojnih jedinica i civila u taboru strogo određena, i tačno se zna ko, kada, gdje i zašto obavlja određenu dužnost i službu. Jedino su trijariji oslobođeni nekih fizičkih dužnosti (npr. služenje vojnim tribunima), ali zato svi svakodnevno daju stražu za konjanike iz turme koja se nalazi neposredno iza njih. Što se tiče kopanja rovova, podizanja nasipa/šančeva i palisada, saveznici su zaduženi za dvije strane uz koje se nalaze njihova krila, a za preostale dvije strane su odgovorne legije, svaka legija za po jednu.

Polibije u zaključku svoga opisa oružanih snaga poredi rimski i helenski tabor: „Trudeći se da u ovoj stvari sebi olakšaju posao, čini se da su se Rimljani odlučili za metod potpuno suprotan helenskom. Zapravo, Heleni pri podizanju logora najvažnijim smatraju prilagođavanje prirodni pogodnostima terena, jer vjeruju da vještačka odbrana nije jednaka bezbjednosti koju položaju daje sama priroda, a stalo im je i da izbjegnu napore vezane za kopanje rovova. Zato su, što se tiče plana cijelog tabora, prinuđeni da usvajaju najrazličitije oblike kako bi se prilagođavali terenu, te da dijelove vojske smještaju čas na jedne, čas na druge, a ponekad i na neodgovarajuće položaje, što dovodi do toga da niko unaprijed ne zna ni svoj položaj ni položaj ostalih odreda u taboru. Rimljani, naprotiv, prihvataju naporno kopanje rovova i obavljanje ostalih odbrambenih poslova da bi imalu tu prednost da im tabor uvijek ima isti, svima poznati oblik." Ipak su i časnici rimskih oružanih snaga pazili na neke zemljopisne karakteristike. Pa bi se tako za podizanje tabora odabrao prostor od cc 800 m^2, blizu izvora vode ili vodenog toka koji bi tekao kroz tabor (*aquatio*), te livadama koje bi služile za ispašu (*pabulatio*). Mjesto je trebalo i da bude na određenom uzvišenijem položaju kako bi se imala bolja percepcija okolnog terena, pa su zato u europskim oblastima za smještaj tabora korišteni akropolji gradinskih naselja iz ranijih epoha. Vojnici bi tako mogli formirati i *acies*, ili borbenu liniju izvan kapija tabora, gdje bi mogli biti snabjevani i podržavani od artiljerije i strijelaca za palisada ili zidina. Idealni model tabora se ipak morao prilagođavati zemljopisnim uvjetima, pa je tako skoro svaki tabor oružanih snaga Rimske države koji je arheološki istraživan imao neke svoje specifične planske i arhitektonske crte. Od pozicije na kojoj je smješten, prirodnih resursa sa kojima raspolaže, veličine i stalnosti tabora, na temelju generalnog i standardnog plana vršene su i određene modifikacije, pa i improvizacije u odnosu na objekte i fortifikacije u njemu. Tako se nailazi i na tabore u kojima nisu baš evidentirani baš svi propisani arhitektonski i građevinski elementi.

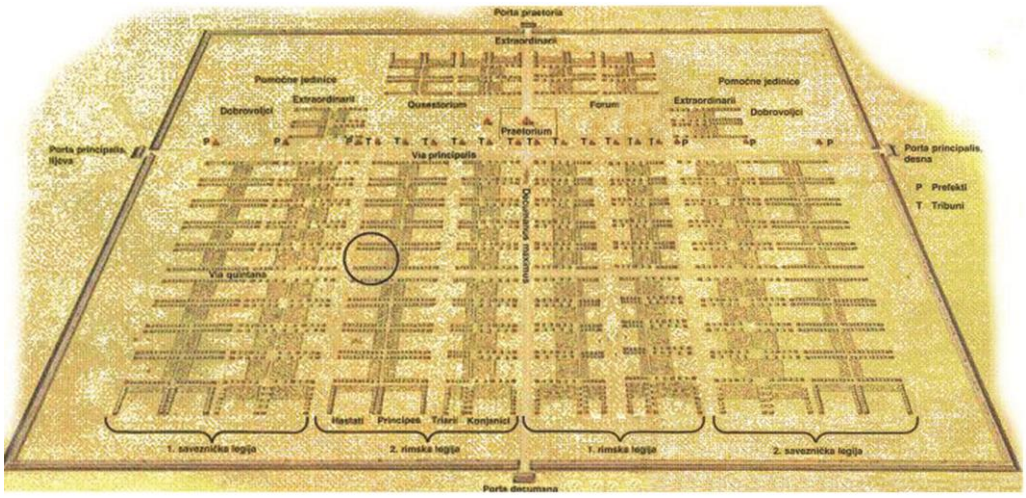

Rekonstrukcija izgleda tabora po Polibijevom opisu. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:9-10.

Vrijedne podatke o izgledu vojnog tabora polustalnog karaktera, koji je podignut za vrijeme opsade Numancije od strane trupa pod komandom Scipiona Emilijana dala su i arheološka istraživanja u Numanciji. Inače je otkopan i istražen veliki broj rimskih tabora, posebno onih koji se datiraju u vrijeme principata, i koji su dali nemjerljivo mnoštvo vrijednih podataka.

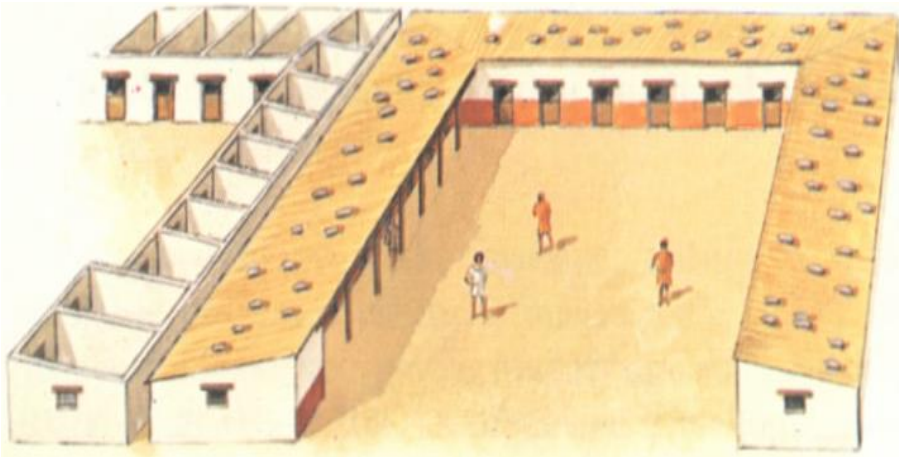

Pokušaj ilustrativne rekonstrukcije nastambi manipula iz polupokretnog tabora pred Numancijom 134./133. god. n. e. Legionari su smješteni bočno, a centurioni u sredini. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:10.

Po Josipu Flaviju kada trupe Rimske države prodru u neprijateljsko područje: „nikada se ne upuštaju u bitku, sve dok ne podignu utvrđeni tabor. A ovaj ne podižu na svakom mjestu, niti u nepravilnom obliku, niti svi bez reda, nego se najprije isplanira mjesto ako nije ravno, zatim se označi četverougaonik za tabor, pa tek onda mnoštvo graditelja prelazi sa potrebnim oruđem na posao. Unutarnji prostor tabora dijeli se za šatore, dok spoljna strana pruža izgled zida na kojem su u jednakom rastojanju tornjevi. U međuprostoru između tornjeva postavljaju se brzi bacači i katapulti, i bacači kamena (baliste) i naprave spremne za gađanje. Na ograđenom prostoru postavljaju se četiri kapije, svaka na po jednu stranu, koje dozvoljavaju slobodan prolaz teglećoj stoci, a i dovoljno široke za ispade ako se ukaže potreba. Unutrašnjost tabora je podijeljena na ulice. U sredinu se postavljaju šatori zapovjednika, a u njihovoj sredini opet šator vrhovnog zapovjednika, sličan hramu. U svemu izgleda kao mali grad sa svojim trgom, radionicama i sudačkim mjestom za niže i više oficire gdje se rješavaju razmirice, ako neke iskrsnu. A nasip podižu, i sve unutarnje uređenje, mnogi i vješti radnici. Ako se ukaže potreba, onda se unaokolo iskopa spoljni rov, dubok četiri lakta a isto toliko i širok. Kada tako završe utvrđivanje, vojnici u miru i poretku logoruju svaki na određenom mjestu. I sve ostalo izvršavaju oni sa

isto tako dobrim poretkom i tačnošću: nošenje drva, pribavljanje namirnica, opskrbljivanje vodom vrši svako odjeljenje po poretku. Isto tako niko ne smije da doručkuje kada hoće, nego svi zajedno. Za spavanje, straže, ustajanje daje se znak trubama, niti se išta vrši bez naređenja.... Ako tabor mora da se napusti, truba daje znak. Niko ne oklijeva, nego zajedno sa datim znakom sklapaju šatore i sve pripremaju za odlazak. Ponovo trube zatrube dajući znak da moraju biti spremni, da brzo tovare prtljag na mazge i ostalu tegleću stoku, i da stoje kao takmičari pred trkačkom vrpcom spremni da nastupe. Poslije toga zapale tabor, jer je njima vrlo lako da ga ponovo sagrade... Treći znak truba obznanjuje polazak i tjera na žurbu one koji su ma iz kojeg razloga zaostali, da ne bi niko izostao od svoga poretka."

Opis vojnog tabora četiri stoljeća kasnije daje i djelo *De Munitionibus Castrorum*. Ovo se djelo ranije pripisivalo Higinu Gromatiku (*Hyginus Gromaticus*), koji je djelovao u vrijeme princepsa Trajana. Međutim, danas se ono pripisuje nepoznatnom autoru koji se nominira kao Pseudo – Higin (*Pseudo-Hyginus*), i datira preciznije u početak III. st. n. e. Veoma malo se zna o njegovom autoru, a sudeći po samom tekstu, djelo je zamišljeno da bude korisni priručnik kako pravilno konstruisati vojni tabor, napisan za visoke oficire. Struktura i organizacija rimskog tabora u potpunosti su pratili evolutivni razvitak Rimske države i vojske. Nestale su tako manipule, nema više ni trijarija, hastata, principa i velita. Konjaništvo je odvojeno u potpunosti od pješadije i čini poseban korpus. Nema više ni *socii*, niti peregrinskih auksilijara, a njihovo mjesto pokrivaju stranci u službi Rimske države, koji se mogu prepoznati po stranim nazivima. U III. st. n. e. oružane snage Rimske države se ne sastoje više od *Romanae legiones cum sociis* (kao u Polibijevo vrijeme), ili *legiones cum sociis et auxiliis*, nego samo od *legiones cum supplementis*. A to se onda moralo odraziti i na uređenju vojnog tabora. U djelu *De Munitionibus Castrorum* se opisuje ljetni tabor koji sadržava tri legije i suplement jedinice.

Po Vegeciju (retrospektivni prikaz): „Regrut također mora naučiti kako se utvrđuje tabor. U ratu, naime, ništa nije tako spasonosno ni tako nužno. Ako je tabor valjano sagrađen, vojnici unutar nasipa bez brige provode dane i noći, čak i ako ih opsjeda neprijatelj, te se čini kao da sa sobom posvuda nose obzidani grad. Međutim, to je znanje potpuno nestalo. Niko već dugo nije postavio tabor davši prokopati opkope i pozabijati kolce. Znamo da su tako mnoge vojske često uništene dnevnim ili noćnim prepadom barbarskih konjanika. No oni ne trpe od toga samo kada logoruju bez tabora, već i kada su u bojnom redu nekim slučajem započeli odstupati, a nemaju taborsko utvrđenje da bi se u njega povukli, pa padaju bez odmazde poput životinja, a umiranje ne prestaje prije negoli neprijateljima uzmanjka volje da ih progone. Tabor uvijek, a osobito kada je neprijatelj blizu, treba načiniti na sigurnom mjestu gdje ima dovoljno drva, krme i vode, a ako se mora duže zadržati, neka se odabere zdravo mjesto. Valja još paziti da u blizini ne bude brdo ili povišeni položaj koji bi mogao biti na smetnji ako ga zauzmu protivnici. Treba razmotriti ne plave li bujice obično ravan, da vojska u takvoj prilici ne bi pretrpjela udar. Tabor se pak mora utvrditi u skladu sa brojem vojnika i sa količinom prtljage, kako se preveliko mnoštvo ne bi zbijalo u malome

taboru, ili malen broj opet bio prisiljen da se po previše prostranome razvlači više nego što je potrebno. Tabore katkada valja podizati u obliku kvadrata, katkada trokuta, katkad polukruga, kako već iziskuje kakvoća položaja ili nužda. Vrata koja se nazivaju pretorijskim moraju gledati na istok ili motriti na ono mjesto sa kojega se vide neprijatelji ili, ako traje marš, na onu stranu na koju će krenuti vojska. Iza njih razapinju šatore i postavljaju zmajeve i bojne znakove prve centurije, tj. kohorte. Vrata koja se nazivaju dekumanskim i kroz koja se vojnici prijestupnici izvode na kažnjavanje, nalaze se iza pretorija. Tabori se utvrđuju različito i trostruko. Ako ne pritišće prevelika nužda, sa zemlje se izrezuju buseni i slažu se poput zida, tri stope visoko iznad zla, tako da sprijeda bude jarak iz kojeg je busenje izvađeno. Potom se kopa privremeni opkop širok devet, a dubok sedam stopa. Kada zaprijeti žešći neprijateljski udar, onda valja utvrditi obod tabora propisnim opkopom, širokim dvanaest, a dubokim devet stopa ispod crte, kako to zovu. Iznad toga se na pregrade načinjene prema vani i prema unutra nagomilava zemlja koja je bila izbačena iz opkopa i raste uvis četiri stope. Tako je naposljetku visoka 13, a široka 12 stopa. Na nju se zabijaju kolci od vrlo čvrsta drva koje su vojnici obično nosili sa sobom. Za ovu gradnju prikladno je uvijek imati u pripremi motike, trnokope, košare i druge vrste oruđa. Lako je utvrditi tabor kada je protivnik odsutan. Međutim, ako neprijatelj pritisne, onda se svi konjanici i polovina pješadinaca svrstavaju u bojni red da odbiju nalet, dok preostali iza njih kopaju opkope i utvrđuju tabor. Glasnik objavljuje koja je centurija čitav rad završila prva, koja druga, a koja treća. Nakon toga centurioni pregledaju i mjere opkop te kažnjavaju one koji su previše nemarno obavili zadaću. Regrute zato valja pripremiti i za ovakav postupak, kako bi bez pomutnje, brzo i brižno mogao utvrditi tabor kada to nužda zatraži." Vegecijev opis ukazuje da je taborska strategija, koju je oružana sila Rimske države primjenjivala još od Srednje Republike, krajem IV. st. n. e. zaboravljena. Njegov prikaz zato ima i namjeru da oživi ovu vrijednu stratešku doktrinu rimske vojske. Nesumnjivo je u toku IV. st. n. e. došlo do slabljenja kvalitete i vrijednosti vojske, njenog opuštanja i napuštanja takvih strateških stvari i vještina, kao što je taborovanje.

Kada bi se kopao jarak, zemlja bi se bacala sa strane jarka i tako bi se automatski podizao i nasip koji su dopunjavali busenjem trave, povrh čega su postavljali ogradu od kolja. Ovo kolje su vojnici morali da nose dok su marširali. Kasnije, ako bi tabor dobijao stalnije značenje, drvena palisada bi bila zamijenjena sa kamenim i zidanim zidom. U svakom nešto većem taboru bi se postavljale i kule situirane u pravilnim razmacima. Pošto svaku stranu podijele po dionicama za svaku manipulu, centurioni se brinu za detalje i nadgledaju posao, a po dvojica vojnih tribuna su zaduženi za ocjenjivanje urađenog posla na onoj strani koja pripada njihovoj legiji. Polibije detaljno opisuje i sam postupak izgradnje tabora, kako se zastavama označavaju mjesta na kojima će se nalaziti šatori konzula ili drugih vrhovnih zapovjednika jedinice (mjesto se zove pretorij i označava se bijelom zastavom), te prostori gdje će se smjestiti šatori vojnih tribuna i legionara (sa purpurnim zastavama)....itd... i hvali poduzetnost i praktičnost rimskog vojnog tabora. Nesumnjivo je rimski vojni tabor vrhunac

vojne inženjerijske genijalnosti i odlične strukture vojske, jer je svako znao svoje mjesto u njemu kao da se nalazi u sopstvenom gradu, bez obzira na kojoj se poziciji tabor podizao. Onaj dio vojnika koji bi gradio tabor, to bi obavljao u oklopima, dok bi drugi dio bio u punoj borbenoj pripravnosti, kako bi mogao dočekati potencijalni neprijateljski napad. Jasno su bila propisana i pravila ulaska u tabor. Posljednja bi u tabor ulazila konjica, i to tek kada bi na strani koja gleda prema neprijatelju bila postavljena ograda. Kada se napušta tabor, sklapaju se šatori i sakuplja oprema i sve ima svoju vrlo preciziranu proceduru do u najmanji detalj. Na prvi znak trube vojnici raspremaju konzulov i tribunske šatore, a potom svaki vojnik sklapa svoj šator. Na drugi znak trube učvršćavaju zavežljaje na tovarne životinje i na treći prethodnica napušta tabor.

Shematski gledano svaki tabor bi načelno izgledao na sljedeći način. Iza jarka (*fossa*), na nasipu (*agger*) bi se nalazila palisada ili zid (*vallum*). Vojnici su u nasip ugrađivali tajne prolaze, od kojih neprijatelj ne bi imao nikakve koristi. Postojala su tri tipa ovih tajnih prolaza: *clavicula, agricola et tutulus.* Ovo je podrazumijevalo da su vojnici sa sobom nosili ne samo oružje, nego i oruđe. Baza (*munimentum*) je bila smještena u potpunosti unutar palisade ili zida. Neposredno iza palisade ili zida pružao bi se prazan prostor (*intervallum*), u koji bi se smještali i stoka (*capita*) i plijen (*praeda*). U svakom taboru se nalazila „glavna" cesta (*via principalis*) koja se pružala pravcem sjever→jug i bila je veoma široka i ustvari je odgovarala gradskoj ulici *cardus maximus*. Zgrada ili šator komandanta armije koja se nalazila u taboru se nazivala pretori/*praetorium*, bez obzira da li je on bio konzul ili pretor ili je nosio neki drugi položaj. Na jednoj strani od pretorija se nalazio kvestorij/ *quaestorium*, koji je bio neka vrsta administrativne kancelarije tabora. U ovoj zoni se nalazio i forum, i to bi bilo okupljalište vojske. Duž *via principalis* su bili šatori ili objekti gdje su boravili vojni tribuni, i to ispred baraka ili šatora jedinica kojima su komandovali. *Via principalis* je izlazila iz tabora kroz *porta principalis dextra* i *porta principalis sinistra*, koje su dodatno bile osigurane i utvrđene sa kulama (*turres*). Središnji prostor *via principalis* gdje su bile smještene objekti ili šatori komandnog sosoblja nazivan je *principia* (plural od *principium*). Pod pravim uglom na *via principalis* je bila *via praetoria.* Ove dvije ceste su dijele tabor u 4 kvadratna dijela. *Via praetoria* je izlazila preko *porta praetoria* (što je bila glavna kapija) i *porta decumana*, koja je nazivana i *porta quaestoria*. Termin *porta decumana* („kapija od Desete") je dolazio poradi rasporeda manipula ili turmi od I. do X., tako da je ova posljednja bila najbliža *intervallumu* na ovoj strani. Na ovoj strani *via praetoria* bi zbog toga bila nazivana i *via decumana*, a nekada bi i naziv *via praetoria* bio u potpunosti zamijenjen sa nazivom *decumanus maximus*. U vrijeme mira i u stalnim taborima unutar tabora bi bila postavljena i tržnica na kojoj bi se obavljala trgovina sa domorodcima, kojima bi tada bilo dozvoljeno da uđu unutar tabora do jedinice sa rednim brojem V. (na pola puta do pretorija). Tamo je postojala druga cesta koja je zvana *via quintana* („cesta od Pete"), koja je isto mogla izlaziti preko kapija. Bilo je i slučajeva kada ulica od Pete nije imala svoje izlazne kapije. Unutar tabora se pružao i periferni put = *via sagularis*. Ovakva shema uređenja vojnog tabora se prenijela i na planiranje

gradskih naselja, i u postavljanju mreže ulica i glavnih zgrada sa trgom i u terminologiji. Ovo jasno pokazuje koliko je rimski urbs dugovao vojnoj organizaciji, i kakvo je veliko značenje vojska imala u životu rimskog svijeta. *Via quintana* i *via principalis* su dijelile tabor na tri dijela: *latera praetorii*, *praetentura* i *retentura*. U *latera* su se nalazili *arae* (žrtvenici), *auguratorium* (za auspicije), tribunal sa uzdignutom platformom (gdje su izvođeni sudski procesi i arbitraže), stražarnica, skladišta za žito (*horreae*) ili meso (*carnarea*), *armamentarium* u kojem se nalazilo ono teško naoružanje i artiljerija koje nije bilo situirano na zidu. *Praetentura* je u sebi sadržavala *scamnum legatorum* gdje su bili smješteni časnici. Blizu *principia* su bili i *valetudinarium* / kasnije nazvan *hospitium* (bolnica), *veterinarium*, *fabrica* (radionica za metal i drvo), a nešto dalje su bile smještene specijalne snage kao što su *classici* (marinci; pošto je većina stalnih tabora u Europi bila smještena na rijekama u njima su bile smještene i riječna zapovjedništva i riječne flotile), *equites* (konjaništvo), *exploratores* (izviđači) i *vexillarii* (nositelji zastava i simbola svojih jedinica). *Retentura* je bila najbliža *principia* i u njoj se nalazila kvestura. Do kasnog carstva, *retentura* se razvila i u zonu za čuvanje plijena i mjesto gdje su smještani taoci i visokorangirani neprijateljski zarobljenici. Blizu kvestorija se nalazio i dio za štapsko osiguranje (*statores*), dok su dalje od kvestorija bile barake ili šatori za smještaj auksilijarnih trupa (*nationes*) i legionara.

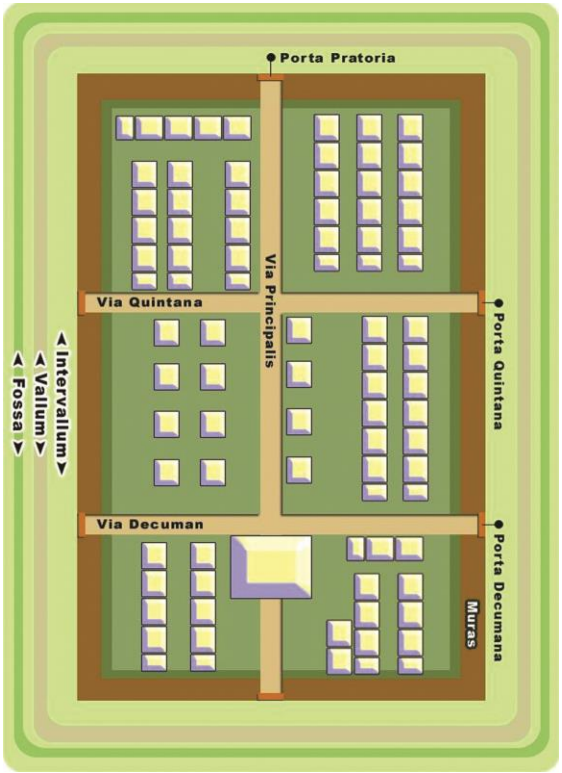

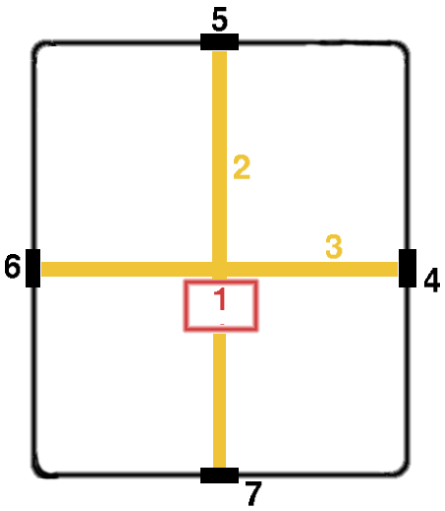

Idealna baza za tabor: 1. *principia*, 2. *via praetoria*, 3. *via principalis*, 4. *porta principalis dextra*, 5. *porta praetoria*, 6. *porta principalis sinistra*, 7. *porta decumana*.

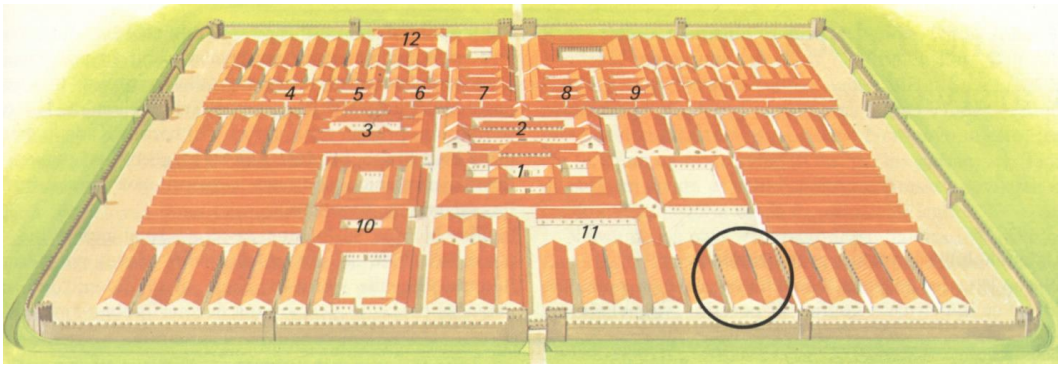

Utvrđeni tabor XVI. legije u *Novaesium* (Neuss) na rajnskoj granici u sjevernoj Njemačkoj. Tabor koji je pokrivao područje od oko 24 hektara (450 x 650 m.) je bio okružen zidom, nasipom i jarkom. 1. pretorij, 2. *principia,* 3. bolnica, 4. – 9. prostorije vojnih tribuna, 10. radionice, 11. tržnica, 12. skladišta i kuhinje.

Ostaci plana kastruma za X. legiju *Fretensis* ispod Masade u Izraelu. Gledano sa zidova Masade.

Vojnici bi bili smješteni u perifernim zonama unutar tabora. Centurion je imao duplo veći objekt ili šator, koji je služio i kao oficijelna zona jedne centurije.

Šator, baraka ili odjeljak u nastambi sa smještenom grupom vojnika (prosječno 8 ljudi) nazivao se *contubernium*. Stalni vojni tabori na granicama i u unutrašnjosti načelno po svojoj strukutri i rasporedu izgledaju isto kao i u vrijeme vojnih pohoda, samo su bile čvršće gradnje. Tako su šatori zamijenjeni prvo sa drvenim, a zatim i sa kamenim nastambama.

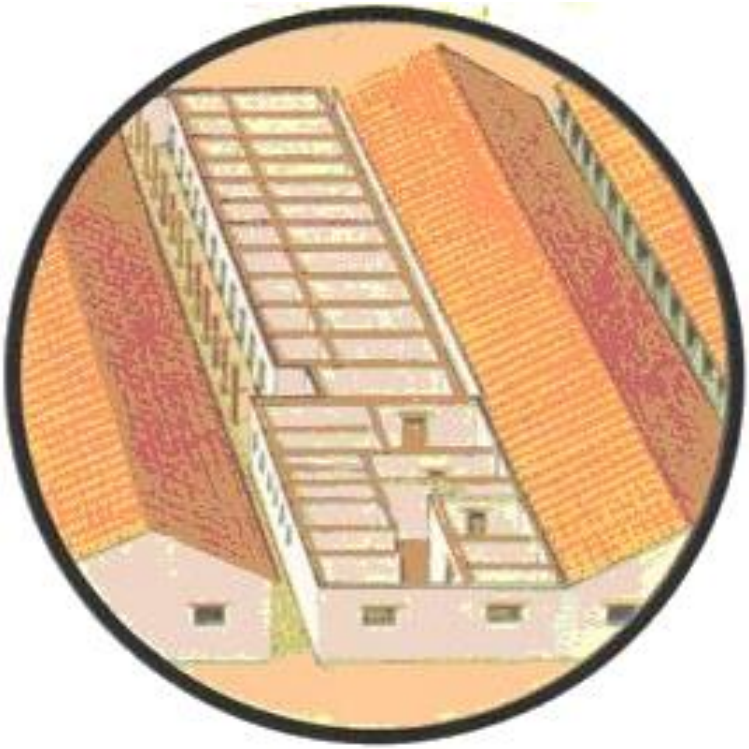

Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991:34.

Jedna nastamba bila je predviđena za cijelu centuriju. U stalnim taborima, izgrađenim od kamena, drva i cigli, jedna nastamba je bila predviđena za cijelu centuriju. Ogranci nastambe namijenjeni vojnicima imali su 10-11 odjeljaka, a u svakome od njih po dvije prostorije. Smješteni su bili na jednome kraju nastambe. Svaki odjeljak sastojao se od jedne sobe veličine 4,5 m^2 i predviđene za 8 vojnika, te jedne male ostave za odlaganje opreme. Na drugom kraju nastambe bile su službene prostorije centurije i štab centuriona. Nastambe su bile situirane u paru, tako da podsjećaju na stari raspored manipula. Sve nastambe su sagrađene najmanje 30 metara od zidina, izvan dometa neprijateljskih strijela i drugih projektila.

Vojni hljeb se pekao u vanjskim pećnicama, ali su sami vojnici bili odgovorni za sopstveno kuhanje i serviranje. Mogli su i kupiti jelo ili neku dodatnu hranu i u kantini. Bilo je dozvoljeno i držanje sluga, posebno za časnike. Za sanitarne potrebe tabor je imao i javne i privatne latrine. U javne latrine je uvijek kanalima provođena tekuća voda, koja je odvodila kanalizacioni otpad. Voda za piće je dolazila iz iskopanih bunara. U veće i stalne tabore je voda dolazila i preko izgrađenih akvadukta. Pretorij je imao sopstvenu latrinu, kao možda i zona gdje su bili smješteni viši oficira, dok su latrine za vojnike bili u ili blizu *intervalluma*. Javno kupatilo za vojnike, koje je uključivalo i latrine, je bilo smješteno blizu ili na *via principalis*. Ova kupatila su mogla biti istog tipa kao ona u gradskim naseljima, pa su imala i dvorane za vježbanje i masažu.

Kompletno područje koje je bilo potrebno za održavanje stalnog tabora je uključivalo i zonu izvan zidina, i zvalo se *territoria*. Ta *territoria* tabora je uključivala vodene resurse, pašnjake za konje, mazge i stoku, šumske oblasti, kamenolome, rudnike, predio za obuku i vježbalište i pridodata civilna naselja i sela. Posebno su za tabore bila bitna civilna naselja koja su izrastala uz njih ili u njihovoj blizini. Ta naselja su nosila naziv kanabe/*canabae,* i u njih bi se smještale žene koje su vojnici imali za priležnice, te eventualno njihova djeca. Pošto su stalni tabori djelovali kao magnet za lokalnu populaciju, u kanabe bi se naseljavali i trgovci, manufakturisti i zanatlije, gostioničari i svi oni koji su mislili ili nadali se profitirati od prisustva vojske. Uskoro su broj ovih civila naseljenih u kanabe značajno povećavao. Kanabe nisu imale poseban pravno – administrativni status, nego su i one padale pod upravu i jurisdikciju odgovarajućeg vojnog zapovjedništva u taboru. Tek kasnije kada bi se na osnovi dugotrajnijeg postojanja tabora i kanabe, formirale jedinice municipalne organizacije, dobijala bi se zasebna, autonomna civilna uprava i administracija. Zanimljivo je da urbano i upravno jezgro na ovaj način nastalih jedinica municipalne organizacije nisu morale da budu smještene na području gdje se pružao tabor sa kanabe. Ona su mogla biti u blizini, ali ipak nešto udaljenija. I poljoprivredna sela (*vici*) i gazdinstva su nicala vezano za tabor, jer im je ono, zajedno sa kanabe postajalo vrlo bitno tržište za njihove proizvode i robu. Nekada je i sama vojska stimulirala osnivanje ovih poljoprivrednih sela i gazdinstava, kako bi imala stalan priliv hrane. Tako su stalni tabori, posebno u zaostalijim europskim zemljama, imali neprocjenjivo značenje za njihov privredni razvoj. Središnji tabor je mogao da ima i izdvojene manje utvrđene pozicije, kao što su osmatračnice (*speculae*), kastele, predstraže, postaje... itd... koje su bile zadužene i za osiguravanje logističke i komunikacijske podrške glavnom taboru. Iz toga je jasno da stalni tabori predstavljaju u pravom smislu značajne naseobinske komplekse i da zahvataju pod svojom odgovornošću prilično veliku teritoriju. Teritorija stalnih tabora na rijekama ili jezerima je uključivala i fortifikacije i objekte prilagođene i ovoj svrhi, sa dokovima i nadstrešnicama za brodove. Kada nisu bili korišteni, brodovi su smještani pod nadstrešnice radi zaštite i održavanja. Pored marinaca, za ove brodske instalacije su brinuli i *optiones*. Pošto je središnja zona tabora najčešće bila smještane na najboljoj poziciji na nekom

brežuljku ili padini blizu rijeke, luke i riječne baze su se uglavnom nalazile van zidina, ali su marinci i opslužujuće osoblje (koje nije moralo biti smatrano vojnicima) stanovali unutar ograđenog tabora. Tabori su se polako pretvarali u rasadnike razvijene mediteranske kulture, pa su se tako u njima ili u naselju neposredno naslonjenom na njega gradile banje u rimskom stilu, dvorane za vježbanje i masažu, amfiteatri, tržnice, skladišta, velike kuhinje, pa i škole. Civilima iz kanabe i okolnih sela je u slučaju vojnog pohoda bilo zabranjeno da slijede vojsku. Izuzetak su bile sluge ili neposredni robovi oficira i zapovjednika.

Rekonstrukcija osmatračnice na retijskom limesu, blizu Rainau-Buch, Baden-Württemberg u Njemačkoj.

Rekonstruirana zapadna kapija rimskog tabora u South Sheilds, blizu Newcastle upon Tyne u Engleskoj.

Dan u taboru je započinjao sa prvim satom dana, i to zvukom trube. Vojnici bi ustajali i okupljali bi se u zoni jedinice za doručak. Centurioni bi ustajali još prije običnih vojnika i od njih je bilo zahtijevano da se sa konjanicima okupe na *principia*, dok su vojni tribuni već bili u pretoriju gdje bi se održao štabni brifing. Vojni tribuni bi dobili dnevne naredbe i lozinke, koje bi oni onda prenijeli centurionima koji bi se vratili u zone jedinice gdje bi ih prenijeli vojnicima koji su doručkovali. Odgovornosti i dužnosti vojnika su bile raspoređivane metodama koje su smatrane fer i demokratskim, kao što su kocka, rotacija i sporazumijevanje. Pojedine dužnosti su pripadale samo pojedinim rodovima vojske, a neki tipovi vojnika su bili po automatizmu isključivani iz obavljanja određenih dužnosti i poslova. Najčešće dužnosti su bile stražarenje, koje se po danu nazivalo *excubiae*, a po noći *vigilae*. Vrijeme dužnosti je bilo podijeljeno u osam *vigilia*, pa je stražarska dužnost iznosila tri rimska sata. To je praktično značilo da je u toku ljeta dnevna stražarska služba

bila duža od zimske, dok je noćna bila kraća u ljeto, ali duža u zimu. Za javno signaliziranje protoka vremena korišteni su muzički instrumenti: *buccina, cornu* i truba. Komande su se inače izdavale preko muzičke službe, pa su vojni muzičari (*aenatores*) bili bitan segment zapovjednog ustrojstva.

Vojnici su imali i obaveze održavanja i čišćenja tabora. Za vojnike su glavni dio uobičajenih vojnih obaveza, pored stražarenja, patroliranja i održavanja tabora, bili i obuka i kontinuirani trening. Nevezano za obuku i trening, svaki vojnik je imao i svoj regularni posao u taboru, u širokom rasponu od službeničkih preko stražarskih i manualnih do zanatlijskih dužnosti. Službena vojna politika je bila da je što je moguće veći broj vojnika umješan u što je moguće više zanimanja i poslova, kako bi se mogli međusobno nadopunjavati. Ipak su neki poslovi morali biti prepuštani i osobama sa užom specijalnosti (*optiones*), koje bi se samo time bavili. Pojedini vojnici su ipak bili sposobniji u nekim zanimanjima u odnosu na druge. Tabor se morao kontinuirano snabdjevati (sa najrazličitijim resursima i potrebama) uključujući i priličnu cirkulaciju novca, pa je zato u njemu bila razvijena i administrativno – logističko – financijska služba. O ovim poslovima je brinuo kvestorij. Vrijedna svjedočanstva o snabdjevanju utaborene vojske i vrlo izraženoj trgovačkoj, proizvodnoj i drugom poslovnoj interakciji sa okolnim civilnim stanovništvom pružaju pronađene tablice iz Vindolande. Stalniji tabori nisu bili samo veliki potrošači, jer su mogli sa svojom zanatskom i manufakturnom proizvodnjom i zarađivati. Posebno je vojska proizvodila cigle i crijepove. August je dao ustanoviti i stalnu vojnomedicinsku službu, a njeni pripadnici *medici ordinarii* su morali bili kvalificirani ljekari. Njima je bilo dozvoljeno da sa sobom vode i imaju studente medicine, one koji prakticiraju vidarstvo, i da imaju osoblja koliko žele. Tako je vojnomedicinska služba postala i neka vrsta medicinskih škola.

Iako je vojnih tabora bilo širom rimskog svijeta, ipak je na pojedinim područijima njihova koncentracija bila veća. Posebno ih je bilo dosta u zoni Hadrijanovog zida i Britanije, zatim duž Rajne, dunavske granice, u Dakiji, istočnoj granici, te na drugim strateški esencijalnim tačkama, kao što su Egipat, rudarske oblasti, saobraćajna čvorišta, te u regijama sa problematičnom lojalnošću kao što su sjeverna Španija, Dalmacija, Judeja. Najmanje stalnih tabora je bilo u lojalnim i mirnim zemljama i provincijama, kao što su Italija, galske provincije, prokonzularne Afrika i Azije, grčke provincije...

Regija, zemlja, provincija	**Tabori**
Sjevernoafričke provincije	*Ammaedara, Lambaesis, Thamugas, Theveste.*
Egipat	*Alexandria, Babylon, Coptos, Nicopolis.*

Judeja	*Aelia Capitolina, Raphana*, Masada.
Sirija	*Apamea, Bostra, Dura, Emesa*.
Mesopotamija	*Nisibis, Singara, Ziata.*
Osrhoene	*Circesium.*
Komagena	*Samosata, Zeugma.*
Jermenija	*Satala.*
Kapadokija	*Melitene.*
Britanija	*Alauna, Arbeia, Banna, Bremenium, Burrium, Camulodunum, Deva Victrix, Eburacum, Epiacum, Glevum, Isca Dumnoniorum, Isca Augusta, Condercum, Concangis, Corinium, Galava, Glannoventa, Leucarum, Lindum, Mamucium, Manduessedum, Mediobogdum, Olicana, Pinnata Castra, Portus Adurni, Segedunum, Trimontium, Vindolanda, Viroconium, Voreda.* Tabori nepoznatog imena u Bar Hill, Bearsden, Binchester, Lunt Fort, Normandykes, Raedykes.
Mezija	*Arrubium, Altinum, Argamum, Beroe, Capidava, Carsium, Cius, Dinogetia, Ibida, Halmyris, Oescus, Novae, Noviodunum, Ratiaria, Sacidava, Salsovia, Scupi, Singidunum, Troesmis, Ulmetum, Viminacium.* Tabori nepoznatog imena u Basarabi-Murfatlar, Tirighina-Bărboși, Cernavodă.
Dakija	*Acidava, Ad Mutrium, Ad Pannonios, Agnaviae, Aizis, Altenum, Augustia, Apulum, Arcidava, Arcobadara, Arutela, Bacaucis, Berzovia, Buridava, Caput Bubali, Caput Stenarum, Castra Traiana, Castra Martis, Castra Nova, Certinae, Cumidava, Dierna, Drobeta, Jidava, Largina, Megessalla, Micia, Noviodunum, Optatiana, Pelendava, Pons Aluti, Pons Vetus, Porolissum, Potaissa, Praetoria Augusta, Praetorium* (Copăceni), *Praetorium* (Mehadia), *Resculum, Romula, Rupes, Rusidava, Samum, Sucidava, Tibiscum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa.* Tabori nepoznatog imena u Albești, Apoldul de Jos, Bădeni, Boroșneu Mare,

	Brusturi, Brâncoveneşti, Bucium, Buciumi, Bulci, Bumbeşti-Jiu, Băneasa, Băniţa, Chitid, Cigmău, Cincşor, Cioroiu Nou, Colţeşti, Constantin Daicoviciu, Cornuţel, Cristeşti, Crâmpoia, Călugăreni, Desa, Drajna de Sus, Duleu, Federi, Feldioara, Fizeşti, Fâlfani, Gherla, Gilău, Gresia, Gurghiu, Hinova, Hoghiz, Hunedoara, Ighiu, Ilişua, Islaz, Izbăşeşti, Izvoarele, Castra of Jac, Livezile, Luncani, Moldova Nouă, Negreni, Ocna Sibiului, Olteni, Odorheiu_Secuiesc, Orheiu Bistriţei, Pietroasele, Pietroşani, Ploieşti, Plosca, Poiana, Pojejena, Purcăreni, Putineiu, Puţinei, Roşiorii de Vede, Râu Bărbat, Răcarii de Jos, Războieni-Cetate, Reci, Salcia, Sebeş, Sfârleanca, Sighişoara, Slăveni, Stremţ, Surducu Mare, Sânpaul (Harghita), Sânpaul (Mureş), Săpata de Jos, Sărăţeni, Sfârleanca, Tihău, Titeşti, Târnăveni, Târsa, Urlueni, Voineşti, Voislova, Şinca Veche.
Panonija	*Aquincum, Brigetio, Mursa, Poetovio, Sirmium*.
Dalmacija	*Delminium, Burnum, Ragusia* ili *Laus, Tilurium*. Tabori nepoznatog imena u Makljenovcu.
Norik	*Emona, Augusta Raurica, Brigantium, Carnuntum, Castra Maiense, Vindobona, Vindonissa*. Tabori nepoznatog imena u Zwentendorf.
Retija	Tabori nepoznatog imena u Oberstimm.
Italija	*Castra Albana, Castra Taurinorum, Cremona, Placentia.*
Galske provincije	*Argentoratum, Castra Constantia, Lugdunum*. Tabori nepoznatog imena u Oudenburg.
Germanske provincije	*Abusina, Augusta Vindelicorum, Batavis, Bonna, Colonia Agrippinae, Castra Regina, Flevum, Moguntiacum, Novaesium, Noviomagus, Vetera.* Tabori nepoznatog imena u Saalburg.
Hispanske provincije	*Asturica Augusta, Castra Servilia, Legio, Lucus Augusti, Tarraco.*
Korzika	*Aleria, Aurelianus.*

Navedeni tabori predstavljaju samo dio do danas poznatih utvrđenih pozicija oružanih snaga Rimske države.

Ostaci vojnog tabora *castra Potaissa*, Turda u današnjoj Rumuniji.

Sanitacijski kanal u *castra Potaissa.*

Rekonstrukcija vojnog tabora *Viminacium* na Dunavu.

Opsadne fortifikacije

Direktno vezano za tabore, Rimljani su bili i majstori u podizanju opsadnih fortifikacija. I ovo je bio posao vojne inženjerije. Opsada se provodila na više načina. Blokada bi podrazumijevala podizanje dvostruke utvrde: odbrambene linije (*contra-vallo*) kojom su onemogućavali izlaz opkoljenima i opkopa (*circum-vallo*) kojim su nadzirali kretanje protivničkih snaga izvan opsade. Protivničke zidine ili palisade su se mogle rušiti i pijucima, te prokopavanjem hodnika. Tako su građeni podzemni hodnici poduprti gredama i stupovima premazanim katranom ili lojem. Kada bi se stiglo do neprijateljskih zidina, bila bi potpaljena drvena građa. Hodnik bi se urušio, a sa njime i zidine tako oštećenih temelja. Kroz nastale otvore bi onda prodirali pješadinci. Gradio bi se *agger*, građevina koja se u blagom nagibu uzdizala sve do neprijatelja. Građena je od debala, granja i zemlje. Privremene ograde od kolja su štitile građevinu od neprijateljskog oružja. *Agger* je rastao približavajući se cilju polako i neumoljivo. Preko njega bi se dovlačile ratne sprave i ratni tornjevi sve do bedema. Onda bi se spuštali mostovi i vojnici bi navalili na opkoljene.

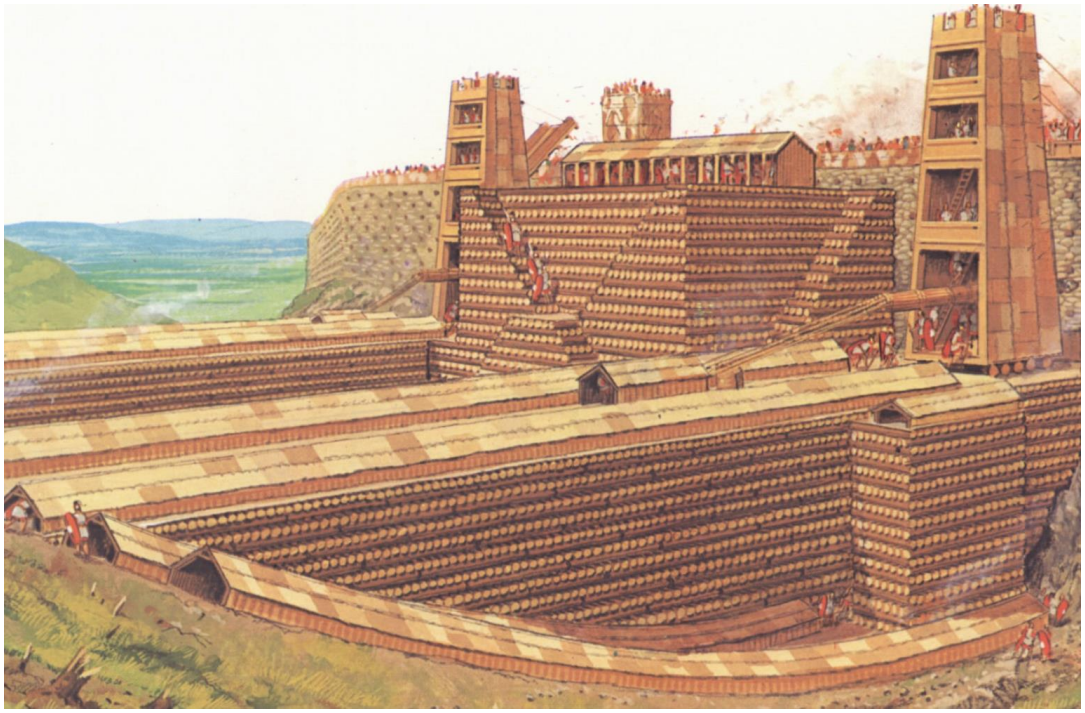

Ilustracija koja prikazuje agger koji je dao izgraditi Cezar prilikom opsade galskog grada Avarika. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991: 27.

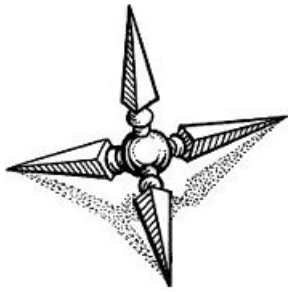

Tribulus

Vojnici bi u opsadama ili u svrhu odbrane sopstvenih tabora i pozicija koristili i raznovrstan spektar klopki i zamki, od uobičajenih u zemlju iskopanih i sakrivenih rupa sa postavljenim naoštrenim kolcima do željeznih šiljaka koji bi se dopola zakopavali u zemlju. Najpoznatije takvo oružje je bilo tribulus, koje se sastojalo od četiri oštra eksera. Korišteno je protiv nadiranja konjice, bojnih kola, slonova, pješadije, a posebno je bilo učinkovito protiv napada jedinica na kamilama.

Borbene mašine

Rimske borbene mašine su većim dijelom adaptirane mašine i tehnike koje razvijene još u klasičnom grčkom razdoblju i u helenističko doba. Rimljani su poboljšali dejstvo i borbeni rezultat ovih mašina dobro ih uklapajući ih svoj agresivni stil. Julije Cezar je uspješno integrirao borbene mašine u okvire vojnog sustava, poretka i borbene linije kako bi se što je u moguće većoj mjeri poboljšala njihova učinkovitost na bojnom polju.

Tri su cilja ovih mašina bila da uzrokuju oštećenja na neprijateljskoj odbrani, poveća protivničke žrtve i djeluje na moral suparničke strane. Istovremeno je djelovanje mašina trebalo da zaštiti sopstvene trupe, posebno one jedinice koje su napadale protivničke pozicije ili gradile opsadne fortifikacije. Borbene mašine (*tormenta*) su izbacivale koplja i sulice, strijele, kamenje, stijenje, pa i grede. Zahvaljujući zakonima fizike koje su inženjeri i vojnici zaduženi za ove mašine praktično primjenjivali, ovi projektili su prelazili značajne udaljenosti i imali su veliku probojnu i udarnu snagu. Ponekad su projektili bili i zapaljivi, kako bi šteta za živu silu i infrastrukturu protivnika bila veća. Kao i svake mašine i one su se morale kontinuirano održavati, kako bi se zadržala njihova efikasnost.

Ove borbene mašine nisu samo korištene za napade na utvrđene pozicije, nego i u odbrani tih pozicija. Prilikom napada ilirskih ustanika na Salonu 6. god. n. e., jedan projektil ispaljen sa rimskih odbrambenih pozicija je ranio glavnog ustaničkog vojvodu Batona Dezitijatskog. I ratni brodovi su mogli biti snabdjeveni sa borbenim mašinama.

U armijama kasne Republike pojavljuje oznaka *praefectus fabrum,* koji je vjerojatno bio zapovjednik inženjerijskih jedinica ili možda vojni, inženjerijski savjetnik pri komandantovom štabu. Za konstrukciju mašina su bili odgovorni već spomenuti *architecti.* Mašinama su rukovali, odnosno slali projektile *libratores*. Inače se taktika zasnivala da se neprijateljske pozicije, bilo na otvorenom polju ili u utvrdama i gradovima, prvo zaspu projektilima i strijelama, kako bi se oslabile protivničke linije. „Kiša" projektila je pružila i podršku napredovanju trupa prema protivničkim pozicijama.

Najpoznatije borbene mašine i tehnike su bile:

1. Balista (*Ballista* od grčki βαλλίστρα, odnosno od βάλλω = baciti) je bilo antičko artiljerijsko oruđe, koje je, koristeći mehanizam dvije poluge s uvrtanjem, ispaljivalo projektile u obliku teških kopalja ili kamenja. Svaka centurija je u I. st. n. e. imala jednu balistu. Po Vegeciju, za upotrebu u balisti je najbolje bilo riječno kamenje koje je bilo zaobljeno. Domet baliste je iznosio cc 300 – 350 m. Od Cezarovog doba vršena su stalna poboljšanja i modificiranja balista. To je uključivalo i zamjenu drvenih dijelova sa metalnim, te kreiranje manjih i lakših mašina. Razvijene su i pojedine verzije ovog oružja kao što su *Cheiroballistra* ili *Manuballista* (u potpunosti izrađena od metala, a bila je i manja; dizajnirao Hero iz Aleksandrije cc 100. god. n. e.), *Carroballista* (neka vrsta pokretne artiljerije, balista na kolima), možda i *Polybolos* („repetirajuća balista"). Vojnici specijalizirani za rukovanje artiljerijom nazivani su *ballistarii*.

Balista

Prikaz korištenja *carroballista* za vrijeme dačkih ratova. Reljef sa Trajanovog stupa.

2. *Onager* („divlji magarac") je bio tip katapulta koji koristi torzijsku silu (uvijanje tijela zbog djelovanja momenta). Oružje je bilo namijenjeno primarno za nanošenje štete na neprijateljskim fortifikacijama, tako što bi na njih izbacivalo veliko kamenje ili stijenje.

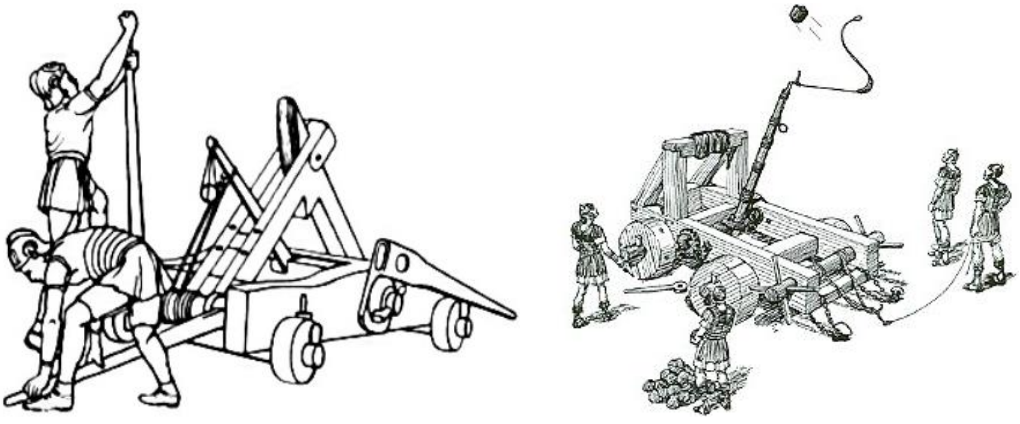

Onager

3. *Scorpio* / Škorpion bilo izuzetno precizno oružje velike probojne moći i dometa. To je ustvari bio modificiran i uvećani samostrijel, namijenjeno neprijateljskoj živoj sili. Projektili su bili samo strijele ili koplja. Svaka centurija je imala jednog „škorpiona", pa je legija mogla imati do 60 škorpiona u upotrebi. To bi legiji u punom, standarnom sastavu i brojnosti davalo snagu od oko 240 projektila u minuti koji bi se slali na neprijatelja. U borbi na distanci, pri izbacivanju projektila u pravoj liniji, „škorpion" je mogao ubiti bilo kojeg neprijatelja na daljini od oko 100 m. Kod paraboličnog izbacivanja domet je iznosio oko 400 m. sa većom brzinom paljbe (oko 3-4 projektila u minuti), ali sa znatno umanjenom preciznošću.

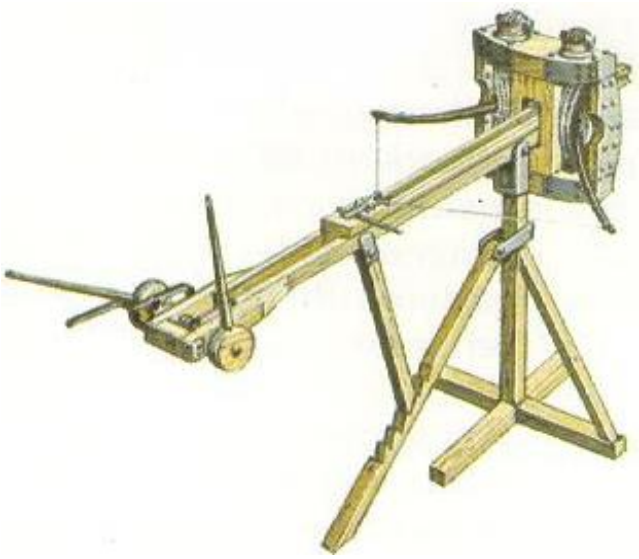

Scorpio

4. *Testudines* su bile mašine na točkovima koje su imale krovnu zaštitu, najčešće ovalnog tipa. One su imale drvenu konstrukciju i bile su zaštićene šibljem na stranama. Vojnici su se nalazili unutra i mogli su zaštićenije dolaziti do neprijateljskih fortifikacija i linija. Riječ je o nekoj vrsti rimskih „transportnih bornih kola". *Musculus* je bio sličan, ali manji.

5. *Vineae* su bile prepreke isprepletene od pruča koje su vojnici nosili iznad svojih glava. One su mogle imati i dvostruki krov, pa je prvi krov bio izrađen od dasaka, a drugi iznad je bio prepleteno pruće. Trijemovi prekriveni svježim kožama nisu bili lako zapaljivi. Kada bi se spojilo nekoliko *vineae* dobivao bi se hodnik koji je vodio do grada koji su opsjedali.

6. *Plutei* su bili neka vrsta kola sa vrstom približavanja protivničkim zidinama. One su imale tri točka kako bi se omogućila svestranija pokretljivost u različitim pravcima.

7. Za proboj u opsadnim fortifikacijama (uglavnom vrata, a rijetko i slabijih zidina) služio je „udarni ovan" (*Aries*). Sastoji se od jednog brvna (sa željeznim vrhom, koji je mogao biti izrađen u obliku ovnujske glave) koji može biti na točkovima (a ne mora) i daskama, prućem, kožama pa i algama (koje su se slagale između dva sloja svježih koža), pločama od kovanog metala postavljenim iznad radi zaštite od strijela, kamenja, vrelog ulja. Konstrukcije udarnog ovna su mogle biti i vrlo složenog tipa, kao prave pokretne mašine. Nekada udarni ovan nije morao ni da bude u posebnoj konstrukciji, nego bi to bilo jednostavno brvno. Potrebno je više snažnih ljudi za primjenu. Ti bi se ljudi zaletili i brvnom razvaljivali vrata.

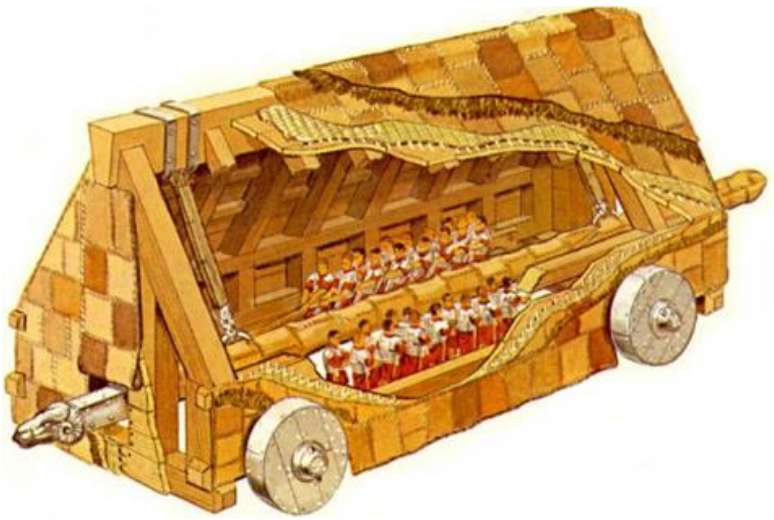

Pokretni udarni ovan, prema Vitruviju.

8. Kako bi se zauzele protivničke fortifikacije i zidine, građene su i pokretne opsadne kule (*Turres mobiles*) koje su bile veoma složeni građevinski objekt koji se mogao sastojati i od artiljerijskih mašina, mostova za prebacivanje trupa i „udarnih ovnova". Izloženi dijelovi pokretnih opsadnih kula su bili zaštićavani kožama ili metalnim, kovanim pločama. Kule (najmanje visine od 30 m.) bi se nalazile na točkovima, a vojnici bi ih gurali. Svaka tri metra bio bi ugrađen po jedan sprat, koji bi međusobno bili povezani stepeništem. U kulama bi se nalazili vojnici koji bi se prebacivali mostovima na neprijateljske položaje, ili bi strijelama i drugim projektilima „čistili" te položaje.

Ilustracija koja prikazuje opsadnu kulu. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991: 58.

Ilustracija koja prikazuje opsadnu kulu.

9. Kako bi se omogućilo zauzimanje protivničkih fortifikacija (posebno zidina) građeni su i vještački nasipi. Najbolji primjer tih nasipa je izgrađen za vrijeme opsade Masade.

10. Kako bi se provalilo u unutrašnjost opsjednutog prostora, išlo se na i na potkopavanje zidina ili na građenje kanala kojim bi trupe provalile u protivničko područje. Ako se išlo na potkopavanje zidina, onda su na kraju posla, mineri rušili zidine tako što bi potpalili noseće drvene stubove sa smolom, sumporom ili nekim drugim zapaljivim materijalom. Rimska vojna inženjerija je svoje puno umijeće pokazala za vrijeme opsade Alesije (kada je stvorena dvostruka borbena linija u vidu prstena), Jerusalima i Masade.

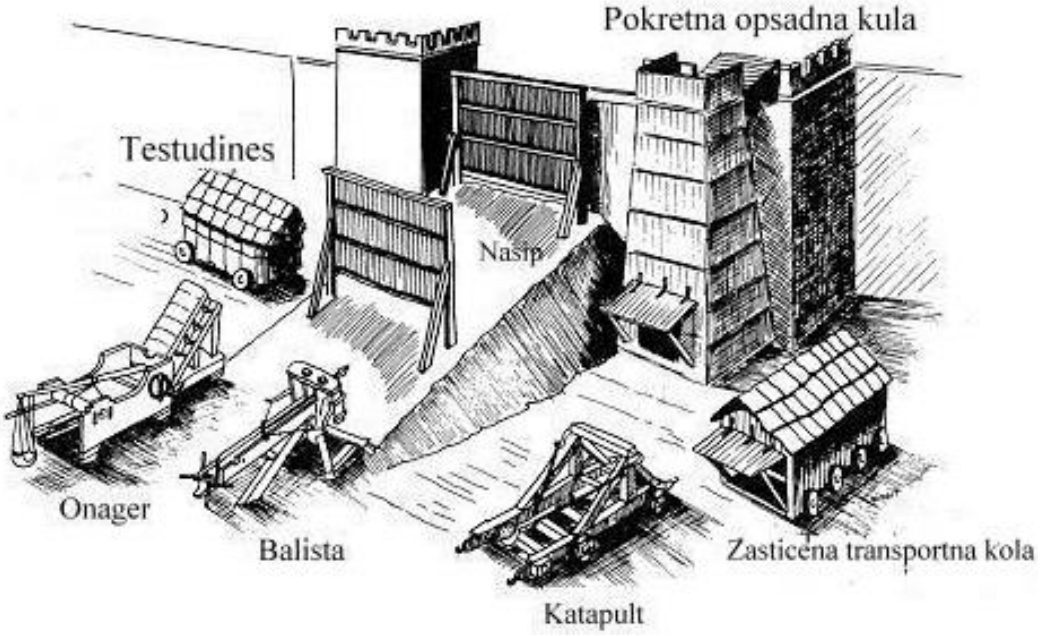

Testudo / kornjača je bio prepoznatljivi oblik približavanja rimskih legionara protivničkim pozicijama. U ilustriranoj formi kornjače / *testudo* se nalazilo 27 vojnika. Svaki je red drugačije boje. Ilustracija preuzeta iz Connolly, 1991: 58.

Vizuelna umjetnost

Vizuelna umjetnost rimskog svijeta se najviše ogleda preko mozaika, skulptura, portreta, reljefa i freski.

Mozaik

Mozaik je umjetnost kreiranja slika slaganjem raznobojnih, manje ili više pravilnih kockica od malih komadića stakla, kamenčića, glazirane keramike. Kockice se utiskavaju u svježu žbuku, cement, masu na bazi disperzije umjetne smole, razna ljepila, poliesterske smole (od koje se mogu praviti i kockice) i slično. Mozaikom se oslikavaju zidne, podne ili svodne površine. Podni mozaici su uglavnom od kamenčića, a zidni mogu biti i od drugih materijala. Postojalo je više načina izvedbe mozaika kao što su *opus tesselatum, opus vermiculatum, opus sectile, opus regulatum, opus regulatum*...itd...

Tehnika mozaika je izvorno porijeklom iz Mesopotamije, odakle se polako širila iranskim područjem i istočnim Mediteranom. Tako su prihvaćeni i u rimskom svijetu od posljednjeg republikanskog stoljeća, gdje su postali jedno od bitnijih sredstava izražajne umjetnosti. Tako su se raširili i postali su obilježja skoro svakog domusa i vile od Hadrijanovog zida do Dura Europosa. I u sarajevskom naselju Ilidža su pronađeni brojni i lijepi mozaici. Iz perioda rane upotrebe mozaika vrijedi istaći čuveni mozaik iz Pompeja koji prikazuje Aleksandra Makedonskog u suočavanju sa ahemenidskim „šahom nad šahovima", Darijem III., u bitci kod Isse 333. god. p. n. e.

Mozaik sa slikom bitke kod Isse je pronađen u „Kući Fauna". Original se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju, a kopija u „Kući Fauna" u Pompejima.

Prikazi na mozaicima su mogli biti najrazličitiji, od mitoloških priča do nekih pejsažnih slika, portreta, historijskih opisa, svakodnevnog života, lova, hrane, gladijatorskih borbi... itd... Mozaici su vrijedno historijsko-arheološko svjedočanstvo koje iz prve ruke daje slikovit prikaz mnogih stvari koje konvencionalne historijsko – arheološke metode nisu uspijevale da otkriju. Čuveni Zliten mozaik iz Libije daje mnoge scene gladijatorskih borbi, lova i svakodnevnog života.

Značajna kolekcija mozaika iz rimskog doba se danas nalazi u Bardo muzeju u gradu Tunisu. Najčuveniji mozaik iz Bardo muzeja je onaj na kome se nalazi slika pjesnika Vergilija.

Vergilije sjedi u sredini, i drži volumen na kojem je ispisan ep Enejida. Sa strana stoje Klio (muza historija) i Melpomena (muza dramske targedije). Mozaik je otkriven u Hadrumetum u Sousse u Tunisu. Datacija III. st. n. e. Danas sa nalazi u Bardo muzeju.

U muzeju u Trieru se nalazi i isto često prikazivani mozaik devet muza. Mozaici u Villa Romana del Casale (blizu Piazza Armerina na Siciliji) su najveća kolekcija kasnoantičkih mozaika na svijet *in situ*.

Mozaik «Mali lov», u kojem se prikazuju slike lova na divljač, iz Villa Romana del Casale.

Kasnohelenistički „palestrina mozaik" koji prikazuje rijeku pejsaže doline rijeke Nila od Etiopije do Mediterana. Ovaj mozaik sa mnoštvom detalja jasno ukazuje na rimsko - italsku fascinaciju sa egipatskom egzotikom.

U turskom gradu Gaziantep je 9. IX. 2011. god. zvanično otvoren najveći muzej mozaika („Zeugma muzej mozaika") na svijetu. Mozaici su imali i značenje i ranokršćanskoj i vizantijskoj umjetnosti.

Skulpture

Rimska umjetnost skulpture je uglavnom uvezana u zajednički kontekst sa grčkom skulpturom. Mnogi primjeri čuvenih grčkih skulptura nisu sačuvani u svome originalnom obliku, nego preko kopija izrađenih u helenističkom ili rimskom svijetu. Navedena činjenica o kopiranju se uvijek mora imati u vidu prilikom izučavanja grčke skulpture, jer su neke impresije koje su se pripisivale umjetnosti grčke skulpure, mogla bile ustvari izrazi

rimskog izražaja. Sami primjeri skulpture (u cjelosti, djelimično, oštećeno, fragmentarno) rimskog svijeta su sačuvani i enormno velikom broju. I literarna vrela daju određene podatke o rimskoj skulpturi, pa tako Plinije Stariji u XXXIV. knjizi *Naturalis historia* opisuje statue.

Skulptura starog čovjeka. Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju u Rimu.

Rimska mramorna kopija originalne helenističke skulpture pod nazivom „Tri Kharite/Gracije". Nađena u Villa Cornovaglia u Rimu. Datacija originala II. st. p. n. e., datacija rimske kopije II. st. n. e. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Još od III. st. p. n. e. u Rim su se doseljavali skulptori iz grčkog svijeta. Zato je i razumljivo da je poglavito adaptiran grčko – helenistički repertoar sa dodavanjem nekim specifičnim rimsko – italskim značajkama, koje su se više izražavale u ekspresiji ideja rimsko – italskih naručilaca skulptura. Tako i skulptura rimskog svijeta pokazuje eklektičnost.

Grčko – helenistička tradicija se najbolje uočava na skulpturama sa friza na tzv. „oltaru Domicija Ahenobarba" ili „baze statue Marka Antonija" koji se datira cc 110. god. p. n. e.

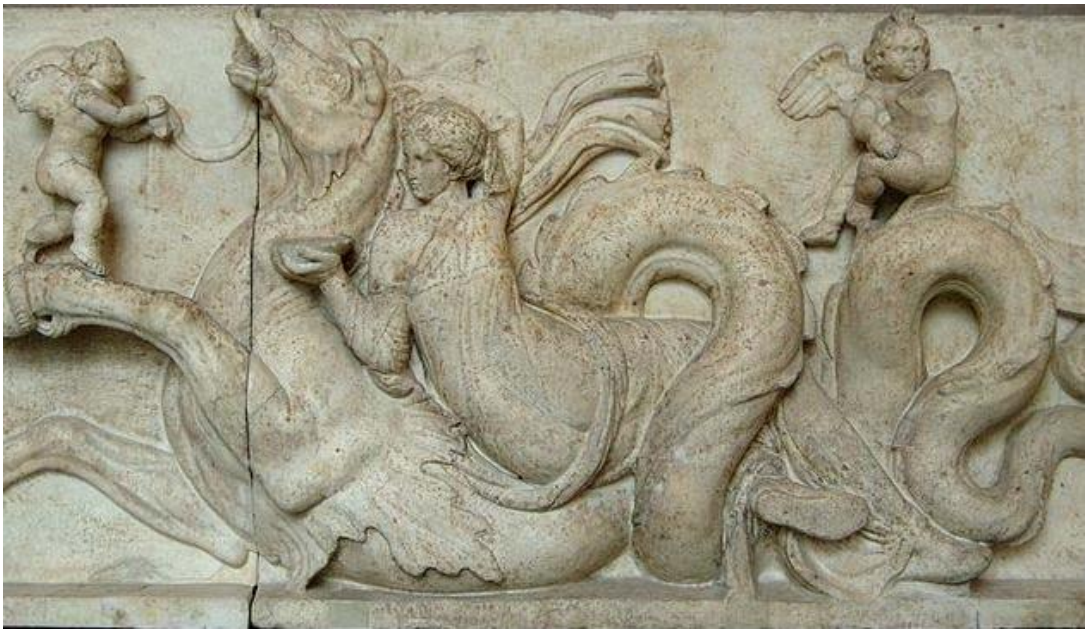

Tematika reljefa je čisto mitološka i predstavlja svadbenu procesiju sa vjenčanja Neptuna i Amfitrite. Potiče sa Marsovog polja, a danas se nalazi u Glyptothek u Minhenu.

Skulptura svećenice kako pali tamjan.

Skulptura Fortune iz Tomisa. Danas se nalazi u muzeju Konstanca u Rumuniji. Pored Fortune se nalazi i znatno manja skulptura Ponta.

Statua leteće Pobjede (*Victoria*).

Skulptura brončanog genija familije.

Jedna od najmonumentalnijih mramornih skulptura izrađena u rimsko doba je Laokontova grupa, koja prikazuje epizodu sa samog kraja Trojanskog rata u kojoj su stradali Laokont i njegova dva sina. Statuu spominje Plinije Stariji i pripisuje je trojici skulptora sa otoka Rodosa: *Agesanderu*, *Athenodorosu* i *Polydorusu*. Pretpostavlja se da je izrađena u periodu između 42. i 20. god. p.n. e. Nepoznato je da li je riječ o originalnom radu ili je to kopija neke ranije helenističke skulpture. Plinije Stariji navodi da je Laokontova grupa bila smještena u domu Tita. Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju u Rimu. Laokontova grupa je imala veliki utjecaj na italijanske renesansne skulptore, posebno Mikelanđela.

Umjetnost u svrhu religioznosti i određenih kultnih radnji igrala je veliku ulogu u izradi rimskih skulptura. Središnja odlika većine kultova u rimskom svijetu je bila statua koja je personificirala božanstvo ili božansku narav i manifestaciju. Zato se često nailazi na takve statue i statuetice različitih dimenzija, koje su mogle biti smještene i u hramovima, i u javnim prostorima, ali i u privatnim svetilištima (koji su mogli biti i u domaćinstvu, ali i u vrtovima, parkovima, poljima...itd...).

Kao materijal za izradu skulptura su se koristili mramor, obični kamen, metali (poglavito bronca) i terakota. Pored božanskih, religioznih i mitoloških predstava, skulptura je mogla imati i sekularno značenje. Pa je tako podizan veliki broj skulptura koje su prikazivale određene pojedince, posebno one istaknute i moćne. Skulpture su mogle izražavati i najrazličite predstave iz svakodnevnog života.

Fontana sa skulpturom riječnog boga kako se odmara na kauču,
u uobičajenoj pozi prilikom svečanih večeri.

Brončana skulptura plesajućeg lara. Datacija I. st. n. e.

Mramorna skulptura *Venus Genetrix* („Venere Roditeljke”). Datacija I. st. n. e.

Rimska kopija helenističke originalne skulpture Afrodite sa Erosom Dedalsasa iz Bitnije (cc 250. god. p. n. e.). Rimska kopija se datira u II. st. n. e. Danas se nalazi u muzeju Hermitage u Sankt Petersburgu, Rusija.

Brončane figure Bakha i Pana. Datacija II. st. n. e. Danas se nalaze u muzeju Louvre u Parizu.

Statua Marsa Kobana (*Mars Cobannus*). Potiče iz Galije. Datacija 125. – 175. god. n. e. Natpis na latinskom jeziku navodi posvetu duumvira Lucija Makija Eterna (*Lucius Maccius Aeternus*) bogu Kobanu koji je predstavljen kao mladić obućen u tipičnu odjeću sjevernih provincija: dugu tuniku sa rukavima, dokoljenice, ogrtač pričvršćen brošem. Na glavi nosi tada uobičajenu rimsku kacigu. Koban je bio lokalno božanstvo koje se interpretiralo kao Mars.

Rimska kopija helenističke originalne skulpture Pana / Silvana / Fauna. Helenistička skulptura pripada Heliodorovoj grupi Heliodora sa Rodosa i datira se u II. st. p. n. e. Rimska kopija se datira u II. st. n. e. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Mramorna statua poznata pod nazivom „Barberini Faun" ili „Pijani satir". Skulptura je ili original kojeg je izradio helenistički skulptor pergamske škole (kraj III. ili rano II. st. p. n. e.) ili je rimska kopija visoke kvalitete. Vjerojatno se nalazila u Hadrijanovom muzeju, pa je možda poslužila kao projektil koji su ispaljivali Belizarovi vojnici prilikom opsade Rima 537. god. n. e. Danas se nalazi u Glyptothek u Minhenu.

Mramorna skulptura Apolona sa kitharom (*Apollo Citharoedus*). Statua je bila nađena 1774. god. , zajedno sa sedam statua muza u ruševinama vile Gaja Kasija Longina (*Caius Cassius Longinus*), blizu Tivolija. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u Holu muzea, u Museo Pio-Clementino Vatikanskih muzeja.

Portreti

Svoj najorginalniji umjetnički rimski svijet je ostvario u portretima. Društveno – politički, općekulturni, moralni i vrijednosni sustav, kao i način razmišljanja rimskog svijeta su poradi svojih osobenosti sasvim razumljivo vodili ka tome da se vodila pažnja posvećuje portretnom prikazivanju. Rimsko poimanje značenja i vrijednosti građanina (onakvog kakav on jest) kao sastavnice šireg kolektiva (*res publicae*), kult predaka (izražen i kroz posmrtne maske) i odsustvo značajnijeg izražavanja borbe za „savršeno društvo" (što je posljedica dominiranja praktičnosti) na ovom umjetničkom polju nisu dopuštali eksperimentiranje ili totalni eklekticizam. Pošto je u slučaju portretisanja riječ o direktnom prikazivanju pojedinca – Rimljanina, italsko – rimsko javno mnenje je u skladu sa svojim poimanjem društvene slike i odnosa pojedinca i kolektiva zahtijevalo da to bude što realniji prikaz. Idealiziranje pojedinca (u orijentalnom, grčkom i helenističkom stilu) bi sigurno u republikansko doba (kada je i definitivno nastala forma rimskog portreta) izazvalo podozrenje javnosti, jer bi asociralo na to neko želi da se izdigne iznad svojih sugrađana (možda do i kraljevske vlasti). A to je bilo nedopustivo. Smatralo se i dobrom karakternom osobinom to da se fizičko nesavršenstvo ne pokušava zagladiti ili sakriti. I radi takvog shvatanja karaktera, ljudi su nastojali sebe predstavljati u posebno čvrstom i ravnodušnom odnosu prema taštini. Iz sličnog razloga su vjerojatna i nastajala ona mnogobrojna gentilna, kognomenska i agnomenska imena sa šaljivim, uvredljivim i osobenim značenjima.

Porijeklo nastanka realističnog rimskog portreta je i u tome što je vjerojatno evoluirao iz posmrtnih voštanih maski, koje b se uzele sa lica pokojnika i držala u kućnom svetilištu. Pored voska, za izradu maski korišteni su i brozna, mramor i terakota. Tako je kult predaka doprinio iznimnoj produkciji bisti. Rimskoj realističnoj portretnoj umjetnosti su doprinijeli i etrurske i italske skulpturalne tradicije. Tako bi se preci rimskih portreta mogli tražiti i u stiliziranim glavama etrurskih pogrebnih ćupova i urni.

Zato su rimskom portretu svojstveni neuobičajeni (čak i rigorozni) realizam, usmjerenost na i najmanje detalje, ispoljavanje individualnih (osobenih) karakteristika pojedinca, odsustvo idealizma i proporcija, i visok kvalitetan stil izrade. Za razliku od rimskog portreta, raniji grčki portreti streme ka idealizaciji, jer je grčka civilizacija bila pobornik kulta ljepote, pa je za njim dobro često bilo jednako lijepo. Sačuvani rimski portreti po pravilu se uvijek direktno odnose na neku specifičnu individuu koja je postojala. Rimska portretna umjetnosti predstavlja i jedan od najvažnijih perioda u razvitku ovog umjetničkog izraza kroz čitavu historiju. Sačuvan je izrazito veliki broj portreta, posebice u vidu bisti, ali i u vidu skulptura, na reljefima, na freskama, na mozaicima (koliko su to tehničke mogućnosti mozaika omogućavale), na novcu, na metalnom nakitu, na gemama i kamejama, dok je materijal mogao biti mramor, kamen, stijena, glina, zid, metal, bjelokost, drago kamenje, vosak...

Velikom broju portretnih skulptura je doprinosio i uvriježen običaj da Država, provincije i lokalne zajednice donose odluke o tome da se u znak određene počasti prema nekom pojedincu podigne portretna skulptura, bilo u punoj veličini ili samo u vidu poprsja. U vrijeme Republike, takve statue su podizane uglednim javnim dužnosnicima, radnicima i vojnim komandantima. U slučaju da su podizane unutar pomeriuma Grada i na javnom prostoru, za to je bila potrebna odluka Senata, i to uvijek povezano sa komemoracijom pobjeda, trijumfa i političkih dostignuća. U vrijeme principata i dominata, na javni trošak i na javnim mjestima su uglavnom podizane portretne skulpture careva i članova njihovih familija.

Ipak postoje i određene razlike u razvitku rimskog portreta. U republikansko doba, portret je više naturalistički, realističniji, prirodniji i umjereniji, u odnosu na postrepublikanska doba kada portreti princepsa, dominusa i članova njihovih familija postaju i sredstvo carske propagande. Za carska ideološka poruka se izražava u pozi, autoritetnom izrazu i odjeći. Dobar primjer pruža portretiranje Augusta, koji je doživio duboku starost. Pošto rimska portretna umjetnost i u postrepublikansko vrijeme zadržava realni prikaz anatomije portretiranog, rješenje toga da se izbjegne eventualno lošije fizičko predstavljanje Augusta u portretu je nađeno u tome da se njegov portret „zamrzne u vremenu", odnosno da se on uvijek predstavlja kao kada je bio mladić.

Tako se u vrijeme Augusta i njegovih nasljednika primjećuje stilizacija inspirirana grčkim klasičnim djelima. Realistično prikazivanje, koje je čak blisko naturalizmu, ponovo se pojavljuje u vrijeme Flavijevaca. Portret Vespazijana pokazuje osrednjeg, čak običnog čovjeka, sa otežalim, napregnutim licem, a u Titovoj predodžbi uhvaćene su neke "dječačke" crte. Ovaj realizam nastavlja se i u sljedećem razdoblju. Ali je u Hadrijanovo vrijeme rimsko kiparstvo podvrgnuto snažnoj helenizaciji. Oštre crte rimskog realizma blijede, jača moment idealizacije. To se očitovalo i u predodžbi samog Hadrijana i Antonina Pia. Osobito jasan utjecaj helenističkih uzora pokazuje se u predodžbama Hadrijanovog ljubimca Antinoja, koga je on deificirao. U tim predodžbama gotova da i nema rimskih crta; one nastavljaju tradiciju grčkih klasičnih škola.

Zanimljivo je kada se uporede portreti iz republikanskog i postrepublikanskog doba da se na ovim prvospomenutim jasno uočava na licima ozbiljnost zainteresirane odgovornosti, dok se na onim potonjim više na licima uočava određena ravnodušnost. Tako se i na portretnoj umjetnosti jasno uočava evolucija građanskog osjeća kod Rimljana od one aktivne participacije u političkom životu u vrijeme Republike do neumitnosti prepuštanja vođenju od strane princepse, kasnije dominuske vlasti.

Ipak i u strogom republikanskom realizmu mogu se naslutiti određene idejne, moralne i vrijednosne smjernice koje su oblikovale tadašnji klasični rimski svijet. Tako se u portretima građana Republike može jasno naslutiti tradicionalni rimski koncept vrline, koji se manifestira kroz tradicionalističke vrijednosti. Zato izrazi lica Rimljana, ma koliko bili

realistično predstavljeni, uvijek odaju karakteristike jasne posvećenosti pojedinca ozbiljnosti, odgovornosti, odvažnosti, kao i mudrosti, iskustva i ugleda. Tako bi i ovi portreti služili kao uzor novim generacijama da se ugledaju na svoje pretke. Izgleda da je upravo ta realističnost ozbiljnosti, odgovornosti i predanosti bila rimski ideal za portretnu umjetnost, a fizička ljepota.

Nisu samo istaknuti pojedinci i pripadnici elite ostavljali svoje portrete, to je bila veoma uobičajena praksa za praktično sve slojeve rimskog svijeta. Izgleda da su Rimljani i preko svojih portreta željeli da na neki način osiguraju bar kakvu – takvu vječnost i sjećanje na sebe. Zato je ostalo toliko mnogo portretnih predstava, i to u velikom broju slučajeva običnih ljudi.

Posebno mjesto u portretu rimskog svijeta predstavljaju „fajumski mumijski portreti" koji potiču iz Egipta. Riječ je o tipu naturalistički crtanim portreta na drvenim pločama koje bi onda bile postavljane u slojeve platna koje je obavijalo mumiju i bile su okružene trakama tkanine, kako bi se dobio efekt „prozora" kroz koji je „lice" (predstavljeno portretom) pokojnika moglo biti viđeno. Portreti su nekada bili direktno slikani na platno ili krpe koje su obavijale mumiju. Svaki portret predstavlja pokojnika (odnosno njegovo lice, i eventualno poprsje), koji je sahranjen mumificiranjem. Iako su pokojnici sahranjivani na tradicionalni egipatski način, slikarski i umjetnički stil kao i same predstave pokojnika odaju primarno grčko – helenistički i rimski utjecaj. Ovaj tip portreta je pronalažen širom Egipta, ali najčešće u bazenu Fajuma (odakle i potiče skupno ime) i to posebno na lokalitetima Hawara i Antinoopolis. Radi toga naziv „fajumski portreti" više predstavljaju stilističku, nego zemljopisnu odrednicu. Njihova egzistencija započinje sa početkom inkorporiranja Egipta u rimski svijet, i odvija se do otprilike sredine III. st. n. e. „Fajumski portreti" se dijele na dvije grupe, zavisno od tehnike kojom su rađeni, i prva predstavlja enkaustično (voštano) slikanje, a drugo slikanje sa temperama.

Enkaustika je stara, zaboravljena tehnika i još uvijek se pokušava saznati način postupka. Slična je uljanoj tehnici, ali razlikuje se po tome što boje nisu sastavljane od ulja niti se miješaju lanenim uljem ili terpentinom, i ne polažu se na platnenu podlogu kistom, nego se, vezane voskom (koji proizvode pčele u košnicama), postavljaju metalnim štapićem na drvenu, mramornu ili bjelokosnu podlogu. Boje rađene ovom tehnikom su jake i otporne, i najviše njoj „fajumski portreti" imaju zahvaliti svoju dobru očuvanost.

Do danas je poznato oko 900 „fajumskih portreta", preko kojih se može proniknuti i u modne stilove koji su vladali u rimskom Egiptu u određenom periodu. Modni stilovi na „fajumskim portretima" (posebno oni koje se odnose na žene i njihove frizure) pomažu i u njihovom datiranju. Sudeći po modnim detaljima (odjeća, nakit, frizure), egipatska elita je uglavnom slijedila modne obrasce ustanovljene u prijestolnici, ali ih je i zadržavala duže, pa su možda i različiti modni stilovi i koegzistirali.

Uobičajeno je bilo da se portretne skulpture koje predstavljaju cara i njegovu najbližu familiju šalju i šire kroz čitav rimski svijet. Njihovi oblici su imali direktan utjecaj na modne procese u provincijama.

Vrijednost „fajumskih portreta" je u tome što i predstavljaju najveću sačuvanu kolekciju slikarija na pločama (odnosno na pokretnom materijalu) iz klasičnog historijskog razdoblja i što svjedoče o visokoj kvaliteti slikarstva u tome periodu. Inače je slikarska tradicija klasične civilizacije bila dosta snažna i izražena, ali je poradi propadanja materijala na kojima je bila rađena, od nje ostalo vrlo, vrlo malo. „Fajumski portreti" su sačuvani samo zahvaljujući suhoj egipatskoj klimi.

Brončana bista „Kapitolinskog Bruta", izrađena za vrijeme Srednje Republike, IV. ili III. st. p. n. e. Danas se nalazi u Hodniku trijumfa, Palazzo dei Conservatori Kapitolinskih muzeja u Rimu.

←
Mramorna statua koja prikazuje rimskog nobila koji nosi portrete (u vidu bisti) svojih predaka. Datacija cc 30. god. p. n. e. Danas se nalazi u Kapitolinskom muzeju u Rimu.

Portret Rimljanina. Datacija cc. 80. god. p. n. e. Danas se nalazi u Palazzo Torlonia u Rimu.

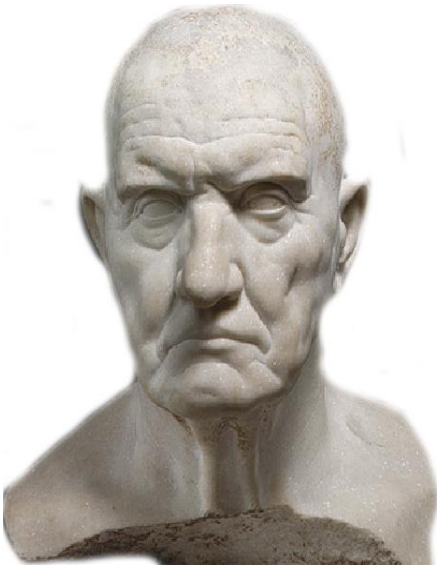

Mramorna bista ozbiljnog Rimljanina. Datacija republikansko razdoblje I. st. n. e. Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

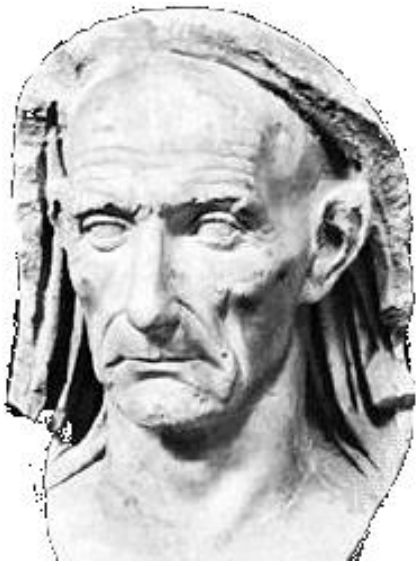

Rimski portret od mramora, koji prikazuje uglednika sa velom od toge preko glave. Datacija 75. – 65. god. p. n. e. Danas se nalazi u Kapitolinskim muzejima u Rimu.

Rimska brončana bista. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

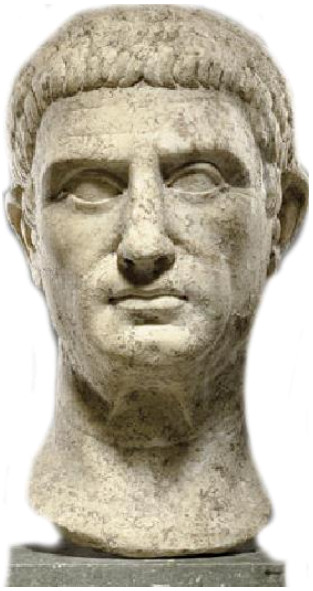

Mramorni portret muškarca iz ranog I. st. n. e.

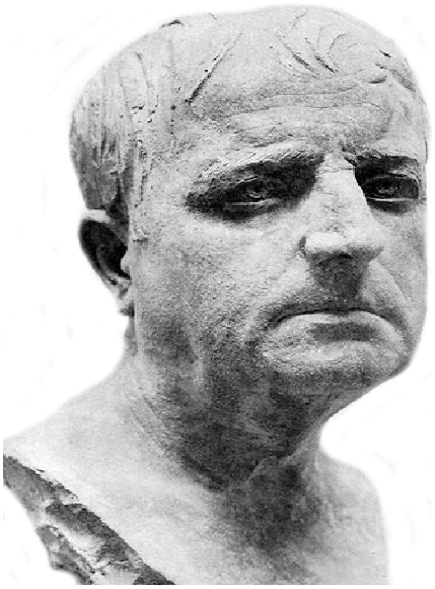

Bista od gline koja prikazuje Rimljanina. Danas se nalazi u Museum of Fine Arts u Bostonu.

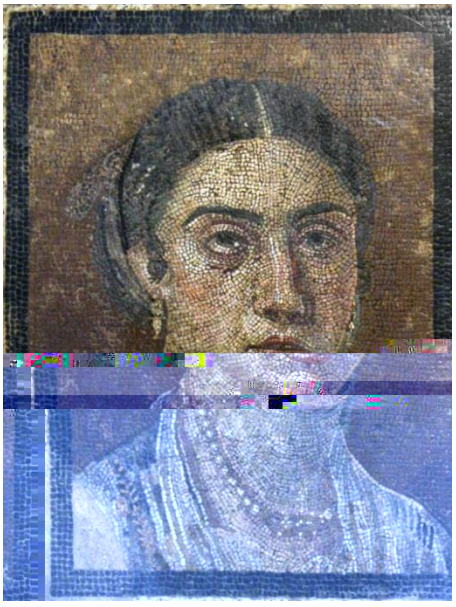

Odlično urađen mozaični portret matrone. Pronađen u Pompejima. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Portret djevojčice od mramora. Datacija 13. god. p. n. e. – 5. god. n. e. Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

Brončana bista rimskog dječaka. Datacija kasno klaudijevsko i rano neronijansko doba. Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

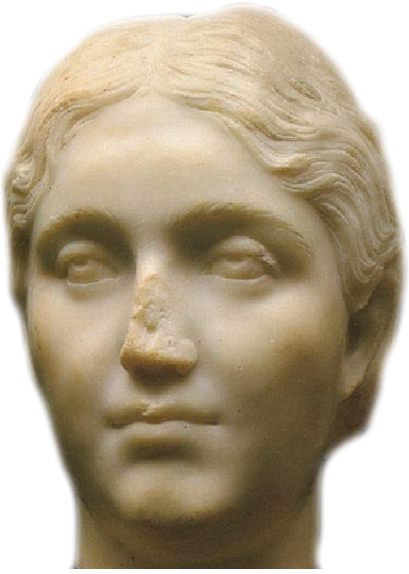

Portret od mramora koji prikazuje djevojku. Datacija rani severijanski period (cc 193. – 200. god. n. e.). Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

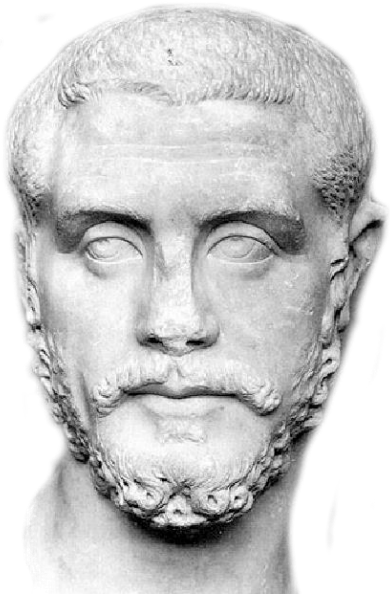

Portret Rimljanina. Datacija cc. 230. god. n. e. Danas se nalazi u Ny Carlsberg Glyptothek u Kopenhagenu, Danska.

„Fajumski" portret muškarca uklopljen u zavijenu mumiju.

Portret žene.

Portret mlade svećenice.

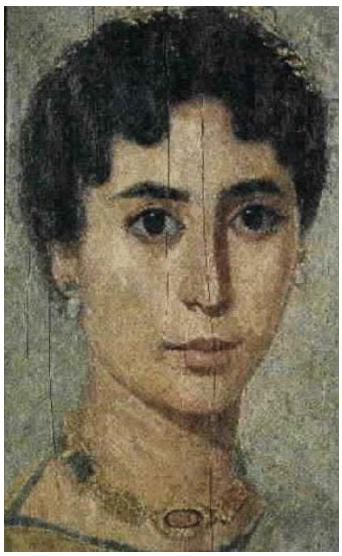

„Fajumski" portret žene, vjerojatno iz er-Rubayat, Egipat. Datacija cc. 160. - 170. god. n. e. Danas se nalazi u British Museum u London.

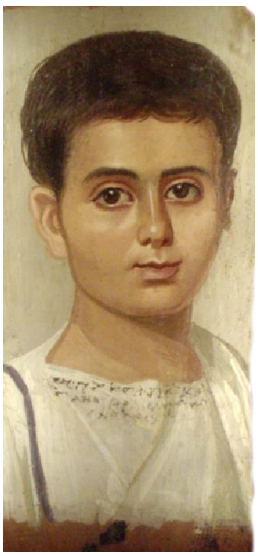

„Fajumski portret" dječaka po imenu *Eutyches*. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

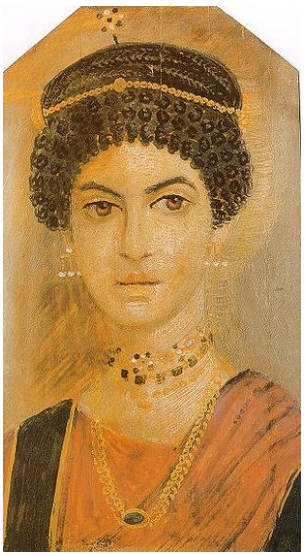

„Fajumski portret" koji prikazuje ženu sa nakitom i prilično dobro uređenom frizurom. Danas se nalazi u Royal Museum of Scotland.

Reljefi

Reljefi predstavljaju vid umjetnosti, koji je veoma čest još od vremena ranih civilizacija (Egipat, Mesopotamija, Mala Azija, Levant, Iran, grčki i helenistički svijet). Riječ je o vizuelnim prikazima koji su integralno vezani za podlogu i koji su uvijek dio šireg umjetničkog sklopa. Nekoliko različitih reljefa može činiti povezani niz scena u vidu friza. Reljefi su mogli biti izrađivani na bilo kojoj trajnijoj materiji kao što su mramor, stijena, kamen, zidovi, metal, keramika, staklo, bjelokost, drvo.

Tri su glavna tipa reljefa :

1. Visoki (duboki) reljef (italijanski: alto-relievo) je reljef kod kojega se prostor i masa međusobno "isprepliću", tj. pojedini dijelovi reljefa su toliko izbočeni od okvira reljefa prema nama da prodiru kroz prostor, dok se on pak zavlači u udubljenja nastala oblikovanjem izbočenja. On je sličan statui u punoj plastici, tako da se za pun dojam i njega treba sagledati sa više strana.

2. Niski (plitki) reljef ili bareljef (francuski: bas-relief) je za razliku od visokog ispunjen manjim izbočenjima, iako se i tu javlja igra sa svjetlom i sjenom. Zbog sjena stvorenih razlikama u visini pojedinog dijela reljefa dolazi do izgleda plastičnosti reljefa. Friz u klasičnom korintskom redu se često ukrašavao s niskim reljefima.

3. Uleknuti (ucrtani) reljef nema nikakvih izbočina, već udubljenja koja su uklesana u kamenu ploču. Udubljenja su plitka i uska, sve su plohe ravne, a odnos mase i prostora je manje zamjetniji nego kod visokog i niskog reljefa. Uleknuti reljef promatramo samo iz jednog pravca, za razliku od promatranja visokog reljefa, a primjer za njega su mnoge nadgrobne ploče i sarkofazi. Upravo zbog toga uleknuti reljef se vizualno približava svojstvima slike.

Rimski svijet je imao veoma razvijenu reljefnu umjetnost, koja nije bila rezervirana samo za elitu, nego su je za svoje potrebe koristili i skromniji slojevi stanovništva. Zavisno od umješnosti majstora i cijene koju je naručilac bio spreman prihvatiti, varirali su i reljefni dizajni. Tako je bilo i reljefa urađenih najprostijim stilom, kao i reljefa sa visokom tehničkom i umjetničkom izradom. Vrhunac monumentalnosti rimske reljefne umjetnosti su reljefi na *Ara Pacis*, na Titovom slavoluku, Trajanovom i Aurelijevom stupu, te posebno na sarkofazima. Sačuvan je enorman broj reljefnih prikaza iz rimskog svijeta. Reljefni prikazi nude čitav spektar prikaza, od onih koji reprezentiraju scene iz grčke ili rimske mitologije i misterijskih orijentalnih religija, preko reminisencija na vojničke pobjede do prizora iz svakodnevnog života, zanimanja (profesija) i portreta. Reljefi predstavljaju veoma vrijedan izvor za rekonstruiranje načina života u rimskom svijetu, pa se tako otkrivaju mnogi povijesni elementi koje ne detektiraju literarna i epigrafska građa. Posebno su interesantni nalazi izgubljene tehnologije.

Nadgrobni spomenik sa reljefnim prikazom supružnika Lucija Caltilija Stefana (*Lucius Caltilius Stephanus*) i Kaltilije Moskis (*Caltilia Moschis*). Potiče iz Ostije. Datacija cc. 100. – 125. god. n. e. Danas se nalaze u Getty Museum u Los Anđelesu.

Mramorni nadgrobni spomenik sa reljefnim prikazom majke Petronije Hedone (*Petronia Hedone*) i njenog sina Lucija Petronija Filemona (*Lucius Petronius Philemon*). Datacija cc 110. – 120. god. n. e. Danas se nalazi u Museum of Fine Arts u Bostonu.

Sarkofag sa reljefnim prikazom bitke. Datacija cc 190. god. n. e. Danas se nalazi u Dallas Museum of Art, USA.

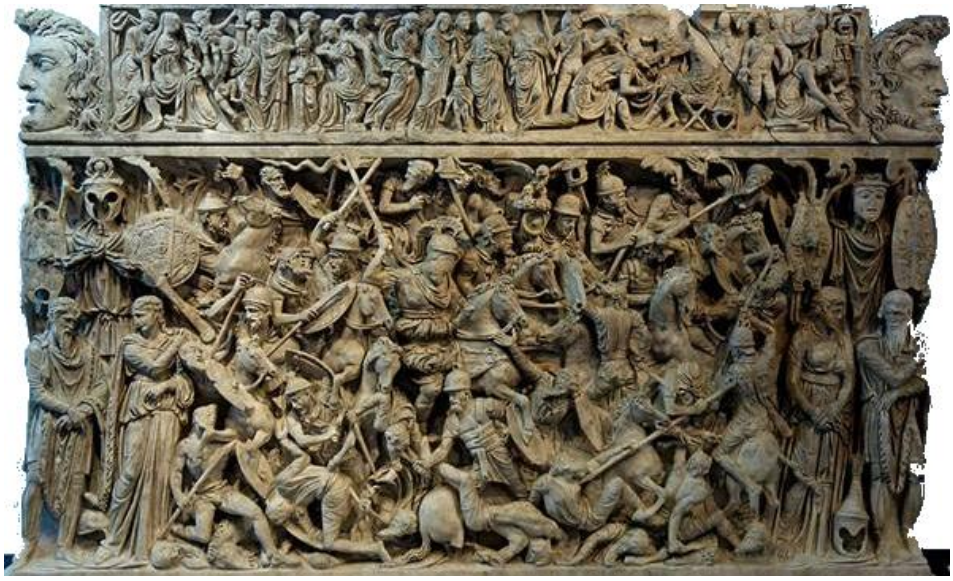

Veoma ilustrativan i detaljan reljefni prikaz, sa sarkofaga, bitke između Rimljana i Germana. Datacija 180. – 190. god. n. e. Danas se nalazi u Palazzo Massimo alle Terme u Rimu.

Tzv. „Veliki Ludovici sarkofag" na prednjoj strani daje scenu bitke između legionara i Germana. Središnji Rimljanin na konju se identificira kao Hostilijan, sin princepsa Decija. Datacija cc 250. god. n. e. Danas se nalazi u Palazzo Altemps u Rimu.

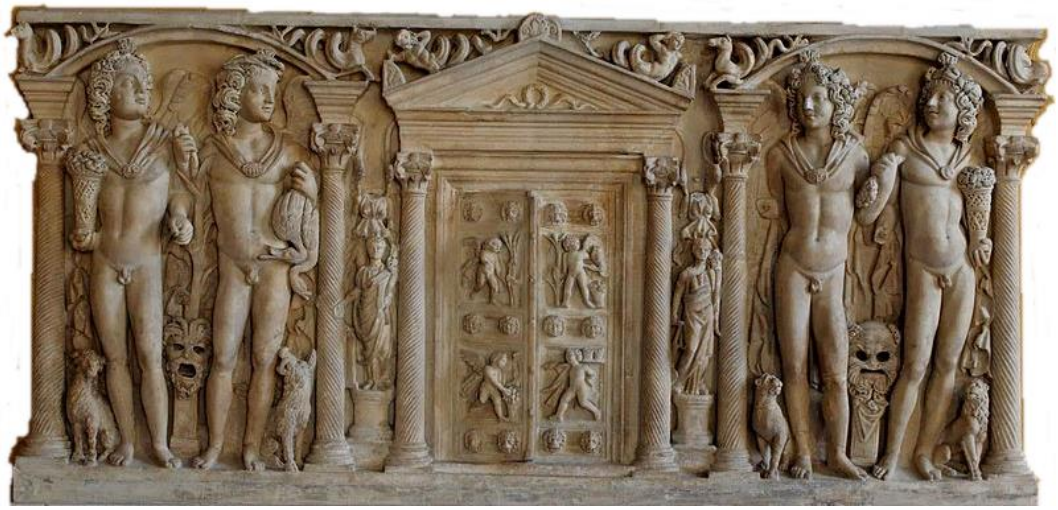

Reljefni frontalni prikaz, sa mramornog sarkofaga, četiri godišnja doba. Datacija III. st. n. e. Danas se nalazi u Palazzo dei Conservatori Kapitolinskih muzeja u Rimu.

Mramorni sarkofag iz Vicovaro, sa reljefnim prikazom grčke mitske priče o Kalidonijskom lovu. Danas se nalazi u Palazzo dei Conservatori Kapitolinskih muzeja u Rimu.

Freske

Freska (od italijanski fresco = „svježe“ ili „vlažno“) je tehnika zidnog slikarstva. Slika se bojama, koje su razređene u vodi, po svježem sloju krećnog maltera, žbuke. Boja se suši istovremeno sa podlogom i tako se nerazdvojivo i zastalno povezuje s njom. Nakon sušenja boje postaju znatno svjetlije. Postupak slikanja freske je jako zahtjevan i slikar mora da podijeli svoj rad prema tome koliko može dnevno da oslika fresku, tako da tokom dana malter ostane svjež. Rad na svježoj žbuci zahtijeva brzinu i sigurnost jer se naknadne promjene mogu izvršiti tek tako da se ukloni čitav sloj žbuke i da se zamijeni novim slojem. Zato su slikari prethodno izrađivali crtež na kartonu koji se u mjeri slagao sa konačnim djelom i prenosili obrise na svježu žbuku. Postoji još jedna varijanta fresko-tehnike, a ona se zove al secco (italijanski „na suho“). Boja se nanosi na osušenu žbuku, koja se prije slikanja osvježi gašenim vapnom. Stapanje boje s podlogom nije tako potpuno i zato dolazi do znatnih oštećenja.

Rimsko slikarstvo (posebno u svojoj “trećoj pompejanskoj fazi”) se odlikovalo i u sakro – idiličnim prikazima pejsaža. Ove slike idiličnih pejsaža pojaviće se u europskom slikarstvu tek sa renesansom.

Tehnika slikanja freskama se razvila u vrijeme drevnih civilizacija i najraniji sačuvani i tako poznati primjeri su oni koji pripadaju Minojskoj civilizaciji. U Egiptu su freskama oslikavani zidovi u grobovima, uobičajeno korištenjem al secco tehnike. I u grčko – helenističkom svijetu su korištene freske, ali je sačuvano samo malo od ovih radova. U južnoitalijanskoj grčkoj koloniji Pestumu, pronađen iz cc 470. god. p. n. e. grob pod nazivom „Grob vozača“, sa freskama koje prikazuju scene iz svakodnevnog i društvenog života. Rimski svijet je isto bio veoma bogat freskama, nažalost najveći dio fresaka koje su bile izrađivane u tom periodu je propao. O rimskom fresko slikarstvu jedino svjedočanstvo pružaju Pompeji i Herkulanum. U ova dva grada freske su bile toliko česte, da se može reći da su činile uobičajeni sadržaj domova. I u narednim periodima su freske igrale veliku ulogu.

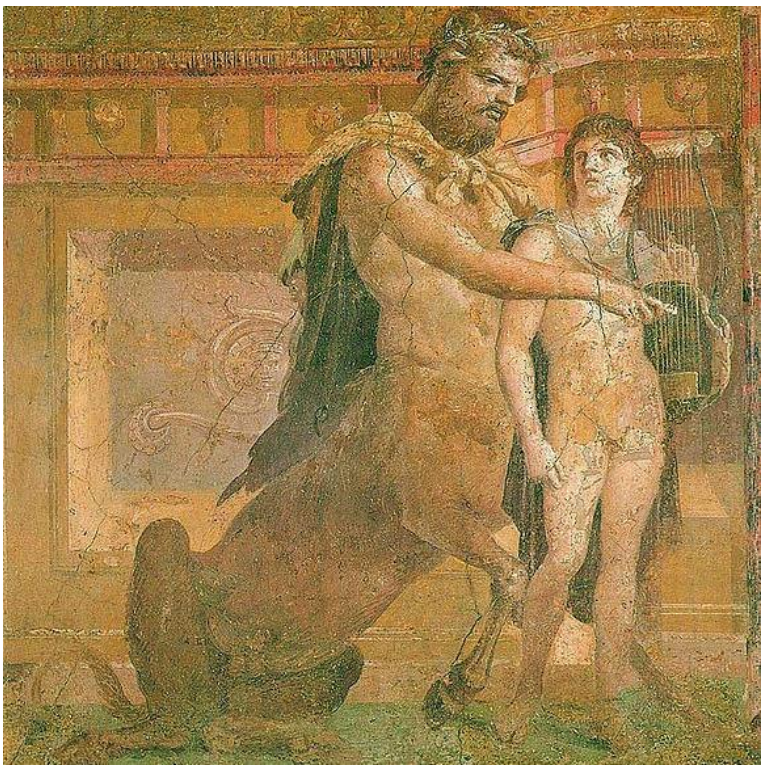

Freska iz Herkulanuma koja prikazuje kentaura Hirona kako podučava mladog Ahila. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Za zidno slikarstvo iz flavijevskog vremena karakterističan je takozvani "četvrti" pompejanski stil sa raznim neprirodnim i fantastičnim predodžbama, naslikanim i modeliranim arhitektonskim detaljima, i sa kombinacijama živih boja.

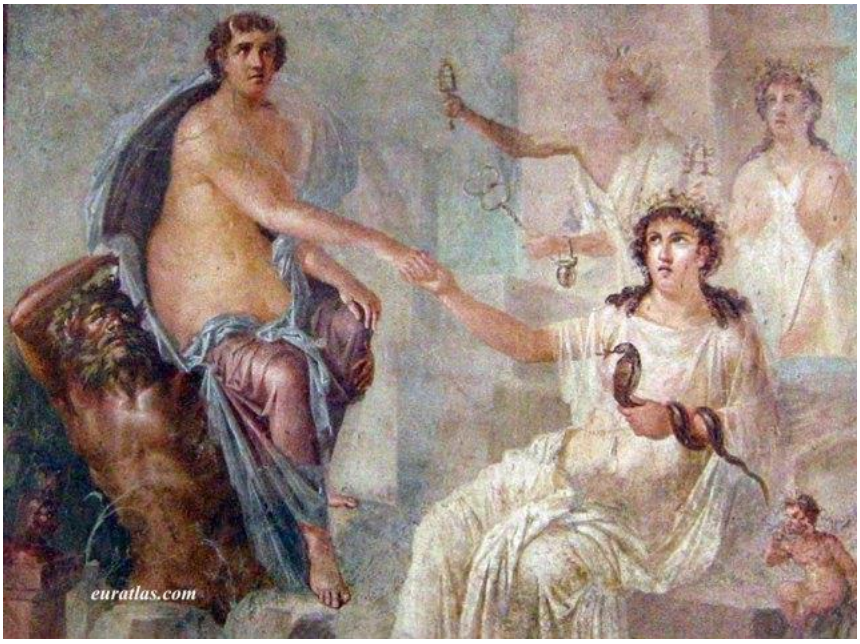

Freska iz Herkulanuma koja prikazuje Artemidu.

Freska iz Stabije (kod Pompeja) koja prikazuje boginju proljeća Floru. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

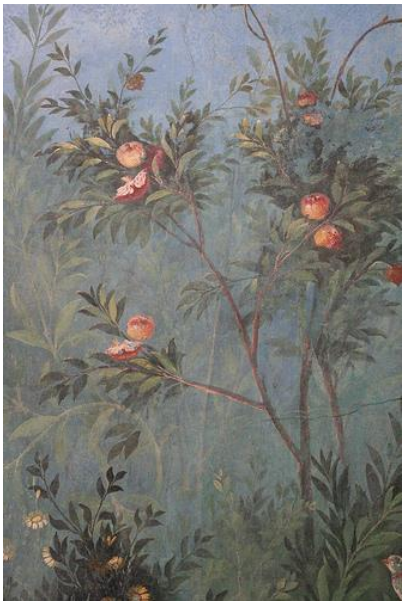

Freska koja prikazuje vrt i voće iz Livijine vile u Prima Porta, nedaleko od Rima. Danas se nalazi u Palazzo Massimo u Rimu.

Čuveni slijed freski u Vili misterija, na krajnjem sjeverozapadu Pompeja, nalazi se možda u *tricliniumu* doma. Sama tematika odlično urađenih freski je još uvijek predmet debata i različitih mišljenja. Jedna od pretpostavki je da fresko – priča prikazuje scene inicijacije žene u dionizijevski kult. Postoji i mišljenje da je riječ o prikazu djevojke sa ritualima vjenčanja u toku.

Fragment freske – priče iz Vile misterija.

Freska iz Pompeja koja prikazuje tri Gracije. Pronađena u domu Tita Dentata Pantera (*Titus Dentatus Panthera*).

Proizvodi od keramike

Proizvodi od keramike su u rimskom svijetu bili producirani u enormnim količinama, poglavito u čisto utilitarne svrhe. Keramički proizvodi su u to vrijeme imali jednaku važnost kao danas plastični proizvodi, i mogli su biti izrađivani u najrazličitijim oblicima i tipovima (posuđe, figure, svjetiljke, amfore…itd…).

Iako su metalne posude napravljene od bakra, bronce i željeza bile široko korištene u rimskom svijetu, ipak su praktični, jednostavni i jeftini keramički objekti (zdjele, tave, tepsije, tegle...itd...) najrazličitijih tipova bili esencijalni za pripremu hrane i bili su standardni u kuhinji svakog domaćinstva. To je različito od modernog doba, kada prednjače metalni i plastični predmeti u kuhinji.

Keramička proizvodnja rimskog svijeta, direktno proizašla iz višemilenijumske produkcije zemljanih proizvoda na mediteranskom području, je bila iznimnog kvaliteta. Kao i u drugim primjerima kulturoloških procesa definiranih "rimskim" imenom, i keramička proizvodnja u rimskom svijetu se mora promatrati kao kosmopolitski fenomen, koji sažima u sebe različite kulturne tradicije i forme ali ih i ponovo preoblikuje i nadograđuje. Na nalaze keramičke proizvodnje (bilo u njihovoj cjelosti ili u fragmentima) se nailazi širom rimskog svijeta, pa i van njegovih granica. Proizvodnja zemljanih predmeta je predstavljala vrlo bitnu stavku privredne i produktivne aktivnosti rimskog svijeta. Zato su se razvile mnogobrojne radionice i manufakture, koje su mogle biti i vrlo specijalizirane za izradu određenih vrsta i tipova. Trgovina sa proizvodima izrađenim od keramike je bila vrlo raširena. Za arheologe keramika je ključni materijal koji služi za dataciju, a kvantitet i tipologija keramike rimskog svijeta u velikoj mjeri olakšavaju posao kronološkog određivanja. Radi svega navedenog i stručna literatura o keramici u rimskom svijetu je enormna.

Etrurci su čak pravili glinene sarkofage.

Uobičajeno je da se "kućna" keramika dijeli na grubu i finu. Gruba keramika su predmeti svakodnevne upotrebe kao što su krčazi, amfore, zdjele, tave, tepsije, tegle, i stolne posude (slabijeg kvaliteta i lokalno proizvedene), i koji su korišteni za prenošenje i skladištenje materijala (hrana, piće, ulje), pripremanje i posluživanje jela i pića. Fina keramike su bili servisi i stolne posude korištene za formalne i svečane prilike, koji su uobičajeno bili više dekorativnog i elegantnog izgleda, uključujući i umjetničke sadržaje. Masovnost proizvodnje ukazuje na veliku potražnju. Metalno posuđe (posebno od zlata i srebra) i predmeti od stakla su bili izrazito skupi i dostupni samo bogatim slojevima, dok je i fina keramika bila znatno jeftinija i dostupnija širim slojevima stanovništva. Tek od III. st. n. e. počinje da opada i kvalitet i kvantitet fine keramike, iz razloga ekonomskih i političkih potresa i turbulencija te činjenice da je stakleno posuđe za piće zamjenjivalo ono izrađeno od keramike.

Zanimljivo je da u rimskom svijetu nema odgovarajućeg ekvivalenta vaznom slikarstvu grčkog svijeta, koje se polako ugasilo. Ali to nije značilo da na keramici proizvođenoj u rimskom svijetu nije bilo vrijednog umjetničkog stvaralaštva, jer se umjetnički izraz ogleda na drugi način (poglavito preko prikaza niskog reljefa). U ukrašavanju i oblikovanju zemljanih predmeta rimski svijet se izgleda više ugledao na stilove, oblike i dekoraciju prestižnog metalnog posuđa, nego na tradiciju crtanja po površini.

U rimskom svijetu je bila raširena i upotreba pečene neglazirane gline (terakota/*terracotta*) u građevinske svrhe (za izradu cigli i crijepova i povremeno za arhitektonsku dekoraciju) i za proizvodnju figurica i svjetiljki.

U toku 12 stoljeća postojanja rimskog svijeta, korištene su najrazličitije vrste keramičkih proizvoda (u vidu lonaca, tava, šaljica, čaša, zdjela, boca, pehara, vrčeva, bokala, tanjira, vaza, svjetiljki, figurica, urni, cigli, crijepova, cijevi...itd...). Zanimljive su npr. primjerci fine keramike kao što su oni sa sjajnim, "staklastim" olovnim glazurama i posuđe za piće sa delikatnim i tankim stijenkama. Najupečatljiviji keramički proizvodi rimskog svijeta su oni koji su nastali na samom kraju Republike i koji su poznati pod skupnim nazivom *terra sigillata*.

Terra sigillata

Terra Sigillata (na latinskom „pečaćena zemlja"; preciznije rečeno „glina koja nosi male prikaze" od latinski *sigilla*; riječ je o *terminus techicus*, koji su ustanovili antikvari) je tipična vrsta keramičkih / glinenih / zemljanih posuda u rimskom svijetu. Ova vrsta proizvoda izrađenih od gline se u rimskom svijetu javila nešto prije sredine I. st. p. n. e., i karakteristična je po odličnoj i kvalitetnoj izradi i načelno crvenkastim nijansama površinske glazure i reljefnim, pečaćenim ukrasima. Ovi visokokvalitetni proizvodi su bili vrlo popularni i raširenu u zapadnim zonama rimskog svijeta, gdje su uglavnom i izrađivani. Ova vrsta keramike se proizvodila u radionicama Italije, Galije, Germanije (rajnske oblasti), a u doba Antonina i u Britaniji, a postojala je i lokalna proizvodnja u hispanskim provincijama, sjevernoj Africi, alpskim provincijama i Iliriku. Posebno je manufakturna proizvodnja *terra sigillata* bila izražena u onim oblastima sa snažnijom tradicijom izrade objekata od keramike, i gdje su se nalazili dostatni izvori kvalitetne gline.

Terra sigillata je i pored svojih specifičnosti kao novog izražajnog i oblikovanog tipa, ipak činila sastavni dio finog keramičkog posuđa iz grčko – helenističkog i republikanskog italsko – rimskog posuđa. Grčka umjetnost vaznog slikarstva i tehnika njihove izrade (posebno shvatanje kontole uvjeta pečenja kako bi se postigao kontrast crne i crvene boje) su nalazile svoga odraza i među kultura koje bi se prožimale sa grčkim svijetom. Atičke obojene vaze i njeni kasniji regionalni varijeteti su uključivali su i izradu sjajne površine kojoj nije trebalo poliranje. Sjajna crna keramika pravljena u Etruriji i Kampaniji je

nastavila ovu tehnološku i umjetničku tradiciju, sa tim da su bojene dekoracije i prikazi polako ustupali mjesto pečaćenim motivima i u nekim slučajevima ukalupljenim reljefnim motivima. Inače je i tradicija dekoriranja posuda niskim reljefom bila duboko etablirana i u grčko – helenističkom svijetu. Tako su helenistička reljefna keramika proizvedena u Kampaniji, zatim pergamska, samoska i „Čandarli" keramika uticale na stvaranje rimske *terra sigillata*. Uglavnom se smatra da je za aretinsku terra sigillata direktna inspiracija bile male, hemisferične megarske zdjele bez prstenova na dnu i čija je dekoracija uobičajeno reminisencija istovremenih srebrnih zdjela sa formaliziranim uzorcima lišća i cvijeća.

Terra sigillata vaze iz cc II. – III. st. n. e., sa finom crvenom glazuzom i sa kalupnom dekoracijom. Reljefi su urađeni u visokoj kvaliteti i sa različitim motivima.

Posuđe je bilo proizvođeno u standardnim oblicima (tanjiri, posude, šaljice, čaše, zdjele, pehari, vaze) i u velikim manufakturnim količinama (skoro protoindustrijskog tipa). Proizvodnja *terra sigillata* zato nije služila samo za zadovoljavanje autarkičnih, domaćih i lokalnih potreba, nego je naširoko izvožena. Posuđe *terra sigillata* je prolazilo i kroz svoje evolutivne faze, što je dovodilo i do različitosti njegovih tipova. Prvi detaljniju podjelu je dao Hans Dragendorff 1895. god., i njegova sistematizacija na 55 tipova je i danas osnovna klasifikacija *terra sigillata*. Pored Dragendorffa, postoji još čitav niz klasifikacija *terra sigillata*, što u priličnoj mjeri olakšava datiranje pronađenog materijala u znatno specifičnija razdoblja (unutar 20 ili čak manje godina).

U arheološkom smislu *terra sigillata* određuje dva glavna tipa i to arentinski i samianski. U toskanskom Areciju se nalazila najproduktivnija radionica *terra sigillata*. Termin arentinska *terra sigillata* se ne odnosi samo na striktno ono posuđe koje je izrađeno u Areciju, nego na sve proizvode vrste *terra sigillata* koje su izradile italijanske radionice. Tako su postojali i proizvodni ogranci aretinskih manufaktura u Pizi. Arentinska *terra sigillata* svoj vrhunac dostiže u vrijeme vladavina Augusta i Tiberija. U tom zenitu neukrašeno posuđe dobija lako utisnuti ornament i skromnu reljefnu dekoraciju, kao i pečat u obliku stopala (*planta pedis*). U početku je aretinska keramike bila crvene boje, da bi kasnije pod grčko – helenističkim i orijentalnim utjecajem bila uvedena crvena prevlaka. Uklopljavanje posljednjeg helenističkog kraljevstva (ptolemeidskog Egipta)

u rimski svijet je sigurno imalo utjecaja na dobijanju zamaha u razvitku aretinske keramike. Tako je ona dobila i one stimulanse sa istoka. Najpoznatiji majstori – lončari aretinske *terra sigillata* su bili Kerdo Marko Perenije, Marko Perenije Tigran (*Marcus Perennius Tigranus*), Rasinije i Gnej Atej (*Gnaeus Ateius*). Najčešći oblici bili su pehari (*calix*) i tanjiri raznih dimenzija sa oštro profiliranim obodom i stopom. Aretinska *terra sigillata* ima lagane i tanke zidove, zemlja je blijede boje, dok je bojena prevlaka odlične kvalitete. Ukras je dobro raspoređen i estetski i prostorno, i djeluje ukomponiran, umjetnički i usklađeno. Mlađa faza aretinske *terra sigillata* se naziva padanskom ili sjevernoitalskom, jer se proizvodnja preselila na sjever, gdje je u dolini rijeke Po nastalo više središta izrade. Karakteristični oblici ove faze su zdjele skromno ukrašene apliciranim maskama, malim erotima, rozetama ili spiralama. Pečat u obliku stope je sa unutrašnje strane. Arentinska *terra sigillata* je bilo vrlo cijenjena i u kasnijim epohama i od renesanse je nastupio običaj njenog skupljanja.

Aretinska *terra sigillata* iz *Novaesium* (danas njemački grad Neuss u Rajnskoj oblasti). Proizvođač Perenije. Danas se nalazi u Clemens-Sels-Museum, Neuss.

Aretinski pehar. Datacija cc. 25. god. p. n. e. – 10. god. n. e. Proizvođač Tigran. Danas se nalazi u The Metropolitan Museum of Art, Njujork.

Aretinska *terra sigillata* je svojom kvalitetnom izradom, impresivnom dekoracijom i jeftinijom cijenom (u odnosu na metalno posuđe) imala veoma dojmljivo dejstvo na stanovnike zaostalijih zapadnih provincija, pa se i veoma brzi širila i koristila. Tako je i aretinska *terra sigillata* imala i propagandno dejstvo kojim se promovirala rimska kultura, i sukladno tome i rimska državna, imperijalna ideja. Već od početka I. st. n. e. Atejeva i Rasinijeva manufaktura otvorili su proizvodne ogranke u južnoj Galiji. Već na samom kraju I. st. p. n. e. i u ranom I. st. n. e. započelo je i kopiranje pojedinih formi arentinske

terra sigillata u sjeveroistočnoj Galiji, i ova grnčarija je poznata pod nazivom galsko – belgijska keramika. Mnogi od proizvoda galsko – belgijske keramike i sa crvenom glazurom (*terra rubra*) i sa crnom glazurom (*terra nigra*) nose žigove. Nedugo zatim se u Galiji započelo i izrađivanje sopstvenih ukalupljenih *terra sigillata* posuđa. Opadanje značenja Italije u kasnijim epohama razvitka rimskog svijeta, a jačanje uloge provincija ogleda se i u proizvodnji i distribuciji arentinske *terra sigillata*.

Aretinski scyphos (pehar). Datacija 15. god. p. n. e. – 60. god. n. e. Proizvođač Perenije Tigran. Danas se nalazi u The Metropolitan Museum of Art, Njujork.

Aretinska posuda.

Provincijski centri proizvodnje nastaju na osnovi arentinsko – italskih tipova, ali razvijaju i svoje varijacije. Proizvodi vrste *terra sigillata* izrađeni u galskim radionicama i manufakturama se terminološki određuju kao samianski. Galska samianska *terra sigillata* je prvo proizvođena u južnoj Galiji već od kasnog I. st. p. n. e., posebno oko La Graufesenque (blizu Millau) te još i na lokalitetima Bram, Montans, Le Rozier i Banassac. Ova južnogalska *terra sigillata* je brzo postala vrlo kvalitetan proizvod i u kasnom I. st. n. e. južnogalska samianska *terra sigillata* je bila izvožena ne samo u galsko – germanske provincije i Britaniju, nego i u samu Italiju i druga mediteranska područja, pa i izvan granica rimskog svijeta.

Samianska *terra sigillata* je pronađena i u Pompejima. Proizvodi iz La Graufesenque su imali impresivnu i raširenu distribuciju u kasnom I. st. n. e., i fragmenti posuđa iz La Graufesenque su nalaženi od Indije do Sudana i Kaledonije.

Iz južne Galije proizvodnja se brzo širila i na središnje galsko područje, glavna proizvodni pogoni su bili situirani u Lezoux i Les Martres-de-Veyre, nedaleko od Clermont-Ferrand u

Overnju. I centralnogalska samianska *terra sigillata* se izvozila, i iako nije dostigla širinu južnogalske samianske keramike, ova odlično i umjetničko kvalitetno izrađena terra sigillata je bila daleko najuobičajniji tip posuđa u galsko – germanskim provincijama i u Britaniji za vrijeme II. st. n. e. Postoji i određeni podtip centralnogalske *terra sigillate* sa sjajnom crnom površinom. Poznati proizvođači u drugom II. st. n. e. centralnogalske samianske *terra sigillate* su bili *Cinnamus* (koji je dominirao tržištem sa svojom golemom produkcijom), *Paternus, Divixtus, Doeccus, Advocisus, Albucius*...itd... Od kraja II. st. n. e. opada izvoz centralnogalske samianske *terra sigillate,* iako se proizvodnja nastavlja i u III. st. n. e., ali sada samo za lokalne potrebe. U istočnogalskim i germansko – rajnskim područijima se isto raširila proizvodnja samianske *terra sigillata*, gdje su na mnogim lokalitetima konstatirane radionice i manufakture. Posebno su značajan doprinos proizvodnji i izvozu davali lokaliteti Rheinzabern, blizu Speyera i Trier. U Trieru je proizvodnja počela početkom II. st. n. e. i bila je aktivna i sredinom III. st. n. e., a poznat proizvođač u Rheinzabernu je bio *Ianus*. U III. i IV. st. n. e. istočno od Rheimsa je izrađivano Argonne posuđe, dekorirano po cijeloj površini sa uzorcima malih pečata. Argonne posuđe je načelno još uvijek bilo tip *terra sigillata*. Aretinska i južnogalska samianska *terra sigillata* su bile inspiracija i za proizvodnju španske varijacije koja se naziva *terra sigillata hispanica*. Španska varijacija razvija neke svoje određene specifičnosti i nastavila se proizvoditi do u IV. i V. st. n. e., ali se nije izvozila u druge regione rimskog svijeta.

Južnogalska samianska zdjela. Datacija kasno I. st. n. e., nađena u Londonu. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Južnogalska samianska zdjela. Datacija kasno I. st. n. e. Proizvođač Merkat/*Mercato*. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Proizvodnja provincijske *terra sigillata* se dodatno razvila nakon opadanja italske aretinske proizvodnje i trajala je sve do u IV. st. n. e. Razlike između aretinske i provincijske *terra sigillata* ogledaju se u tehnici izrade, nijansama boje, oblicima predmeta i načinu ukrašavanja, izostaju pečati u obliku stopala, natpis je cijeli ili u skraćenom obliku a ime majstora je u nominativu ili genitivu jednine. Dok je dekoracija arentinske *terra sigillate*

često u stilu visokog naturalizma (i uporediva sa istovremenim srebrnim posuđem), samianska *terra sigillata* je fuzionirala klasične grčko-rimske i domorodačke umjetničke tradicije.

Centralnogalska samianska posuda. Datacija 150. – 190. god. n. e. Proizvođač *Divixtus*. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Samianska vaza iz Rheinzaberna sa barbotinskom dekoracijom. Kasno II. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Terra sigillata zdjela. Danas se nalazi u Archäologisches Landesmusuem Konstanz u Njemačkoj.

Aretinske i južnogalske posude imaju oblik metalnog prototipa, poput plitke zdjele na nozi sa fino detaljisanim profilom. Mali pehari su aretinskog porijekla. Karakterističan oblik italijanske *terra sigillata* su pehar na nozi i zdjela na nozi. U poznijim fazama razvitka *terra sigillata* karakteristična je zdjela sa profilacijom na trbuhu, koja se proizvodila u centralnogalskim i istočnogalskim radionicama kasnog II. st. n. e.

Ostaci velike manufakture (preciznije 4 velike peći) samianske *terra sigillata* u La Graufesenque. Procjenjuje se da je ova struktura bila u mogućnosti da peče 30 – 40.000 posuda u isto vrijeme na temperaturi od oko 1000° C.

U istočnim i sjevernoafričkim provincijama je istovremeno sa aretinskom i samianskom keramikom postojala i vrlo slična keramička proizvodnja, koja se uobičajeno ne navodi u okviru skupa *terra sigillata*, nego sa specifičnim nazivima.

U istočnim provincijama egzistirala je proizvodnja lijepog crvenonijansiranog posuđa sa sjajnom i glatkom površinom od oko sredine II. st. p. n. e., znatno ranije prije nastanka aretinske *terra sigillata*. Centri proizvodnje su se nalazili u Siriji, zapadnoj Maloj Aziji (Pergam, Čandarli, a izvozilo se preko Efeza), Kipru. Od ranog II. st. n. e., kada je samianska *terra sigillata* dominirala tržištima zapadnih provincija, istočna *sigillata* je bila potiskivana sa afričkom crvenim posuđem koje se širilo Mediteranom i istočnim dijelom rimskog svijeta. U IV. st. n. e. razvio se iz istočne *sigillate* fokejska crvenkasta kermika koja je postojala do u VII. st.

Afričko crveno posuđe je predstavljalo završnu fazu *terra sigillata*, i proizvodila se od sredine I. st. n. e. do u VII. st. n. e. Dok je aretinska *terra sigillata* i samianska *terra sigillata* producirala i izvozila u periodu od jednog do dva stoljeća, afrička produkcija je trajala više nego 500 godina. Od III. st. n. e. afrička crvena keramika se pojavljuje na lokalitetima širom Mediterana i u glavnim gradskim naseljima rimskog svijeta, a u kasnoantičkom periodu to je bio najrašireniji tip *sigillata* tradicije. Pojedini predmeti se pronalaze i u Britaniji V. i VI. st. n. e. Centri proizvodnje su bili u provinciji Africi i Numidiji. Od oko IV. st. n. e. dobro urađene kopije su izrađivane i u drugim regijama, uključujući Malu Aziju, istočne provincije i Egipt. U okviru proizvodnje afričke crvene keramike produciran je veliki broj zdjela, posuđa, boca u širokom rasponu tipova i oblika. U crvenoj afričkoj keramici aplicirani motivi su često bili korišteni gdje je dekoracija u reljefu bila zahtijevana, odvojeno pravljeni i primjenjeni na posuđe prije sušenja i pečenja. Dekorativni motivi afričke crvene keramike, posebno u kasnijim periodima, počinju da odražavaju i kršćansku simboliku. Uspješnost produkcije i širenja afričke crvene keramike su vjerojatno usko vezani za poljoprivrednu proizvodnju sjevernoafričkih provincija i sukladno tome za istovremenu distribuciju sjevernoafričkih amfora.

Tri posude afričke crvene keramike. Datacija II. – IV. st. n. e.
Danas se nalaze u British Museum u Londonu.

Prema načinu ukrašavanja *terra sigillata* se dijeli na ukrašenu i neukrašenu ili glatku *terra sigillata*. Posude su ukrašavane niskim reljefom koji je dobijan tako što su pravljeni kalupi sa prikazima, a u nekim slučajevima je upotrebljavan i *stylus*. Motivi i dizajni „reljefne" *terra sigillate* održavaju eho grčko-rimske dekorativne umjetnosti, sa prikazima božanstava, mitologije, legendi, tradicije, pa i slike svakodnevnog života (uključujući i lov i erotske sadržaje). Pored reljefnih izraza i oblici posuđa mogu biti estetski izrađeni tako da i sami daju određenu predstavu (kao *ovolo* modeliranje, akantus / *acanthus*,

zavojnice vinove loze...itd...). Pojedini reljefni izrazi, zajedno sa odgovarajućim oblikom posude, se mogu preciznije povezati sa specifičnim i poznatim centrima proizvodnje (radionice i manufakture). Ukrašena keramika je najčešća, ali se takođe nailazi i na barbotin na najjednostavnijim oblicima posuda i na ureze, koji podržavaju tehniku rada u staklu i aplikacije. Proizvodnja neukrašene (glatke, obične) *terra sigillata* je bila velika, jer je pribor za ručavanje u doba ranog principata bio sačinjen od tanjira, zdjela i šolja. I ova neukrašena *terra sigillata* ponekad nosi neku jednostavnu dekoraciju, često u formi prstena unutar ravne unutarnje baze posude. Dekoracije, neki tehnički aspekti izrade (oblici, moduli), pečati radionica i manufaktura i potpisi majstora omogućavaju da istraživači *terra sigillate* dobiju vrlo dobru okvirnu sliku razvitka i datiranja predmeta izrađenih na ovaj način.

Tanjir afričke crvene keramike. Datacija 350. – 400. god. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Na posuđu, kao uostalom i na drugim zemljanim predmetima, se često nailazi i na imena vlasnika radionica i manufaktura u vidu žigova. Ovi „brendovi" mnogo koriste u istraživanju produkcije i datacije rimskih keramičkih proizvoda, bez obzira bili oni vrste *terra sigillata*, neke druge vrste ili je riječ o terakoti.

Gnej Atej koji je prominentni proizvođač u Areciju, ali posuđe sa njegovim žigom na osnovi modernih analiza gline od kojih je izrađeno, ukazuje da se njegova produkcija desila ustvari u Pizi, i u proizvodnim ograncima u Lionu i La Graufesenque.

Istaknuti pečati vidljivi u dekoriranim dijelovima i ukomponirani u dekoraciju oglašavaju ime proizvođača (radionice; manufakture). Imena (žigovi) samih majstora – izrađivača grnčarije pojavljuju se na običnim, neukrašenim posudama, i riječ je o nekoj vrsti brendirane garancije. I kalupi za izradu dekoriranih posuda su ponekad bili potpisani rukom (kurzivom) od strane izrađivača kalupa, pa se i njihov potpis nekada pojavljuje na završenoj grnčariji. Površina posuđa je mogla varirati od lakog sjaja do veoma sjajne glazure, dok se boja kretala nijansama od blijedo naranđaste do svijetlo crvene. Površina rimske terra sigillata nije trebala poliranje. Upotreba robovskog rada u italijanskim radionicama *terra sigillata* još uvijek nije dokazana, iako neka imena nesumnjivo pripadaju oslobođenicima.

Ostali vidovi keramike

Pored *terra sigillata* i njoj sličnih keramičkih vrsta i tipova, u rimskom svijetu su postojale i drugačije vrste keramičkih proizvoda, koji su imali lokalno ili regionalno značenje. Bojom obložena keramika je proizvođena u britanskom Kamulodunumu/ Kolčesteru i dolini rijeke Nene u današnjoj istočnoj Engleskoj. Mnoge i različite dekorativne tehnike i metode su korištene da uljepšaju keramičke proizvode, uključujući bojenu glazuru, slikanje i različite površinske teksture. Ali kao što je rečeno u rimskom svijetu nije nastavljena grčka i etrurska tradicija slikanja na luksuznom stolnom posuđu, iako se neki jednostavni slikani dizajni pojavljuju na pojedinim tipovima i grube i fine keramike. Keramika sa olovnom glazurom je pravljena u mnogim područijima rimskog svijeta. Ovaj tip „staklaste" glazure je najčešće korišten za male, dekorativne predmete stolnog posuđa, uključujući kalupima izrađivane pehare sa reljefnim dekoracijama, svjetiljke i zoomorfne spremnike. Glazura varira u bojama od jantarske do smeđe i mnogih nijansi zelene. Egipatsko posuđe glazirano u živopisno plavoj, tirkiznoj ili zelenoj boji je nastavljeno da se proizvodi u velikim količinama i u rimsko doba. Proizvođeno je i veoma dekorativno višebojno posuđe.[26]

Pored ove proizvodnje luksuznijih i dekorativnijih keramičkih predmeta, širom rimskog svijeta lokalne tradicije predrimske proizvodnje jednostavnog kuhinjskog posuđa su se nastavljale kroz stoljeća bez nekih radikalnih stilskih i drugih promjena. U pojedinim područjima imperija rimskog naroda, kao npr. u unutrašnjosti Ilirika koji je bio kulturno zaostaliji, ova činjenica donosi arheolozima određene probleme vezane za datiranje nalazišta. Pošto se nastavlja tradicija keramičke proizvodnje iz željeznog doba i u rimsko doba, teško je samo na osnovi keramičkih nalaza povući neke kronološke granice između kraja mlađeg željeznog doba i početka klasičnog historijskog razdoblja. Ova činjenica još jednom ukazuje na to da Rimljani nisu imali namjeru da guše druge kulture, jer stilovi keramičke proizvodnje u prednovovjekovno doba predstavljaju jednu od glavnih osobenosti određene kulture. Rimska kultura tako nije za cilj imala gušenje, nego sažimanje i prožimanje kultura. Preživljavanje lokalnih stilova u produkciji keramike ukazuje i na to da nema naglih i radikalnih etničkih, populacionih promjena i da je domorodačko stanovništvo opstajalo na širokim pojasevima i onda kada bi ta područja bila inkorporirana u rimski svijet. Jedinstveno političko i ekonomsko područje je čak imalo i pozitivne efekte za tu lokalnu proizvodnju, jer je olakšalo njegovo širenje i povećavalo njegovu proizvodnju. Naravno to se dešavalo samo ako je lokalni predrimski produkt bio kvalitetan, ako su za njegovu izradu primjenjivane nove tehnološke mogućnosti i nove ideje o modeliranju i načinu proizvodnje.

[26] Riječ je ustvari o tzv. „egipatskom fajansu", keramici koja nije pravljena od gline, nego je sastavljena od zdrobljenog kvarca ili pijeska sa malim količinama kalcitnog vapna i alkalne mješavine. Glazura je često sastavljena od bakrenih pigmenata kako bi se dobio svjetlo plavo-zelenkasti sjaj.

Rimsko – britanski pehar, napravljen u Kolčesteru. Dekoriran u barbotinskoj tehnici sa prikazom trke konjskih kola. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Kalupom napravljena boca, i olovom glazirana. Proizvedena u središnjoj Galiji, a nađena u Kolčesteru. Datacija I. st. n.e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Terra nigra pehar pronađen u Kelnu. Danas se nalazi u Römisch-Germanisches Museum u Kelnu.

Olovno glazirana keramička boca, modelirana u formi grožđanog grozda. Potiče iz Sirije. Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Crnoglazirani pehar.
Datacija III. st. n. e.

Vrč od bijele gline. Proizveden u Kelnu. Datacija III. st. n. e.

Primjeri keramike pronađena u Britaniji, a koja potiče iz rimskog perioda. Primjerci su bilo lokalne britanske proizvodnje ili su importirani. Danas se nalaze u British Museum u Londonu. Na lijevoj strani slike se vidi posuda za potisak na sir, iza njega dvije crne vaze koje su primjeri rimsko-britanskog crno poliranog posuđa koje se proizvodilo u današnjoj jugozapadnoj Engleskoj još u predrimsko doba. Ova vrsta britanskog posuđa se u rimsko doba nastavila proizvoditi, čak i u većim količinama. Veliki crni pehar dekoriran sa scenom lova (prikazi lovačkih pasa i zečeva) u barbotinskoj tehnici, potiče iz doline rijeke Nene.

Poradi toga kontinuiteta lokalne proizvodnje, kuhinjsko posuđe se u okvirima rimskog svijeta izučava na regionalnoj ili provincijskoj osnovi. Ipak postoji jedan tip posuđa koji je karakterističan za rimsku kulturu i rimsku kuhinju →*mortarium*. Riječ je o robusnoj plitkoj posudi sa debelim, izvijenim rubom i koja je jednostavna sa rukovanje. Ova posuda je imala često i mali izliv na rubu. Koristila se za mrvljenje, pravljenje sosova i začina. I mnogi pronađeni *mortariumi* nose žigove proizvođača ili majstora na svojim rubovima. Korištenje ove posude je indikator razvijanja procesa kulturološke romanizacije, a njihova kronologija i distribucija uveliko pomažu arheolozima da razumiju trgovačku aktivnost u rimskom svijetu.

Mortarium nađen u Londonu. Lokalne je proizvodnje i na svome rubu ima žig sa imenom proizvođača → *Sollus*. Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Amfore/*amphorae*, krčazi/*dolia, oenochoai*

Veliku važnost u keramičkoj proizvodnji imaju amfore i krčazi, koji su bili glavno sredstvo za prijenos i skladištenje hrane i pića. Ovi čisto utilitarni predmeti su najčešće korišteni za maslinovo ulje i vino, te za garum i voćne sirupe i prerađevine. Amfore su trebale da budu tako dobro urađene da mogu biti dugotrajne, da mogu izdržati putovanje, da ne budu preteške, da budu tako modelirane kako bi bile prikladne za lako smještanje u brodove te za rukovanje kada dođu do krajnje destinacije. Oblik amfora je jednostavan, sa cilindričnim terakotnim tijelom, obodima različitih oblika, sa dvije drške i zašiljenom ili u rjeđim slučajevima ravnom bazom. Zašiljena baza je služila u praktične svrhe, kao treća drška prilikom pražnjena. Amfore su bile proizvođene u enormnim količinama širom rimskog svijeta. Žigovi, grafiti i natpisi na amforama su sadržajniji od onih na ostalim predmetima od keramike, pa sadržavaju i informacije o proizvođaču, sadržaju i komercijalnoj upotrebi. Žigovi su uobičajeno stavljani na amfore u njihovom djelimično suhoj fazi izrade i indiciraju ime radionice ili manufakture (*figlina*) i/ili ime njenog vlasnika. Obojeni žigovi (*tituli picti*) su stavljani na već izrađene amfore i oni sadržavaju informacije koje se tiću težine i vrste sadržaja. Najstariji znanstveni pokušaj sistematiziranja i klasifikacija rimskih amfora je učinio njemački učenjak Heinrich Dressel. Ima i dosta primjera analize regionalno - lokalnih tipova amfora (neofeničanski, galski, kretski, španski, jadranski,

zapadnomediteranski...itd...). Amfore danas predstavljaju jedan od najčeščih nalaza rimskog perioda, posebno ih se veliki broj (dobro sačuvanih) nalazi u ruinama potopljenih brodova. Krčazi su uglavnom korišteni za skladištenje vina, ulja, žitarica i suhog voća, i često su bili zakopavani u zemlju. U rimskom svijetu se zadržao i oblik uglavnom keramičke (pronalaze se i oni izrađeni od metala) posude (nastao u grčkom svijetu) pod nazivom *oenochoe/oinochoe* (οἰνοχόη). *Oenochoai* mogu biti dekorirani ili neukrašeni, i za razliku od amfora, imaju samo jednu dršku (to je ustvari vrsta našeg bokala za vodu).

Izražena proizvodnja kvalitetnih amfora je pored Italije bila i na drugim područjima rimskog svijeta. Proizvodnja u Masiliji (počela u kasnom periodu augustovskog doba) je imala više tipična lokalna obilježja i nije se zasnivala na imitaciji ranijih italskih formi kao što se to dešavalo na početku proizvodnje rimskih amfora u galskim provincijama. U kasnorepublikansko doba su posebno bile popularne amfore proizvođene u hispanskim provincijama. Sjevernoafrička proizvodnja amfora je proisticala iz one feničanske, radi čega se i nziva neofeničanskom. U egejskom području amfore sa Rodosa su bile prilično popularne počevši još od III. st. p. n. e., zahvaljujući najviše lokalnoj produkciji vina. Kretske amfore su bile isto tražene i korištene su širom Mediterana od augustovskog doba do III. st. n. e. Sjeverno – afričke tipovi su prilično korišteni od II. do kasnog IV. st. n. e. Tip iz Gaze je bio popularan između IV. i VII. st. n. e.

I amfore su prolazile svoj evolutivni razvitak, koji se uglavnom bazirao na poboljšavanju njihove praktičnosti. Tip italsko – rimskih amfora iz kasnog II. st. p. n. e. je imao debele stijenke i karakterističnu crvenu boju, i bio je snažan i izdržljiv, ali i težak. Oko sredine I. st. p. n. e. javio se tip amfora koji je bio lakši i sa tanjim stijenkama, pa je brodski prostor iste veličine mogao primiti bar za trećinu više amfora ovog tipa, nego prethodno spomenuti tip. Uslijed toga je došlo i do zamjene u proizvodnji navedenih tipova.

Oinochoe. Datacija I. st. p. n. e.

Oinochoe. Datacija I. – II. st. n. e.

Oinochoe. Datacija II. st. n. e.

Amfora. Datacija druga polovina II. st. n. e.

Amfora. Datacija druga polovina II. st. n. e. i prva polovina III. st. n. e.

Amfora. Datacija prva polovina III. st. n. e.

Amfora. Datacija prva polovina III. st. n. e.

Amfora. Datacija druga polovina IV. – prva polovina V. st. n. e.

Svjetiljke

Jedna od najouobičajnijih stvari rimskog svijeta su bile njegove svjetiljke. Dok se svijeće, pravljene od voska ili loja, nisu očuvale, na svjetiljke se nailazi na skoro svakom važnijem nalazištu. Svojim najvećim dijelom su pravljene od terakota keramike, dok je samo mali broj pravljen od metala (i to u skupim i veoma razrađenim formama koje su uključivale statue i više plamičaka). Keramičke svjetiljke su bile male, jeftine i imale su jedan izlaz za plamičak. Kao gorivo za svjetiljke je korišteno maslinovo ili neko drugo biljno ulje. Većina svjetiljki je oblikovana korištenjem kalupa u radionicama i manufakturama, radi čega su dobrim dijelom bile i standardiziranih tipova. Svjetiljke su mogle biti dekorirane niskim reljefom i to sa motivima široke tematike kao što su „paganska“ božanstva, mitovi i legende, svakodnevni život, životinje, lov, igre i zabave, seks i erotika, i u kasnoantičkom periodu i ranokršćanska simbolika. Pronađene su i jevrejske svjetiljke koje imaju na sebi simbole menorah. Naravno, bilo je i svjetiljki koje nisu bile dekorirane, kao što su npr. bile one tipa „Firmalampen“ koje su bile popularne u vojnim zonama sjeverozapadne granice u toku II. st. n. e. I same svjetiljke nisu morale biti samo jednostavno oblikovane u standardnom obliku, nego su mogle biti modelirane da reprezentiraju životinje, čak neke dijelove ljudskog tijela i mnoge druge oblike. Tipovi svjetiljki su mogli biti direktno i lako kopirani korištenjem postojećih svjetiljki kao arhetipova za produciranje kalupa. I svjetiljke su bile označavane žigovima sa imenima proizvođaća ili majstora. Jedan od poznatijih brendova proizvođaća svjetiljki je bio *Fortis*, i njihova velika raširenost je mogla biti rezultat ili kopiranja ili činjenice da je *Fortis* imao u nizu provincija svoje proizvodne ogranke.

Svjetiljka dekorirana sa motivima lišća. Pronađena u Tunisu i danas se nalazi u tuniskom Nabeul muzeju. Datacija I. – II. st. n. e.

Svjetiljka sa seksualnim prikazom.

Svjetiljka koja prikazuje mit o Ledi i labudu. Datacija cc I. – II. st. n. e.

Svjetiljka koja prikazuje gladijatora. Datacija I. – II. st. n. e.

Dvije svjetiljke tipa Firmalampen, ona lijevo je napravljena u Kolčesteru, a ona desno u Galiji (sa žigom proizvođača sa imenom *Atimetus*). Obje su nađene u Britaniji. Danas se nalaze u British Museum u Londonu.

Svjetiljka u obliku stopala sa sfingom kao drškom. Napravljena u Italiji, a nađena u Libiji. Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Svjetljka koja prikazuje pale heroje/ratnike ili gladijatore. Datacija I. – II. st. n. e.

Svjetiljka koja prikazuje dvije polunage boginje. Datacija I. – II. st. n. e.

Svjetiljka sa reljefom koji prikazuje borbu gladijatora. Danas se nalazi u Römisch-Germanischen Museum u Kelnu.

Svjetiljka sa prikazom trke kola sa konjima. Datacija 200. – 300. god. n. e.

Svjetiljka koja prikazuje mladića kako jaše kozu. Datacija III. – IV. st. n. e.

Svjetiljka koja prikazuje Herkula. Datacija I. – II. st. n. e. Proizvođač: AVNT?IPP.

Terakota figurice

Egipat, levantske i maloazijske oblasti i egejsko – grčko područje su imale dugotrajnu kontinuiranu tradiciju produkcije terakota figurica, pa je i razumljivo da je njihova dominacija na ovom polju zadržana i u rimsko doba. Galsko – germanske zone nisu imale domaću željeznodobnu proizvodnju terakota figurica, ali se inkorporiranjem u rimski svijet i tamo razvila proizvodnja u kalupu izrađenih terakota figurica u finoj bijeloj glini. Značajna produkcija terakota figurica u galsko – germanskoj zoni se nalazila u dolini rijeke Allier i u Kelnu.

Kao i brončane statuetice, koje su bile mnogo skuplji predmeti, i jeftinije terakota figurice su uglavnom pravljene za ritualne i religijske svrhe, kao što su posvete hramovima i božanstvima, izlaganje u kućnim svetilištima ili za odlaganje u vidu grobnog priloga. Neke terakota figurice su bile korištene i kao dječije igračke. Kao i drugi zemljani objekti, i terakota figurice su proizvođene u golemim razmjerama, i većina ih je bila farbana u svjetlim bojama nakon pečenja. Nažalost, boja na sačuvanim figuricama se većim dijelom izgubila. Svaka regija rimskog svijeta je imala svoj posebni stil izrade terakota figurica. Oblik figurica je mogao prikazivati božanstva (uključujući i njihove lokalne interpretacije) i njihove atribute, mitološke ili tradicijske likove, predstave životinja i ptica. Terakota figurice često pokazuju izraženi sinkretizam u predstavama, gdje se kombinuju egipatske, italsko – rimske, grčko – helenističke, keltsko – germanske...itd... tradicije.

Figurica psa izrađena u južnoj Italiji. Datacija I. st. p. n. e. – I. st. n. e.
Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Figurica koja prikazuje Eneju kako bježi iz Troje, noseći svoga oca Anhiza na svojim ramenima i vodeći za ruku sina Askanija. Idealni arhetip rimskog odraslog muškarca. Pronađena u Pompejima. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Figurica goluba, napravljena u Galiji. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Figurica Harpokrata (grčka forma Horusa) iz Egipta. Danas se nalazi u muzeju umjetnosti u Lionu.

Figurica boginje Fortune (“Sreće“), napravljena u Kelnu. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Figurica keltske „Majke boginje“ pronađene u groblju u Welwyn Grange, Hertfordshire u Engleskoj. Boginja doji bebu. Datacija II. st. n.e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu. Figurica „Majke boginje“ kako doji i sjedi je popularan tip u sjeverozapadnoj Europi, i slikovito odaje sinkretizam svojstven rimskom svijetu.

Građevinski materijal

Keramika je imala široku primjenu u građevinarstu, i to u izradi cigli, crijepova, u sustavu hipokausta i arhitekturalnoj dekoraciji. Cigle i crijepovi su često na sebi imali žigove proizvođača. I cigle i crijepove su mogle proizvoditi i vojne jedinice, radi čega mnogi pronađeni primjerci nose simbole i nazive pojedinih legija. Cigle su više – manje bile standardizirane, u četvrtastom ravnom obliku, tanke (5 – 7 cm.). Cigle su mogle biti različitih tipova, i to: 1. *bipedalis* („dvostopne“) od 59 cm, 2. *sesquipedalis* („jednoipostopna”) od 44 cm, 3. *pedalis* („stopna”) od 29,5 cm i 4. *bessalis* od 20 cm. I cijevi za vodovodnu i drenažno – kanalizacionu mrežu su često pravljene od pečene gline.

Imbrekse i tegule su prvi počeli koristiti Grci, a nastavili Etrurci i Rimljani. U rimskom svijetu, postojala je snažna proizvodna djelatnosti crijepova, u kojoj su učestvovale i legije. Zato znatan broj pronađenih crijepova nose i pečat legijskih znakova.

Crijepovi sa legijskim natpisima. Potiču iz grada *Ulpia Noviomagus* (danas Nijmegen).

Antefiks sa imenom XX. legije i slikom divljeg vepra (amblemom dotične legije) potiče iz velškog mjesta Holt, Clwyd. Datacija II. – III. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Antifeks sa imenom IX. legije i slikom bika (amblenom dotične legije).

Crijep koji je izradila XIV. legija *Gemina Matria Victrix*. Nađen u Karnuntumu. Datacija I. st. n. e.

Tegule i imbreks, pronađeni na lokalitetu „Panossas“, oko 42 km. istočno od Liona.

Rimska „stopna“ cigla, koju je izradila XIV. legija *Gemina*. Datacija kasno III. st. n. e.

Crijep koji je izradila XIV. legija. Datacija I. st. n. e.

Tegule (porijeklom iz *Ceasar Augusta*, I. st. n. e.), imbreks (porijeklom iz *Colonia Celsa*; danas Velilla de Ebro, Saragosa; I. st. n. e.) i antefiks (iz El Convento Mallén, Saragosa; I. st. n. e.). Danas se nalaze u Museo Provincial de Zaragoza.

I neki keramički reljefni obloga paneli sa figuracijom koji se postavljaju u zidove imitiraju mramorne frizove velikih hramova i ovaj stil se naziva „Kampana reljefi“ (po italijanskom učenjaku i kolekcionaru Giampietro Campana). „Kampana reljefi“ se razvijaju od oko 50. god. p. n. e. do cc kraja II. st. n. e. i koristili su se skoro eksluzivno u Italiji, i to između Etrurije i Kampanije, i možda predstavljaju neki ostatak etrurske kulture. U početku su se koristili u malim hramovi, ali se kasnije nalaze i u javnim i privatnim zgradama. Uobičajeno su ove ukrasne ploče bile široke između 22 i 50 cm, a visoke između 27 do 48 cm, i aranžirane su bile u grupama. Tematika je najčešće mitološke prirode.

„Kampana reljef“ iz I. st. n. e., koji prikazuje *venatio*. Danas se nalazi u Antiquarium u Milanu.

Prizor iz grčke mitologije: Herakle se priprema da ubije trojanskog kralja Laomedona. Jedna od strana sa *terra sigillata* boce, izrađene od Feliksa iz južne Galije. Datacija kasno I. – rano II. st. n. e. Danas se nalazi u Museo Civico Archeologico della Valle Sabbia in Gavardo u Breši, Italija.

Keramički fragment sa predstavom Jupitera Amona iz I. st. n. e. Reflektira helenistički utjecaj. Danas se nalazi u Museo Barracco u Rimu.

Fragment terakotne keramike sa predstavom Silena i Erosa iz ranog I. st. n. e. Nađen u gradiću Scrofano u Laciju. Danas se nalazi u Cabinet des Médailles u Parizu.

Zemljane posude su se koristile u najrazličitije svrhe. Slika lijevo prikazuje urnu sa poklopcem. Pored ostataka incineriranog pokojnika u njoj se nalazio i sestercij, na osnovi koje se pogreb datira u 138. god. n. e.

Proizvodi od stakla

Iako se u prirodi nastalo staklo (posebno vulkanski obsidijan) koristilo još u kamenom dobu, arheološki dokazi ukazuju da se proizvodnja stakla može pratiti do sredine IV. milenijuma prije nove, i da se razvila u oblanim zonama sjevernog Levanta, Mesopotamiji i drevnom Egiptu. Za vrijeme kasnog brončanog doba u Egiptu, Levantu, Mesopotamiji, mikenskom i minojskom svijetu je došlo do rapidnog rasta u tehnologiji izrade stakla. Helenističko razdoblje je posebno doprinijelo razvoju staklarske proizvodnje, uvodeći i neke nove tehnike.

Rimski svijet je poznavao tehnologiju izrade stakla i njegovog korištenja u različitim kontekstima. Najviše se staklo upotrebljavalo u proizvodnji posuda, te u znatno manjoj mjeri za izradu mozaičnih pločica i prozora. Rimska staklarska proizvodnja se direktno razvila iz helenističke tehničke tradicije. U rimskom svijetu staklo je, od kasnog republikanskog perioda staklo, bilo proizvođeno korištenjem primarno helenističkih tehnika i stilova. Zanimljivo je da i pored te rimske proizvodnje naslonjene na helenističke tekovine, latinski jezik sve do nove ere nema svoju riječ za staklo. Većina tadašnjih tehnika proizvodnje je bila dugotrajna i inicijalni produkti su bile posude sa debelim zidovima, koje su zahtijevalo značajno dodatno dotjerivanje. Ovo je uz uvoz natrona (koji se koristio u proizvodnji sirovog stakla) doprinijelo ograničenoj upotrebi stakla i njegovom pozicioniranju kao veoma skupog i elitnog materijala. Za vrijeme Republike, staklarstvo je bilo relativno slaba zanatska djelatnost, da bi se za vrijeme prvih decenija I. st. n. e. i kvantitet, i kvalitet i raznolikost staklenih proizvoda naglo povećali.

Naglo povećanje proizvodnje stakla u najranijem principatu je nesumnjivo rezultat kosmopolitizacije euromediteranskog svijeta koja je bila direktni produkt uspostavljanja reda i mira u širokom euromediteranskom pojasu u augustovskom periodu. Helenistička proizvodnja stakla se tada u potpunosti apsorbirala u kulturne i proizvodne procese klasičnog rimskog svijeta. Levantski, egipatski, grčki staklarski majstori i tehničari su se raširili i po Italiji i zapadnim provincijama, doprinoseći i adopciji dekorativnih stilova svojstvenim helenističkom prostoru. Tada je započeo i izvoz staklenih objekata iz rimskog svijeta, i to ne samo u susjedne zemlje (kao što je arsakidski Iran), nego i u prilično daleka područja kao što su Kušansko Carstvo i Hanska Kina. Dok su „putem svile“ sa istoka (Kine i Indije) stizali svila i začini, sa zapada su išli manufakturni predmeti. Najraniji poznati stakleni predmet, izrađen na zapadu a došao do Kine, nađen je u jednom grobu u Guangzhou i datira se u rano I. st. p. n. e.

Staklarska proizvodnja u rimskom svijetu se zasnivala na dva procesa: primarnoj proizvodnji sirovog stakla i njegovoj sekundarnoj preradi u staklene objekte. Oba procesa su se mogla izvoditi na geografski veoma udaljenim područijima, jer je prvi proces

zahtijevao i pristup sirovinama za proizvodnju stakla i velikim količinama goriva, pa nije mogao biti lokaliziran bilo gdje. Radionice za sekundarnu preradu su zavisile samo od uvoza sirovog stakla. Prvi proces se odvijao, u spremnicima situiranim unutar visoko specijaliziranih peći. Proizvodnja sirovog stakla se oslanjala na vrelinu koja je trebala fuzionirati dva glavna sastojka: *silica* (osnovna komponenta; silicijum - dioksid) i sodu. U rimsko doba *silica* je bila kvarcni (kalcijumom bogati) pijesak, dok je glavni izvor sode bio natron. Najvažnije nalazište natrona u rimskom svijetu je bio Wadi El Natrun, Egipat. Staklo nastalo spajanjem silica i sode je prirodno topljivo i zahtijeva dodavanje određenog stabilizatora. U rimskom svijetu vapno je bilo glavni stabilizator. Manufakture za primarnu proizvodnju su mogle producirati tone sirovog stakla samo u jednom paljenju peći (koje je moglo trajati sedmicama). Iz ovih manufaktura, situiranih uglavnom u istočnom Mediteranu, sirovo staklo se izvozilo i isporučivalo u radionice za sekundarnu preradu sirovog stakla, odnodno proizvodnju konkretnih objekata. Zbog oslanjanja na natron iz Wadi el Natrun, u većini rimskog stakla je prilično homogena kompozitnost.

Zelenkasta staklena posuda otkopana iz jednog groba iz perioda Kasne dinastije Han u pokrajini Guangxi. Danas se nalazi u Nacionalnom muzeju u Pekingu.

Za razliku od primarnih pogona koji su proizvodili sirovo staklo u velikim količinama, i kojih je izgleda bilo relativno malo, radionica za preradu sirovog stakla u konkretne staklene objekte je bilo znatno više. Za razliku od pravljanja sirovog stakla, njegova sekundarna prearada je zahtijevala znatno manje temperature i manje goriva. Već do kraja I. st. p. n. e. razvili su se ovi staklarski prerađivački centri u Rimu, Kampaniji i Padskoj dolini. Italija je bila i centar za izradu i izvoz svjetlo obojenih posuda u ovo vrijeme sa produkcijom koja je dostigla vrhunac sredinom I. st. n. e. Od ranog I. st. n. e. sekundarna prerada stakla se širila, pa su Keln i druga mjesta u Rajnskoj oblasti postali važni staklarsko – prerađivački centri. Proizvodnja staklenih objekata u rimskom svijetu je dostigla svoj vrhunac u II. st. n. e. Rast prerade stakla u germansko – galskim područijima je nastavljen i u narednim periodima, a u III. st. n. e. izgleda da je Keln doživio značajnu ekspanziju u ovoj privrednoj djelatnosti. Staklene posude izrađene u Kelnu nose oznaku CCAA ili CCA (kratica za *Colonia Claudia Ara Agrippinensium*). I od III. i

ranog IV. st. n. e. proizvodi ovih galsko – germanskih radionica su se izvozili u sjevernu Italiju. Značajan staklarski prerađivački centar se nalazio i u Akvileji, koji je ujedno imao i bitnu ulogu u širenju tradicije staklarstva. Značajan centar staklarstva se nalazio i u Ptuju (*Poetovio*) i Celju (*Celeia*), gdje su nađeni ostaci plavo – zelenih staklenih posuda, izrađenih tehnikom „puhanja stakla“.

Staklena posuda iz rimskog svijeta sa prikazom gladijatora urađenog tehnikom emajliranja. Nađena u Begramu, Avganistan. Danas se nalazi u Musée Guimet u Parizu.

Ipak, od IV. i V. st. n. e. italijanske staklarske radionice ponovo dominiraju. I pored ovog značajnog razvitka sekundarne staklarske proizvodnje na zapadu, i dalje su se uvozili i objekti izrađeni na istoku, kao npr. u aleksandrijskim i sirijskim i radionicama. Marcijal tako spominje Aleksandriju kao izvor previše dotjeranog staklenog posuđa.

Stacije i Marcijal indiciraju da je i reciklirano slomljeno staklo bilo važan dio staklarske proizvodnje, čime bi se objasnila činjenica da se rijetko nailazi na staklene fragmente bilo koje veličine. U zapadnim provincijama je recikliranje i ponovno prerađivanje u sirovo staklo izgleda bilo češće, nego u istočnim provincijama gdje su se nalazili glavni, primarni kapaciteti za proizvodnju originalnog sirovog stakla.

Proizvodnom skoku u staklarstvu je doprinijela i jedna nova tehnika izrade pod nazivom „puhanje stakla“ koja je bila u rimski svijet uvedena u toku I. st. n. e. Inače je ova tehnika otkrivena na Levantu u toku I. st. p. n. e. Jedan od najprominentnijih i najumješnijih majstora je bio *Ennion* iz Libana/Fenikije, a vrijedi spomenuti i radionice Jasona, Nikona, Aristeasa i Megesa. Sa Levanta se tehnologija „puhanja stakla“ raširila i Egiptom i aleksandrijskim radionicama, a onda su istočnjački, levantski majstori sredinom I. st. n. e. u Italiji počeli otvarati radionice sa primjenom tehnike „puhanja stakla“, a zatim i u drugim mjestima zapadnog dijela rimskog svijeta. Italija je brzo postala glavni centar staklarske proizvodnje tehnikom „puhanja stakla“. Ovom tehnikom su se stakleni objekti širokog spektra, od *unguentaria* (posuda za toaletni, kozmetički pribor), preko posuđa do kameja. Cijevi za puhanje su prvo pravljene od gline, a kasnije od metala. I u Saloni se nalazila staklarska prerađivaćka radionica, jer je tamo nađen željezna cijev u obliku štapa koja se koristila za „puhanje stakla“. Tehnika „puhanja stakla“ je omogućavala da se proizvode posude i predmeti sa značajno tanjim zidovima, što je i smanjivalo količinu stakla potrebnog za jednu posudu, a povečavalo njegovu estetsku vrijednost. „Puhanje stakla“ je doprinijelo i znatno kraćem periodu izrade, a objekti izrađeni ovom tehnikom su zahtijevali i značajno manje završnih radova i dotjerivanja. Do sredine I. st. n. e. ranije tehnike su uglavnom bile napuštene u korist „puhanja stakla“, iako se u manjoj mjeri sačuvalo lijevanje. Troškovi proizvodnje su se smanjili, što je doprinijelo da stakleni objekti postanu pristupačni i za šire slojeve. U svojoj Geografiji, Strabon navodi da se „stakleni pijači pehar može kupiti za jedan bakreni novčić“. Naravno, i nadalje su se proizvodili i primjerci izrazito skupe i dekorativne izrade. Još jedna tehnička novina je doprinijela dodatnom razvitku manufakture staklenih objekata, a to je izum „čistog stakla“ (kroz uvođenje manganskog dioksida) od strane aleksandrijskih „puhača stakla“, cc 100. god. n. e. Moda i stilovi staklenih posuda su vezani i sa naglim razvitkom keramičke proizvodnje sa uspostavom principata. Keramičke posude, stilovi i forme su služile kao uzor staklarskoj proizvodnji posuđa. Upotreba obojenog stakla kao dekorativnog dodatka blijedim i bezbojnim glazurama također se povećala, pa su i metalne posude imale utjecaja na oblik staklenih posuda. Ovaj razvoj staklarstva je podrazumijevao i produkciju prvih staklenih pločica za mozaike i prve staklene prozore.

Krhotine od slomljenog stakla su korištene u mozaicima još od augustovskog perioda, a od početka naše ere se počinju koristiti i male staklene pločice koje su bile proizvođene namjenski za izradu mozaika. Ove pločice su bile uobičajeno u nijansama žute, plave ili zelene i uglavnom su korištene u mozaicma koji su ležali pod fontanama. Najranije staklene ploče za prozote su lijevane u drvene okvire,

Iako je bilo određenih promjena u tipovima staklenih posuda, tehnologija njihove izrade je ostala skoro nepromjenjena sve do kraja rimskog svijeta.

Pored lijevanja i „puhanja stakla“ postojale su i druge tehnike izrade staklenih objekata kao što su: oblikovanje pomoću jezgre formirane od blata i slame fiksirane oko metalne šipke (rana tehnika koja je bila popularna i u I. st. p. n. e.); tzv. „srozavanja“; tzv. „hladnog rezanja“; tehnika proizvodnje „pehara u kavezu“; *cameo* staklo (o čemu će kasnije biti više riječi).

Stakleni tanjir, rađen tehnikom lijevanja. Datacija III. st. n. e. Nađen na Kipru,
a danas se nalazi u Nacionalnom arheološkom muzeju u Madridu.

Posude dobijene tehnikom lijevana su kasnije fiksirane na tokarski stol, rezane i polirane preko čitave površine kako bi dobile konačni oblik. Sudeći po Pliniju Starijem tokarski stol je bio upotrebljavan za produkciju većine stakla sredinom I. st. n. e., dok nije preovladala tehnika „puhanja stakla“. Ali u periodu izrazite dominacije tehnike

„puhanja stakla“ lijevanje se koristilo i u drugoj i trećoj dekadi II. st. n. e. Neka vrsta obnove tehnike lijevanja se desila u III. ili IV. st. n. e., ali je producirala relativno mali broj posuđa.

„Pehar u kavezu“ je tip kasnorimskog luksuznog posuđa (datacija sredina III. – IV. st. n. e., u istom periodu kao i kameo stakleno posuđe, sa kojim dijeli mnoge sličnosti) i predstavlja vrhunac rimskog staklarstva. Većina sačuvanih primjeraka ove vrste posuđa ima kavez sa kružnim geometrijskim uzorcima, često sa natpisom ili frazom. Rjeđi su primjerci sa figuralnim scenama. Ovaj tip posuđa je nesumnjivo bio vrlo težak za izradu, pa je samim tim bio i izrazito skup. Najveći dio do sada nađenih nalaza koji se odnose na ovaj tip staklenog posuđa potiče sa lokaliteta uzduž ili blizu Rajne, što navodi na pomisao da se ono tamo i proizvodilo, možda u Trieru (*Augusta Treverorum*) ili Kelnu. Ipak nekoliko drugih vrijednih otkrića potiču iz istočnog dijela rimskog svijeta, tako da je moguće da su bila dva proizvodna područja.

„Likurgov pehar“ rađen tehnikom „pehara u kavezu“. Datacija IV. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

„Likurgov pehar“ se pojavljuje u zelenkastoj boji, ako nema svjetlosti koja prodire kroz staklo. Fantastičan vizuelni efekt koji je ostvario majstor.

„Kelnski pehar“ rađen tehnikom „pehara u kavezu“. Na njemu se nalazi „natpis“ na grčkom: ΠΙΕ ΖΗCΑΙC ΚΑΛϬC ΑΕΙ = ΠΙΕ ΖΗΣΑΙΣ ΚΑΛΩΣ ΑΕΙ = „pij, živi dobro zauvijek“. Datacija druga polovina IV. st. n. e. Danas se nalazi u Römisch Germanisches Museum u Kelnu.

Pehar nazvan „Coppa diatreta Trivulzio“ rađen tehnikom „pehara u kavezu“. Na njemu se nalazi latinski natpis: *Bibe vivas multis annis* = „pij i živjeti ćeš mnogo godina“. Datacija IV. st. n. e. Danas se nalazi u Arheološkom muzeju u Milanu.

„Minhenski pehar“ rađen tehnikom „pehara u kavezu“. Na njemu se nalazi latinski natpis: *Bibe multis annis* = „pij (i živjeti ćeš) mnogo godina“. Datacija druga polovica IV. st. n. e. Nađen u Kelnu, a danas se nalazi u Staatliche Antikensammlung u Minhenu.

„Corning posuda“. Pretpostavlja se da potiče iz istočnog dijela rimskog svijeta. Danas se nalazi u Corning Museum of Glass u Njujorku.

Najraniji stilovi i oblici rimskih staklarskih proizvoda slijede helenističke tradicije i koriste snažno obojene i mozaične uzorke. Od samoga kraja Republike, nove jarko obojene prugaste posude se uvode. Za vrijeme ovog perioda postoje određene indicije da su stilovi stakla varirali, pa su one lijepo urađene i prozračno obojene posude iz ranog I. st. n. e. bile više zapadnog porijekla, dok su one kasnije bezbojne lijepe posude imale više internacionalistički karakter. Ovi objekti su karakterizirani i sa novim bogatim bojama. „Smaragdno" zelena, plavo-zelena, plava ili kobaltno plava, perzijsko plava ili „paunsko" plava su uobičajeno vezane za ovaj period, dok du druge boje prilično rijetke. „Smaragdno" zelena i paunsko plava su bile nove boje uvedene od italijanskih radionica i uvijek su povezane sa produkcijom lijepih posuda. Od zadnjeg kvartala I. st. n. e. dolazi do značajne stilske promjene, jer snažne boje iznenada nestaju i zamjenjuju se sa bezbojnim i „*aqua*" (blijeda plavo – zelena boja; inače uobičajena prirodna boja neobrađenog stakla) staklom. Bezbojne i „*aqua*" staklene posude su se koristile i ranije, ali sada počinju da dominiraju tržištem. Jeftinije staklene posude su sada išle prema svjetlijim nijansama plave, zelene i žute.

Nije jasno da li je ova stilska promjena, koja se dešava oko 70. god. n. e., rezultat promjene u modi ili je indikator promjene shvatanja o upotrebi objekata izrađenih od stakla. Možda se više nije zahtijevalo da stakleni predmeti imitiraju drago kamenje, keramiku ili metal, ili je prelaz na bezbojno staklo rezultat da se imitira visoko cijenjeni kristal. Plinije Stariji navodi da je najvrijednije staklo ono koje je bezbojno, i koje što je moguće više podsjeća na kristal. Moguće je da se i zbog ove tzv. „kristalizacije" stakla održavala i tehnika lijevanja, jer je ona mogla producirati debele zidove posuda koje su jedino mogle izdržati pritisak stalnog rezanja i poliranja koje su vezane za rad na tzv. „kristalizaciji stakla". Moguće je da je i dominiranje tehnike „puhanja stakla" bilo uzrok za dominiranje bezbojnog ili „*aqua*" stakla.

Do danas je identificirano 6 primarnih uzoraka mozaičnog stakla: 1. cvijetni i 2. spiralni uzorci, 3. mramorni i 4. prošarani uzorci, 5. gajtanasti uzorci (bili popularni u ranom periodu, ali su izašli iz mode od sredine I. st. n. e.), 6. prugasti uzorci (razvili se iz prethodnog, gajtanastog tipa). Kao tehnike dekorativnog ukrašavanja korišteno je i emajliranje i graviranje.

Pored navedenog obojenog stakla, koristili su se i sljedeći obojeni tipovi: jantarski, purpurni, tamno zeleni, egipatsko plavi, neprozirno crveni prema smeđem (Plinije ga naziva *haematinum*), bijeli, žuti. Boje su se inače dobijale u toku samoga hemijskog procesa izrade stakla i staklenih predmeta (dodavanjem određenih elemenata) i bile su njihov sastavni dio, a ne naknadnim farbanjem ili bojenjem. Poznavanje ovih procesa u staklarskoj proizvodnji, te primjena određenih metalurških proceca ukazuje da su majstori rimskog svijeta imali i zavidno znanje vezano za kemijske procese, ako ne u teorijskom onda sigurno u praktičnom pogledu.

Širenje sekundarne staklarske prerade stakla je doprinijelo i razvitku prepoznatljivih distinkcija u oblicima objekata koje su proizvodile pojedine radionice. Od II. st. n. e. stilovi su postali regionalizirani, i određeni dokazi ukazuju da su boce i posude sa poklopcima kao *unguentaria* korištene primarno za prijenos robe, i mnoge su zato odgovarale rimskim mjernim skalama. Nakon što je kršćanski svijet potisnuo klasični rimski svijet, ikonoklastika i dekoracija staklenih objekata se počela pomjerati sa prikazivanja scena svojstvenih grčko – rimskoj kulturnoj ekumeni prema adoptiranju kršćanske simbolike.

Rimsko monohromno posuđe. Datacija II. st. n. e.
Danas se nalazi u Musée Saint-Remi u Remsu, Francuska.

Staklena posuda sa prikazom gladijatorske borbe 4 para. Imena gladijatora su navedena na posudi. Datacija 50. – 80. god. n. e. Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

Monohromna staklena urna. Danas se nalazi u Nacionalnom arheološkom muzeju u Madridu.

Staklena posuda. Datacija II. st. n. e. Danas se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Staklena posuda.

Staklena posuda. Datacija cc kasno I. st. p. n. e. – rano I. st. n. e.

Mozaična staklena posuda. Datacija cc kasno I. st. p. n. e. – rano I. st. n. e.

Mozaična staklena posuda. Datacija cc kasno I. st. p. n. e. – rano I. st. n. e.

Staklena posuda.

Staklena boca.
Datacija cc I. st. n. e.

Staklena boca levantskog porijekla. Datacija cc sredina I. st. n. e.

Staklena boca. Datacija I. st. p. n. e. – I. st. n. e.

Geme i kameje

Jedan od najljepših produkata rimskog svijeta su kameje i geme. Gliptikom ili gliptičkom umjetnošću se naziva graviranje/rezbaranje na malim podlogama od dragog, poludragog kamenja ili nekog plemenitog metala. Gravirana gema je podrazumijevala rezbaranje koje je kao posljedicu imalo određene prikaze, simbole pa i natpise na samo jednoj strani. Striktno govoreći graviranje je značilo rezbarenje u intaglio formi (korištena je tehnika „tiska"), ali je ovaj pojam podrazumijevao i reljefno rezbarenje.

Najvećim dijelom ova tehnika se koristila za izradu pečata, posebno na prstenovima. Tradicija ovog tipa rezbarenja ima dugu povijest u većini ranih kultura Levanta, srednjeg Istoka pa i u civilizacija Harapa – Mohendžo daro. Odatle se prošitila minojsko – egejski svijet, i preko njega na kontintenalnu Grčku. Okrugle ili ovalne grčke geme (zajedno sa sličnim objektima izrađenim od bjelokosti) se nalaze već od VIII. i VII. st. p. n. e. U početku je u grčkom svijetu prisutna forma intaglio, da bi u V. st. p. n. e. reljefno rezbarenje postalo uobičajeno. Inače je reljefni prikaz mnogo impresivniji, nego onaj urađen u intaglio formi. Kameje (za koje je karakteristično reljefno rezbarenje) su se javile u

grčko – helenističkom svijetu u III. st. p. n. e. Geme izrađene u rimsko doba poglavito nastavljaju helenističke stilove. Prikazi na rimskim gemama su mogli biti različiti, pa tako Ciceron npr. spominje da su neki pojedinci imali geme sa portretima njihovih najomiljenijih filozofa. U postrepublikansko doba portreti vladara članova vladajuće familije su postali česti. Njihov kvalitet je naglo opao krajem II. st. n. e.

Primjeri ranih rimskih gema.

Gema sa prikazom satira iz Etrurije. Datacija sredine VI. st. p. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Rimska gema iz I. st. n. e. sa prikazom Sokrata.

Portret princepsa Karakale, urađen u intaglio formi. Natpis na grčkom i krst su dodani u vizantijskom periodu kako bi transformirali portret Karakale u onaj od svetog Petra. Danas se nalazi u Cabinet des Médailles Nacionalne biblioteke u Parizu.

Ovalna gema sa portretom žene. Datacija kasno I. – rano II. st. n. e.

Sardoniks kameje koje su služile kao dekorativni dijelovi ogrlice. Portret se vjerojatno odnosi na mladog Nerona, da bi u III. st. n. e. bio ugrađen u ogrlicu.

Sardoniks kameja sa prikazom Minerve. Datacija doba Julijevaca – Klaudijevaca.

Prsten sa gemom od agate koja na sebi ima prikaz Zeusa – Amona. Datacija cc II. st. n. e.

Zlatni prsten sa karnelijanskom gemom koja na sebi ima prikaz Sreće. Datacija cc I. st. n.e.

Cameo je metoda rezbarenja objekata kao što su nakit ili posude u formi kontrasta boja, i predstavlja podvrstu gema (koje nisu morale biti u kontrastu boja), odnosno njen savršeniji i umjetnički ljepši tip. Skoro uvijek u glavnom prikazu je uzdignuti reljef čija je boja u kontrastu prema boji pozadine. Ovo se dobija pažljivim rezbarenjem materijala sa ravnom

površinom, gdje se dvije boje u kontrastu susreću. Rezbarenjem se eliminiše oni dijelovi jedne boje, koji ne ulaze u okvir željenog prikaza. Kameje klasičnog historijskog i kasnijeg renesansnog razdoblja su pravljene od specifičnih vrsta poludragog kamenja, posebno od različitih tipova oniksa i agate, te bilo kojih drugih kamena sa ravnom površinom i sa dvije kontrastirajuće boje. To je različito u odnosu na geme, koje su mogle biti od bilo kojeg dragog ili poludragog kamena. Pored na kamenju *Cameo* rezbarenje se primjenjivalo i na staklu. Njihova upotreba je bila različita, od vste nakita, memorijalnih objekata, pa do prstena pečatnjaka. Kameje posjeduje veliku umjetničku vrijednost i smatrane su vrlo skupocjenim predmetima.

Kameje velike umjetničke vrijednosti su se pravile u grčko – helenističkom svijetu već od III. st. p.n.e. U rimski svijet je ova umjetnost prenešena zahvaljujući Augustu, u čiju službu je nakon pada Aleksandrije 30. god. p. n. e., prešao tada čuveni aleksandrijski gliptičar Dioskurid (inače inače rodom iz Kilikije). Dioskurid se preselio u Rim, i njegova radionica je direktno bila vezana za Augustovu familiju. Dioskurida (koji je izgleda živio prilično dugo) je u ovoj proizvodnji naslijedio sin Herofil. Najpoznatije kameje upravo se odnose na detalje iz života Julijevaca – Klaudijevaca i predstavljaju jedno od sredstava njihove propagande. Najčuvenija kameja je tzv. *Gemma Augustea* koja se danas nalazi u Kunsthistorisches Museum u Beču.

Gemma Augustea je kameja na arabljanskom oniksu, izrađena najvjerojatnije ili od nekog Dioskuridovog učenika ili od njegovog sina Herofila. Jedan vrlo zahtjevni prikaz najvjerojatnije se odnosi na sami završetak Velikog Ilirskog ustanka i Tiberijev ilirski trijumf. *Gemma Augustea* je bila prigodan dar koji je poklonjen Augustu čijoj je riznici pripadao. Sama kameja se sastoji od dvije kompozicije koje su sigurno sadržinski i uzročno-posljedično vezane. Gornji friz prikazuje u prvom planu boginju Romu i idealiziranog i stiliziranog Augusta kao Jupitera kojem druga ženska osoba, vjerojatno personifikacija naseljene zemlje *Oikumene,* drži «krunu» iznad glave. August (predstavljen skoro u deificiranoj formi) predsjedava trijumfu Tiberija koji se nalazi ovjenčan vijencem u trijumfalnim kočijama, dok se pored njih u punoj bojnoj opremi nalazi Germanik, U donjem redu je u jednom odličnom realističkom ambijentu prikazan svečani čin podizanja podizanja *tropaeuma*, tj., dosta slikovito, po Rim pobjedonosni završetak jednog rata. I to najvjerojatnije onog zbog kojeg je Tiberije proslavio trijumf iz gornje kompozicije. Sam *tropaeum* podižu četvorica legionara, a pored njih na donjem frizu nailazi se i na dva para «barbarskih zarobljenika», i što je posebno zanimljivo na dvojicu pripadnika pomoćnih jedinica. Na *tropaeumu* koji dižu legionari nalazi se i štit sa slikom škorpiona, koji je bio Tiberijev zodijački znak. U gornjem frizu između Augusta i Rome nalazi se disk, koji možda predstavlja sunce sa slikom jarca, koji je bio Augustov zodijački znak, ali ne njegovog rođenja nego začeća, znači kraj prosinca ili siječanj, jer se Oktavijan August po Svetoniju i Dionu Kasiju rodio devet mjeseci kasnije 23. IX. 63. god. p. n. e. U svakom od dva para "barbarskih zarobljenika" se nalaze po jedan bradati i do pasa goli muškarac i po jedna žena u dugoj haljini (koje su prilično sofisticirane i lijepe). Jedan par sjedi (muškarac je sa zavezanim rukama na leđima), dok drugi par za kosu vuku auksilijarni vojnici. Jedan od zarobljenika (muškarac kojeg vuče za kosu auksilijar) nosi oko vrata torkves, što ukazuje na preciznost stvaraoca kameje i bavljenje sitnim detaljima koji su bili karakteristični za zarobljenike. Torkvese inače Rimljani nisu nosili a njihova upotreba je bila široko rasprostranjena i na ilirskom prostoru, možda označavajući i određeni statusni položaj. Ovaj prikaz je utoliko vrijedniji jer daje sliku ilirskih domorodaca u vrijeme prije nego što su bili romanizirani. Iako je vjerojatno u prikazivanju zarobljenih barbara stvaralac kameje koristio ustaljene kalupe, ne bi se mogla odbaciti ni činjenica da je on u svoj prikaz zarobljenih «barbara» iz rata 6 - 9. god. n. e. unio i neke određene crte osobene za «ilirsku baštinu», odnosno za stvarni fizički izgled zarobljenika. Ta posebna osobnost najviše je izražena na primjerima prikaza dvije zarobljene žene, čija odjeća ne odaje ništa od onoga što bi se moglo smatrati općeprihvaćenim barbarskim kalupom. Stvaralac kameje je uostalom mogao da vidi zarobljenike iz ilirskih zemalja i u trijumfalnoj povorci Tiberija, uključujući i samoga Batona Dezitijatskog. Uostalom Iliri nisu bili ništa neobično za Rimljane i oni su već u većem broju boravili i u Italiji. U ovom kontekstu potrebno je istaći i činjenicu da stvaralac kameje na donjem frizu na kojem se i nalaze zarobljeni parovi pravi jasnu distinkciju između legionara i auksilijara, prikazujući izvjesnu specifičnost u odjeći ovih potonjih (npr. jedan od prikazanih auksilijara nosi *petanos*—šešir sa širokim obodom). Pa ako je bilo moguće prikazati određenu specifičnost auksilijara koji su imali drugorazrednu ulogu u ratu 6 - 9. god. n. e., zašto onda ne bi mogao biti to slučaj i sa ubacivanjem određenih osobnosti u prikaze zarobljenika koje su bile po shvaćanjima Grka i Rimljana karakteristične za njihove narode. Može se sa pravom reći da *Gemma Augustea* predstavlja najvažnije svjedočanstvo iz historije ilirskih zemalja.

Najveća do danas poznata i sačuvana kameja iz klasičnog historijskog razdoblja je „Velika kameja iz Francuske“, izrađena na sardoniksu sa datacijom cc 23. god. n. e. U Francusku je došla preko romejskog carskog trezora. Jedno vrijeme pogrešno je smatrano da predstavlja biblijsku scenu trijumfa Josipa (sina Jakova) na dvoru faraona. Prikaz na kameji je čisto propagandističkog karaktera u svrhu promocije Julijevaca – Klaudijevaca i njihovog legitimiteta na princepsku vlast. U gornjem dijelu su prikazani tada mrtvi članovi familije: August, Druz i Germanik, u sredini su živi članovi sa Tiberijem u sredini, te Livija i Germanikovi sinovi Neron (tada designirani Tiberijev nasljednik), Druz i mali Kaligula. U donjem dijelu su prikazani zarobljenici. Danas se nalazi u Cabinet des Médailles Nacionalne biblioteke u Parizu.

Kameja od oniksa, iz cc 27. god. p. n. e. sa prikazom orla, kao simbola rimske vlasti i moći. Danas se nalazi u Kunsthistoriches Museum u Beču.

Gemma Claudia, izrađena na oniksu 49. god. n. e., predstavlja dva para i to na jednoj strani princepsa Klaudija i njegovu novu suprugu Agripinu Mlađu (prikazanu kao boginju Kibelu), a na drugoj Germanika i Agripinu Stariju. Između njih je orao. Danas se nalazi u Kunsthistoriches Museum u Beču.

Kameja koja prikazuje Jupitera sa orlom pored nogu. Danas se nalazi u Bibliothèque nationale de France u Parizu.

Cameo staklena vaza pronađena u Pompejima. Danas se nalazi u Museo archeologico nazionale u Napulju.

Cameo tehnika se primjenjivala i na staklu, i to počevši oko 30. god. p. n. e., imitirajući kameje rađene na poludragom kamenju. Za razliku od uobičajenih kameja koje su rezbarene i gravirane na ravnim površinama, *cameo* staklo uglavnom predstavljaju okrugle i ovalne posude. U ovom vidu umjetnosti prikazi su uobičajeno svjetlijih boja na podlozi sa tamnijim kontrast bojama. Staklo je bilo znatno jefitniji materijal za *cameo* tehniku, nego poludrago kamenje, a i nudilo je mogućnosti da se manipulira bojama. Kameje izrađene na poludragom kamenju su imale su prirodne boje, dok su se u procesu kemijske obrade stakla mogle dobiti željene boje i nijanse. I pored toga, *cameo* staklo je veoma rijetko, i znatno ga se manje pronašlo u odnosu na kameje od poludragog kamenja. Ono se smatralo izrazito elitnim i skupocjenim, pa zato i ne treba da čudi da se „Portland vaza“ našla u sarkofagu princepsa Aleksandra Severa (koji je vladao 200 godina nakon nastanka pomenute vaze).

Sudeći po pronađenim fragmentima i posudama izgleda da se proizvodnja *cameo* stakla odvijala u dva perioda i to sa prvim koji pada u vrijeme Julijevaca – Klaudijevaca i drugim koji pada u razdoblje od sredine III. do sredine IV. st. n. e. Najpopularnije sheme boja za raniji period su bile bijela na tamnoplavoj, a staklo je bilo neprozirno. U kasnijem periodu evidentiran je prozirno obojen sloj sa virtualnom bezbojnom podlogom, moguće je riječ o imitaciji kristala. Ovaj kasniji period je također vidio i kraću obnovu umjetnosti graviranja gema. Zanimljivo je da je jedan primjerak rimskog *cameo* stakla iz potonjeg perioda pronađen čak u Norveškoj, što pokazuje razgranate trgovačke veze koje su povezivale rimski svijet i Skandinaviju. Istine radi, pitanje podjele na ova dva perioda je prilično diskutabilno, i sasvim je moguće pretpostaviti da je i u pretpostavljenom intermezzu postojala produkcija cameo stakla u rjeđem obimu i na skromnijih primjercima.

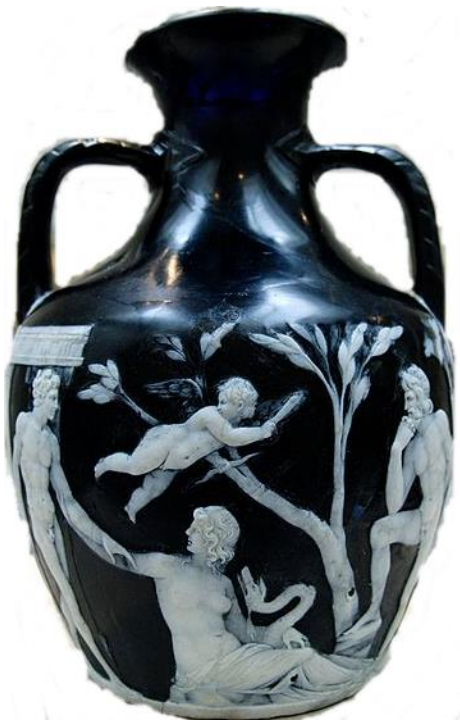

Strana A. „Portland vaze“.

Strana B. „Portland vaze“.

Najpoznatija *cameo* staklena posuda je tzv. „Portland vaza“, čiji se nastanak datira u periodu između 5. i 25. god. n. e. Vaza je sa bijelim figurama na tamnoplavoj podlozi. Ukupno je prikazano sedam antrofomorfnih figura, ljudi i bogova. Na strani A. su prikazane četiri osobe u izvjesnom gaju, i to muška i ženska figura sa krilatim Amorom koji leti i nosi „baklju vjenčanja“. Sudeći po tome riječ je o činu vjenčanja. Sve to

promatra starija, bradata muška figura. Na strani B. su prikazane tri osobe, i to dvije na stranama (muška i ženska) i jedna ženska u poluležećem stavu između njih. Za interpretacije figura i scena do danas postoji čitav niz interpretacija, koje se uglavnom vežu za neke mitološke priče ili za neke odnose u ranom augustovskom dobu. Od otkrića vaze navodno u grobnici princepsa Aleksandra Severa cc 1582. godine, ovu vazu su posjedovale italijanske i britanske aristokratske familije. Sama vaza je odigrala veliku ulogu kao inspiracija za nastanak sličnih umjetničkih djela u novom vijeku. Vaza je bila teško oštećena jednim vandalskim činom 1845. god., ali je kasnije restaurirana. Na dnu boce je bio *cameo* stakleni disk, takođe u tamnoplavo – bijeloj kombinaciji, sa prikazom glave, pretpostavlja se Parisa ili Prijama (na osnovi frigijske kape koju nosi, kao simbola Male Azije). Ovaj okrugli disk nije originalno pripadao vazi, nego je naknadno dodan. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Cameo staklena posuda koja prikazuje scenu sa Bakhom / Dionisom i Arijadnom. Datacija 25. god. p. n. e. – 25. god. n. e. Danas se nalazi u Getty Museum u Los Anđelesu.

Morgan *cameo* staklena posuda. Danas se nalazi u Corning Museum of Glass u Njujorku.

Staklena kameja sa portretom člana vladajuće dinastije, moguće preminulih Druza Starijeg ili njegovog sina Germanika. Autor kameje je Herofil, sin Dioskurida, koji se i potpisao u lijevom donjem uglu. Vjerojatni naručitelj kameje je bio princeps Tiberije u komemoraciju svoga mlađeg brata i nećaka. Ustvari ovo je jedna od staklenih kopija originala urađenog na poludragom kamenu (vjerojatno tirkizu). Izlivene staklene kopije su predstavljale ili princepske poklone ili neku vrstu medalja za vojnu službu. Danas se nalazi u Kunsthistoriches Museum u Beču.

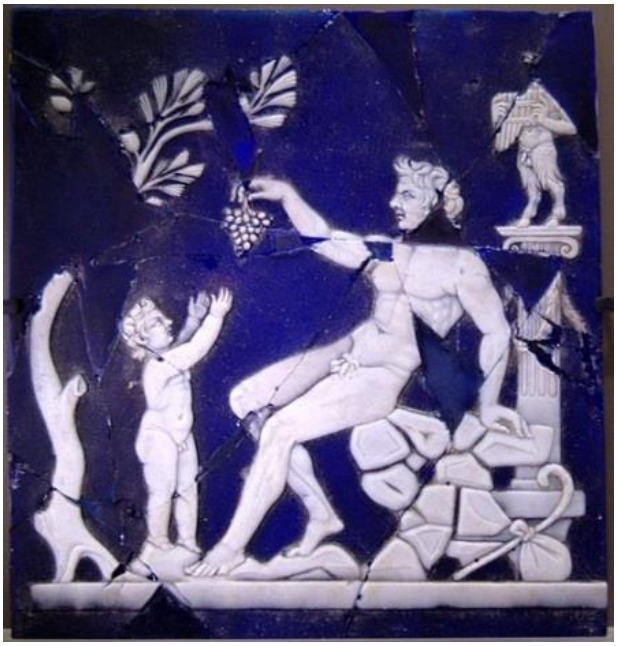

Cameo staklo koje prikazuje satira kako daje grožđe Bakhu / Dionisu dok je ovaj bio dijete. Datacija prva polovica I. st. n. e. Potiče iz Italije. Danas se nalazi u Petit Palais u Parisu.

Staklena *cameo* boca, sa prikazom egipatskih božanstava. Datacija 25. god. p. n. e. – 25. god. n. e. Danas se nalazi u Getty Museum u Los Anđelesu.

Stakleni pano (I. dio) sa prikazom (urađenim u *cameo* tehnici) inicijacije Arijadne u dionizijevske misterije. Pronađena u Pompejima. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Stakleni pano (II. dio) sa prikazom (urađenim u *cameo* tehnici) inicijacije Arijadne u dionizijevske misterije. Pronađena u Pompejima. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Izvanredna umjetnička vrijednost gema i kameja su doprinijeli i ranom razvitku kolekcionarstva. Veliku kolekciju je posjedovao Mitridat Pontski, i nju je zarobio Pompej da bi je darovao hramu Jupitera u Rimu. Po Pliniju Starijem Marko Emilije Skaur (*Marcus Aemilius Scaurus*; pretor 56. god. p. n. e.) je bio prvi rimski kolekcionar. Julije Cezar je poklonio šest kolekcija hramu Venere Roditeljke. Prema Svetoniju, Cezar je bio i kolekcionar gema i kameja. I neki princepsi su bili kolekcionari.

Tzv. „Pehar Ptolemeja“ (strane A. i B.) je ustvari kameja od oniksa ili halkedonija sa dionizijevskim motivima. Nastao je najvjerojatnije u Aleksandriji za vrijeme I. st. p. n. e., ili možda kasnije. Igrao je veliku ulogu u historiji francuskog kraljevstva. U srednjem vijeku je dobijao određene dijelove, kao i jedan kršćanski natpis. Danas se nalazi u Cabinet des Médailles Nacionalne biblioteke u Parizu.

Tradicija izrade kameja i gema se dugo sačuvala u mediteranskim zemljama. Ponovo je došla do izražaja za vrijeme renesanse i danas je vrlo izražena u juvelirstvu Italije. Ova prelijepa i vrlo precizna umjetnost, jer dobar dio gema i kameja su vrlo sitni primjerci od samo par centimetara, je imala veliki utjecaj na renesansu i neoklasicizam.

Rimski svijet i voda

Odnos rimskog svijeta prema vodi je bio zanimljiv. Iako je glavni napitak bilo vino, posvećenost vodi je bila i više nego izražena. Tome su doprinosile i higijenske i neke druge navike koje su se raširile rimskim svijetom. Najbolje svjedočanstvo o toj rimskoj posvećenosti vodi pružaju akvadukti, kupališta (banje i terme) i odvodni kanali, koji su uz ceste, rimsku vojsku i političke institucije glavni stubovi rimske kulture.

Akvadukti

Sustav akvadukta predstavlja jedno od najvidljivjih obilježja rimske civilizacije, iako su kanali i građevine za dovođenje vode postojali i u ranijim kulturama i civilizacijama (Asirci su bili izgradili u VII. st. p. n. e. akvadukt dužine 80 km.). Akvadukti su bili zadivljujuće umijeće rimskog graditeljstva, i znali su se pružati i desetinama kilometara kako bi kao vještačka rijeka dovukli vodu u gradove, utvrde, sela, vile, rudnike, metalurške i manufakturne pogone, mlinove....itd. Akvadukti su, zajedno sa irigacionim kanalima, korišteni i za navodnjavanje. Dovedena voda je korištena i kao odvodna snaga nečistoća, čime su naseljene zajednice čuvale čistim svoje okruženje. U gradnji akvadukta, inženjere i graditelje rimskog svijeta nije sprećavala nikakva prepreka. Akvadukti su građeni u svim dijelovima rimskog svijeta, od Britanije do Eufrata. Dobar dio rimskih akvadukta se pokazao veoma izdržljivim i trajnijim, a neki su se održavali i koristili sve do u suvremeno doba, a nekoliko ih je još uvijek u upotrebi. Metode polaganja i izgradnje akvadukta daju Vitruvije i Frontin.

U prvo vrijeme Grad se snabdijevao vodom preko velikog broja iskopanih bunara, dok je kišnica bila skupljana u cisterne. Voda je uzimana i iz toka rijeke Tibar i potoka koji su strujali niz padine rimskih brda. Vremenom je ovaj tip snabdjevanja vodom za Grad postajao sve više neadekvatan, pošto su se potrebe za pitkom, svježom vodom povećavale, pa se pristupilo gradnji akvadukta. U sam Grad se slijevala voda iz čak 11 akvadukta, snabdijevajući njegovo stanovništvo, mnoge banje, latrine i fontane sa vodom iz obilnih vrela. Taj složeni sustav je bio uvezan i sa sustavom kanalizacije i odvoda. Grad Rim su vodom snabdijevali sljedeći akvadukti: *Aqua Appia* (312. god. p. n. e.), *Anio Vetus*

(272. – 269. god. p. n. e.), *Aqua Marcia* (144. – 140. god. p. n. e.; dao da izgradi Kvint Marcije Reks / *Quintus Marcius Rex*), *Aqua Tepula* (125. god. p. n. e.; nazvana zbog temperature svoje vode), *Aqua Iulia* (33. god. p. n. e.), *Aqua Virgo* (19. god. p. n. e.), *Aqua Alsietina* (2. god. p. n. e. ?; nije bila za piće), *Aqua Claudia* (38. – 52. god. n. e.), *Anio Novus* (38 – 52. god. n. e.), *Aqua Traiana* (109. god. n. e.), *Aqua Alexandrina* (226. god. n. e.). *Aqua Appia* i *Anio Vetus* su snabdjevali donje dijelove Grada, dok je *Aqua Marcia* bila prvi akvadukt na visokom nivou i dovodila je hladnu i dobru vodu do vrha Kapitola. Ukupno su akvadukti Grada bili dugački preko 415 km.

Za akvadukte je bio nadležan *curator aquarum*, Akvadukti su zahtijevali kontinuiranu brigu, i za dužnosnike i službenike zadužene za akvadukte su se birali odgovorne i sposobne ličnosti. Iako se danas u pučkoj javnosti rimski akvadukti promatraju samo u vidu svojih nadzemnih monumentalnih dijelova sa lukovima (koji su se nerijetko u kasnijim razdobljima koristeni i kao mostovi), veliki dio mreže akvadukta se ustvari prostirao ispod površine (slično kao danas u vodovodno – kanalizacionoj mreži). Konstrukcija samih akvadukta je bila vrlo sofisticirana, i mogla je da prenese veliku količinu vode, veću nego mnogi moderni vodovodi. Ustvari tehnološka osnova svih kasnijih vodovodnih i kanalizacionih sustava je ona koju su razvili Rimljani.

Za kretanje vode je načelno korištena sila gravitacije, ali na pojedinim područijima gdje se morala preći određena „depresija“ dublja od 50 metara, korištena je tehnologija sifona (Σίφων; *syphon*) kako bi se voda „silila“ na kretanje uzbrdo. Kanali akvadukta su uglavnom građeni zidanjem, zbog nedostatka cijevi. Lijevane željezne cijevi rimski svijet nije poznavao, olovne su se rijetko koristile za cijevi šireg promjera i veće dužine, dok su brončane bile preskupe. Zbog zidanih kanala, nije bio poželjan visok pritisak vode jer je on mogao ugroziti i oštetiti gradnju. Da bi se izbjegao visok pritisak vode, akvadukti su građeni sa veoma slabim nagibom, i uvijek su vođeni oko brdovitih zona i dolina, kroz tunele i preko mostova. Akvadukti su zahtijevali pored značajne tehničke ekspertize i inženjerijskog umijeća i redovni sustav održavanja, kako bi se opravljala oštećenja ili čistili kanali (posebno od kalcijum karbonata). Bila je potrebna i zaštita kanala od krađe vode. U gradovima se voda skupljala u rezervoare (*castella*), odakle je vodila distributivna mreža. Olovne cijevi (*fistulae*) su vodile vodu u domove. Ove olovne cijevi, koje su bile više kruškolikog nego okruglog oblika, su isto nosile žigove proizvođača ili vlasnika ili korisnika. U gradovima koja su imala klimu kao Pompeji, navedene cijevi su često postavljane na zemlju blizu doma, a ne zakopavane. Skromniji stanovnici koji nisu imali domove do kojih je dolazila voda, morali su uzimati vodu iz javnih fonatana koje su bile smještene na pravilnim udaljenostima u ulici.

Akvadukti su mogli biti vrlo dugački, i od najdužih vrijedi istaći onaj koji je snabdijevao Konstantinpolis (Valensov akvadukt koji je kasnije dobio novu liniju *Aquaeductus Theodosiacus*, da bi kasnijim razdobljima bio stalno dograđivan, popravljan i mijenjan

po željama i naredbama romejskih vasilevsa i osmanskih sultana), te Zaguan akvadukt koji je snabdijevao rimsku Kartaginu. Pored akvadukta koji su snabdijevali Grad, za Italiju vrijedi istaći i čuvenu *Aqua Augusta* koja je snabdijevala plodnu i bogatu zonu današnjeg Napuljskog zaliva i Pont d'Aël u dolini Aosta. Vrlo vidljivi su i monumentalni ostaci akvadukta Pont du Gard u južnoj Francuskoj koji je snabdijevao Nim i akvadukta koji je snabdijevao Segoviju u Španiji.

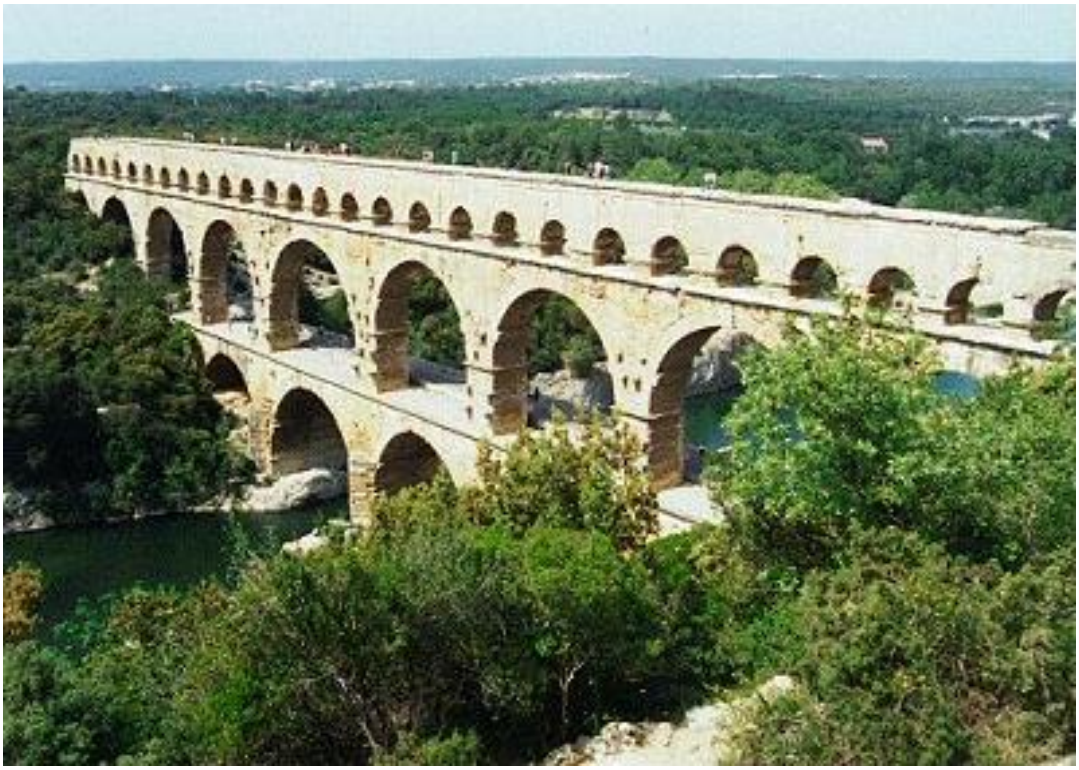

Pont du Gard, blizu Nima (*Nemausus*), izgrađen do sredine I. st. n. e. Pont du Gard je mogao transportirati do 20.000 kubnih metara vode (skoro 6 miliona galona) dnevno, dok su akvadukti Rima mogli dovesti dnevno čak 1.127.220 kubnih metara vode (skoro 300 miliona galona). Lokalni kamenolomi iz kojih je donošen materijal za gradnju su još uvijek vidljivi.

Potrebno je istaći još i akvadukt u Plovdivu (Bugarska), Burnum akvadukt i Dioklecijanov akvadukt (na prostoru današnje Dalmacije), akvadukt od Gorze do Meza, četiri akvadukta (uključujući i akvadukt Gier) koja su opskrbljivala Lugdunumu (Lion), Eifel akvadukt u Njemačkoj koji je snabdijevao vodom Keln (*Colonia Claudia Ara Agrippinensium*), zatim akvadukti u Grčkoj kao što su onaj u Nikopolju i Hadrijanov akvadukt u području Korinta.

Akvadukt u Segoviji. Izgrađen u I. ili II. st. n. e.

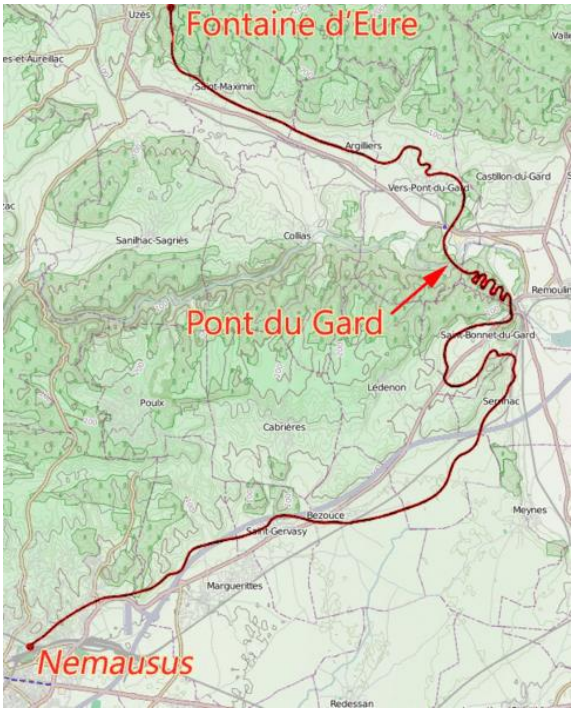

Ruta pružanja akvadukta Pont du Gard.

Ruta Eifel akvadukta.

Pored čuvenog segovijskog akvadukta za Španiju vrijedi istaći i Los Milagros u Meridi, pet akvadukta (od kojih se, adaptirana u andaluzijskom razdoblju, četiri još uvijek koriste) u Almuñécaru i Aqüeducte de les Ferreres (koji je vodom snabdjevao grad *Tarraco*/Tarragona). U Maloj Aziji su zapaženi akvadukti kod Smirne, Aspendos i Lamas, a na Levantu su bitni bili akvadukti Caesarea Maritima, Zubaida (Bejrut), Tira, Msaylha, Nahr Ibrahim. I u dalekoj Britaniji, na kraju rimske ekumene pronađeni su značajni akvadukti. Pored klasičnih akvadukta, u rimsko doba su bili raširenі i vještački napravljeni vodeni kanali. Ovi kanali su dovlačili vodu u svrhu poglavito ispiranja ruda, „lomljenja" stijena (prvo se jakom vatrom zagrije stijena, a onda se naglo hladi vodom) ili nekih manufakturnih i zanatskih poslova. Primjer takvih kanala pružaju Dolaucothi u jugozapadnom Velsu i Las Medulas u sjeverozapadnoj Španiji. Akvadukti su mogli služiti i za snabdijevanje mlinova, kao npr. Barbegal koji je služio kao vodovodni sustav Arla u južnoj Francuskoj.

Aqüeducte de les Ferreres (nazivan i Pont del Diable) u današnjoj Kataloniji.

Kupališta

Posebno mjesto u rimskoj kulturi zauzimaju banje i terme. Većina naselja urbanog tipa u cjelokupnom klasičnom rimskom svijetu od Eufrata do Hadrijanovog zida je imala najmanje jedno kupalište, više – manje javnog karaktera, koje se nije koristilo samo za kupanje, opuštanje, masažu, rekreaciju, relaksaciju i održavanje higijene, nego su to bila i mjesta intenzivnog druženja gdje su se sklapali i poslovni i drugi dogovori. Kupališta su

tako bila neki naročiti socijalno – zdravstveno – rekreacijski klubovi sa širokom lepezom ponude. Ona nisu bila ograničena samo na javne objekte, nego su ona bila prisutna i u privatnim domovima te u vojnim taborima. Kupališta su se snabdjevala vodom direktno iz obližnjih rijeka i (posebno onih ljekovitih i toplih) vrela, te preko akvadukta. Ako nije riječ o već toplim vrelima, onda se voda zagrijavala. Javne banje su bile otvorene za sve stanovnike, i nisu imale nikakve socijalne ograde.

Još od najranijih razdoblja Rimljani su cijenili čistoću. U tim ranim razdobljima kupalo se u domu, koristeći neku vrstu improvizirane praonice (*lavatrina*). Takva praonica se nalazila u blizini ognjišta i kuhinje, jer se tamo grijala voda. Sa tako dobrim osnovama u običaju kupanja i održavanja čistoće tijela, sa daljim razvitkom klasičnog rimskog svijeta, kupanje postepeno postaje jedno od glavnih obilježja njegove kulture i načina života. Kupanje izlazi iz okvira privatnog, pa se počinju sve više javljati i javna kupatila u Gradu i drugim italskim gradovima, dobijajući i temeljna obilježja. Najraniji do danas poznati podaci evidentiraju javna kupatila nakon II. punskog rata. Samo u Gradu je 33. god. p. n. e. postojalo 170 javnih kupatila, da bi prema jednom katalogu građevina u Rimu iz 354. god. n. e. bilo evidentirano čak 952 kupatila različitih dimenzija u Gradu. Kako bude napredovalo širenje rimske vlasti, tako će i taj kulturni aspekt kupatila napredovati kroz Italiju, provincije, savezničke i vazalne državice i kraljevstva. Širenje sustava javnih kupatila nije značilo da su nestala i privatna kupatila, pa sve do samoga kraja klasičnog rimskog svijeta su svaki *domus* i vila imali svoja kupatila. Rimljani se mogu sa pravom nazvati jednim od najčistijih naroda u historiji čovječanstva.

Šarolikost pojmova u latinskom jeziku koji su proizlašli iz grčke riječi βαλανείον na najbolji način ocrtava koliko se u rimskom svijetu cijenilo i razvijalo kupatilo. *Balneum* ili *balineum* se u svome osnovnom smislu odnosi na veću ili manju kadu, odnosno prostoriju u kojoj se ta kada ili manji bazenčić nalazi (što je također i pravilni prijevod riječi *balnearium*). Seneka je usvojio deminutiv *balneolum* kako bi opisao jednostavno kupatilo Scipiona Afrikanca Starijeg u Liternumu. Tim opisom je Seneka želio da ukaže na umjerenost drevnog republikanskog doba, odnosno da je moralizatorski uporedi sa luksuzom njegovog vremena. Kada su kupatila privatnih osoba umjesto jednostavne prostorije koju opisuje Seneka postala raskošnija i dobila više prostorija, počeo se koristiti pluralni oblik *balnea* ili *balinea*. Ciceron naziva kupatila u vili svoga brata Kvinta naziva *balnearia*. Po Varonu *balneae* i *balineae* ako nemaju određeni broj uz sebe su bili javna kupatila. Međutim, ova pojmovna određena nisu apriori bila prihvaćena, i varirala su zavisno od pisca (posebno pjesnika koji su to prilagođavali metrici). Plinije Mlađi za javno kupatilo koristi izraz *balnea*, a za privatno kupatilo *balneum*. Terme (od grčkog pridjeva thermos = vruće, vrelo) su prvotno označavale topla vrela ili kupatila sa vrućom vodom. Vremenom se ovaj termin u literaturi počeo primjenjivati na impozantne građevine u vidu banjsko-rekreacionih kompleksa koje su nastajale za vrijeme principata i dominata. Kod antičkih pisaca ova distinkcija između terma i banja nije bila baš primjenjivana.

Arheološki ostaci bezbrojnih javnih i privatnih kupatila, zajedno sa zapisima Vitruvija i nizom podataka iz literarnih vrela jasno ukazuju na konstrukciju i izgled kupatila. Tako se očitava i temeljni zajednički dizajn, ali i maštovita rješenja u detaljima. Zanimljivo je napomenuti da je posvećenost klasičnog rimskog svijeta kulturnom aspektu kupanja bila tolika da se ono nije obavljalo samo u jednoj prostoriji (kao danas), nego u više različitih prostorija od kojih je svaka bila specijalizirana za neki segment. Javna kupatila su građena sa tri osnovne prostorije i to *tepidarium* (topli dio kupališnog kompleksa), *caldarium* (*calidarium; cella caldaria; cella coctilium*; kupatilo sa vrućom vodom, sa ne više od 50-55°C) i *frigidarium* (kupatilo sa hladnom vodom).

Caldarium je grijan zahvaljujući sustavu hipokausta (*hypocaustum*), koji je bio neka vrsta podnog grijanja. Vitruvije pripisuje pronalazak ovog sustava izvjesnom Sergiju Orati (*Sergius Orata,*), iako to u historiografiji još uvijek nije potvrđeno. Prije ovog pronalaska, prostorije su grijanje sa pećima koje bi bile u njih smještene. Hipokaust nije korišten samo za grijanje kupatila, nego i općenito a grijanje kuća. Pod (*suspensura*) je bio uzdignut od tla malim stubićima (*pilae stacks*), koji su bili slojevito sastavljeni od pločica između kojih se nalazio beton. Ostavljen je i prostor unutar poda i zidova tako da topli zrak i dim iz peći mogu prolaziti ove zone i izlaziti preko dimnjaka. Ustvari riječ je o zidnom i podnom grijanju, a ne prostom puštanju toplog zraka u prostorije. Tako bi se zagrijavale, ali ne i zagađivale prostorije. Terakota (glina pečena na velikoj temperaturi, crvenkaste boje koja se mnogo koristila u rimskom građevinarstvu, uključujući i izradu crijepova i oblaganje zidova) propusne kutije ili cijevi su bile smještene ispod poda i unutar zidova kako bi se izbacio vreli zrak, ali i kako bi se zagrijavali zidovi.

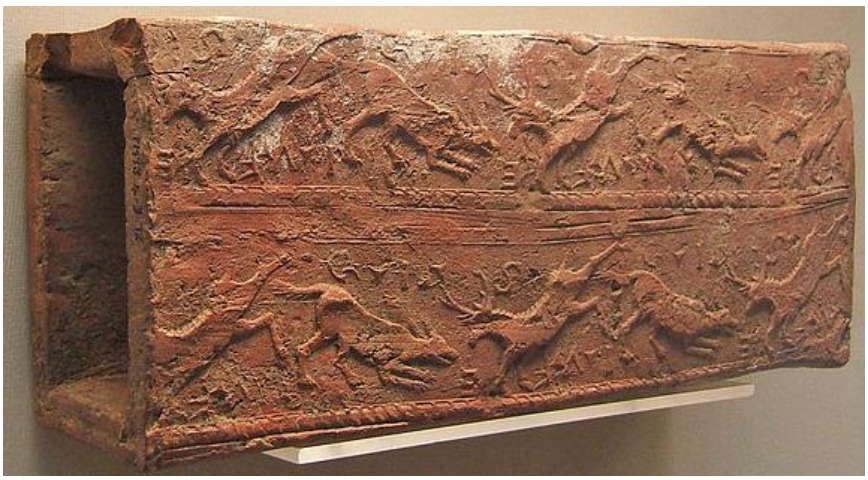

Iako su bile izvan neposrednog vizuelnog kontakta, ove cijevi (tube) su isto mogle biti dekorirane. Primjer bogato dekorirane cijevi/tube pruža primjerak pronađen u Britaniji. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Hipokaust je bio dosta složen sustav, koji je zahtijevao stalnu pažnju (posebno što se tiče regulacije vatre u peći) a bio je i dosta skup jer je trošio mnogo goriva. Stepen zagrijanosti je zavisio i od blizine prostorije gdje se nalazila peć (*praefurnium* ili *propigneum*) koja je zagrijavala hipokaust. Zato se *laconicum* uvijek situirao iznad te peći, zatim bi dolazili *caldarium*, pa *tepidarium*, a *frigidarium* i *apodyterium*, pošto nisu imali potrebe za toplotom su se nalazili na najdaljoj udaljenosti (u odnosu na prostoriju sa peći koja je grijala hipokaust) u kompleksu. Osobe zadužene za grijanje zvale su se *fornacatores*. Na vrhu peći, odmah iznad nivoa poda nalazila su se tri kotlića za grijanje vode. Onaj koji se nalazio odmah iznad peći je sadržavao kontinuirano vrelu vodu, onaj iznad njega toplu vodu, a najudaljeniji je bio kotlić sa hladnom vodom koji se puno iz rezervoara sa vodom. Iz vrelog kotlića voda je cijevima odlazila u *caldarium*, a ovaj kotlić je popunjavao onaj topli kotlić, a njega je opet punio hladni kotlić. Vitruvije je opisao i uređaj koji je korišten za podešavanje toplote preko brončanog ventilatora u zasvođenom stropu. Mnogi nalazi hipokausta su preživjeli u rimskom svijetu. Kod nas su vidljivi tragovi hipokausta u objektu C na Ilidži, a pronađeni su i tragovi hipokausta u jednoj rustičnoj vili u selu Krivoglavci kod Vogošće.

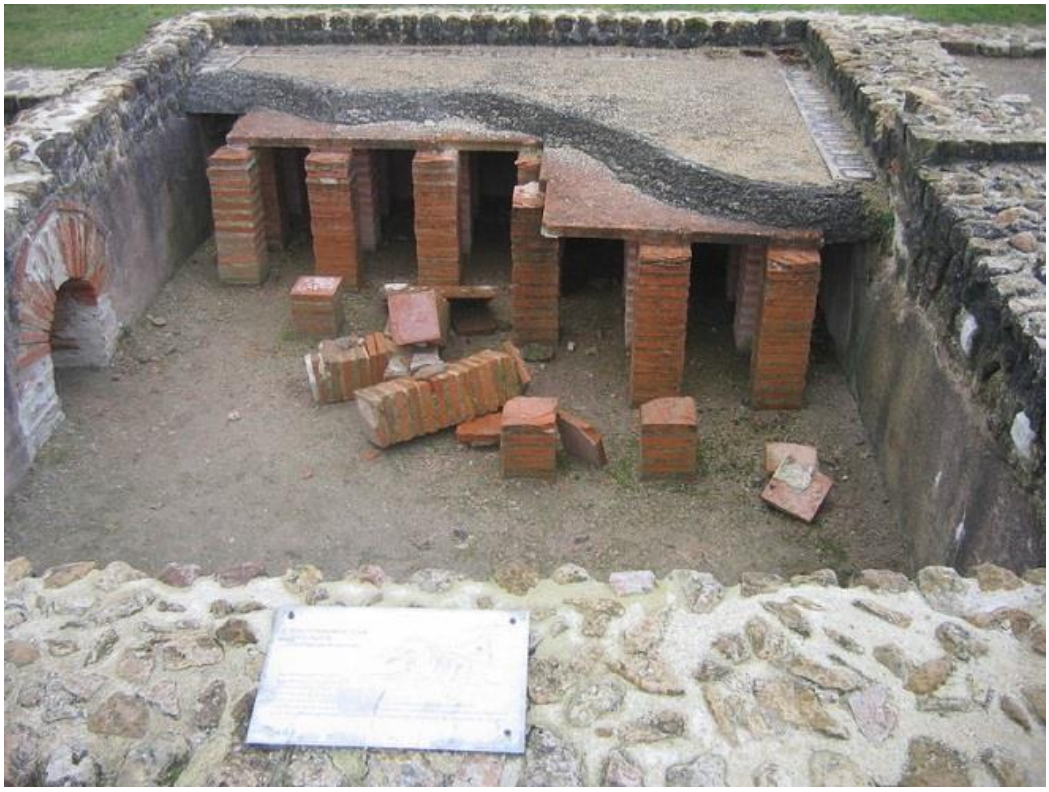

Hipokaust pod podom rimske vile u Vieux-la-Romaine u normandijskom Kanu, Francuska.

Prostor ispod *caldariuma* banjskog kompleksa u *Aquae Sulis,* danas Bath u Velikoj Britaniji.

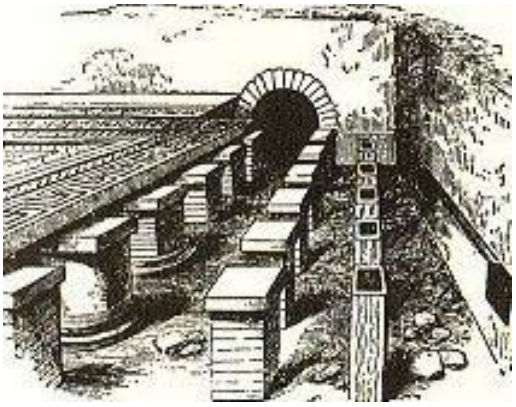

Ilustracija koja prikazuje podni hipokaust.

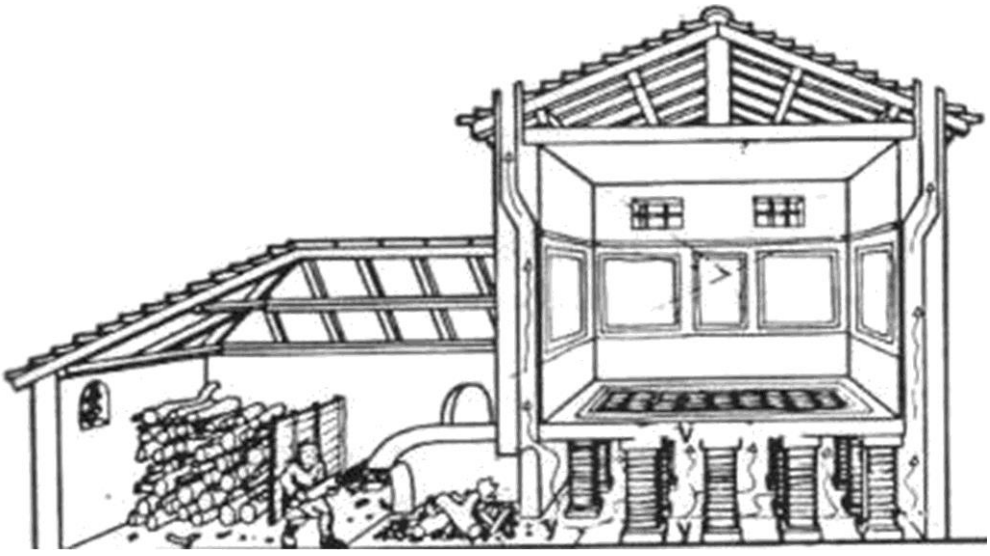

Ilustracija koja prikazuje grijanje pomoću hipokausta.

Sa ulaza se prvo išlo u *apodyterium* (od grčkog ἀποδυτήριον = svlačionica), u kojoj su se gosti svlačili i ponovo oblačili. Tamo su se ostavljale i personalne stvari prije ulaska u glavne prostorije kupatila. Javno kupalište je moglo imati i osobu (*capsarius*) zaduženu da čuva te stvari. Odatle bi posjetilac krenuo prema *tepidariumu,* koji je u rimskim kupalištima bio središnja sala, oko koje su sve ostale sale i prostorije grupirane, i zato je često bio veoma dekoriran sa mramorom, kipovima, mozaicima, slikama. *Tepidarium* je

služio i kao prostor u kome bi se posjetitelj aklimatizirao, kako ne bi došao u opasnost naglog ulaska u *caldarium*. Na jednom kraju *caldariuma* se nalazio okrugli bazen (*labrum, solium*), a na drugom veće pravokutno središnje mjesto za kupanje (*alveus, puelos, solium, calida piscina*) do kojeg se dolazilo preko par stepenika. Vrela voda je u *alveus* dolazila direktno iz kotlića koje je grijala glavna peć ili je održavana vrelom sa metalnim grijačem (*testudo*) koji je povezivao *alveus* i prostor ispod poda u kome se nalazio vreli zrak. U *labrumu* se izgleda držala hladnija voda, koja je služila za tuširanje i osvježavanje gostiju nakon boravka u *alveusu*. U privatnim domovima *labrum* je uobičajeno smještan u ugao. U *caldariumu* bi se nalazio nekada i *laconicum* (vrući, suhi odjeljak; slično današnjim saunama; navodno uveden od Marka Vipsanija Agripe) korišten za intenzivno znojenje. *Sudatorium* je bio posebna zasvođena prostorija za znojenje, koji Vitruvije naziva *concamerata sudatio*. Da bi se dobila odgovarajuća vrelina u *sudatoriumu*, cijeli zid je obložen sa vertikalnim terakota cijevima kroz koje je prolazio dim prema izlazu krovu.

Mramorna statua Herkula, pronađena u okviru kompleksa Karakalinih termi. Rimska kopija grčkog orginala. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Mramorna skulpturalna grupa pronađena u okviru kompleksa Karakalinih termi. Prikazuje mit o Dirsi, prvoj ženi tebanskog kralja Likosa. Vjerojatno je riječ o helenističkom djelu i koje je ranije pripadala Aziniju Polionu. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

U *frigidariumu* se nalazio hladni bazen (*loutron, natatio, natatorium, piscina, baptisterium, puteus*). Prostorija za masažu i pomazanje sa uljem se nazivala *unctorium*, i u njoj se uglavnom završavao „obred“ kupanja. Tijelo se relaksiralo masažom, koristeći maslinovo ulje i čišćenjem prljavštine i onoga što je znoj izbacio sa strigilom (metalnim oruđem koje je pravljeno u različitim dimenzijama za različite dijelove tijela).

Banjski mozaik iz Sabrathe u Libiji, koji prikazuje banjske sandale, tri strigila i ima slogan SALVOM LAVISSE („kupanje je dobro za vas“).

Rimski brončani strigil.

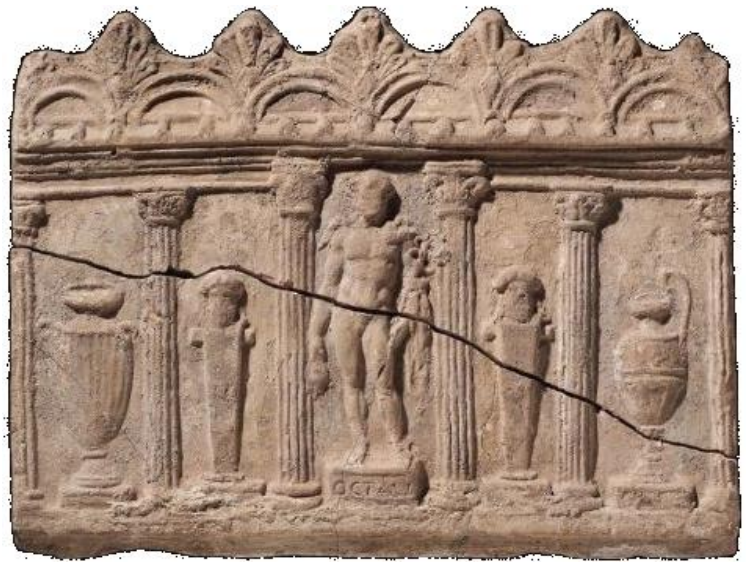

Reljefni prikaz scene iz palestre.

U kupatilima (kao u primjeru starog kupatila u Pompejima) se mogao nalaziti i *atrium*. Veća javna kupališta su inače u sebi sadržavala i palestru (παλαίστρα), odnosno vježbalište sa bazenom i prostorijom (*destrictarium*) u kojoj bi se znoj i prljavština nastala intenzivnim vježbanjem skidala sa strigilom.

Terme su imale i dodatne sadržaje, pa su se tamo nalazile i brijačnice, knjižnice, prostorije za čitanje poezije, muzičke i teatarske perfomanse, parfimerije, pa i prostorije da se jede i pije, kao i vrtovi sa fontanama. Pojedina kupališta su predstavljala prave trezore vrijednih umjetničkih djela. Načelno puni aranžman bi uključivao boravak u sve tri prostorije. Naravno, sve je zavisilo od ukusa i potreba posjetilaca kupališta, pa se nisu morale posjetiti sve prostorije, nego samo one koje bi se željele.

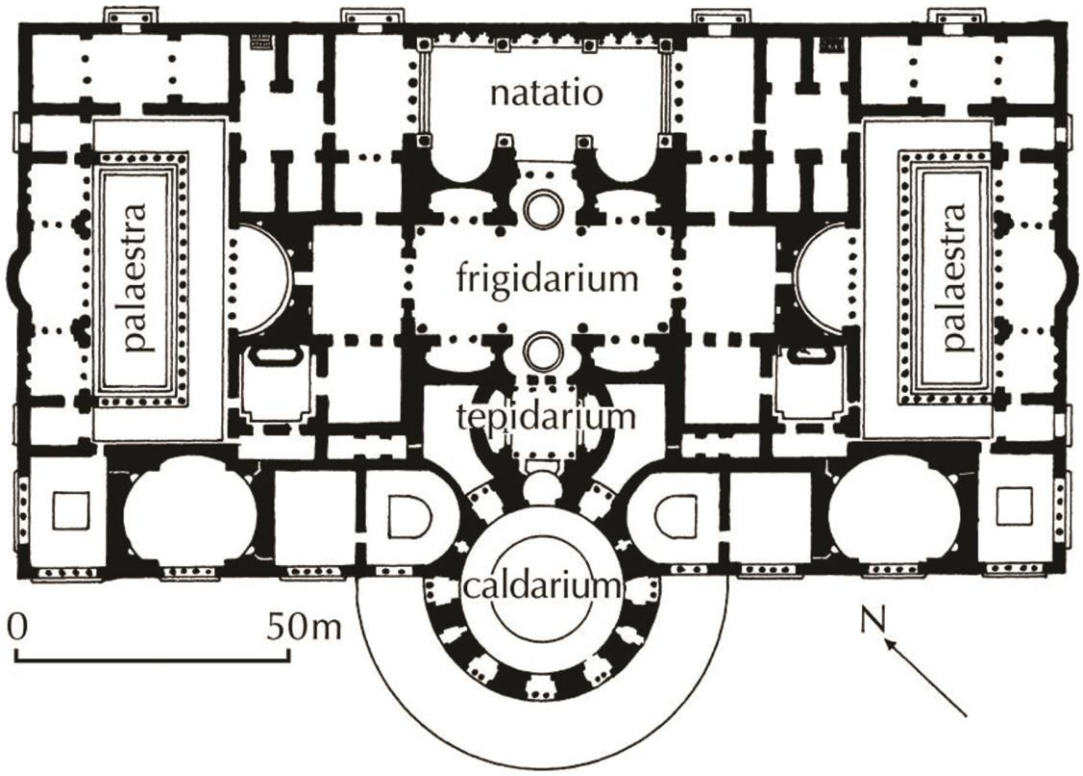

Plan Karakalinih kupatila.

U skromnije izgrađenim kupatilima, nisu morale postojati sve nabrojane prostorije, nego bi se one spajale kako bi se uštedilo na prostoru, pa bi se npr. funkcija *apodyterium* prenijela na *frigidarium* ili *tepidarium*, ili bi se funkcija *unctorium* prenijela na *tepidarium*.

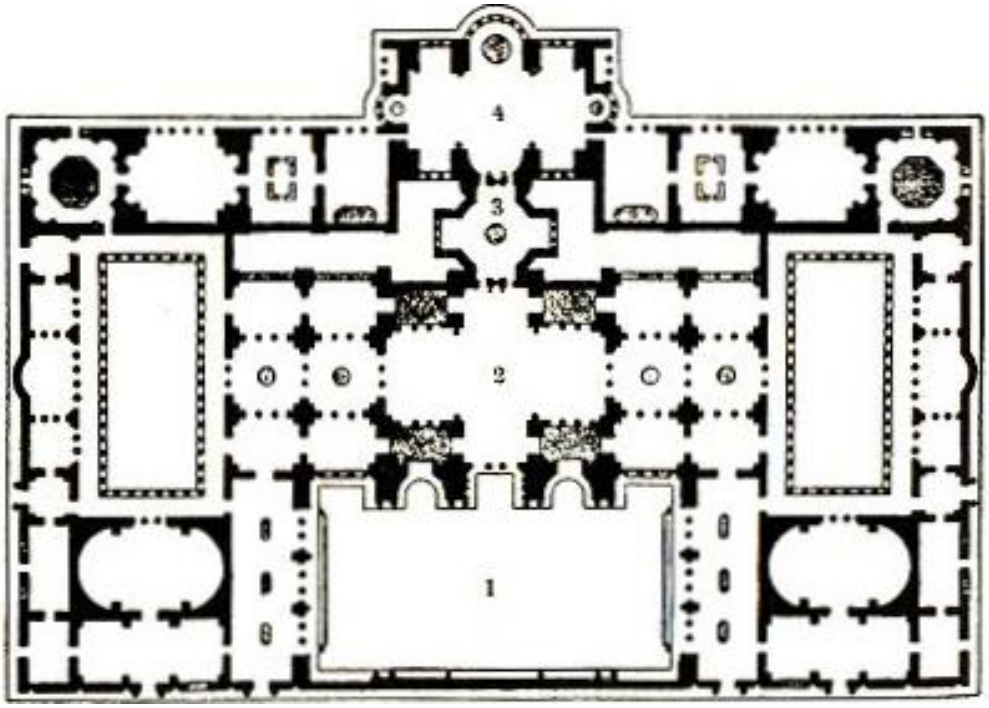

Dioklecijanove banje u Rimu. 1. *piscina* (bazen), 2. *apodyterium* i *frigidarium* (zajedno), 3. *tepidarium*, 4. *caldarium*.

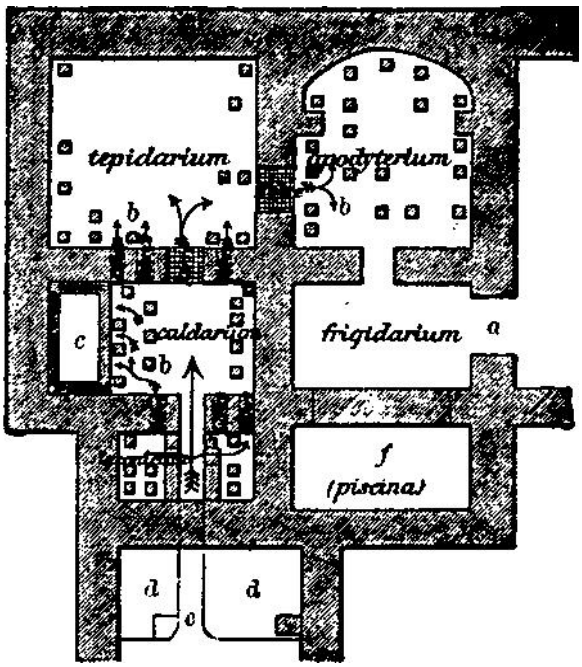

Plan privatnog kupatila u Caerwent, Monmouthshire u Engleskoj. Datacija vrijeme vladavine dominusa Konstantina.

a. ulaz
b. cijevi
c. toplo kupatilo
d. prostorija sa peći
e. peć
f. hladno kupatilo

Za vrijeme Republike javna kupatila često su imala posebne odjeljke za muškarce i žene, pa su tako njihovi sadržaji praktično bili duplirani. Ipak su muške prostorije bile veće (kao npr. u Pompejima). Moguće je bilo i da muškarci i žene koriste iste prostorije za kupanje, ali u različitim terminima. Pored ovih dupliranih kupatila, postojala su i kupatila u vidu zasebnih zgrada, predviđena samo za žene. Ali od I. st. n. e. uobičajilo se mješovito kupanje (o čemu govore Marcijal, Juvenal, Plinije Mlađi, Kvintilijan, Klement iz Aleksandrije). Princeps Hadrijan je ponovo u kupatilima proveo polnu segregaciju, ali se zajedničko kupanje nastavilo sve do vremena kada je kršćanski svijet prevladao nad rimskim.

Odlazak u kupališta je postao skoro svakodnevni običaj. Prva javna kupatila su otvarana od pojedinaca iz špekulativnih razloga, da bi se kasnije uvriježila praksa zadužbinarstva, odnosno bogataši, istaknuti pojedinci, princepsi, dominusi su podizali kupatila i poklanjali ih svojim rodnim gradovima ili naseljima u kojima su živjeli. Time su željeli pokazati narodu veličinu svoje dobrohotnosti i darežljivosti. I lokalne zajednice su učestvovale u izgradnji kupatila, koristeći sredstva iz javnih fondova.

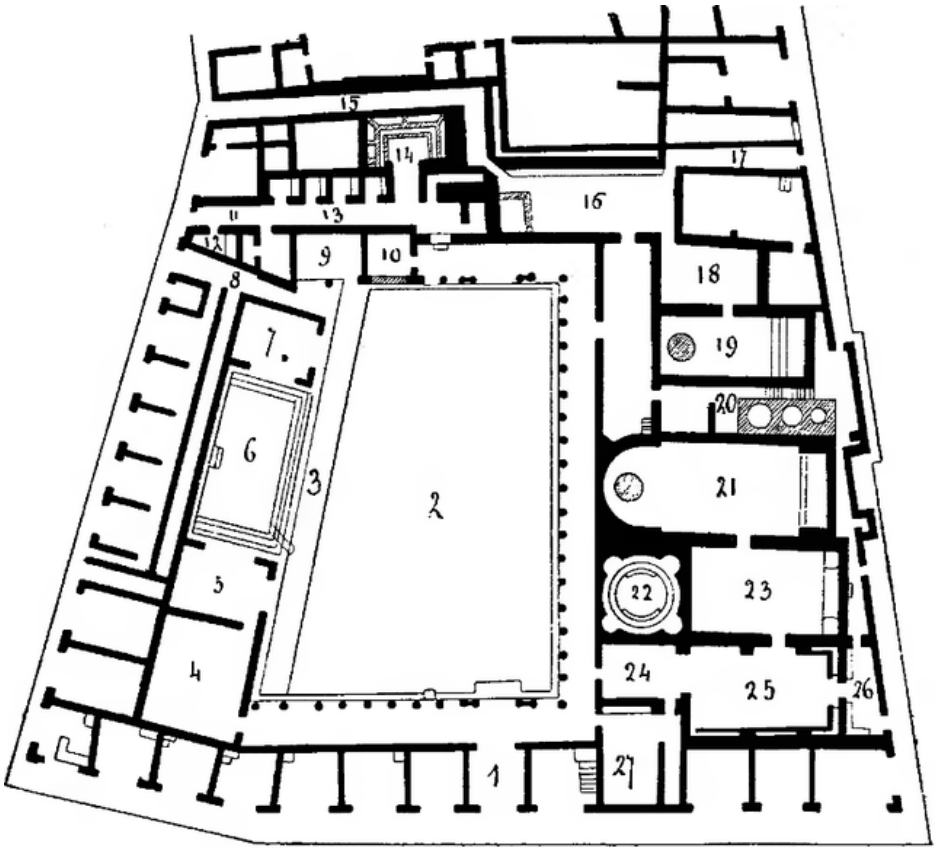

Plan Stabijskih kupatila u Pompejima (duplirano kupatilo).

Glavni ulaz na jugu (1) je vodio u palestru (2) koja je sa tri strane bila zatvorena sa kolonadama, a na njenom zapadu se nalazila aleja za kuglanje (3) gdje su nađene velike kamene kugle. Iza aleje se nalazila *piscina* (bazen) pod suncem (6). Sa strane bazena su se nalazile sobe (5 i 7) za tuširanje i *destrictarium* (4). Na sjeverozapadu su se nalazila i dva postrana ulaza (8 i 11), sa sobom za portira (12; *balneator*) i kancelarijom upravitelja (10). Soba broj 9 na vrhu aleje je korištena od igrača. Iza kancelarije upravitelja je bila *latrina* (14). Tek je na istoku započinjalo kupatilo u pravom smislu, i njegov južni dio je bio predviđen za muškarce. Bila su dva *apodyteria* za muškarce (24 i 25), i svaki je imao i posebne čekaonice za sluge (26 – imao je i vrata prema ulici – i 27). *Frigidarium* je bio 22, *tepidarium* 23 i *caldarium* 21. Glavni ulaz u ženski dio kupatila je bio na sjeveroistoku (17), ali je postojao i ulaz sa sjeveroistoka kroz dugi hodnik (15). Oba su ulazila u ženski *apodyterium* (16) koji je u jednom uglu sadržavao hladno kupatilo (jer nije bilo *firgidariuma* za žene). *Tepidarium* je bio 18, *caldarium* 19. Glavna peć (20) je bila između dva *caldaria* (što je bilo praktično i štedljivo rješenje), a krugovi u njemu pokazuju tri kotlića. U svim dupliranim kupatilima uvijek su se *apodyteria* i *frigidaria* nalazili na suprotnim stranama kompleksa, a *caldaria* su bila jedna uz drugo, odnosno prislonjena na prostoriju sa glavnom pećі. U ovom kupatilu nema *laconicum*. Moguće je da je jedna od prostorija označenih 24 i 25 bila korištena i kao *unctorium*. Prostorije su bile vrlo, vrlo luksuzno i umjetnički uređene. Prostorije koje nisu označene brojevima i koje se otvaraju prema ulici, posebno sa južne i zapadne strane su korišteni kao radnje i prodavnice.

Zadužbinarstvo je inače bilo vrlo rasprostranjena pojava u klasičnom rimskom svijetu, pa su mnogi javni objekti (pored kupatila i teatri, amfiteatri, mostovi, cirkusi, hramovi, biblioteke, vodovodi, drenažno – kanalizacioni kanali, luke, zdravstvene ustanove... itd..) podignuti upravo u vidu dara istaknutih i bogatih pojedinaca. Sustavom zadužbinarstva su se javni objekti i obnavljali i restaurirali.

Uprava nad kupatilima je povjeravana lokalnim autoritetima, koji su se brinuli o njima. Javna kupatila iznajmljivala poduzetnicima (*conductor*) koji bi ostvarivao prihode od prodatih ulaznica. Zato se za ulazak u kupatilo načelno morala plaćati ulaznica (*balneaticum*). Posjetitelji bi nosili sa sobom svoje peškire, ulje, miomire i sluge (ako su ih imali). Cijene ulaznica bi i varirale, zavisno od vrste i kvalitete korištenog kupatila, kao i godina starosti i spola posjetilaca. Besplatni ulaz je bio moguć samo za neke magistrate ili neke osobe koje bi bila javno nagrađene. Pojedinci su kako bi se omilili kod naroda (radi kandidiranja na izborima ili nekih drugih razloga), znali nekada zakupiti za jedan dan ili određeni vremenski period javno kupatilo i omogućiti besplatan ulaz svim posjetiocima. Agripa je 33. god. p. n. e. oslobodio plaćanja ulaznica svih 170 tadašnjih javnih kupatila. Neka kupatila (npr. Karakaline terme u Rimu) su mogla biti od osnivača određena i kao slobodna i besplatna. A ako se ulaz i plaćao, cijena ulaznica se nije smatrala skupom i bila je pristupačna i običnim ljudima. I bogati pojedinci bi nekada u svojim vilama osiguravali besplatno kupanje za svoje skromnije sunarodnike, naravno samo za određeni vremenski period.

Načelno se u kupatila odlazila između *meridiatio* i *cena*, naravno i to je zavisilo od godišnjeg doba te tipa posjetitelja (zavisno od njihove klase, spola i afiniteta). Po pravilu ugovora koji su *conductores* sklopili sa lokalnim vlastima, oni su morali 8. rimskog sata da kupatila drže otvorenim i u njima sve spremno kako bi se primili posjetitelji. Kupatila su mogla biti otvorena i prije ručka, odnosno *meridiatio*. Veliki broj pronađenih svjetiljki u Pompejima ukazuju da su se dešavala kupanja i u noćnim satima. Ustvari poduzetnici su držali otvorenim kupatila, dok god je za njih to bilo profitabilno.

Ostaci Karakalinih termi u Rimu (pogled iz zraka).

Ostaci Karakalinih termi u Rimu (pogled sa prednje strane).

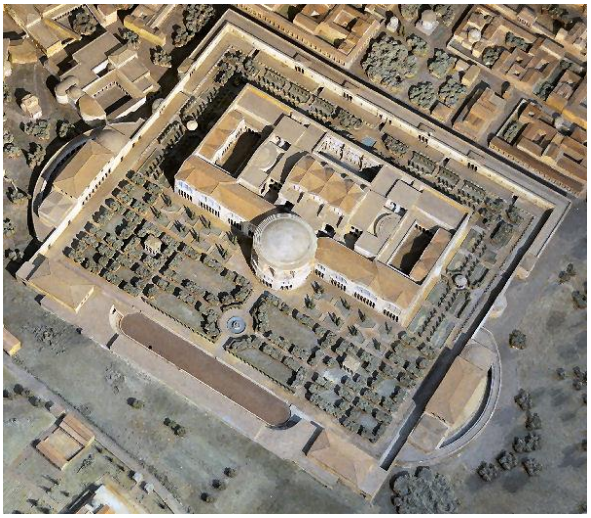

Rekonstrukcija Karakalinih termi u Museo della Civiltà Romana u Rimu.

Stolica iz latrine. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Veliki broj rimskih kupatila je preživio, u različitom stupnju očuvanosti. Najpoznatija kupatila u Rimu su izgrađena od Agripe, Tita, Trajana, Karakale i za vladavine Dioklecijana. Najveća je bila ova posljednja spomenuta i u njoj je po Olimpijadoru moglo biti u jednom trenutku do 3.000 kupača.

Ostaci Dioklecijanovih termi u Rimu.

Ostaci kupatila kod Strumice, Makedonija.

Latrinae u Kiklopskim kupatilima u Dougga, Tunis.

Ostaci termi u Trieru.

Ostaci kupatila u Bejrutu.

Tamo gdje su postojali prirodni izvori ljekovite i tople vode razvili su se pravi urbani centri, koji su mogli biti i središta jedinica municipalne organizacije. Tih Toplica (*Aquae*) je bilo širom rimskog svijeta:

1) *Aquae* (sarajevsko naselje Ilidža);
2) *Aquae Sulis* (Bath, Velika Britanija);
3) *Aquae Arnemetiae* (Buxton, Velika Britanija);
4) *Aquae* (Baden – Baden, Njemačka);
5) *Aquae Mattiacae* (Wiesbaden, Njemačka);
6) *Aquae Calidae* (Vichy, Francuska);
7) *Aquae Neri* (Nevris-les-Bains, Francuska);
8) *Aquae Sextiae* (Aix-en-Provence, Francuska), još za Augusta je podignuta na rang kolonije i bila je središte teritorije pod nazivom *civitas Aquensium*;
9) *Aquae Convenarum* (Bagne; res –de-Bigorre, Francuska);
10) *Aquae Tarbellicar* (Dax, Francuska);
11) *Aquae Bormonis* (Burbon Lancy, Francuska);
12) *Aquae Segestae* (područje Orleana, Francuska);
13) *Aquae Quarquernae* (u Španiji);
14) *Aquae Bilbilitanorum* (Bilbilis u Španiji);
15) *Aquae Flaviae* (Chaves, Portugal);
16) *Aquae Apollinares* (u Etruriji/Toskani, Italija);
17) *Aquae Neptuniae* (Italija);
18) *Aquae Cumanae* (kod Kime u Kampaniji, Italija);
19) *Aquae Perticianenses* (kod Parthenicuma na Siciliji);
20) *Aquae Regiae* (Tunis);
21) *Aquae Calidae* (Alžir);
22) *Aquae Thibilitanae* (kod Thibilisa u Numidiji);
23) *Aquae Herculis* (Numidija);
24) *Aquae Caesaris* (kod Theveste, Numidija);
25) *Aquae Flavianae* (Numidija);

26) *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice, Hrvatska);

27) *Aquae Balissae* (Daruvar, Hrvatska), koja je imala i status urbanog i upravnog sjedišta municipalne jedinice (*Res publica Iasorum*);

28) Naročito je veliki broj rimskih toplica i topličkih naselja sa nazivom *Aquae Callidae*: u Trakiji, Kapadokiji, Akvitaniji, na afričkoj obali blizu Kartage, u provinciji *Hispania Tarraconensis*, u južnoj Britaniji i dr.

Umjetnička slika koja prikazuje *frigidarium*. Autor Lawrence Alma-Tadema, 1890. god.

Odvodni kanali

Rimljani su vrlo rano počeli primjenjivati drenažno-odvodnu i kanalizacionu tehnologiju. Kanalizacioni kanali su bili pokriveni kamenjem, i voda koja bi dolazila iz latrina bi se spuštala u glavni kanalizacioni kanal, a odatle u rijeku ili potok (kao i danas).

Kanalizacioni sustav je direktno povezan sa fenomenom objekata u formi javnih nužnika (*latrine*). U rimskom svijetu javni nužnici su bili veoma rašireni, i za razliku od modernog

doba, u njima nije bilo privatnosti. Ove latrine su nađene na mnogim mjestima u rimskoj utvrdi na Hadrijanovom zidu, u Pompeji, Herkulanumu, *Ostia Antica*... itd... Ovi javni nužnici su isto bili mjesta druženja. Voda bi prolazila ispod rupa u kojima se vršila nužda i spirala bi sa sobom nečistoće. Za čišćenje se koristila spužva na štapu. Zanimljivo je da su rimski inženjeri bili ekonomični sa korištenjem vode, pa se ona i reciklirala tako što bi se iskorištena voda iz banja i termi koristila za odvođenje nečistoća iz latrina.

Tradicija izgradnju prvog kanalizaciono – drenažnog sustava smješta u VIII. st. p. n. e., i u prvo vrijeme je služio za isušivanje močvara i odvođenje površinskih, drenažnih voda. Ali pravi drenažno – kanalizacioni sustav u gradu Rimu je vezan za *Cloaca Maxima*, prvobitno otvoreni kanal koji je kasnije pokriven. *Cloaca Maxima* se smatra jednim od najboljih odvodnih kanala u antičkom svijetu. Navodno je za nju bila zadužena boginja *Cloacina*. Iako je po tradiciji izgrađena u doba Tarkvinija Priska, *Cloaca Maxima* se stalno dorađivala i održavala, tako da je i danas u funkciji. Poznato je da je pod rukovodstvom Vipsanija Agripe 33. god. p. n. e. izvršena njena inspekcija. I u drugim gradovima je imitiran sustav drenažno – kanalizacione mreže u Rimu, kao u *Eboracumu*. Rimska posvećenost održavanju drenažno – kanalizacione mreže je bila tolika da je to primijetio i Plinije Stariji izjavivši da je od svih stvari koje su Rimljani ostvarili, kanalizacija bila najvrijednija od svih. Praktični duh Rimljana je jednostavno davao prednost izgradnji akvadukta i odvodnih kanala u odnosu na kozmetičko uljepšavanje i estetsko uređivanje grada.

I pored postojanja ovog sustava, ipak u velikim gradovima nije bilo neobično da se desi izbacivanje (posebno iz insula) nečistoća direktno na put. Zato je bio i donesen zakon kojim bi se štitili prolaznici od toga da budu žrtve ovakvog „ispada“. Oko 100. god. n. e. započelo je i povezivanje privatnih objekata (istina od bogatijih vlasnika) na javnu kanalizacionu mrežu. Međutim, problem odvoza đubriva je bio kroničan.

Ishrana

Ishrana Rimljana se mijenjala kako se mijenjao, odnosno povećavao i razvijao rimski svijet. Tako su se i političke i društvene i kulturne promjene održavale na ishranu. Kao što je to bio slučaj i sa drugim segmentima rimskog života, i ishrana nije shvaćana u nekom „nacionalnom smislu“ i bila je vrlo prilagodljiva, odnosno izložena svim mogućim utjecajima. Kako je rimski svijet na kraju apsorbirao kompletan Mediteran i dobar dio Europe, tako je njegova ishrana u apsorbirala sve tekovine i navike tih područja. U starija vremena „čednog i skromnog Rima“, u ishrani su Rimljani bili dosta umjereni, pa su se uglavnom jele čorbe i kaše (*puls*) od zrnevlja ili leguma, mlijeko, sir, svježe ili sušeno voće,

masline, a povremeno svježe ili suho meso. Hranu su pripremali ženski članovi familije (pod vodstvom *mater familias*) i ishrana svih Rimljana bez obzira na stalež i status je više – manje bila slična. Sa širenjem rimskog svijeta, socijalnim raslojavanjem i dubljom kulturnom i društvenom preobrazbom prirodno se mijenjao i stil u ishrani. Posebno su tome doprinijeli grčko – helenistički i orijentalni utjecaji koji su ubrzano mijenjali način života u posljednjem poslustoljeću Srednje i u toku Kasne Republike. Kako su izvori hrane postajali sve raznovrsniji, i potražnja je postajala raznovrsnija, detaljnija i ekskluzivnija, a ukus profinjeniji. Kaše su zamijenjene hljebom, a različite vrste mesa su se koristile češće. Bogataši su sebi priuštavali i nabavljanje, upošljavanje ili iznajmljivanje (nešto slično modernom ketering) specijaliziranih kuhara, a njihova ishrana (po sadržaju, namirnicama i načinima pripremanja) se sve više razlikovala od ishrane većine rimsko – italskog stanovništva. Ti bogataši na hrani i piću više nisu štedili, i sve su više trežili egzotičnom, skupom i luksuznom objedu koji je nekada više služio za javno demonstriranje bogatstva pojedinca, nego samoj svrsi prehrane.

Po tim luksuznim i ekstravagantnim gozbama poznat je bio Lucije Licinije Lukul, i to u tolikoj mjeri da riječ je „lukulski“ postala sinonim za nešto raskošno, luksuzno i gurmanski. O tome segmentu Lukulovog života Plutarh iznosi čitav niz anegdota: „Kada mu (Pompeju op. a.) je njegov ljekar propisao da uzme kao hranu drozda, a kućni robovi rekoše da je ljeti drozda nemoguće naći drugdje osim kod Lukula koji ih tovi, ne dopusti im Pompej da ih uzmu odande, nego rekavši ljekaru: „Da, dakle, Lukul ne živi u raskoši, Pompej ne bi preživio?“ naredi im da mu prirede nešto što se moglo lako nabaviti... ...Da Lukul, međutim, nije samo uživao u tome načinu života, nego se i dičio njime, bilo je jasno iz anegdota spominjanih o njemu. Pripovijeda se tako da je mnogo dana gostio neke Helene koji su došli u Rim, a da su oni se oni, ustručavajući se na pravi helenski način, stidjeli i najzad odbijali njegov poziv zato što on toliko troši svakodnevno zbog njih; našto im je, kažu Lukul rekao nasmijavši se: „Nešto je od tih troškova doista zbog vas, moji helenski prijatelji, najveći je ipak dio zbog Lukula.“ Kad je večerao sam, pa su mu pripremili jedan stol i skromnu večeru, ljutio se pa je pozvao slugu u čijoj je to bilo nadležnosti. Kada je ovaj rekao da je mislio, budući da niko nije pozvan, da Lukulu ne treba ništa osobito skupo, reče mu gospodar: „Što govoriš? Zar nisi znao da danas Lukul večera kod Lukula?“ Kako se, prirodno, o toj zgodi mnogo govorilo u gradu, pristupiše mu, dok je besposličario na Forumu, Ciceron i Pompej, prvi jedan od njegovih intimnih i prisnih prijatelja, dok je sa Pompejem imao razmiricu od vremena zapovjedništva nad vojskom, ali su ipak uobičajili da se posjećuju i često međusobno učtivo razgovaraju. Pozdravivši ga, dakle, Ciceron ga upita kako je raspoložen prema molbama; a kada je on rekao da je raspoložen izvrsno i pozivao ih neka je samo iznesu, reče Ciceron: „Mi želimo danas večerati sa tobom onako kako je za tebe pripremljeno.“ A kada se Lukul skanjivao i tražio da može izabrati koji drugi dan, rekoše da mu to neće dopustiti niti mu dozvoljavahu da se dogovara sa slugama da ne bi naredio da se priredi bilo što više od onoga što se

priređuje za njega osim što na njegovo traženje pristadoše da pred njima kaže jednom od sluga da će danas večerati u Apolonu. To je naime bilo ime jedne od njegovih raskošnih dvorana i tako je njih nadmudrio a da to nisu primijetili. Jer svaka je od njegovih blagovaonica, kako se čini, imala unaprijed utvrđenu cijenu večere kao i poseban jelovnik i pribor tako da su robovi, čuvši gdje želi večerati, znali koliki treba da bude trošak i kakva treba da bude večera po svom redu i rasporedu. Uobičajeni troška za večeru u Apolonu je bio 50.000."

U principatu je bilo i bogataša, posebno skorojevičkog tipa kao što je bio Petronijev Trimalhion, koji su trošili na gozbe i više od Lukula. Ove ekstravagantne gozbe, na granici dobrog ukusa i dekadensa, su često bile meta satiričara i pisaca. Naravno bilo je i bogataša koji su se i ovim razdobljima pridržavali jednostavnijih običaja u jelu, kao što je bio npr. Ciceronov prijatelj Atik.

Potrebno je navesti da se kuhinja rimskog svijeta i moderna mediteranska kuhinja razlikuju u određenim sastojcima. Tako Rimljani, kao ni drugi Mediteranci antičkog doba, nisu poznavali tjesteninu, paradajz, papriku, kukuruz... koji se danas smatraju karakterističnim elementima mediteranske kuhinje. Riža je bila dosta rijetka, jer se uvozila i bila je skupa.

Kaše su bile toliko raširene u kraljevstu, ranoj i srednjoj Republici da je Plaut šaljivo svoje zemljake zvao *pultiphagonidae* („jedači kaše"). Pojam *frumentum* se odnosio na mnoge vrste žitarica: pšenica, ječam, zob, raž. Raž se nije posebno kultivirala, dok se zob davala kao hrana stoci. U prvo vrijeme bio je raširen uzgoj i upotreba pira (*far*; rana sorta pšenice), ali je kasnije izišao iz upotrebe izuzev za kolač na ceremoniji svadbe tipa *confarreatio* (kojoj je i dao ime). Hljeb je ranije bio pravljen od emera (dvozrna pšenica) sa malo soli. Oko nove ere, sve se više počeo koristiti hljeb pravljen od uobičajene pšenice. Vremenom su prerađevine od ove pšenice sve više zamjenjivale one od emera. Prilikom obrade žitarica nije bilo rafinisanja, pa je zato i njihova nutricionistička vrijednosti bila veća.

U klasičnom rimskom svijetu i mlinari i pekari su se zvali *pistores*, i često su mlinovi i pekare činile isti kompleks, a ne odvojeni kao što je danas uobičajeno. Mlin je pokretala snaga konja, mula, magaraca, mazgi, ljudi, voda (tek u kasnijim periodima). Postojali su i ručni mlinovi koje su koristili vojnici kako bi mrvili žitarice koji su dobijali kao namirnice. Postojale su mlinovi - pekari i u privatnom i javnom vlasništvu. Za vrijeme Trajana uobičajilo se da se umjesto dijeljenja žita jednom mjesečno, dijeli hljeb svakog dana stanovnicima Grada. I mlinari – pekari su, kao i ostale zanatlije i manufakturisti, bili uvezani u strukovnu organizaciju (*collegium*).

Rimljani su u pojedinim segmentima kulinarstva i daleko nadmašivali grčke uzore i to posebno u pravljenju poslastica (*dulcia*), u čemu su bili pravi majstori te u pekarskom asortimanu. Pekar - *pistor* (a ako je bio i poslastičar zvao se *placentarius*) je koristio tri vrste brašna različite kakvoće: *siligo* ili *pollen* (sitno brašno), *simila* ili *similago* (srednje mljeveno brašno), *cibarium* (brašno od cijelog zrna). Postojali su različiti tipovi kruha,

zavisno od kvalitete i načina proizvodnje, sorte i rada mlina. Hljeb od čistog bijelog brašna se zvao *panis siligineus*, onaj od grubljeg brašna ili od kombinacije brašna i mekinja ili samo od mekinja se zvao *panis plebeius, castrensis, sordidus, rusticus*...etc... Vekne kruha su bile okruglog oblika sa povućenim linijama iz centra koji bi je dijelili u četiri ili više područja. Od brašna su rimski pekari proizvodili veliki broj najrazličitijih ukusnih proizvoda, uključujući i kolače. Kvasac se nazivao *fermentum* i proizvodio se iz pjene – vrenja tokom fermentacije piva. Ova vrsta kvasca se proizvodila uglavnom u galskim i hispanskim provincijama. Postojao je i kvasac pravljen sa prosom.

Rimski mlin (*mola*) sa svojim dijelovima *meta* i *catillus*, ali i bez okvira.

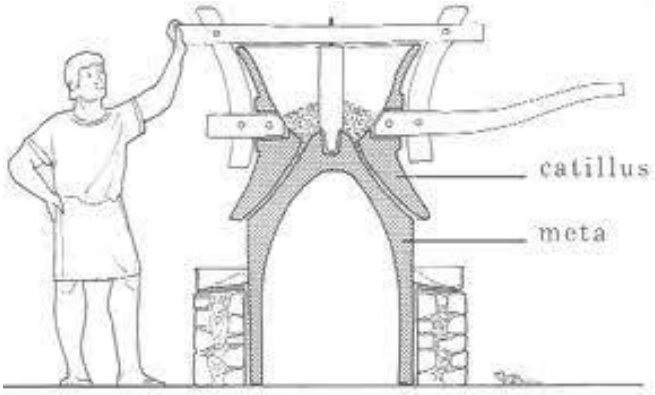

Mlin sa sva tri dijela.

Fragment reljefa na kome se vidi mlin u punom obliku, a kojeg pokreće snaga konja. Danas se nalazi u Vatikanu.

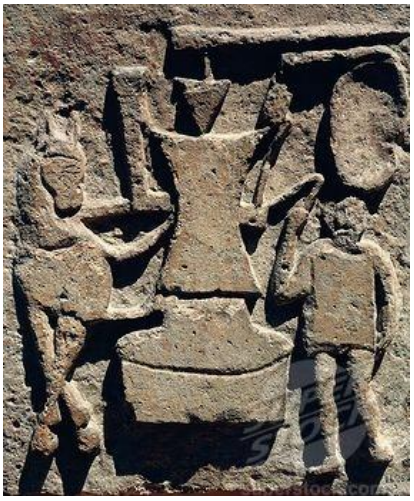

Reljef iz Ostije koji prikazuje mlin kojeg pokreće snaga životinje.

Ostaci rimskog mlina kojeg je pokretala voda u Barbegalu, 12 km sjeverno od Arlesa u Francuskoj. Riječ je o do sada poznatom najvećem mlinarskom kompleksu iz antičkog perioda. Pokretan je sa 16 mlinskih kotača, postavljenih u dva paralelna stupca. Vodom (koja je vrlo racionalno i štedljivo upotrebljena) ga je snabdjevao glavni akvadukt koji je vodio u Arl. Datacija cc 100. - 300. god. n. e. Procjenjuje se da je ovaj kompleks mogao da proizvede 4,5 tone brašna za jedan dan.

Ilustracija koja prikazuje rad u mlinu – pekari.

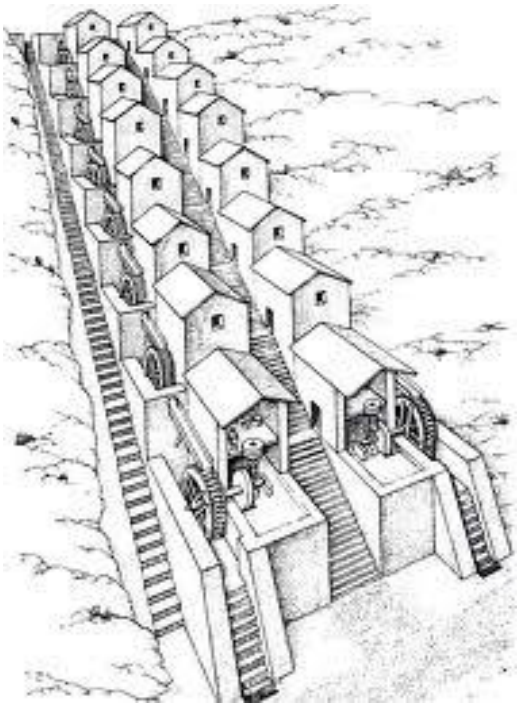

Rekonstrukcija mlina u Barbegalu. To bi otprilike bilo dovoljno za populaciju od 12.500 ljudi, a što je otprilike brojnost Arla u to doba.

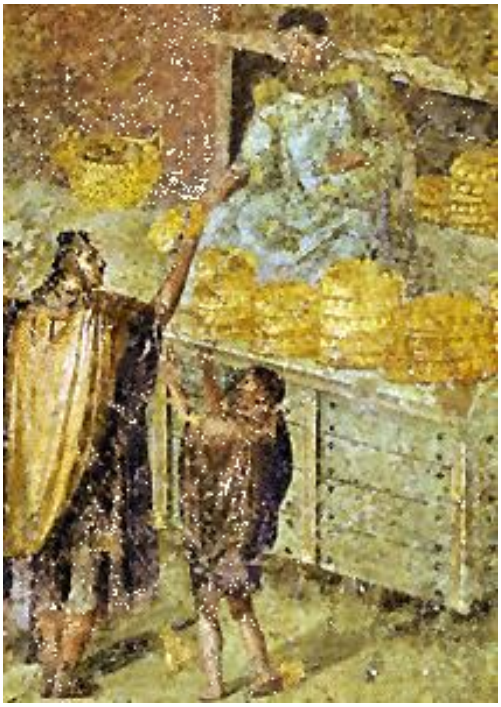

Freska iz Pompeja koja prikazuje prodavnicu hljeba.

Ostaci mlina i pekare u pekarskom kompleksu u Pompejima.

Sačuvana vekna rimskog hljeba iz Pompeja (zahvaljujući tome što je brzo bila ugljenisana). Na njoj se jasno očitava i pečat pekara – proizvođača.

Veliko upotrebno značenje u ishrani su imale maslina i maslinovo ulje. Maslina se jela i svježa, a postojali su i različiti načini njene konzervacije.

Maslinovo ulje se nije koristili samo u ishrani, nego i za relaksaciju tijela nakon kupanja, kao gorivo za svjetiljke, te za spravljanje kozmetičkih sredstava. Kada se cijedila maslina, iz nje je prvo tekla tečnost (*amurca*), gustoće kao u vodi, i ona se nije koristila u ishrani (bila je tamna i gorka), nakon još jačeg pritiska iz maslina bi zatim teklo ulje (*oleum*). Najbolje ulje je dolazilo iz onih maslina koje još uvijek nisu bile dovoljno zrele, ali se kvantitavno najviše ulja dobijalo iz zrelih maslina. Ulje se čuvalo u zemljanim krčazima i amforama.

Zemljani krčazi (*dolia*) pronađeni u Ostiji. U njih se nije odlagalo samo maslinovo ulje, nego i svi drugi prehrambeni proizvodi (vino, žito), kao što se i amfore nisu koristile samo za vino.

Reljef koji prikazuje branje maslina.

Presa za cijeđenje maslinovog ulja, pronađena u Villa Pisanella u Pompejima.

Rimske amfore pronađene u Istri.

So se dobijala i iz morske vode i slanih vrela, a kasnije i rudarstvom. Pošto se nije poznavao šećer (iako su imali botaničko znanje o šećernoj trsci), za zaslađivanje je u velikoj mjeri korišten med. U velikoj mjeri su korišteni i začini, i to samo oni koji su se mogli dobiti od bilja i sjemenki na prostoru Mediterana i Europe, nego i oni koji su se uvozili (kao npr. biber).

Za vrijeme Republike, mlijeko i mliječni proizvodi kao što su vrhnje, sirutka i sirevi različitih tipova i vrsta su bili korišteni u ishrani u velikoj mjeri u svim slojevima stanovništva. Sirevi su se jeli i u raznovrsnim kombinacijama sa raznim vrstama bilja, začina i žitarica. Pošto sve do agrarne krize, socijalne razlike nisu bile prevelike, to se odražavalo i na ishranu. To je značilo da nije bilo nekih prevelikih razlika u konzumaciji hrane i pića unutar rimskog društva.

Najčešće meso u upotrebi je bilo svinjsko, goveđe i ovčje, dok se kozje smatralo slabijim i uglavnom su ga jeli siromašni. Posebno je korištenje svinjskog mesa za ishranu bilo rašireno i to u svim klasama i staležima, o čemu govori raznolikost pojmova koji se odnose na svinje (*sus, porcus, porca, verres, aper, scrofa, maialis, nefrens*) kojih je više nego u odnosu na bilo koju drugu životinju. Tu činjenicu potvrđuje i činjenica da u ceremoniji *suovetaurilia*, svinja zauzima prvo mjesto. Kada bi se žrtvovala životinja, onda bi se priređivala gozba sa

obiljem mesa, a srce, jetra i pluća (nazivane skupno *exta*) su bile dio koji je pripadao svećeniku. Jelo se i meso drugih životinja, kao što su zečevi, kunići, veprovi. Rimljani nisu bili tabuizirani u korištenju mesa. Jeli su npr. i meso puha (što je bio specijalitet), a popularani su bili i puževi. Rimljani su prilikom širenja svoga imperija, širili i pojedine životinje, pa su tako raširili zeca po čitavoj Europi. Za ishranu su korištene u značajnoj mjeri i kokoši, guske, patke i golubovi, a bogataši su koristili i raznolike vrste divlje peradi, kao što su tetrijebi, jarebice, šljuke, drozdovi. U Ciceronovo vrijeme je cijenjen bio i fazan. Ćurka je bila nepoznata. Veliku ulogu u rimskom svijetu je igrala i ishrana ribom, potočno – riječnim i morskim plodovima, posebno u primorskim i potočno – riječnim oblastima. U početku ti proizvodi nisu imali veću važnost, ali se ta situacija ubrzo promijenila i hrana dobijena iz slane i slatke vode je postala vrlo popularna. Tržište svježe i slane ribe je bilo veoma značajno. Ciceron spominje jedno popularno jelo *tyrotarichus*, koje se pravi od slane ribe, jaja i sira. Bogataši su u svojim vrtovima imali i bazene i sa slanom i sa slatkom vodom u kojima su uzgajali ribu kako bi je imali svježu za obrok. Primjer za takvu praksu je uveo Lucije Licinije Kras (*Lucius Licinius Crassus*) 92. god. p. n. e.

Mozaik koji prikazuje hranu. Nađen u Villa at Tor Marancia.
Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju u Rimu.

Mozaik koji prikazuje ribe i patke.

Mozaik iz kuće Fauna u Pompejima.

Mozaik koji prikazuje lov na zeca.

Mozaik koji prikazuje hranu iz mora. Nađen u Pompejima. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Mozaik koji prikazuje puževe.

Postojale su i zanimljive metode tovljenja. Guske su npr. tovljene smokvama, a onda nalivale medovinom (skoro do iznemoglosti) što je premu mišljenju antičkih pisaca njihovom mesu davalo specifičan okus. Tako uvećana guščja jetra/džigerica se zvala *iecur ficatum*. Poznate kobasice (*lucanica*) su bile porijeklom iz Lukanije.

I pored ratova i nemira za vrijeme Kasne Republike, van samoga Grada se nastavljao, pa i ubrzavao privredni, društveni i kulturni razvitak. Kulture vinove loze i maslina, stočarstvo, zemljoradnja, voćarstvo (u ovo doba počinje i korištenje maloazijske trešnje), ribarstvo, ptičarstvo, pčelarstvo su zadovoljavali potrebe tadašnjeg rimskog svijeta. Rimljani su bili oportunisti u ishrani, i nisu imali nekih tabua i praktično su jeli sve, što je omogučavalo izrazitu svestranost u poljoprivrednim aktivnostima. Samim tim su oni bili i vrlo otvoreni za primanje novih biljnih kultura, a sve u svrhu poboljšavanja ishrane. To je dovodilo i do vrlo maštovitih rješenja u kulinarstvu, sa egzotičnim i ekscentričnim jelima i sastojcima.

Pošto su bogati sve više jelu i gozbama posvećivali veliku pažnju, nastojali su se zaposliti ili držati (kao robovi) dobri kuhari. Glavni majstor u kuhinji se zvao *magirus* (ili *arhimagirus*).

Rimljani su uobičajeno dan započinjali jakim doručkom (*ientaculum* ili *iantaculum*), dok bi se oko podneva pravila pauza za ručak (*prandium*). Međutim, za razliku od modernog doba, gdje je ručak glavni dnevni objed, u antičko doba taj ručak je bio više neka vrsta užine. Inače upravo radi ovog ručka, koji je bio neka vrsta jela „na brzinu“ i često van kuće, u Rimu se razvila vrlo povoljna klima za otvaranje i poslovanje velikog broja „ugostiteljskih objekata“. Najvažniji objed je bila večera (*cena* ili *coena*), koja je bila obilan i potpuni obrok.

Reljef sa jedne funeralne stele (datacija cc II. st. n. e.) prikazuje prodavnicu hrane. U ponudi ove prodavnice vidljivi su živi puževi, zečevi ili kunići, guske i voće. Dva majmuna su trebala da privuku kupce.

Reljef iz sjeverne Europe koji prikazuje jedan ugostiteljski objekt sa brzo spremljenom hranom.

Večera u vidu gozbe (*convivium*) je bila društveni događaj i radi toga su i prostorije u kojima se događala bile posebne. Pošto Rimljani nisu poznavali institucije prijema i balova, večere su postajale mjesto socijalne interakcije i to u svim slojevima društva.

Ciceron navodi da su Katon Stariji i njegovi sabinjanski susjedi razvlačili ove večere do duboko u noć, provodeći ih u razgovoru i socijalizaciji. Iz toga razloga Katon Stariji je riječ *convivium* („živjeti zajedno“) uveo kao prikladniju za pojmovno definiranje ovih večeri, u odnosu na grčku riječ *symposium* („piti zajedno“).

Pod grčko – helenističkim utjecajem i povećanim uvozom različitih tipova namirnica, večere (kod bogatijih familija) su se povećavale i u veličini i po različitosti jela, i uglavnom su se priređivale u kasno poslijepodne ili sumrak. Posebno su svećeničke gozbe bile skupocjene i odabrane, posebice kada je *pontifex* nastupao u svojoj časti. Prejedanje (i uslijed toga razni probavni problemi, praćeni sa povraćanjem) nije bilo ništa neobično na tim luksuznim gozbama, pa su čak uvođeni i specijalisti koji su podućavali mladiće iz bogatijih i uglednijih familija, kako se treba „gostiti“. Postojala i *vesperna*, lagana večera u noći, ali je ona postupno napuštana kod bogatijih familija koje su priređivale *convivium*. Skromniji slojevi društva su se ipak pridržavali više uobičajenog poretka objeda.

Dok je za stanovnike sa skromnijim prihodima, kuhinja biti i trpezarija, u bogatijim kućama *cena* je bila postavljana u *tricliniumu,* sa (u standardnoj formi) tri specijalno dizajnirana kauča (*lectus triclinaris*) na kojima se ne sjedi nego se nalazi u poluležećem stavu na lijevom boku i prinoseći hranu desnom rukom (po grčkom uzoru) . Između kauča koji formiraju kvadrat nalazi se okrugli sto na koji se smješta hrana. Četvrta strana kvadrata (po pravilu okrenuta prema ulazu u blagovaonicu) je slobodna, kako bi se mogla na sto posluživati jela. Naravno bilo je i blagovaonica i sa dva i sa četiri, pa i više kauča, zavisno od praktičnih potreba i mogućnosti domaćinstva.Tako su postojale i velike blagovaonice (*triclinium maius*) koje su se upotrebljavale za veće večere, koje bi uključivale i više gostiju i mnoge klijente domaćina. Večere nisu bile samo povezane sa hranom i pićem, to su znali biti i pravi kulturni događaji, na kojima bi se recitovala lirska i epska poezija, održavali govori, čitali historijski zapisi....itd... Ujedno su one služile i kao mjesto na kome bi se diskutiralo o politici ili nekim drugim javnim temama. Blagovaonice su bile često ukrašene slikama i freskama. Potpuno je pogrešno prikazivanje ovih večeri kao mjesta razuzdanog ponašanja kako se to uobičajilo promatrati u modernoj pučkoj kulturi. Naravno, bilo je i večera koje su, posebno u pojedinim periodima principata, ličile na zabave sa muzičarima, plesačima, akrobatama... itd... Manje blagovaonice su se nazivale *triclinium minus*, i uglavnom su formirale neku vrstu apartmana sa kupatilom i spavaćom sobom. U predprincipatsko doba Varon daje osnovna pravila kojih se treba držati prilikom organiziranja *conviviuma*. Na ovim specijalnim večerama je postojao i pravilan raspored gdje će ko poluležati ili sjediti. Uglavnom je etiketa nalagala da domaćini budu na kauču koji se naziva *lectus imus*, dok su gosti bili na kaučima nazvanim *lectus summus* i

lectus medius („središnji kauč“). Čak su i pojedina mjesta na kaučima imala svoje nazive i tačno se znalo gdje će se ko smjestiti. Početkom principata pojavio se novi tip kauča polukružnog oblika zvan *sigma*.

Freska iz Pompeja koja prikazuje *triclinium.*

Freska iz Pompeja koja prikazuje večeru – *cena*. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Sam naziv blagovaonice ukazuje na grčki utjecaj, jer je riječ o adoptiranju grčke riječi τρικλίνιον: tri kauča. Sam ovaj običaj blagovaonice tipa *triclinium* je izvorno grčki, pa se onda proširio i među Etrurcima, odakle su ga prihvatili Rimljani. Za razliku od grčkog svijeta, gdje su gosti na ovim formalnim večerama bili samo muškarci, Etrurci i Rimljani nisu po ovom pitanju imali nikakvu gender segregaciju i muškarci i žene su bili potpuno ravnopravni sudionici večera. I uvođenje korištenja *tricliniuma* ukazuje na onu promjenu iz skromne jednostavnosti u luksuzniji pristup, jer je u tim bogatijim domaćinstvima kauč potisnuo klupu i stolicu.

I na ovim večerama bogataša, na kojima se lijepo jelo i zabavljalo, postojao je običaj (preuzet od Egipćana) da se podsjeti na efemernost užitaka i prolaznost života. Mali, zveckavi kostur (*larva convivalia*) napravljen od drva, slonovače ili metala (u Pompejima je nađen jedan od srebra) je donošen i pokazivan svakom gostu sa riječima: „Pogledaj ovoga, pij i veseli se, jer kada umreš bićeš kao i ovaj ovdje“.

Za vrijeme Republike, jela na večeri su se razvila u dva dijela i to glavno jelo i neku vrstu dezerta (voće i morski plodovi). Od kraja Republike c*ena* u obliku *conviviuma* je započinjala sa predjelom (*gustum, gustatio, promulsis*), zatim dolazilo glavno jelo (*mensa prima* ili *caput cenae*) i desert (*mensa secunda*). Dezert se zvao još i *bellaria* ili *mensa pomorum*, jer se jelo često voće. Inače je voća bilo u izobilju i kao hrana i kao dekor, i bio je neizostavna završnica svakog obroka, od čega je u govor ušla i poslovica *ab ovo usque ad malum* (od jaja do voća).

Pojedini podaci iz literarnih vrela omogućavaju da se dobije uvid u uobičajenu večere. Juvenal tako daje meni koji se sastoji: predjelo od jaja i šparoga, glavno jelo od mlade jaretine i piletine, desert od voća. Sačuvana su i dva menija od Marcijala, te jedan meni Makrobija koji se odnosi na gozbu pontifika za vrijeme Republike.

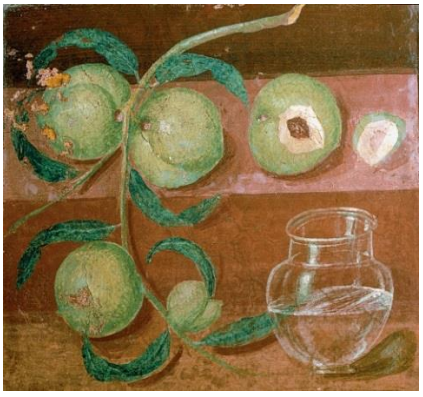

Freska iz Herkulanuma koja prikazuje jabuke i stakleni bokal vode.

Freska iz kuće Julija u Pompejima.

Mozaik sa predstavom branja voća,
pronađen u Saint-Romain-En-Gal u Francuskoj.
Datacija prve decenije III. st. n. e.

Freska iz Pompeja koja prikazuje
voće i pijetla koji jede nar.

U zavisnosti od vrste večere i onoga koje je priređuje postojao je širok dijapazon gozbi, pa su tako poznate npr.: *cena pontificalis* (večera koju priređuju pontifici), *cena auguralis* (večera koju priređuju auguri), *cena Capitolina, cena Persica* (vjerojatno objed sa jelima od perzijskih začina, namirnica ili nekog drugog iranskog/perzijskog sadržaja), *cena Sibaritica* (objed vjerojatno sa namirnicama sa otoka Sibarisa), *cena Campanae, cena cerealis* (žitna večera), *cena triumphalis* (objed koji se priređuju za trijumfa), *cena saliaris, cena polinctura...*; manje zvanične gozbe, ali sa posebnim sadržajem: *cena philosophica, cena platonica, cena laconica, cena rustica, cena cynica....*; sa specifičnim povodom: *cena Hecates* (u čast boginje Hekate), *cena novendialis* (gozba 9. dana od pogreba)...; ili običnih: *cena terrestris* (vegetarijanska), *cena deum* (samo sa domaćim jelima), *cena saturnia* (bez uvoznih jela i inostranih specijaliteta), *cena dapsilis, cena pellocibilis, cena uncta, cena epularis, cena regalis*...itd... U pravom smislu pijanka nazivala se *commissatio* ili *compotatio* i često je trajala do iznemoglosti gostiju. I ove pijanke su imale određene običaje, uglavnom preuzete iz grčko – helenističkog svijeta. Tako su se na njima upotrebljavali parfemi, cvijeće i lišće (koje su često uvezivali u vijence = *coronae convivales*). Posebno su ruže bile popularne, pa su uskoro bile povezane sa *commissatio* na kojima bi se imenovao i *rex (magister, arbiter) bibendi* („kralj pijanke“) koji je određivao pravila pijanke (*leges insanae,* kako ih Horacije naziva). Ove pijanke bi u sebi sadržavale nekad i kockanje, a veseljaci bi znali i tumarati ulicama.

Kako bi se hrana i piće sačuvali, postojao je i široki dijapazon konzerviranja hrane, kao što su kiseljenje, usoljavanje, dimljenje i sušenje. Korištene su sve tehnike pripravljanja hrane kao i danas: kuhanje, dinstanje, prženje, pečenje (uglavnom pod sačem).

Za vrijeme ljeta, bilo je popularno jesti vani. Zbog toga su se postavljali kauči i u vrtove i dvorišta.

Kuhinje u modernom smislu nije bilo, većina stanovništva je kuhala u atriumu, nešto imućniji bi imali i posebnu prostoriju u kojoj se kuhalo (ali malu i sa slabim provjetravanjem), dok su samo kuće najbogatijih imale prave kuhinje sa sopstvenim dimnjakom. Gdje su klimatski uvjeti dozvoljavali, kuhalo se na otvorenom. Hrana se spremala na ognjištu, koje moglo biti statično ili pokretnog tipa (*clibanus*; neka vrsta rešoa). Koristio se i roštilj *craticula*, a u većim domaćinstvima nalazile su se i peći. Peklo se i pod sačem, a korišten je i *thermospodium,* neka vrsta samovara za grijanje vode i podgrijavanje hrane. Za vatru su se koristili i drvo i drveni ugalj koji je proizvodio manje dima.

Clibanus

Rimski svijet je posebnu brigu posvećivao i čuvanju hrane i pića u amforama, ćupovima, teglama, zagipsanim zemljanim posudama, krčazima. Meso se sušilo. Kuhinjski pribor je bio vrlo raznovrstan, maštovit i praktičan. U ranijim razdobljima je bio jednostavan i

skroman, a posuđe je bilo izrađivano od zemlje ili od drveta, da bi sa produbljivanjem razvitka rimskog svijeta došlo i do usložnjavanja i obogaćivanja posuđa i pribora za jelo. Tako je postojao npr. široki dijapazon tipova noževa (*cultellus; culter*), kašika (*cochleare*), kašičica sa zašiljenom drškom za puževe ili levkom za školjke, špatula (*palus*), varjača (*ferula; surcellus*).... itd... Posebno je izbor različitih tipova posuđa (i keramičkih i metalnih): šerpi, lonaca, tiganja, poslužavnika bio impresivan. Bilo je čak posuđa za jednokratnu upotrebu. Neke posude kao *patela* (ili *patina*) su dale i ime i pojedinim popularnim jelima.

Najpoznatiji i najautentičniji rimski začin je bio garum, koji je nastajao preradom ribe. Veliki proizvođači garuma nalazili su se duž čitave mediteranske obale, u Pompeji, Leptis Magni, južnoj Španiji, Klazomeni u Maloj Aziji, i na svakom drugom mjestu gdje je postojala solana i manufaktura za preradu ribe. Najskuplji je bio *garum sociorum*, španski proizvod koji je pravljen isključivo od skuše. Talog koji bi ostao iza prvoklasnog garuma se koristio za garum lošijeg kvaliteta zvanog *alec*. Najslabiji po kvaliteti garum je pravljen od ribljih iznutrica. Postojala je čak i neka vrsta košer – garuma (*castimoniale*) koji je pripravljan za Jevreje (bilo je garantirano da je pravljeno od riba sa oba peraja, i da nisu korišteni mekušci, jegulje i sl.). Korišten je i orijentalni sos *nuocman*, koji je u osnovi bio riblja esencija. Inače je rimska kuhinja bila karakteristična po sosovima, prelivima i umacima. Za kuhanje je često korištena ukuhana šira (*sapa* ili *defritum*), koja se mogla zamijeniti i vinom.

Glavno piće je bilo vino, kojeg je bilo najrazličitijih tipova i kvaliteta. Vino su koristili svi od najsiromašnijih i robova do najbogatijih i najmoćnijih, pa se praktično preobrazio u glavni prehrambeni sastojak i napitak. Pošto je vino postalo glavni element rimske kulture, i uzgajanje vinove loze se širilo po europskim područijima u koja su dolazili Rimljani i drugi Mediteranci. Toliko je duboko bila usađena kultura vinove loze u rimsko biće da je u romanskom svijetu (Francuska, Italija, Španija, Portugal) i danas neromanskim zemljama koje su nalazile unutar limesa (Rajnska oblast, Istra, današnja Dalmacija) vinogradarstvo i danas jedna od glavnih poljoprivrednih grana. Naravno, Rimljani su preuzeli vinogradarstvo i spravljanje i korištenje vina od drugih Mediteranaca, poglavito Grka (čija su vina u početku bila importirana u velikim količinama), ali su kasnije dali tome svoj nemjerljiv doprinos. Od II. st. p. n. e. započinje „zlatno doba“ rimsko – italskog vinogradarstva, što je usko vezano i sa agrarnom krizom. Jačanje i širenje vinograda je doprinosilo smanjivanju korištenja zemljišta za uzgajanje žitarica i povrća. Posebno je berba iz 121. god. p. n. e. postala čuvena, i po velikom urodu i po kvaliteti vina (neki primjerci su se pili čak 100 godina kasnije). Procjenjuje se da je samo grad Rima (na svome vrhuncu) konzumirao 180 miliona litara vina godišnje. Već od Augustovog vremena, italijanski vinogradari su po kvaliteti svoga proizvoda prevazilazili i Grke i druge Mediterance. Plinije Stariji tako navodi da je od 80 vrsta vina po izboru, 2/3 proizvođeno u Italiji, a u II. st. n. e. Arijan je rekao da su vina iz Italije po čuvenju bila poznata i do Indije.

Zato je i razumljivo da su se Rimljani od svih industrija vezanih za ishranu najviše posvetili vinu, njegovoj proizvodnji i tehnici, degustaciji i ukusima. Njihovo umijeće rada sa vinom je bilo veoma umješno. Posebno su cijenjena bila vina iz Kampanije (među njima čuveno falernsko vino), Galije – odakle su dolazila aromatizirana vina, Španije i grčko – egejskog područja (Knosos, Hios, Kos i Rodos).

Od italijanskih vina vrijedi istaći i ona iz Preneste, Velitre i Formija, gdje su se vinogradi nalazili na sunčanim padinama albanskog gorja. Blizu Teracine je bio *ager Caecubus*, gdje se proizvodilo kekubijsko vino, koje je August nazvao najplemenitijim od svih. Vinogradi su i smještani na laganim osunčanim brežuljcima, te u blizini drveća na koje bi se vinova loza penjala. Za tu podršku rastu vinove loze je preferiran brijest (*ulmus*), pa Vergilije govori o „vjenčanju vinove loze za brijest". Sezona branja grožđa bi počinjala sa festivalom vinalia rustica, koja se slavila 19. VIII. i trajala je zavisno od uroda i mjesta berbe. Sama tehnologija dobivanja vina se malo razlikovala od načina koji su se primjenjivali sve do modernih vremena. Tekućina koja bi se dobijala cijeđenjem se zvala *mustum*, i često se pila nefermentirana. Kada bi se ovaj *mustum* ukuhavao, smanjio bi se za ½ i postajao bi grožđani žele (*defrutum*). Fermentirana vina bi se dobijala skupljanjem mustuma u velike krčage, koji bi se djelimično, ali trajno, ukopavali u podrumima (*vinariae cellae*). Fermentacija bi trajala prosječno oko devet dana. Lošija vina bi se koristila direktno iz ovih krčaga, a bolja vina bi se nakon godinu dana iz krčaga presipala u amfore koje bi se onda slale ili u skladišne prostore (često na gornjem spratu domaćinstva) ili slale na tržište. Amfore sa vinom bi uobičajeno bile markirane (uz pečat proizvođača amfora) sa nazivom vina i imenima konzula *ordinarius* iz godine kada se desila berba.

Mozaik (iz Uthina/Oudhna) koji prikazuje kako rob poslužuje vino svome gospodaru po imenu Fruktus. Danas se nalazi u muzeju Bardo u Tunisu.

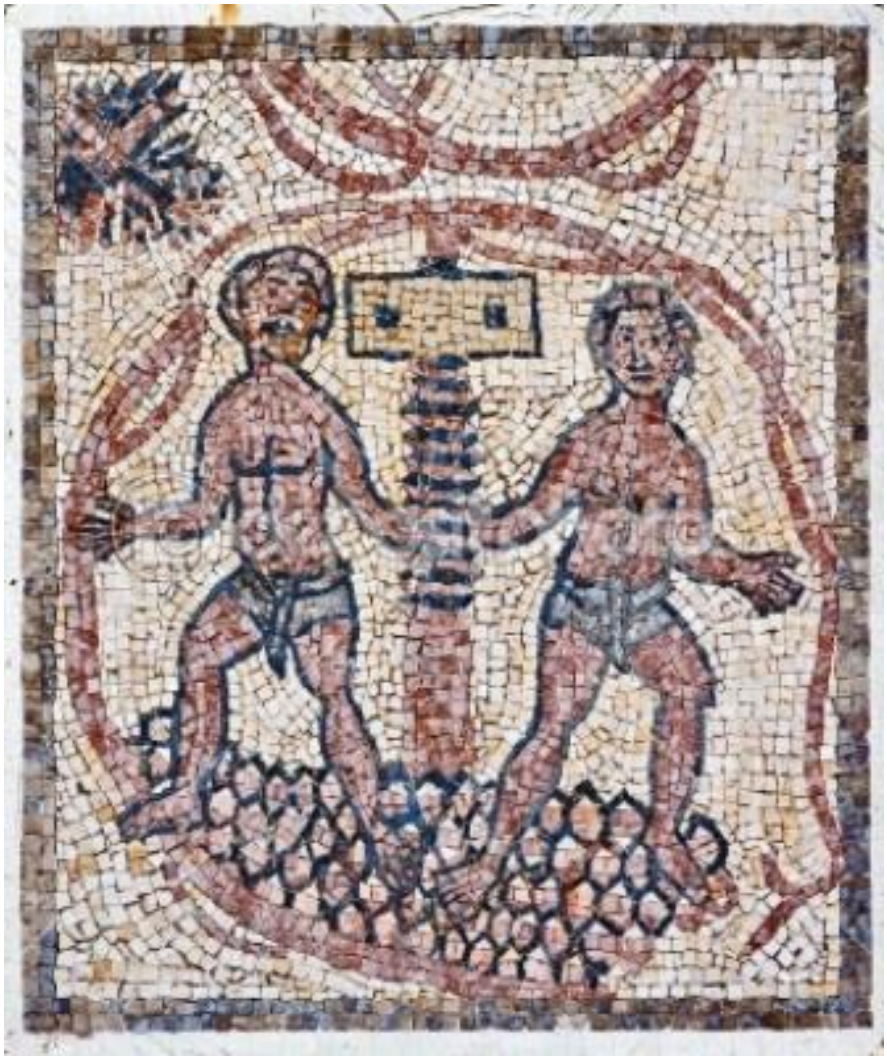

Mozaik koji prikazuje cijeđenje grožđa. Pronađen
u ostacima vile, Yad-Ashmona, Izrael.

Kako vino ne bi prokislo, procijeđenom grožđu su dodavani stabilizatori i konzervansi, kao morska voda (u Grčkoj), dok Katon Stariji i Kolumela predlažu smolu, katran, korijen irisa i gladiole, čak i kreč i olovo. Vino je prevoženo u amforama. Kako bi se olakšala jačina ukusa vina, ono je razređivano vodom. Pijenje čistog vina se smatralo nekultiviranim i „barbarskim", te činom čiste alkoholizirane razuzdanosti. Vino je često korišteno i začinjeno, sa cvjetnom esencijom i sa raznim sjemenjem (što danas nije slučaj). Čak su se i snijeg i morska voda znali miješati sa vinom. Vinu je dodavan i med (*mulsum*). Kombinacija vina, meda i začina zvala se *conditum,* a ako bi se kombinacija sastojala od

vina, meda, bibera, lovora, mastike, sjemenki hurme i šafrana, pa se onda sve to kuhalo i stavilo da odstoji dobivao bi se *conditum paradoxum*. *Passum* (vjerojatno kartaginskog porijekla) je bilo vino pravljeno o grožđa koje je ostavljeno da se na vinovoj lozi osuši, pa tek onda obere i izgnječi. Slično je bilo našem prošeku, i bilo je jače i slađe od običnog vina, pa je služeno uz dezert. Vino je korišteno i tako što se ukuhavalo. Pored što bi se pretvaralo u vino, grožđe se u velikoj mjeri konzumiralo i svježe, te osušeno (kao rozini).

Kada je kao začin korišten pelen (absint) dobijao se *vinum absinthiatum*. Germani su ovan naziv prevodili doslovce (*absinthium* - wormwood), pa je ovaj naziv vremenom potisnuo originalni absint i polako iskvaren u vermut. Danas se vermut pravi od vina i bilja (među kojima se koristi i pelen). Naše piće pelinkovac i rimsko vino absint nemaju nikakvu vezu.

Također su se koristila i pića nastala fermentacijom krušaka, dunja, hurmi. Naročito popularno piće je bilo mješavina 1/3 meda i 2/3 vode i zvalo se *hidromeli*. Pilo se odmah po spravljanju ili je mješavina prepuštena fermentaciji. Za okrepljenje i osvježenje je korišteno piće *posca*, odnosno acidifikovano vino (neka vrsta sirćeta), koje je bilo popularno među vojnicima i skromnijim slojevima društva. Mleko je bilo korišteno više u seoskim nego u gradskim sredinama. Posebno je bilo cijenjeno kamilje mlijeko kao najslađe i najhranjivije. Koristilo se i pivo (*cervesa*), koje se pravilo od pšenice i ječma, ali bez hmelja (koji daje pivu dugovječnost) radi čega se morao brzo konzumirati po pripravku. Pivo ni približno nije uživalo ugled i značenje kakvo je imalo vino.

Bogataši se nisu libili da uvoze velike količine stranog vina. U vinskom podrumu govornika Hortenzija se tako nalazilo čak 10.000 vrčeva inostranog vina. Taj uvoz je naravno izazivao nezadovoljstvo italskih vinogradara radi nelojalne konkurencije.

U „Apicijevom kuharu“ se nalazi i ovaj recept pod naslovom „Lazanja na Apicijev način“ (mjere su date po modernim mjernim jedinicama):

- paket tijesta za lazanju, za četiri osobe (500 gr.),
- 800 gr. sjeckanog mesa, piletine ili ćuretine, džigerice i mozga po izboru,
- 4 jaja,
- 1 čaša crnog vina,
- 1 čaša prošeka,
- 100 gr. pinjula (i bibera u zrnu po ukusu),
- 1 kašika maslinovog ulja,
- 1 kašika garuma,
- 1 kašičica mljevenog bibera,
- 1 kašičica majorana,
- 2 kašike brašna.

Meso dinstati na maslinovom ulju i vinu. Kada bude skoro gotovo, dok je vrelo, umiješaj četiri razmućena jaja. Meso izvadi, pa u soku od distanja uprži dvije kašike brašna kao osnovu za sos. U tu smjesu dodaj biber i majoran, pa polako razredi garumom, i kako se zgušnjava nalivaj ostatkom vina i prošeka. U vatrostalnu podmazanu činiju složi lazanju: tijesto, meso, sos, pinjule (biber u zrnu), tijesto, meso... i tako redom sve dok ne potrošiš sav materijal, tako da ga na kraju pokriješ probušenim tijestom (da se ne bi potklobučilo), sosom ili narendanim sirom po izboru.

Odijevanje rimskog svijeta

Odjeća

Jedan od rijetkih segmenata klasičnog rimskog svijeta koji nije ostavio veće nasljeđe u kasnijim epohama je njegova odjeća i obuća. U odnosu na suvremeni svijet, raznolikost u odijevanju u klasičnom rimskom svijetu je bila manja. Ustvari, pojedinac je uglavnom na sebi imao dva ili eventualno tri odjevna predmeta (danas ima prosječno oko 5 – 6 odjevnih predmeta). Karakteristike njihove odjeće su bile takve da je bila komotna, i da nije bila uska. Načelno su se odjevni predmeti dijelili na *indutus* („onaj koji se oblači“) i *amictus* (koji se omotava oko). Uobičajeno je bilo da se *indutus* oblači u vidu „rublja“, dok je *amictus* bio onaj vanjski dio odjeće.

Najprepoznatljivi dio odjeće u rimskom svijetu je bila toga, koja je bila i jedan od glavnih elemenata rimskog identiteta skoro čitav milenijum, sve do posljednje faze razvitka klasičnog rimskog svijeta. Toga se razvila iz odjeće koju su koristili Etrurci, a rimska tradicija njen izum i početak nošenja smješta u vrijeme oko Numa Pompilije. Toga je predstavljala tanku vunenu tkaninu koja se omotavala oko ramena i tijela i uobičajeno je nošena preko tunike, pregače ili nekog drugog odjevnog predmeta koji je bio oko kukova. U prvim stoljećima togu su nosili i muškarci i žene, da bi od II. st. p. n. e. (ili bar nešto ranije), ona postala samo muški odjevni predmet. Od tada je smatrano sramotnim za ženu da nosi togu, jer je oblačenje muške odjeće za ženu bilo automatski povezivano sa prostitucijom ili preljubom. Ovaj odjevni predmet je bio relativno nepraktičan za nošenje i zato se koristio samo kao dostojna odjeća kada se boravilo van doma, na oficijelnim poslovima i dužnostima, svečanim događajima (npr. na vjenčanju i pogrebu) ili nekom prijemu. Tako npr. Cincinat kada je vidio delegaciju Senata poslao je svoju suprugu da mu donese togu kako bi obučen u nju saslušao oficijelnu delegaciju, jer je to tako nalagala nepisana etiketa rimske kulturu. U kasnijim vremenima, kada je republikanski sustav postao samo nostalgično sjećanje, nošenje toge se smatralo i teretom, pa je Juvenal uzdisao za slobodom zemlje, gdje samo mrtvaci nose togu, Marcijal je hvalio nekonvencionalnost u

oblačenju u provincijama, a Plinije Mlađi je u prednosti svoje vile ubrajao i to da nijedan gost tamo ne mora da nosi togu. Naravno, pošto je postojala skoro hiljadu godina toga je morala proći i određenu, istina malenu, evoluciju. U početku je bila jednostavnija i više je odgovarala tijelu, da bi se kasnije prilično usložnila. U ovim vremenima kada se oblik i dizajn toge usložnio, bogatiji građani bi imali i slugu (*vestiplicus*) koji je brinuo o njoj.

Brončana statua govornika („*Arringatore*"), možda III. st. p. n. e. prikazuje jednostavniji tip toge. Skulptura se danas nalazi u Museo Archeologico u Firenci.

Oblik toge za vrijeme Kasne Republike i ranog principata. Mramorna statua Augusta. Danas se nalazi u Museo Nazionale u Rimu.

Oblik toge u periodu Antonina, nakon vladavine princepsa Trajana.

Oblik toge, gledano sa zadnje strane.

Još od vremena srednje Republike toga se promatrala kao nešto što je specifično za osobe sa rimskim građanstvom i što ih (zajedno sa njihovim pravima i obavezama) u vanjskom, vizuelnom smislu najbolje detektira. Zato se Rimljani u Vergilijevim stihovima pojavljuju i kao „narod toge“ (*Romanos, rerum dominos, gentemque togatam*). Pošto je imala službeno, ceremonijalno značenje togu su nosili magistrati u svim prilikama. Smatralo se nedostojnim da se magistrat pojavi u grčkom ogrtaču paliju (*pallium*) i sandalama. Kako se zbog nepraktičnosti toga i samom Gradu sve manje nosila među rimskim građanima, August je u okviru svoje tradicionalističke politike naredio da se nijedan muškarac - rimski građanin ne smije pojaviti na Forumu ili Circusu bez toge. Nijedan strani narod nije nosio togu, i strancima nije bilo ni dozvoljeno da nose togu, pa je bilo zabranjeno čak i onima koji su živjeli u Gradu i Italiju generacijama, a nisu imali rimsko građanstvo da nose togu.

Pošto togu nisu nosili vojnici, ona je predstavljala i simbol mira. Tako je i civil nazivan *togatus*. U vrijeme posljednjih decenija Kasne Republike, kada su armije i građanski ratovi pustošili posljednje ostatke republikanskog uređenja, stav o tome da je vojska podređena civilnoj vlasti, koju reprezentiraju magistrati i senatori obučeni u toge, najbolje je izražena u već spomenutoj frazi *cedant arma togae,* koju je izgovorio Ciceron.

Postojali su različiti tipovi toge :

1. *Toga virilis aut alba aut pura aut libera*. Najčešći tip toge u bijeloj boji. Početak njenog nošenja je bio i glavni dio ceremonije vezane za ulazak u punoljetstvo mladića.
2. *Toga candida* je nošena od strane kandidata za neku od javnih dužnosti. Ova toga je bila izblijeđena kredom do skoro „zaslepljujuće bijele“ (*candida* = „čista bijela boja“), što bi simbolički trebalo označavalo da su kandidati čisti i u svakom pogledu kao osobe, ali i da su čisti sa namjerama i ciljevima svoje kandidature. Iz ovog termina je proizašla i naša riječ kandidat.
3. *Toga praetexta* je bila bijele boje sa širom purpurnom prugom na svojim krajevima, nošena preko tunike sa dvije široke verikalne purpurne pruge. Smatralo se da ovaj tip toge štiti nositelja od nekih zle magije. Nosili su je maljoljetni rimski građani (rođeni u slobodi dječaci i mladići, a nekada i djevojčice i djevojke) kao simbol da su oni zakonski zaštićeni od seksualnih predatora i nemoralnih i dekadentnih utjecaja, svi kurulni magistrati, bivši kurulni magistrati, svećenici najznačajnijih kolegija (pontifici, auguri, arvalska braća, *tresviri epulones*)...itd... Mogli su je nositi i dužnosnici municipija, kolonija i respublika. Oni koji su imali pravo da nose ovaj tip toge su nekada nazivani i *laticlavius*. U rano doba purpurna pruga je bila tkana ili šivana na zakrivljenu ivicu, a u kasnijim formama purpurna pruga se stavljala na ivicu *sinusa* (koji je služio i kao neka vrsta džepa na togi).
4. *Toga pulla*. Ova crna toga se nosila u žalosti, ili u vremenima opasnosti i javne anksioznosti. Nekada je nošena u znak protesta. Osobe koje su nosile ovaj tip toge su se nazivali *sordidati.*
5. *Toga picta*. Ova toga je bila obojena u cjelosti u purpurnu boju i ukrašena i uglavnom je bila dekorirana obrubljivanjem zlatom. Za vrijeme Republike nosili su je trijumfatori, te gradski pretor kada je vozio „kočiju bogova“ za vrijeme *Ludi Apollinares*. Za vrijeme Carstva obojenu togu su nosili magistrati koji su davali gladijatorske igre, te konzuli i sami princepsi i dominusi u specijalnim prilikama.
6. *Toga trabea,* isto obojena u purpur, nalazila se na statuama božanstava i careva.
7. Šafran toga, koju su nosili auguri i svećenice, je bila bijela sa purpurnom trakom. Nosili su je također konzuli na festivalima i vitezovi za vrijeme *transvectio*.

Vestis mutatio („promjena odjeće“) je označavao javnu demonstraciju simpatija za političkog ili drugog vođu, lidera koji je izgubio političku borbu. Za određene ceremonijalne obrede, dio toge koji se nazivao *sinus* je stavljan kao pokrivalo na glavu. Drugi način aranžiranja toge za izvjesna žrtvovanja i službene obrede se nazivao *cinctus Gabinus*.

Toga je završila svoje korištenje zaključno sa krajem klasičnog rimskog svijeta. Do Justinijanovog vremena, ona je već zamijenjena sa tunikom ili dugim hitonom, preko kojih pripadnici viših slojeva nose druge odjevne elemente, kao što je *dalmatica*.

U modernim vremenima toga se isto nosi, uglavnom prilikom toga – zabava, pa i od osoba i zajednica koje se smatraju potomcima romaniziranih naroda. Posebno je nošenje toge u ceremonijalnim prilikama izraženo među sjevernoafričkim zajednicama zapadno od Egipta.

Mramorna statua Livije Druzile, nađena u kampanskom gradu Paestum. Danas se nalazi u Museo Arqueológico Nacional u Madridu. Na figuri se vide *stola* i *palla*.

Mramorna statua Faustine Mlađe. Datacija cc 160. god. n. e. Danas se nalazi u Palazzo Massimo alle Terme u Rimu. Na figuri se vide *stola* i ogrtač preko nje.

Nakon što su prestale da nose togu, tradicionalna svečana odjeća za Rimljanke je bila *stola*. Ovaj odjevni predmet je bio inspiriran odijevanjem antičke Grčke. To je bila duga naborana haljina, nošena nad tunikom ili intimnom tunikom (*tunica intima*; rimska verzija ženskog kombinezona). *Stola* je dopirala do stopala, i na donjoj ivici je imala dodan široki obrub (*institа*). Uobičajeno je *stola* bila bez rukava, ali su postojale i verzije i sa dugim i sa kratkim rukavima. Tradicionalna *stola* bez rukava je bila na ramenu pričvršćena fibulama. *Stola* je bila sa vrpcama i sa dva pojasa, od kojih se prvi nosio ispod grudi, a drugi oko struka (oko kukova). Pojas (*zona*) se uobičajeno sakrivao između nabora odjeća. Iako je uobičajeno *stola* pravljena od vune i pamuka, bogatije žene su sebi mogle priuštiti i onu napravljenu od svile. Ova ženska odjeća je mogla biti u različitim bojama, a mogle su se dodati i dekoracije. Bogatije žene su na *stola* mogle dodati *limbus*, zasebni komad tkanine sa mnogim naborima koji su bili prišiveni na ivicu. Time se stvarala iluzija o još jednoj haljini ispod vanjske odjeće, što se smatralo simbolom bogatstva i statusa. Žene su nosile *crocota* haljinu za vrijeme praznika Kibele.

Toga je bila primarno ceremonijalno – dostojanstvena muška odjeća i nije se odijevala kada se radilo, vojevalo ili odmaralo. Zato su još dosta rano Rimljani počeli koristiti i tuniku (*tunica*, grčki hiton / χιτών), koja je postala veoma raširen odjevni predmet. Nju su nosili i muškarci i žene, i rimski građani i oni ko to nisu. Ako su na tunici postojale purpurne pruge (koje se pružaju od ramena do dna tunike) i određene dekoracije, to bi označavalo da je riječ o osobi određenog ranga. Tunika viteza je zvana *tunica angusti clavi* ili *angusticlavia,* a senatora *tunica lati clavi* ili *laticlavia*. Vojnici su redovito nosili tunike, ispod svoga ogrtača, oklopa i borbene spreme. Tunike su mogle biti različitih dimenzija, i pružati se do koljena ili do članaka. Najčešće su bile one koje su dolazile do koljena i sa veoma kratkim rukavima. Tunike koje su sa rukavima dolazile do ručnih zglobova (*tunicae manicatae*) i one koje su dolazile do gležnjeva (*tunicae talares*) su bile poznate i u kasnoj Republici, ali su smatrane nemuževnim i feminiziranim. Postojale su tunike za kuću (*tunica interior* ili *subucula*) i tunike za van (*tunica exterior*). August, koji je bio osjetljiv na hladnoću je čak nosio i veći broj tunika, kada je hladnoća bila vrlo ozbiljna. Zato su i debljine tunika bile različite, iako su sve vrste bile pravljene od vune. Tunike su i danas popularan odjevni predmet, posebno kod žena.

Mozaik iz Orfejeve kuće, Sepphoris, Galileja, današnji Izrael.

Paenula je bio ogrtač sličan današnjem ponču. U početku su ovaj rimski „ponču“ nosile osobe iz nižih društvenih slojeva i robovi, da bi se u III. st. n. e. počeo koristiti kao jahački ili putnički odjevni predmet. Kasnije se *paenula* još više statusno izdignula i po zakonu iz 382. god. n. e. bila je propisana kao svakodnevna odjeća senatora, umjesto vojničke hlamide (χλαμύς), dok je toga ostala rezevirana samo za službene, ceremonijalne prilike.

Pallium je bio (sa ili bez kapuljače) ogrtač koji su nosili i muškarci i žene (u njihovom slučaju *palla*). Ovaj ogrtač je smatran ekskluzivno grčkim i u početku preziran od Rimljana, ali je kasnije polako ulazio u upotrebu kod običnih građana, filozofa i učitelja. Za njegovu izradu je korištena vuna, koža, krzna, lan i pamuk, a bogatiji slojevi su koristili i svilu, koja je mogla biti ukrašena i zlatnim vezovima i nitima. Boja ovog ogrtača je mogla biti različita. Ovaj ogrtač je primarno služio u utilitarne, a ne estetske svrhe jer je štitio od kiše, vjetra i hladnoće. Koristili su ih putnici i vojnici koji su bili stacionirani u krajevima sa hladnijom klimom. Mogao se koristiti i kao pokrivač.

Pallium

Palla

Lacerna

Postojale su još neke vrste civilnih ogrtača kao što su *lacerna* i *laena*. *Lacerna* je ulazila u modu otprilike u Ciceronovo doba, i izgleda da je bila prvo nošena od vojnika i skromnijih slojeva da bi se kasnije proširila na ostatak populacije. Ovaj ogrtač, koji je mogao biti različite boje je bio vrlo popularan, a mogao je imati i kapuljaču / kukuljicu (*cucullus*).

Vojnici su nosili vuneni plašt ili ogrtač *paludamentum* ili *sagum* (koji se ranije zvao *trabea*), koji je tradicionalno bojen u crvenoj boji. Kao što je toga bila simbol za civila i civilnog uređenja, tako je *sagum* postao simbol vojnika i vojnog uređenja. Sagum je izgleda bio sličan lacerni, ali je bio rađen od težeg i čvršćeg materijala.

Tri figure obučene u ogrtače sa kapuljačom. Reljef nađen u jednom svetilištu na Hadrijanovom zidu.

Pretorijanac koji nosi i kukuljicu, spomenik nađen u Pozzuoli, II. st. n. e. Danas se nalazi u Pergamon Museum u Berlinu.

Žene su mogle nositi, u vidu donjeg rublja, i odjevne predmete za grudi (*mamillare* i *strophium*).

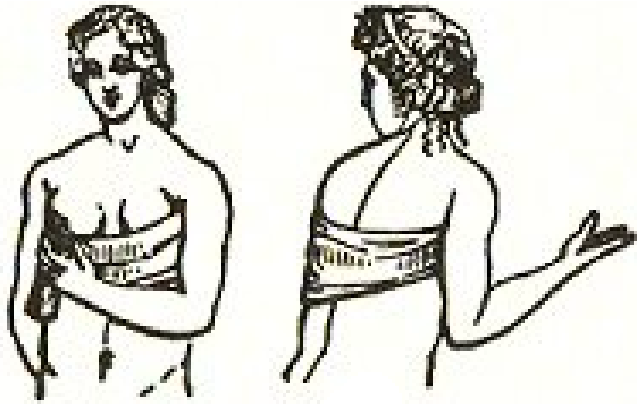

Mamillare

Strophium u vidu pojasa podupirača.

Za pokriće bokova se koristio *subligaculum* ili *subligarium.* Posebno je onaj kožni bio popularan kod vojnika. To je bio dio i odjeće atletičara, gladijatora i glumaca na pozornici. Radnici na zemlji su nosili pokrivalo za slabine zamotano kao pelene. Na slici je prikazan kožni *subligaculum* pronađen prilikom iskopavanja rimskog Londona. Danas se nalazi u Museum of London.

Tradicija prenosi da je je *subligaculum* bio jedino rublje koje su u svoje najranije doba Rimljani nosili. *Cethegi* su se ovog drevnog običaja pridržavali sve vrijeme Republike, noseći preko njega samo togu. *Subligaculum* + toga su nosili i oni pojedinci koji su željeli da se ističu kao predvodnici borbe za „dobre, stare običaje jednostavnosti“, kao npr. Katon Mlađi. Ipak je uglavnom *subligaculum* nošen ispod tunike ili ga je ona u potpunosti zamijenila. Izuzev subligaculuma Rimljani nisu imali nekog drugog redovitog donjeg rublja, iako su starije i bolesne osobe nosile neke vrste vunenih predmeta radi dodatne topline.

Iako Rimljani nisu generalno nosili pantalone, ipak su korištene i neke vrste kraćih pantalona, do koljena ili do iznad članaka. Nekada je upravo nošenje pantalona značilo distinkciju između barbarskog i civiliziranog. Gali i Germani su nekada nazivani i *braccati* (oni koji nose pantalone / *braccae*), a europski barbarski politički narodi su nazivani *nationes braccatae*, što će postati i sinonim za barbara. Vojne jedinice i legijskog i auksilijarnog sastava su dok su garnizonirale u hladnijim, europskim krajevima usvajali i nošenje *braccae*. Tacit u svojim Historijama prenosi priču o Cecini koji je po povratku sa vojne dužnosti sa galsko – germanske granice nastavio da nosi *braccae*, pa je bio izložen uvredama od strane u togu obučenih građana italijanskih gradova kroz koje je on prolazio. Ipak je ovaj „barbarski" odjevni predmet uspio pobijediti i postati dominantni vid odjeće za muškarce.

Najčešći materijal za izradu odjeće je bila vuna, ali su korišteni i lan, konoplja pa i kopriva. Posebno je vuna od tarentinske ovce bila cijenjena, ali je dobra vuna dolazila i iz Kalabrije i Apulije. Ali tolika je bila potražnja za vunom u Italiji, da se i pored dosta raširenog intenzivnog ovčarstva, ona morala još i uvoziti. Postoje i dokazi o korištenju pamuka (*carbasus*) koji se uvozio iz Indije, dok je svila uvožena sa Dalekog istoka. Rimljani nikada nisu saznali za tehnologiju izrade svile, koja je na zapadu bila veoma, veoma skupa roba i simbol luksuza. U početku je svila bila miješana sa lanom (*vestes sericae*), da bi se u III. st. n. e. koristila odjeća od čiste svile. Za vrijeme princepsa Tiberija je bila zabranjena upotreba svile od strane muškaraca, ali ovaj zakon je ubrzo postao „mrtvo slovo na papiru". Postojali su i još neki materijali za izradu luksuzne odjeće, kao što je bilo platno sa prelijepim zlatnim sjajem poznat kao morska svila. Ovo platno se pravilo od dugih niti koje je proizvodila velika mediteranska školja (*pinna nobilis*). U značajnoj mjeri su korištene i kože i krzna, a njihovi prerađivači su bili dosta umješni. Štavljeni kožni ogrtači su korišteni u vojsci i u krajevima sa hladnijom klimom. Inače su kožni i krzneni materijali bili popularni kao odjevni predmeti kod vojnika.

Najveći dio trajanja rimskog svijeta odjeća se tkala na vertikalnom tkalačkom stanu, ali se na kraju III. st. n. e. počeo koristiti i horizontalni tkalački stan da bi na kraju potpuno zamijenio raniju tehnologiju. Trgovina tkaninama i odjećom je imala velike razmjere.

Čuvena purpurna boja (πορφύρα), koja je simbolizirala državni suverenitet, autoritet i moć, a kasnije postala carska boja se dobivala iz jedne vrste morskog puža (*Bolinus brandaris* ili *Murex brandaris*) koji je čest na Mediteranu. Ekstrakciju purpurne boje iz ovih morskih puževa su poznavali i Minojci i Feničani. Bio je potreban veoma veliki broj ovih puževa da bi se dobio mali ekstrakt purpurne boje, radi čega je ova boja bila rijetka, cijenjena i skupa. Poznati centar proizvodnje ove boje je bio libanski grad Tir, pa se ova purpurna boja naziva nekada i Tirski purpur. Za razliku od današnje definicije purpura koji ga približava ljubičastoj boji, tirski purpur je bio više prema grimiznim, tamnocrvenim nijansama, odnosno purpurno – crvenoj (magenta boja). Indigo boja, koja se nekada naziva kraljevsko

plavom ili hijacint purpurom, se dobivala iz druge (srodne) vrste morskog puža (*Hexaplex trunculus* ili *Murex trunculus*). Kod Mogadora na mauritanskoj atlanskoj obali je postojao snažan proizvodni pogon za dobijanje indigo plave boje. Iz biljke broć se dobivala nijansa crvene i bila je jedna od najjeftinijih boja. Iz šafrana se dobivala žuta boja i bila je skupa i rezervirana za odjeću matrona i vestalki. Bijela boja je dolazila iz samog materijala koji se koristio, kao što je vuna. Postojale su i određene vrste vune koja su imale određene bojene odsjaje, pa je iz Kanusija dolazila smeđkasta vuna sa primjesama crvenkastog, iz Mutine sivkasta ili bijelo – sivkasta, iz Polencije (*Pollentia*) u Liguriji tamno sivkasta (*pulla*), iz Betike pomalo blijedo žučkasta, crna boja je dolazila iz vune crnih ovaca.

Pored navedenih odjevnih predmeta postojali su i *synthesis* ili *vestis cenatoria* ili *cenatorium* (vrsta ultramodne odjeće za večere), *abolla* (teški vuneni ogrtač), *endromis* (neka vrsta banjske haljine, koja se koristila i nakon gimnastičkih i atletskih vježbi).

Rimljani nisu uobičavali nositi neke kape i uglavnom su glavu pokrivali dijelovima odjeće kao što su toga i raznorazni ogrtači, te sa kapuljačama. Nekada bi se upotrebljavali šeširi tipa *causia* ili *petasus*, uglavnom radi zaštite od sunca.

Causia

Petatus

Jedna od najinteresantnijih kapa koja se nosila u helensko – rimskoj kulturnoj ekumeni je bio *pilleus* (πῖλος). Pilos je izvorno grčka kapa koničnog oblika, koja je bila uobičajena za putnike. U umjetnosti se sa njom prikazuju Dioskuri i Paris, a postojala je i vojna bronzana kaciga tipa πῖλος. U klasičnom rimskom svijetu je oslobođenik stavljao *pilleus* na svoju glavu (koju je prije toga dao obrijati) ovu kapu (πίλεον λευκόν), a fraza *servos ad pilleum vocare* je postala poziv na slobodu, jer je to bio uobičajeni poziv kojim su robovi često pozivani da uzmu oružje sa obećanjem slobode. Zato je kapa ubrzo postala i sinonim za slobodu. Statua Slobode na nekim od novaca Antonina Pija, kovanim 145. god. n. e. drži ovu kapu u desnoj ruci. Jedna od varijacija *pilleusa* je frigijska kapa, sa zakrivljenim vrhom prema naprijed. Sa frigijskom kapom se predstavljaju i božanstva Mitra i Atis, te sami Frigijci (maloazijski narod srodan balkanskim Tračanima, sa kojima se ona i povezivala), a na Trajanovom stupu frigijsku kapu nose Dačani (srodni Tračanima), a na slavoluku

Septimija Severa Parti. Makedonske, tračke, dačke vojne kacige su podsjećale na frigijsku kapu. Inače su *pilleus* / πῖλος i njena varijacija frigijska kapa imali i simboliku nečega što dolazi sa istoka. Ova kapa se nosila za vrijeme festivala *Saturnalia*.

Početkom III. građanskog rata Brut je dao da se izradi novac sa prikazom na kojem se nalazi *pilleus*, kao simbol slobode koju su donijeli bodeži sa „martovskih ida“.

Terakota prikaz seljaka koji nosi πῖλος. Urađena u Myrina u toku I. st. p.n.e. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Mladić nosi frigijsku kapu. Mramorna bista, rimska kopija grčkog originala nastalog u IV. st. p. n. e. Danas se nalazi u Fitzwilliam Museum, Cambridge.

Frigijska kapa prikazana na jednom mozaiku iz Ostije, koji je vezan za kult Mitre.

Frigijska kapa je postala najčešće nošena kapa za vrijeme Francuske revolucije, te je praktično postala i sinonim za nju. Frigijska kapa se nalazi i na grbovima pojedinih država danas, te u njihovim simboličkim antropomorfnim predstavama (npr. Marijana, simbol Francuske). Izvedenice kape *pilleus* / πῖλος, nešto manje i u bijeloj boji su veoma nošene među Albancima.

U vrijeme dominata je došlo do naglih promjena u odijevanju. Odjeća dužnosnika, službenika i vojnika je postala veoma nakićena (iscrtana) sa različitim motivima. Povećala se upotreba svile i većina dvorjana u dominatu su nosili svilene haljine. Drevna toga se u potpunosti izgubila.

U vizantijskom periodu je prevladao jedan vid hlamide, koji je bio veći i nošen je sa svake strane tijela. Ranovizantijska hlamida je bila pričvršćena sa kopčom na ramenu i skoro se pružala do same zemlje.

Obuća

Za razliku od Grka, čiji su se i mitološki i epski i historijski junaci i ratnici znali boriti bosi, a koji su isto tako i van bojišta znali hodali bosi, Rimljani su znatno više koristili obuću. Dok je za njih odjeća bila i simbol statusa, obuća je viđena kao neophodnost življenja u civiliziranom svijetu. Smatralo se dostojnim građanina da ne hoda bosim nogama, izuzev ako to nije odrza najvećeg siromaštva. Naravno i u rimskoj epohi, u određenim uvjetima, konkretnim situacijama, specifičnim prilikama i vanrednim okolnostima muškarci i žene su hodali bosi i van svoga doma. Npr. kada su uslijed galskog napada vestalke bježale iz Rima, one su to činile bose noseći sveti pribor. Time su one direktno ukazivale na vanrednost situacije u kojoj se rimski svijet tada našao. Inače je bila veoma rijetka pojava da se istaknutija Rimljanka vidi izvan svoga doma bez obuće. Kada su ostaci Augusta bila skupljani nakon obavljene incineracije od uglednih Rimljana, oni su to činili bosi. Ustvari, hodanje bosim nogama van doma u rimskoj svijetu je često izražavalo tugu i poniznost, kao npr. u slučaju procesije *Nudipedalia*, koja se održavala kada se bogove molilo za milost prestanka suše. i neki obredi orijentalnih kultova koji su apsorbirani u rimsku kulturu (npr. Izida, Kibela) su se znali obavljati bosi.

Sandale klasičnog tipa (*sandalium*, σανδάλιον ili σάνδαλον) su kao i većina druge obuće apsorbirane iz grčko – helenističko – orijentalnog područja, i uglavnom su ih nosile Rimljanke. *Solea* je bila najjednostavniji tip sandala, koji se sastojao od đona koji je za stopalo pričvršćen sa remenima. Korištenje ovih sandala je bilo neprimjereno za službene izlaske i nošene su uglavnom uz tuniku i često unutar doma, posebno prilikom svećane večere. Na svečanim večerama kada bi se leglo na kauče, one bi se skidale sa nogu. Fraza *soleas poscere* značila je da se neko priprema da ide, napusti određeno domaćinstvo. Ova vrsta obuće je nekada pravljena od drveta (*soleae ligneae*), pa i određenih biljnih

elemenata (*baxa/baxae*). I potkove za mule su se zvale *soleae*, samo su bile od željeza (*soleae ferreae*), a u ekstravagantnim prilikama i od srebra i zlata. *Crepida* (κρηπίς) su bile neka vrsta papuča koje su bile nošene sa palijem, ne sa togom. Dok su koturne nosili glumci u tragedijama, dotle su glumci u komedijama nosili krepide. Sličnu funkciju kao krepida je imao i *soccus* (*socculus*).

Različito od sandala i papuča (izvorno uglavnom grčkog porijekla), glavna prava obuća (koja je pokrivala cijelo stopalo) u rimskom svijetu je bio kalkej (*calceus, calceamen, calceamentum;* ὑποδήμα, πέδιλον). Kalkej je imao varijacije zavisno koliko se protezao od tabana, pa čak i do koljena. Mogao je biti zatvorenih prstiju i tako bi se približavao cipelema iz kasnijih epoha, ili je mogao imati otvorene prste. Ženske cipele (*calcei muliebres*) su bile po pravilu pravljene od mekše i tanje kože sa svjetlijim varijacijama boje i mogle su biti vrlo ukrašene. Nekada su bogatije Rimljanke stavljale i svilene trake da se vežu na kalkeje. Zavisno i od pozicije, uglede i reda kojem je pripadao, pojedinac je mogao nositi različite tipove kalkeja. Senatori su nosili visoke kalkeje (*calceus senatorius*), pričvršćene sa četiti crna remena (*corrigae*). Kalkeje posebno omiljene kod senatora su bile crvene *mullei* (muleji) i *alutae* (kod kojih je koža bila omekšana upotrebom stipse). Izvorno su crvene kalkeje muleji nosili samo, patriciji a kasnije su postale odrednica senatora i viših, kurulnih magistrata. Onaj tip sa polumjesecom (izrađenim od bjelokosti; *lunula*) na vrhu (izvan gležnja) kalkeja muleja nosili su bitni dužnosnici iz nobilskih familija. Za senatorske kalkeje vjerojatno kao model su služile kalkeje sa istaknutim vrhom (*calcei repandi*) koje su nosili Etrurci u VI. st. p. n. e. Više – manje su ove kalkeje izašle iz upotrebe, iako se verzija sa zaokrugljenim vrhom koristila do III. st. n. e. Pojedinci iz skromnijih klasa su nosili kalkeje zvane *periones*, rađene od grubljeg materijala i ne toliko ukrašene.

Primjerci rimske obuće koji su ostali sačuvani.

Najčuvenija vojna obuća su bile kalige/*caligae*, kožne čizme koje su se veoma dugo koristile i u legijskom i auksilijarnom sastavu rimskih oružanih snaga. Zato su vojnici, uključujući i centurione, bili nazivani i *caligati*, a sama riječ *caligae* je bila i simbol za vojnu moć i vojni status. Za Marija se govorilo da se uzdigao do konzulata iz kaliga, odnosno da je svoju političku karijer dugovao vojnoj karijeri koju je započeo sa nižim činovima. One su bile simbol rimske vojne ekspanzije i izgradnje imperije. Potrebno je razjasniti da kalige nisu bile sandale (kako se uobičajeno tumači u pučkoj kulturi), nego čizme sa jakom potplatom ojačanom ekserima. Kalige su imale otvore (kako bi stopalo imalo ventilaciju), i bile su tako dizajnirane da su smanjivale mogućnosti nastanka problema na stopalima, koji bi nastajali uslijed dugih marševa. One su bile bolje i prikladnije za nošenje, nego moderne vojničke čizme. U hladnijim krajevima ispod kaliga su nošene vunene čarape. Same kalige su bile izrađene iz tri kožna sloja, i vezivale su se na sredini gornje strane stopala i na vrhu članka.

Originalna rimska kaliga nađena u Qasr Ibrim u Egiptu, I. st. p. n. e. –
I. st. n. e. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Carbatina/carbatinae (ἀρβύλη; καρβατίνη) je bila niska obuća iz jednog komada kože koju su nosili zemljoradnici i pastiri. Imala je snažan đon i bila je adaptirana za stopalo sa velikom tačnošću. Ovo je izgleda bio najraniji tip cipela među Grcima, Rimljanima i Keltima, i zbog svoje praktičnosti bila je nošena sve do duboku u srednji vijek. Postojali su različiti tipovi: 1. *galicae* (koja se nosila u neformalnim prilikama, ali ne i sa togom): *biriles* (za muškarce), *cursuriae* (za trkače) i *rusticanae* (za poljoprivrednike); 2. *pero* (mekana koža koja pokriva cijelo stopalo i članke).

Koturn (*cothurnus*, κόθορνος) je bila neka vrsta čizme, koja je nekada dostizala do koljena. Nju su nosili konjanici, lovci i osobe od položaja i autoriteta. U većini slučajeva đon je bio uobičajene debljine, ali je nekada pravljen debljim kako bi osoba izgledala viša. Ove (i to prilično) više đonove su nosili glumci u atenskim tragedijama još u klasično doba grčke historije. Zimska obuća je bila uobičajeno sa jakom potplatom.

Službenim ediktom u vrijeme Dioklecijana su i viteške kalkeje diferencirane u odnosu na senatorske. Inače je dominat izmijenio i tipove obuće. U Dioklecijanovom ediktu su *caligae* (nekada vojnička obuča) sada označene kao čizme za goniče mula i radnike na zemlji, dobre kvalitete, ali bez učvršćivanja ekserima.“ U istom ediktu ženske kalige (*caligae muliebres*; bez učvršćivanja ekserima) su koštale samo 60 sestercija. Iz ovog kasnoantičkog određivanja sadržine pojma kalige, vjerojatno su se i razvile naše riječi kaloše, kaljige. Inače riječ kalige se sačuvala i u pojedinim našim prezimenima. Kasnoantičke vojničke cipele su se zvale *campagus/campagi* i po Dioklecijanovom ediktu koštaju 75 denara. *Campagi imperiales* su bile cipele nošene od careva iz kasnijih perioda i ranoromejskih vasilevsa.

Uljepšavanje

Kao i sve druge žene, i Rimljanke su brinule o svome izgledu. Ovidije je čak napisao i poemu o pravilnom nanošenju šminke. Tako se izbjeljivalo lice (sa bijelom kredom ili arsenikom), dodavale boje na obraze, te isticale oči. Kod matrona i bogatih žena vrlo je često korištenje najrazličitijih oblika nakita, kao što su prstenovi, broševi, fibule, ukosnice, igle, dugmad od dragog kamenja i plemenitih metala, vijenci od vrijednih materijala, narukvice, ogrlice, naušnice. Ovaj nakit nije bio vrijedan samo zbog materijala od kojeg je bio izrađivan, nego i zato što je često bio i umjetničko djelo. Biseri su bili posebno omiljeni. Svetonije navodi da je Julije Cezar platio za jedan biser čak 6 miliona sestercija kako bi ga poklonio ljubavnici Serviliji. Plinije Stariji prenosi da je Lolija Paulina, jedna od Kaligulinih supruga, imala kolekciju bisera i smaragda u vrijednosti od 40 miliona sestercija.

Nivo ekstravagantnosti i korištenja tehnika uljepšavanja je varirao u epohama. U ranijim razdobljima žene su se i nosile, šminkale i kitile jednostavnije i skromnije. Kozmetika je prvo korištena u ritualne svrhe, da bi se kasnije počela koristiti i za uljepšavanje. Asortiman sastojaka i predmeta koji su se koristili u uljepšavanju, te njegovih sve boljih načina korištenja i tehnika se povećavao kako se širio imperij rimskog naroda. Veće bogatstvo dovelo je i do pojave da žene iz bogatih familija imaju na raspolaganju znatno više vremena, koje su često trošile na procese svoga uljepšavanja. Na Rimljanke su nesumnjivo uticali i ideje o ljepoti grčko – helenističke i drevne egipatske kultura. Ipak za razliku od njih, Rimljani su načelno smatrali da je prihvatljivije čuvati ljepotu, nego je neprirodno uljepšavati. Tako su i Rimljanke, i pored utjecaja sa istočnog Mediterana ipak znale preferirati da izgledaju što je moguće prirodnije kao znak čednosti i čestitosti. Smatralo se da neprirodnost u nanošenju kozmetike i drugih elemenata uljepšavanja ustvari predstavlja izraz žene da bude zavodljiva. Iz toga su muškarci često izvodili pitanje radi čega onda stvarno žena želi da izgleda atraktivna. Vestalke zato nisu koristile šminku, zato što se pretpostavljalo da one izgledaju sveto i čestito. Postumija je izazvala ovo pravilo i bila je optužena za *incestum* (prekršaj zavjeta djevičanstva). Od svih muških autora koji spominju kozmetiku i uljepšavanje, samo Ovidije opravdava njihovu upotrebu. Juvenal je pisao da žena kupuje parfeme i losione sa preljubom na umu. Upotreba parfema je gledana i kao maska da se sakrije miris seksa i alkohola. Seneka je savjetovao žene da izbjegavaju kozmetiku, jer je vjerovao da je korištenje šminke jedan od uzroka pada morala u rimskom svijetu. Stoici su uglavnom bili protiv upotrebe šminke, jer su načelno bili protiv bilo kakvog luksuza koji je bio produkt ljudske djelatnosti.

Međutim, izgleda da se na osnovi dokaza o uljepšavanju, Rimljanke nisu previše obazirale na mišljenja ovih autora i da su kako je vrijeme odmicalo, a posebno u Kasnoj Republici i principatu pribjegavale uljepšavanju, posebno kozmetici. Uljepšavanje se uobičajeno obavljalo u maloj prostoriji, u koju muškarci često nisu zalazili. Robinje koje bi pomagale svojoj gospodarici u uljepšavanju su nazivane *cosmetae* i mogle su biti zbog svojih vještina veoma slavljene. Latinska riječ *cultus* je u sebi sadržavala kozmetiku u užem smislu, parfeme i nakit. Kršćanke su izbjegavale korištenje kozmetike, jer su vjerovale da trebaju slaviti ono što im je bog dao.

Čista bijela koža je naročito bila popularna, jer je ona bila simbol klase koja se ne bavi fizičkim poslovima. Žene koje radu u polju, u trgovinama, radionicama i općenito koje se više bave fizičkim poslom su po pravilu više preplanule od onih iz familija u kojoj njihova egzistencija nije povezana sa fizičkim radom. Problem je bio da Mediteranke nisu bile prirodno izrazito svjetle puti, što je kao posljedicu imalo da se troši i vrijeme i novac na stalno izbjeljivanje puti ili mažući maslinovim uljem izložene dijelove (poglavito lice) kada bi izlazile vani, na sunce. Inače zbog teških sastojaka kozmetike, žene su prije njenog nanošenja pripremale lica stavljajući masku, koja se mogla sastojati od najrazličitijih sastojaka. Kupanje u mlijeku magarice je bio vrlo skupi tretman i njega su koristile samo

najbogatije žene kao Kleopatra i Popeja Sabina. Na lice bi se onda nanosile kozmetiku za izbjeljivanje, kao što su kredni puder, bijeli lapor, krokodilski izmet i bijelo olovo. Zanimljivo je da je olovo, iako otrovno, bilo prilično korišteno u izradi šminke. Postojali su i mnogi drugi sastojci korišteni za ovu svrhu, od pčelinjeg voska preko životinjske masti i krastavaca do korijena ljiljana i jaja. Tehnika uljepšavanja i korišteni sastojci i predmeti su zavisili i od stupnja financijskih i drugih mogućnosti korisnika. Skupu kozmetiku su uglavnom koristile bogate matrone ili prostitutke i kurtizane visokog ranga. Postojali su i jeftiniji i pristupačniji za većinu žena sastojci i objekti uljepšavanja. Rimljanke nisu voljele ni bore, pjege, perutanje kože i druge slične stvari. Da smanje bore, koristile su mast labuda, mlijeko magarice, grah...itd... Vanjski čirevi i pjege su tretirani sa pepelom puževa. Depiliranje je isto bilo česta pojava i to se obavljalo na najrazličitije načine. Rumeni obrazi su se smatrali privlačnim, jer su bili simbol dobrog zdravlja. Za ruž su se koristili isto različiti sastojci, između ostalog i latice ruže i maka, crvena kreda, crveni oker.... itd..... U rimskom svijetu idealne oči su bile one velike sa dugim trepavicama. Plinije Stariji je smatrao da trepavice opadaju od prevelikog seksa, i zato je bilo važno za žene da drže svoje trepavice duge, kako bi dokazivale svoju čednost. Glavni sastojak za kozmetiku očiju je bio kohl (originalno porijeklo sa Bliskog istoka) koji se sastojao od pepela ili čađi i antimona sa šafranom koji se dodaje kako bi se poboljšao miris. Postojale su i drugi oblici kozmetičkih preparata za uljepšavanje područja oko očiju. Iako postoje dokazi za upotrebu karmina u ranijim civilizacijama, za sada ne postoje naznake da su Rimljanke bojile svoje usne. Jedini dokaz za bojenje noktiju dolazi od crvene boje koja je bila uvožena iz Indije, gdje je proizvođena iz jedne vrste insekta. Higijena i ljepota usta i zuba je bila cijenjena u rimskom svijetu, pa su zato pravljeni i umjetni zubi od kostiju, bjelokosti i drugih sličnih sastojaka. Svoj dah su Rimljani često popravljali sa određenim sastojcima, npr. sodom. Mirisi su bili važan element ljepote, jer se pretpostavljalo da žena koja miriše dobro da je zdrava. Zbog smrada mnogih sastojaka koji su se koristili u kozmetici toga doba, žene su često sebe na sebe stavljale velike količine parfema koji su mogli dolaziti u različitim agregatnim stanjima. Tehnologija izrade parfema je došla sa istoka. Cvijeće, bilje i ulje su bili glavni sastojci za izradu parfema. Najpoznatije trgovište parfema u Italiji je bila Seplasia u gradu Kapui. Različiti mirisi su bili korišteni za različite prigode, a dezodoransi od stipse i ružinih latica su bili uobičajeni. Parfemi su korišteni i za osvježavanje domova i prostora u kojima se boravi. Ogledala su uglavnom bila ručnog oblika i pravljenja su od poliranog metala ili žive iza stakla. Provođenje previše vremena ispred ogledala je za ženu značilo da je slabog karaktera. Pretjerana upotreba šminke je bilo uobičajeno povezano sa prostitutkama, a latinska riječ *lenocinium* je ujedno označavala i prostituciju i kozmetiku. Kurtizane su često kao poklone primale kozmetiku i parfeme.

Vrsta suncobrana *umbraculum* ili *umbella* (sličnog oblika kao današnji kišobrani) je uobičajeno korištena od žena od kraja Republike. Uglednije i bogatije žene su imale pomoćnike koji bi za njih nosili ovu vrstu suncobrana koji se mogao i sklopiti kada se nije

upotrebljavao. Muškarci koji bi koristili ove suncobrane smatrani su feminiziranim. Za rashlađivanje je korišten *flabellum*, a upotrebljavali su se i rupčići/maramice (*sudaria*) i to bez obzira na spol.

Reljef koji prikazuje bogatu rimsku matronu prilikom jutarnje toalete. Nađen u Neumagen-Dhron u Rajnskoj oblasti. Danas se nalazi u Danas se nalazi u Rheinisches Landesmuseum u Trieru.

I poneki muškarci su koristili kozmetiku, ali se na to gledalo kao na feminiziranost i smatralo se neprimjerenim. Muškarac viđen kako nosi ogledala je smatran feminiziranim, a oni koji su koristili šminku za izbjeljivanje lica su smatrani nemoralni, jer se smatralo da muškarci moraju da budu više preplanuli zbog posla vani. Ono što je bilo jedino prihvatljivo je lagana upotreba određenih parfema i umjereno friziranje. Muškarac koji bi uklonio previše dlaka sa tijela je isto smatran feminiziranim, dok je ukljanjanje premalo dlaka smatrano nerafiniranim. Smatralo se da je najbolji put umjerenost. Princeps Heliogabal je uklonio sa tijela sve dlake i često se šminkao, što je izazvalo kod Rimljana mnogo zlovolje.

Muškarci su izbjegavali nošenje nakita i jedini nakit koji bi odrasli Rimljani imali je bio jedan prsten. I ovdje se ogleda praktičnost klasičnog rimskog svijeta, jer je nošenje prstenova imalo značenje određivanja statusa, imalo je i utilitarnu korist ako je bilo riječ o prstenu pečatnjaku. Prstenovi su uglavnom bili rađeni od željeza, ali ih je bilo i od zlata i srebra te sa ugrađenim dragim kamenom. Prstenovi su mogli biti i od značajne umjetničke vrijednosti. Naravno bilo je slučajeva da su pojedinci na rukama nosili i znatno veći broj prstenova.

Frizura

Stilovi nošenja kose su se mijenjali kroz rimsku historiju, posebno u vrijeme principata i dominata kada je postojao veliki broj različitih tipova uređivanja kose. Naravno, promjene stilova frizura su znatno češće kod žena, nego kod muškaraca. Različitost stilova u uređivanju kose je tolika da omogućava historičarima i arheolozima da na osnovi portretnih prikaza vrše periodizaciju i datiranje određenih objekata, pa i epoha. Posebno se to odnosi na žene, pa se tako zahvaljujući tipu frizure koji se pojavljuje na portretnim prikazima carica na novcima koji su radi određenih oštećenja nečitljivi mogu oni preciznije datirati. Frizura je, posebno u postrepublikansko doba, izražavala i društvenu poziciju pojedinca. U svim epohama rimske historije kosa je smatrana erotičnim i atraktivnim dijelom ženskog tijela. Zato je bilo i prikladno za žene da se prilično posvećuju uređivanju svoje kose, iako su neki pisci (Tertulijan i Plinije Stariji) negativno komentirali trošenje previše vremena na uređivanje kose. Brojni prikazi uređivanja ženske kose u reljefima i portretima jasno ukazuju koliko je to smatrano dijelom ženske domene. Friziranje je smatrano i elementom kultiviranosti i elegancije. Zato u postrepublikansko doba frizura nije težila naturalizmu, nego se razvijala kako bi pokazala poziciju žene, njeno bogatstvo i moć. To je dovelo do razvitka vrlo kompleksnih stilova, jer što je frizura bila složenija to je značilo da je ta žena imala vremena da se posveti uređivanju, odnosno da je bila iz bogatih krugova. Robovi – frizeri su se nazivali *ornatrices*, i oni su praktično svaki dan brinuli o frizura svojih bogatih gospodarica, uključujući i skidanje sijedih dlaka. Naturalistički stil je bio povezivan sa nekultiviranim barbarima, pa se zato izbjegavao. Kako ne bi bili povezivani sa svojim sjevernjačkim priprostim susjedima (koji su nosili duge kose i brade), Rimljani – muškarci su održavale svoje kose kratkim, što je običaj koji se u muškoj populaciji više – manje zadržao do danas.

U ranim razdobljima muškarci su nosili brade. Na osnovi arheoloških podataka, danas se zna da su Italici, a među njima i Rimljani, vrlo rano počeli koristiti makaze i britve. Po Varonu prvi profesionalni berberi u Rim došlo 300. god. p. n. e. Od Scipiona Afrikanca Starijeg Rimljani su prestali nositi brade i redovito su se brijali, dok se nošenje brade smatralo nedostojnim. To je dovelo do procvata brijačke djelatnosti, i dok su bogataši sebi mogli priuštiti umješnog roba – frizera plativši za njega golemu cifru, skromniji slojevi

su se zadovoljavali odlaskom u brijačnice koje su postajale i mjesto razbibrige i socijalizacije pojedinaca. Tu bi se širile i vijesti, ali i glasine. Brada i kosa su se puštali u znak žalosti, i nošene su uz odjeću žalosti. Filohelenizam Hadrijana je doprinio da se kao muška moda ponovo uvede nošenje njegovane brade i frizure (često u obliku kovrča). Ovaj stil se zadržao više – manje do cara Konstantina.

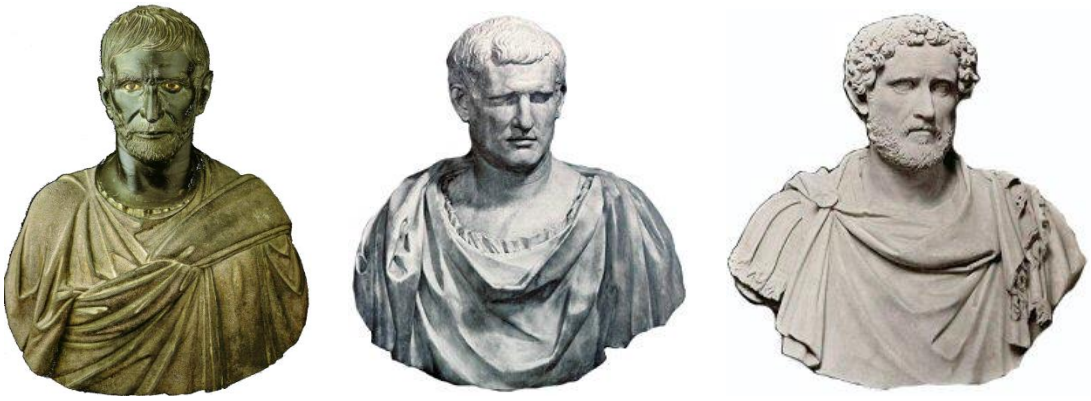

Razvitak stilova muške frizure i nošenja brade najbolje se sagledava preko otkrivenih bisti. Prva slika pokazuje modu prije Scipiona Afrikanca, druga slika prikazuje najučestaliji i najčešći modni vid koji se nalazi na bistama i pokriva uglavnom doba od II. st. p. n. e. do zaključno sa vladavinom princepsa Trajana, a treća slika pokazuje modu od princepsa Hadrijana pa do uvođenja dominata i Konstantina.

Toleriralo se da dječaci u pubertetu i mladići u ranoj dobi puštaju da im kosa i brada raste. Prvo brijanje brade se smatralo se posebnim, ceremonijalnim činom (*depositio barbae*), i moglo se poklopiti sa danom kada bi dječak oficijelno ulazio u punoljetnost i postajao mladić. Uz brijanje tada bi se održavala i određena svečanost na koju bi se pozivali rođaci i prijatelji. Skinute dlake bi se onda skupljale i ponudile kao dar određenom božanstvu. Poznati su i datumi tih ceremonija, pa se tako Oktavijan tome podvrgao u septembru 39. god. p. n. e., njegov sestrić Marcel 25. god. p. n. e., Kaligula i Neron u danu kada su postali punoljetni. Na jednom epitafu ožaloščeni roditelji navode da je njihov pokojni sin baš nedavno skinuo bradu, na isteku svoje 23. godine. Neron je svoje skinute dlake bio pohranio u zlatnoj piksidi prinesenoj Jupiteru Kapitolinskom. Petronije u svome romanu opisuje da je Trimalhion pohranio svoje malje (smještene u zlatnoj piksidi) u privatnoj kapelici, između srebrnih statua svojih lara i mramorne statue Venere. Skromniji slojevi su za pohranu dlaka koristili i staklene pikside, a jedna takva je nađena prilikom iskopavanja u jednoj antičkoj kući na *Via Salaria*.

Postojali su i tipovi ženskih frizura koji su se nosili za određene prilike, kao za sprovode i vjenčanja. Mlade djevojke su uglavnom svoju kosu aranžirale tako što bi je češljale nazad i skupljale u punđu na pozadinskoj strani glave. Nevjeste i vestalke su nosile stil zvan *seni crines*, tj. kosu učvršćenu pomoću šest umjetnih vitica odvojenih vrpcama, a u slučaju nevjeste je bio podignut sa nekom vrstom drške koplja. Zbog erotičnosti kose, preko nje se nekada stavljao veo. Postoje i dokazi da se i *palla* nekada koristila i kao veo. Vunene vrpce (*vittae, taeniae, fasciolae*) su vezale kosu udatih žena, pa su i one bile oznaka ženine umjerenosti i čednosti i bile su viđene kao dio odjeće i prezentacije matrona. *Vittae* su mogle biti umetak sa dragim kamenjem ili u slučaju *flaminicae* (supruge flamena), mogle su biti purpurne boje. Da bi se uređena kosa držala u predviđenom obliku, korištene su ukosnice koje su mogle biti od najrazličitijeg materijala (drveta, bjelokosti, srebra, zlata, nekada ukrašene dragim kamenjem i rezbarijama). Kosa je mogla biti ukrašavana i vijencima od cvijeća, lišća, perli, bisera, dragog kamenja i drangulija...itd... Perike su bile pravljene od ljudskih dlaka i one „plave“ (žute) boje iz germanskih zemalja i izrazito crne iz Indije su bile posebno cijenjene. Zna se da su perike koristili i muškarci i žene. Princepci Oton i Domicijan su nosili perike. Perike su korištene i umetci kako bi se bolje dostigao „viseći“ stil ženskih frizura za vrijeme Prve flavijevske dinastije i Trajanove vladavine. Ovaj stil je toliko uzdizao ženske frizure da je Juvenal takve frizure satirično uspoređivao sa višespratnim zgradama. U slučajevima kada je perika trebala sakriti ćelavost (uglavnom u slučaju muškaraca) preferirao se prirodni izgled, bez pretjerivanja u izgledu perike i sa bojom dlake koja je bila ista ili slična onoj koju je pojedinac originalno imao. Bile su dvije vrste perika u rimsko doba i to „puna perika“ (*capillamentum*) i „pola perike“ (*galerus*). Zanimljivo je da su i biste mogle imati odvojive perike. Postoji više teorija o razlozima zašto su postojale takve vrste bista. Možda je razlog praćenje mode pa je bilo previše skupo da se izradi nova bista svaki put kada se moda stilova frizure promijeni ili je riječ o običaju sirijsko – levantskog porijekla koji je podrazumijevao pomazanje uljem glave biste. Bojenje kose je bilo vrlo popularno među ženama, iako je učestalost bojenja štetila kosi. Umjetne boje su se primjenjivali kroz pudere, gelove i izbjeljivače. Kana (privremena boja) pa čak i životinjska mast su bile korištene kako bi se kosom bolje rukovalo. Pored kane, uobičajene trajne boje su bile bazirane na prirodnim supstancama i nekim neortodoksnim mješavinama. Plinije Starije za bojenje kose u crnu boju preporučuje pijavice koje bi trunule u crnom vinu 40 dana. Crvena boja je zahtijevala mješavinu životinjske masti i pepela od bukovine, dok je zlatna boja zahtijevala šafran. Ovidije daje mnogo primjera za izradu primjera boja. Za liječenje gubljenja kose Plinije Stariji preporućuje svinjski žučni mjehur, pomiješan sa urinom junaca ili pepelom magarčevih genitalija ili korištenje drugih mješavina kao što su pepeo jelenovih rogova pomiješan sa vinom. Kozje mlijeko ili kozni izmet su korišteni da čiste kosu od uši.

Primjeri poze *Pudicitia* u umjetnosti skulpture rimske epohe. Matrona sa *palla*.

Vjerojatno prve decenije Kasne Republike. Porijeklom sa prostora Male Azije. Danas se nalazi u Selingrove Museum u Glazgovu, Škotska.

Rani antoninijanski period. Nalazi se u Museo Montemartini Kapitolinskih muzeja.

Stil frizure je iz antoninijanskog doba. Nalazi se u Palazzo Nuovo Kapitolinskih muzeja.

Kovrđanje kose je izvođeno sa željeznim instrumentom nazvanim *calamistrum*, koji se sastojao od šupljeg metalnog vanjskog valjka i manjeg krutog cilindra unutar valjka. Kosa bi se uvrtala oko krutog cilindra i umetala oko vanjskog metalnog valjka koji bi bio zagrijavan. Za kosu su korištene i mreže, kao i igle. Korištene su drvene, zlatne, bjelokosne, kristalne, srebrne ili od slikane kosti igle, koje su mogle biti i ukrašenje i vrlo lijepim umjetničkim rezbarijama, perlama ili privjescima.

Zlatna mreža za kosu iz Via Tiburtina, Postrepublikansko doba.
Museo Nazionale Romano: Museo Massimo u Rimu.

Od korištenih stilova za uređivanje frizura vrijedi istaći:

a) *Tutulus*. Izvorno je etrurski stil i nošen je često od *mater familias*. Ovaj stil je ostajao u upotrebi čak i kad se moda mijenjala u toku stoljeća rimske historije. Da bi se postigao ovaj stil, kosa je bila podijeljena i uzdignuta u obliku konusne punđe.

b) U republikansko vrijeme, stil čvora je bio čest. Kosa je bila razdijeljena u dva ili tri dijela, sa kosom sa strana glave povezanom u punđu na pozadini glave. Augustova žena Livija i sestra Oktavija su preferirale ovaj stil, kako bi se to možda usporedilo sa kićenošću Kleopatre. Ovaj stil je čest i u julijevsko – klaudijevskom dobu.

c) Ženske, pa i muške frizure iz vremena Prve flavijevske dinastije i Antonina su najpoznatije i najekstravagantnije frizure rimskog svijeta. One su bile sa kovrđama i gajtanima. Visoke lučne krune na prednoj strani glave su izrađivane korištenjem redova vune i tupeta. Kosa je bila počešljana na dva dijela. Prednji dio je počešljan prema naprijed i izgrađen sa kovrđama, dok je zadnji dio zamotan u raskošnu punđu. U kasnijem periodu doba Antonina, kovrđe sa prednje strane su dovedene na niži nivo u odnosu na flavijevsko razdoblje. Pletenice namotane na stražnjem dijelu glave su dovodili naprijed, umjesto da se stavljaju na vrh glave. Drugi „antoninijanski“ stil je podrazumijevao kosu podijeljenu u zakovice i vezane na stražnjoj strani.

Česta frizura matrona iz vremena Prve flavijevske dinastije i sa početka II. st. n. e. „Fonseca bista“. Bista mlade žene (možda Julija Flavija, kćerka princepsa Tita). Nalazi se u Palazzo Nuovo Kapitolinskih muzeja u Rimu.

Frizura matrona iz rano antoninijanskog doba. Možda bista Salonine Matidije (nećakinja princepsa Trajana i punica princepsa Hadrijana). Nalazi se u Palazzo dei Conservatori Kapitolinskih muzeja.

d) U severijansko doba Julija Domna je nosila posebnu frizuru sa perikom, a pošto je ona porijeklom Sirijka, ima mišljenja da je riječ o nekom sirijsko – levantinskom tipu. Međutim, žene iz istočnih provincija nisu uobičavale nositi perike. Moguće je da je Julija Domna nošenjem perike i svojom frizurom željela ipak da imitira svoju prethodnicu Faustinu Mlađu. Kako je vrijeme prolazilo, severijanske frizure su se prebacile sa talasastog stila u onaj sa više kovrđa, često uz umetke.

Bista Julije Domne sa karakterističnom talasastom frizurom. Nalazi se u muzeju Louvre u Parizu.

Zabava

Ludi

U rimskoj kulturi još od najranijih razdoblja veliko značenje imaju *ludi* (igre; množina od *ludus* = igra, sport). Kao i grčke igre, i rimske su proizašle direktno iz religioznih festivala. Za razliku od grčkih igara, *ludi* su bile znatno svestranije i sadržajnije a i bile su sklonije stalnom mijenjanju svoga sadržaja.

Iako nisu toliko bili posvećeni grčkom idealu tjelesne ljepote i fizičkom vježbanju, bavljenje sportom u vidu relaksacije je bilo prisutno i u privatnim životima Rimljana. Tako je zabilježeno: igranje loptom, trčanja i drugih atletskih vještina, jahanje, mačevanje, streljaštvo, hrvanje i boksanje, bacanje diska, plivanje... Potrebno je navesti da je praktična misao Rimljana ovim igrama pristupala radi održavanja zdravlja, a ne kompetitivnog žara ili pokazivanja i sticanja fizičke ljepote. Sjeverozapadni dio Marsovog polja, koji je bez javnih i privatnih zgrada bio je uobičajeno rimsko igralište. Tu bi se okupljali mladići (nekada i ljudi u zrelim godinama) kako bi se relaksirali bavljenjem određenim sportskim sadržajima, i koji bi se umjesto odlaska u gradska kupatila ostali kupati u obližnjem Tibru.

Uz mnogobrojne vrste i varijacije igranja loptom, vrijedi istaći igru *trigon* (prikazan na fresci) u kojoj su bila trojica učesnika. Igra je zahtijevala značajnu vještinu i koordinaciju pokreta.

Ipak u klasičnom rimskom svijetu nije u tolikoj mjeri bilo svojstveno učestvovanje u sportskim nadmetanjima, nego njihovo promatranje i navijanje, posebno ako bi to uključivalo i kockanje i eventualno povređivanje natjecatelja. Inače je kockanje bilo jedna od glavnih razbibriga Rimljana, i to u tolikoj mjeri da su bili i donošeni zakoni (koji su bili teško provodivi) koji su ga zabranjivali i ograničavali. Posebno su bile za kockanje popularne igre *tali* (izrađene od kostiju gležnja ovce) i *tesserae* (kockice, slične današnjim).

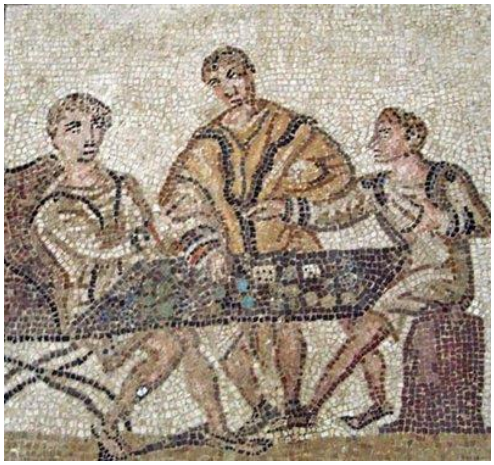

Mozaik koji prikazuje kockanje.

Freska koja prikazuje kockanje.

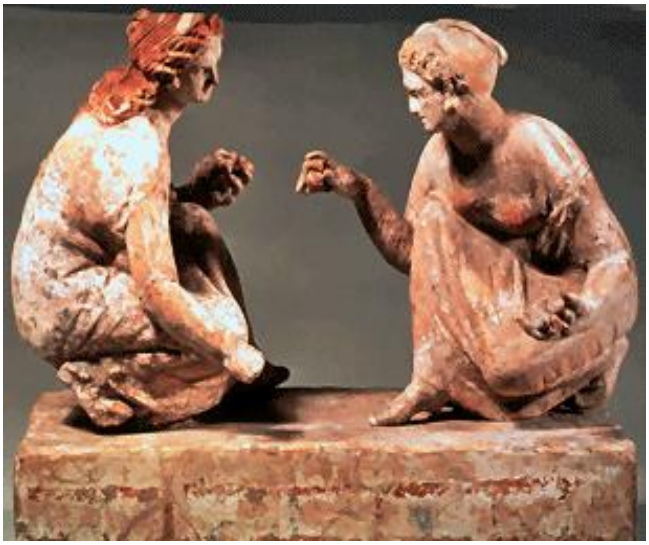

Skulptura iz III. st. n. e. koja prikazuje žene kako se zabavljaju igrajući *tali*.

Rimske vojničke kockice.

Ludi su bile javne igre sponzorirane od predstavnika vladajuće elite (ili same Države i njenih dužnosnika) i mogli su biti posvećeni božanstvu, religijskom festivalu, božanskom ili herojskom pretku, kasnije za vrijeme Carstva vladajućem princepsu ili dominusu ili komemoraciji nekog određenog događaja. Najraniji *ludi* su bile konjske trke, konjaničke egzibicije, lov na životinje (*venatio*) i druge igre koje su se održavale u cirkusu (*ludi circenses*) i teatarske predstave (*ludi scaenici*) održavane u teatru. *Ludi* su često bili povezani i sa trijumfom. Najraniji zabilježeni *venatio* je predstavljen 186. god. p. n. e. od Marka Fulvija Nobiliora kao dio njegovih *ludi votivi*, koje je on platio iz ratnog plijena koji je bio izložen na njegovom trijumfu. Dani u koje bi se održavali *ludi* smatrali bi se javnim praznikom.

Pošto su razlozi nastanka *ludi* bili religiozne prirode, njih su u vidu religijskih ceremonija prvo organizirali različiti svećenički kolegiji. Kasnije su to preuzeli na sebe konzuli, ali je njihovo organiziranje najviše povezano sa službom edila. *Ludi Romani* su bile prve igre koje su 367. god. p. n. e. smještene u religiozni kalendar kao godišnji događaj sponzoriran od Republike. Ustvari možda bi se moglo govoriti da je sa nastankom institucije kurulskih edila došlo i do reguliranja periodičnog održavanja rimskih igara, koje su tako dobile sustav i stalnost. Ako su igre organizirali javni dužnosnici ili svećenici radi neke javne ceremonije, onda su i *ludi* bili financirani iz javne blagajne. Naravno, kako bi uvećali same igre, dužnosnici su (a radi i sopstvene popularnosti i filantropije) u nekim slučajevima sufinancirali te igre. Uskoro se i očekivalo da edili i svojim novcem učestvuju u organiziranju *ludi*. *Ludi* su nekada uključivali i javne bankete, pa i javne radove (posebno restauraciju, obnavljanje ili podizanje hramova). Pošto su *ludi* kao po pravilu bili uvezani sa neabrahamističkim kultovima i vjerovanjima, kršćani su izbjegavali participirati u njima.

Godišnje javne *ludi*:

Ludi compitalicii („Igre raskršća"), između *Saturnalia* i 5. januara u počast Larima sa raskršća, u vezi sa festivalom *Compitalia*. *Ludi Compitalicii* su jedan veoma drevan festival, i antički pisci njegovo osnivanje pripisuju ili Tarkviniju Prisku ili Serviju Tuliju ili Tarkviniju Oholom. Po Dioniziju iz Halikarnasa Larima sa raskršća su se nudili kolači od meda (πέλανοι). Oni koji su služili na festivalu su bili robovi.

Ludi Romani, osnovane u drevno doba (možda u VI. ili početkom V. st. p. n. e.) u čast Jupitera. U početku su održavane po prilici, ne po utvrđenom godišnjem redu. Godišnje su postale vjerojatno 367. god. p. n. e. i održavane su u periodu 12. – 14. IX., kasnije se proširivši na period od 5. do 19. IX. U počast božanskog Julija dodat je i 4. IX. Ove igre su prve uvele i kazališnu dramu u Rim.

Ludi Plebeii, prvobitno 13. XI na Ide od Jupitera, kasnije proširene na period 4. – 17. XI., osnovane 216. god. p. n. e. i održavane u *Circus Maximus*. Održavale se sve do IV. st. n. e.

Ludi Apollinares, 6. – 13. VII., prvi put održane 211. god. p. n. e. u čast Apolonu kako bi se dobila njegova pomoć u ratu protiv Hanibala. Od 208. god. p. n. e. senatskim dekretom održavale su se godišnje.

Ludi Megalenses, 4. – 10. IV., osnovane 204. god. p. n. e. u počast Velike Majke, u vezi sa festivalom *Megalensia*.

Ludi Ceriales, 12. – 19. IV., osnovane 202. god. p. n. e. u vezi sa festivalom *Cerealia*.

Ludi Florales, 28. IV. – 3. V., osnovane 173. god. p. n. e. u vezi sa festivalom *Floralia*.

Ludi Augustales, 3. – 12. X., osnovane nakon smrti Augusta i u vezi su sa festivalom *Augustalia*.

Javne *ludi* koji se nisu održavali godišnje:

Ludi Saeculares ("Sekularne igre") / "Stoljetne igre", navodno prvi put održane nakon protjerivanja posljednjeg kralja. Rok održavanja je određivan preko „Sibilskih knjiga" i pod utjecajem etrurske Velike Godine (110 – godišnji ciklus). Teorijski „Stoljetne igre" su trebalo da budu slavljene u Rimu svakih sto godina. Ove specifične igre vode porijeklo od privatne svetkovine sabinskog roda Valerija. U početku im je bio cilj da očiste Grad od grijeha, da odvrate zlo i nesreću od Rima, i bile su posvećene podzemnim (htonskim) božanstvima (*Dis Pater* - *Proserpina*). Od Augusta su stoljetne igre trebale da donesu Gradu i zemlji napredak i blagodet za narednih 100 godina, i tada su molitve upućivane Jupiteru i Junoni (zaštitnicima Rima), Apolonu i Dijani (zaštitnicima cezara), parkama, Ejletiji i Majci Zemlji, te božanstvima plodnosti i rađanja. Najranije zabilježena javna proslava stoljetnih igara pod nazivom *ludi Terentini* praznovana je 249. god. p. n. e. (po savjetu „Sibilskih knjiga" kao „krizni ritual za I. punskog rata"), zatim 146. god. p. n. e., i onda pod Augustom tek 17. god. p. n. e. Naziv *ludi Terentini* su dobile zbog toga što su se održavale na dijelu Marsovog polja koji se nazivao Tarentum ili Terentum. Na ovom dijelu su se nastavile održavati stoljetne igre, što dokazuje i pronađeni natpis stoljetnih igara održanih 17. god. p. n. e. Stoljetne igre su imale formu rituala koji su se održavali u toku tri noći i konjskih utrka u čast *Dis Pater* i Proserpine. U okviru ovog dijela Marsovog polja su se nalazili i podzemni oltari *Dis Pater* i Proserpine i *Nixae* (božanstva rađanja), gdje su se izvodile konjaničke vježbe) je bio mjesto godišnjeg žrtvovanja „Oktobarskog konja".

Inače žene su imale veoma zapaženu ulogu u vrijeme rituala stoljetnih igara, moleći se i održavajući svete gozbe. To da su stoljetne igre iz 17. god. p. n. e. imale tu karakteristiku neuobičajene slavljenja žena, djece i familije je razumljivo ako se ima u vidu augustovsko porodično zakonodavstvo i njegove intencije. Posljednje su održane 397. god. n. e.

Prikaz konja i stabla nara, koji su bili vezani za drevni grčki mit o Proserpini i njenoj otmici od Hada i ostajanju u podzemnom svijetu jedan, manji dio godine. Mozaični prikaz je dio poljoprivrednog kalendara izrađenog u vidu mozaika (urađenog u durgoj polovici IV. st. n. e.), koji se danas nalazi u Museo de Zaragoza.

Ludi Capitolini, osnovane 388. god. p. n. e. u komemoraciju Jupiterove pomoći u odbrani Kapitola za vrijeme upada Gala. Održavale su se neredovno, od Domicijanovog uređivanja 86. god. p. n. e. održavale su se svake četvrte godine.

Ludi Pontificales ili *Ludi Actiaci*, ustanovio ih August 30. god. p. n. e. i održavale su se svake četvrte godine u komemoraciju na pobjedu kod Akcija.

Ludi Decennales, ustanovljene od Augusta, održavale se na desetogodišnjicu princepsove vladavine.

Javne *ludi* održane samo jednom:

Ludi Victoriae Caesaris, održane od 20. do 30. VII. 46. god p. n. e. prilikom posvećivanja hrama Venere Roditeljke.

Ludi Volcanalici, održane 23. VIII. 20. god. p. n. e. unutar svetilišta Vulkana u počast sporazuma sa iranskim Partima.

Lusus Troiae ili *Ludus Troiae* je bio konjanički događaj koji se održavao za vrijeme ludi, na sahranama princepsa, prilikom postavljanja temelja hramova ili u komemoraciju pobjede ili neke druge prigode. „Trojanske igre" su bile nekada predstavljane i na Stoljetnim igrama. Učešće u njima je bila privilegija dječaka i mladiča iz uglednih familija. „Trojansku igru" je „oživio" Julije Cezar, želeći da naglasi svoju vezu sa Enejom i Trojancima. August je „Trojansku igru" uveo kao regularni događaj, što se poklapalo sa intenziviranjem pozivanja na „trojanske korijene" u augustovsko doba, o čemu na najbolji način svjedoči Enejida. Mladi Tiberije, budući princeps, je vodio konjičku turmu u „Trojanskoj igri" za vrijeme posvećivanja hrama božanskog Julija 18. VIII. 29. god. p.n.e.

Ovi praznici su vremenom postajali sve brojniji i brojniji, pa je krajem Republike 66 dana u Gradu otpadalo na njih, a u vrijeme vladavine Marka Aurelija ne manje od 135 dana u godini. Davale bi se i privatne igre, iz različitih razloga (npr. pogrebne igre).

Od prvog uvođenja u redovni kalendar, ludi su bili usko vezani sa poezijom i umjetnošću. Igrači, plesači, svirači, šaljivđije, a osobito utrkivanje na kolima uveličivaše igre. Država je 364. god. p. n. e. izgradila za igre privremeni teatar, te dodijelila edilima 200.000 asa za uzdržavanje igara. Da su igre i pozornica stajale pod grčkim utjecajem, dokazuje dovoljno riječ scena (σκηνή). *Grassatores* (skitalice pjevači), *spatiatores* išli su od grada do grada, od naselja do naselja, pa i od kuće do kuće, te su pjevali svoje pjesme (*saturae*) uz gestikularno plesanje i sviranje po saturnijskom stihu. Te se pjesme rano javiše na rimskoj pozornici, te su dale temelj rimskom teatru. Kako su raspušteni pjevači i kako su nepristojne bile te pjesme, vidi se iz stroge zakonske zabrane u zakoniku od 12 ploča, gdje se određuju stroge i teške kazne. Zato su Rimljani smatrali sramotnim djelom, ako bi ko za novce i bez krinke na pozorištu pjevao pjesme, od kojih su mnoge često bile improvizovane. Takvom pjevaču zabraniše u vojsci služiti.

Iako su sa procesom intenzivne helenizacije u drugoj fazi Srednjoj Republici tragedija i komedija po grčkom uzoru dobile vrlo istaknuto mjesto u rimskoj kulturi, ipak nisu potisnute ni stare predstave i igre koje su još u prethodnom razdoblju razvile i oblikovale. Njihovo održavanje je bilo i posljedica toga što su bile vezane za razne rimske praznike. Među najstarije predstave spadaju svakovrsna natjecanja. Ona su održavana u dolini između Aventinskog i Palatinskog brežuljka (*Circus Maximus*), gdje su, po predaji, Rimljani nekad oteli Sabinjanke. Tu su još u rano doba napravljena mjesta za gledatelje.

To su bile drvene skele, koje su skidane po završetku igara. Socijalni uvjeti rimskog života (priljev bogatstava, težnja predstavnika aristokracije da privuku na svoju stranu rimsku svjetinu, povećanje gradskog plebsa) učinili su predstave trajnima, raskošnima i raznolikima. Cirkuske predstave sastojale su se iz raznih natjecanja: priređivane su borbe u boksu, trke na kolima, pojedini građani natjecali su se u trčanju, mladi Rimljani izvodili su pred gledateljima uzor-bitke. Od 186. god. p. n. e. domaćim borcima i natjecateljima se pridružuju i grčke atlete.

Ipak su cirkuske predstave i pojedine *ludi* najviše povezivane sa trkama konja i dvokolica koje su bile vrlo popularne u rimskom svijetu. Tradicija utrke povezuje još sa Romulovim dobom i to konkretno sa legendom o otmici Sabinjanki. Po legendi dok su u toku slavljenja praznika *Consualia* Sabinjanski muškarci bili zabavljeni gledanjem utrka, Rimljani su oteli Sabinjanke. Utrke kočija su imale i obredno značenje u pojedinim rimskim religijskim festivalima, i tu tim slučajevima su im prethodile procesija koja je zvanično otvarala neke od *ludi* (*pompa circensis*), sa kočijašima, muzikom, kostimiranim plesačima i prikazima bogova. Procesije u Gradu su započinjale na Kapitolu i išle bi do *Circus Maximus*. Na čelu parade bi bio predsjedavaći magistrat, a za njim bi išla masa uglednika, zatim bi u koloni bili učesnici u trkama i za njima bi slijedili svećenici po redu kolegija. Nošene su statue božanstava. U procesiji su bili i muzičari.

Kočije (tipa *carrus*) su mogle biti sa dva konja (*bigae*), sa tri konja (*trigae*), sa četiri konja (*quadrigae*), i kasnije i sa šest konja (*seiuges*) pa i sedam konja (*septeiuges*). Ipak su najčešće bile kočije sa četiri konja.

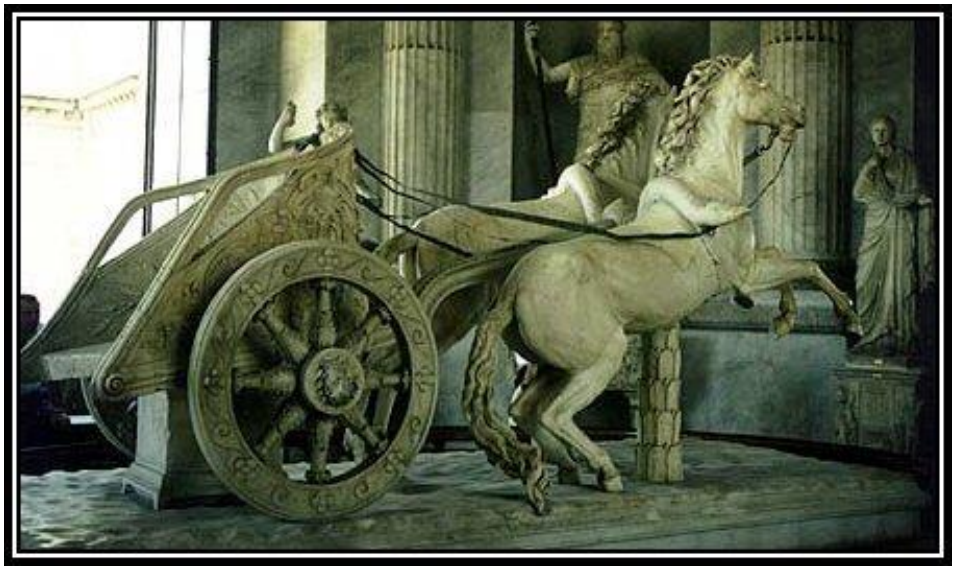

Mramorna *biga*. Danas se nalazi u Vatikanskom muzeju.

U najranije dobe vjerojatno su trke u cirkusima bile otvorene svima onima koji su željeli da pokažu svoje konje i umijeće u konjaništvu i trkama. Međutim, već do kraja Republike, nijedna osoba od društvenog ugleda nije uzimala učešća u trkama. Kako se gasio amaterizam u natjecanjima u cirkusima, tako je nastajao profesionalizam koji se očitavao u nastanku posebnih timova (*factiones*). Ovi timovi su praktično kontrolirali sve što je bilo vezano za konjička natjecanja, i sa njima je onaj ko je bio donator igara dogovarao sve što je bilo potrebno za održavanje trka (uključujući i broj utrka).

U rimskom svijetu su se razvile četiri tima, koja su se razlikovala po boji odjeće koju su nosili njihovi kočijaši i jahači. Tako su postojali timovi plave boje (*veneta*), zelene boje (*prasina*), crvene boje (*russata*) i bijele boje (*albata*). Po Tertulijanu prvo su postojali Bijeli (posvećeni zimi) i Crveni (posvećeni ljetu), dok su Plavi i Zeleni nastali kasnije. Navodno su Crveni bili posvećeni Marsu, Bijeli Zephyrsu, Zeleni Majci Zemlji i proljeću, a Plavi moru i nebu, i jeseni. Princeps Domicijan je bio za kratko formirao dvije nove frakcije i to Purpurnu i Zlatnu, ali su one iščezle uskoro nakon njegovo ubojstvo. Već od ranog doba se razvio veliki rivalitet među timovima koji su trošili velike količine novca na osiguravanje dobrih konja, za dobre kočijaše i jahače, kao i za krotitelje i trenere. Nisu su birala sredstva da bi se ostvarila pobjeda, od dopingovanja konja do podmićivanja suparničkih kočijaša i đokeja. Razlog suparništva je bio i materijalne prirode, jer su klađenja na trkama bila nešto sasvim uobičajeno.

Statua koja prikazuje kočijaša.

U trkama nije bilo baš fair playa, i uobičajeno je bilo vidjeti bezobzirnu međusobnu borbu kočijaša ili jahača. Ozljede, pa i gubitak života nisu bile neobične stvari koje su se dešavale na pijesku cirkusa. Kočijaši su zato bili obučeni prilično zaštitnički, a nosili su i nož kako bi mogli presjeći uzde u slučaju da padnu sa kola. Vozači i jahači (*agitatores, aurigae*) u timovima su uglavnom bili ili oslobođenici ili robovi ili neki drugi stranci. Oni po rođenju rimski građani su rijetko bili profesionalni vozači i jahači na trkama. Kočijaši i jahači su bili profesionalni sportaši i ako bi preživjeli trke mogli su dobro zaraditi, a bili su iznimno popularni u narodu. Daleko najpoznatiji kočijaš je bio Gaj Apulej Diokle (*Caius Appuleius Diocles;* hispanskog porijekla) koji je pobijedio u 1462 od 4257 utrka u kojima se takmičio. Kada se penzionirao u 42. godini (nakon 24 godine karijere) imao je imovinu od 35.863.120 sestercija, što je kada se preračuna u moderne vrijednosti više nego što zarađuju i najskuplji fudbaleri i sportisti sadašnjice. Zahvaljujući epigrafskim spomenicima poznata su i imena još nekih velikih pobjednika.

Tako je Publije Elije Gut Kalpurnijan (*Publius Aelius Gutta Calpurnianus*) pobijedio 1127 puta, prije nego je poginuo u svojoj 27. godini kočijaš Flavije Skorp (*Flavius Scorpus*) je pobijedio u 2048 utrka, Marko Aurelije Liber (*Marcus Aurelius Liber*) je imao čak 3000 pobjeda, Pompej Muskos (*Pompeius Muscosus*) je zabilježio 3559 pobjeda. Nisu samo bila poznata imena vozača i jahača, nego i samih konja. Prije same utrke bi bile izdane liste konja i vozača kao neka vrsta vodiča za one koji bi se željeli kladiti. Zato su se i pratili uspjesi pojedinih konja, kočijaša i jahača. Konji koji su učestvovali u trkama su gotovo uvijek bili pastuvi (kobile se rijetko spominju) i nikada nisu učestvovali u ovim trkama mlađi od pet godina. Imajući u vidu sve opasnosti u rimskim trkama, iznenađujuće je kako su neki konji dugo imali "karijeru". Diokles je imao imao konja koji je pobijedio čak 200 puta. Ti pobjednički konji su bili veoma slavljeni i popularni.

Natpis u počast izvjesnog Kreskensa.

CIL VI, 10050 (p 3489, 3895) iz Rima.

Tekst natpisa:

"Kreskens, vozač plave frakcije, maurske nacije, 22 godine starosti. On je prvu svoju pobjedu ostvario kao vozač *quadrigae* za vrijeme konzulata Lucija Vipsanija Mesale, na rođendan božanskog Nerve, u 24. utrci sa ovim konjima: *Circius, Acceptor, Delicatus* i *Cotynus*. Od Mesalinog konzulata pa do rođendana božanskog Klaudija on se trkao 686 puta i bio je pobjednik 47 puta. U trkama između kola sa jednim od svake frakcije on je pobijedio 19 puta, sa dvije od svake 23 puta, sa tri od svake 5 puta. On se vratio namjerno jednom, uzeo prvo mjesto na startu 8 puta, uzeo od drugih 38 puta. 130 puta je bio na drugom mjestu, 111 puta je bio na trećem mjestu. Zaradio je 1.558.346 sestercija.

Reljef koji prikazuje utrku u cirkusu.

Mozaik koji prikazuje četiri tima (zeleni, crveni, bijeli, plavi). Datacija kraj II. I početak III. st. n. e. Danas se nalazi u Museo Nazionale Romano (Palazzo Massimo alle Terme) u Rimu.

Mozaik iz Villa del Casale, Piazza Armerina pokazuje pobjedu zelenog tima.

Zanimljiv mozaik koji prikazuje Junija Basa (konzula 331. god. n. e.) kako vozi kola sa dva upregnuta konja i iza njega četiri konjanika iz četiri tima.

Za ulaz u cirkuse se nije plaćalo (iako su bogatiji mogli platiti za bolja mjesta), pa je rimski plebs tu mogao zadovoljiti svoje potrebe za izražavanjem javne snage, što mu je bivalo sve uskraćenije kako je napredovao sustav principata. Trke i gladijatorske borbe su tako postajala jedino mjesto gdje su se carevi pojavljivali pred masom, pa su se polako stadioni i igrališta preobražavali i u neke vrste demokratskih izražaja mase. Tamo je car mogao da osluškuje pa i čuje raspoloženje mase, ili da usmjerava ta raspoloženja. Sa postupnim gašenjem starih republikanskih demokratskih institucija (kao što su komicije), narod je svoju pažnju i svoje političke, ekonomske, društvene, staleške i klasne interese preusmjeravao na pijesak hipodroma, amfiteatara, gladijatorskih pozornica. Tako su se ovi timovi pretvarali i frakcije određenih interesnih skupina, pa su Zeleni bili naklonjeniji interesima običnog stanovništva, a Plavi su uobičajeno naginjali interesima senatorske "aristokratije". Uostalom Plavi i Zeleni su polako postajali najsnažnije frakcije i glavna mjera diferencijacije, dok su Crveni i Bijeli polako zamirali, dok na kraju nisu nestali ili se stopili sa dvije dominirajuće frakcije i to Bijeli sa Plavima, a Crveni sa Zelenim. Sukobi i neredi navijača su bili vrlo česti, pa je i vojska morala intervenirati. Tome je doprinosila i raširenost kockanja i klađenja na utrke, čemu su se odavali sa velikim žarom i članovi vladajuće familije. Plavi i Zeleni su nastavili svoje postojanje stoljećima i bili su prisutni kao snažna politička i navijačka pojava i u ranoromejskom periodu (VI. i VII. st.). Zadnja zabilježena utrka kočija u *Circus Maximus* je održana 549. godine n. e. I Konstantinopolis je naslijedio timove Zelenih i Plavih, preživjevši čak i jednu njihovu veliku oružanu pobunu.

Gladijatorske borbe

Pored igara, pojavljuju se i druge predstave, koje su kasnije davane u rimskom amfiteatru. U Etruriji su još u doba cvjetanja etrurskih gradova uživale popularnost gladijatorske igre, koje su prvobitno bile u svezi s kultom predaka. Etrurci su tjerali zarobljenike – vojnike da se bore međusobno na život i smrt nad grobom umrlih aristokrata, kao neka vrsta darova krvi i snage bogovima. Pobjednik je bio pošteđen, bar za neko vrijeme. Kasnije su te krvave predstave davane kao predstave u amfiteatrima.

Po Nikoli iz Damaska gladijatorske igre su etrurskog porijekla, dok je Livije naveo da su prve gladijatorske igre održali Kampanci 310. god. p. n. e., prilikom slavlja pobjede nad Samnitima. Izidor iz Sevilje (radnosrednjovjekovni pisac iz VII. st.) neke aspekte gladijatorske (nazivi *lanista* i *Charon*) borbe vezuje za etrursku jezičnu tradiciju. Ali grobne freske iz kampanskog grada *Paestum*, koje se datiraju u IV. st. p. n. e., pokazuju uparene borce, sa borbenom opremom u odgovarajućem pogrebnom ritualu koji liči na rane rimske gladijatorske igre. Inače gladijatorske igre kod Kampanaca, a koje opisuje Livije, su praćene i javnim banketom u znak komemoracije pokojnika. A i najranije rimske gladijatorske škole (*ludum gladiatorium*) su smještene bile uglavnom u Kampaniji.

Ipak rimski historičari i moderna historiografija uglavnom porijeklo gladijatorskih igara veže za Etrurce, a ne za Kampance, jer su prve rimske gladijatorske borbe bile one u vidu pogrebnog rituala.

U početku se zvanični Rim opirao, pa je došlo i do zabrane kod javnih svečanosti održavanja gladijatorskih igara, pa je npr. konzul Publije Sempronije Sofus/*Publius Sempronius Sophus* 268. god. p. n. e. raspravljao u pismu sa svojom ženom, jer je prisustvovala nekoj mrtvačkoj igri. Livije najranije gladijatorske borbe kod Rimljana datira u 264, god. p. n. e. (tek nakon pet stoljeća od osnivanja Grada), kada je Decim Junije Brut Skeva (*Decimus Iunius Brutus Scaeva*) u čast svoga preminulog oca Bruta Pera priredio predstavu sa tri para gladijatora koji su se borili do smrti na Stočnom Forumu (*Forum Boarium*). Ove borbe su opisane kao *munus* (u značenju obaveza, dužnost; u pluralu *munera*), odnosno komemorativna dužnost koja se duguje Manima preminulog pretka od njegovih nasljednika. Rane *munera* su organizirane i rukovođene od strane muneratora („onoga koji je napravio nuđenje"). Kasnije je to prešlo u nadležnost osobe koja se nazivala *editor*. Sama riječ gladijator znači „čovjek sa mačem" (od *gladius* = mač), Marko Emilije Lepid (*Marcus Aemilius Lepidus*; konzul za 232. i 221. god. p. n. e., drugi put kao sufekt; bio je i augur) je 216. god. n. e. bio od svojih sinova komemorativno „počašćen" sa tri dana gladijatorskih borbi na *Forum Romanum*, u kojima su učestvovala 22 para boraca. Deset godina kasnije Publije Scipion Stariji je u Iberiji priredio komemorativne *munera* za svoga oca i strica. Ove rane igre su tako povezane i sa "darežljivosti" u znak slavljenja vojničke pobjede ili religijskog ispaštanja za ratne katastrofe. Ove *munera* su tako služile i kao neka vrsta moralnog programa u doba teškog II. punskog rata. Marko Valerije Levin (*Marcus Valerius Laevinus*) je priredio *munera* 200. god. p. n. e. Po svemu sudeći nakon višestoljetnog opiranja uvođenju ovog običaja svojih susjeda, Rimljani su od trenutka kada su započeli sa održavanjem gladijatorskih borbi, to prihvatili sa velikim žarom.

Sljedeće zabilježene *munera* održane su 183. god. p. n. e. na pogrebu Publija Licinija i bile su mnogo ekstravagantnije sa tri dana održavanja i uz učešće 120 gladijatora (uz javnu distribuciju mesa/*visceratio data*). Gladijatorske igre su bile popularne i brzo su se širile i bile prihvatane i van specifično rimsko – italskog konteksta, npr. u Iberiji, a proširile su se i na helenistički svijet koji ih do tada nije poznavao ni upražnjavao, pa ih je na svome dvoru bio uveo seleukidski vladar Antioh Epifan (vl. 176. do 164. god. p. n. e.). Po Liviju su 174. god. p. n. e. održane mnoge gladijatorske borbe, od kojih je vrijedna pažnje bila ona koju je priredio Tit Flaminin u znak komemoracije svoga istoimenog oca (čuvenog pobjednika iz II. makedonskog rata). Ove Flamininove igre su trajale 4 dana, i bile su praćene javnom distribucijom mesa, javnim banketom i scenskim predstavama. Borila su se ukupno 74 gladijatora. I tako je od prve polovice II. st. p. n. e. priređivanje tih igara postalo obična pojava, njih su obično davale privatne osobe, i to samo poslije sahrane uglednih Rimljana i bile su infrenkventne. Tako bi gladijatorske borbe u ovom periodu Republike spadale u *munera* i načelno nisu bile održavane u javnoj produkciji kao *ludi*. Samim tim nisu

imale fiksirane dane kada bi se trebale održavati, a privatnik je sve morao platiti iz svojih sredstava i imati neki razlog zašto ih održava. Broj gladijatora koji sudjeluju u borbama sve više raste, a na organiziranje predstava troše se značajne svote novca. Gladijatori su uzimani iz redova osuđenih zločinaca (*ad ludum*), ratnih zarobljenika i robova-krivaca. Posebni nadzornici učili su ih borbi. Kasnije se javlja profesija učitelja gladijatorskog umijeća i počele su se otvarati gladijatorske škole.

Po Valeriju Maksimusu dvije godine nakon poraza kod Arauzija, konzuli za 105. god. p. n. e. Publije Rutilije Ruf / *P. Rutilius Rufus* i Gnej Malije Maksim / *Cn. Mallius Maximus*, su ponudili predstavu „barbarske borbe" od gladijatora iz Kapuanskih škola. To je bila neka vrsta trening obuke za vojsku (u kritičnim trenutcima rata sa Kimbrima i Teutonima). Nejasno je da li su ova dvojica tadašnjih konzula sami financirali ovu predstavu ili su nastupali kao aktualni magistrati pa bi u tom slučaju predstava bila od Republike sponzorirana. Turbulentna vremena Kasne Republike su dovela do pojave gladijatorskih igara koje su bile skupe, ekstravagantne i česte, a financirane su od strane ambicioznih političara i vojskovođa koji su time željeli u masama steći popularnost. *Munera* su tako održavane u izbornoj sezoni, kada je ova darežljivost prema masama mogla donijeti glasove. Sula je za vrijeme svoje pretorske službe priredio raskošne *munera* povodom pogreba svoje supruge. Novi izabrani kurulni edil Gaj Julije Cezar je 65. god. p. n. e. priredio igre u znak komemoracije svoga oca (koji je ustvari umro dvije decenije ranije). Učestvovalo je čak 320 gladijatorskih parova u srebrnom oklopu. Gladijatori su služili i kao tjelesna straža i oružana pratnja istaknutih i ambicioznih političara. Tako su oni bili i udarna pesnica raznoranih skupina pristalica pojedinih političara, koje su izazivale nerede na ulicama i na javnim skupovima (skupštinama i sudovima), ili su upravljale ili osujećivale izborni proces. Plašeći se stvaranja privatnih gladijatorskih armija koje bi služile ambiciozne pojedince, Senat je 65. god. p. n. e. donio odluku o limitu (koji je iznosio 320 parova gladijatora) koje je jedan građanin mogao „zaposliti" u Gradu. Povod za ovu odluku su bile Cezarove pripreme za već spomenute gladijatorske predstave za vrijeme njegovog edilstva. Senat nije smio dozvoliti da Cezar zadobije izvanrednu popularnost u masama, a ni da u jednom trenutku raspolaže sa većim brojem dobro istreniranih boraca. Tako su polako gladijatorske igre iz sfere pogrebnog rituala (*munera*) prelazile u sferu zabavnih igara za narod (*ludi*).

Vremenom su se razvili i tipovi gladijatorskih boraca koji su postali kanon. Prvo su Kampanci opremali svoje gladijatore onako kako su izgledali samnitski ratnici (tada su Kampanci i Samniti bili ljuti neprijatelji), pa su ih i nazvali Samniti. Izgleda da su oni tako željeli da preko gladijatorskih igara, u nekom prenesenom vidu, ustvari žrtvuju same Samnite na svojim pogrebnim ritualima, bez obzira da li su sami gladijatori bili samnitskog porijekla ili su samo glumili ratnike sa samnitskom opremom. Za Rimljane su gladijatorske igre postajale i pozornica na kojoj su se teatralno (naravno često sa stvarnim krvavim ishodom) u prenesenom značenju prikazivali narodi neprijatelji Republike (sa oružjem i

metodama borbe njima svojstvenim). Na osnovi toga su i nastali tipovi sa nazivima samnit (koji su izgleda bili najstariji razvijeni tip), gal, tračanin koji su se borili sa njima specifičnom opremom i taktikom. Pored tipova gladijatora koji su nosili etnička imena, postojali su i tipovi koji su nosili imena na osnovi oklopa, naoružanja, izgleda opreme koju su nosili, načina borbe... Gladijatori svakog tipa su bili specijalisti za pojedine vrste naoružanja i oklopa.

Pored tipa samnit (teško naoružani borac sa pojasevima, debelim rukavima na desnoj ruci - *manicae*, dugim štitom - *scutum*, šljemom sa vizirom i kratkim mačem) a koji je kao ime išćezao u ranom principatu, tipovi gladijatora su bili i: *Andabatae, Arbelas, Bestiarii, Bustuarii, Cestus, Dimachaerii, Equites, Essedarii, Galli, Hoplomachi* („teško naoružani", koji su se razvili iz tipa samnit, kada je ovaj naziv iščezao), *Laquearii, Myrmillonis, Paegniarii, Praegenarii, Provocatores, Retiarii, Rudiarii, Sagittarii, Scissores, Secutores* (kao i *hoplomachi* se razvili iz tipa samnit), *Tertiarii / Suppositicii, Thraeces, Velites, Venatores, Noxii*. Parovi boraca su uobičajeno bili različito opremljeni, ali tako da ipak izražavaju određenu ravnopravnost u borbi jedan na jednog. *Essedarii* predstavljali u arenama taktiku borbe sa bojnim kolima, evocirajući borbe sa Britancima.

Najpopularniji tipovi gladijatorskih boraca su bili *retiarii* (nosili su trozubac, mrežu i nož), koji su se razvili u rano augustovsko doba, *myrmillonis* (koji je nosio šljem sa stiliziranom ribom na kresti), *secutores* (varijanta od prethodnog tipa, ali sa šljemom koji je pokrivao cijelo lice, izuzev dvije male rupe za oči), i *thraeces* (nosili mali štit zvan *parma* i zakrivljeni mač). Gladijatorska borba je imala i muzičku pratnju, koja je slijedila tempo i intenziteta borbe. Tipični instrumenti su bili duga prava truba (*tuba*), veliki zakrivljeni instrument *lituus* i *organum*.

Borbe nisu morale samo biti jedan na jednog (koji je ipak bio najčešći tip sučeljavanja gladijatora), nego su se znale kombinirati i različite vrste borbi kao što su grupne borbe (*gregatim, catervatim*; kao neke mini bitke). Da bi se "razbila" monotonija uobičajenih načina borbi, uvođene su i novine, često na granici bizarnog. Ljudi su se borili sa povezima preko očiju (*andabatae*), naoružani sa dva mača (*dimachaeri*) ili sa lasom (*laqueatores*). Čak je bilo i borbi patuljaka. Posebno mjesto su zauzimale one borbe u kojoj je dolazilo do serijske zamjene protivnika pobjedniku, što je na kraju moglo iscrpiti i najbolje borce.

Gladijatorske igre imale su i u kasnijim razdobljima Republike, u Rimu i Italiji takav uspjeh kakav dramske predstave nikad nisu uživale. Ovo ukazuje na to da helenistički utjecaji nisu duboko prodirali u rimsko društvo, zahvaćajući samo ograničene krugove, a da su lokalni običaji, porijeklom iz duboke starine, i dalje zadržavali svoje značenje i bili rašireni više nego ranije. Sve više su postajale popularne i borbe životinja. Javne svečanosti sada u sebe uključuju i životinje, pa se prvi lavovi u rimskoj areni pojavljuju 103. god. p. n. e., a prvi slonovi 99. god. p.n.e. Sula je kao pretor 93. god. p.n.e. dao da se u igrama nađe 100 lavova. A gladijatorske igre doživljavaju još veću popularnost, i na njih su se trošila velika sredstva.

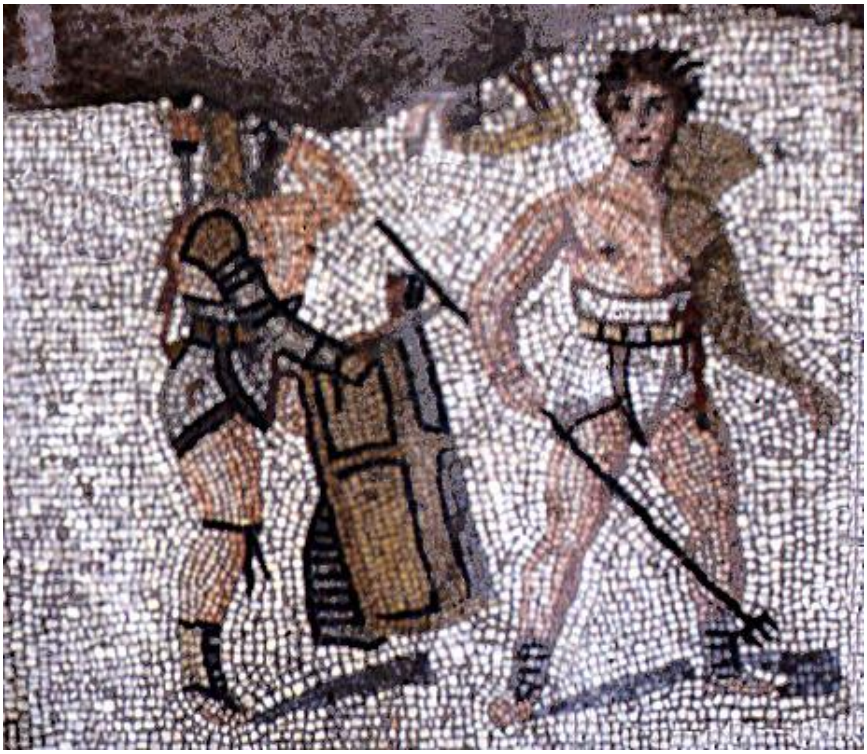

Mozaik iz muzeja u Veroni, *secutor* sa dugim štitom
je na lijevoj strani, a *retiarius* na desnoj strani.

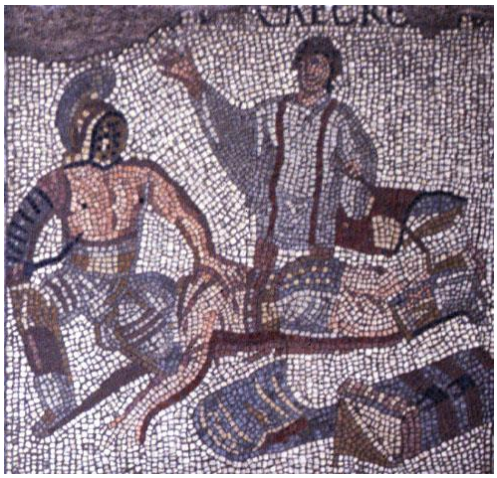

Mozaik iz muzeja u Veroni koji prikazuje
thraexa sa zakrivljenim mačem kao
pobjednika. Uz njega se nalazi i *lanista.*

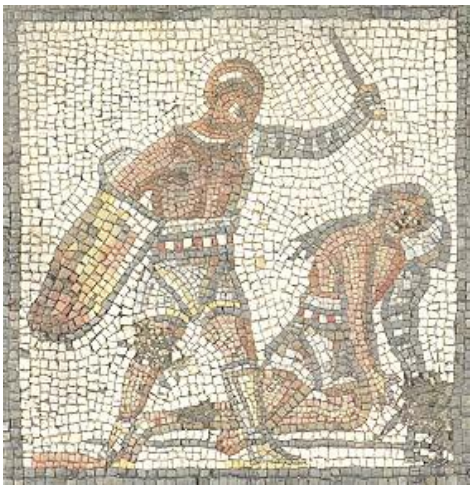

Mozaik koji pokazuje mirmilona
kako pobjeđuje retijarija.

Venatio je predstavljao u pravom smislu predstavljao pokolj nad uglavnom divljim životinjama koje bi bile ili međusobno poubijane ili bi u tome pokolju učestvovao i čovjek. U arenama bi još za vrijeme Republike bile puštane najraznovrsnije životinje, kao što su panteri, medvjedi, bikovi, lavovi, slonovi, nosorozi pa i krokodili. Velika količina životinja dopremana u cirkuse i amfiteatre radi ubijanja je napravila u pravom smislu ekocid u pojedinim oblastima i među pojedinim vrstama. Tako je skoro istrebljen sjevernoafrički lav. Lov na životinje kao arenska atrakcija nastavio se do 536. god. n. e.

Reljef koji prikazuje *venatio.*

Mozaik iz Velike palate u Konstantinopolisu
koji prikazuje borbu sa tigrom.

Venationes nisu uključivale samo lov i borbe među životinjama, nego su mogle sadržavati i izlaganje ljudi zvijerima. Oni koji su izloženi zvijerima su mogli biti kriminalci osuđeni na smrt, ali i oni koji su osuđeni po drugačijim optužnicama pa su tada bacane u arenu i žene i djeca. Oni bačeni u areni su nekada mogli imati oružje, a nekada bi bili bez oružja.

←
Mozaik koji prikazuje borbu sa lavom.

Mozaik koji prikazuje *retiariusa* po imenu *Kalendio* kako se bori protiv *secutora* sa imenom *Astyanax*. Znak Ø pokazuje da je Kalendio bio ubijen nakon što se predao (u gornjem dijelu mozaika je predstava predaje). Mozaik se danas nalazi u Nacionalnom arheološkom muzeju u Madridu.

Detalj mozaika iz Villa Borghese koji prikazuje borbe gladijatora.

Uz naravno trke, veliku (ako ne i najveću) popularnost u rimskom svijetu i u vrijeme principata su imale borbe gladijatore. Ove igre, isto sa drevnom starosti, su za vrijeme principata postale jedno od glavnih mehanizama kontrole mase. Shvatajući snagu gladijatorskih igara po popularnost, August je reogranizirao sustav igara (u okviru revizije zakona o raskoši), uključujući i ako su se one priređivale u formi *munera*. Tako su one formalizirane kao građanska i religijska dužnost, troškovi su ograničeni a njihovo izvođenje je bilo ograničeno na praznike *Saturnalia* i *Quinquatria*. August je i osnovao poseban fond za "vanredne igre" pod ravnateljstvom pretora. Maksimum za pretorske igre je iznosio 120 gladijatora (što je koštalo u to doba oko 25.000 denara), a carske igre su mogle koštati ne manje od 120.000 denara. August je ukupno za vrijeme svoje vladavine u Gradu priredio osam *munera*, u kojima se borilo ne manje od 10.000 gladijatora. Princeps Trajan je u znak pobjede nad Dačanima 107. god. n. e. održavao igre preko 123 dana, sa korištenjem 10.000 gladijatora i 11.000 životinja. Marko Aurelije je 177. god. n. e. vodio određenu legislativu kako bi gladijatorske igre stavio pod kontrolu, ali je to u potpunosti ignorirao njegov nasljednik Komod. Gordijan (koji je postao za kratko princeps 238. god. n. e.) je za vrijeme godine svoga edilstva davao *munera* mjesečno, sa brojem gladijatorskih parova koji se kretao od 150 do 500. Gladijatorske borbe su kao javnu predstavu priređivale i lokalne zajednice širom rimskog svijeta, a i privatnici su mogli na svoj trošak širom imperija priređivati gladijatorske borbe. Tako popularnost gladijatorskih igara uopće nije bila ograničena samo na Grad i Italiju, nego se širila zajedno sa uspostavom rimske vlasti provincijama i lokalnim zajednicama. O toj popularnosti gladijatorskih borbi širom rimskog svijeta, od Eufrata do Britanije, govore mozaici i freske sa prikazima gladijatorskih borbi, kao i arheološki nalazi. Pored principesa i dominusa, te javnih dužnosnika, i privatnici (i u Gradu i u Italiji i u provincijama) su davali gladijatorske borbe na svoj trošak. Zato su i postojale mnogobrojne gladijatorske škole širom rimskog svijeta.

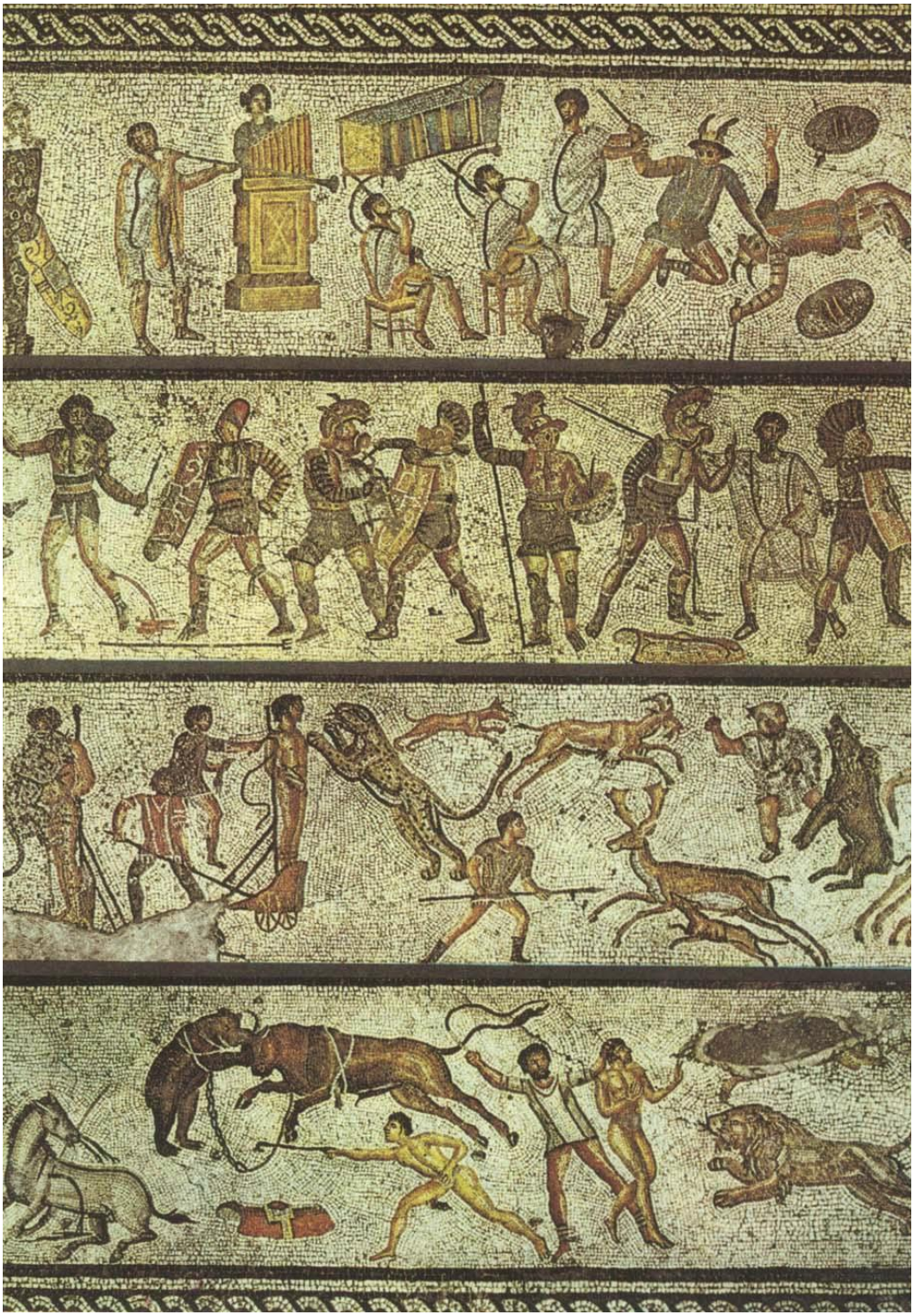

Mozaik koji prikazuje gladijatorske borbe i *venatio*. Potiče iz vile u
Dar Buc Ammera u libijskom gradu Zlitenu. Danas se nalazi u tripolijskom muzeju.

Gladijatori su još za vrijeme posljednjih decenija Srednje Republike postali unosan posao za vlasnike (*lanistae*) i trenere (*magistri, doctores*) u gladijatorskim školama koje su se širile. Postojanje gladijatorskih škola je mnogo pomoglo u uobličavanju profesionalne rimske armije koju je uspostavljao Marije. Instruktori regruta su došli iz gladijatorske škole izvjesnog Gaja Aurelija Skaura (*Caius Aurelius Scaurus*) iz Kapue. Ciceron spominje za vrijeme svoga konzulata jednu u Gradu, a postojale su i druge u Kapui i Prenesti. Cilj gladijatorskih škola, bez obzira gdje se one nalazile u Gradu, Italiji ili provincijama je bio isti → da što je moguće bolje istreniraju svoje „učenike" kako bi bili efikasni borci na pijesku raznoraznih arena. Za vježbu su korišteni drveni mačevi zvani *rudes*. Gladijatori povezani u okviru jedne škole su se kolektivno zvali *familia*. I pored iznimne discipline, strogog i surovog treninga, gladijatorske škole nisu bila mučilišta, nego su nudile regularnu i dobru prehranu (za njih je bila predviđena specijalna hrana → *sagina gladiatoria*), normalan smještaj, a gladijatori su zadržavali zarađeni novac i sve poklone koje su primili. Za vrijeme Republike gladijatorske škole su bile privatnog karaktera, a najraniji zapisani *lanista* po imenu je već spomenuti Gaj Aurelije Skaur se datira u 105. god. p. n. e. Od Domicijana mnoge gladijatorske škole su bile apsorbirane u državno vlasništvo, uključujući i neke van Rima, u većim gradovima Imperije. Gladijatori su imali i dobru medicinsku brigu, jer su oni predstavljali vrlo vrijednu imovinu. Dio obuke čuvenog ljekara Galena je bio i u gladijatorskoj školi u Pergamu.

Model Velike gladijatorske škole (*Ludus Magnus*).

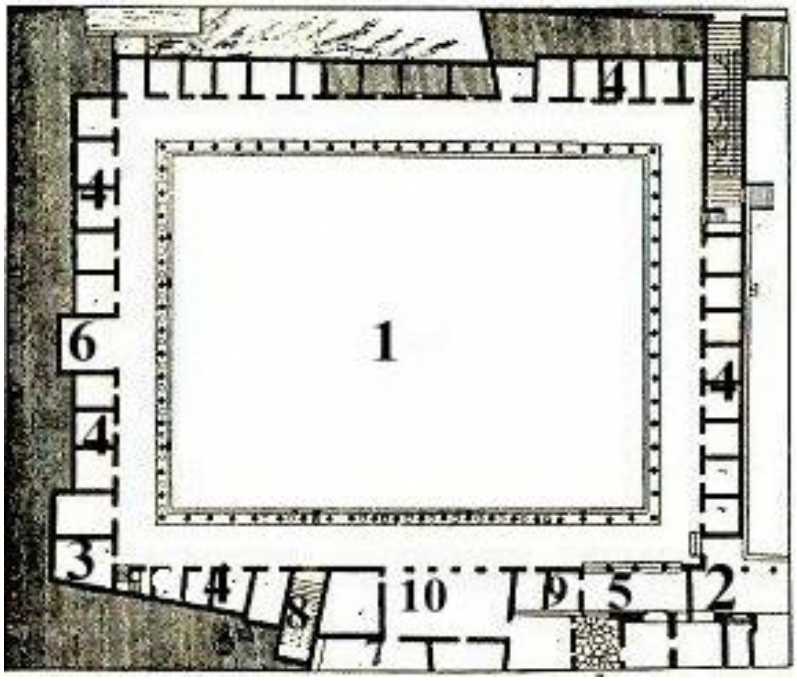

Plan gladijatorske škole u Pompejima, koja je originalno izgleda planirana za neku drugu svrhu, pa je kasnije prekomponirana u gladijatorsku školu.

1. Središnje dvorište – vježbalište, okruženo kolonadama.; 2. Ulaz.; 3. Oružarnica ili skladišni prostor. Blizu nje u jednom uglu su bile stepenice koje su vodile na platformu odakle se ide ka sobama na drugom spratu.; 4. Sobe za gladijatore i drugo osoblje, koje su nepovezane i otvorene prema dvorištu. Svaka soba je predviđena za dvije osobe. Ukupno je 71 soba.; 5. Stražarska soba.; 6. *Exedra*, gdje su gladijatori čekali svoj red za vježbu.; 7. Kuhinja.; 8. Stepenice koje vode ka sobama na drugom spratu, koje su moguće bili prostori trenera i njihovih asistenata.; 9. Soba za čuvara.; 10. Zajednička trpeza.

Za vrijeme Republike, borbe gladijatora su se dešavale nekada na pogrebu onoga u čiju se čast priređuju ili nekom drugom mjestu koje odredi priređivać, u cirkusima i na Forumu. Međutim, nijedno od ovih mjesta nije bilo adekvatno za gladijatorske igre, posebno gledano iz perspektive gledatelja. Cirkusi su npr. imali dovoljno mjesta, ali za gladijatorske borbe im je smetala spina, a bili su i predugački pa ako bi se borba odvijala na jednoj strani ili uglu gledaoci na suprotnoj strani bi imali veoma slab vidik. Na forumima bi se morale podizati privremene platforme (kvadratnog ili amfiteatralnog tipa) za gledatelje, koje bi se onda kasnije morale uklanjati. Uz to, prostor za samu borbu je bio relativno skućen, a posjetitelji bi se tiskali kako bi mogli „uživati" u predstavi i navijati. Smisao za praktičnost je vodio Rimljane da izgrade trajnije građevine koje su primarno određene za *munera*, i to na mjestima gdje ne bi remetile uobičajene privatne i javne poslove

(što se uvijek dešavalo kada bi se *munera* priređivale na forumima). Svojim oblikom te građevine bi trebale riješiti i problem perspektive gledaoca u odnosu na samu predstavu. I tako su nastali amfiteatri.

Pobjede u ratovima su doprinosile da se ima stalni priliv materijala za amfiteatre, jer su još od Republike zarobljenici (posebno oni koji su bili ratnici, pa samim tim i vješti sa oružjem) bili najvažniji izvor za nabavu gladijatora. Nakon ugušenja Jevrejskog ustanka od strane Tita, gladijatorske škole su primile veliku masu Jevreja, koji su dobrim dijelom odbijali da se treniraju, pa su slani u arene kao *noxii*. Pored zarobljenika, u gladijatorske škole su još za vrijeme Republike slani i robovi bez ranijeg borbenog iskustva. Naravno, kao gladijatori su i dalje uvrštavani i oni koji su zbog raznoraznih krivičnih djela (umorstva, dezerterstvo, izdaja, iznuda) bili osuđeni da kao gladijatori uveseljavaju mase. Ove osude su bile smatrane i kao neka vrsta olakšavajuće osude, jer je presuđeni mogao da kroz borbu i pobjede (ako ostane živ) dođe do slave, časti pa i oslobođenja.

Kako se povećavao broj predstava, aa posebno ako se ima u vidu da su se skoro u svakom gradu u rimskom svijetu počele priređivati gladijatorske borbe, povećavale su se i potrebe za nabavkom "robe", odnosno ljudi koji će biti bačeni na pijesak arena. U Ciceronovo doba, namjesnici provincija su bili optuživani ako su slali provincijalce radi nekih bezazlenih prekršaja da budu ubijeni u Rimu i ako su prisiljavali rimske građane da se bore u *munera* u provincijama. Kasnije, u postrepublikansko doba, kada je snabdjevanje sa tradicionalnim izvorima gladijatora (zarobljenici, robovi, ozbiljni kriminalci) bilo nedovoljno za zadovoljavanje potreba tržišta, postajalo je uobičajeno da se u arenu šalju i osobe osuđene za manje prekršaje.

Među gladijatorima je bilo i plaćenih dobrovoljaca (*auctorati*) koji su iz svojih razloga (novac, slava, avantura) postajali gladijatori. Ovi dobrovoljci su sa gladijatorskim školama sklapali ugovor (*auctoramentum*) o međusobnom odnosu. Zanimljivo je da je među dobrovoljcima bilo i osoba viteškog, pa i senatorskog ranga. Formalno je August bio zabranio senatorima i vitezovima da se povezuju sa učešćem u areni na bilo koji način, ali pri kraju vladavine i on je shvatio da od toga zakona nema koristi i 11. god. n. e. dozvolio je nekim vitezovima da budu dobrovoljci. Kasniji carevi i magistrati se nisu mnogo obazirali na ovaj zakon. Tiberije je obnovio ovaj zakon 19. god. n. e., Kaligula ih je ismijao, Klaudije ojačao, Neron i Komod su ignorirali, dok je Valentijan II. stoljećima kasnije prosvjedovao protiv kršenja tih zakona, pa ih je obnovio.

Gladijatori su bili izrazito popularni u narodu i među elitom, a pojedini dosta uspješni i proslavljeni gladijatori su mogli doći do velikog bogatstva. Kao i danas djeca i navijači su među gladijatorima imali svoje favorite, na koje su se kladili, sa kojima su se poistovjećivali i koji su predstavljali prave idole. Sirova muška snaga gladijatora je privlačila i mnoge matrone, koje su znale plaćati da provedu noć ili imaju seksualni odnos sa gladijatorom kojem su se divile. Tiberije je ponudio jednom penzioniranom

gladijatoru 100.000 sestercija da se vrati u arenu. Neron je gladijatoru Spikulu (*Spiculus*) darovao bogatu imovinu i rezidenciju.

Gladijatorske igre nisu bile ograničene samo na muškarce, nego su na njima mogle učestvovati i žene (*gladiatrix*; u množini *gladiatrices*). Larinum ediktom za vrijeme vladavine princepsa Tiberija je zabranjeno kćerkama, unukama i praunuka senatora, te svakoj onoj ženi čiji su suprug, brat, otac ili djed (i sa očeve i sa majčine strane) ikada imali pravo da sjede na sjedištima rezerviranim za vitezove, zabranjivao da treniraju ili se pojavljuju kao gladijatori. Tacit u svojim "Analima" spominje da su 63. god. n. e. "održane gladijatorske igre isto onako veličanstvene kao i prethodne. Ali još više uglednih žena, još više senatora pogazilo je svoju čast i sišlo u arenu." Ovaj Tacitov podatak pokazuje da se već u Neronovo vrijeme više nije pridržavalo Larinum edikta. U Satirikonu se isto spominje žena - borac (kao *essedarius* koji se bori na bojnim kolima keltskog tipa), što je moguća referenca na Budiku, čiji se ustanak u Britaniji dogodio u vrijeme kada je pisan Satirikon. Kasije Dion za 66. god. n. e. spominje da je Neron u čast Tiridata I. Jermenskog priredio gladijatorsku predstavu u gradu Puteoli pod produkcijom svoga oslobođenika Patrobija (*Patrobius*). Ova predstava je bila veličanstvena i veoma skupa, i u njoj su učestvovali i Etiopljani i to i muškarci i žene i djeca. Tada je i sam Tiridat učestvovao sa svoga podiuma u *venatio*. Na jednom natpisu iz Pompeje autor se hvali da je bio prvi *editor* (sponzor ili promotor) koji je doveo žene – gladijatore u Pompeje. Za vrijeme Domicijana igre koje je on priredio 89. god. n. e. su uključivale i žene gladijatore. Svetonije o tome kaže: "Borbe sa zvijerima i gladijatorske predstave priređivao je i noću uz mnoštvo svjetiljaka, i to ne samo borbe muškaraca, nego i žena." U ovom periodu žene gladijatore i borce spominju i Marcijal i Stacije. Juvenal spominje izvjesnu Meviju (*Mevia*) koja je lovila divlje svinje sa kopljem u ruci i otkrivenim grudima. Juvenal u svojoj VI. satiri veoma osuđuje *gladiatrices*, i to one iz viših klasa koje traže uzbuđenje i pažnju.

Žene su se borile po istim pravilima kao i muškarci, i sigurno su imale profesionalnu obuku.

Pretpostavlja se da gladijatorske škole nisu bile mjesta gdje su obučavane žene, nego da su one imale privatne učitelje u školama pod nazivom *collegia iuvenum*. Ova vrsta škola je služila za obuku visoko rangiranih mladića starijih od 14 godina u ratničkim vještinama.

Navodno je i ženski rimski skelet koji je otkriven 2001. god. u Southwaru u Londonu bio *gladiatrix,* jer je sahranjena van glavnog groblja, jer se u grobu nalazi svjetiljka sa ugraviranim prikazom palog gladijatora i jer ima zdjelu sa spaljenim žirevima / šišarkama / češerima koje pripadaju vrsti *Pinus pinea* (pinija, pinj ili pitomi bor). Ova vrsta bora se uobičajeno nalazi oko rimskih cirkusa i amfiteatara, jer se njegova šišarka tradicionalno spaljivala za vrijeme *ludi*. Po ovom pitanju još uvijek traju rasprave. Postoje i velike sumnje da li i ženski skelet pronađen u julu 2010. god. Credenhill u Herefordshire pripada *gladiatrix*.

Jedan mramorni reljef koji potiče iz Halikarnasa iz II. st. n. e. prikazuje dva ženska borca sa "umjetničkim" imenima "*Amazon*" i "*Achillia*". Natpis navodi da su obje dobile *missio* ("časni otpust"). One nose uobičajenu gladijatorsku opremu, ali ne nose kacige i imaju gole grudi (kao što je uobičajeno u skulpturalnim predstavama amazonki). Reljef se danas nalazi u British Museum u Londonu.

Za vrijeme dok je bio u Siriju, Septimije Sever je bio gledatelj na Antiohijskim igrama, gdje je razvio divljenje prema spartanskoj tradiciji učešća žena u atletskim takmičenjima. Kada je kao car, Sever to prenio u Rim, publika je reagirala sa vulgarnim povicima i podsmijehom. Kao rezultat toga Sever je 200. god. n. e. zabranio ženama učešće u gladijatorskim igrama. Ali kasniji natpis iz Ostije reklamira *mulieres* (žene) kao natjecatelje, tako da je zabrana vjerojatno bila slabo provođena.

Kao gladijatori znali su se pojavljivati i pojedini carevi, naravno rizik za njihovo ozbiljnije povređivanje je bio minimalan. Najfanatičniji u tom pogledu je bio Komod, koji je kao takav najviše i zapamćen u kolektivnom sjećanju Zapadnog i mediteranskog svijeta. On se borio kao *secutor*, i sebe je nazivao Ponovo Rođeni Herkul. Kao *bestiarius* je ubio samo u jednom danu 100 lavova.

Igre su od Augusta standardizirane, pa su počinjale ujutro sa *venationes* (lov na životinje) i *bestiarii* (borbe životinja), zatim u podne *ludi meridiani* (u koje su bili uključene i egzekucije *noxii* i drugih osuđenih/*damnati*, često u mitološkom kontekstu), i poslijepodne

dolazi najatraktivniji dio → borbe gladijatora. Igre su bile oglašavane reklamama / oglasima (slično kao i danas), koji su ispisivani na zidovima kuća i zgrada, pa čak i na grobovima uz glavne ceste koje su vodile u gradove u kojima bi se one održavale. U tim najavama su se navodili razlozi igara, njihov priređivač-editor, vrijeme održavanja i broj parova gladijatora (*ordinarii*), a mogle su sadržavati (na osnovi primjera iz Pompeja) i niz drugih detalja (kao što su i imena gladijatora koji se bore i njihove karakteristike). U igre su znale biti uključene i neke extra aktivnosti, kao što su javne egzekucije osuđenih na smrt, muzika, pa i dodjela nagrada, hrane i novca gledateljima. Bili su pripremani i programi (*libellus*) u kojima su se nalazile imena, tipovi i zapisi o mečevima parova gladijatora, pa i statistika (kao i danas u sportskim dešavanjima) vezana za borbe gladijatora. Noć prije borbe, oni koji su određeni za borbu su imali priređen banket (*cena libera*). U ove bankete su bili uključeni čak i *noxii* i *damnati*. Tada su gladijatori primali posjete od svojih prijatelja i poštovalaca.

U ranim *munera* smrt učesnika u borbi je smatrana odgovarajućim završetkom. U kasnijim razdobljima igre su mogle biti *missio* (kada se pošteđuje život poraženog gladijatora), što je izgleda postajalo uobičajena praksa, ili *sine missione* (kada se ne pošteđuje poraženi gladijator, nego se bori do smrti). Kako bi se privukao veći broj gledatelja borbe *sine missione* su bile ponekad i oglašavane kao takve. August je zabranio borbe *sine missione*. Ugovor između laniste (vlasnika gladijatorske škole) i editora (*editor muneris*, koji priređuje igre) su mogle uključivati i kompenzaciju za neočekivane smrti, ako su borbe bile dogovorene kao *missio*.

Oni koji su oklijevali da uđu u borbu, su u arenu gurani sa bičevima i vrelim željeznim šipkama. Ako je jedan od učesnika u borbi bio očito pobijeđen, ali još uvijek živ, mogao je apelovati za milost podižući svoj prst i tako se obraćajući editoru koji je imao diskreciono pravo da o tome odluči. Onaj gladijator koji nije dobio milost, bio je ubijen na licu mjesta.

Vremenom se ipak ustalila praksa da se poštedi poraženi gladijator ako se borio odlično. Tako su *munera* postajale i moralna vertikala u kojoj je jedini častan izlaz za gladijatora bio da se bori dobro ili u suprotnom da umre dobro. Ustvari, tu je veliku ulogu počela da igra popularnost pojedinih gladijatora, jer je publika bila ta koja je mogla da svojim povicima zatraži poštedu ili smrt onih gladijatora koji su izgubili. Masa u gledalištu je svoju želju mogla da izrazi i gestikulirajući *pollice verso*. I editori, koji su i priređivali igre za narod, sve su više obraćali pažnju na želje mase u gledalištu. Pragmatični August je tako održavao i svoju vezu sa rimskim masama, ugađajući po tome pitanju željama gledatelja. Naravno, bilo je i rijetkih slučajeva da su pojedini carevi (npr. Kaligula i Klaudije) su odbijali poštedu i pored zahtjeva naroda. Ipak uobičajeno je bilo da masa gledatelja odlučuje da li da se neko poštedi ili usmrti, a car bi samo potvrđivao tu većinsku želju. U rijetkim slučajevima, borba je mogla biti i neriješena, a o pobjedniku bi odlučilo gledateljstvo. I tako se rimski narod, čija je volja nekada u drevnoj Republici bila

najsnažnija državna poluga, sada zadovoljio da mu se volja poštuje samo ako je trebalo poštediti jednog od poraženog učesnika u gladijatorskoj borbi. Nezamisliva dekadencija suverenosti rimskog naroda, za što je i sam kriv jer je dopustio da vrline svojih predaka podčini manama i porocima. Tako je tome narodu jedino ostala *theatralis licentia,* sloboda izražavanja u amfiteatrima.

Gladijatorske borbe su imale i sudije i to starijeg sudiju (*summa rudis*) i njegovog pomočnika. Gladijator je i sam mogao priznati poraz, tako što bi podigao prst (*ad digitum*), pa je sudija prekidao meč, pa se obraćao editoru čija je odluka u velikoj većini slučajeva zavisila od volje mase. Većina gladijatora se borila dvije ili tri borbe godišnje. Zabilježeni su gladijatori (kao pompejanski borac Publije Orozije / *Publius Orosius*) sa 51 pobjedom u toku svoje karijere, dok je do 150 borbi bilo zabilježeno za vrlo, vrlo mali broj boraca.

Igre su uključivale i prikaze pomorskih bitaka (*naumachia* od grčkog ναυμαχία), za što su priređivane predstave na prirodnim ili vještačkim (samo za tu svrhu izgrađenim) jezerima, kao i u amfiteatrima koji su imali specijalne mogučnosti i za priređivanje ovih borbi. Najranije poznatu naumahiju je priredio Julije Cezar 46. god. n. e., sa učešćem 2000 ratnika i 4000 veslača (svi iz reda ratnih zarobljenika). Prilikom inauguracije Hrama Marsa Osvetnika 2. god. n. e. August je priredio naumahiju u kojoj se na desetinama brodova i čamaca borilo 3000 ratnika. Čuvena je bila i naumahija koju je priredio Klaudije 52. god. n. e. na Fucinskom jezeru, kada su borci (sve osuđenici na smrt) po Svetoniju cara pozdravili sa izrazom *"morituri te salutant"* (oni koji će umrijeti te pozdravljaju). Uprkos tradicionalnom i ustaljenom pučkom vjerovanju ne postoji nijedan dokaz, izuzev Svetonijevog navedenog podatka, da su gladijatori tako pozdravljali prije početka borbe. Borci u naumahijama nisu baš bili pravi gladijatori, imali su znatno slabiju obuku i nisu prolazili kroz klasični sustav gladijatorskih škola. Naumahije su reprezentirale određene historijske ili pseudo-historijske teme, ilustrirajući pomorske bitke. Pošto je riječ o veoma skupim priredbama, one su se priređivale samo u posebnim okolnostima.

Pobjednik je dobijao granu palme i nagradu od editora, dok bi oni najbolji borci mogli primiti i lovorov vijenac i novac. Najvažnija nagrada za onoga koji je bio osuđen na "*ad ludum*" (odnosno na gladijatorske borbe) bila je manumisija, koja bi se simbolizirala time da bi manumisirani (tj. oslobođeni) gladijator dobivao drveni mač za trening od editora. Naravno, bilo je i onih koji su željeli ostajati gladijatori i pored manumisija, jer su navikli na takav način života a i računali su na novac i bogatstvo koje su dobijali. Jedan dio ovih manumisiranih gladijatora se često zapošljavao u gladijatorskim školama kao treneri ili je otvarao gladijatorske škole. Svjedočanstvo o životu jednog gladijatora pruža pogrebni natpis sa Sicilije koji govori o izvjesnom sekutoru sirijskog porijekla Flami (*Flamma*) koji je živio 30 godina, borio se 34 puta, pobijedio 21 put, sa 9 neriješenih borbi i izgubio 4 borbe.

Umjetnička slika koja prikazuje naumahiju. Autor Ulpiano Checa, 1894. god.

Iako nije bilo timova i frakcija kao u slučaju utrka, i na gladijatorskim igrama se znalo desiti navijačko nasilje. Tako je u pompejanskom amfiteatru 59. god. n.e. došlo do sukoba Pompejanaca i Nucerijanaca (stanovnika grada Nucerije), koji su prerasli u vrlo ozbiljne nerede. Neron je zato kaznio Pompejance tako što je zabranio gladijatorske borbe u Pompejima u trajanju od 10 godina.
Freska iz Pompeja prikazuje navedeni sukob i nerede.

Ulaz na gladijatorske igre je mogao biti i besplatan ili su se morale nabaviti ulaznice. Jedan od vidova dobijanja besplatnih sjedišta bila je u carsko doba i lutrija. Naravno učestala je bila i preprodaja karata-ulaznica po znatno višim cijenama. U amfiteatre je bio dozvoljen ulaz i ženama, za razliku od grčkog svijeta. Od principata sjedišta u amfiteatrima su odražavala i slojevitost rimskog društva, pa su tako posebna mjesta rezervirana za vladajuću familiju, onda za senatore, za vitezove, za predstavnike stranih država i za obični narod. August je posebno uređivao pravila sjedenja u amfiteatrima, pa je prvi red rezerviran za senatore, nije dozvolio da strana poslanstva sjede u orkestri, odvojio je vojnike od naroda, dao specijalna sjedišta za oženjene, za dječake a i žene je segrerirao tako što im je dodijelio gornja mjesta, izuzev vestalki koje su imale počasna mjesta. Međutim, ovo se nije mnogo poštovalo, posebno rodna i starosna segregacija, pa su muškarci i žene uobičajeno sjedili izmješano.

Odnos javnosti prema gladijatorima je bio varljiv. Načelno se njima divilo zbog hrabrosti, lojalnosti, ratničke etike, borbene spremnosti i dostojanstvene i staložene smrti, pa i altruizma koji je vladao među gladijatorima. Sve te osobine, nekada vrlo njegovane u rimsko-italskom svijetu su sada bile napuštane, pa je zato dodatno dobijalo na vrijednosti njihovo surogat proživljavanje kroz pijesak arena. Lukijan tako opisuje gladijatora Sisina koji se dobrovoljno borio kao gladijator, zaradio 10.000 drahmi kako bi otkupio svoga prijatelja Toksarija (*Toxaris*). Ali sa druge strane društveni status gladijatora je ipak bio dosta nizak (u okviru pojma *infamia*), iako je i među samim gladijatorima (bolje reći onima koji učestvuju u zbivanjima u areni = *arenarii*) postojala socijalna stratifikacija, zavisno od tipa boraca, razloga radi kojeg su postali gladijatori i uloge u areni, broja borbi u kojima su učestvovali broja pobjeda. Onaj koji još uvijek nije imao javni nastup se zvao *tiro*, a onaj koji se dokazao nakon niza pobjeda i bio najbolji u svojoj gladijatorskoj familiji je nazivan *primus palus*, a onaj iza njega *secundus palus*. Sudeći po mnogim epigrafskim spomenicima, mnogi gladijatori se nisu stidili svoje povezanosti sa arenama, jer su na njima bilježili svoje borbe, pobjede i eventualno dobijanje drvenog maća. Ako su *munera* i imale neko religiozno, obredno značenje u pogrebnom ritualu, problem sa gladijatorskim igrama je počeo kada su one postale sredstvo političke borbe (za sticanje popularnosti) ili za zadovoljavanje poroka mase. Sve veći luksuz, raskoš i troškovi gladijatorskih borbi su izazivali negodovanje odgovornijih pojedinaca.

Rijetko je koji gladijator preživio više od 10 borbi ili živio duže od 30 godina, iako su neki penzionirani gladijatori mogli doživjeti duboku starost. Gladijatori su imali svoja groblja, a mogli su imati i svoja posebna udruženja / kolegije koji su brinuli o pogrebima te o familiji preminulog člana. Poginulog gladijatora je iz arene pratio dužnosnik pod nazivom *Charon* (Haron).

Iako gladijatori nisu bili smatrani dobrim vojnicima, u očajnim situacijima su uvrštavani u borbeni poredak, kao za vrijeme godine 4 cara, ili u 167. god. n. e. kada je Marko Aurelije uslijed nedostatka ljudstva regrutirao gladijatore.

Mozaik koji prikazuje i gladijatore koji su pobjednici i koji su izgubili.

Gladijatorske borbe su nalazile zapaženo mjesto i u umjetnosti, pa se javljaju njihovi prikazi u mozaicima, reljefima, zidnom slikarstvu, na kamejama i gemama, na nakitu, u književnim djelima antičkih pisaca, koji daju čitav niz anegdota vezanih za gladijatore i njihovo okruženje. Kao i u antičko doba, i danas je zanimanje javnosti impresivno za gladijatore. Nakon tema koje se odnose na Isusa i ranokršćansko doba, gladijatorska tematika je sljedeća po stupnju zanimanja filmske umjetnosti za rimsko razdoblje.

Mozaik koji prikazuje završni čin gladijatorske borbe.

Mozaik koji prikazuje odmjeravanje snaga gladijatora.

Reljefi sa prikazima gladijatora. Danas se nalaze u muzeju u Efesu u Turskoj.

Mozaik koji pokriva pod vile u Nennigu (Njemačka) ilustrira različite aspekte gladijatorskih borbi, uključujući i muzičku pratnju.

Veoma lijep mozaik iz Galije koji prikazuje borbu gladijatora.

Na postupno opadanje gladijatorskih borbi uticalo je više faktora, kao što su financijske nedaće, manjak ljudi, sve teži ratovi, ali posebno jačanje kršćanstva koje iz svojih ideoloških razloga se vrlo negativno odnosilo prema gladijatorskim igrama. Konstantin je 325. god. n. e. zabranio gladijatorske borbe, i one koji su bili osuđeni na gladijatorske igre (*ad ludum*) je prebacio na rad *ad metallum.* Ali ovaj dekret nije baš poštovan i gladijatorske igre su se nastavile. Valentijan I. je prijetio novčanom kaznom sudcu koji je osudio neke kršćane *ad ludum*. Pokušano je 384. god. n. e. i da se ograniče troškovi gladijatorskih borbi. Zabrane kršćanskih careva su se nastavljale i krajem IV. i početkom V. st. n. e. (Honorije 399. god. n. e., i ponovo 404. god. n. e. u Zapadnom Carstvu; Valentijan III. je ponovio zabranu 438. god. n. e. ovaj put možda efikasno i konačno).

Nalaz gladijatorske kacige iz I. st. n. e.. Danas se nalazi u British Museum u Londonu.

Nalazi figurina vezanih za gladijatore. Danas se nalaze u British Museum u Londonu.

Iz vrtova u Jorku / *Eboracumu* pronađeno je više od 80 skeleta koji su dobro građenih mlađih osoba muškog spola. Na osnovi dosadašnjih forenzičkih istraživanja pretpostavlja se da je riječ o do danas najbolje sačuvanom gladijatorskom groblju koje je pronađeno. Mnogi od skeleta (starih oko 1800 godina) ukazuju na snažniju strukturu desne ruke, što ukazuje da veću izloženost treningu ove ruke. Testiranja ostataka gleđi zuba pokazuju da su sahranjeni pojedinci poticali iz oblasti širom rimskog svijeta. Ranije se mislilo da ovi skeleti, inače nazvani „Headless Romans“ („Bezglavi Rimljani“) su rezultat pokolja koji je Karakala izveo u Jorku, odmah nakon smrti Septimija Severa. Druge teorije su bile grobište koje je uključivalo neki „paganski“ ritual sa odrubljivanjem glava ili pogrom protiv neke manjinske skupine, npr. kršćana. Pretpostavlja se da je misterija razjašnjena zahvaljujući ožiljcima koji potiču od ujeda lavova (ili možda tigra ili medvjeda) i udaraca čekića i malja na odrubljenim lobanjama.

Iskopavanja groblja u Jorku.

Muzika

O rimskoj muzici se manje zna, nego npr. o muzici stare Helade. Tako se zna o muzičkim teorijama Pitagore i Aristoksena, a sačuvano je i oko 40 primjera grčke muzičke notacija. Za razliku od Grka i drugih aspekata rimskog postojanja, muzika je vrlo slabo poznata. Jedan od razloga je možda i suzbijanje antičke rimske muzike na „talibanski način“ onda kada je kršćanstvo postalo dominantno, jer su „ranokršćanski oci“ bili protiv teatra i festivala (u kojima je bilo dosta muzičkog sadržaja) zato što su ih povezivala sa „paganskim“ nasljeđem i tradicijom.

I sami Rimljani su u odnosu na Helene imali različit odnos prema muzici. Za grčko – helenistički svijet muzika je bila fundamentalna za grčki edukacijski sustav, i za Grke je sposobnost sviranja na nekom instrumentu bila oznaka kulturnog, educiranog čovjeka. Rimljani nisu muzici pridavali toliku važnost. Ali sa preuzimanjem niza kulturnih elemenata iz raznih etničkih zajednica koji bi se utapale u rimski svijet, i taj svijet se prilagođavao novim kulturološkim silnicama, uključujući i muziku. Strogi stari Rimljani su apsorbiranjem u svoje biće drugih zajednica mijenjali svijet koji su stvorili. Zato i ne treba da čudi da su grčka i keltska riječ za pjesnika našle svoje mjesto u latinskom jeziku. Postupno se preko teatarskih predstava počela koristiti sofisticiranija muzika i njeni sustavi. Organizirana su i muzička takmičenja. Međutim grčko – helenistički i keltski doprinos izgradnji jedinstvene euromediteranske „rimske“ kulture, iako je bio značajan, ipak nije uspio da muzičku kulturu u rimskom svijetu postavi na nivo kakav je imala u njihovih originalnim etnokulturnim kompleksima. Muzika u rimskom svijetu nije uspjela da se razvije u smislu primarno estetske ili edukativne kategorije u odnosu na njenu praktičnu vrijednost (npr. poradi vojnih potreba). Ni muzičari, izuzev onih koji su služili kao vojnici, nisu uživali neki ugled u rimskom svijetu.

Pošto su Rimljani i u muzičkom pogledu bili pod velikim utjecajem Grka, možda je i muzika rimskog svijeta bila monofonska i da su melodije bile bazirane na sustavu skala nazvanih modes. Bilo je i drugih utjecaja, od Etruraca (to u ranim razdobljima) i kasnije u carskim fazama sa Bliskog Istoka i Afrike.

Od instrumenata (od kojih su neki etrurskog porijekla) su korišteni: rimska truba / tuba (razlikuje se od današnjih truba, od kojih su veće i znatno izduženije); *cornu* / kornu / rog ili *cornum* (u obliku sloga G); *buccina* ili *bucina* (neka vrsta duvačkog instrumenta, sličan kornuu); αὐλός ili *tibia* (duvački instrument u obliku duple frule); askaules (možda grčka riječ za neku vrstu gajdi); neke vrste običnih flauta i panskih flauta (siringa); lira; πανδούρα / *pandura* / luta sa tri strune (predak današnjih mandolina, tambura, buzukija, sazova, gitara), kithara (ne treba je miješati sa gitarama) – najraširenij rimski instrument (bar na osnovi do sada poznatih slika i freski), po obliku je pripadao familiji lira; rane varijacije orgulja (uključujući i hidraulis); bubnjevi i razne druge vrste udaraljki. Rimljani su koristili muziku praktično na svakom koraku, od vojnih potreba do običnih zabava i gladijatorskih borbi. Sa stapanjem niza euromediteranskih kultura u rimski svijet, u njega su apsorbirane i grčke muzičke tradicije. Inače su antički muzičari imali dva potpuno odvojena sistema za notaciju, i to jedan za glas, a drugi za instrumente.

Fragment papirusa pod nazivom “The Michigan Instrumental Papyrus” (datacija cc 125. god. n. e.) sadržava tip instrumentalne notacije.

Fragment papirusa (datacija cc 125. god. n. e.) pod imenom "The Yale Musical Papyrus" sadržava pored teksta, vjerojatno i vokalnu notaciju za dvije grčke pjesme.

Brončani *cornu*. Datacija I. st. n. e. Danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Na mozaiku, sa datacijom sa kraja II. st. n. e., iz vile u Perl-Nennig su prikazani muzičari na hidraulusu i kornuu.

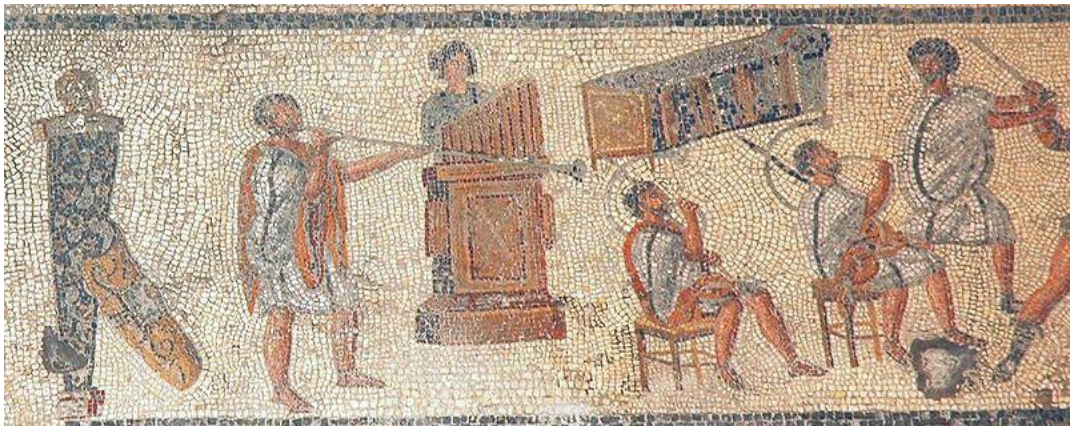

Mozaik iz vile Dar Buc Ammera (Zliten) koji prikazuje muzičare kako sviraju za vrijeme gladijatorskih igara. Prikazani su sljedeći instrumenti (sa lijeva na desno): tuba, orgulje (koje izgleda svira žena), kornui (dvojica koja sjede ih sviraju). Danas se nalazi u muzeju u Tripoliju, Libija.

Freska koja prikazuje ženu sa kitharom. Potiče iz vile Publija Fanija Sinistora (*P. Fannius Synistor*) iz Boscoreale. Datacija kasnorepublikansko doba.

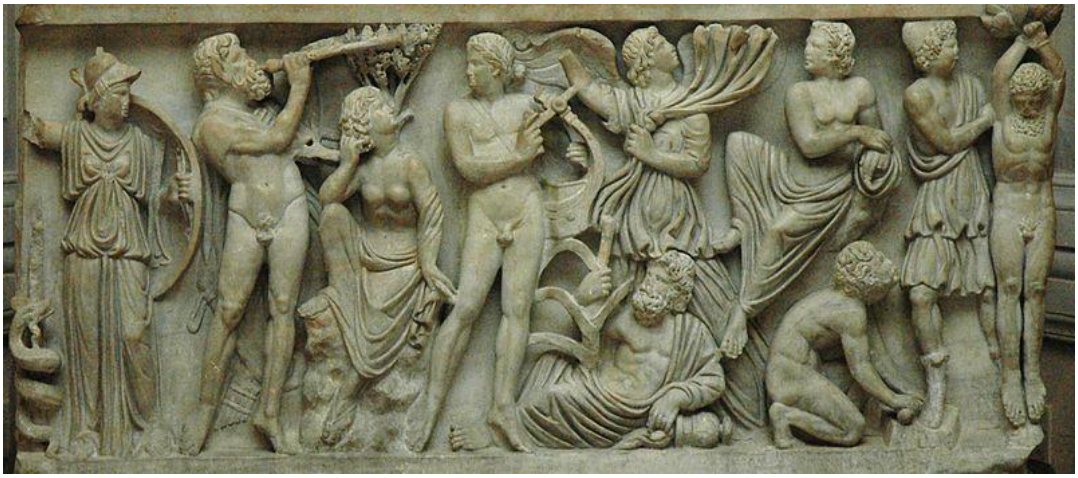

Panel na sarkofagu koji prikazuje Apolona i satira Marsija. Druga figura (koja predstavlja Marsija, mitskog izumitelja αὐλός) slijeva svira αὐλός ili *tibia.* Datacija cc 290 - 300. god. n. e. Nađen 1853. god. na obali rijeke Chiarone. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Freska koja prikazuje ženu sa kitharom. Potiče iz Pompeja i danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

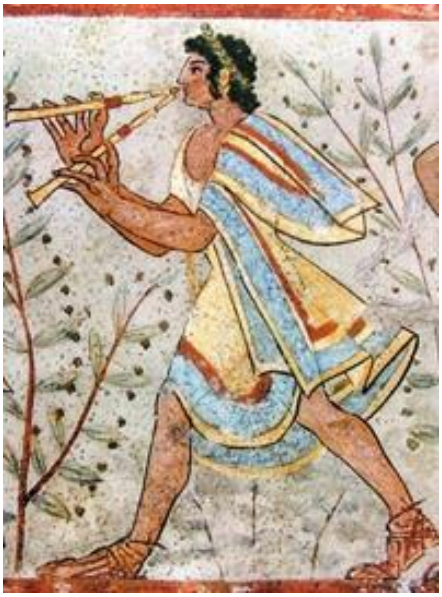

Detalj sa etrurske freske koji prikazuje osobu koja svira na αὐλός. Nalazi se u „Grobu Leoparda“ sa datacijom cc 500. god. p. n. e. Slika dokazuje da su Rimljani dosta muzičke tradicije primili i preko Etruraca.

Freska koja prikazuje glumca sa svirачicom na kithari (*cithareda*). Potiče iz Herkulanuma i danas se nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Životopis

Salmedin Mesihović je rođen 5. IV. 1975. god., u Sarajevu gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. U akademskoj 1995/1996. god. upisuje studij historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, na kojem je i diplomirao u oktobru 1999. god., na temu „Glasinačka kultura“. Od aprila 2000. god. zaposlen je na istom Odsjeku kao asistent. Poslijediplomski studij iz arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu upisao je krajem 2001. god., i magistrirao na temu «Problem kulturne i etničke zajednice Autarijata» 7. VI. 2004. god. u Zagrebu. Naredne 2005. god. nastavio je školovanje na jednogodišnjem doktorskom studiju iz stare povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Doktorirao je na temi «Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba» 30. I. 2007. god. u Zagrebu. U martu 2009. god. izabran je u zvanje docenta na oblast stari vijek na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta, a u septembru 2013. god. je izabran u zvanje vanrednog profesora za istu oblast. U zvanje redovnog profesora za nastavne predmete iz drevnih civilizacija, klasične civilizacije i ilirskih studija prof. dr. sc. Mesihović Salmedin je izabran 2. VII. 2019. godine.

U dosadašnjem naučno - istraživačkom radu Salmedin Mesihović je objavio 44 naučna rada, kao i sljedeće knjige:

1. ANTIQVI HOMINES BOSNAE.
2. Revolucije stare Helade i Rimske Republike.
3. Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba.
4. Progresivizam.
5. Popratna djela. Sabrani članci, opservacije, 34 komentara.
6. Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta, koautorstvo.
7. Historija Autarijata.
8. PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije.
9. Ilirike.
10. ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije).
11. Filipike.
12. Historija Ilira, koautorstvo sa Amrom Šačić.
13. Helenske apoikije u Italiji i Siciliji.
14. Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan.
15. Tito i mi – jučer, danas, sutra, koautorstvo.

16. Drugo izdanje knjige “Tito i mi – jučer, danas, sutra”, koautorstvo.
17. Helenske apoikije u Italiji i Siciliji”, II (printano) izdanje.
18. Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan, II (printano) izdanje.
19. Geneza zla. Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike.
20. Hrestomatija. *Origines*. Izbor iz izvorne građe o nastanku rimskog svijeta.
21. Bitka za Ilirik.
22. Kraljevstvo pobunjenih robova.
23. Epizoda iz povijesti montiranih sudskih i političkih procesa – Progon braće Publija i Lucija Kornelija Scipiona.
24. Publije Mucije Skevola. Jurista, revolucionar, historičar.
25. Preci u nama. Genetičko blago Bosne i Hercegovine. Koautorstvo sa Damir Marjanović i Dragan Primorac.
26. CORNELIA AFRICANA MINOR, FILIA SCIPIONIS ET MATER GRACCHORVM. Prilog izučavanju revolucionarne uloge žena u politici klasične civilizacije**.**
27. LEX SEMPRONIA AGRARIA. Prilog historiji revolucionarnog zakonodavstva**.**
28. Kako se kalio revolucionar.
29. Historijsko daleko zrcalo.
30. Tajna drevnog svijeta: Paladij / The secret of ancient world: Palladium.
31. Izvori o Troji, Ilionu, Wilusi.
32. Prva dalmatinska i Druga dalmatinska kohorta.